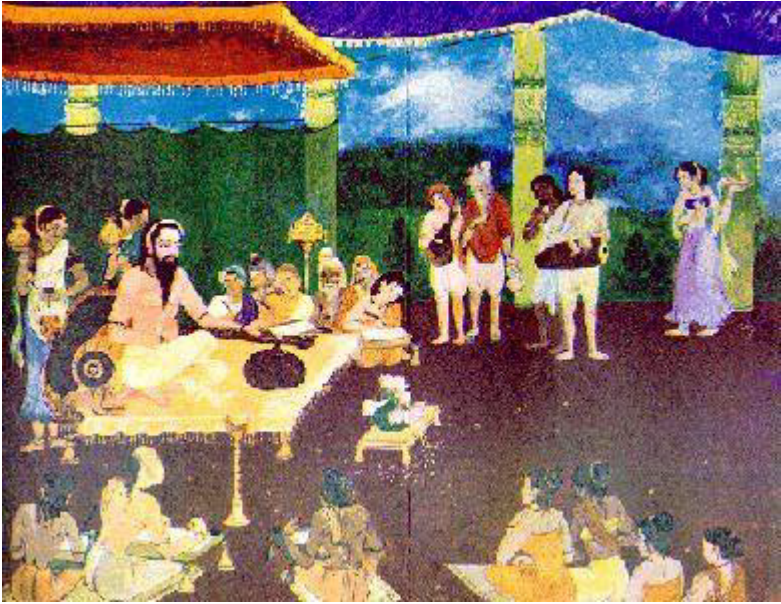

ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी-व्याख्या

[Written by "Anonymous"]

Edited by - Sampath kumar Medavarapu

17-July-2012

Preface

This ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी-व्याख्या was "written by an "Anonymous" .It is posited in Government Oriental Manuscript Library -Chennai.Manuscript no R. 4353 . Some portion of this commentary used by Sri K.A.Subrahmanya Ayyar & K.C. Pandey, to fill the gap of "Bhaskari" commentery of 'Bhaskara Kanta" that missing portion is , in Kriyaadhikara-ahnika-2,karika2-6.This event was mentioned by above respected authers in their "Bhaskari" translation.

This commentary written in a lucid poetic prose style, being enthralled by this, I could not resist to write English translation. I started translation , this is so much smooth Sanskrit prose rather than any commentaries on "IsvaraPratyabhijna" -no doubt at all.You read it ,and realise yourself.Some times this prose lines goes like a brook slowly flows beside the green meadows surrounded by beautiful mountains.Even in hard logical debate of scriptural crucial points also { Niyayika-Bouddha-Sankhya-Vedanta views } elucidated in a nice manner.

I pray Lord Siva to shower his grace on me to complete this task and also pray Guru - Sri Navajivan Rastogi.Who taught me this Text with love and kindness. I feel proud of this.

In my editing I have always tried to follow the Sanskrit grammer - sentence structure with support of the Vimarsini commentary ,as accurately as I could.

Sampath kumar Medavarapu

व्याख्यायां उदाहृत ग्रंथसूची

१-अजडप्रमातृसिद्धिः

२-चंद्रज्ञानम्

३-तंत्रालोक

४-तंत्रसद्भावः

५-तंत्रवटधानिका

६-तत्त्वगर्भस्तोत्रम्

७-त्रिकसारम्

८ त्रीशिका

९-नन्दि शिखा

१०-पर्यंत पञ्चाशिका

११-पतञ्जलिभष्यम्

१२-परमार्थसारः

१३-प्रबोधपञ्चदशिका

१४-प्रत्यभिज्ञाहृदयम्

१५-भगवद्गीता

१६-प्रत्यक्षस्तवम्- { अवधूत विरचितम् }

१७-मालिनीविजयोत्तरम्

१८-मालिनीविजयलघुवृत्ति

१९-वाक्यपदीयम्

२०-वादिप्रलयभैरवम्

२१-विज्ञानभैरवम्

२८-स्तवचिंतामणि

२२-शिवदृष्टिः

२९-स्तोत्रावली

२३-शिवसूत्रम्

३०-स्तोत्ररत्नावलि

२४-सकलजननीस्तोत्रम्

३१-स्पंदशास्त्रम्

२५-सर्वमङ्गलास्तोत्रम्

३२-स्पंदकारिका

२६-सांब व्याख्यानम्

३३-स्पंदनिर्णयम्

२७-सूक्तावली

३४-स्वच्छंदतंत्रम्

ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी-व्याख्या

[Written by "Anonymous"]

Edited by - Sampath kumar Medavarapu

Under *the* supervision of - Sri Navjivan Rastogi

* * * *

नामरूपात्मकं विश्वं यस्य लीलायितं वपुः ।

प्रकाशाय नमस्तस्मै सविमर्शाय शंभवे ॥

इह विश्वानुजिघृक्षापरः परमशिव एव सकलभूमण्डलोत्तरे

श्रीमच्छारदा दिव्यक्रीडासदने श्रीकाश्मीरदेशे श्रीअभिनव

गुप्तपाद इति प्रख्याताभिधानो निखिलरहस्याम्नायसरभूतं

श्रीत्रयम्बकसन्तान चूडामणि श्रीमदुत्पलदेवाचार्य मुखोद्गीतं

श्रीमदीश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यंशास्त्रं व्याचिरव्यासुःस्वव्याख्यानस्य

निष्प्रत्यूह परिपूरणाय तच्छास्त्रसारभूतां परां देवतां

समाविश्यानुग्राह्यजनसमावेशार्थं स्तुतिपरामर्शं पूर्वमभिमुखीकरोति

निराशंसादित्यादिना । यत् अहमिति पूर्णान्निराशंसात् उन्मेषप्रसरण

निमेषास्थितिजुषः स्वरूपात् निजकलां पुराद्विशाखामाभासयति ।

तदनु तामेव विभङ्गमाशास्ते च । तत्परमशिवशक्त्यात्मनिखिलमद्वैतं

वन्दे इत्यन्वयः।यत्किल श्रीत्रीशिकाशास्त्रे -[श्लोकसंख्या-१-४]

अनुत्तरं कथं देव सद्यः कौलिक सिद्धिदम् ।

येन विज्ञातमात्रेण खेचरी समतां व्रजेत् ॥

एतद्गुह्यं महागुप्तं कथयस्व मम प्रभो ।

हृदये सा तु या शक्तिः कौलिकी कुल नायिका ॥

तां मे कथय देवेश येन तृप्तिं व्रजाम्यहम् ॥इति प्रथमं देवी प्रश्नमवतार्य -

शृणु देवि महाभागे उत्तरस्याप्यनुत्तरम् ।

कौलिकोयं विधिर्देवि मम हृद्योऽन्यवस्थितः ॥

इत्यादिना सर्वतन्त्रेषु सर्वदा इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिवचनमर्पयता भैरवेण

चतुर्दशयुतमित्यत्रोद्धृत्यैतदनन्तरमन्यच्च -

इत्यादिना तस्यैव सर्वासिद्धिविभूतिसमुदयत्वमुपवर्णितम् ॥

एवमनुत्तरभट्टारिकात्मक परभैरवयामलवाचकीभूतं महाफलप्रदं हृदय

बीजमस्मिन् शास्त्रावतारः , एतेन योगिनी जात इत्यादि सर्वज्ञत्वमवाप्यत

इत्यन्तेन जीवन्मुक्तिविभूत्यात्मकपरापरसिद्धिहेतुभूतमनुत्तरभट्टारक

पराभट्टारिकात्मक भैरव यामल वाचकीभूतं हृदयबीजमालोचितम् ।तदन्तः

श्रीमदीश्वरप्रत्याभिज्ञाशास्त्रव्याख्यानं भगवदभिनवगुप्तपादैर्भङ्ग्यन्तरेण

प्रकटीकृतम् ।तद्यथा -यदित्यनेनानुत्तरम् ।निजकलामिति विसर्गशक्तिः ।

उन्मेष प्रसरणेत्यादिचतुर्दशस्वरः ।निखिलमित्यनेन सद्ब्रुति रूपम् ।

एतच्चशास्त्रकारैरधिकारचतुष्टये रहस्यभाषया तदभिहितम् ।

कथं तत्र - निमेष लक्षणेन संकोचविकासात्मना

ज्ञानक्रियालक्षणेन स्वभावेन स्वपरिस्पन्दः । स तु, न परिनिष्ठित

परिच्छिन्न जडस्वरूप घटादितुल्यः । तस्य च संकोचविकासयोगः

त्रिकोण हृदय परिस्पन्दनादिषु यथा यथा स्फुटी भवति भैरव संविदि

यथा यथा च न्यनीभवति तथा तथा तन्निकृष्यते यावाज्जडे पाषाणादौ ।

स च संकोचविकासलक्षणोपि सर्गस्वातन्त्र्यात्मा भगवतोऽनुत्तरस्य

शक्तिरिति लघ्वृत्युक्त न्यायेन ज्ञानक्रियाधिकाराभ्यां बिन्दुद्वन्द्वात्मिका

विसर्गशक्तिरूपेणात्मना प्रशमेनाहिकेन सद्वृत्ति प्रमातृत्व

निरूपणात्मना द्वितीयेनाहिकेन

त्रिशूलसर्वधात्वन्तरालीनेत्यादिनानुत्तरमित्यधिकारचतुष्टयान्तर्हृदा

बीजस्वरूपं स्पष्टं द्रष्टव्यम् । इह हि

एतद्धृदयबीजमेवमाचार्यैरहमित्युक्तम् । अस्य महामन्त्रस्य ।

आद्यन्तान्तर्गतानन्तशक्तिविश्रान्तिनिर्भराम् ।

अनुच्चार्यमहं वाम मदीये हृदयं प्रभोः ॥

आद्यन्तान्तर्गतानन्त वाच्य वाचक निर्भरम् ॥

रहस्यं मन्त्रमुद्राणां प्रपद्येऽहमनुत्तरम् ॥

मह इति श्रीपर्यन्तपञ्चाशिको पक्रमोपसंहारश्लोकोक्तनीत्या

आद्यमक्षरमनुत्तरम् । विसर्गोऽयमथात्यर्थं स्फुटोभूत् सृज्यविस्तरात् ।

एतत्पृष्ठात्मशक्तीनामितरेतरमिश्रणात् ॥

भवत्क्षोभान्तरं नास्माद्विसर्गाद्वाह्यतो भवेत् ॥ इति नीत्या च ।

अकारादिहकारान्ताक्षर वर्गः पञ्चधा स चेति तत्रंसद्भावोक्तनीत्या

चान्त्यभूतो हकारो विसर्गः । अमित्यत्र बीजौ त्रिशूलसद्वृत्ती द्रष्टव्ये ।

कथं तद्वह । परं शुद्धं शान्तमभिन्नात्मकं समं सकलं अमृतं सत्यं

शक्तौ विश्राम्यति भास्वररूपायामामिति वेद्य इति संपाद्यत इति च ।

भास्वररूपेणापरामृष्टं सदपि तु नमः प्रसूनत्वमभ्येतीति

परमार्थसारोक्त प्रकारेणेच्छाज्ञानक्रियात्मकं त्रिशूलमेषणीयज्ञेय

कार्यात्मक सद्वृत्तिरूपं वेद्यराशिं स्वीकृत्य तदेतद्वेद्यवेदनवेदक

विश्रान्ति त्रयमयं वर्णत्रयस्य रूपमिति । श्रीलघुवृत्त्युक्त नीत्या

स्वमपि वेदनात्मकत्वाद्विश्ववेद्याविभागवेदनात्मा बिन्दुरिति

श्रीसाम्ब व्याख्यानो क्तरीत्या विश्ववेद्याविभागवेदनात्मनि

स्वोपरिवर्तिनि बिन्दौ विश्राम्यतीत्यस्य बिन्दो

त्रिशूलसद्वृत्तिमयत्वम् ।

किञ्च हृदयस्य मूलभागे सद्वृत्तिरूपे वेद्यांशे जाग्रत्स्वप्न

सुषुप्त्यात्मकातिस्फुट स्फुटास्फुट भेदत्रयशान्तिनि

सर्वथात्यन्मात्र प्रथमकला वपुषि विश्राम्याज्वृत्तावुत्तररूपायां

शक्तिशिवतत्त्वान्त क्रमेण तुरीयपदपर्यन्तं विश्रान्तेन क्रमभिन्नसमस्त
तत्त्वस्वीकरणादासनव्याप्तिः प्रदर्शिता भवतीति श्रीलघुवृत्तिदृष्ट्या
सद्वृत्तित्रिशूलयोरपि वेद्यराशिमयत्वात् क्षित्यादिशिवान्तवेद्याविभाग
वेदनारूपे बिन्दौ विश्रान्तिः । वेद्यं स्वक्रम सिद्धावित्तिमनुप्रविशदङ्ग
विषयाद्यम् । इति श्री विरूपाक्षपञ्चाशिकोक्तनीत्या युक्तैवेति
हृदयबीजस्य महामन्त्रान्तर्भावः । वस्तुवृत्त्या-

आमूलातः क्रमाज्ज्ञेया क्षान्तादृष्टिरुदाहृता ॥ इति ।

अवर्णस्थो यथा वर्णस्थितः सर्वगतः प्रिये ॥ इति ।

अष्टत्रिंशत् परंधाम यत्रतै द्विश्वकं स्फुरेत् ॥ इति ।

सार्वर्णेन त्रितयं व्याप्तं त्रिशूलेन तुरीयकम् ॥ इति ।

ततो विसर्गात्मिका षोडशी भैरवात्मिका यावत्सर्वोत्तीर्ण

तुरीयस्पृगिष्यत इति । अकारो वै सर्वा वागिति

श्रीतन्त्रसत्भाव - तंत्र वटधानिका - मालिनीविजयलघुवृत्ति -

श्रुत्युक्तनीत्यानुत्तरविसर्गयोः भैरवयामलयोरकारादिक्षकारान्त

वाचक क्षित्यादिशिवान्तवाच्य समुत्तीर्णत्वान्महामन्त्रदशोत्तीर्णत्वम् ।

तथाप्यनयोरपि मातृकात् एवान्तर्भावात्तन्मातृकामूलभूत

महामन्त्रमयत्वमप्यस्त्येव । किं बहुना महामन्त्र इति विमर्शो

हि विश्वाकारेण विश्व प्रकाशनेन विश्वसंहारेण वा कृत्रिमाहमिति

स्फुरणमित्युपन्यासनीत्या -

तौ मातृमानमिति मेयमयार्थं गभौ ।

मातः शिवे शिव पितः शरणं श्रये वाम् ॥ इति

श्रीस्तोत्रावल्युक्तनीत्या च तयोः परामृष्टरूपयोरनुत्तरपराभट्टारिकयोः

स्वात्मशिवादि क्षित्यन्तविश्वक्रोडीकारकोऽहमिति परामर्शः ।

तदुक्तं श्री तन्त्रालोके - सर्गात्मशिवशक्त्यद्वयात्मनि । परामर्शो

निर्भरत्वादहमित्युच्यते प्रभोः ॥ इतीत्यनेनैवाशयेनादावहमिति प्रयुक्तः ।

इतीति एवं भूतेन महामन्त्रेण पूर्णात् भरितात् । पूर्णत्वं नाम शिवादि

क्षित्यन्त विश्वनिर्भरत्वमाकांक्षणीयमपरं येन नाद्वितीयस्य युक्तं यत्

परिपूर्णता । इति श्रीमत्स्तोत्रावल्युक्तनीत्या

निराशंसादुन्मेषेत्यादिनानवरत जडब्रह्मवादिविलक्षणसृष्ट्यादिपञ्चविध

कृत्यकारित्वमुक्तम् । तत्रोन्मेषः सृष्टिः । प्रसरणं स्थितिः ।

चिदात्मैव हि देवोन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः ।

योगीव निरूपादानमर्थजात प्रकाशयेत् ॥

इति वक्ष्यमाणनीत्या । अतः संविदैक्येन स्थित स्वभावराशेर्बाहिरुन्मज्जन

रूपत्वादुन्मेषस्य गृहीत हेतुत्वात् प्रसरणस्य स्थितित्वं बहीरूपता

विलापनेनान्तर्निर्मज्जनात्मकस्यान्निमेषस्य संहारत्वं संहृतस्य

भावराशेरन्तः संस्कारात्मनावस्थापकहेतुत्वात् स्थितेस्तिरोधानमयत्वं

तादृशस्य भावराशेरनुग्रहात्मत्वं च । यदिवोन्मेषेत्यादि स्थितीत्यन्तेन
केवलं सृष्टिसंहारावभिधीयते ततोन्मेषप्रसारणेत्यनेनसृष्टिः

निमेषस्थितीत्यनेन संहारः स्थिति विलयानुग्रहाणां वशित्वात्
नाधिकामिति प्रलयोदयाभ्यामेव पञ्चविधं पारमेश्वरं कृत्यं संगृह्यते ।
श्रीस्पन्दनिर्णयोक्तनात्या स्थिति तिराधानानुग्रहास्त्वनयोस्त्वनन्तभूता
एव । तत्र सृष्ट्यन्तर्गता स्थितिः । संहारान्तर्गतौ तिरोधानानुग्रहौ ।

अनेन -यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयौ ।

तं शक्तिचक्रविभवप्रभवं शङ्करं स्तुमः ॥ [श्लोकसंख्या-१]

इति श्रीस्पन्दकारिका र्थसंगृहीतस्वरूपादात्मीयात्

अविनाशिनोरूप्यमाणस्य कार्यरूपविश्वस्यकारणभूतात् शक्तिरूपात् -

यो विश्वजीवितमयो भगवान् प्रकाशः । इति श्रीसूक्तावुक्तनीत्या

प्रकाशनाद्भावात् । अथ च निजधर्मिणं स्वरूपं प्रकाशयन्ती

प्रकाश्यवर्गस्य इति । इति श्रीविरूपाक्षपञ्चाशिकोक्तनीत्या स्वं स्वात्मनः

प्रकाश रूपं प्रकाश्यस्य विश्वस्य रूपयन्तीति वा स्वरूपं तादृशात् ।

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः ।

स एवाहं शैवधर्मा इति दाढ्याच्छिवः ॥ {श्लोकसंख्या - १०९} इति

श्रीविज्ञानभैरवोक्त स्थित्या सर्वज्ञत्वादि युक्तात् स्वरूपात् ।

निजकलामिति । निजां सहजां , शक्तिशक्तिमतोर्यस्मादभेदः

सर्वदास्थितः । अतस्तद्धर्मधर्मित्वात्पराशक्तिः परात्मनः ॥

[वि. भै-श्लोक-१८] शक्तिश्चशक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिव ॥ इति ।

अनन्यापेक्षिता यस्य विश्वात्मत्वं प्रति प्रभो ।

तां परां प्रतिभां देवीं संगिरन्ते ह्यनुत्तराम् ॥

अकुलस्यास्य देवस्य कुलप्रथनशालिनी ।

कालिकी सा पराशक्तिरवियुक्तो यया प्रभुः ॥

इति श्रीविज्ञानभैरव, प्रबोधपञ्चदशिका, तन्त्रालोक स्थित्या,

स्वावियुक्तम् । किञ्च यस्मिंस्थिते यदुदेति लीयते

च तत्तत् पूर्वापरभागव्यापि । यथा भूमावङ्कुर इति वक्ष्यमाणनीत्या

विश्वपूर्वापरकोटिव्यापित्वान्नित्यां

स्वात्मनो भेदनं क्षेपो भेदितस्याविकल्पनम् ।

ज्ञानं विकल्पः संख्यानमन्यतो व्यतिभेदनात् ।

गतिस्वरूपारोहित्वं प्रतिबिम्बवदेव यत् ॥

नादस्वात्मपरामर्श शेषता तद्विलापनात् ॥

इति पञ्चविधमेनां कलनां कुर्वती परा ॥

देवी काली तथा कालकर्षणी चेति चोच्यते ॥ इति तन्त्रालोकनीत्या

पञ्चविधकृत्यकारिणीं सृष्टिमयीं स्वातन्त्र्यशक्तिम् ।

पुरेति अन्तःस्थितस्य बहिरिवाभासयिषायाः प्रथमम् ।

द्विशाखामिति । द्विशाखात्वं नाम स्वान्तः अहमित्यैकात्म्येन

विश्वस्याहमिदमिदमहमिति

श्रीसदाशिवेश्वरोचितान्तरायमाणाङ्कुरितेदन्ता प्रतीतिः । तद्वती । अनुत्तरं

स्वयमेकमेव सत् स्वावियुक्तत्वादेकामपि सतां स्वातन्त्र्येणाद्विधारूपां

प्रकाशयति । भासनं नाम आत्मानमतएवायमिति वक्ष्यमाणनीत्या

भासकस्यानुत्तरभट्टारकस्यस्वातन्त्र्यात्तत्तद्रूपतया स्फुरणम् ।

तदन्विति । द्विशाखामाभासानन्तरं तामेव निजकलां विभङ्गं

मन्त्रविज्ञानाकलप्रलया फल सकल प्रमातृतत्प्रमेय वर्गात्मनारूपेण

प्रकाशयितुम् । आशास्ते इच्छति च । अभासनं नाम तिष्ठासोरेवमिच्छैव

हेतुता कर्तृता क्रिया । इति वक्ष्यमाण नीत्या इच्छायाः

विश्वनिर्माणरूपक्रियापर्यन्ती भावः । आभासयति आशास्त इत्येक

कर्तृत्वत्व द्योतने इयमुच्चयार्थेन आभासनशक्तिविमर्शन

बीजावस्थापनतस्तानि पञ्चविधकृत्यानि करोतीति श्रीप्रत्यभिज्ञाहृदयोक्त

नीत्या आभासनादि शब्दवाच्येषु सृष्ट्यादिकृत्यस्य सर्वस्य

स्वात्मन एव कर्तृत्वं न तु ब्रह्मादिवत् एकैकस्मिन् प्रतिनियते

कृत्यविशेष इत्येतत् द्योतितम् । विभागाशासनयोरव्यवधानत्वं च ।

आभासयति आशास्ते चेति च वर्तमान प्रयोगेण

तदिदं शक्तिचक्रमविच्छिन्नप्रबन्धं भगवतो भैरवनयस्येति लघुवृत्त्युक्त
नीत्या अविरतमाभासनादिकर्तृत्वं दर्शितम् । तदिति स
परमशिवशक्त्यात्मनिखिलमिति । इच्छादियुक्तं परमशिवस्वरूपत्वं
द्विशारवामाभासनेन शक्त्यात्मकं विभोः

तदद्वैतमिति अनन्ते तावदाकार स्वीकारेऽप्येकलक्षणां तां
स्वसंविदमाविश्य विकल्पान्नोक्तदृष्ट्या शिवात् तदेकधनस्वरूपा ।
किञ्चाद्वैतमिति । यत्र तेजांसितेजांसि तमांसि च तमांस्यलम् ।
तेजांसि च तमांस्येतद्वन्दे ज्योतिरनुत्तरम् ॥

[श्लोक संख्या-१] इति श्री लघुवृत्त्युक्तनीत्या । शिवाश्चिदानन्दधनः
परमाक्षर विग्रहः ॥ इति वक्ष्यमाणनीत्या स्ववाचकभूत
रहस्याक्षराभिन्नतया अरूपं विश्वोत्तीर्णं तदन्तर्गतविश्वबहिर्वमनग्रसन
शीलतयाद्वैतं विश्वमयम् । अत्र तत्त्वामित्यध्याहार्यम् । वन्दे इति ।
वादि अभिवादोत्कृष्टत्वेन परामर्शनीयः । अथ सर्वावस्थासु
स्फुरद्रूपत्वादभिवदत् अभिमुख्येन स्वस्वरूपं विमृशत् तत्समर्थाचरणेन
नित्योद्यमता प्रयत्नेनाभिवादये स्वरूप परामर्शनिष्ठं तत्संमुखीकरोति ।
तत्र स्मृति तत्संमुखीकरणमभिवादनमितिसंक्षेपतः श्लोकार्थः ।
एवमिष्टां चिद्देवतां अभिवन्द्य व्याचिख्यासितस्यशास्त्रस्य
गुरुपरम्परयावतारं दर्शयन् व्याख्यामित्थं करोमीति प्रतिजानीते -

श्रीत्रयम्बकसद्वंश मध्यमुक्तामयस्थितेः ।

श्रीसोमानन्द नाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् ॥ २ ॥

अनुत्तरानन्य साक्षि पुमार्थोपायमभ्यधात् ।

ईश्वर प्रत्यभिज्ञारव्यं यच्छास्त्रं यत्सुनिर्मलम् ॥ ३ ॥

तत्प्रशिष्यः करोम्येतां तत्सूत्रं विवृतिं लघुम् ।

बुध्वाभिनवगुप्तोऽहं श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः ॥ ४ ॥

तत्रप्रथममन्वयः - श्रीत्रयम्बकसद्वंशमध्यमुक्तामयस्थितेः श्रीसोमानन्द

नाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकं अनुत्तरानन्यसाक्षिपुमार्थोपायं

ईश्वरप्रत्यभिज्ञारव्यं शास्त्रं य अभ्यधात् तत्प्रशिष्यः अभिनवगुप्तोऽहं

श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः बुध्वा एतां तत्सूत्रवृत्तिं लघुकरोमीति ।

श्रीत्रैयाम्बिकेति । श्रिया जीवाच्छिवत्वाभिव्यक्ति लक्षणया मोक्षलक्ष्म्या

अविभक्तस्य त्रयम्बकस्य सम्बन्धिनः सतः अविरतं वर्तमानस्याथ च

सतो मायाकालुष्यरहितत्वात् शुद्धस्य ।

कैलासादौ भ्रमन् देवो मूर्त्या श्रीकण्ठरूपया ।

अनुग्रहायावतीर्णश्चोदयामास भूतले ॥

मुनिं दुर्वाससं नाम भगवानूध्वरेतसम् ।

नोच्छिद्येत यथा शास्त्रं रहस्यं कुरु तादृशम् ॥

ततः सभगवान् देवादादेशं प्राप्ययत्नवान् ।

ससर्जमानसं पुत्रं त्र्यम्बकादित्यनामकम् ॥
तस्मिन् संक्रामयामास रहस्यानिसमन्ततः ।
सोपि गत्वा गुहं सम्यक् त्र्यम्बकारव्यं ततः परम् ॥
तन्नाम्ना चिन्तितं तत्र ससर्ज मनसा सुतम् ।
खमुत्पपातसंविद्धस्तत्पुत्रोपि तथा तथा ॥
सिद्धस्तद्वत्सुतोत्पत्त्या सिद्धा एव चतुर्दश ।
यावत्पञ्चदशः पुत्रः सर्वशास्त्र विशारदः ॥
स कदाचिद्राग वशात् कतुश्चिद्ब्राह्मणात् स्वयम् ।
ब्राह्मणीमानयामास ततो जातस्तथा विधः ॥
तनयः स च कालेन काश्मीरेष्वागतो भ्रमन् ।
नाम्ना स सङ्गमादित्यो वर्षादित्योऽपि तत्सुतः ॥
तस्याप्यभूत् स भगवान् तरुणादित्य संज्ञकः ।
आनन्द संज्ञकस्तस्यादुद्वभूव तथा विधः ॥
तस्मादस्मिन् समुद्भूतः सोमानन्दारव्य ईदृशः ।
करोतिस्म प्रकरणं शिवदृष्ट्याभिधानकम् ॥
इत्यादिष्टं भगवता सोमानन्देन शासने ।
स्वकीये तत्प्रसादेन शिवज्ञानामृतार्णवम् ॥
अवाप्योत्पला देवोऽपि सद्भिः संपूजितस्सदा ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञारव्य शासनैकविधिस्तथा ॥

श्रीमत्स्तत्रोवली संज्ञा शिवामर्शामृताकरः ।

शिवागम रहस्यार्थ प्रकाशन दिवाकरः ॥

अजायत ततस्तस्मात् श्रीमल्लक्ष्मण गुप्ततः ।

अधिगम्यरहस्यार्थ सकलं प्रत्यपादयत् ॥

ततोभिनवगुप्ताय महामन्त्रेश्वराय सः ।

समस्त शिवशास्त्राणां व्याख्याता शिवचोदितः ॥

प्रत्यक्ष तपनप्राप्त शाङ्कर ज्ञान भाजनम् ।

समस्तलोकयात्रात्मा शिवरूपः प्रकाशितः ॥

अरक्षत् क्षेमराजाज्यस्त्रिलक्षग्रन्थकारकः ॥

इति प्रोक्त वंशमध्ये स्थितो मुक्तामणिः स्वप्रस्तुति हेतुः तं वंशं

विशदयन् यथा तिष्ठति तद्वत् त्र्यम्बकादि

वंशसंबन्धिनः सतो विरतं वर्तमानस्य । अथ च सतो मायाकालुष्य

रहितत्वात् शुद्धस्य सन्तानस्य मध्ये तदन्तः

मुक्तामयस्थितेः आमयोपलक्षितमायारहितस्थिते

श्रीसोमानन्दनाथस्येति प्रोक्त लक्ष्मी सहितस्य श्रीशिवदृष्टिकार

श्रीसोमानन्दनाथो नाथस्य । अथवा

उमापराभट्टारिकावियुक्तस्यानन्दानाथस्य सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादि

सिद्धीनां नाथस्यानुत्तरभट्टारकस्य -

गुरुशिष्य पदे स्थित्वा स्वयं देवः सदा शिवः ।

पूर्वोत्तरपदैर्वाक्यैः तंत्रं समवतारयत् ॥[७ पुटः] इति श्रीस्वच्छन्दोक्त

नीत्यारहस्य संप्रदायाविच्छित्यर्थमनुगृहीतेतन्नामधेयस्य ।

किञ्च - अथेन्दुः पुष्पसंकाशः समन्तादवभासते ।

----- जगदाह्लादयेत् क्षणात् ॥

तद्वदेव महायोगी यदा पर्यटते क्षितिम् ॥

आह्लादयेत् समन्तादवीथ्यादि शिवान्तिकम् ॥

इति श्रीचन्द्रज्ञानोक्त स्थित्या सोमवदनुग्राह्यलोकमानन्दयति तत

एव नाध्यते प्राध्यते सोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकं विशिष्टस्य -

परामर्शप्रतिपादक श्रीमच्छिवदृष्टिशास्त्रोत्पन्नस्य पूर्णाहंपरामर्शमयस्य

ज्ञानस्योत्तरोत्तरमन्तेवासिचैतन्यदर्पणेषु संक्रम्य भासयति-

प्रतिबिम्बकं न तु जलरूपदर्पणादि प्रतिबिम्बवत् ।

अपि च स्वात्मशिवत्व परामर्शात्मकार्थक्रियाकरणसमर्थम् । तदेवाह ,

अनुत्तरानन्य साक्षि पुमर्थोपायमिति ।

न उत्तरं-वर्तमानजडापेक्षया ग्राहकरूपं इत्यनुत्तरत्वम् इति

श्रीलघुवृत्त्युक्तनीत्या ग्राह्यग्राहक चक्रोत्तीर्णस्यानन्यसाक्षिणः

स्वानुभवैकगम्यस्य पूर्णाहन्तारूपिणः

शैवनैयायिकवेदान्तसारंख्यभोगमोक्ष भेदग्रहणत्वात् ।

अनुत्तरस्य उत्कृष्टस्य । न तु तदधिकारिप्र -

एवं यो वेदतत्त्वेन तस्य निर्वाणगामिनी ।

दीक्षा भवत्युक्तनीत्या जीवन्मुक्तात्मक विभूति रूपस्य ।

किञ्च - तद्द्वारेणास्योद्द्वारे कृत इत्यादि ।

यच्छन्ति परमं फलं यद्वा समीहितम् ।

इति श्रीत्रिंशिका शास्त्रोक्तनीत्या - धरण्यादिशिवान्ताध्ववशीकरणक्षम

स्वातन्त्र्यलक्षणस्या परविभूतिरूपस्य च पुरुषार्थस्योपायमिति उक्त

रूपोपेयप्रापकं मायातिरोधाननिराधेन यथा स्थित स्वरूपाभिव्यञ्जकम् ।

सुनिर्मलामिति वा वामं तु दक्षिणम् ।

दक्षिणात् परतः कौलं कौलात्परतरं त्रिकम् ।

त्रैगुण्य विषया वेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ इतिनीत्या

तेषां तत्तद् चर्यादिविधि पराधीनत्वात् स्वव्यतिरिक्त

देवतोपास्त्यातिपरिमितफलप्रद नैर्मल्यं तदपेक्षया

वाम दक्षिणादि शाक्तदर्शनानि निर्मलानि सङ्कोचकार्यकारणभाववृत्तित्वात् ।

परमार्थतो न नैर्मल्यम् । इदं तु वक्ष्यमाणस्वात्ममहेश्वर

प्रभावात्मकत्वात् सुनिर्मलम् । ईश्वर प्रत्यभिज्ञाख्यमिति ।

जानता कुर्वताभाव्यं जीवता परमेशिना ।

यो यो ज्ञानक्रियाविष्टः स स सर्वोमहेश्वरः ॥

इत्यभियुक्तोक्तस्थितामीश्वरप्रत्यभिज्ञां जनस्यासमन्तात् ख्यापयतीति

इश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यं शास्त्रमिति । शास्ति ईश्वरः

पुराण शैव रहस्यागमेषु ज्ञाता कर्ता च प्रसिद्धः तस्य या

प्रत्यभिज्ञा स्वात्मनि तल्लक्षणज्ञानक्रियाशक्ति दर्शनात् । स

एवाहमित्यत्यनुसंधानं तामीश्वर प्रत्यभिज्ञानस्यासमन्तात्

ख्यापयतीति ईश्वर प्रत्यभिज्ञाख्यं शास्त्रमिति ।

आत्मानमीश्वराद्भिन्नम् अन्योन्यं भिन्नाः घटादयस्तु

ईश्वरादात्मवर्गाद्यान्योन्यतश्च भिन्ना इति भेदरूप शिव

शासननिवारणेन विश्वमय विश्वोत्तीर्णे स्वात्मन्येव शिवरूपे

आधिकारिणं नियमयतीतिशास्त्रम् ।

शास्त्रात्मना स्थितो देवो मिथ्यात्वं क्वापि नाहति ।

नार्थवादादिशङ्कापि शास्त्रे माहेश्वरे परे ॥ इत्यभियुक्तोक्तस्थित्या -

रूपं य इति श्रीमानुत्पलदेवाचार्यः । अभ्यधादिति । अभिमुख्येन

पश्यन्ती मध्यमारूपेण स्वयं धृत्वा वैखरीरूपेणानुग्रहजनं

प्रतिप्रकटितवान् स्वात्मदेवतैव प्रबुद्धयमानावस्थायामात्मानं

परामर्शोन्नानवरतं पृच्छति । तत उच्यते श्री देव्युवाचेति ।

श्रीलघुवृत्त्युक्तनीत्या अभ्यधादित्यन्वयः ।

भूतार्थोऽप्यवच्छिन्नां वर्तमानतां द्योतयति ।

उत्तरोत्तर भाव्यमाचार्यहृदयमाविश्याविरतमभिधत्त इत्यर्थः ।

तत्प्रशिष्य इति । तस्येश्वरप्रत्यभिज्ञाकारस्य तच्छिष्यस्य
शासनानुपालनात् प्रकर्षेण शेषिभूतः । तत्र प्रशिष्यपदप्रयोगेण
स्वात्मनस्तु परगुरु कृतशास्त्रसूत्रं विवरणेऽवश्यकर्तव्यत्वेनादरातिशयो
दर्शितः । अभिनव इति । श्रीमानभिनवगुप्ताचार्य श्रीकण्ठनाथ एवेति
प्रतिपाद्यतामितरथा व्याख्यानत्वं कथं भवेदित्यम् ।

इत्युक्त नीत्या श्रीकण्ठनाथरूपत्वेन

पुराणोऽप्यनुग्राह्यानुग्रहार्थमाचार्यरूपेणावतारादभिनवसर्वज्ञत्व
सर्व कर्तृत्वादिधर्मैः परिवृतत्वाद्भूतः । गुपू रक्षणे इति धात्वर्थानुसारेण
रक्षितः । किञ्च देशकालादिसंकोच वैकल्यात् स्वयमेकोऽपि
स्वातन्त्र्येणैकोऽपि अपूर्वापूर्वरूपविश्वात्मतयावभासमानादभिनवः ।
स्वात्मप्रच्छादन क्रीडापण्डितः परमेश्वरः ।

इति नीत्या जनैस्तथारूपेणाप्रत्यभिज्ञातत्वात् ।

गुप्तरूपः इत्यभिनवगुप्ताभिधानः अहमिति पूर्वोक्तमहामन्त्रात्मक
पूर्णहं परामर्शमयः श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः - अशेष विषयाशून्य
श्रीसमाश्लेषसुस्थितः । इत्युक्त प्रकारेण

शिवादिक्षित्यन्त विश्वशरीरपरमेश्वरस्यावेश- शिवादिक्षित्यन्त

विश्वनिर्भरः प्रशस्ता भक्तिलक्ष्मीः तया अविरतं
समाश्लिष्टात् श्रीमदुत्पलदेव शिष्यात् लक्ष्मणगुप्ताचार्यात् बुध्वा उक्त
लक्षणं शास्त्रं सम्यक् हृदयं समीकृत्य एकामिति ।
वक्ष्यमाणामपितदानीमेव- तत् प्रत्यक्षी भूतां तत्सूत्रवृत्तिं तस्येश्वर
प्रत्यभिज्ञारव्यस्य शास्त्रस्य संवृत सौत्रनिर्देश
विवृतिमात्र व्यापारायामिति निजवृत्त्युक्तनीत्या संवृतार्थानामपि
सूत्राणां प्रत्येकं स्वनिर्मितं बृहद्विमर्शिन्यपेक्षया लघु संक्षिप्तं
ग्रन्थविस्तराभावेत्यप्रयत्नेनाशेषशास्त्रस्वीकारक्षमं कृत्वा । किञ्च मायीय
शास्त्रप्रतिपादित भेदभार निवृत्त्या लघुशिष्याणां धारण योग्यं यथा
भवति तथा - संपादयतीति । प्रतिज्ञाकरणं नामानुग्राह्याणां तत्प्रमेय
हृदयंगमीकरणं नापूर्वनिर्माणं करोमीति वर्तमान प्रयोगो
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति समनन्तर करिष्यमाणविवरणापेक्षया
यद्वक्ष्यति व्याख्यावृत्तिंतद्वृत्तिश्च कृतवान् । ताभ्यामेव सूत्रार्थः
प्रकटीकृतो भवति । किमनेनापूर्वेण विवरणेन प्रयोजनमित्याशङ्कां
शमयितुमाह - वृत्त्या तात्पर्यामिति । एतेष्विति ।
अविरतं परामृश्यमानप्रमेयत्वादनुभवगो ग्रन्थकारेण शास्त्रकृता ।
पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्य योजना ।
तात्पर्यकथनं चेति व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥

इत्युक्त नीत्या व्याख्यान लक्षण पञ्चकमध्ये पदच्छेदादि
लक्षणचतुष्टयमुत्सृज्योत्तमबुद्धिं हृदि निधाय
स्वमुखोत्थयावृत्त्या तात्पर्यमात्रं । तद्विचार इति । तस्य तात्पर्यस्य
विचारं निरूपणं । दृब्धं संदृब्धं कथितं
तावतासूत्रार्थो न प्रकटी कृतः स्यादिति । यतस्तस्माद्धेतोः सूक्ष्म
बुद्धीन् प्रतीत्यं स्व दाद्यूहा समर्थतथासंकुचितधीषणायुक्तान् ।
अथवा सूक्ष्मेक्षिकातीक्ष्णबुद्धिमधिकारिणमुद्दिश्य
सूत्रार्थं सूत्रान्तर्गतं प्रमेयं य ईश्वरः स एवाहमित्यनुसन्धानरूपायाः
प्रत्यभिज्ञायाः तद्धेतुभत प्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्य च विवेचनाय प्रकाशनाय
सम्यक् व्याख्यास्ये इति पदच्छेदादि लक्षणपञ्चक
युक्तया प्रतिज्ञादिपञ्चावयव युक्तया च व्याख्यया स्फुटी करिष्ये ।
पूर्वं करोमीति सांप्रतं व्याख्यास्याम इत्याभ्यां वर्तमान
भविष्यत्प्रयोगाभ्यामविच्छिन्न प्रबंधतयाव्याख्यातुरविरतं
विवरण करणता दर्शिता सर्वोपकारं महाफलमिदं शास्त्रमिति अस्या
निर्मातुमारब्धायास्तद्व्याख्यायाश्च सर्वोपकारित्वं दर्शयति
-सर्वत्रेत्यादिना । एवेति । निर्मातुमारब्धापि आपर्यवसानं
बुद्ध्यनुभूयमाना व्याख्या सर्वत्रेति । इह ये सुकुमार मतयः
अकृततीक्ष्णतर्कशास्त्र परिश्रमाः

शक्तिपातवशोन्मिषत्परमेश्वरसमावेशाभिलाषाः

कतिचिद्भक्तिभाजः तेषामीश्वर प्रत्यभिज्ञोपदेशतत्त्वं मनागुन्मील्यत

इति श्रीप्रत्यभिज्ञाहृदयोक्तनीत्यां सर्वत्राल्पमतौ

अकृत दीर्घपरिश्रमे सुकुमारमतौ सर्वत्र शास्त्रादिमध्यावसानेषु

परमेश्वरशक्ति विजृम्भारूपत्वात् मित बुद्धि

लक्षणं पशुत्वं व्यपोह्योपकारिणीति ज्ञानक्रियात्मक

धर्मसमीप्यकारिणी पतित्वापादिकास्यात् । यद्वा कुत्रापीति

तर्कशास्त्र परिश्रमक्षमेतत् एव स्वयमेवोहितुं शक्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित्

महाधियपि । कुत्रापीति । गुरुमुखादेव श्रोतव्ये शास्त्रस्यातिरहस्ये

प्रदेशे उक्तप्रकारेणोपकारिणी तस्याप्येतद्व्याख्यानमन्तरेण शास्त्रार्थो न

प्रकाशत इत्यर्थः । नैवान्यत्रेति । अल्पमतेरवगाहितुमशक्यत्वात्

सुमहाधियस्तु स्वयमेवसूत्रार्थ प्रकाशनाच्चेतत्युभयत्राप्युपकारिणी

मा भूत् । अपि तु निमातर्येव स्वात्मनि मय्येवोपकारिणी

गुरुकटाक्षप्रत्यभिज्ञातस्वात्ममहेश्वरदास्य प्रतिपत्त्यै एनामहमेव

पौनः पुन्येन परामृशामीति यावत् । एवं स्वव्याख्यायाः

सर्वोपकारित्वमुक्तम् । अथ क्रमेण व्याख्यातुं प्रथम सूत्रस्यावतरणिकां

दर्शयति - ग्रन्थकार इत्यादिना प्रयोजनमासूत्रयतीत्यन्तेन ।

ग्रन्थकारः-श्रीमानुत्पलदेवाचार्यः अपरोक्षात्मेति । एषादृष्टिरहंशिव इति

श्रीशिवदृष्टिकार श्रीसोमानन्दकटाक्षवेधेन परोक्षे अहमिति साक्षात्कृते
आत्मनि संविन्मये स्वरूपे दृष्टशक्तिकामिति जानामि करोमीत्यनुभूत
ज्ञान क्रियात्मक स्वातन्त्र्यशक्तिकां सर्वज्ञत्वादि सामर्थ्यपरतां
परमेश्वरतन्मयतां परमेश्वरस्वभावतां परत्र परस्मिन्नाधिकारिणि जने
परमेश्वर प्रसादादेव लब्ध्वात्यन्तदुर्लभतद्वास्यलक्ष्मीमहमेकाकी
सम्पदा लज्जमानोजनमपीममखिलं स्वस्वामिनं वक्ष्यमाणोपायेन
प्रत्यभिज्ञापयामि । येन तस्यापिपरमार्थलाभेन
परितुष्येयमिति पूर्णकृत्यस्य स्वात्मार्थेन ध्यात् परार्थ इव ह्यनपाया
क्रियावशात् । समस्तयन्त्रणातन्त्र प्रोतनाटकधर्मिणः ॥

नानु ग्रहात् परं किञ्चिच्छेषवृत्तौ प्रयोजनम् ॥ इति ।

संसाराब्धौप्लव इव जगत्तारणाय स्थिरः स्याम् ।

इति च निवृत्तितन्त्रवदधानिकातन्त्र नः परिपूर्णत्वात् परस्मिन्नाधिकारिणि
संचिक्रमयिषुः संकामयितुमिच्छुः । अत्र संक्रमणं ख्यादेरिव
पूर्वं पूर्वं रूपराशिपरित्यागेनोत्तरराशि संक्रमणम् न भवति ।

अपीत्थमधिकारिणि शास्त्रार्थस्य बिम्बप्रतीत्या

स्वाश्रयभूतोपदेष्टखेवहृदया परिवर्जनीनोपदेश्य

बुद्धिनिवेशनं यद्वक्ष्यति । एवं स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धमित्यादि ।

तदेव संक्षेपेण शिष्यबुद्धिषु निवेशयितुमित्यन्तं स्वतादात्म्य

समर्पणपूर्वकमितिस्वस्य प्रथमं समर्त्याधिकारिजने परमेश्वर
तन्मयता सम्पत्तिं निर्विघ्ना भवत्विति मत्वा तदर्थं स्वात्मनो विरतं
वर्तमानमपि महेश्वर दास्यात्मकं तादात्म्यं परामृश्याविघ्नेन
तत्संपत्तिं मन्यमान इति तस्य परमेश्वरस्तन्मयसं परमेश्वरोत्कर्ष
प्रहृता परामर्शशेषतयेति ।

जगतां परमेश्वरो भवान् परमेकः शरणोगतोस्मिते ॥

शरणानामपि शरणं त्रिभुवनगुरुमम्बिकाकान्तम् ।

परमेश्वरता जयत्यपूर्वा तवविश्वेशयदी । स्तोत्रावली स्थित्या

परमेश्वरस्य सृष्ट्यादि कृत्याधिकारिणां ब्रह्माविष्णवादीनामपि

ईश्वरस्योत्कर्षं माहात्म्यं स च महान् ब्रह्मादीनामपि

सर्गादिहेतुत्वादिति स्तोत्रावली व्याख्यानोक्त्या तान् प्रत्यपि

सृष्ट्यादिकारित्वम् ॥ तदुक्तं -दि देवेश प्रभाव प्रभवा व्ययेति ।

प्रहृतानामास्मिन् परमेश्वरे नमः देहादि प्रमातृतानिमज्जनने

तदेवाविशामीति । साम्बव्याख्यानोक्त नीत्या अधिकारिणोदेहादि

प्रमातृता निमज्जनं तयोः परमेश्वर प्रहृतयोः परामर्शं परमेश्वरो

विश्वोत्कृष्टजनं प्रतिप्रह्वीभावमनुसन्धानं तस्य

शेषतया पात्रत्वेन जनस्य तत्पात्रतामापाद्य परमेश्वरतादात्म्य

योग्यता बुद्धयेति प्रोक्त लक्षणतादात्म्यस्य योग्यता

पादनबुद्ध्यातदधिकारित्व संपादनमनीषया प्रयोजने कथिते सति
तदिच्छया सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वाद्यैश्वर्य लक्षणपरमेश्वरता लाभरूपं
प्रयोजनमासूत्रयति उपर्युपरितात्पर्यं विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुः
अत्रसंक्षेपेण सूचयतीत्यर्थः ।

तत्रापरोक्षात्मेत्यादिनासंचिक्रामयिषुरित्यन्तेन ।
कथाञ्चिदित्यादि इच्छन्नित्यन्त सूत्रार्थस्यतात्पर्यं ।
स्वतादात्म्येत्यादिना मन्यमान इत्यन्तने पुनरपि-

कथंचिदासाद्येत्यादि दास्यमित्यते द्यञ्जितम् । परमेश्वरोत्कर्षेत्यनेन
मेहेश्वरस्येति पदस्य तात्पर्यं दर्शितम् । प्रहृते त्यनने दास्यतात्पर्यं
परमेश्वरेत्यादि बुद्ध्येत्यन्तेन उपकारमित्यस्य प्रयोजनमित्यनेन
समस्तते याद्युत्तरार्धस्य तात्पर्यम् । एवमवतरणिकां प्रदर्श्य
कथंचिदासाद्येत्यादिवाक्यमुपक्रमते -

अकृतककृतकधर्मज्ञानयोगाद्यपेक्षया
सकलपुरुषकारोल्लंघिनी स्वैर वृत्तिः । अवृणुत शिवभक्ति श्रीमती सा
स्वयं मां व्यवृणुत च तदानीमेव निर्वाण लक्ष्मीम् ॥

इत्युक्तनीत्या सकलपुरुषकारोल्लंघिनी जन्मान्तर सहस्रै इत्यलभ्यः
कोऽपि परमेश्वरप्रसाद प्रकारः सूचितः । किं च

तत्प्रसादघटित तदभिन्न श्रीगुरुचरणाराधनप्रकारोऽपि आसाद्येत्यनेन

गर्भीकृतं न चा स्वात्मनः परमेश्वर दास्यपरिपूर्णता गमयितृत्वं
दर्शितम् । अनेनापरप्रयोजन शास्त्रकरणे योग्यता प्रकटिता ।
जन विषये महेश्वर प्रत्यभिज्ञासादनात्मक प्रापकत्वं च दर्शितम् ।
आसाद्येत्यत्र स्वात्मानं जनञ्च प्रतिद्वौणिचौ द्रष्टव्यौ ।
महेश्वरस्येत्यनेन महच्छब्देन परमेश्वरस्यैश्वर्यस्य
देशकालापरिच्छिन्न विरिञ्च विष्णुसदाशिवाद्यैश्वर्यं वैलक्षण्यभावेदितम् ।
यद्वक्ष्यति एतासां च ज्ञानादि शक्तीनामसंख्य प्रकारो वैचित्र्यविकल्प
इति सामर्थ्यं स्वातन्त्र्यं परार्थीनं पूर्वं महदैश्वर्यं तन्निर्मितं
ब्रह्माविष्णुरुद्राद्यैश्वर्यापेक्षयोच्यत इति । उक्तञ्च श्रीपरमार्थसारे -
दिक्कालकलनविकलं ध्रुवमव्ययमीश्वरं सुपरिपूर्णम् ॥
ईश्वरशब्देन शिवादि सर्वप्रमातृगत ज्ञानक्रियास्वतन्त्रत्वं दास्य
परमेश्वरधर्मिभूत सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वादि सर्वैश्वर्यदानपात्रतोक्ता ।
जनस्येत्यनेन जायमानस्य सर्वस्याधिकारित्वं
दर्शयता वर्णाश्रमाद्यधिकारिनियमाभावः सूचितः । तदुक्तं श्रीस्पन्दनिर्णये
तद्वदधिकारिनियमसंकोचाभावपीति । किञ्च -
जनस्येत्यक्षर निरुक्त्या अनवरत जनन नाशधर्मित्वेन
दुःखभाजनत्वमवलोक्य तदुद्धरणक्षमस्वकीय
करुणाविषयत्वमपि निर्दिष्टम् ।

यथैवा ज्ञातपूर्वोऽयं भवेद्भक्तिरसो मम ।

घटिकस्तद्वदीशानः स एव परितुष्यति ॥

दिंतानां त्वं नःत्राता भवकरुणयेति । अपि शब्दने तस्यापि परमार्थ

लाभेन परितुष्येयमित्युक्तनीत्या स्वात्मनः

परमेश्वररूपतया प्रत्यभिज्ञातत्वात् पूर्णस्य स्वाभिन्नपरप्रयोजनातिरिक्त

प्रयोजनाभाव स्यान्तः स्थिताया अपिमायाशक्ति

व्यामोहितत्वेनाप्रत्यभिज्ञातया जानक्रियाशक्तेराविष्करणेन परमेश्वर

समीपकरणमुक्तम् । यथोक्तम् -

यो नाम जानाति करोति यास्मिन् देवो नरो वा भुवनेशवीरः । इति ।

उद्धो ----- क्षणमीशताया इति । इच्छान्नित्येनेच्छाशक्तिविषयी कृत

उपकारः प्रत्यभिज्ञोपपादनात्मिकायाः स्वप्रवृत्तेर्हेतुत्वेन दर्शितः ।

शतृप्रत्ययेनेच्छायाः प्रत्यभिज्ञानोपपादनात्मकक्रियापर्यन्तानुवृत्तिः

सूचिता । इच्छैव हेतु नने च्छाया एव क्रिया पर्यन्तीभावः सूच्यते

सूचितः समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुमित्येतत्

दास्यस्योपकारस्य प्रत्यभिज्ञायायाश्च विशेषणत्वेन संबध्यते ।

तत्र समस्तेतिसम्यगस्तायाः पुरैवसिद्धायाः अपि च

परमेश्वरतादात्म्यस्वरूपायाः सम्पदः सम्यक्

न ध्यायतो न जपतः स्याद्यस्या विधिपूर्वकम् ।

एवमेव शिवाभासस्तनुमो भक्तिशालिनम् ॥

इत्युक्त नीत्या ध्यानजपाद्यायासं विना प्राप्तेर्हेतुमिति दास्यविशेषणम् ।

परमेश्वरतादात्म्य , तन्निष्पन्दरूपाणां सर्वज्ञत्वादि लक्षणानां

समस्तानां सम्पदां समवाप्तेः सम्यग्भावव्यक्तेर्हेतुमित्युपकार विशेषं

समस्तायाः शिवादि धरण्यन्तशक्तिचक्रेश्वरतारूपायाः

सम्पदः समवाप्तेः हेतुमिति तत्प्रत्यभिविशेषणम् ।

अनेन षष्ठीसमासेन परमेश्वरतादात्म्य शिवादि क्षित्यन्त

शक्तिचक्रेश्वरता लाभलक्षणं च प्रयोजन त्रयमासूचितम् ।

समस्तानां बहिरन्तःकरणविषयाणां नीलसुखादिप्रमेयानां

या सम्पत् तथा तथा प्रकाशनं तस्याः सम्यग्वाप्तिः ।

तत्तद्विभिन्न संवित्तिमुखैरेकप्रमातरि ।

प्रतितिष्ठत्सुभावेषु ज्ञातेयमुपपद्यते ॥ इति वक्ष्यमाणनीत्या ।

तच्चाक्षुषादि प्रमाणप्राणभूतान्तर्मुखप्रमात्र द्वारेण

विमर्शमये प्रमातरिविश्रान्तिः सैव हेतुर्यस्यास्तत्प्रत्यभिज्ञायां

तामिति बहुव्रीहौ स्वात्मानमभिज्ञानात्

पुण्यापुण्यकर्मजनन द्वारा संसारहेतुत्वेन विवक्षितस्यापि

नीलसुखादिविषयजातस्थान्तर्मुखे

विश्रान्तिरेव परशक्तिपात पवित्रितहृदयस्य

स्वात्ममहेश्वरप्रत्यभिज्ञाने उपाय इति । सुव्रतिनोक्तम् नेत्रादि
मार्गैर्निखिलः पदार्थो निलीयते नि दिरूपम् । यत्रस्वयं तद्विमृश ॥

दानस्य पुंसां पुण्यादि हेतुतः ।

नीलादेर्मूलविश्रान्तिद्वारेणैवापरोक्षिताम् ॥

धान्यैर्महेश्वरस्वात्मप्रत्यभिज्ञानशालिभिः ।

प्रत्यभिज्ञामिति तस्य तस्य महेश्वरस्य बन्धिनीं विमर्शतया

विमर्शपदवीमप्राप्यपुनः सद्गुरु सपर्यया

स्वात्मन्यभिमुखीभूतां ज्ञां प्रकाशात्मिकां ज्ञप्तिं । एवं विध

प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वात्तदतेत् प्रत्यभिज्ञा संज्ञं शास्त्रं च ।

किं च तत्प्रत्यभिज्ञामिति तच्छब्देन जनोपि परामृश्यते ।

तेन जनस्य महेश्वरं प्रतिप्रत्यभिज्ञा

अनुग्राह्यास्त्वया शिष्याः शिवशक्तिप्रचोदिताः ।

मदीयां तनुमास्थाय त्वमेषां कुर्वन्नुग्रहम् ॥

इतिनीत्यानुग्रहयोग्यता प्रकाशनं जनं प्रतिमहेश्वरप्रत्यभिज्ञातदभिज्ञात

प्रदर्शनेन महेश्वरत्व प्रतिपाख्यापनम् । इति जन महेश्वरयोः

सामान्योयं तस्य प्रत्यभिज्ञेति शेषषष्ठी समासः ।

अनेन आचार्यस्य परमानुग्रहरूपं सौजन्यमभिव्यञ्जितम् ।

तामेनां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति तस्याविच्छिन्नसंभवः

सम्भवन्तीं तां संपादयामीति । ननु ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये

प्रथमं मुखत एव परमेश्वरो जयति इति जयशब्दो

वा क्रियमाणो दृश्यते । अनेन ग्रन्थकारेण किमिति न

विहितमित्याशङ्क्यास्यमहेश्वरस्येति

दास्यमिति च वदताचार्येण तदुभयमपि मुखतः प्रकटीकृतमिति

साधयितुं , नाम प्रहृत्व - वत्प्रसिद्धमर्थमाह -

इहेत्यविप्रतिपत्तिद्योतकम् अव्ययम् । अस्मिन् सर्वस्यविवादेन

प्रकाशमाने जगति कायवाङ्मनसां तदेकविषयतेति ।

तदेक विषयत्वं नाम त्वत्र महाधनः ।

कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलन क्षमः ॥

तदविभेदमतेरपरं नु किं सुखमिह- विभूतिस्थ ।

किं कुपथमेति मनः परिहृत्यताम् ॥

क्षणमपीश मनागपि मैवभूस्त्वदविभेद रस क्षतिसाहसम् ।

इति स्तोत्रावल्युक्तनीत्या विभूत्याद्यनपेक्षणता - प्रोक्तलक्षणं

परमेश्वरं प्रति कायवाङ्मनसां सार्वधारभूतस्य कायस्य प्रभवतां

प्रणामाङ्गश्च शिरसे एवैक प्रभावित इति कायप्राधान्य निमज्जनात्मक

प्रणामेनेति चोक्तनीत्या स्थूलात्मकः प्रणामं वाचस्तु महेश्वरेति

यश्चास्ति नामकायवाग्विभूषणमित्युक्त नीत्या महेश्वरोत्कर्ष

परामर्श प्रधानत्वं मनसश्च

चित्रं निसर्गतो नाथ दुःख बीजमिदं मनः ।

त्वद्भक्तिरससंसिक्तं निश्चेयसमहाफलम् ॥[शिवस्तोत्रावली-१-२४]

सैव विभोऽर्यान्ति केचित्त्वामभितः स्थिताः ।

इत्युक्त नीत्या परमेश्वरानुसंधानायत्तत्वं स्वरूपानुसंधानं

नियोजनानि यमेन प्रेरणा सा लक्षणं यस्यास्तादृशी ।

येति प्रसिद्धा । इयमित्यनुभूयमा रस्यार्थः ।

सा च प्रहृता प्रामाणिकस्य युक्ति तत्त्वविदा तथा चेत् कर्तुमुचिता

नमस्करणीयस्य परमेश्वरस्य शरणादीनां ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामपि

शरणं विश्वेश्वरोऽपि सदाशिवादीनामपि

स्वामी इति स्वरसोद्वलना स्तात्रैकदेश व्याख्यानोक्तनीत्या च

ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वर सदाशिवादिभ्योऽप्युत्कर्षं महत्त्वं यदि पश्येत्

अन्तमखुं या दृष्ट्या यद्यनुसंदध्यात् । अन्यथेति

नमस्करणीयस्य सर्वोत्कर्षादर्शनै -

त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानं गुरुतः शास्त्रतः स्वतः ।

इत्युक्त नीत्या परमेश्वरभिन्न सद्गुरूपदेश माहेश्वरशास्त्रश्रवण

स्वानुभवात्मिकां युक्तिम् । अपरामृशतः अविचारयतः ।

परमार्थरूपेऽपीति । संसारो यदि परावस्ति तृतीर्षितो नः

परस्थं पशुपतिमेकमाह्वयेमः ।

आहुतैरिव पशुभिः कृतं महद्भिः ।

न ह्यब्धिं तरति शिला शिलोच्चयेन ॥इति श्रीमद्वादिप्रलयभैरवोक्त नीत्या

तत्तत्सृष्ट्याद्येकैकपि नमस्तदपिशुश्रुम देवताभ्यस्त्वामन्तरेण

मनसा वचसा न भूमिम् ॥इति स्थित्या

नमस्कारोऽङ्गीकरणायाग्योऽपि नमस्कारोद्यतस्य

सांसारिक ब्रह्मादिपशुजनमध्यपातित्वमेव ।

एतदेवागमशक्त्या वैष्णवादर्वाचीनपदे स्थिताः

वैष्णवाद्या इत्यादि ग्रहणात् शैव नैयायिकादयो गृह्यन्ते ।

विद्यारागेपरञ्जिता इति किञ्चिज्ज्ञत्वरूपया अविद्यया विषयाभिष्वङ्गरूपेण

रागेण तदुभयोपलक्षिताभिः किञ्चित्कर्तृत्वनित्यत्व कर्तव्यानियमनरूपस्वरूपा

कला कालनियतिभिश्च किञ्चिज्ज्ञोहं किञ्चित्कर्ताहमित्याद्यभिमानेन

रूषिता ते परं विश्वोत्तीर्णं विश्वपूर्णरणादिकर्तारं च । देवं दिवुक्रीडादाविति

धातृकृत्या विश्वसृष्ट्यादि क्रीडाविजिगीषा

तद्विश्वसंबन्धाशेष व्यवहारानवरत प्रकाशमानत्वपरिमित मायीय प्रपञ्च

सृष्ट्यादि कृत्य नियुक्त ब्रह्मादि स्तुत्यत्वं तत्पर्यन्तगन्तव्य भूमित्व

षडगुणयुक्तं परमकारणं कारणानां प्रोक्त ब्रह्मादीनामपि कारणं तेषां

सृष्ट्यादि क्रीडा परं शिवं सर्वकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वादि श्रेयःशालिनम् ।

न विदन्ति अहमिति स्वात्मत्वेन तिष्ठन्तमपि
गुरुकटाक्षाभावान्न जानन्तीत्यर्थः । तान् वैष्णवादीन् ।
माया अनात्मनि देहादावात्ममानित्वम् । आत्मनि
संवद्रूपे अनात्म मानित्वं चेति विदधती पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यशक्तिः
अमोक्षे विश्वमय विश्वोत्तीर्ण स्वात्ममहेश्वरत्वं
समावेशात्मकं मोक्षं प्रच्छाद्या मोक्षे कला कालादि कलिते
परिमितैश्वर्यं ब्रह्मादिपदे मोक्षलिप्सया इदमेव परं तत्त्वमितः
परं नान्यदिति अभिमननरूपया परमया भ्रमयति तत्रैव पातयति ते
आत्मोपासकाः विष्णुरेवात्मा ब्रह्मैवात्मेतिमत्वा
आत्मानमुपासकास्तैस्तैर्मन्त्रविशेषैः साधयन्तः परं विश्वोत्तीर्णञ्च
परशिवात्मकं पदं न गच्छन्ति मायाशृङ्खला
बन्धत्वात् नारोहन्तीत्यर्थः । तावन्ति हीति ।
अतः स्वात्मत्वनिश्चयात् । वेद्यांशे मुक्तिरस्यस्यादावृत्तिः स्वोर्ध्वतः
परम् । इति श्रीतन्त्रवटधानिकोक्तनीत्या निकृष्टे मायान्त तत्त्ववर्तिनि
परिच्छिन्ने ब्रह्मादिपदे । हि शब्दो निष्कर्षद्योतकः ।
मायीयेत्यादिभेदोल्लासहेतुः स्वातन्त्र्यशक्तिमार्येति-या मायया
किञ्चिज्ज्ञत्वविषयाभिष्वङ्ग मयापूर्णत्वं
किञ्चित्कर्तृत्वरूपाभिरशुद्धविद्यारागकालाभिस्तदुपलक्षिताभ्यां

पूर्वापररूप क्रमकर्तव्याकर्तव्यात्मकनियम हेतु भूताभ्यां
 काला नियतिभ्यां च संचार्यमाणस्य परवशतया प्रेर्यमाणाः पशुमातरः ।
 इति श्रीशिवसूत्रोक्त नीत्या-शब्दराशिसमुत्थस्य शक्तिवर्गस्य
 भोग्यताम् । कलाविलुप्तविभवो गतः सन् स पशुः स्मृतः ॥
 इति श्रीस्पन्दशास्त्रोक्त नीत्या माहेश्वर्यादिभिः पाशनीयत्वमेव न तु
 सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः- दाढर्याच्छिवो भवेत् ।
 इति श्रीविज्ञानभैरवोक्त नीत्या सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्त
 महेश्वररूपस्वस्वरूप प्रत्यभिज्ञानात्मकं पतित्वम् ।
 इतरापेक्षया त्विति । तस्येन्द्रचन्द्रादिदेवताराधकजनापेक्षया ,
 इन्द्रचन्द्राद्याराधकस्य- पुरुषान्त तत्वोत्तीर्णत्वं ,
 विष्णूपासकस्य प्रकृत्यन्ततत्वोत्तीर्णत्वं , रुद्रोपासकस्य
 मायान्ततत्वोत्तीर्णत्वं , ईश्वराराधकस्य शुद्धविद्यान्ततत्वोत्तीर्णत्वं,
 सदाशिवाराधकस्येश्वरान्ततत्वोत्तीर्णत्वम् । शिवाराधकस्य शक्त्यन्त
 तत्वोत्तीर्णत्वं - इत्येवं रूपेण पुरुषादिशिवान्त तत्वोत्तीर्णत्वं
 तारतम्येन समुत्कर्षोऽपिस्यात् । एतदेव
 संवादयति यथोक्तमित्यादिना वरदः ।
 इष्ट पोषणमनिष्ट सदप्लोषणं तदुभयात्मकं परम् ।
 वारिवाहिमयमथिनी दददेव एव वा - ॥ -

उदार चेतसां वरदत्वयिश्चाध्यः पूजाविधिः कोऽपि यो न याच्चा कलङ्कितः

इष्टपोषकमित्युक्तनीत्या अनिष्टसंमतं मायात्मकं भेदपदं

पोषयित्वा परमाद्वयरूपसंविन्नैर्मल्य रूप

प्रसाद प्रदः अकृत्रिमैः अकृतकैः शिवभट्टारकमुखोद्गतैः

रुद्रयामलादिभिस्तत्रैः

अन्तर्मुखैरिन्द्रियैः शम्भोरभिन्नहृदया जयन्ति गुरवः ।

पुरा निर्व्युत्थान समाधान प्राप्त पर्यन्त सम्पदः ॥

इत्युक्तनीत्याभ्युत्थानशून्यां त्वदनुभूतिं त्वत्समावेशरूपां

विश्वमय विश्वोत्तीर्णत्वात् समावेशकाष्ठां । तवविभूतिमिति पाठे तव

संबन्धिनीं जीवन्मुक्त्यात्मिकां सम्पदम् । पश्यतः

साक्षात्कुर्वतः सकलादि शिवान्त प्रमातृसप्तकोत्तीर्ण व्युदास्य विहाय ।

अपरतः अपरत्रसदाशिवादिपदे विभ्रमादपि

भ्रान्ति वशात् अपि स्तुति स्पृहास्तोतुमिच्छा । कस्य नाम भवेत्

कस्यापि भवतीत्यर्थः । अपिभिन्नक्रमः ।

अत्रापरत इति सार्वविभक्तिकस्तासिः सप्तम्यर्थे वतते

श्रीमद्विद्याधरपतिरित्यनेन प्रसिद्धनामधेयेन संवादस्य प्रामाण्यं

दर्शयति सदाशिवादेर्निकृष्टत्वं परमेश्वरस्योत्कृष्टत्वं चागमकाण्डे

एवमन्तर्बाह्वृत्तिरित्यादिना परमाक्षरविग्रह इत्यन्तेन ग्रन्थेन

निरूपयिष्यामः । तस्मादिति यदि सर्वतो नमस्करिणी यस्योत्कर्षं
पश्येदिति ग्रन्थोक्ताद्धेतो - उक्तरूपप्रहृतालक्षणनमस्कारे
नमस्करणीयस्य परमेश्वरस्य निखिल उत्कृष्टत्वेनाभिमतेयः
सदाशिवादिभ्यः उत्कर्षस्य महात्म्यस्य परामर्शनम् ।
त्रिप्रत्ययमिदमित्युक्तनीत्या गुरुशास्त्रस्वानुभवैकयुक्तम् । तत्र तावत् -
ज्ञप्तावुपाय एव स्यादिति ये ज्ञप्तिरुच्यते ॥
प्रकाशत्वं स्वप्रकाशे तच्छस्यादन्यतः कथम् ।
संवित्तत्वं सप्रकाशमित्यस्मिन् किं नु युक्तिभिः ॥
तदभावे भवेद्विश्वं जडत्वादप्रकाशकम् ।
यावानुपायो बाह्यः स्यादान्तरोवापि कश्चन ।
स सर्वं तन्मुखप्रेक्षी तत्रोपायत्वभासकः ॥
उपायैः न शिवो भाति भान्ति ते तत्प्रसादतः ।
स एवाहं स्व प्रकाशो भासे विश्वस्थ रूपकः ॥ इ
त्याकर्ण्य सकृद्वाक्यं गुरोः केचन निश्चिताः ।
विना भूयोनुसन्धानं विनासं विनाया स्थिता ॥
इति तन्त्रालोक तन्त्रवटधानिकोक्तनीत्या परमेश्वरोत्कर्षं स्वप्रहृता
परामर्शात्मकं पुरुषकारं विनापि आयात दृढेश्वरशक्तिपातस्य
संसारिणोऽनुगृह्णाति । विश्वस्य जगतः

प्रभुरित्युक्तनीत्या स्वैरत एवागतापि च पारमेश्वरानुग्रहस्य ।६

यानायासतिरस्कार शुद्धं यत्पूजनोत्सुकम् ।

इत्युक्तनीत्या उच्चारकारणध्यानायासं विना स्वयमेव स्त्वात्मनैवागत्य

इयमिति समावेशेनानुभूयमाना इयतीति

शिवादि धरण्यन्ततत्त्वषट्त्रिंशन्मयी विश्वोत्तीर्णस्य परमशिवस्य भूमिः

पूर्णहन्तात्मिका स्थितिः । हृदय गोचरं हृदयङ्गमतां अभ्येति

आभिमुख्येन प्राप्नोति । अत्रेति - परमशिवभूमौ । स्वात्मीयः पुरुषकारः

पुरुषस्य कायवाङ्मनः कृतं वन्दनध्यानात्मा ।

आगमोद्धोषितः परमेश्वरोत्कर्षपरामर्शा - पुरुषकारः कोऽपि

न निर्वहति न कश्चिदभ्युपायो भवति । सर्वस्य वाङ्मनः काय कृतस्य

पुरुषकारस्य माया प्रमातृत्वात्

मायीयत्वेन । अत एव स्व स्वरूपप्रकाशनाक्षमत्वात् अन्धतमस

प्रख्यस्य अमायीयं मायोत्तीर्णम् । अत एव -मायीयकभावरहितत्वात्

शुद्धप्रकाशस्य स्वस्यपुरुष कारस्य प्रतिद्वन्द्विनं विरोधिनं प्रति

उपायैर्नाशिवो भातीति तन्त्रवटधानिकोक्त नीत्या उपायता नुपपत्तेः ।

यद्यत्येवमेवैतत् । तथापि तदेव पारमेश्वरं तथा विभूमिति प्रोक्त

पुरुषकार । प्रख्योपाख्या क्रमेणेति - उपदेष्टुः स्वात्मानं प्रति प्रकर्षेण

तस्य स्वरूपस्य प्रकथनं व्याख्या । उपदेश्य स्वरूपे तत्स्वरूप

प्रख्यापनमुपाख्या इत्येवं भूतप्रख्या पारख्या क्रमेण

स्वात्मपरावभास विषय भावजिगमिषयेति -

तस्य च विषय भावो नामेदमिति हृदयङ्गीकरणम् ।

तज्जिगमिषया तदगमयितुं प्रापयितुमिच्छया जय जय भाजन

यज जित जन्म जरामरण जगज्ज्येष्ठ ।

अग्नीषोमरविब्रह्मविष्णुस्थावरजङ्गमस्वरूप बहुरूपाय नमः संविन्मयायते ।

यत्र तेजांसि तेजांसि तमांसि च तमांस्यलम् ।

तेजांसि च तमांस्येत द्वन्द्वे ज्योतिरनुत्तरम् ॥

यस्यां सदात्मना पूर्णमिच्छा ज्ञान क्रियात्मना ।

विसृज्यते यतश्चेदं वन्देऽनुत्तरम् ॥- उत्कर्ष जयत्यादि

शब्दविशेषाभिधायिनं जयति शब्दं । आदिग्रहणात् स्वप्रहृताभिधायिनं

नमः शब्दं च अनुवेध्य अनुप्रवेश्य

निखिलोत्कर्ष परामर्शनं मपि तत्र स्वीकार्यमित्युक्तत्वात्

निखिलोत्कर्षपरामर्शात्मा प्रोक्त प्रहृता लक्षणे -

उत्कर्षविशेषाभिधायी जयार्थ आक्षेप्यः अन्तः स्वीकार्यः ।

तत्रैतन्मातृतामात्र स्थितौ रुद्रोऽधिदैवतम् ।

भिन्न प्रमेयप्रसरे ब्रह्मविष्णू व्यवस्थितौ ॥ इति वक्ष्यमाणनीत्या

माया प्रमातृवर्गः सृष्टि स्थितिसंहार दशाधिष्ठातृभूभ्यः शुद्धविद्येश्वर

सदाशिवतत्त्ववर्तिमन्त्रमन्त्रेश्वर मन्त्रमहेश्वर प्रमातृवर्गाधिष्ठातृ भूतेयः
अनन्तेश्वर सदाशिव भट्टारकेयः एतदशेषाधिष्ठातृभूतात्
भाववतः शिवाच्चातिशयितेन समुत्कर्षेण शालिनि शोभमाने
विभुरीश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्न प्रकाशानन्द स्वातन्त्र्य
परमार्थो महेश्वर इति वक्ष्यमाणस्य तादृशि प्रोक्तलक्षण
महेश्वरस्यजयपदोदीरणेऽपि तादृग्विधजय भाजिनं महेश्वरं प्रति इयं
कायवाङ्मनसां तदेक विषय - नियोजना लक्षणा प्रहृता सा
नमस्कारस्यार्थ इत्युक्तनीत्या कायवाङ्मनोरूपं स्वात्मज्ञानं
प्रह्वीकुर्वाणस्य तटस्थस्य तस्य दीयते अस्मै स्वामिना सर्वं
यथाभिलषितमिति दास इति वक्ष्यमाणपरमेश्वर दास्यमप्राप्तस्य ।
तदत्र विदधत्पदं भुवन कर्तृतामात्मनो विभाव्य
शिवतामयीमनिशमाविशन् सिध्यति । इति वक्ष्यमाण परमेश्वररूप
स्वात्म प्रत्यभिज्ञानात्मकजीवन्मुक्ति तत्समावेशाभ्यास विभूत्यात्मक
सिद्धिद्वयाभावात् परं केवलं अनात्मोपकारित्वमिति प्रोक्त लक्षणेन
समुत्कर्ष विशेषेणाक्षितः हठादाकृष्टो नमस्कारः अवश्यमभ्यन्तरी
कार्यः परमेश्वरो जयति परमेश्वरं नमामीति उभयमप्येकदैव
प्रयोक्तुमशक्यमित्यनया युक्त्या जय नमस्कारयोरेकतरस्य अन्यतरस्या
प्रस्तुतस्य स्वोचितवाचकरूप शब्दाभावादर्थोक्षिततावश्यमङ्गी कर्तव्या ।

अन्यतरस्यार्थः अस्मिन्नाप्त इत्यङ्गीकर्तव्यम् । वंदे अवगच्छामि स्मरामि
 जपामि ध्यायामीति परमेश्वरविषयाणां वंदन मनन स्मरणादीनामपि
 वन्दितुमन्तु स्मर्तुं जप्तुं ध्यातुं रूपस्य प्रमातुः स्वात्मना प्रबन्धरूप
 नमस्कारार्थं परमार्थत्वात् वन्द्या वगन्तव्य स्मर्तव्य जप्य
 ध्येयपरमेश्वरोत्कर्षं वाचि यजत्यर्थं परमार्थत्वाच्च इयमितिप्रोक्त
 लक्षण स्वात्म प्रहृता परमेश्वरोत्कर्षतारूपावर्तनीपारमार्थिकी पद्धतिः ।
 नमस्कार जयत्यर्थव्यतिरिक्तासरणिर्नास्तीत्यर्थः । एवं जयनमस्कारयोरेकतरे
 प्रयुक्तेऽन्यतरस्यार्था त्रिप्तता । नतु तस्मिन् स्वोचित शब्द परामर्शो
 नास्तीति मत्वानेनायं ग्रन्थकृता तादृक् क्रम आश्रितः ।
 यत्र क्रमे द्वयमिति जयत्यर्थो नमस्कारार्थश्चेति उभयमपि
 स्वोचितशब्द परामृष्टमेव । एतच्च महेश्वरस्य
 दास्यमित्यनयोः पदयोरर्थं व्याख्यानावसरे प्रकटीभविष्यति ।
 जय नमस्कारयोः स्वोचितशब्द परामर्शश्च सर्वजनहितत्वादिति
 सर्वस्यापि हृदयंगमत्वाद्युक्तियुक्तः । स हि स्वशब्दपरामर्शः
 सर्वस्यैवातीक्ष्ण बुद्धेरपि झटिति श्रवणपथ प्रविष्टमात्र एव हृदयंगमः ।
 स्वोचित वाचक शब्देन विनान्यतमशब्दः अर्थाक्षिप्तस्तु कतिचिदिति
 विवेकक्षमानुत्तमाधिकारणः प्रतिनत्वकृत तीक्ष्णतर्कपरिश्रमान्
 सुकुमारमतीन् प्रति हृदयंगमो भवति । अत्र हेतुः जयत्यर्थं वाचकस्य

जयशब्दस्य मुखतः प्रयुक्ते अर्थाक्षिप्ते नमोऽर्थे कृतस्वरूपावमशार्संभवात् ।

एवं नमोर्थे वाचकेऽपि नमः शब्द मुखतः प्रयुक्ते अर्थाक्षिप्त जयत्यर्थं
स्वप्रतिभोदित जय शब्द परामशार्संभवात् झटित्यतीक्ष्णधियां तदर्थो न
हृदयंगमः - येन इमां युगपदेव जय नमस्कारार्थं वाचितां लोकोत्तरां
सरणिं सम्यगनायासेनानुसरतिस्म अङ्गीकृतवान् । एव मादि वाक्ये जय
नमस्कारार्था वा चार्येणेत्येतत्पदं व्याख्यातुम् ।

विज्ञानाद्वैतमात्मेश्वररहिततया सौगताः संगिरन्ते ब्रह्माद्वैतं
त्वविद्योपधि सहितमनिर्वाच्यमाग्राय निष्ठाः । संवित्स्वातन्त्र्यमेतद्
घटितमागमानां हृदयमभिमतं प्रत्यभिज्ञोपदिष्टम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तनीत्या ईश्वराद्वयदर्शनस्य विज्ञानाद्वैतं
तस्माद्वितादि दर्शनं वैलक्षण्यं दर्शयन्नेतद्दर्शनं सारभूतां
प्रतिज्ञां जगति यद्यत् प्रमातृ प्रमाणप्रमेयरूपं किञ्चन वस्तु स्फुरति
तत्तद्वक्ष्यमाणेश्वररूप स्वात्मप्रथामात्रम् ।

तत्तत्प्रथामात्रमिति सौगताः । स्वात्मप्रथामात्रमिति वेदान्तिनः ।
तदुभय व्यवच्छेदाय - दर्शने ईश्वररूप स्वात्म प्रथा मात्रमित्युक्तम् ।

यदुक्तं नीलं पीतं सुखमिति प्रकाशः केवलं शिव इति ।

यद्यदिन्द्रियमुखं प्रकाशते तत्तदा कृतिरुदञ्चतीश्वरः ॥ इति ।

प्रकाशमानं न परं प्रकाशकेयं तदिदं प्रकाशादनन्यमिति ।

घटात्मना यः प्रथते प्रकाशः पटात्मनापि प्रथते स एव ॥

इत्थं स्वतन्त्रः स्वयमेक एव प्रपञ्चमूर्तिः प्रथते प्रकाशः ।

इत्यादि तत्तत्प्रमेयप्रमाणप्रमात्रात्मनि प्रपञ्चे -

क्रियासंबन्धेत्यादिना हेतुता कर्तृता क्रियेत्यन्तेन ग्रन्थेन

वक्ष्यमाणोपायोपेय भावो ज्ञाप्यज्ञापक भावरूपः संबन्धोऽपि

यथाप्रकाशं प्रकाशपरमार्थभूत एव ।

उपायो मार्गः उपेयो ग्रामः । तदुभयनिष्ठोपायोपेयभावः तत्प्रभृति

तदादि ज्ञानं ज्ञापकम् । ज्ञाप्यं घटादिः सूर्याद्या

लोको ज्ञापकः पृथिव्यादि ज्ञाप्यं चैत्रः कारणं तत्पुत्रः कार्यम् ।

बीजं कारणं अङ्कुरः कार्यम् ।

इत्याद्युभयवस्तुनिष्ठकार्यकारणभावोऽपि संबन्धः यथा

प्रकाशं तत्तत्प्रकाशानुसारेण परमार्थभूत

एवेश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रमित्यर्थः ।

तु शब्दात् द्विष्टस्यानेक रूपत्वात् सिद्धस्यास्यानपेक्षणात् ।

पारतन्त्र्याद्य योगाच्च केन कर्ता विकल्पितः ॥

इति वक्ष्यमाणां विज्ञान वाद्युक्तां संबन्धस्या

वस्तुत्वाशंकां व्यावर्तयति - प्रकाशमानस्येति । तथा तथा

प्रकाशमानस्य संबन्धस्य कने । प्यनपह्वनीयत्वात् । अपह्ववेसति

संविदोऽप्यपह्वापत्तेः शून्यवाद आपतेत् ।

अत्रानपह्वनीयत्वे संवादं दर्शयति । यथाह

श्रीभट्टदिवाकरवत्सो विवेकाञ्जने - भावानां पृथिव्यादीनां

तत्स्वीकारभूतानां घटपटादीनाञ्च । एष इति सर्वस्य

प्रत्यक्षं प्रकाशमानः भावा न प्रकारान्तामिति शापउक्त्या न प्रकाशत इति

शपथ वचनेन च न विलीयते चेत्तत्तद् घटपटादि भाव

संबन्धिनःहानादानादि व्यवहारस्याभाव प्रसङ्गः । एवं प्रपञ्च वत्

तत्प्रपञ्च गतस्य कार्यकारण भावस्यापि पारमार्थिकत्वं समर्थ्य ।

कथं चिदित्यनेन विवक्षितममायीयं कार्यकारणभावं प्रदर्शयितुं

तत्प्रतियोगिनं तं लौकिकव्यवहारानिमित्तस्य

तत्प्रतियोगिनो मायीयस्य कार्य कारणभावस्य स्वरूपमाह

कार्य कारणभावोद्विधा । लौकिकश्च लोकोत्तरश्चेति ।

मायीयश्चेति कार्य कारणभावे तत्रेति । एवं द्वैविध्ये स्थिते क्वचिदिति

पूर्वास्मिन् कार्यकारण भावे परिपूर्णम् ।

अत्रत्यभिदानीन्तनमेवं रूपमिति । देशकालाकारानवच्छिन्नं

यत् स्वातंत्र्यं तल्लक्षणम् । अत एव

ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकैश्वर्यविलक्षणं यन्माहेश्वर्यं तन्नान्तरीयकतया

तदधीनता भावतया कौलीकृतं भाने स्वीकृतरूपमिति देशकालाकारा

कठिनत्वं द्रवत्वौष्ण्य स्पन्द मात्रावकाश प्रदत्वादिमयं किञ्चित्कर्तृत्वं
 किञ्चिज्ज्ञत्वादिरूपं चानन्तमपरिच्छिन्नं यत् शक्तिचक्रं
 तच्चुम्बितास्तदधिष्ठिता ये भावाः । पृथिव्यादयश्चैत्र
 मैत्रादयश्चतैर्भाविताः संपादितेन प्रधानतरेण मातृकारणं यद्वक्ष्यति -
 तथा कारणतादिवादे बहुतर नीलादिजन्यं
 ज्ञानमिति । जडस्य प्रमेयस्य अजडमप्रमाणाद्यवान्तर
 भेदशत संभिन्नश्चासौ मायीयः कार्यकारणभावः
 तत्कृत इति । सर्वसाधारणार्थोद्य निर्माता परमेश्वरः । इति ।
 कुलालादिस्तु निर्माता तन्निर्मित मृदादिभिः ॥
 विश्वनिर्माणसामर्थ्यं कुविन्दादेर्न विद्यते ॥
 इत्यागमानुसारेणायमिति सर्वस्यापि प्रतीयमानः
 सर्वोलोकव्यवहाररूपः घटः कारणं उदकाहरणं कार्यम् ।
 कुम्भकारादयः कारणम् । घट कार्यमित्यादि रूपेण प्रधानतरेण
 वक्ष्यमणादमायीयात् कार्यकारणभावादन्त्येन
 प्रथाविशेषेण परमेश्वर एव कारणं जगत्तस्य कार्यमिति अमायीयायाः
 कार्यकारणभाव - चकास्ति स कार्यकारणभावः ।
 जडस्य तु न सा शक्तिरित्यादिस्थानेषु मायीयत्वेन स्थापयिष्यते ।
 जडस्य घटादेः जडमृदादिकारणम् । अजडस्य

चैत्रादेरजडतात्पित्रादि अजडस्य - घटादेरजडः कुम्भकारादिः ।

आदिशब्देना जडस्य प्रमाणरूपस्य ज्ञानस्य जडं

नीलादिरूपमभिव्यञ्जकत्वेन कारणं निष्पाद्यनिष्पादकभावो

ज्ञाप्यज्ञापक भावावभासः । निष्पाद्यं घटादि निष्पादकस्य

प्रमाणमुखेन ज्ञापकः प्रमाता । एवमन्योन्य संबन्ध रूपेण निष्पाद्य

निष्पादक भाव ज्ञाप्यज्ञापक भावौ तयोरवभासः अहं निष्पादकः इदं

निष्पाद्यम् । अहं ज्ञापकः इदं ज्ञाप्यमिति लोकव्यवहाररूप

प्रकाराद्यवान्तरभेदशतेन कृतस्तन्मूल इति यावत् तत् संबन्धतत्त्वं

द्विविधमेव । परमार्थतो ज्ञाप्य ज्ञापकता कार्यकारणता चेति ।

वक्ष्यमाणाभिप्रायेण कर्तरिज्ञातरीति जानाति च करोतिचेति

शास्त्रोपक्रमोपसंहार दृष्ट्या च निष्पाद्येत्यादिना संबन्धस्य

द्वैविध्यमुक्तम् । एवं लोकव्यवहारनिदानं मायीयं कार्यकारणभावमुक्त्वा

अमायीयं कार्य कारण भावं निरूपयति - यत्रत्वित्यादिना

परमेश्वरघटितेनैवेत्यन्तेन । मायीयादमायीय विशेषद्योतकस्तु शब्दः ।

यत्रेति । पूर्वोक्तमायीय विलक्षणे कार्यकारणभावशुद्धेत्यादि ।

शुद्धामायीय कालुष्यरहिता स्वप्रथात्मिका स्वयं प्रकाशरूपा

अविनाशि सहज प्रकाश एव भावाद्यानुत्तरा सर्वोत्कृष्टा च शक्ति

ज्ञानक्रियारूपातच्छालितयाश्लाधमानः । किं च शिवशक्तिसंगठमयानुत्तर

विसर्गात्मक प्रकाश विमर्श स्वरूपसम्पन्नः ।

आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृत्तचिद्वपुः ।

अनिरुद्धेच्छा प्रसरं प्रसरद्दृक्क्रियः शिवः ॥

इति शिवदृष्टयुक्त नीत्या निरर्गलः अव्याहतः सदाशिवादिकीटान्त

स्वरूपस्वीकारात्मकज्ञानक्रियाशक्ति प्रसरः ।

मायीयेति । कर्तृता किमपरस्यसंभवे जाग्रतित्वयितु सर्वकर्तारि ॥

इतिनीत्या सर्वकर्तृत्व सर्वज्ञत्वादि महाप्रथाव्यवधायक

किञ्चित्कर्तृत्वादि मय भेद प्रथा लक्षणेन व्यवधानेन रहितम् ।

तदात्मनैव तस्य स्यात् कथं प्राणे नियन्त्रणा ।

इत्यजडप्रमातृसिद्धयुक्तनीत्या मयीय प्रथाया अपि प्रथमानत्वेन

परमार्थमयत्वात् । अन्यथा प्रथनायोगात् तस्यात्मप्रकाश भूत

महाप्रथाव्यवधायत्वासंभवात् परमेश्वरैक

कारणकोऽयंस्वात्मप्रकाशः परमपुरुषार्थहेतुरित्याह - एष चेति ।

एषःस्वानुभवसिद्धः स्वात्मप्रकाशः । अन्त्य इति

सृष्ट्याद्यपेक्षया पञ्चमः । ततः परं कृत्याभावदन्त्यः पारमेश्वरः अनुग्रहलक्षणः

कृत्य विशेषः ।

अनुग्रहादि सृष्ट्यन्तं सच्छक्तिरुदितं सदा । अनुगृह्णन्नगृह्णानः संहरन्

स्थापयन् सृजन् ॥ इत्युक्त नीत्या च

सृष्टेरपि पञ्चमत्वे विद्येते । एतद्व्यवच्छेदार्थमन्त्यः पञ्चमोऽनुग्रह लक्षण
इत्युक्तम् । पर इति ।

पुरुषस्य परमशिवात्मकपरपुरुषार्थस्य प्रापकः । तदिति ।

तादृग्विधानुग्रहायत्त त्वात् जीवच्छिवत्वाद्याभि व्यक्त्यात्मनः परमार्थ मोक्ष
स्य । अन्यत्रेति प्रलयाकल विज्ञानाकल ।

मन्त्रमन्त्रेश्वराद्याभिमतं मुक्तिं कुतश्चिन्मुक्तिं न सर्वत इति । तत्रमाया
तत्त्ववर्तिनां प्रलयाकलानां

क्षित्यादिकलान्तात्तत्त्वराशेर्मुक्तिः । ततः स्वोर्ध्ववर्तिनो विद्यादिशिवान्ततत्त्व
पञ्चकात् विद्यापदस्थितानां

मन्त्रप्रमातृणाक्षित्यादिमायां ततो मुक्तिः । न तु स्वोर्ध्ववर्तिनः तत्त्व
चतुष्टयात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अत एवेति । तस्य तस्यापवर्गस्य निःश्रेयसामानत्वं न तु परमार्थनिः
श्रेयसत्त्वम् । तदुक्तम्

स एव सत्यतो मुक्तः सर्वावच्छेद वर्जनात् । अन्येन सत्यतो मुक्ता अवच्छेदा
श संभवात् ॥

इति तन्त्रवटधानिकायाम् । एतच्चागमकाण्डे प्रमातृतत्त्वनिरूपणावसरे
निरूपयिष्यामः । स चायमिति ।

यत्र तु स्वप्रथेत्यादितः । अयमिति स्वानुभवसिद्धिः

मायीय कार्यकारणभावापेक्षया द्वितीयः । मृदादिकुम्भकारादि जडचेतनात्मक
कारणे सति घटादिकार्यं जायते ।

तस्मिन्नसति न जायत इति लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारणभाव
विर-कारणमिति

घटादिकुम्भकारादिवत् स्फुटेन रूपेणासंचेत्यमानः । तथापि -
नाथविद्युदिवभाति विभाते या कदाचन ममामृत दिग्धा ॥इति
रहस्यगुरूक्तनीत्या

यदा शिवे अभिलाषो वै पशूनां जायते तदा ।तदा शिवाभिमाना - ॥

इत्यागमोक्त नीत्या कादाचित्केन तदानीमेश्वरेच्छोदितेन

वस्तुसद्भावस्यान्तः स्थितस्य संविन्मयस्याहं

रूपस्यावभासेन निश्चीयमन परमार्थमिति दुर्घटकारित्वमस्यानुत्तरमेव
यदेतदेव

स्वतन्त्रत्वमैश्वर- तथोभयम् । एकीकर्तुं न किं कर्तुं विमर्शो जगति क्षमः ॥

इत्युक्तनीत्या वस्तुतः प्रकाशमानत्वादहं

रूपस्य विश्वस्य मायीयप्रमातृ वर्गं प्रति इदंतया परिमितस्य देहादेरहन्तया
प्रकाशनम् । यथोक्तम् -

आत्मख्यातिमनात्मनि प्रथयते स्फुरणतः स्वान्यामिदन्तामपि । सैषा

दुर्घटकारिणी परचितस्वातन्त्र्यरूपा सती

किं किं न प्रतिभासयेद्भगवती माया तु माहेश्वरी ॥

इत्येवं विधातिदुर्घटकारित्व लक्षणैश्वर्यस्य स्वातन्त्र्यस्य विजुम्भया अनुग्र
हा - नानुसन्धितः अद्भुतभावः

आश्चर्यस्वरूपः । प्रथमकोतीति । आसंसारोपचिति

सदसत्कर्मबन्धाश्रितानाम् इत्यादि श्रीसाम्बभट्टारकोक्तनीत्या

प्रथमकोटिसंभावनाशून्यमनादि सिद्धं कालिकाकारं मलरूपं यत् स्व-
परभावरणं मलमिह सूक्ष्मं

मायादिपञ्चकं स्थूलं बाह्यं निग्रहरूपं काशे त्रय वेष्टितोह्यात्मेति

श्रीपरमार्थसारोक्त नीत्या -

कलादिकञ्चुकान्तस्थं कायप्राणादिवेष्टितम् । आत्मानमेव लोकानामनादिमल
रूषितम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तनीत्याचाणवमायीय कामार्व्यं तिरोधानकरी मायाभिधा पुनः
इति वक्ष्यमाणरीत्या

स्वस्वरूपतिरोधानं तन्निराकरणे पशोः । यन्मनोरथशतम् । नाहं वेदैर्न तपसा
न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवं विधो द्रष्टुं । इति गीतोक्तनीत्या

वेदाभ्यासतपोदानाश्रमेधादियागादिभिः संपाद्यमानं यन्मनोरथशतं

तेन दुष्प्रायः । केवलंपरमेश्वरानुग्रहमन्तरणे प्राप्तुमशक्यः इत्येवं प्रकार इति

लौकिकान्वयेत्यादिना मनोरथशतदुष्प्राप

इत्यन्तः । ग्रन्थोक्तः एवं भूतः अलौकिकः प्रकारः कथञ्चिदित्यत्र

मूलसूत्रप्रथमपादेनाविनाभूतया

सहोच्चारितेन एवंभूत लौकिकालौकिकप्रकारचेतकचिदितिनिपातयुक्तेन - मु

प्रत्ययेन निरूपितः । एवं कथञ्चिदिति

पदस्यैकमर्थमुक्त्वा अस्यैव पदस्यै तदर्थोपयोगिनमर्थान्तरमाह केन

चिच्छेति । प्रोक्तलक्षणपरमेश्वराभिन्नस्या विरतं

तत्समावेशेन प्रापिततदैक्यस्य । सम्यग्ज्ञान क्रियाप्राण मन्त्रमुद्रा

यथास्थितिम् ।

गृह्णात्युपदिशत्यर्थं तात्त्विकं चेत्यतो गुरुः ॥ इति श्रीशिवसूक्तस्थ

वर्तिकोक्तनीत्या अनुग्राह्याणां परमोपेयं

शिवस्वरूपं प्रतिवेष्टुमुपायस्य भूतस्य तन्मयं तात्त्विकमर्थं गुणतो गुराश्चे रण

कमल युगलं ज्ञानक्रियामरीचिद्वयमति

श्रीमत्स्तात्रावली व्याख्योक्तनीत्या ज्ञानक्रियामरीच्यात्मनोः चरणयो भगवन्

भवदिच्छैव जातस्तवदासोऽस्मि परस्य

नात्र शक्तिरिति श्रीमत्स्तात्रवल्युक्तनीत्या यदा शिवेभिलाषो वै

इत्यादि दीक्षां प्राप्नुवन्ति गुरोस्तत इति श्रीनन्दिशिखाग्रन्थोक्तनीत्या

च परमेश्वर घटितेनैवाराधनेन भक्तिश्रद्धे तव चरणोरन्यथा नो भवेताम् इति

श्रीसाम्बनीत्याभक्तिश्रद्धा युक्तया

शुश्रूषया । चकारः प्रकारान्तरसमुच्चयद्योतकः ।

एवकारोऽन्यव्यवच्छेदद्योतकः । गुरुचरणाराधनं परमेश्वरेणैव

घटयितुं शक्यम् । जगतां परमेश्वरो भवान् इत्यादि शरणानामपि शर

णमित्युक्तनीत्या नत्वन्येन ब्रह्मादिना शिवान्तेन

कारणवर्गेण - न योगो न तपोनार्चाक्रमः कोऽपि प्रणीयते । इत्युक्तनीत्या

स्वकीयेन योगतपोऽर्चादिना व्यापारेण च ।

अस्मिन्नर्थे अभियुक्तवचनं प्रमाणयति - यथोक्तमित्यादिना ।

भोगेच्छा विनिवृत्तस्य मोक्षमार्गेणैकं काक्षिणः । शिष्यस्येति शेषः ।

गुरोश्चसुप्रबुद्धस्य संबन्धोतीवदुर्घटः इति ।

शिष्यः संसारिकक्षेत्रे कलत्र पुत्रमित्रादि भोगेच्छाविनिवृत्तः

परमशिवैक्यात्मकमोक्षोपायैककाङ्क्षेक्षापरोऽपि तदुपाय

प्रदर्शकः सु प्रबुद्धः प्रत्यभिज्ञात स्वात्मपरमेश्वर स्वरूपो गुरुर्दुर्लभः ईदृग्विधे

गुरौ - उक्त लक्षणशिष्यो दुर्लभ इति

परमेश्वरानुग्रहमन्तरणे गुरुशिष्ययोः संबन्धोऽति दुर्घटः ।

एवं कथंचिदिति पदस्यार्थं द्वयं मुक्त्वा आसाद्येतिव्याचष्टे आसाद्येति ।

वक्ष्यमाणलक्षणं दास्यं आसादित महाभिमानस्यापि - प्रभुविषये

दासभावोचित इत्युक्तं नीत्या

शिवदासः शिवैकात्म्यात्किंचदाभासयेत् सुखम् । तप्योऽस्मिदेव
मुख्यानामपि येनामृता सकैः ॥

इत्युक्तनीत्या व्युत्थानमयान्तराय रहिततया असमनिर्देशत्वद्विशेषणभूते
भूतादि कालेऽपि परिपूर्णतया सादयित्वा

स्वात्मनः शिवैकात्म्यरूपं निरर्गलां तिरोधानकरीमायाभिधा

पुनः कालादिकपञ्चके तिरोधान वेष्टितात् माया

कालाद्यात्मार्गला रहितां । शिवोऽहं देवोऽहं पशुपतिरहं

भैरव इत्यादि परामर्शरूपामुपभोगभोगयोग्यतां गमयित्वा

प्रथमं स्वयं महेश्वरदास्यं इति । महेश्वरदास्य महेश्वरता सादनेन । विदितेति

विदितं वेदरहस्यं

विदितोदेहादिरयमानात्मेति विदितः शिव इति चात्मा किमतः

परमस्तिजन्मसाफल्य मित्युक्त नीत्या स्वात्मनो

महेश्वरत्व वेदनेन

परमार्थे अनुग्राहकइश्वर प्रत्यभिज्ञाशास्त्रकरणे स्वात्मनः अधिकारो

दर्शितः । योग्यता प्रकटीकृता । अन्यथेति दास्य

परिपूर्णासादनभावेतु विदित वेद्यत्वा भावात् आत्मापरश्च वञ्चितः इति

वक्ष्यमाणनीत्या स्वात्मेश्वरत्वा प्रत्यभिज्ञा

मा मेव फलितं भवति । आसाद्येति पौर्वकाल्येन सामनन्तर्यं दास्या सादन

समनन्तरभाविजनोप कारात्मक

प्रत्यभिज्ञोपपादन मत्रविवक्षितम् । कर्तरीत्यनेन स्वयमेव प्रमेय प्रमाण

प्रमात्रात्मक प्रपञ्च

सृष्टिकर्तृत्वात्तादृग्विध प्रपञ्च पूर्वापरकोटि व्यापित्वाद्य नित्यत्वेन

तस्मिन्महेश्वरे कारकव्यापारो न संभवतीत्युक्तम् ।

ज्ञातरीत्यनने तादृग्विधस्वसृष्टविश्वप्रकाशकत्वात्स्वयंप्रकाशरूपत्वाच्च

परिमित प्रमेय व्यवस्थापक प्रमाणात्मक

ज्ञापकव्यापारोऽत्र परमेश्वरे न संभवतीत्युक्तम् । यदितर्हिजनस्य

महेश्वरं प्रत्यभिज्ञापयामीति यो व्यापार उक्तः स कारकव्यापारो वा ज्ञापक

व्यापारोवा तदुभयात्मान्यो वा ।

इत्याशङ्खेक्याह - किन्तु जनस्यात्मा

महेश्वरोऽपितदिच्छाकल्पितान्मायात्मकान्मोहवशादसीन् कथंचित्

इत्युक्तश्लोकोऽनेन श्लोकोक्ते महेश्वरेऽहमिति प्रतीयमानत्वात् दृष्टेऽपि

साक्षात्कृतेऽपि मोहवशादनुपलक्षितेऽहमेव महेश्वर इति

हृदयंगमतामप्राप्तेसति ज्ञानक्रिया रूपस्य तस्य महेश्वरस्य ज्ञानक्रियात्मक

शक्त्या विष्करणेनेयं

स्वानुभसिद्धा प्रत्यभिज्ञा उपदिश्यते । अहमेव महेश्वर इति उपजनं

प्रतिदश्यते प्रकाश्यते जनस्याहं रूप आत्मा

ईश्वरस्वभाव एव प्रकाशते तावत् । तत्रेश्वर स्वभावतया प्रकाशनेऽपि

अस्यात्मनः स्वातन्त्र्यम् । यथोक्तम्

अस्थास्यदेकरूपेण वपुषा चेन्महेश्वरः ।

मेहेश्वरत्वं संवित्त्वं तदत्यक्षत् घटादिवत् ॥इति केनचिद्वपुषा न प्रकाशते

सर्वात्मना प्रकाशत इत्यर्थः ।

सर्वात्मना प्रकाशनमेव प्रतिपादयति - तत्रेति । सर्वात्मना प्रकाशने

अप्रकाशात्मना हमिति प्रकाशात्मकचैतन्य

शून्यजडात्मना प्रकाशते । प्रकाशात्मनेति शिवात्मनापि प्रकाशते । तत्र

प्रकाशात्मना प्रकाशेऽपि मन्त्रमहेश्वर

मन्त्रेश्वरमन्त्रात्मना तेषामहं प्रथोद्रेकात् भागशः इत्यहन्तायाः सद्भावेऽपि

परमेश्वरेच्छाकल्पितेन

नेदमित्यभिमानतयांप्रकाशने सत्यपि अहं प्रथायाः इदं प्रथाव्यतिरेकेण

प्रलया कलात्मना कतिपयस्य पूर्णाहं

प्रथाव्यतिरेकेण देवादितिर्यगतसकल प्रमात्रात्मना प्रकाशत ॥ आत्मेति

जडाल्ले सात्प्रभृति परमशिवान्ताः

सप्तप्रकाराः । सप्तप्रकारमेव विवृणोतितत्रेत्यादिना । मध्य कलान्ता

जीवाभासाः यत् स्वातन्त्र्यमुक्तं सैव भगवतो माया विमोहिनीनामशक्तिः ।

तद्वशात्

मायावशात् । आत्मनि महेश्वरात्मक स्वप्रकाशात्मतया
सततमवभासमानेऽपि भागेन महेश्वरो न
मोहवशात् अनुपलक्षिते सर्वथा पूर्णता हृदयंगमभावमप्राप्ते । अत एवा
प्राप्तत्वादेव महेश्वरोऽहमिति
पूर्वगतावभासन साध्यां चमत्क्रियामकुर्वति तस्य महेश्वरोऽहमिति पू
र्णतावभासनात्मकस्याभिमानविशेष -
न व्याख्यात पूर्वा दृश्यते । शक्तेःशक्तिमन्निष्ठत्वा दीश्वरनिष्ठत्वेन
प्रसिद्धायादृक्क्रियात्मिकायाः जनस्याविनाभूतत्वेन
स्थितायाः आविष्करणेन प्रदर्शनेनप्रत्यभिज्ञादृश्यत इति सं साध्यानां
चमत्क्रियाणां शक्तिमत्त्वाभिमानसिद्ध्याविना
असिद्धेःअप्रकाशनात् । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह - तथा चेत्यादिना । एतदुक्तं
भवति - जनं प्रति महेश्वर प्रत्यभिज्ञा
व्यापारोऽयं महेश्वर अपितु नाहमीश्वरः चैत्र एवेतिव्यामोहापसारण
मात्रमनित्यत्वादिव्यवहार साधनानां
प्रमाणानां म प्रवर्तित पूर्वोऽत्रेति वक्ष्यमाणनीत्या ईश्वरत्वादि व्यवहार
साधनानां शास्त्रात्मनां प्रमात्र विश्रान्तेः
घटः पक्षः अग्र गत्वं साध्यं अग्रगत्वसाधने घटस्य प्रत्यक्षत्वं हेतुः । यत्र
यत्र घटे प्रमातारं प्रतिपुरोवर्तित्वं

तत्र तत्र तस्याग्रगत्वम् । यथा पटादेः ।

तथा चायं पटः तस्मात्तथा वाक्यात्मना वाक्येन घटो ज्ञाप्यते घटो न
प्रकाश्यते । घटः प्रत्यक्षेणैव

ज्ञाप्यमानत्वान्न वाक्येन । अन्यथा प्रत्यक्षेणैव ज्ञाप्यमानत्वाभावे घटरूपस्य
पक्षस्य प्रत्यक्षत्वान्मनोहेतोश्चासिद्धः

अभावात्मकमोहमात्रमपसार्यते नाथ महेश्वर इति मोहोऽयं देशिकटाक्षकृत
मोहासरणं च यत् महेश्वरात्मकं स्व

स्व रूपाच्छादनं तत्प्रकाशनं च भगवतः स्वातन्त्र्यं विजृम्भमात्रं न त्वधिकं
किञ्चिदिति तथैव तथा

प्रवर्तितं पूर्वोऽत्रेति । शक्त्याविष्करणेनेतिवदता कस्यचित् शक्तिः कंचित्
प्रत्याविष्कियत इत्युक्तम् । तत्र जडा

जडभेदेन परिदृश्यमानस्य भावराशोर्द्विविधत्वात् जडाजडरूपे जगति जडस्य
शक्तिर्जडं प्रतिवा अजडस्य

शक्तिरजडं प्रतिवा आविष्कृत इति विकल्प्य पक्षद्वयेऽप्येतन्नयुज्यत इति
आशङ्कते नन्विति ।

किमीयाशक्तिरिति जडगताशक्तिरजडगतावाकं च प्रतीति जडं प्रति वा
अजडं प्रतिवेति विकल्पार्थः ।

जडानां शक्त्याविष्करणं तावन्नसंभवतीत्याह - जडानामिति । शक्तिज्ञानं

क्रियते च द्विप्रकारा तत्र जडानां

पाषाणादीनामहमिति प्रतीतिरूपशून्यत्वं सर्वसंप्रतिपन्नमेव । ज्ञानं

विमर्शजीवितं विमर्श एव क्रिया तत्र च

जानामीत्यन्तः संरंभ यागो विभातीत्यादि । स च संरम्भो

विमर्शक्रियाशक्तिरुच्यते । ज्ञानं विमर्शजीवितं

विमर्श एव क्रियेति च वक्ष्यमाणरूपा करोमि गच्छामीत्यादि

स्पन्दनात्मक स्वातन्त्र्य प्राणाक्रियाशक्तिरविदूरेऽत एव नास्ति तथा च रथो

गच्छतीत्यादिना केचन लाक्षणिका

उपचारं प्रतिपन्नाः न परमार्थ जडस्य रथस्य गमन क्रियाया अभावात्

रथस्थ एव गच्छतीत्यर्थः । न च जडान्

प्रतीतिशक्तिमत्त्वादीशादिव्यवहार साधनमुचितं घटं प्रत्यागच्छेति वोक्तेः

गमनाद्यदर्शनवदचेतनत्वेन जडं प्रतीशादि

साधनव्यवहारसाधनानुपपत्तौ ।

यद्वक्ष्यति - घटेन स्वात्मनि न चमत्क्रियते स्वात्म शमृश्यते न स्वात्मनि

तेन प्रकाश्यते नापरिच्छिन्नतयावभास्यते ।

ततो न चेत्यत इत्युच्यत इत्यजडगताशक्तिरजडं प्रत्याविष्क्रियत इति

द्वितीयपक्षमवल-थेति । अजडो यो जीव उभय

योग्यो जनः तदधिकारेण शक्तिमत्त्वं शक्त्या विष्करणं चेत्युभयमपिपीति ।

अथ मतं अथाजडं

जीवज्जनाधिकारेणोभयमपीति पठे अयमर्थः - तस्मिन् पक्षेऽपि

अजडानां बहुत्वात् किमजडस्य चत्रैस्य शक्तिः अजडमैत्रं प्रत्याविष्क्रियत
इति वा । एकस्यैव

चैत्रादेरन्यतरस्याप्रत्यभिज्ञाता पारमेश्वरी स्वशक्तिस्तमेव प्रत्याविष्क्रियत
इति वोच्यते । पक्षद्वयेऽपि

सर्वेषां स्वात्मन इति नैजवृत्त्युक्त प्रकारेण भवदभिमत सर्वात्म महेश्वरत्वं न
सिध्यति । शक्तिमत्त्वाभावेन

जडानामनाविष्कृतशक्तीनामजडानां च बहिष्करणात् इति परिहरति
पूर्ववादी । तर्हीति तदेतदिति । उक्तप्रकारेण सर्वथा शक्त्याविष्करणेन
प्रत्यभिज्ञोप पादनं न

संभवति शवं य तदुपपादन प्रकारं निरूपयति नादी । तथा हीत्याद्युत्तर सूत्रे
ण । अथाजडजीवजनं प्रतिव्यवहारसाधन

जीवजनस्य शक्तिरजडजीवजनं प्रत्याविष्क्रियत इति मतं तत्र जडस्य चैत्र

-

विष्क्रियत इत्यायातं तथा -गतश्च - न्यत्राविष्करणास

भवात्तयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादभेद प्रत्यभिज्ञापना योगात्

पक्ष एवायं न संभवतीत्याह नेतिरन्यशक्तेरन्यत्रा त्रैवशक्तिस्तमेव

प्रत्याविष्कियत इति -हा - इति शङ्कते -

अधिकारिणीति । अधिकारिणि प्रत्यभिज्ञायोग्ये शक्तिमत्त्वं तदाविष्करणं

चेत्युभयमपि विवक्षितमिति संविद्वादि

कारिणः प्रत्यभिज्ञया महेश्वरत्वे सिद्धे -न्येषां जीवानां जडानांच तदात्मत्वा

भावात् सर्वस्यात्मा महेश्वर इति

स्वाभिप्रेत -षयति पूर्व वादी - तर्हीति । एतच्छ

कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति-

ज्ञोपदश्यत इति यदुक्तं तद्युक्ति पूर्व पश्यामीति । तथा हीति शब्दस्य

समर्थस्यैकोऽर्थः । तथा प्रकृतं साध्यं

जनस्यैवेश्वरत्व प्रत्यभिज्ञानं हीति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वलक्ष

णहेतुयुक्तमुपपद्यत इति व्यस्तन यानिति सूत्रनीत्या ।

तथा तेन स्मरणविषयीभूत बुद्धिसन्निहित वक्ष्यमाण प्रकारेण सर्वमेतदिति

शक्त्याविष्करण विषये

त्वयानुपपन्नमिति यथोक्तं एतत्सर्वं युक्तं हि यतस्ततस्तव चोद्यं नावतरतीति

व्यक्त अप्रकाशात्मनापि परमेश्वर एव

प्रकाशत इत्युक्तनीत्या स्वतो जडत्वाभावेऽपि तन्माया शक्त्या

जडभूतानां देहादि घटादीनामिह जडश्चेतन निमग्ना एव भान्ति इदमिति हि

जडपरामर्शः । अहमिति संवित्परामर्श

एवेति वक्ष्यमाणनीत्या जीवत्प्रमात्राश्रया प्रतिष्ठा मम देहो भातीत्यादि प्रकारे
ण प्रमात्राभिमुख्येन स्थितिः न स्वतः

प्रतिष्ठास्तीत्यर्थः । भूतानां चिन्मयत्वेन सत्यानां जीवतां प्रमातृणां
जीवनं जीवयितृरूपं ज्ञानक्रियाचेति शक्तिद्वयं मतमागमेषु प्रसिद्धम् ।

उक्तञ्च चित्क्रियासदसद्भावौ हेतूह्यैश्वर्यं जडययोः ॥ इति

अतःजीवतामिति बहुवचनं देहाद्युपाधिवशादेहादेरपि

घटादिवत् जीवलभत्वात् जीवस्यैकत्वमेव पर्यवसितमिति घटादि

देहादिलक्षण विश्वप्रतिष्ठाभूत महेश्वरा साधारण लक्षण

ज्ञानक्रियाशक्त्या विष्करणेन महेश्वरात्मत्वे सिद्धे सर्वस्यापि

महेश्वरात्मत्वं सिद्धयतीत्यजडपक्षावलम्बनेन चोद्यपरिहारः इति

तात्पर्यार्थः । महेश्वराभिज्ञानभूतशक्तिमत्त्वं जनविषये

दृश्यतां किलेति । प्रसिद्धमेतदित्यर्थः । तथाहीति । शब्दस्य

समर्थस्यैवार्थः । व्यस्तस्यात्मद्वयं अजडजीवज्जन - हृदयङ्गमी क्रियत इति ।

स्वाभिप्रेत द्वितीयपक्षे

पूर्वपक्षिणोक्तं महेश्वरस्य सर्वात्मत्वा सिद्धिदोषं

प्रथमपक्षानङ्गीकारे कारणं च वक्तुं जडस्य

भावराशेरस्तित्वमजड प्रमातृ विमर्शाधीनमिति साधयति - इहेति ।

नीलादिभावराशिः यथायेन नीलादिना प्रकारेण विमृश्यते प्रमात्रा

स्वात्मारोहेण परामृश्यते । तथा तने प्रकारेणास्ति स्वसत्तां
नातिवर्तते नतु विमर्शमन्तरेण स्वत एव वेति तावद्विश्वस्वरूप
परमार्थं निरूपिता प्रतिज्ञा ननु प्रकाशमानत्वात् स्वत एवास्यास्तित्वं किं न
स्यादित्याशङ्खेव्यजडया अहमस्मीति स्वात्मास्तित्वस्य स्वेनापरिज्ञाना
द्विमृष्टरूप प्रमातृविमर्शाधीन तथैव स्फुरणान्सैवमिति
प्रतिज्ञातार्थे हेतुमाह - अस्तित्वस्येति । प्रकाशं शरणी कुर्वत इति ।
अप्रकाशश्च नास्त्येव सत्ता प्राकाश्यमेव हि । अतः प्रकाशकाधीना
सत्तास्मिन् सार्वकालिकी ॥ इति तन्त्रवटधानिका नीत्या
प्रकाशाधीनस्यास्तित्वस्य प्रकाशप्राणितदेशीयमिति ।
स्वभावमवभासस्य विमर्शं विन्दुरन्यथा । इति वक्ष्यमाण नीत्या
प्रकाश जीवितभूतं विमर्शं माश्रित्य समुन्मेषादिदं नीलमिति
विमर्शो सति नीलं नीलतया स्फुरति । नतु स्वत एवाहं नीलमस्मीति स्फ
रतीति यतस्ततो हेतोर्द्वस्तु यथा
विमृश्यते तथास्तीत्ययमेव
परमार्थः । अत उक्ता प्रतिज्ञा युक्तैवेति भावः । विपक्षे बाधकप्रदर्शन
मुखेनैतदेवोपपादयति -
अविमृष्टं हीति । नीलादिवस्तु प्रमातृविमर्शेन विनापि स्वत
एवास्तित्वाङ्गीकारे

नीलादिसाङ्केतिकनाम तदाकारतत् सत्वासत्वादिनाकेनापि प्रकारेण
व्यवहारा गोचरतया प्रमातुर्हृदयाना हेतुं नीलं कुतो न पीतं कुतः सत्
कुतोऽसदिति केनचित् प्रश्ने कृते सति

किमपि नोत्तरं वक्तुं शक्यं हृदयानारुढत्वाद्विमर्शाङ्गीकारे

विमृश्यमानत्वादिति हेतुपूर्वकमुत्तरं घटते । यद्वक्ष्यति - इह घटः

कस्मादस्ति खपुष्प वन्ति घटो हि स्फुरति न

त्वितरदिति साधितमर्थं निगमयति - तनेति । तस्माद्विमर्शाधीनमेव

वस्तुनोऽस्तित्वम् ॥

ननु शुक्तिरजताद्विचन्द्रादेर्विमृश्यमानत्वेऽपि न सत्वम् । अतो न

व्याप्तिरित्याशङ्क्याह - यावदिति ।

अर्थाक्रियाप्राप्तिपर्यन्तं शुक्तिरजतादिवन्मध्ये बाधविधुरं यद्विमृश्यते

तत्तावन्तकालमस्ति ।

विमृश्यमानस्य शुक्तिरजतादेर्विपक्षे बाधमस्तित्वेनोक्त योत्र इत्यर्थः । विमतं

नीलादि अबाधित

प्रमातृविमर्शाधीनसत्ताकं तदधी न तया प्रकाशमानत्वे सति नीला रूप

व्यवहारास्पदत्वात् ।

व्यक्तिरेकेण शक्तिरजतादिवत् इति प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

अनेन प्रपञ्चमिथ्यात्वपादि शून्यवादि विज्ञान वादि स्वतो

जडास्तित्ववादिनैयाधिकादि मतनिरासः कृतः । नीलसुखादि
प्रमात्रन्वेषण द्वारेण पारमार्थिक प्रमात्रलाभोपदेशोऽयंभावता स्वतः ।
बौद्धश्रुत्यन्त विन्याय वाद्युक्तं नैव युज्यते । अबाधित प्रमात्रकै विमर्शाधीन
सत्यता ॥

तदधीन प्रकारत्व व्यवहारादतत्त्वतः । विपश्चिताङ्गी क्रियतां न चेन्न
व्यवहार्यता ॥

अबाधित विमर्श विषयत्वात् विज्ञानवादिप्रभृतिभिरसत्यत्वेनाभिमतानां
द्रव्यादि

बुद्धीनामपि परमार्थ सत्यत्वं वक्ष्यमाण प्रमाणमित्याह तत एवेति ।

अबाधितं विमृश्यमानमस्तीति

यतस्तत एव देशतो विततं द्रव्यं काल वितत क्रिया अकार -संबन्धः ।

आदि शब्दने सामान्य दिगादि एकत्वे

नैवाबाधितैक परामर्श विषयत्वेनैव विमर्शाधीनं वस्तुनोऽस्तित्वमिति स्थिते

शिवादिक्षित्यन्तरूपेण विततमपि संक्षेपतो विमर्शविस्थायां

विमृश्यं जडं पृथिव्यादि स्थूलं गन्धादि सूक्ष्मं नीलादि

विमृष्टरूपं जीवदजडं चैत्रमत्रैादिः । भवतुद्वैविध्यं । ततः

प्रकृते किमायातमित्यतः आह - तत्रेति । जीवन्तं प्रमातारमाश्रित्य

प्रतिष्ठेति ।

एकसंविदिविभाति भेदधीः नीलपीतसुखदुःखरूपिणी । निम्ननाभिरियमुन्नत
स्तनी स्त्रीति चित्रफलके समे यथा ॥

यथोक्तमिति । अजडप्रमातृ सिद्धाविति शेषः । आत्मनिजडात्मके
स्वस्वरूपे सत्तापरामर्शा भावादसत्कल्पाः । प्रकाशस्य प्रमातृरूपस्य स
बन्धितयैव सन्ति मम घटः स्फुरतीति
प्रमात्रधीनमेव घटादेः सत्त्वभित्यर्थः । जडानां स्वतः सत्त्वाभावमुपपादयन्
स्वतः सत्त्वे प्रयोजकमाह - स एवेति ।

अन्यानुपहिततया स्वस्वरूपेण स्फुरणं स्वतः सत्त्वे प्रयोजकम् । तच्च
प्रमातु रेवास्ति । अहमिति स्फुरणात् । जडस्य तदभावात् । भारूपेति ।
अहं रूप प्रकाशोपारोहेणैव जडस्य स्फुरणात् तेनेति । जडानां
स्वतः सत्त्वाभावेन प्रथमः पक्षोऽनङ्गीकृत एवेत्यर्थः ।

ननु द्वितीयपक्षेऽपि जीवानां बहुत्वात् पूर्वोक्त दोषस्तदवस्य
इत्याशङ्क्य जीवभेदेनूपाधिभूत शरीरादे जडत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य
चैतन्यस्यैव जीवत्वमित्याह ये त्वन्य इति । पुर्यष्टकेति ।

प्राणादयो वायवः पञ्च । ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय वर्गद्वयं बुद्धिश्चेति ।

अथवा शब्दादि तन्मात्रा पञ्चकं मनोऽहंकारबुद्ध्यश्चेति पुर्यष्टकम् । ग्राह्यग्र
हकताभिन्ना वयौ मातः प्रमातरि ॥

इति वक्ष्यमाणनीत्या स्वशरीरादि यल्लग्नं भवति । ननु जडभूतदेहाद्याश्रयस्य

प्रमातुरपि चैत्रादिरूपेण

बहुत्वप्रतीते रक्तदोषो न परिहृत इत्यत्राह - तस्यचेति । प्रतीयमानमपि

बहुत्वा पारमार्थिकमित्यत्र हेतु माह -

अन्योन्याश्रयादिति । तदेवस्पष्टीकरोति -

जीवेति । देहादि भेदेसिद्धे तत्तद्देहादि विशिष्टचैत्रादि

भेदसिद्धिः । चैत्रादिभेदे सिद्धे तत्तद्देहोऽहमिति देहादिभेदसिद्धिः ।

इति पर -सद्भावात् कल्पितो भेद इत्यर्थः । अयं नीलः पटो

मैत्रस्यैव विपीतस्तु चैत्रस्यैव इत्यादि व्यवहार दर्शनात् नीलादि

विषयभेदात् जीवभेदो भविष्यतीत्याशंक्यते । नीलादीनां स्वतः

सत्त्वा भावात्- स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति देहादौ न स्वतत्त्वा

नीलादेरिदन्तास्पदतया स्वतः सत्त्वः संभावनैव नास्तीति

विशेषद्योतकरतुशब्दः । सर्वस्यस्वात्माक्षयुक्तदोष

परिहारेण परमेश्वरशक्तिर्जीवं प्रत्याविष्क्रियत इति साधितम् ।

तत्राविष्क्रियमाणा शक्तिः कीदृग्रूपा । सा च कथं जीवस्यास्तीति

गम्यत इत्याशंक्याह - जीवनं चेति । ज्ञानक्रिया

दाष्टर्यं शक्ति मत्वात् जडरूप पाषाणादि विलक्षणं जीवत्वं

भवति । ततश्च जानन् कुर्वन् प्रमाता यया शक्त्या

जडरूपपाषाणादिसैवजीवयतीति जीवस्य जीवयित्री ज्ञान क्रियारूपा

शक्तिरस्त्येवेति । ततोऽयं जीव ईश्वरस्य स ईश्वर । यथा
पुराणादि प्रसिद्धः तथा चायं जीवो ज्ञानक्रियाशक्त्य वियुक्तः
तस्मादीश्वर एवेति प्रतिज्ञा पंचावयवयुक्तो नानुमाननेश्वर
स्वभावः-प्रत्यभिज्ञापितं निरीश्वर सांख्य बौद्धादिमते
ईश्वरस्य पक्षः दृष्टान्तश्चाश्रयहीन इत्यत्राह तदप्रसिद्धाविति । तस्य पुराणा
गमादि प्रसिद्धेश्वरा

प्रसिद्धावपीत्यर्थः । रूपं चक्षुषा पश्यामि । श्रोत्रेण शब्दं
शृणोमि । वाचा वक्तव्यं वदामि पद्मां गन्तव्यं गच्छामि
अग्निष्टोम ज्ञियसर्वाविषय ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं सर्वस्य
संप्रतिपन्नमेतत् शक्तिमत्त्वमेवेश्वरत्वं तच्च पुराणादि संविदापि
सर्वं प्रसिद्ध ज्ञानक्रियाशक्ति मात्रावलंबने नैव नोक्तदोषः ।

अलौकिकेश्वरानङ्गीकारे विशे ष्टादिदृष्टान्तोऽस्त्येव ।

अयमात्माविश्वत्रेश्वरो भवितुमर्हति । विश्वत्रज्ञातृत्वात् कर्तृ वाच ।

यो यावति ज्ञाता कर्ता च सतावतीश्वरः । यथा राजा स्वमण्डले ।

तथा चायमात्माविश्वत्रज्ञाता कर्ता च । तस्माद्विश्वत्रेश्वर । एवेत्यनुमानं

द्रष्टव्यम् । पक्षेबाधकमाह - अनीश्वरस्येति

जीवस्येश्वरत्वाभावे घटादिवत् ज्ञातृत्वकर्तृत्वे च न स्यातामिति

बाधक मस्तीति यतः अत ईश्वरत्वं सिद्धमित्यर्थः । उपनयमाह -

आत्माचेति । इति श्रीमहार्थमञ्जर्याम् । विश्वत्रशिवादि क्षित्यन्ते सिद्धेति
निगमनम् ।

आत्मा विश्वत्रज्ञाता कर्ताचेत्युपपादयितुं
ज्ञानक्रियाशक्त्योर्व्याप्तिमाह - ज्ञानेति । स्वाभाविक्याविति । अहं
प्रथारूपे न खलु भगवति श्रीपरमशिवे प्रमेय कथा काचिदस्तीति
वक्ष्यमाणनीत्या शिवदशायां भेदकथैव नास्ति ।

सदाशिवेश्वरदशयोः अहमिदमिदमहमिति भेदमात्रस्य सत्त्वेऽपि
अहन्ता विश्रान्तत्वादप्ररूढोन्मेषतायां सदाशिवेश्वरसंज्ञो
तदुक्तं श्रीतत्त्वगर्भस्तोत्रे -

ज्ञानक्रियास्वरूपेण प्रवृत्तायास्तुते शिवे । सदा शिवं जगुस्तत्त्वं भोगाहं
तत्त्ववेदिनः ॥

गुणभूतज्ञशक्तित्वं व्यक्तिभूतक्रियात्मिका ॥

यत्तदैश्वरमिति । तयोः कारण भूतया शुद्ध विद्या रूपे च ।

यद्वक्ष्यते - अधिष्ठातृदेवताद्वयगतं करणं विद्या तत्त्वमिति ।

अहमहमेव इदमिदमेवेति भिन्नाधिकरणयो रह मिदं प्रथयोः

प्रसिद्धौ नीलादि विशेषा प्रतिभासे इदमाकारेण सामान्यतो भेदस्य

प्ररोहे किञ्चिज्ज्ञत्वकिञ्चित्कर्तृत्वरूपे अशुद्ध विद्याकले । तदुक्तं

श्रीपर्यन्तपञ्चाशिकायाम् - क्रिया ज्ञानात्मचिच्छक्तिर्भेदासूत्रेण कारणम् ।

कला विद्यापदं प्राप्य ॥ इति चैत्रादि नीलादि सांकेतिकविशेषाकारेण भेदस्य
प्ररोहे बुद्धि

कर्मेन्द्रिय गुणरूपे तद्विषय तथा सूक्ष्म स्थूलभूतशब्दादिधरापर्यन्त तत्त्वरूपे
च जाते यदुतं तत्रैव -

भेदोद्भेदे पुनर्भवेत् । प्रमाणबुद्धिप्रकरा यत्क्रिया या विकल्पनाः ।

सैवविच्छिन्न विच्छिन्न क्रियामायोद्यमा यदा । कर्मबुद्धक्षतां याता ॥ इति ।

एवं ज्ञानक्रिया शक्तयोः शिवादिधरान्त विश्वव्याप्तिः

प्रदर्शिता । अत एवं विध ज्ञानक्रियाशक्तियुक्त आत्मा विश्वत्र

ज्ञानाकर्ताचेत्युक्तम् युक्तमेव चेत्यर्थः । भविष्यतीति । तत्र ज्ञानक्रिये स्वतः

सिद्धे

इत्यत्र विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ।

एवमन्तर्बहिर्वृत्तिः- ॥ इत्यादावागमाधिकारे च ।

ननु जीवस्य संविन्मात्र स्वरूपत्वादेकत्वेन नी-वत् प्रमातृत्वे

नाभिमतदेहादेरहं संविल्लग्नत्वात् संविदश्च

न देशेन न कालेन न स्वरूपेणापि भेद इति वक्ष्यमाण नीत्या एकत्वात्

संविदोजीवनं मतम् । इति निर्देशे कर्तव्ये जीवतामिति निर्देशः कुत

इत्याशङ्क्यसद्वा जङ्गमनिर्देशः कृत इत्याह - जडा इति ।

आपात इति । गुरुपदेश भावादप्रत्यभिज्ञानावस्थायां

जडाजडरूपेण संविदेव भातीति लोकस्य प्रसिद्धिः । अतः

जडाजडभित्तिभूतां केवलां संविदभिव्यक्तेः संविदाविष्टत्वेन प्रसिद्धा जंगमा
एव ।

इत्थमनेनाभिप्रायेण जीवतामिति पदेन निर्दिष्टा जीवस्येश्वरात्मत्व साधको
ज्ञानक्रिया शक्तियोगलक्षणो

हेतुरेवासिद्ध इति शंकते नन्विति कथमिति । अन्यसंबन्धेन सिद्धे वा स्वतः

सिद्धेवा विषय संबन्धाधीनतया सिद्धत्वे तयोरीश्वरत्व साधकता

न स्यात् । स्वतः सिद्धत्वे विषयोपरागाभावेऽपि सुषुप्तादौ जानामि

करोमीतिव्यवहारप्रसङ्गः । अतो नोभयथापि हेतु सिद्धिरित्यर्थः ।

एतच्छङ्कोत्तरत्वेन हेतु समर्थन परमुत्तरसूत्रमवतारयति -

इति शङ्कां शमयितुमिति । तत्रेति । जीवस्य जीवति

प्रमातरीति वा ज्ञानं स्वतः सिद्धं कालत्रयानुस्यूतं स्वयं

प्रकाशं नान्यतो विषयाद्युपरागाद्विषयस्य स्वतः सत्त्वा भावात् ।

यदुक्तं श्रीमत्स्तोत्रावल्याम् - सर्वज्ञे सर्वशक्तौ च त्वय्येव जगतः प्रथा ॥

इति ।

अत्र तु दशनं विषयस्यापि विमर्शमयत्वात् इति वक्ष्यते च । न च सुषुप्तादौ

व्यवहारप्रसङ्गः । स्वतः सिद्धे

विज्ञानक्रियाविकासभूतेन्द्रिय वर्ग विलयात् तदनभिव्यक्ते भूयोऽपि

स्वतः सिद्धासातु-इत्युपलक्ष्येत । नतु स्वात्मनैव

तथा क्रिया अन्यस्य ज्ञानमूह्यते इति सूत्रस्यार्थं संज्ञेयः ।

अवतारितं सूत्रं व्याचष्टे - अहमिति । परिनिष्ठितं विश्रान्तं

अत्र ज्ञाने अन्यदस्तित्वं नास्तित्वमित्यादि । विपक्षे बाधकमुखे

नैतदुपपादयति - तदप्रकाश इति । अन्धतमसमपि तदाकारेण घटादि

यत्प्रकाशमानत्वादिदमन्धतमसमिति ज्ञानस्याप्रकाशेन

स्यात् । तदुक्तमभियुक्तैः -

यद्भाति तत्सकलमेव यया विना स्यादन्धं तमस्तदपिवा भवितुं न योग्यम् ॥

इति ।

ज्ञानं स्वतः सिद्धमित्येतदपरिज्ञातसाङ्केतिक सकल व्यवहारस्य

स्तनन्धयस्यापि प्रसिद्धमित्याह बालोपीति । ज्ञानस्याहं प्रकाशे

विश्रान्तिं संवेदयते स्तन्य पानाद्याकांक्षानिमित्तरुदिताभिज्ञापयति । इदं

स्तन्यपानादि

क्षुदादिनिवृत्तिसाधनं ममेति ज्ञानपूर्वमेव खलु बालोरोदनादि

करोति । ततोऽस्यापि ज्ञानमस्तीतिसर्वैर्ज्ञायते । अतः आ बालाविपाल पा

ण्डतं प्रसिद्धमेवेतिभावः ।

तत्र श्रुतिरपि प्रमाणमित्याह - तदुक्तमिति । बृहदारण्यके मैत्रेयी ब्राह्मणी

याज्ञवल्क्ये नोक्तम् । अरे

इति सस्नेहं स्वप्रियां आत्मतत्त्वोपदेशयोग्यां संबोधयति । सर्वस्य
विज्ञातार मात्मानं कने प्रकारेण विजानीयात् । प्रमेय
व्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यापि तत्रैव विश्रान्तत्वात् । तदुक्तं श्रीतंत्रालोके -
प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते । तेषामपि परो जीवः स एव
परमेश्वरः ॥ इति ॥

अतश्चास्य वस्तुनः साधकमिदं प्रमाणं प्रतिषेधकमित्यनुसंधानात्मक साधक
बाधकप्रमातृरूपतयास्य वस्तुनः सद्भावे किं प्रमाणमिति
वस्तुसद्भावमनुमित्या तादृक्स्वभावत्वे किं प्रमाणमिति च
प्रष्टुरूपतया पूर्वं सिद्धस्य महेश्वरस्य स्वयं प्रकाशत्वं
सर्वस्य स्वसंवेदनसिद्धम् । किञ्च प्रमाणमपि यमाश्रित्यप्रमाणं भवतीत्यादि -
विश्ववैचित्र्य चित्रस्य समभित्तितलोपमे । इत्यादि
किं प्रमाणं न वा भासः सर्वप्रमिति भागिनीत्यन्तं वक्ष्यते च । प्रश्न
प्रतिवचनान्यथा नुपपत्त्याप्येतत् सिद्धमित्याह
तन्निहव इति । तस्य ज्ञातृस्वभाव भूतस्य ज्ञानस्य निहवे अपलापेप्रष्टुः
प्रष्टव्यज्ञानाभावे प्रतिवचना योगात् इति तात्पर्यम् । अस्यैव
ज्ञानस्य सिद्धिक्रियायाः कथमित्यात्राह - तत्रेति । ज्ञानस्य स्वतः
सिद्धत्वे सर्वप्रमाणसिद्धे सति ज्ञानस्य शुक्लादेश्च
गुणत्वाविशेषेऽपि स्वयं जडभूतात् जडरूपघटादि विश्रान्ताच्च

शुक्लादेरजडबोधस्वभावता अजडप्रमातृविश्रान्ता च ज्ञानस्य

विशेषोऽन्तः संरम्भरूपा विमर्शलक्षणा क्रिया शक्ति लक्ष

णक्रियाशक्तियोगात् भवतीति यतः केन

जानामीत्यत्रान्तरी ज्ञानसंरम्भरूपा विमर्शलक्षणा क्रियाशक्ति : इति

सिद्धम् । क्रिया कालाश्रिता सती । सूत्रशेषार्थमाह - यैवेत्यादि ।

सैवक्रियाशक्तिः उभयोः स्वप्रकाशत्वे समानेऽपि क्रियायाः स्पन्दन

रूपतया प्रत्यक्षादि प्रमाणविषयता लक्षणं विशेषं तु शब्दो

द्योतयति । स्वशक्त्या स्वसामत्यभिमान हेतौ प्राणे तदनु उ

च्छस्वेवासादिप्रवृत्ति मम प्राणादि पञ्चक

ज्ञानकर्मेन्द्रिय वर्गद्वयबुद्धिलक्षणे शब्दादि तन्मात्रापञ्चकमनो बुद्ध्यहङ्कार

लक्षणे पुर्यष्टके च

संक्रम्य शरीरमप्याविश्य चेष्टयन्ती गमनादि व्यापार वाग्व्यापार प्रत्यक्षादि

सिद्धा । तथान्य ज्ञानमूह्यत इति

व्याख्याति । साचेति । चैत्रादि पर शरीर प्राणादिसाहित्येन तच्चेष्टादिना

ज्ञाता शरीराद्यवेशेन स्वं प्रत्यक्षी भूय परस्मिन्नपि स्वभाव

भूतं ज्ञानं परं प्रतिज्ञापयति । स्पन्दमानस्य इयं प्रवृ -

ति यदि क्रियया ज्ञानं ज्ञाप्यते तर्हि कथं तस्य स्वप्रकाशत्वमित्यत

आह - नच ज्ञानमिति । अज्ञानात्मक घटादिज्ञेयवदिदं तया

ज्ञानस्य प्रतीतौज्ञानत्व मेव नस्यात् । न हि घटः पटरूपेण
कदाचिदपि भाति । तत इदमाकारेण प्रतीयमानघट
भासमानस्य ज्ञानस्येदं रूपत्वाभावादहमित्येव वपुः
स्वरूपं । अहमिति प्रतीयमान ज्ञातृविश्रान्तत्वात्
ज्ञानमप्यहमेवेति भाति । यथा इदमिति प्रतीयमान शौक्यादि
रिदमाकारेणैव भाति तद्वदित्यर्थः । ननु भवतु स्वगत -स्य कथमित्यत्राह
इति परज्ञानमपीति ।

स्वपरभेदस्तावदौपाधिकः । ज्ञानस्य भासन कालोऽहमित्येव रूपं
परमस्यापि स्वास्मिन्नहमित्येव स्फुरणात् ।

नत्वौपाधिक भेदवशादपि स्वपर ज्ञानस्य प्रतीति भेदः स्यादित्याह स
चनात्व कारणस्योपाधि भूतस्य

देहादेर्जडत्वादजडात्मविश्रान्ततया वस्तुतस्तद्व्यतिरेका भावात् । तथा हि
जडभूतानां इत्युक्तनीत्या जडभूतस्य

घटादेर्देहादेश्च विश्रमस्थानस्य विश्वस्य सदाशिवादिकीटान्तस्य

प्रमातृवर्गस्य परमार्थ वृत्त्यैक प्रमातृ परमशिवरूपत्वं तस्यैव परप्रमातुः

सदास्तित्वं नान्यस्य । तत्र प्रमाण

जडप्रमातृसिद्धिगतपूर्वसंवादितश्लोकशेषः । स्वात्मनः

परिपूर्णस्वप्रकाशाहं परामर्शात्मनः स्वभावभूतः प्रकाश एव स्वपरात्मभिः

स्वेनाहन्तारूपेण परेण

विश्वात्मनेदन्तारूपेणास्ति । नतु तद्व्यतिरिक्तं प्रमातुः स्वरूपं

पररूपं वा अस्ति । ततश्च सदाशिवादि क

मिपर्यन्तशरीरादिष्वाविष्टचैतन्यरूपस्य परमेश्वरस्यैव

मुख्यं ज्ञातृत्वमिति सर्वज्ञत्वं तेनैव न्यायेन सर्वकर्तृत्वमपि तस्य सिद्धमेव ।

न क्रिया रहितं ज्ञानं न ज्ञान रहिता क्रिया । इत्याभियुक्तवचनात् ।

इच्छामीत्यत्र शक्तित्रयानुवेधेन । एवं जानामि

करोमीत्यत्रापि युक्तत्वाभासाम् इत्यादिनीत्या ज्ञानक्रियाशक्तयोरपि

युक्तत्वात् । अनेन जनस्य स्वात्मेश्वर प्रत्यभिज्ञानहेतुर्ज्ञानक्रिया

वत्त्वलक्षणः समर्थितः । ऊह्यत इति पदप्रयोगस्याभिप्रायमाह -

प्रयोगत्वमिदन्ता कारेण प्रमाणविषयत्वम् ।

ऊहनं नाम आत्मान्तरस्थतया स्वतः सतो ज्ञानस्य क्रियाया अभिव्यक्तिः ।

अस्याः

क्रियाया मूलभूतं ज्ञानं किमप्यस्तीति ज्ञापनम् । तच्च

ज्ञानमहन्तारूपेणैव प्रतिभातीति न प्रमेयं अनुमेयत्वे

अग्न्यादिदन्तारूप तयावभास प्रसङ्ग इत्याभिप्रायेणानु मीयत इति नोक्तम् ।

एवं कथञ्चिदित्याद्यादिवाक्य प्रतिज्ञातार्थं समर्थनपरं

कर्तरीत्यादिश्लोक चतुष्टयात्मकं प्रथममाहिकं व्याख्यातम् । तदर्थानुवाद

पूर्वकं नयैयिकादि दशर्नान्तर परिहारेणै
तस्मिन् संविदशने नियमने प्रवर्तमानानां देहादि जडाहम्भाव विधुराणां
जीवाच्छिवत्वाभिव्यक्तिलक्षण

पुरुषार्थसिद्धिर्भवत्येवेति वदन्नस्याहिकस्य

प्रसिद्धामुपोद्धातयंज्ञामाह - तदेवमिति । ज्ञानक्रियाशक्तियोगात्

जनस्येश्वरत्वं सिद्धमिति यस्मात् तत्तस्मादेवं

श्लोकचतुष्टयोक्तप्रकारेणास्मिन् संवेदनपथे स्वात्मन ईश्वरत्वं

सम्यक्त्वे स्वप्रत्ययेनैव वेदयतीति जीवरूपस्य स्वात्मन एव

महेश्वरत्वं प्रत्यभिज्ञापके संविन्मार्गे इति ॥ये रूढाः संवित्तिपरमार्थ

पवित्रिताः ।

परमार्थपदे रूढास्तेऽप्युपाया नियन्त्रिताः ॥इति श्रीतन्त्रोक्तनीत्या

स्वात्मानमीश्वरं जडत्वेनानात्मतया

प्रसिद्ध घटादिवत् शरीरप्राणसुखशब्द वाच्य बुद्धि

तदभावाख्य शून्यादीश्वरा नात्म तत्त्वाविशेषात् तत्रैव

विश्वचित्रमितिभूते विश्वोत्तीर्णे स्वरूपे परमेश्वर एव निमज्जयन्तः

नितरां तत्-प्रमेयपर्यन्तं मज्जयन्तः तन्मयी

कुर्वन्तस्ते इतीश्वरात्मत्वे सदावर्तमानेऽपि तत्स्वातन्त्र्य शक्त्या

देहाद्यहंता लक्षणं पशुत्वं प्रापिता एत इति पुनस्तत्प्रसाद

घटित सद्गुरु कटाक्ष प्रत्यभिज्ञापित स्वात्मेश्वरव
भवन्ति । यदुक्तं शिवसूत्रेषु शिवतुल्यो जायत इति ।

प्रविश्यस्त्वं मार्ग सहज दयया देशिक दृशा
षडध्वान्तौघच्छिदुदरगणनातीतकरुणाम् ।

परानन्दाकारां सपदि शिवयन्तीमपि तनुं
स्वमात्मानंधन्यश्चिरपुमलभन्ते भगवतीम् ॥

इति श्रीसकलजननीस्तोत्रे -[३१ श्लोकः]

जीवन्नेव शिवोऽस्मिन् सद्गुरु गिरा ज्ञान क्रियाशक्त्यभिःज्ञानेन प्रतिपादितेन
जनवत् सञ्चेष्टमानोऽप्यहम् ।

प्रारब्धाखिल पूर्वकर्मसदसद्भोगोपभोग क्षयात् देहेऽस्मिन् पतिते ॥

क्तरप्युक्तम् । अत्र ताकिर्क शब्देन केवलं तर्कमात्राबलं विनः

स्वात्मानुभववर्जिताः सर्व एव वादिनो गृह्यन्ते । यद्वक्ष्यति -

देहमान भूमिकायां स्थिताश्चार्वाकाः चैतन्य विशिष्टः कायः

पुरुषः इति कायमेव प्राध न स्थितय इति श्रीप्रत्यभिज्ञा हृदये ।

बुद्धितत्वे स्थिता बौद्धा गुणेष्वेवार्हताः स्थिताः ।

इत्याद्यागमेषु चोक्तम् । नित्यदृष्टात्मनास्तित्व वादिनो बौद्धाः

स्थिरात्मसद्भावेऽपि तस्या नीश्वरत्व वादिनो नैयायिका वैशेषिक स

-आत्मनानात्व जडात्मवादिनः सर्वेऽपिसंविद्गर्शनै

परदर्शनस्था गृह्यन्ते । तेषां प्रवादाः परस्परं जडम्भजल्पा
 एव पां सवः । यदुक्तमभियुक्तैः - इमं प्राश्निकमुद्दिश्य तर्कज्वर भयातुराः ।
 त्वच्छिरस्कवचो जालैर्मे ----न्ति क्षयमवशमन्योन्य कलहैः । इत्यादि ।
 मिथः केशाकेशि प्रथन निधनास्तर्कघटना । इत्यादि ।
 यश्चलौकिकवैदिक शैव वामदक्षिणकुर्वादि प्रसिद्धान्
 शङ्कासंकोच कार्यकारणभाव वृत्तीन् विधीनित्यादि केवलं परिक्षीण शङ्क
 गिशङ्कायाः सन्देह
 विप्रतिपत्तिसारतया एकरस तद्विमर्शात्मकसमावेश विघ्नभूतत्वादिति च
 श्रीलघुवृत्ति स्थित्या
 स्वयं विन्मार्गा वारकाः तत्पातेन धूसरी भावः आच्छादित तान् वृत्तो
 भूतपर्वः येषां
 धन्यानां अत एत इत्युक्त्या एतदितर दुर्दर्शनाभ्यासविपर्यसित
 बुद्धीनामेवात्राधिकार इति दर्शितम् । यदुक्तमाम्नायेषु - पशुशास्त्रपरित्यागी
 शिवशास्त्रपरायणः । इति ।
 परिहृतपरदर्शनप्रसङ्गात् पतिमतमेव सदातु वर्तमानः ॥ इति च ।
 तत् इति । उक्त प्रकारेण । एतदर्थानुसंधान वतामीश्वर समावेश
 प्रदत्वादयं ग्रन्थसन्दर्भ उपोद्धात संज्ञां लभते ।
 अस्योपोद्धातत्वं व्युत्पादयति - उपेति । उपशब्दस्यात्मनः

समीप इत्यर्थः । उदित्यस्योत्कर्षः । तत्त्वान्तर्वर्तिनः

सदाशिवादेरत्यतिशयः सर्वतत्त्वोत्तीर्णता रूपं विश्वोत्तीर्णस्य

भगवतो विश्वत्रया प्रकाशः यश्च विमर्शः । ते एव ज्ञानक्रिये इति वक्ष्यमाण

न्यायेन घात शब्दस्य हन्यते येन स इत्यर्थः । करणे धञ् प्रत्ययः ।

हन हिंसा गत्योरिति धातुः । अन्तर्विश्रान्तिलक्षण प्रत्ययार्थात्र गतिरिति

विवक्षिता । विश्रम्यत इत्युक्तम् टङ्गवदिति । अद्रेर्महाभूमेः कुठारो

यथा निरवतितः तत्रैव दृढसंसक्तः पुनरुत्पादयितुमशक्यः

तद्वदयमुत्कर्षः गुरुणा ज्ञापितः पुनरहार्थः

पाशवभ्रमापादकोन भवतीत्यवयववृत्त्या एकोऽर्थः । अस्य

प्रत्यभिज्ञारव्यग्रन्थस्यैतावत् श्लोकचतुष्टयोदीरितमेव तात्पर्यं

प्रधान तयोप्रतिपादनीयोऽर्थः उत्तरग्रन्थः अस्यैव

पूर्वोक्तपक्षनिरास मुखेन विस्तररूप इति प्रधानं प्रतिपाद्य

तात्पर्यकथनरूपत्वात् प्रधानभूतो पाद्घात इति

समुदायरूढवृत्त्यर्थः उपेति । उपांशुसंक्षिप्तं कर्तृति

क्रियाविशेषणम् । उदिति ऊर्ध्वे शास्त्रस्यो परिभागो वक्ष्यमाण

प्रमेय विषयो व्यामोहः । तीक्ष्ण तर्कोक्ति निमित्तं कीदृशम्

आत्मप्रधान प्रमेयमिति श्रोतुर्विचाररूपो भ्रमः अनेनैव हन्यते

हिंसार्थमादायापसार्यत इति गत्यर्थज्ञानार्था इति नीत्या

गत्यर्थमवलम्ब्य ज्ञायत इति च प्रतिपादितम् । ततश्चायमप्यवयवार्थः ।
एवमुपोद्धातशब्दस्यार्थत्रयं । संक्षेपविस्तराभ्यां हिमंदोत्तमधियां नृणाम् ।
वस्तुच्यमानमेत्यान्तःकरणं तेन
भण्यते ॥ इति न्यायमाश्रित्यसंक्षेपतः प्रधानाभिधेयः शास्त्रार्थो हृदये
प्रवेशितः ॥

एवं स्वमते विश्रम्यते ज्ञायत इति । इत्यर्थं हन्ति
व्याख्यायमतान्तरणे गत्यर्थमादाय हन्यत इति पदं ख्यातिः
-व्याख्याति केनाचिदिति । स्त्रियं गच्छतीत्युक्ते स्त्री विषयं गमनं
यथाप्रतीयते तद्गदत्रात्मविषयां गतिं हन्त्यर्थमाहुः केचित् । तु
शब्देन तन्मतमनादरणीयमिति सूचयति । सा हि गतिरैक्यरूपा न
भवति । भेदस्य प्रतीय मानत्वात् । तदृशी गतिस्त्रन विवक्षि
ता । अभेदविश्रान्तिलक्षणायाः

एव गतोर्विवक्षितत्वात् । उपसंहरति - एवमिति । उपोद्धात नवग्रन्थसन्दर्भो
वक्ष्यमाण सकल

शास्त्रार्थ संग्रह रूप इति स्थिते लभ्यत सर्वदाहमिति स्वस्वरूपतया
प्राप्तः विमोहवशादप्राप्तं इव तन्मोहापसारणेन
प्राप्यतेऽभेदेन समाविश्यत इति यावत् । सदासर्वत्रदेशिके करूपस्य
चतुष्टयार्थस्य जाग्रदादितुरीयान्तस्य

सृष्ट्याद्यनाख्यान्तस्य भावनादाढ्यात् समावेशस्थैर्यात्

परमशिवस्तुरीयातीतः

पञ्चकृत् यकारीशास्त्रप्रत्यभिज्ञेय इति । शिवमिति । एवं रूपं प्रमेयं शिवात्
प्रसूतत्वात् स्वरूपा

भिन्नत्वाद्य । शिवमयमेवेति आहिकान्ते शिवशब्दप्रयोगोमङ्गलार्थः । तदुक्तं
श्रीपातञ्जलभाष्ये -

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानिगङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्त इत्यादि । ॥ इति
शिवम् ॥ ॥

इति श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्र विमर्शिनी व्याख्यायाम्

प्रथममाहिकम् ॥

॥ अथ द्वितीय माहिकम् ॥

अथस्थूणानिखनन्यायेन नाक्षेपसमाधानाभ्यां उक्तमेवोपोद्धातार्थं दृढीकर्तुं
मेतदाक्षेपरूपं व्याचिकीर्षुः

स हि भैरवसिद्धान्तः पूर्वपक्षोहियन्मयः । इति श्रीपर्यन्तपञ्चशिवोक्तनीत्या
पूर्वपक्षरूपेणापि

स्फुरन्तं शिवमनुसन्धानं पूर्वपक्षतया आभास्याभेदोत्तरपक्षान्तर्नीयते तं
शिवंस्तुम् इत्यन्वयः । येनेति ।

अहमेव विश्वरूपः करचरणादिस्वभाव इव देहः सर्वास्मिन्नहमेव

स्फुरामि भावेषु भास्वरूपमिवद्रष्टाश्रोता
कर्तापि सिद्धान्तागमतर्काश्चित्रानहमेवरचयामीति
श्रीपरमार्थसारोक्तनीत्या सर्वदर्शन कर्ता भेदाभेद रूपेण
स्फुरता विश्वमुपोद्धातोक्तं सर्वं प्रमेयं शिवादि
क्षित्यन्तप्रमातृप्रमेयवर्गश्च भेद इति भेदेन
परस्परमुतभेदेन च । विमलतरचरभैरव बोधात्तद्वद्विभागशून्यमपि ।
अन्योन्यं च ततोऽपि च विभक्तमाभाति शिव रूपात् ॥
निर्माय मानगणमात्मविलक्षणाभं
तस्माच्चभिन्नमखिलं किलमेय राशिम् ।
स्वस्मादभिन्नमव भासयता तदेदं
सर्वं महात्रिपुरसुन्दरि चेष्टितं तत् ॥ इति नीत्या यस्मात् परमप्रमातृभेदेन
परस्पर भेदेन च
पूर्वपक्षतयेति उक्तार्थविपरीतबौद्धादिमतरूपेणे दन्तया वा
आभास्य आभासीकृत्याक्षिप्याभासनमात्रं कृत्वा न
वस्तुप्रकाशयेति वा अभेदोत्तर पक्षान्तर्नीयते । संविन्मयतया
अभेदरूपस्योत्तरपक्षस्य सत्यं किंत्वित्यादिना वक्ष्यमाणस्य
सिद्धान्तस्यान्तर्मध्ये नीयते प्राप्यते पूर्वपक्षनिरासेन
सिद्धान्तमयी क्रियते । पूर्वपक्षेष्टुपन्यस्ते सिद्धान्तोपन्यासस्या

वकाशो भविष्यतीति मत्वा अभेदोत्तरपक्षान्तर्नीयते इत्युक्तम् । किं चा
भेदेति देशकालाकलितत्वादभेदस्यैकरूपस्य ।

यत्रस्थितमिदं सर्वं कार्यं यस्माच्चनिर्मितम् । इति भारूपं
परिपूर्णं स्वात्मनिविश्रान्तितो

महानन्दमिच्छस्वेवासंवित्करणौर्निर्भरितमनन्तशक्तिपरिपूर्णं
सर्वविकल्पविहीनं शुद्धं शान्तं व्ययोदयविहीनं यत्परतत्वं

तस्मिन् विभाति षट्खेत्रंशदात्मजगत् इति श्रीस्पन्दपरमार्थसारोक्तनीत्या
उत्तरपक्षस्य विश्वोत्तीर्णस्य पूर्णाहन्तात्मना प्रकाशस्यान्तर्नीयते ।

तमिति यच्छब्दनिदिष्टमाम्नायादि प्रसिद्धं च शिवम् ।

अशिवरूपसांसारिकमोहापहं तना योगादानन्दसार

भोगापवर्गरूपपरापरश्रेयः परमार्थं स्तुमः अभेदेन

परामृशामः । बहुवचनस्य निर्वाहः पूर्ववत् ।

ननूपोद्धातसंज्ञितस्य श्लोकचतुष्टयरूपाह्निकस्यार्थभावनादाढ्यादिव

परमशिवोलभ्यत इति पूर्वमुक्तत्वात् किमुत्तर

ग्रन्थसन्दर्भेणेत्याशङ्क्य तदर्थक्षेपसमाधानद्वारैतद्विवरणरूपत्वात्तस्य

सार्थकत्वमिति वदन् सिद्धान्त

स्थापनोपयोगितया पूर्वपोपन्यासः प्रथममवश्यं कर्तव्य इति

समनन्तरस्याह्निकस्य तात्पर्यं

दर्शयति - इहेति । इहोपोद्धाताहिके प्रतिपादितं यत् परमार्थरूपं

तदित्यादि स्पष्टार्थम् ॥ अत्र संवादमाह - यदाहेति ।

भवेतिसंबुद्ध्या परमेश्वरं समावेष्टुमभिमुखीकरोति -

भूसत्तायमिति । धातुगत्या अनवरतं विश्वात्मना भवनशीलः

सर्वदा वर्तमान सद्रूप ते सृष्ट्यादिशक्ति चक्रेश्वराय

नमसामवसानभूमये तुयं नमः । देहादि प्रमातृताप्रदर्शनेन

त्वामेवशश्वदाविशामि । कीदृशायेत्याह - भवसंभ्रान्तेति ।

संसारैकनिमित्ताय संसारैकविरोधिने ।

नमः संसाररूपाय निस्संसाराय शम्भवे ॥ [श्लोक संख्या २-०८]

इति श्रीमत्स्तोत्रावल्युक्तनीत्या स्वस्वातन्त्र्यविजृम्भिते मायादि क्षित्यन्त

भवे संसारे स्वस्वरूपापरिज्ञानायात् निरयादिदुःखभोगे मये

संभ्रान्तानां सम्यक्खे स्वात्मानुसंधानात्मकसुखरहिततया

अनारतगमागमैरनवतिष्ठमानात्मना

क्षणेन पततामयः क्षणत ऊर्ध्वमुद्गच्छताम् ।

इतिनीत्या भ्रमतां भ्रान्तिं अज्ञानसंबद्धं ज्ञानं बन्ध इति

श्रीशिवसूत्रस्थित्या एतत् तदन्धकारं यद्भावेषु प्रकाशरूपतया

आत्मानतिरिक्तेष्वपि भवत्यनात्मभिमानोऽयमिति तिमिरा महानयं स्फोटः

यदात्मन्यपि

देहप्राणाभावात्ममानित्वम् । इति श्रीपरमार्थसार मर्यादया
चात्मनिसंविद्रूपे नाहं शिव इत्याद्यात्मता ज्ञानरूपं
अनात्मनिदेहादावहं कृशः स्थूलः इत्याद्यात्मता ज्ञानरूपश्च
विभ्रमयुगलमुद्भाल

इयमिन्दते यदनात्मनि तद्रूपतावभासनं तत् पुरा
निराकृत्यात्मन्यनात्वरूपां भ्रान्तिं विगलयति परमात्मा
इतिनीत्यासमूलं विच्छिन्दते देवेति पुन नयोरप्यस्य
सामर्थ्यं मस्तीतिद्योतयति । दिवुक्रीडाव्यवहार द्युतिद्युतिस्तुतिगतिष्विति
धातुगत्याहेयो पादेय कथा विरहे स्वानन्दघनतयोच्चलनं क्रीडा
सर्वोत्कर्षेण वर्तमानेच्छा स्वतन्त्रत्वं व्यवहरणमभिन्नेऽपि
स्वात्मन तनमस्यसति यतः सकलं

तत्प्रवणमात्मलाभात् प्रभृति समस्तोऽपिकर्तव्यः बाधे आत्मकः
समस्तः क्रियामयो दृक्खे क्रिया गुणश्च गतिः इति निर्वचनैः
शिवतनुशास्त्रे गुरुभिर्वृतोदेवः इति दृष्ट्या विश्वसृष्ट्यादि

क्रीडापरविश्वोत्कर्षशालितया विजित

नवरतद्योतमान सर्वस्य स्तोतव्य गन्तव्य निर्द्वन्द्वमिति । तत्तद्रूप तयाज्ञानं
बहिरन्तः प्रकाशते ।

न हि ज्ञानादतो भावाः कने चिद्विषयी कृताः ॥

ज्ञानं तदात्मतां यात मेतस्मादवसीयताम् ॥

इति नीत्यास्वव्यतिरिक्ता भावादद्वितीयं ज्ञान-मानन्दं वृत्त्वा मायया पूर्वपक्ष
भूमिकाग्रहणेनाच्छाद्यवृण्वते ।

संवित्सिद्धान्तमवलम्ब्य माया पसारणेन व्यक्तीकुर्वते उद्भाव्य
भिन्दते वृत्ताविवृण्वते इत्यनने । नवरतमुद्भावनभेदेन
विवरणस्वभावत्वोक्त्या भगवत्तत्त्वं द्योतितम् ।

तत्रचाहेति । प्रतिपक्ष प्रतिक्षेपे सत्येव पूर्वोक्तं परमार्थरूपं
स्थापितं भवतीति स्थिते अनात्मनीश्वर वादिनां क्षणिकं
विज्ञानमेवात्मातद्व्यतिरिक्तस्तदाश्रयः स्थिरः कश्चिदात्मानास्ति ।

तदभावात्तस्येश्वरत्वं च नास्ति । तव ज्ञानवादिनः

आत्मास्तित्वमभ्युपगम्य ईश्वरानास्तिवादिनः

निरीश्वरसांख्याभाट्टाश्च आत्मानेश्वरं चाभ्युपगम्य

तयोर्भेदात्मन ईश्वरत्वं नास्तीति आत्मनानात्ववादिनो

नैयायिकवैशेषिक शैवादयः आत्मन एकत्वेऽपि विश्वस्य मित्यात्वेन

विश्वकर्तृत्वलक्षणस्वातंत्र्या भावात्

ज्ञानक्रियाशक्तिमयमात्मानं नास्तीति श्रुत्यन्तं विदः । एतेषां

सर्वेषामभिमतं परमार्थतो विचार्यमाणावस्थायां भ्रान्तिरेव ।

तद्भेदेन पूर्वकः परमार्थः स्वात्मन एवेश्वरत्वं सत्यं किं

त्वित्यादिभिरुत्तरोत्तराह्निकैर्विवदिव्यन्नन्वित्यादिश्लोकैकादशकान्वितेना
नेनानाह्निके तस्याभ्रान्तेरुद्भावनं करोतीति श्लोकसमूहस्य तात्पर्यम् ॥

प्रत्येकं श्लाकानां तात्पर्यमाह - तत्रेति । दृश्येति ।

दर्शनं योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याषष्ठप्रमाणेनात्मनोऽभाव उक्तः ।

मानस प्रत्यक्षमवेद्य आत्मेति वादिनोमीमांसकनैयायिकादिन्
प्रतिस्मृति स्मृति विकल्पादिरूपमनुसन्धानं पूर्वानुभव संस्कारात्
सिद्धमितितेनानुमीयः कश्चिदात्मास्तीत्यनुपपन्नम् ।

अनुमेयात्मवादिन इति संविद्धादिनः आत्मनः प्रत्यक्षत्वमनुमेयत्वंचोभयं
मतम् ।

वैशेषिकादेर्ज्ञानादिगुणैर्नित्यानुमेयत्वं । तत्रश्लोकत्रयेणेति ।

आत्मानास्ति चोद्धानादानादि सर्वव्यवहारहेतुभूता
अनुभूतार्थस्मृतिः कथं भवेदित्यात्मवादिपक्षमेकेजश्लोकेनाशवं यान्येन
द्वयेनैव सा स्मृतिरात्मान मन्तरेण संस्कारात्सिद्धा

आत्मानुमानाय न पर्याप्तित्युक्तम् । ततः श्लोकेनेति ज्ञानादि

भावानां तैर्नवभिर्गुणैर्गुणिन्यात्मनि प्रतिपत्तिरित्यनुमानं

निरस्तम् । एवमिति । प्रत्यक्षेणवानुमानेव वात्मानास्तीत्यभिधाय

तत्रात्मनि ज्ञानक्रियाशक्तिं सम्बन्धमैश्वर्यं निराकर्तुं

व्यतिरिक्तमिति आत्मानित्यः चित्स्वरूपश्च ज्ञानं चिद्रूपं मनित्यमिति

नैयायिकादिमतम् ॥ ज्ञानं जडम् । आत्मा चिद्रूप इति सांख्यमतम् ।
 उभयोरप्यात्मनो व्यतिरिक्तं ज्ञानमिति सम्मतम् । तन्नयुज्यत इति
 निरूपितम् । अनेन ज्ञानमात्रमस्ति । तद्व्यतिरिक्तस्यात्मनः
 संबन्धितया तन्नास्तीत्युक्तम् । वाद्यन्तरेति । आत्माचिद्रूपः
 नित्याचाज्ञानं च तच्छक्तिरूपत्वात्तद्वदेवेति वदतः संविहादिनो
 व्यतिरिक्तामीमांसक नैयायिकादयः । तत एकेनेति । क्रियातु आत्मवत्
 स्वत एव नास्तीति कार्यादिवद्दृश्यत्वाभावात् । क्वचिदिति
 चत्रै मत्रै ादिकाय व्यतिरेकेण क्वाचिद्देशे काले आकारे वा
 क्रियास्तित्वसाधकं प्रमाणं नास्ति । बाधकं चेति-क्रियाया एकत्वे
 पूर्वापरक्रमानुपपत्तिः । क्रमे सत्ये कत्वानुपपत्तिः ।
 एकाश्रयसंबन्धे अनेकत्वानुपपत्तिश्चेतिबाधकं प्रमाणम् ॥
 एकाश्रय संबन्धेन क्रियाया एकत्वां गीकारे तस्याश्रयस्य देशकाल
 विशिष्टत्वेन प्रतिक्षणमन्योन्यरूपत्वादेकत्वानुपपत्त्या
 ज्ञानक्रिययोरात्मनश्चान्योन्यसंबन्धो नास्तीति
 संबन्धास्तित्वसाधकप्रत्यक्षानुमानात्मक प्रमाणाभावं
 वदता परिगृहीत बौद्धभूमिकेनाचार्येण संबन्धस्य च ७ः
 नास्तित्वं प्रतिपादितम् । साधकप्रमाणाभावं वदता
 पूर्वपक्षिणोक्तं संबन्धस्य द्विष्टत्वादेकत्वानुपपत्तिरिति

बाधकं प्रमाणं नात्मास्थिर इत्यादिज्ञानस्य स्वसामग्री
कार्यत्वात् भावात् कर्तारि ज्ञातरीत्युक्तमनुपपन्नमेवेति
पूर्वपक्षस्य सर्वस्य ताडिताडितार्थः ।

ननु स्वलक्षणभासं नित्यस्य कस्यचिदिति श्लोकद्वयं ।
अथानुभव विघ्नस्ते सत्याप्यात्मनि यतोहीति श्लोकत्रयं ततो
भिन्नेष्वित्येकश्लोकं

थार्थस्येति श्लोकद्वयं क्रियाप्यर्थस्येत्येकः तत्र तत्र स्थिते
तत्तदित्येकः द्विष्टस्यानेकरूपत्वादित्येकः । एवं प्रतिश्लोकं
तात्पर्यमुक्त्वा ग्रन्थं व्याख्यातुमुपक्रमते अथेति । आत्मनो
ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां महेश्वरत्वं प्रमित्यनेन प्रमातृनिष्ठे ज्ञानक्रिये स्वतः
सिद्धेस्तः इत्युक्तम् ।

तत्रज्ञानव्यतिरिक्तस्तदास्थिर आत्मैव नास्ति । ज्ञानमपि न भवदभि
प्रेतशक्तिरूपं प्रदर्श्य संविद्वाद्यभिमतस्य किन्तु क्षणिकमेव
क्रिया तु स्वत एव नास्तीतिक- नानुपपन्नमिति
प्रथमाह्निकोक्तमर्थं माक्षिपति । नान्वितिपदेन
स्वलक्षणाभासमित्यादिना प्रथमं स्वाभिप्रेतं ज्ञानस्य
स्वरूपं प्रदर्श्य संविद्वाद्यभिमतस्य ज्ञानस्य तदाश्रय
भूतस्य नित्यस्यात्मनश्च नास्तित्वं प्रतिपादयन्ति

नन्तरभावि विकल्प ज्ञानकाले स्फुटीभाविष्यत्

देशकालाकाराख्यं लक्षणम् ।

अत्रत्यमिदानीन्तनमेवमाकारमित्यादि विशेषणं प्रथमं

निर्विकल्पकाले स्वस्वमात्रगतं नीलादिनिष्ठं न तु

द्रष्टृरूपाभिमतार्हं प्रतीति गतं नीला

क्षणं निर्विकल्पकालेद्रष्टा परामृश्यते । तदानीं

वस्तुमात्रस्यैवावभासात् । तदुक्तं वस्तुमात्रावभासं

निर्विकल्पकमिति । नामादिभिर्विशिष्टार्थविषयं सविकल्पम् ।

अविशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमिति च । एवं

स्वरूपरूपतया देशादिरूप लक्षणवतो

नीलादेराभासोऽन्तर्मुखः प्रकाश बहीरूपस्य विषयस्य

ग्रहणोन्मुखं त्वेन स्वयमपि बहिर्मुखे यास्मिज्जाने भवति तत्

स्वलक्षणाभासं निर्विकल्पाख्यं ज्ञानम् । एतदेकं

एतन्मूलत्वादुत्तरभाविनां तदुत्तर भाविनां विकल्पानां

प्रधानम् । किञ्च स्वविषयस्य नीलादेर्नानात्वेऽपि स्वात्मन्येतद्विकल्प

ज्ञानवदवान्तर भेदरहितं परमिति एतदनन्तरभावि एतदीय

विषयादन्य विषयत्वेन विषयभेदादेतदन्यच्च । पुनः शब्दो

विशेषद्योतकः । साभिलापमिति - अभिलापेन इदं तत् तदिदमित्यादि

संजल्पात्मना शब्देन रूपेणसहितं । अत एव बहुधा विकल्पस्मृत्यनुस

धानादिरूपेण नानाविधं विकल्पाख्यं

विकल्पकज्ञानमिति निर्विकल्पक सविकल्पकभेदेन ज्ञानद्वयमेवास्ति ।

नतु तद्व्यतिरिक्तं नित्यं ज्ञानम् । ननु भवत्वेवं विधमेव

ज्ञानद्वयम् । तेनापि प्रत्यभिज्ञासिद्धयत्येवेत्यत आह - नापीति ।

तदखेद्वयमपि नित्यस्य कस्यचिद्द्रष्टुः संबंधिनभवति ।

अनुभवविकल्प स्मृत्यादिकालेषु अनुसंधातृरूपेण य एवाहं

स्फुटमन्वभूवं स एवेदानीं तं स्मरामि

इत्याद्यनुसंधानवशात् अनुस्यूतस्य नित्यत्वेन भवदभिमतस्य

द्रष्टुरनुभवादिज्ञानाश्रयस्यात्मनः संबन्धि न भवति । अत्र

हेतुमाह - तस्येति । अत्र प्रोक्त ज्ञानद्वयमध्ये तस्य

द्रष्टुरनवभासतः अप्रकाशनात् ।

नन्वहं जानामि अहं विकल्पयामीति ज्ञानद्वयाश्रयभूत

आत्मा प्रकाशत एवेत्यत्राह अहमिति । एषा आत्मनिसाधक प्रमाणत्वेन

भवदभिमता सर्वस्य प्रसिद्धा अहं प्रतितिरपि शरीराद्यवसायिनी

शरीरादिमेवात्मत्वेनाध्यवस्यति । सख्यहं दुःख्यहं

ज्ञानसन्तानं वा अत एतदहं प्रत्ययलक्षणः प्रत्यक्ष

प्रमाणगम्यः शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा नास्ति । अहं प्रतीति प्रत्येयत्वे

आत्मनोऽपि दृश्यत्वात् बाह्यार्थं वादिमतानुसारेण दृश्यं

दर्शनं मिति द्वयमेव स्यात् । नतु द्रष्टा इत्यात्मानं

प्रतिप्रत्यक्षाभाव उक्त इति श्लोकस्य संक्षेपार्थः ।

अवतारितं श्लाके द्वयं प्रतिपदं व्याख्यातुमुपक्रमते -

नान्वित्याक्षेपे इति । अनेनाक्षेप्य व्याक्षेपकलक्षण ।

पूर्वोत्तराह्निकयोः संबन्धोदशितः । कर्तरीत्यनेनात्मनः स्थिरत्वं

ज्ञातरीत्यनने स्वप्रकाशत्वं चोक्तमनूद्य तदाक्षेपं प्रकटयति -

इहेति । अनन्तरं करिष्यमाण ज्ञानक्रिया स्वरूप

तत्संबन्धरूपैश्वर्यानिराकरणापेक्षया तावच्छब्द प्रयोगः ।

तावत् प्रथमम् । इह पूर्वस्मिन्नाह्निके । आत्मा संवित्स्वभावा स्वयं

प्रकाश इति । ज्ञातरीत्यनेनोक्तं स्थिर इति कर्तरीत्यनने तेन चायत्तुम् ।

अत्र हेतुः नित्यस्येति । मुखं व्याख्या स्थिरस्येति ।

द्रष्टुरित्यादिव्याख्या - स्वप्रकाशस्येति । अनवभासतः

दृश्यत्वेनाप्रकाशादिति । नन्विति । पूर्वोक्तवैपरीत्यप्रतिज्ञां नित्यस्य

कस्यचिद्द्रष्टुरनवभासत इति हेतुः । एवं भूतस्यात्मनोऽप्रकाशनादसत्त्वे किं

शून्यमेव

प्रकाशमानत्वात् तेषामेवात्मशब्दवाच्यत्वमित्यतः

आह - तथाहीति । घटप्रकाश इति । वस्तुमात्रविषयं निर्विकल्पज्ञानं

विकल्पः घट एव न पट इत्यन्यापोह जीवितो विकल्पः सोऽयं घट इति
स्मरणानुभवोभयरूपा प्रत्यक्षादिवत्

प्रत्यक्षान्तर्भावात् स्मृतेः पूर्वमेव प्रदर्शनं घट स्मृतिः

पूर्वानुभवसंस्कारमात्रजं ज्ञानं घटोत्प्रेक्षाऽनूनं

घटेनात्र भवितव्यमित्यादिरूपा । आदिशब्देन सङ्कल्पः । भिन्नकालानीति ।

इदमिति वस्तुमात्र प्रथाकाल एव- तदिदं

नीलमिति प्रत्यभिज्ञाकाल एकः ननू नीलमित्युत्प्रेक्षाकाल एकः । भिन्न

विषयाणीति । इदमिति देशकालाविशिष्टं

वस्तुमात्रं निर्विकल्पस्य

विषयः । अत्रत्यमिदानीन्तनमेवमाकारमिति देशकालाकारविशिष्टं नील

समानाकारं नीलं प्रत्यभिज्ञाविषयः

तन्नीलमिति भानरूपं स्मृतेर्विषयः । प्रायेण नीलं भवतीत्युत्प्रेक्ष्यमाणं

नीलमुत्प्रेक्षाविषयः । समानाकारं नीलं प्रत्यभिज्ञाविषयः

तन्नीलमिति भातरूपं स्मृतेर्विषयः प्रायेण नीलं

भवतीत्युत्प्रेक्ष्यमाणं नीलमुत्प्रेक्षा विषयः भिन्नाकाराणि चेति

इदमित्येवमाकारं निर्विकल्पकं इदं नीलमेवेत्यादिकं विकल्पादि-

यो भेदश्चाकारभेदश्च । एवं घट प्रकाशादीनि

ज्ञानान्येवात्मशब्दवाच्यानि प्रकाशन्ते नत्वेतानि

तद्यतिरिक्तद्रष्टुः संबन्धीनि प्रकाशन्ते इत्येवमाकारस्यार्थः ।

इहेत्यादिना भिन्नाकाराणि चेत्यन्तेन श्लोकद्वयस्य तात्पर्यं

स्वलक्षणाभास शब्दार्थमाह - तत्रेति । ज्ञानान्येव प्रकाशन्त इति

स्थिते पदार्थ प्रकाशनमेव तावत् संवेदनं प्रसिद्धमिति

श्रीत्रिंशिकालघुवृत्तिन्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयाधीनत्वात् नीलस्य

प्रकाश इत्युक्तम् । कीदृशस्य अन्याननुयायीति

प्रमात्रननु यायी । स्वरूपेति । नीलस्वरूपमात्रे सङ्कोचेन स्थितं

यस्य लक्षणं देशादि स्वं आत्ममात्रनीलं न तु द्रष्टृखेटगामि तस्य

स्वलक्षणस्य बहिर्मुखस्यनीलस्य आभासः तद्ब्रह्मणोन्मुखे । अत एव -

रेण गत्वा तदन्तः प्रकाशनं तदविकल्पकं ज्ञानम् ।

एकशब्दार्थमाह - विषयभेदेऽपीति । स्वस्वरूपे एक रूपं तत्र

हेतुः । तद्वैचित्र्यमिति । अविकल्पके स्वरूपवैचित्र्यं

नास्तीत्युपपादयितुमेतत्प्रतियोगिनि निर्विकल्पके वैचित्र्यकालेपि- इति ।

वैचित्र्यकारणमभिलापे

निर्विकल्पके विषयस्य नास्तित्वे तदुपपादयति नहीति । अभिलापः ।

साक्षात् संकेतितं योऽर्थमभिधत्तेस वाचकः । इतिनीत्या इदं

नीलमित्यादिसाङ्केतिको

व्यवहारः प्रमातृगत श्रोत्रग्राह्यश्चक्षुर्विषयस्य नीलस्य धर्मो न

भवति । असा वभिलापः प्राप्यः प्रागेव प्रामाणिकैः

कल्पितत्वान्ननीलादिग्रहणभावः । अत एव तदानीं स्मर्तव्यः ।

स्मर्तव्यस्य स्मृतिरपेक्षिता । स्मृतेश्च संस्कार प्रबोधः ।

तस्यानुभूतविषयसदृशवस्तुदर्शनम् इत्येभिः

प्रकारैर्व्यवहितस्याभिलापस्य वस्तुमात्रदर्शनरूपनिर्विकल्पसमये

स्मृतिरेवनास्तीति न तस्यवैचित्र्यकारणम् । अत एकरूपमिति सिद्धम् ॥

परशब्दस्यावध्यपेक्षत्वात् तत इत्युक्तम् । ततस्तस्मात् ।

प्रकृतिर्विकल्पकात् परमनन्तरभाविविकल्पज्ञानं विकल्पस्य

निर्विकल्पानं तरभावित्वेहेतुमाह सर्वस्येति । इदमिति

प्रतिभासानन्तरं इदं नीलमेव नपीतमित्येवं

निर्विकल्पकसमनन्तर भाविनोऽन्यापोहनरूपस्य विकल्पस्य साक्षात्

अव्यवधानेन निर्विकल्पकमूलत्वं तदित्यादिरूपस्य

स्मृत्यादेर्निर्विकल्पकमूलसविकल्पकमूलत्वाद्यवधाने

पारम्पर्येण निर्विकल्पक पूर्वानुभवसंस्कारोद्धोधाव्यवधानेन

निर्विकल्पकमूलत्वं । परशब्दस्यार्थान्तरमाह - परमितीति ।

निर्विकल्पकरूपादर्थान्योऽर्थो विकल्पस्य विषय इति ।

अन्यार्थरूपत्वमेव विवृणोति - सामान्येति । तस्य सविकल्पस्य

सामान्यलक्षणनिर्विकल्पविषयस्वलक्षण व्यतिरिक्तं

सर्वप्रमातृसाधारण देशकाला काराख्य लक्षण विशिष्टं
वस्तु विषयः हानादानादिव्यवहारसाधकः । ननुस्वलक्षणमेवा
स्यापि विषयः किं नस्यादित्याशंक्य तस्यसङ्केतिक
व्यवहारागोचरत्वान्मैवमित्याह स्वलक्षण इति ।
निर्विकल्पकविषयेदेशकालाकाराविशिष्टतयातिसङ्कोचवति
वस्तुमात्ररूपेण विकल्पेन च साध्यस्योद्बोधस्य व्यावहारिकस्य
लोकव्यवहार प्रसिद्धयस्योपदेशिकस्य गुरूपदेश सिद्धस्य
रहस्याभिधानस्य वा सङ्केतस्य कर्तुमशक्यत्वात् सङ्केतकरणे तस्य सामान्य
लक्षणत्वेन स्वलक्षणत्व हानि
प्रसंगात् । वस्तुमात्ररूपे वा भ्रान्त्या अन्यस्मिन्नन्य संज्ञा
कारणवत् कथञ्चित्कृतस्यापिसङ्केतस्य व्यवहारसाधकत्वेन
निष्प्रयोजनत्वात् । तने सङ्केतकरणयोग्येनाननुयायिना प्रमात्रननु
गतने स्वस्वरूप मात्र निष्ठने लक्षणे न पुनः सङ्केत
ग्रहणानन्तर भावी व्यवहारो न स्यात् । अतो
व्यवहारोपयोगिसामान्यलक्षणमेव विकल्पस्य विषयः
इत्यन्यार्थरूपं विकल्पज्ञानमिति सिद्धम् ।
बहुधेति पदस्यार्थमाह तच्चेति । तत् विकल्पज्ञानं स्मृत्यादि
भेदेन बहुप्रकारम् । तस्य नपदं हेतुकू रोति- यत इति ।

तदित्यादिस्पष्टार्थम् । इदमिति वर्तमानरूपम् । तदिति भूतरूपम् ।

तदिदमिति भूतवर्तमानरूपम् । इदं वेदं वेत्युत्प्रेक्षारूपम् ।

शब्दनं वर्तमान समये इदमिति प्रथमानस्य

नीलस्यक्षणेक्षणेऽन्यान्यनीलरूप नमपि

इदमिदमित्यन्यान्यरूपं भवति । इति वा इदं वेदं वेत्तीत्यत्यस्यार्थः ननु

विषय गत शब्दनभेद मात्रेण विकल्पस्य

बहुभेदत्वं कथमित्यत्राह तच्चेति । तत् तत् शब्दनं प्रमातृधर्मत्वात्

विकल्पज्ञानविषयनीलादिजड स्मृत्यनुसंधानादिरूपेण वैचित्र्यमुत्पाद्य

मानमित्यर्थः । स्वलक्षण भासमित्यादि

बहुधेत्यन्तेनोक्तमित्थं संगृह्य दर्शयति एवमिति । ज्ञानान्येव प्रा वमुक्तेन

प्रकारेणानुभवपरम्पराघटस्मृति

घटानु संधानादि सन्ततिः । एवं पटादावपीति । अनुभवानां

विकल्पानाञ्चपरम्परा

किमन्येन भवति । स्वत एव वा । आद्येऽनवस्था । द्वितीये कतृविरोध इत्यत

आह स्वप्रकाशत्वेनेति । आद्यपक्षोऽनङ्गीकारपरास्तः । द्वितीये स्वस्य

प्रकाशेऽन्यानपेक्षत्वमेव स्वप्रकाशत्वमित्यङ्गीकारात् । न तु

लक्षण स्वयंप्रकाशत्वेन । नापि तदखेद्वयम् ।

नित्यस्ये त्यादि ग्रन्थं व्याख्यातुं तन्निरस्याशङ्कामुत्थापयति स्यादेतदिति ।

यथाचित्रं भित्तिलग्नं

भाति । अथासावनुभवविकल्पपरंपरा लग्ना यस्मिन्

अनुभवितृविकल्पयितृरूपेआभाति ।

स्वाश्रय भूतस्य तस्या प्रकाशे स्वस्या अपि प्रकाशाभाव

प्रसङ्गादित्येतत् भवतो मतस्यादित्यर्थः । एतच्छङ्कोत्तरत्वे नापि

तदखेद्वयमित्याद्युत्तर ग्रन्थमवतारयति - तन्नेति । नित्यस्य कस्यचित्

द्रष्टुरिति नित्य राकालेष्वनुस्यूतस्य

कस्यचिद्युक्तिनिरूपणमसहमानस्य ज्ञानद्वयाव्यतिरेकेण

दृश्यस्याश्रयत्वेनास्तीति त्वयोच्यमानस्येत्यर्थः ।

स्मृत्यादिविकल्पानामत्यनुभवमूलत्वादनुभवितुरित्यनुभवाश्रयग्र

अन्नेन स्मृत्याद्याश्रयोऽपि गृहीतः । तेन ज्ञानद्वयाव्यतिरेकेण तदाश्रयं

कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

ननु विज्ञानपादे ज्ञानस्य द्वयाव्यतिरेकेण दृश्यस्याप्यभावात् द्रष्टुः सम्बन्धि न

भवतीति

वक्तव्यमित्यत्राह - दृश्यस्य त्विति । स्वमतेदृश्या भावोऽपि

बाह्यार्थवादिमतानुसारेण दृश्यस्य सम्बन्धिभवतु वा ।

विचार्यमाणे तदप्यनुपपन्नम् । तथाप्यङ्गीकृतं योच्यते ।

सञ्चिद्वादिसम्मतं द्रष्टृखेटसंबन्धिनभवत्येवेत्यत्रभरं

कृत्वैवमुक्तमित्यर्थः । ज्ञानद्वयं न द्रष्टुरित्यत्रहेतुः थनपरम् ।

तस्येत्यादिग्रन्थमवतार्य व्याचष्टे - अत्रेति । तस्येति मूलपदस्य

द्रष्टुरित्यनवभासत इत्यस्य हते त्वद्योतनायावभासो नास्तीति यत इति च

व्याख्यातम् । ननु द्रष्टुरवभासायोग्यत्वादनवभासः

नत्वसत्त्वादित्यत्राह - अत एवेति । संविद्वादिना द्रष्टासंवित्स्वभाव

इत्युपगम्यते । संविच्च स्वप्रकाशा । अतः

स्वप्रकाशसंवित्स्वभावत्वेनराभिरस्य

स्वप्रकाशतथाप्यङ्गीकर्तुं न्याच्यत्वात्त्राह - अत एवेति ।

वादिना ति । आपन्ना आगता उपलब्धीति

ज्ञानद्वयसमीपा वगमरूपा प्राप्तिर्यस्यतस्येत्यर्थः । अथवा -

आपन्नाप्राप्ता उपलब्धिलक्षण प्राप्तिः । उपलब्धौ यल्लक्षणं

कारणं तस्य प्राप्तिर्योग्यता येन तस्येत्यर्थः । योग्यत्वे

सत्यनुपलब्धिः सर्वत्र तत्तद्वस्तुनो भाव ज्ञानहेतुः ।

तत्रोपलब्धिकारणप्राप्तिर्योग्यता । तथाचद्रष्टृप्रकाशता योग्यत्वात्

योग्यत्वेसति लक्षणानंश सद्भावात् । अयोग्यत्वादनवभास इति

वक्तुमशक्यत्वादनवभासाच्च तस्यसत्तेव नास्तीतिभावः । अत्रेति

मूलपदस्यैतद्वाधद्वयमध्य इत्यर्थः ।

एतत्सूत्रोक्तेबोधद्वयमध्ये अहं प्रतीतिरित्युत्तरार्ध

व्यावर्त्याशंकां दर्शयति - नन्विति ।

उपलब्धिकारणप्राप्तिमतोद्घुं योग्यस्यानुपलब्धिः

द्रष्टृभावसाधकत्वेन त्वयो पन्यस्ता असिद्धेति न द्रष्टृनास्तित्व

निश्चयः । अवभासस्यास्तित्वमेव साधयति - तथाहीति विदादीति । विदज्ञाने ।

चिञ्चयने । स्मृङ्-अध्ययने इति विदादि रूपायाः प्रकृतेः प्रत्ययात्

प्रथमं क्रियत इति प्रकृतिः शब्द विशेषः ।

तस्यार्थरूपाद्वाच्यभूतादनुभवरूप

ज्ञानवृत्त्यादेस्तद्विषयाच्च अहंवैघ्नीत्यादिष्वनुभूते अहमिति

प्रकाशे अनुयायि अहं प्रतीतिप्रत्ययं ज्ञानाद्याश्रयभूतं

वेदितृनिश्चेतृस्मर्तृ स्वभावमात्मारव्यं रूपं भातीति

दृश्यानुपलब्धिरसिद्धेति द्रष्टृस्तित्वं सिद्धमित्यर्थः ।

अहमित्यस्य स्वप्रकाशत्वमेव नास्तीति सूत्रगतापि शब्दार्थ

मनसि निधाय परिहारमाह - एकमिति । असंबद्धप्रलापोऽयमित्याहक

एवमिति । युक्तितत्त्वज्ञोऽनुयायिरूपं परी-कञ्च ज्ञानादेवं

वदसीत्याक्षेपार्थः किं शब्दः । अहमित्यस्य वस्तुतः

शुद्धप्रकाशत्वमेव नास्तीतिवक्तुं प्रकाशस्यस्वरूपमाहभानं

हीति । शब्दसंजल्पपरहितं निर्विकल्पकमेव

प्रकाशशब्दस्यार्थः । अहमिति प्रतीति स्तथानभ

अहमित्याकारेण शब्देनानुविद्धा । अत एव विकल्पप्रत्ययः ।

अस्तुत्वदुक्तनीत्या अहमित्यस्य विकल्पप्रत्ययत्वम् । तथापि तत्प्रत्ययो
वितेनन्विति ।

किं रूपं विकल्प्यते विकल्पप्रत्ययाद्यतिरिक्तं

विकल्प्यं किमपि रूपमङ्गीकार्यम् तदात्मरूपमिति शङ्कार्थः ।

विकल्प्यः शरीरादिरेव तदतिरिक्त आत्मा अङ्गीकर्तव्य इत्याह शरीरेति ।

प्रतिक्षणं शरीरादीनाम सन्तान इत्युक्तं शरीरम् । सन्तानस्य

विकल्प्यत्वेहेतुमाह -

कृशोऽहमिति । ननु ममशरीरमिति शरीर व्यतिरेकेणात्मनः

प्रतीयमानत्वात् कथं शरीरसन्तानस्याहं प्रत्यय विकल्पत्वं ।

विज्ञानवादिनो देहात्मवा- शङ्कस्वे या परितोषात्

पक्षान्तरमाह - ज्ञानेति । ज्ञानसन्तानस्य विकल्प्यत्वे हेतुमाह

सुख्यहमिति ।

ननु सुखमस्यास्तीति सुखीति तदस्यास्त्यास्मिन्निति

विहितमत्वर्थमादाय वर्तमानस्य अत इति ठनौ इतीति प्रत्ययस्य

प्रत्ययाश्रयो ज्ञानसन्तान व्यतिरिक्त

आत्मा अङ्गीकर्तव्य इत्याह- मत्वर्थी यश्चेति । अहं प्रतीतिरित्यादितात्पर्यतो

व्याख्याय

शब्दसंगत्याव्याकरोति - तदेतदिति । अवसायो विकल्पः । तत्र हेतुः

सदृशेति । पूर्व पूर्व क्षणदृष्टस्तु सदृशानां

पूर्वपूर्वाकारसदृशाकारतया भ्रान्त्या

प्रतीयमानानामुत्तरोत्तरक्षणेष्वन्यान्य रूपाणां भावानां

सविशेषाणां नीलादीनां ग्रहणे एकाकारतया भ्रान्ति प्रतिभासने

सामर्थ्यवत्यावक्ष्यमाणया वासनया अविष्टत्वात् ।

एषेति पदस्यार्थमाह - एषभावन्मते आत्मसाधकत्वे न

संमता इयम स्माभिर्नापलपिता । अहं कृश इति सर्वेषां स्व

प्रत्ययसिद्धतया प्रतीयमानत्वात् । किन्तु विकल्पान्तर्भूतत्वेन संगृहीतैव ।

अहमित्यादेः पिण्डितार्थमाह - एतदुक्तं भवति -

विदादिप्रकृत्यर्थ ज्ञानादि तद्विषयाभ्यां व्यतिरिक्तं ज्ञातार

मात्मानं साधयता वक्तव्यः किमहं प्रतीतिरेवात्मा तत्प्रत्ययो

वेतिविकल्प्य पक्षद्वयमपि न संभवतीत्याह - अहं प्रतीतिरिति ।

स्थूलोऽहमित्येकदा कृशोऽहमित्यन्यदेत्यादिना च ८रू

प्रतिक्षणमन्यान्य रूपत्वादेकाकारप्रतीतेरस्थिरत्वात् ।

घटादिप्रतीतिप्रत्यये घटादिरूपवदहं प्रत्येयः शरीराद्यतिरिक्त

आत्मा नास्ति । तद्यतिरिक्तात्माङ्गीकारेऽपि न

भवदभिमतमात्मसिद्धिरित्यपि शब्दार्थमाह - भवन्नपीति ।

घटादिवद्वेद्यत्वादहं प्रतीति प्रत्येयत्वाङ्गीकारात्

वाचकशब्दाभावात्कथमयमर्थोऽगत इत्यत्राह - एतदपि शब्देनेति ।

श्लोकद्वयोक्तमर्थं निगमयति - एवमिति । एवं प्रत्यक्षेणा

आत्मनो नावगतिः । दृश्यानुपलब्ध्या तन्नास्तित्व प्रतीतेरित्युक्त्वा

अनुमानने ऽपि न तत्प्रसिद्धिरिति वक्तुमुत्तरश्लोकेनानुमानमात्मनि

प्रमाणत्वेनोत्थाप्यत इत्याह - अत्रेति । एवं प्रत्यक्षमात्मनि

प्रमाणमित्युक्त्वा अनुमानमपि तदस्ति साधकमिति वक्तुं

उत्तरश्लोकेनानुमानमुत्थापयतीत्याह - अत्रेति । प्रत्यक्षेणात्मान

सिद्धयतीत्युक्ते संवित्संवेद व्यतिरिक्त आत्मास्तीति वादी आत्मवादी

तेनोपन्यस्यमानमात्मसाधकं स्मृतिलिङ्गमनुमानम् ॥

अथेति चोद्यप्रारंभे नित्य अनुभावक आत्मानस्यात् । यदि तर्हि

अनुभवविध्वंसे तदनुरोधिनी स्मृतिः कथं भवेदित्यथ इत्यन्वयः ।

नित्य इति । पूर्ववदनुभावकः अनुभवकर्ता अनुभवता आत्मा

अहरूपः अनुभवेति । अयंघटोऽयं पट इत्यनुभवस्य

नश्येदित्यनुभावानुरोधिनी स्मृतिः अनुभूतविषया

संप्रमोषरूपा कथं केन प्रकारेण भवेत् स्यात् ।

स्मर्तृभावेऽर्थस्य स्मर्यमाणत्वा भावात् अर्थेनाकिंचित्करेण

स्मृत्युपपत्तिः । अनुभवेनापिनैवस्मृतिर्घटते । नष्टत्वादेव । अतो न
केनापि प्रकारेणैव स्मृतिः घटति ।

स्मृत्यभावे सङ्केतशब्दस्मरणाधीनाः सर्वे विकल्पा अपि न स्युः ।

निर्विकल्पमात्रेण च व्यवहा क्यति । इह दृष्टमपि निर्विकल्पकेन यावन्नपरामृष्टं
विमर्श विशेष

विश्रान्त्या तावत् स्मर्यत इति सर्वव्यवहार विलोप प्रसंगात् ।

व्यवहारसिद्धये स्मृतिस्तावदङ्गीकर्तव्या । तदाश्रयभूतो नित्यः

अनुभवकालो अनुभूतश्चिदात्माङ्गीकर्तव्य इति

धूमलिङ्गेनाग्न्यनुमानादिवत् स्मृति लिङ्गेनानुमानं मुक्तं भवति ।

इति यो दयासि किमिति सूत्रस्य संक्षेपापार्थः । इहेति ।

अनुभवकालानन्तरभाविनिस्मृतिकाले अनुभूतः स्मर्तुमिष्टार्थः

वा तद्धवंसेन वा नष्टेन वा ज्ञानार्थेन स्मृतेः किं प्रयोजनं अर्थस्मृति जनको
न भवतीत्यर्थः ।

तमेवेति । स्वत एव विषयाभावोऽनुभूतमर्थमेव स्वात्मनो विषयी

कर्तुमनुभवमेवमनुभावानुसारेण स्वत एवानुभववा द्विषयः किं

न स्यादित्यात्राह - तथा हीति । प्रकाश इति । इदमिति वस्तुमात्रतया

स्फुरण मध्यवसायः । इदमेवेति निश्चयः । अयमनुभवोऽयमर्थ

इत्यनुभवार्थयोः सहभावेन प्रकाष्य भावे

दण्डविशिष्टो देवदत्त इति वदनु भवविशिष्टोऽयमर्थ इति । तत्र हेतुः

सर्वत्रेति । स्मृतावर्थस्य प्रकाशे अध्यवसाये अनुभवार्थयोः

सहप्रकाशेऽनुभवविशिष्टस्यार्थस्य प्रकाशे निश्चयेवा सति

प्रकाशाध्यवसाय ज्येति । न च

स्मृतावर्थस्यायमिति प्रकाशः स घट इति तत्रा विशिष्टस्यैवार्थस्य स्फुरणात् ।

ननु स्मृतौ स्वत एवार्थः प्रकाशाभावे कथं मर्थावभास इत्याशय

यानुभवानुसारेण स्यादित्याह

-किं त्विति । त्विति पदं स्मृतेः स्व- व स्वात्मनोऽर्था वभासापेक्ष

यानुभवानुसारित्वं चापेक्षितमिति

द्योतयति । संस्कारात्मना स्मृतिकालेऽप्यनुवर्तमानः अनुभवप्रकाशे एव

प्रधानम् । अत्र हेतुः -

अनुभवस्येति । ततः किमित्यत आह - अनुभवे - अनुभवस्य वासनारूपे

प्रकाशे सत्ये वा स्मृतौ

इत्यर्थावभासो भवतीत्यर्थः । सर्वयेति । संस्कारात्मनापीत्यर्थः ।

अनुभवः प्रमातरि संस्कारात्मना अनारूढ्य संस्कारेण

ध्वस्तायदिति । तत्प्रकाशेति । अनुभवप्रकाशरूपा । तदखेद्वारेणेति ।

अनुभवप्रकाशद्वारेण । स इत्यर्थं विषया स्मृतिः कथं स्यात् ।

माभूत् स्मृतिरिति नवक्तव्यमित्याह तयेति । तयास्मृत्या पूर्वानुभूतं

वस्तु मनसा स्मृत्वा हानादानादिः सर्वोव्यवहारः क्रियत इति
सर्वव्यवहारमूलाभूता स्मृतिः सर्वस्य स्वप्रसिद्धा
स्वरूपेणनापलपनीया स्वकारणभूतस्वसनुभवस्यनाशे
स्वाश्रयभूतमपि नष्टं किञ्चिद्रूपमस्तीत्यावेदयति ।
यदिज्ञानान्येवप्रकाशन्त इरि भवमन्तं तन्निरस्तमेव ।
नन्त्तावता नित्यद्रष्टुरसिद्धिः कथमित्यत्राहत्तदेवचेति ।
स्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धं तदेवानिष्टं रूपं
पूर्वमनुभवकर्तृ । अत एवानुभवितृसत् अनुभावको नित्य आत्मेत्युच्यते ।
अनुभावक इति । मूलपदस्य व्याख्या अनुभवन कर्तृ इतिण्वुल् प्रत्ययः ।
तदखेद्वारेण स्मृतिरूपं चेति सिद्धमेव । इयदेवेति । स्मृति
मात्रमेवेत्यर्थः । तह्यत्रकिमिति विस्तरेण प्रकाशितमित्यत्राह - तत्त्विति ।
इहैव पूर्वपक्षे । एवं स्मृतिशक्त्या आत्मासाधितः । तने त्मना
विनेयं स्मृतिः कथं भवेदित्याक्षेपार्थः । कथमिति शब्दः
आत्मानङ्गीकारेऽर्थेनोनुभवेना स्मृतिर्घटत इति वक्तव्यम् । तत्र
प्रथममयमित्येवं प्रकाशमानस्यार्थस्य स इति विमर्श रूपायां
स्मृतावकिञ्चित्करत्वान्मूलभूतस्यानुभवस्य च विनष्टत्वात् केनापि
प्रकारेण स्मृतिर्नोपपद्यत एवेति साधितम् । आत्मानङ्गीकारे
स्मृतिर्नस्यादित्युक्तं माभूत् स्मृतिः । दोष इत्यत्र तदभाव इति

घटादेस्तस्य तस्य पदार्थस्य पूर्वसिद्धसङ्केतशब्दं
 संज्ञारूपं स्मृत्वा संभवन्तः सर्वे तन्मया दृश्यन्त इति
 वक्ष्यमाणाद्वा विंशति प्रकारा । अयमेव नान्यः । सोऽयमित्यादि
 विकल्पाः संजल्पनादिरूपा व्यवहारा अप्यस्तं प्राप्ताः विकल्पा
 अपिमाभूवन् । निर्विकल्पज्ञानमेकमेवास्त्वित्यत्राह - निर्विकल्पकमिति ।
 निर्विकल्पस्य व्यवहारप्रयोजकत्वाददर्शनवचनं
 श्रवणादिव्यवहारानुस्युः । यदुक्तं श्रीतत्त्वगर्भ -
 स्तोत्रे - ततश्च सर्वव्यापारभावहारा पह स्तनात् ।
 अन्धं मूकं ननुभवेज्जगदेतदपि ध्रुवम् ॥ इति ।
 सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते ।
 यदुत्क्रान्तोऽपि संज्ञोयं दृश्यते काष्ठ कुड्यवत् ॥
 इति भगवद्भर्तृहरि प्रोक्त प्रकारेण निराक्रन्दं शवप्रायं
 चाक्षुषवाचिकश्रावण व्यवहार रहितं न किमपि स्यात् । इति शब्द
 आत्मवादि प्रश्न परिसमाप्तिद्योतकः । एवमात्मसिद्धयर्थमुत्थापितं
 स्मृतिरूपकार्यान्यथानुपपत्तिलक्षणमात्मवाद्यनुमानमन्यथोपपू
 अत्त्या दूषयितुं लोके कार्येण कल्प्यमानं कारणं
 स्वसाधनसमर्थमेवकल्प्यते । आत्मा च न
 स्मृतिकार्यसंपादनसमर्थः । अतस्तेन संकल्पः किं तु

पूर्वानुभवः संस्कार एव तत्संपादनसमर्थमित्यत आह - इहेति ।

इहलोके । कार्यव्यतिरेकेण कार्यमन्तरेण कस्यान्यथानुपपत्त्या

तादृक्कारणं कल्पयितुं योग्यम् । यत् कल्प्य मानं कारणं

तत्कार्यं स - देवदत्तो दिवानभुङ्क्ते इत्यत्र दिवा भोजन

रहितस्य पीनत्व लक्षण कार्येण स्वसम्पादनसमर्थं

रात्रिभोजनमेव कारणत्वेन कल्पितं दृष्टम् । तद्वत् स्मृति कार्येण

कल्प्यमानः आत्मा तत्समर्थो न भवति । त्यत आह -

अर्थो हीति । अनुभूतार्थस्य स्मरणार्थमात्मा भवताङ्गीक्रियते ।

अर्थोऽनुभवप्रकाशमुखेनैव स्मर्यते । नत्वात्ममुखेऽर्थस्मरण

द्वार भूतोऽनुभवो ध्वस्त इत्युक्तम् । अथानुभवविषयात्मना

स्मृतेः किं प्रयोजनम् । आत्मनोऽस्तित्वे कल्प्यमानेऽप्यनु भव

नाशादनुभव प्रकाशाभावेन ततद्वार स्मृते रनुदयादात्मना न

किमपि प्रयोजन मित्यर्थः । स्मृति कार्य संपादना

समर्थस्यात्मनोऽस्तित्वे आत्माकाशयोरुभयोरपि कार्यकार

णसामर्थ्याविशेषादिति भावः ।

आत्मनः के वलस्य स्मृत्यनुपयोगित्वेऽपि

अनुभवसंस्काररहितत्कन्नायमुपालम्भ इति शङ्कते - अथेति । एतत्

स्मृतिरूपं कार्यं केवलशब्दव्याव

आत्मानङ्गीकृत्यापि संस्कारेण विनाकायान् दुयस्य
 त्वयाप्युक्तत्वादुभयवादिसंप्रतिपन्नः संस्कार एव स्मृतिकार्येण
 कल्पनीयः । नात्मेत्युत्तरमाह - पूर्ववादीतर्हीति । स्वसंस्कार
 एवतदेतदिति इहकार्यव्यतिरेकेण प्रमेयं
 दर्शयति श्लोकद्वयेन - इहेत्यादि कितेने त्यन्तम् । सत्यपीत्यनेनोच्यते ।
 आत्मानि सत्यपि दृढखेनाशात् दृष्टवस्तुषु तदखेद्वारास्मृतिः कने
 भवेदित्यन्वयः । तद्वारेति । दृष्टवस्त्वंशस्पर्शं त्वद्रूपानुभवद्वारयुक्तासती
 दृढनाशात् दृगवभासद्वारभूतस्य
 विज्ञानवादेरनुभवस्येवात्मत्वात्
 दृगिति प्रयोगः नाशादात्मानि सत्यपि केनार्थस्तावत्तस्यामकिञ्चित्कर इति
 त्वयैवोक्तत्वान्मूलभूतानुभवस्य ध्वस्तत्वात् । अनुभवस्य
 नाशे अयमित्येवप्रकाशस्यापि
 च्छिन्नत्वात्तत्त्वांशविशिष्टस्मृत्त्वाभावादनुभविता कश्चिदस्ति चेत् स
 अनुभवनाशादनन्तरमुद्भवितुं योग्यायाः स्मृतेः किं कुर्यात् ।
 तस्यानुभवितृत्वादनुभवनाशेनैव नष्टत्वात् स्थिरस्यां गीकारेऽपि
 तेनात्रानुपयोगात् अर्थेनुत तदनुभवेनात्मना
 स्मृतिर्नभवेदित्यर्थः । दृष्टं वस्तुष्वितिविषयसप्तमी । तदखेद्वारेति बाहुव्रीहिः ।
 अनुभवोद्दगात्मेति स्वमतानुसारेण

ज्ञानस्य सर्वस्याप्यर्थ एकोऽशः ज्ञानाख्योऽशोऽन्यः इत्युभयांशसद्भावादर्थे
शेत्युक्तम् ।

विपक्षे बाधकमुक्त्वा नष्टत्व मेवोपपादयति - तस्येति । अत्रुटितो
अविच्छिन्नः । कास्मृतिरिति । स इत्याकार स्मृतित्वमेवनस्यात् ।

अनुभवस्य

नाशे सति तदनुभविता स्वयमपि नष्टः स्वमते परमतने स्थितोऽपि
स्मृतौ न प्रयोजकः । अनुभवितृत्वादेव स्मर्तृत्वा भावात् अनुभवित्रा
किं स्मृतेः प्रयोजनम् । अनुभूतेनैवार्थेन स्मृतिर्भवतीति शङ्कते -

अथेति । अत्रैवानुभवः सा तत्पदैवानुभवविषयो

नीलादिरनुभवकालोऽणुभूयमानावस्थान् अनुभवकाले स्मर्यमाणो
भवतीति स एव स्मृतेर्जनक इत्यर्थः । पदमिति । विषय इत्यर्थः ।

सोऽनुभवस्य विषय एव पदं विषयोयस्याः स्मृतेः सातत्पदेति

बहुव्रीहिसमासः । तत्पदत्वं कथमित्याशङ्क्य तत्र

हेतुत्वेनोत्तरश्लोकपूर्वार्धमवतारयति - नन्विति । घटज्ञानविषयस्य

पटज्ञानविषयत्वाभावात् अनुभव विषयस्य स्मृति विषयत्वं न

घटत इति शङ्कं । मुत्थाप्य तदुत्तरत्वेनोत्तरार्धमवतारयति -

नन्वित्यादिना । विषयित्वेति । अन्यविषयेणान्यस्य

विषयवत्वमभिमानमात्रमेव । अनतु वस्तुतोऽस्ति ।

विषयत्वाभिमाने किं निमित्तमिति शङ्कातदुत्तरं यतोहीति ।

पूर्वानुभवसंस्कारात् स्मृति संभवो हीति यतः ।

अतस्तत्पदैवेत्युक्तं युज्यते । हीति शब्दः सर्वत्र प्रसिद्धिं द्योतयति ।

अवतारितं ग्रन्थं व्याचष्टे - अनुभवेनेति । स्वोचित इति । या

दृशोनील सुखाद्यनुभव उत्पन्नस्तेनैवानु भवेन

तादृशोऽनुभूतस्य नीलसुखादेः स्मर्यमाणत्वेन

पुनरुत्थानबीजभूतः संस्कारो वासनापर पर्याय उत्पद्यते ।

संस्कार जत्वात् स्मृतेः अनुभवविषयेण विषयत्वं संभवतीति

वक्तुं संस्कारस्यलोक प्रसिद्ध स्थित स्थापितत्वं दर्शयति

संस्कारश्चेति । संस्कारस्थितस्थापकारव्यम् । आकृष्टेति - चिरेति

चिरं कालं वेष्टित तया स्थितस्य पश्चात् प्रसार्यमाणस्य

भूर्जकटादेश्च इति लोके प्रसिद्धं यतस्तेन हेतुना ।

अत्रानुभवविषयेऽपि संस्कारः तां स्वस्माज्जातां स्मृति

पूर्वानुभवकारिणीं करोति पूर्वानुभवोऽयं विषयमग्रहीत्

स्मृतिरपि तमेव विषयं गृह्णाति यथा तथा करोति ।

विषयस्यायामित्यनुभव काले स इति स्मृतिकाले प्रतीतिः इति ।

इयानेव विशेषः सर्वार्थानुभवस्त्वेक एव पटङ्गनस्य

घटज्ञानसंस्कार जत्वा भावात् न जटविषयत्वम् । स्मृतेस्तु

पूर्वानुभवसंस्कारजत्वात् पूर्वानुभवविषयेण विषयवत्त्वं

संभवतीति विषमोभवदुक्तोदृष्टान्त इति भावः आत्मनापि -

- न स्मृत्यजनकत्वात् स्मृतिकार्यकारणः समर्थः संस्कार एवेति ।

आत्मना न किमपि प्रयोजनमित्याह - यद्येवमिति । एवं यदितर्हि

अन्तर्गड्नु । स्यायिनात्मनाकोऽर्थः स्यात् ॥ एवमिति । संस्कारः

स्वतोनिर्विषयः स्मृतेर दयतितित्वयोच्यते । यदि तर्हि एवञ्च

हन्त निराक्रमन्दमित्यादि यदुक्तं भवता तदपि परिहृतमित्याह -

सर्वमिति । संस्कारायत्त सर्वव्यवहारस्य स्मृतिहेतुत्वात्

स्मृत्यन्यथानुपपत्ति

रूपार्यापत्तेरन्यथाप्युपपत्तिदोषदुष्टत्वान्नात्मानुमापकत्वमित्युक्तम् ।

इदानीं संस्कारस्यापूथात्माधस्तनपृथिव्याद्याश्रयत्वा संभवात् परिशेषादात्मा

संस्काराश्रयत्वेन सिद्धयतीति शङ्कामुत्थाप्य तदुत्तरत्वेनोत्तर

श्लोकमवतारयति - ननुकस्येति । आत्मानमन्तरणे संस्कारास्यैव

स्मृति मित्युक्तम् । संस्कार एव गणु त्वात्

स्वाश्रयभूतं गुणिनमात्मानमनुमापयतीत्याशंकते - नान्विति ।

तस्येति । स्मृतिकारणभूतस्य संस्कारस्य गुणत्वेन

रूपादिवदाश्रयसाकांक्षत्वात् तदाश्रयत्वेनात्मानुमीयत इत्यर्थः

ततो धर्मिणः आत्मनःधर्मेषु ज्ञानादिगुणेष्वभिन्नेषु अप्यतिरिक्तेषु व्यतिरिक्तेषु

स्वीकृतेषु

सत्सुनित्यत्वे नाभिमतस्य धर्मिण आत्मनोऽनित्याद्धर्मभूतात् ज्ञानादेः

स्वरूपादविशेषतो

भेदाभावेन नित्यत्वानित्यत्व विशेषाभाव प्रसङ्गात् । ज्ञानादेः

स्वरूपादविशेषतो

भेदाभावेन अनित्यत्वं तस्याप्यापतत् भिन्नेषु व्यतिरिक्तेषु

तस्मिन्नात्मस्वरूपे विशेषा भावात् । न हि घटस्वरूपे पटेन

विशेषोभवति । परस्परभिन्नत्वात् । पघटानुमानात्तावत्

भिन्नेन संस्कारेणात्मानुमानस्तन्न भवति । न चापि स्मृति

संस्कारयोराश्रयाश्रयि भावः संबन्धोऽस्तीति वाच्यम् । वस्तु

व्यतिरिक्तस्य संबन्धस्य तत्र तत्रास्थिते द्विष्टस्यानेकरूपत्वादिति

श्लोकद्वयेन निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि तदखेद्वयं नित्यस्य

कस्यचिद्रष्टुरित्युक्तनीत्या निर्विकल्पक सविकल्पक दर्शनाश्रय

भूतत्वेन भिमतो द्रष्टा यथा कल्पितस्तथा स्मरणाश्रयत्वेनाभिमतस्मर्ता

कल्पितः । एवंस्मरणस्य संस्कारादेव सिद्धिः ।

इहेत्यादेरयं भावः - संस्कारेण स्वाश्रय आत्मानुमीयत

इत्यत्र विवेचनीयम् । संस्कारे जायमाने आत्मनस्तज्जननावस्थातोपि

विशेषोऽस्ति नवेति । आद्येतस्य विशेषस्यात्मनो व्यतिरेकोप्यति रेको

वाघटात् पटानुपणत्तिवत् । आत्मनो विशेषोत्पत्त्यसंभवात्
संबंधस्य दुर्निरूपत्वेन तस्य विशेष इति च वक्तुमशक्यत्वात् ।
अव्यतिरेके च तस्योत्पद्यमानस्य नित्यत्वादनित्य
विशेषाभिन्नात्मनोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गः । विशेषो नास्तीति द्वितीय पक्षे
आश्रयेपटादौ विशेषाधायकस्य शौ क्त्यादेरेव
गुणत्वाद्विशेषाधायकत्वस्य गुणस्यैवाभावात् ।
संस्कारेणात्मानुमानं न संभवति गुणत्वहेतोरसिद्धत्वादिति । इह
संस्कारेणात्मानुमीयत इति पक्षे अङ्कुरे जायमाने
बीजस्योच्छूनताशेषविद्विशेष इति संस्कार जननात्
प्रागवस्थातोऽतिशयः काश्चित्स इति तदानीन्तनो विशेषः । आत्मनो
व्यतिरिक्तो न भवतीति । विपक्ष इति । व्यतिरेकपक्षे संबन्धा भावेन
तदीयत्वा संभवात्तदीयत्वा सिद्धयर्थमव्यतिरिक्त इति स्वीकारे आत्मा
अनित्यविशेषवत् स्वयमपि नित्यो न स्यात् । नित्य इति भवत्पक्षो न सिद्ध
यति । अनित्य
विशेषाभिन्नस्यानित्यत्वमेव स्यात् । अस्येति आत्मनः । तेनेति स्वाश्रयभूत
आत्मनि विशेष साधकेन
संस्कारेणात्मनः किं भवति । तस्य गुणत्वं गुणित्वमात्मनश्च न
स्मर्यते गुणत्वहेतोरसिद्ध्या नात्मानुमानं संस्कारे जायमाने

आत्मनो विशेषान्तरं मा भूत् । स एव विशेषो भवतु । वस्त्वन्तरात्
स्वाश्रय व्यावर्तको हि विशेषः । अतश्च गुण एवेति शङ्कते - अथेति ।
संस्कारस्यानित्यत्वात् तस्यास्मविशेषत्व स्वीकारे विशेषस्य तदीयत्व
सिद्धार्थमव्यतिरेकस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ।

अनित्यसंस्काराभिन्नात्मनोऽप्यनित्यत्व प्रसङ्ग इत्युत्तरमाह - तर्हीति ।

अथ संस्कारः अव्यतिरिक्तो व्यतिरिक्तोवा अद्यावलंबनेन
दोषः न व्यतिरिक्त इति । तेनेति । विशेषः भूतेन संस्कारेणासावात्मा
व्यतिरिक्तो न भवति । व्यतिरिक्त तेन भिन्नेन विशेषेण
विशेष्यवत्त्वाभावादखे विशेषान्तरपक्षोक्तवत् पुनरपि ज्ञानरूपे
संस्कारे अनित्यत्वे सति अविशेषाद्व्यतिरिक्त आत्मापि अनित्य
इत्यायातम् । स्वतो

ज्ञानव्यतिरिक्तो नित्यसंस्कारो नास्तित्यभिप्रायेण ज्ञाने संस्कार
इत्युक्तम् । वैशेषिकाद्यभिमत भावात्मक नित्य संस्कारस्य
व्यवचेदार्थं जडरूपघटादिगतस्थित सा-ज्ञान इत्युक्तम् ।

ननु ज्ञानं नाम गुणान्तरं संस्कारश्चान्योगुण इति

कथं तस्य ज्ञानरूपत्वमित्यत्राह - अनुभवादिति ।

अनुभवान्निर्विकल्पज्ञानाद्विशिष्टं विकल्परूपत्वात् परोक्षरूप
विषय विशेषालिङ्गित नकं ज्ञानं परम्परया जायमानं

संस्कार शब्द वाच्यं। विषयस्य क्षैकत्वेन पारम्पर्यात्
तद्ग्राहकतानुभवादेर्ज्ञानस्य च पारम्पर्यात् तज्ज्ञान जनकस्य
संस्कार ज्ञानस्यापि पारम्पर्यम्। एवकारस्पष्टार्थ इति भावः।
आत्मनो विशेष भूतः संस्कारो व्यतिरिक्त इति द्वितीयपक्ष
मवलम्बते - अथ संस्कारे व्यतिरिक्तत्वे आत्मविशेषत्व मेव
संस्कारस्य न स्यादित्याह - तस्येति। असौ संस्कारः तस्यात्मनः किं
भवति विशेषो न स्यादित्यर्थः।

घटशौक्ल्यादिवद्यतिरिक्तस्य संस्कारस्यात्मनाश्रयाश्रयिभावस
ंबन्धसद्भावात्तद्विशेषः स्यादित्यत्राह -

संबन्धश्चेति। वस्तु व्यतिरिक्तो वस्तुनिष्ठः संबन्धः

कश्चिदस्तीतिपक्षोनिराकस्य ष्यते - तत्रस्थिते

द्विष्टस्यानेकरूपत्वादिति श्लोकद्वयेन संस्कारवत् ज्ञानादिगुणैरपि
नात्मानुमीयत इत्यत्राह - एवं ज्ञानेति।

ज्ञानसुखादीनामात्मव्यतिरिक्तानामात्मगुणत्ववत् संस्कारस्यापि -

एवं ज्ञानेति। ज्ञानसुखादौ जायमाने

आत्मनोविशेषोऽस्तिवान वा। ज्ञानसुखादिरात्मनो

व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तोवेति विकल्प्य निराकरणीयम्। असंप्रतिपन्नोदृष्टान्त
इति भावः।

एव तात्पर्यार्थमु- उक्तेऽर्थेपदशः श्लोकं योजयति - तत इति ।

मूलपदस्यात्मन इत्यर्थः । अभिन्नेषु भिन्नेष्वितिचाकारप्रश्लेषा

प्रश्लेषाभ्यां व्याख्यातं ज्ञानादिषु संस्कारान्तेषु गुणेषु

गिणिन आत्मनो व्यतिरिक्तेष्व व्यतिरिक्तेषु

वाङ्गीक्रियमाणेष्वित्यपेक्षितशेषपूर्णं सर्वसप्तमी यमिति द्योतयति - तेषु

सत्स्वपीति ।

अभेदाङ्गीकारेऽनित्यधर्मवदात्मनोऽप्यनित्यत्वप्रसङ्गेन तेषु

ज्ञानादि धर्मेषु आत्मस्वरूपेचनित्यत्वानित्यत्वादि विशेषाभाव

प्रसंगात् । धर्म धर्मिभावासंभवेन

तैर्गुणैर्गुण्यात्मानुमीयत इति निरस्त एव पक्षः ।

- आत्मानुमानः सद्भावात् आत्मव्यापारमन्तरेण

संस्कारादेरेव स्मृतिः । सिद्धयतीत्याह - सतावदिति । तावदसन्देहे ।

स्मृतिज्ञानस्य गणु त्वादात्माश्रयत्वमित्यपिन । अभेदपक्षे

धर्ममयत्वादस्मृत्त्वादिभेदपक्षे संबन्धाभावादस्मृत्त्वा

विकल्पैतृत्वादि प्राच्यरूपेति सकल विकल्परहित निर्विकल्पानुभव

एवात्मनो निजरूपं तदनपायात् तद्व्यतिरिक्तात्मना स्मृतेः

प्रयोजना भावात् संस्कारात् स्मृतेः सिद्धत्वात् स्मर्ताद्रिस्टेव कल्पितः ।

नन्वित्यादिना श्लोकद्वन प्रत्यक्षम् अथानुभव विध्वंस

इत्यादिनानुमानञ्च निराकृतम् । ततो भिन्नेष्वित्यनेन बाधकं च
सूचितम् । तदेव बाधकमाह धर्मयोग इति । ज्ञानादिगुणैरात्मनि
विशेष आधीयते चेत् विकारित्वाच्चर्मवदनित्यो विशेषो न
भवेदाकाशादिवदसत्कल्पः । ननु पूर्वमात्मनिराकरणं कृतम् । उत्तरश्लोके ज्ञा
नस्वरूपं

निरूप्यते । अतश्च पूर्वापरसङ्गतिर्नास्तीत्याशयं य पूर्वं
प्रस्तुतस्यैवात्मनः कर्तारि ज्ञातरिस्वात्मनिमहेश्वर इत्युक्तं
ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं

ज्ञानशक्तिस्वरूपनिरूपणं प्रकृतो पयोग्येवेति पूर्वोक्ता
धर्ममनुद्योत्तरश्लोकतात्पर्यमाह - इत्यमिति । एवं

प्रत्यक्षानुमानरूपसादकप्रमाणभावेनोक्त प्रकारेणात्मना सह
समुच्चयं द्योतयति । आत्मा यथाचित्स्वरूपं तद्वत् ज्ञानं च
चित्स्वरूपं चेति तज्ज्ञानमनित्यं किं किमित्यनित्यम् आत्मवन्नित्यमेव
स्यात् । चिद्रूपत्वाविशेषादिष्टमनित्यत्वं न सिद्धयतीति भावः ।

आत्मनो व्यतिरिक्तमनित्यं ज्ञानमस्तीतिवादीप्रष्टव्यः ।

त्वदभिमतं ज्ञानं प्राभाकरादिमतवत् चित्स्वरूपं वा

-सांख्यादिमतवत् जडं वा । आद्ये ज्ञानस्य चिद्रूपात्मवन्नित्यत्वम् ।

द्वितीयपक्षे घटादिवत् स्वेषा अर्थप्रकाशता न स्यात् ।

ज्ञानशक्तिश्चिद्रूपा जडाचेतिविकल्प्य दूषणं ज्ञानशक्तिपरीक्षा
ज्ञानस्य चिद्रूपत्वेऽप्यनित्यत्वाङ्गीकारे आरप्यनित्यत्वे
अन्योन्या पेक्षा भावेबन्धासं भवात् आत्मनो
धर्मोज्ञानमित्युक्तिर्नघट इत्यर्थः ।

ननु ज्ञानस्य चिद्रूपत्वे आत्मवन्नित्यत्वं स्यादित्यनित्यत्व
प्रसङ्गः आपाद्यते विज्ञानवादिप्रादनेन
स्वस्यकश्च लाभ इत्याशंक्य स्वमत सिद्धेन नैतत्प्रसंगापादनं
किंतु यैः परैः काणादनैयायिकादिभिरात्मनो व्यतिरिक्त
तदनिष्टापादनं तेन क्रियते । ज्ञानस्य चिद्रूपत्वे
आत्मवन्नित्यत्वं प्रसज्येतेति नित्यत्वं चनेष्टम् । अतश्चिद्रूपस्यापि
तस्यानित्यत्वाङ्गीकारे आत्मनोऽप्यनित्यत्वं प्रसङ्गे न नित्यस्यात्मनो
ज्ञानशक्तिरिति पर स्य ये स्वेष्टश्च लाभश्चास्तीति युक्त एव ।

एवं प्रसङ्गादापादनमित्याह - ज्ञानस्यापिचिद्रूपत्वे
आत्मवन्नित्यत्वं स्यादिति प्रसङ्गः । तद्विपर्ययस्त्वनित्यत्वं तस्मिन्
प्रसङ्ग विपर्यये चिद्रूपत्वेऽप्यनित्यत्वेनेष्टज्ञाना
नित्यस्यात्मनो नित्यं ज्ञानं शक्तिर्नस्यादिति पूर्ववादिनो लाभः ।
नन्वात्मवन्नित्यं स्यादिति प्रसङ्ग आपद्यते । आपादिते प्रसङ्गा
लाभेरप्यस्तीति स्थिते तत्र पराभ्युपगम एव प्रदर्श्यते । आत्मवादी

आत्मनो नित्यत्वं साधयितुं

तत्प्रतियोगिन्यनित्यत्वे कालं निमित्तमाह - इहेति । लोके कलयति

स्वेनरूपेणभावमवच्छिनत्तीति कालम् । इदं भावः इदन्ता

तयाभिनिविष्टस्य प्रमात्रा इदमिति परामृश्यमानस्य घटादेस्त्वयं

विशेष- नस्तदानीन्तन इति तं भावं विशिष्टीकुर्वन्

तेन वर्तमानादिकालविशेषेण संकोचात्

स्वान्यकालानावेशापादनेनानित्यं संपादयति । अनेन

भावानामनित्यत्वकारणं काल एवेत्युक्तं भवति ।

किमते ऽवता प्रकृते आयातमित्यत आह - आत्मन इति । चिदिति ।

अहं प्रकाशरूपत्वात् कुत आत्मनोविशेष्यत्वं नास्तीत्यत्राह -

विशेषणेति । नीलमुत्पलमित्यादौ इदं नीलं विशेषणम् । इदमुत्पलं

विशेष्यम् इतिताभ्यां व्यतिरिक्तः कश्चित्प्रमाताद्योजयति नतु त एव

स्वकीय विशेषणविशेष्यभावं जानीतः । अतः आत्मनो विशेष्यत्वे

तदर्थं कश्चिद्योजकोऽपेक्षणीयः । भवतु तथेत्यत्राह - न चेति ।

योजकान्तरापेक्षणे स्वप्रकाशत्वमेव न स्यात् । अनवस्थाच स्यात् । अत्

योजकान्तरा भावात् विशेष्यत्वा भावे न

कालपैर्चेदाभावादनित्यत्वमात्मसिद्धमेवेत्यात्मवादि सिद्धान्तः ।

एवं पराभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वमुक्त्वा तद्दृष्टान्तेन

ज्ञानस्यापि तदापादयति - स इत्यमिति ।

अस्माभिः पृच्छयते - स्वप्रकाशस्यात्मनो धर्मभूतं

ज्ञानमपि स्वप्रकाशमस्वप्रकाशं वेति । आद्ये दोषमाह ज्ञानमिति ।

तत्रापि ज्ञानेऽपि चित्स्वभावत्वादिदमिति प्रथनाभावे नित्यवादिनोक्ता
वातैर्वैनाधिकं वक्तव्यमिति । आत्मवदेव ज्ञानस्यापि नित्यत्वं स्यात् ।

अस्तु द्वयोरपि नित्यत्वं को दोष इत्यत्राह - न चेति । नित्ययोः

कार्यकारणभावा संभवात्तद्व्यतिरिक्तस्य संबन्धस्य

भवन्मतेऽभावाच्च माभूत् संबन्ध इत्यपि न वक्तव्यमित्याह - तत्

इति । संबन्धा भावात् सम्बन्धार्थे षष्ठी संबन्धाभावेन

घटते । अत इदं मत मव सन्नं निरस्तम् । द्वितीयपक्षमनूद्यदोषमाह -

अथेति । स्वस्वरूपं न प्रकाशयति चेत् स्वव्यतिरिक्तस्य सुतरां न

प्रकाशकः । प्रकाशत्वमित्थं बोधस्येत्याह - स्वप्रकाशेति । स्वस्य

बोधस्य प्रकाशरूपस्या वेदनं विदधत् परस्मिन् स्वकीयं

प्रकाशमावेशयन् परस्यापिप्रकाशो भवति । भावान्तरवत् घटवत् जडरूपो

घटस्य प्रकाशने

परापेक्षतया स्वयमशक्तः सन्नन्यस्य पटादेः सुतरां यथा न प्रकाशकः तद्वज्ज्ञानं

न

जडात्मकं चेत् स्वविषय प्रकाशकं न स्यात् । अतश्च स्व प्रकाशत्वे

आत्मवन्नित्यत्व प्रसंगेनान्योन्य संबन्धा भावात् जडत्वेऽर्थ
 प्रकाशकत्वाभावेन ज्ञानत्वस्यैवाभावात् । उभयथापि न
 ज्ञानमात्मनः शक्तिः । आत्मनः स्वत एव नास्तित्वात् ज्ञानस्य
 सद्भावे ऽप्यन्योन्य संबन्धा भावेन तच्चहिरवेकत्वाभावाच्च
 तच्छक्तियोगादात्मेधर इति भवदुक्तं युक्तमेवेत्युक्तं भवति ।
 साङ्ख्येय्य मत मवलम्ब्य ज्ञानस्य जडत्वेऽपि
 चित्प्रतिबिम्बग्रहणेनार्थ प्रकाशकत्वं स्यादिति जडपक्षोक्तदोषं
 परिहरन्नाशङ्कत इत्युत्तरश्लोकार्थं तात्पर्यमाह - जडोऽपीति । इत्थमिति ।
 वक्ष्यमाणप्रकारेण । असौ बोधः बुद्धिरर्थस्य स्वरूपं
 यथाधत्ते तथात्मनश्चैतन्य प्रतिबिम्बमपि बिभर्ति । चैतन्य
 प्रतिबिम्बधारणादेवास्य जडत्वादि सिद्धेता विलक्षणं
 बोधरूपत्वं बुद्धौ प्रतिबिम्बेनोप सं-त्वादर्थस्य
 प्रकाश इति दृष्टान्तं साधयितुं लोक प्रसिद्धं
 व्यवहारमुक्तवार्थस्य प्रकाशोऽन्यनिरपेक्षो निस्वभावो न
 भवतीत्याह - इहेति । इह बुद्धौ प्रतिबिम्ब
 रूपेणोपसंक्रमे सति घटं जानामि मम घटः प्रकाशत इत्यादि
 व्यवहारोलोकप्रसिद्ध उपपद्यते न त्वर्थस्यहजं
 रूपं घटादेः प्रकाशरूपत्वे चाक्षुषा

घटादिग्राहक प्रमातृन् विना तदन्येषामपि तत्प्रकाशप्रसंगात् ।

तदन्यत्प्रत्यप्रकाशितान् प्रत्यप्रकाशता वास्यात् । प्रकाशस्य

प्रकाशाप्रकाशविशेषा संभवात् सर्वस्य सर्वज्ञता

अज्ञतावान् स्यात् । यस्य चक्षुरादि संप्रयोगस्तं प्रत्येव प्रकाशता तदन्यं

प्रत्यप्रकाशतेति विभागो न स्यात् ।

अतः प्रकाशं स्वरूपं न भवतीत्यर्थः । चिद्रूपात् पुरुषाख्यं रूपमर्थे

आगतमित्यपि नाशं कनीयम् ।

अन्यस्मादागमित्यङ्गीकारेऽपि अर्थार्थत्तत्वात् प्रकाशस्य

प्रमातृविशेषा पेक्षया प्रकाशा प्रकाशविभागो न स्यात् । इत्येष एव

दोषः । तदिति निजस्वरूपत्वां भावाच्च पृ-न्यतमस्य

तत्त्वस्य वायं प्रकाशाख्यो धर्मस्वरूपमित्यङ्गीकार्यम् ।

अन्यधर्मत्वेऽप्यर्थस्य प्रकाशः कथमित्याकांक्षायां

यत्रयस्मिंस्तत्त्वविशेषे स इति घटपटादिः तदुत्पत्तिहेतुभूतः

पृथिव्यादिस्तद्गुणभूतो गन्धादीन्द्रियद्वारा प्रतिबिम्बेन दर्पणतल इवोपस

क्रामति । तत्र तत्त्वान्तरे

तस्यार्थस्य प्रकाशो भवतीति नूनं निश्चितम् । तस्मिंस्तत्त्वविशेषे

कथमर्थस् य प्रतिबिम्बने उपसंक्रम इत्यत्राह - तदिति ।

प्रकाशरूपसत्त्वप्रधान्यात् संकल्प प्रतिबिम्बोपग्रहयोग्यं

तर्हि सर्वदा सर्वग्रहप्रसङ्ग इत्यत्राह - तमसेति । अप्रकाशरूपेण

तमसा वृत्तत्वात् सकलप्रतिबिम्बकत्वमेव गृह्णाति ।

सत्त्वगुणप्राधान्यात् सकलोपग्रह योग्यता । तमोगुणप्राधान्यात् न

किञ्चिद्ग्रहणशक्तिः । रजोगुणयोगात् सर्वग्रहणं सर्वग्राहकं च

मुक्त्वा मध्यस्थ तया किञ्चिद्ग्राहकता भवतीति

गुणत्रयमित्यर्थमयः । तथापि बुद्धिरर्थस्य स्वरूपं धत्त इति

स्वसिद्धान्तः कथमित्यत्राह - तदेवेति ।

ननु प्रतिबिम्बग्रहणेन कथमर्थं ज्ञानमित्यत्राह - अर्थेति ।

अस्या बुद्धेः वृत्तिरूपा ज्ञानं स्वात्मनि घटादि

प्रतिबिम्बग्रहणमेव बुद्धिरात्मनि घटादिमर्थं

प्रतिबिम्बरूपमुपगृह्य तदाकारेण वर्तते यदा तदा तदखे

घटादिज्ञानमित्युच्यते । वृत्तिस्तदाकारपरिणामः परिणामे च

बुद्धिरूपहानिः स्यादित्यत्राह पूर्वोति । पूर्वव्यपदेशः क्षीरमित्यादि

व्यवहारः । दुग्धं परिमत्त इत्यत्र मधुरवस्तु

रूपमम्लवस्तुरूपं द्रवरूपं कठिन रूपमिति वक्ष्यमाणनीत्या

कारणभूतं दुग्धादिव्यपदेशातिरस्कारि दध्यादिरूपपरिणामात् विलक्षणः परि

णमिति ।

विशेषा पूर्वरूप व्यपदेशापरित्यागेन

रूपान्तर व्यपदेशभाक्त्वम् । अत्र बुद्धेः घटादि प्रतिबिम्बग्रहणात्मक ज्ञ

ानरूपः परिणामः

कारणरूपबुद्धिरूप व्यपदेशं न तिरोधत्त इत्यर्थः । एवमिति । उक्तप्रकारेण
किञ्चित्प्रकाशशंकसत्त्वप्राधान्यात् ।

तर्हि बुद्धिरेवप्रकाशरूपत्वादात्मा न ततोऽन्यः कश्चिदात्मा नास्तीत्यत्राह -
इयंचेति ।

सत्त्वादीनां सुखादिरूपतया भोग्यत्वात् सत्त्वादिरूपाबुद्धिरपि भोग्ये जड
एवान्तर्भूतेति अस्य भोगस्य

जडस्य बुद्धितत्त्वस्य दर्पण एव संविद्रूपत्वं जडस्यापिदर्पणस्य वा
प्रतिबिम्बग्राहकत्वं

बुद्धेर्भोग्यत्वाद् प्रकाशत्वाच्चस्वविरुद्ध भोक्तरूप

प्रकाशनात्मक स्वभावो न युक्त इति स्वव्यतिरिक्तो भोक्ता

कश्चिदस्तीत्यायातम् । स भोक्ता स्वप्रकाशमात्रस्वभावः न

स्वप्रकाशरूपत्वाद्यतिरिक्तो यो य स्वभावत्वेनान्यैरुच्यते स

सर्वोऽप्रकाशरूपो भोग्य रूपश्च । भोक्तुः स्वभावतया न

संभवतीति स्वभावान्तरं न कल्पनीयमेवेति भावः । स चेति ।

बुद्धौस्वप्रतिबिम्बसमर्पणमन्तरेण स्वयमेव प्रकट् यादि

धरान्तविश्वस्य प्रकाशको यदि भवति तर्हि प्रकाशरूपस्य तस्य सदा

तनत्वेन प्रकृतिमहदहंकारादि क्रमेण प्रकाशे
कारणान्तराभावाद्युगपदेव विश्वस्य प्रकाश प्रसङ्गे अयं घटो
अयं पट इति घटादेरन्योन्य प्रकाशभेदाभावात् घटादि
साध्योदकाहरणाद्यर्थ क्रियाद्विश्वस्यान्योन्य
व्यामिश्रणरूपं सांकर्यं प्रसज्येतेति बाधक दर्शनं
पूर्वमात्मनो विश्व प्रकाशकत्व भङ्गीकृत्य विश्व
सांकर्यलक्षणं बाधकं प्रदर्श्येदानीमस्य तने विश्वेन
संबन्धाभावाद्विश्वप्रकाशकत्वमेव न संभवतीतिरादीन्द्रिय विभयभूतात्
बिम्बरूपान्नीलादेरर्थाद्विद्विगतात्
तत्प्रतिबिम्बात् तत्प्रतिबिंबाधारभूतात् बुद्धितत्त्वाच्च
विलक्षणमर्थस्य प्रकाशकं कथं स्यात् । असङ्गोद्भायं पुरुष इति श्रुतेः । असङ्ग
स्वभावस्य पुरुषस्यात्वेमाणेन
साधितमर्थमाह - तस्मादिति । पुरुषस्य स्वप्रकाशत्वे नैवार्थ
प्रकाशकत्वं संभवति इति यस्मात् तस्मात् बुद्धिरेव सत्त्व प्रधानतया
स्वच्छत्वादर्थ प्रतिबिम्बमिव प्रकाशस्य
प्रतिबिम्बमपि गृह्णाति । बुद्धेरर्थस्य चैतन्यस्य च प्रतिबिम्ब
ग्रहणमात्रेणार्थः प्रकाशत इति लोकप्रसिद्ध व्यवहारसिद्धिः
कथमित्यत्राह - तत इति । अर्थ चैतन्ययोः उभयोरपि प्रतिबिम्बग्रहणात्

ततो हेतोर्बुद्धौ प्रतिबिम्बस्य चैतन्यस्य तस्या-र्थप्रतिबिम्बसंक्रमद्वारा वि
बभूतनीलादि संक्रमान्नीलमिदं

जानामि मम नीलं प्रकाशत इति व्यवहारः सिध्यति । प्रकाश
प्रतिबिम्बस्य परिग्रहस्य महिम्ना प्राप्त प्रकाशा वेशे स्वतो जडेऽपि
बुद्धितत्त्वे नीलादिनारोपित - बिम्बतदखेद्वारेण तत्समर्पक
बिम्बबूत नीलाद्यर्थं पर्यन्तं प्रकाशावेशस्य संक्रमात्

सांख्यः साधितं स्वमतं निगमयति तदेवमिति । बुद्धितत्त्वस्यार्थं
प्रतिबिम्बवत् चैतन्य प्रतिबिम्बग्रहणात् बुद्धेरर्थं प्रकाशकत्वं यदेवमु
क्तेन प्रकारेण जडबुद्धिपरिणामरूपतया

व्यतिरेकात् स्वयं जडमपि बुद्धिवृत्तं ज्ञानं
स्वव्यतिरिक्तबुद्धिगतचित्प्रतिबिम्बयोगाद्विषयस्य प्रकाशकं भवतीति ।

अथापि जडे तस्य कथमर्थं प्रकाशता ॥

इति विज्ञानवाद्युक्त दोषपरिहारः सांख्यमतेनाशं कनीयः ।

अस्मिन् सांख्यमतेऽनुपपत्ति समुद्भवादरुचि सूचक सूत्रगतोऽथ

शब्द इति वक्तुमनुपपत्तिमाह - एतदेवेति । प्रकाशात्मा पुमान्

बद्धात्मनि बुद्धितत्त्वे आत्मस्वप्रतिबिम्बमर्पयतीति यत् एतदेव

प्रथममनुचितम् । एतदङ्गीकृत्य दोषं पश्चाद्वक्ष्यते तदपेक्षया

तावच्छब्दप्रयोगः । अनौचित्येहेतुमाह - सामान गुण इति । अत्र दृष्टान्तमाह

रूपवती रूपत्वेन घटादि बिम्बसमानं गुणे घटाद्यपेक्षया च
 विमले दर्पणे घटादि स्वरूप प्रतिबिम्बं यथा दृश्यते तद्वत्
 आत्मसमानगुणे आत्मापेक्षया च विमले बुद्धितत्वे आत्मा
 प्रतिबिम्बमर्पयतीति वक्तव्यम् । तच्चनास्तीत्याह - आत्मेति ।
 आत्मनश्चित्स्वरूपत्वात् बुद्धेश्च जडत्वात् जडाजडयोस्तमः
 प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वात् समानगुणु त्वाभावात् बुद्धेस्तमसा
 वृतत्वादात्मनस्तदनावरणात् बिम्बभूतात्मापेक्षया
 वैमल्याभावाद्यनुभवबुद्धेरात्मनः प्रतिबिम्बनक्षमत्वमित्यनुपपद्यमानमेव ।
 तत् सांख्योक्तं । एतद्वृद्धौ चैतन्यस्य प्रतिबिम्बितत्वं भवतु
 तावदित्यरुचिः । प्रौढचैतदङ्गीकृत्यापि दूषणमुच्यत इतीममर्थं
 मथशब्देन सूचयति । अनुचितमपि प्रौढ्यङ्गीकृतं चेत् अस्मदिष्ट
 सिद्धिरित्यत्राह - किं त्विति । भवतु तावदित्याक्षेपोक्तिं सूचयत्यथ
 शब्दः पूर्वोक्तदोषः परिहतुमशक्य एवेति सूत्रशेषेणाभिधीयत इति
 तात्पर्यं दर्शयति - किं त्विति । अनुचितमेतदङ्गीकृत्यापि
 भवदभिमतं यथा न सिद्धयति तथा विशेषं वदाम इति किं तु
 शब्दस्यार्थः । न केवलं कारणादिभिरेवास्मदुक्तं दूषणं न
 परिहृतं भवदभिमतेन प्रतिबिम्बवादेनापि किञ्चित् प्रतिसमाहितम् ।

एवं सा अजडा भवेत् । जाड्येऽर्थप्रकाशता न बुद्धिः स्वच्छत्वात्
चैतन्य प्रतिबिम्बमपि प्रतिगृह्णातीत्यङ्गीकारे सति तत्प्रतिबिम्बं
चैतन्यं मुख्य प्रकाशरूपं वा । मुख्य प्रकाशरूपं चेत् मुख्य चैतन्य वती
सा बुद्धिरपि चिदात्मवच्छुद्धा

चिद्रूपिणी भवेत् । बुद्धिजडोति त्वदभिमतं न स्यात् । आत्म प्रतिबिम्बग्रह
णेनात्मवत्

स्वात्मनोऽपि चिन्मयत्वादजडा आत्मवत्स्वनित्या भवेत् । आत्मा च
नित्योन

स्यात् । उभयोरपि नित्यत्वेऽन्योन्य संबन्धा भावः । अमुख्य
प्रकाशरूपं चेत् तद्धेतुकबुद्धे - जडत्वे प्राप्ते

भावान्तरवन्नार्थः प्रकाशतेत्युक्त एव दोषः पुनरप्यापतेत् । किं
चार्थ प्रतिबिम्बग्रहणे अर्थ प्रतिबिम्बग्रहणद्वारा अर्थमयी
विज्ञावादप्रसंगादपसिद्धान्तश्च स्यात् । इति सूत्रशेषार्थः ।

प्रकाशात्मा पुमान्तीति पक्षे बुद्धौ तत्प्रतिबिम्बितं

चैतन्यं मुख्यप्रकाशरूपं वा न वेति विकाद्ये पक्षे स्वमातिरिति

सिद्धिरिति वदिष्यन् मुख्यप्रकाशरूपं न भवतीति

द्वितीयपक्षदूषणं जाड्येनार्थः प्रकाशते येतदेवादौ व्याकरोति बिम्बधारणने
बिम्बं प्रसिद्धार्थ

क्रियाकारित्वाददर्शनात् चैतन्य प्रतिबिंबधारणे न बिम्बं
 प्रसिद्धार्थं क्रियाकारित्वाददर्शनात् चैतन्यप्रतिबिम्ब बुद्धेरर्थं
 प्रकाशकत्वस्य चैतन्य
 प्रतिबिम्बमुख्यप्रकाशरूपं नवेति विकल्पावसर इति द्रष्टव्यम् ।
 बुद्धेश्चैतन्यप्रतिबिम्बेन
 संबन्धेऽङ्गीक्रियमाणे सति बिम्बभूतचैतन्यवत् बुद्धिगतं प्रतिबिम्बकमापि
 मुख्यप्रकाशरूपमेव न भवति ।-तर्हि
 येनामुख्यप्रकाशरूपेण बुद्धिगत चैतन्यप्रतिबिम्बेनापि
 बुद्धेरर्थं प्रकाशनं प्रतिन किञ्चित् कृतं स्यात् । चैतन्य प्रतिबिम्ब
 धारणेनापि बुद्धेरर्थं प्रकाशकत्वं त्ययोक्तम् । प्रतिबिम्बस्य च
 मुख्यप्रकाशकत्व-प्रकाशरूपत्वाभावात्
 अमुख्यप्रकाशरूपस्य चैतन्यस्य धारणेन बुद्धेरर्थं
 प्रकाशकत्वं न स्यात् । तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति - नहीति ।
 तदेवार्थान्तरन्यासेन - न हीति । प्रतिबिम्बितस्य
 वह्निरूपस्यावस्तुत्वात् । यथा दृश्यते तद्वत् प्रकृतेपीत्यर्थः ।
 आद्य पक्षमुत्थाप्य तत्र परस्यानिष्ट प्रतिपादकमजडेत्यादि
 मूलग्रन्थं व्याख्यातुमाह - अथ मुखेति । बुद्धेस्तच्चैतन्य
 प्रतिबिम्बक मुख्यप्रकाशरूपमेवेति मतं चेत् तर्हितत्प्रति

धारभूताया बुद्धेर्व्यतिरिक्तम् । न भवतिदर्पणाबिम्बे यद्वन्नगर ग्रामादि
चित्रमविभागि ।

भातिविभागे नैव च परस्परं दर्पणादपि च ॥

इत्युक्तस्यित्या दर्पणादेरतिस्वच्छस्वभावतया प्रतिबिम्बग्रहणेऽपि
तस्य प्रतिबिम्बितस्य वस्तुनः स्वाधारदर्पणादि व्यतिरेकेण
भावमात्रमेव । न वस्तुवृत्त्या व्यतिरेकोऽस्ति यथा तद्वच्चैतन्य
प्रतिबिम्बस्य मुख्यप्रकाशरूपत्वे स्वाव्यतिरिक्त तद्वाहिणी बुद्धिरपि
मुख्य प्रकाशरूपैव जाते वति हेतोः स्वमते जडत्वेनोष्टाय
बुद्धेर्मुख्याचिद्रूपत्वं न संभवतीति भोग्यस्या प्रकाशस्य
तद्विरुद्धभोक्तरूप प्रकाशात्मक स्वभाव संभवो न युक्ति युक्त
इति पूर्वमुक्तनीत्या विरुद्धाविरुद्धयोर्जडत्व चिद्रूपयोरेकत्र बुद्धा
वध्यासो भविष्यतीति यस्माद्विरुद्धधर्माध्यासात् दोषाद्विरुभिः
सांख्यैस्तष्य तस्य दोषस्य परिहारार्थं यतो विरुद्ध धर्मास्यादिति
भोग्यस्य बुद्धितत्त्वस्य भोक्तृत्वं प्रकाशरूपस्य तस्य
प्रकाशरूपत्वं च विरुद्धमिति भोग्यत्वभोक्तृत्वयोरप्रकाशरूप
प्रकाशरूपत्वयोः अन्योन्य विरुद्धयोः एकत्राध्यासलक्षणो दोषः
बुद्धेरात्मत्वाङ्गीकारे प्रसज्येतेति तादृशाद्विरुद्ध धर्माध्यासात् ।
किञ्चानित्यस्य ज्ञानस्य चिद्रूपत्वाङ्गीकारे

आत्मवन्नित्यत्व प्रसङ्गः । अनित्ये चित्स्वरूपेज्ञाने तद्विरुद्ध नित्यत्व
धर्माध्यासः नित्येचित्स्वरूप आत्मानि तद्विरुद्धानित्यत्व
धर्माध्यासः । एवं विरुद्ध धर्माध्यासात् । किञ्च
दोषाद्भीरुभिर्भवद्भिस्तत्परिहारार्थः । एवमिति । जडाया अपि
बुद्धेश्चित्प्रतिबिम्बयोगादर्थ प्रकाशत्वमित्ये तत् कल्पितं भीति
वशादविचार्यैव कथितम् । न तु तद्युक्तियुक्तं सभवद्भिः
परिहर्तुमिष्टा विरुद्धधर्माध्यास एव पुनरिदानीं भवन्मुखत
एवोक्तत्वा । जाज्वल्यमानं पूर्वस्मादप्यति स एव दोषः पुनरप्या
पतितः मुख्य प्रकाशरूप चैतन्य प्रतिबिम्बाधार मुखेन
भवद्भिरेव बुद्धेर्मुख्यप्रकाशत्व रूपत्वस्यैवोक्तत्वात् । जडत्वं
चिद्रूपत्वं च विरुद्धं धर्मद्वयं । एतस्यां बुद्धौ
पुनरप्यापतितमेवेति भावः ॥ माभूत्तर्हि बुद्धेर्जडत्वं मुख्यप्रकाशरूपमेवास्तु
को

दोष इत्यत्राह - ततश्चेति । मुख्यप्रकाशरूप चित्तन्य
प्रतिबिम्बाव्यतिरेकात् बुद्धिरपि मुख्य प्रकाशरूपैवेति यतः ततश्च
भवद्भिर्जडत्वेनेष्टा सा बुद्धिरेव चिन्मयी स्यात् ।
एवकारण्यावर्त्यमाह किमिति । बुद्धेर्जडत्वं परिकल्प्य तद्व्यति रिक्तेन
कल्पितेनात्मना भोक्ता प्रकाश स्वरूपेण किमहमिदं जानामीत्यादि

लौकिक व्यवहार प्रवर्तने चिन्मयी बुद्धिरेवालं तदर्थं नात्मा

कल्पनीय - बुद्धिविलक्षणात्मा सिद्ध्या बुद्धिरात्मेति

विज्ञानवादः प्राप्त इति दोषः न तु तथापि बुद्धिव्यतिरेकेणार्थाङ्गीकारात् न

विज्ञानवाद इत्यत्राह -

एवमिति । यथा बुद्धिश्चित्प्रतिबिम्बधारणाच्चिन्मयी तथार्था

प्रतिबिम्बधारणने ऽर्थमय्यपि स-स्याप्यवकल्पनीय

त्वाद्भवदुक्ति बलादेव बुद्धिव्यतिरिक्तयोरानङ्गीकारे

चिन्मयत्वार्थमयत्वयो रूपपत्तिः कथं विज्ञानवादे स्यादिति

शङ्कायां किमुत्तरमित्यत्राह - कुत इति । बुद्धेः क्षणिकत्वात्

पूर्वपूर्वक्षणवर्ति-प्रतिकारणभूतानां

चिन्मयत्वार्थं मयत्वयोः सद्भावात् पूर्वकारणपरम्परातो

बुद्धेस्तद्रूपं भवतीत्युत्तरं वाच्यं मयोते

बिम्बप्रतिबिम्बवादस्यनाङ्गीकरणीयत्वात् विज्ञानवाद एव स्वस्थ इति भावः ।

एवमिति । मुख्य प्रकाशरूपत्वेन सा बुद्धिरेव प्राग्वदिति ज्ञानं च

चित्स्वरूपञ्चेत्युक्त प्रसङ्ग विपर्ययलाभो भविष्यतीति यत्

पूर्वमुक्तं तदिदानीं सिद्धमिति संक्षेपतः श्लोकद्वयस्य

तात्पर्यमाह - एवमिति । ननु द्विविधं -

सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्चेति । तत् ज्ञानद्वयं ज्ञातुरात्मनः

संबन्धिनी शक्तिर्भवतीत्युक्त प्रकारेणात्मनो भावात्

ज्ञानमात्रमेवास्तीति ज्ञानं परिक्ष्य क्रियां परीक्षते - अपि

शब्देनात्मनो ज्ञान - वक्तित्यत्राह । वक्ष्यमाणनीत्या

तस्याः स्वत एवाभावात् क्रियापि कायस्य ।

आदिग्रहणाद्गुहादेरर्थस्य । तस्मिन् तस्मिन् देशे गृहे तद्वहिरङ्गणे

तद्वहिविध्यादिप्रदेशे प्रथमः प्रातः समये पश्चान्मध्यन्दिने वा

अनन्तरं सायन्तन इत्यादिकालः । आदिग्रहणात् दध्याद्याकारे जातता

जातत्वं तत्र तत्रस्थितत्वं तत्र तत्रस्थितस्य कायादेर्व्यतिरेकेण

क्रियानामन काचिदस्ति । तस्याः क्रियायाः प्रत्यक्षेणतत्पृष्ठ

पातिनानुमानेना दर्शनात् ।

इह जगति गच्छति चलति वलतीत्यादिरूपेण प्रतिभास गोचरं

प्रत्यक्ष प्रमाण विषयीभूतं यत् परिस्पन्दनरूपं तत्र

गच्छत्यादिपरिस्पन्दने देवदत्त गमनात् पूर्वं गृहास्थित देवदत्त

देहादनन्तरं सदेवदत्त देहं बाह्यदेशवर्तीत्येतावदुपलभ्यते

प्रत्यक्षेणदृश्यते । बाह्यदेशवर्ती देवदत्त देह व्यतिरिक्तामन्यां कांचित् क्रियां

न प्रतिमः । न पश्यामः ।

तदेवदत्त देहवत् स्थूल नीलदीर्घादिरूपत्वेन तस्या

अदर्शनादेवदत्तो दिनं तिष्ठतीत्यत्र व्यवहारे सदेवदत्तदेहः

पूर्व प्रभातकालाविष्टः ततः मध्याह्नकालाविष्टः इत्यादि

रूपेण भाति । अत्रापि तत्तत् कालाविष्ट देवदत्तदेह व्यतिरेकेण क्रिया न

काचिदखे दृश्यते । दुग्धं परिणमते इत्यत्र म परिणमने मधुररूपं

दुग्धं अम्लरूपं द्रवरूपं दुग्धं कठिनरूपमित्यादि भाति ।

तत्राप्यम्ल कथिनात्मक दध्यादि व्यतिरेकेण परिणमनात्मिका क्रिया न

कायिद्दृश्यते । एवं

तद्देशतया तत्तद्देश स्थितत्वेन तत्तत्कालाविष्टत्वेन तत्तत्परिणामाकारतया

भाव एवभाति ।

पूर्वपूर्वाकारस्य कालाविष्टत्वात् ध्वंसेऽपि यो देहः पूर्व गृहं गतः स

एवायमङ्कणगतः यः

प्रभात कालाविष्टः स एवायं मध्याह्नकालाविष्टः । यद्वस्तु

पूर्व क्षीरात्मिकयास्थितं तदेवेदं दध्यादिरूपेण परिणमितमिति प्रत्यभिज्ञा ।

अन्यान्यरूपात्यन्त पूर्वपूर्वरूपे केश नखादौ या प्रत्यभिज्ञा भवति स

एवायं कालः स

एवायं केश : स एवायं नख इति प्रत्यभिज्ञेव तत्प्रत्यभिज्ञा

भ्रान्तिरूपैवेत्यर्थ

देशान्यत्वे कालाकारयोरन्यत्वे सति अन्योन्य रूपत्वे सति

कालान्यत्वमवश्यं भावि

कालान्यत्वाभावेतयोरप्यन्यत्वाभावाद्देशकालयोरन्यान्य रूपत्वे अङ्गीक्रियमा
णे

आकारस्यैवदेशत्वात् कालान्यत्वे सत्याकारस्यान्यत्वाद्देशकालाकारा
आकार एवपर्यवस्यन्ति आकारात्मनिदेशे पर्यवस्यन्तीति । तन्ना न
तत्तद्देशजाते त्यते । तदेवालम् । तथापि स्थूलदृष्ट्यादि भेदोऽस्तीति ते
देशकालाकारा भेदेनैव पृथक्खे पृथगेव बौद्धैरुच्यत् इत्यादि पदं
प्रयुक्तमाचार्येण । एवं प्रत्यक्षप्रमाणे क्वचिद्देशे काले-आकारे वा क्रिया न
दृश्यते ।

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् । तत्प्रत्यक्षप्रमाण पूर्वकेणानुमानेनापि दृश्यत इत्यर्थः ।
क्रिया काचिन्नास्तीति

चेत् गच्छतो देवदत्तस्य ग्रामप्राप्त्यादीत्युत्तरस्तु स्वात्मक्षणरूपं कार्यं च
देशवस्तु

स्वरूपत घटादि वस्तुरूपं तद्वस्तु व्यतिरक्तेण कार्यमिति किमपि
नास्तीति कार्यान्यथानुपपत्त्यापि सा क्रिया न कल्प्या । तस्याः क्रियायाः
दर्शनं नास्तीति क्रिया साधक प्रत्यक्षानुमान प्रमाणाभाव उक्तः ।

बाधकमप्याह - सूत्रशेषेणेति ।

काचन भवति एकाचेत् क्रमिकान भवति । एकस्य प्रमातुरुचिता न भवति ।
किञ्चैकप्रमात्राश्रयत्वेनैकान भवति । तस्याप्येकत्वेनभिमतस्य

मातुस्तत्तद्देशकालाकाराविष्टत्वेनानेकत्वात्-क-ता- अयं घटः पूर्व जातः

अयं घटः पश्चाज्जातः अयं घटः

पुर्वदेश स्थितः अयं घटः उत्तरदेश स्थित इति पूर्वापररूपता

प्रमातुर्विकल्प बुद्ध्यनुसन्धानात्तेषां घटादि क्षणानां

स्वरूपे पूर्वम् त्वादिगुणावत्तद्वस्तुलभत्वा भावात् तेषां स्वरूपं चक्षुरादिग्राह्यं

वस्तुमात्रमेव प्रमातुर्विकल्पानुप्राणितं पूर्वापरीभूतत्वं

क्रमरूपता क्रियायालक्षणं घटादिवस्तु न स्पृशति । तस्य

पूर्वापरी भूतस्य प्रमातृणा अन्योन्य स्वरूपा

विष्टा न भवन्तीति तत्संबन्धिनी कथमेका क्रिया क्रमो

ह्यन्योन्यभेदेन व्याप्तः अभिन्नेवस्तुनि तदभावात् ।

प्रमातुर्विकल्पकृत् पूर्वापरक्रमाभावात् । भिन्नं चेत्

भेदस्यैक्यं एकैवेति स्यात् ।

एकप्रमात्राश्रयेऽवस्थानादेकातस्मिन्नपि व्यवहारे

देवदत्तकालक्षणातिरिक्त आश्रय इति कश्चिन्नानुभूयते ।

देवदत्तदेहादि क्षणा एव प्रबन्धवृत्तयोभान्ति काला विष्टत्वात्

भिन्न भिन्नत्वेन भान्ति । किञ्च - याया एकत्वाभावसूचकमन्यदप्यस्तीत्याह

- किञ्चेत्यादिना

तथाभूतैर्भिन्नदेशकालाकारैः क्रियात्वेनाभिमतैः

क्षणैराविष्टः देवदत्तकायः कथमेकः स्यात् । क्षणे क्षणे तस्या
न्यान्यरूपत्वात् । अत एवाश्रयस्यैकत्वा भावात् यो देवदत्तः
नगरान्निर्गतः स एवायं ग्रामं प्राप्त इति भ्रान्त्या इति भ्रान्ति
रूपात् सादृश्याद्भवन्ती प्रत्यभिज्ञा तस्य देवदत्तस्य स एवायामिति
वास्तवमैक्यं साधयितुमलम् ।

एवमित्युक्त प्रकारेण सदृशापरापरभावभेदग्रहणाविष्टत्वादहं प्रमितेः सदृश
परापरघटपटादि

भावग्रहणात्मकं ज्ञानमात्रमेवास्ति । एवं भूतज्ञानमात्मनः शक्तिर्नभवतीति उ
क्त नीत्यातस्या भावात् क्रियाया

आत्मनः स्वत एव । भावात् भावात् साप्यात्मनः शक्तिर्नभवतीति

ज्ञानं क्रियां च परीक्ष्य आत्मना सह ज्ञानक्रियोर्यस्मिन्

संबन्धे सति ते ज्ञानक्रिये सर्वज्ञ सर्वकर्तृता

रूपैश्वर्यप्रसाधनाय प्रभवतः । तमेव संबंधं

ध्वंसयितुं तद्विषयं साधक प्रमाणा भावं तावदाह

मृत्पिण्डस्तूबकशिबिकादिरूपे तथैवाग्निबीजादिरूपे वस्तुनि स्थिते सति

तद्धटांकुरधूमादिक्रमेण भवति । तज्जायते

प्रत्यक्षेणालोक्यते नान्यदिति मृत्पिण्डादिषु वस्तुषु तत्तद्वस्तु

व्यतिरेकेण तदन्योन्य संबन्धात्मकं किमपि वस्तु प्रत्यक्षेण न

दृश्यते । यथा क्रिया प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न दृष्टा
तद्वदनुमानने ऽपि संबन्धारव्यं वस्तु न दृश्यते । तत्कार्यकारणभावतः
अन्यः संबन्धो नास्तीति
बीजादनन्तरमङ्कुरस्य सद्भावः मृत्पिण्डो भावक्षणा दृश्यन्ते मृत्पिण्डादि
भावक्षणव्यतिरेकेण
नाधिकं किञ्चित् संबन्धारव्यं वस्तु प्रत्यक्षेण प्रमाणेन
दृश्यते । क्रियामिवानुमानेनापि संबन्धो नास्तीति वाच्यम् ।
अग्निबीजाद्या धाराभावेऽप्ययमेव पन्थाः । अग्नौ सति धूमः
इत्यादि विज्ञानवादीस्वमत कार्यकारणभाव स्वरूपमाह - पूर्व
पृथग्वर्तिनोः कुण्डबदरक्षनयोरनन्तरं वायुप्रेरण वशात्तस्मिन्
बदरे कुण्डान्तः पतिते सतिनिरन्तरात्मक कुण्डविशिष्टबदरोदय इति ।
अयं बदरात्मको भावः कुण्डात्मना भावान्तरेण सहनियत
पूर्वापरतयेति पृथग्रूप कुण्डबदरक्षणानन्तरं निरन्तरात्मक
कुण्डविशिष्ट बदरोदय इति प्रमातुर्विकल्पेन व्यवहियमाणं
कार्यकारणभाव इत्यभिधीयते । अस्मिन् पूर्वपक्षे प्रस्तूतमेव
परामृशति - न चेदित्यादिना । आत्मज्ञानक्रिययोश्चान्योन्य
कार्यकारणभावत्वमेवदर्शयति - न चेदित्यादिना । आत्मज्ञान
क्रिययोश्चान्योन्य कार्यकारणभावत्वमेव दर्शयति - न चे त्यादिना

लोके कर्तृरूपत्वेनाभिमतस्यात्मनः कारणत्वेनाभिमते ज्ञानवात्
तर्हिज्ञानमात्मनः कार्यं भवत्वित्याशंक्य तदपि
नास्तीत्याह - ज्ञानस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षात्मक
स्वसामग्रीकार्यत्वात् क्रियायाश्च स्वत एवाभावा दात्मनः कारणं
का-क्रिया संबन्धो नास्ति आत्मनः यतः संबन्धात्
ज्ञातृता कर्तृते स्याताम् । एवं संबन्धे साधनं प्रमाणं
पराकृत्य सं -स्वेन विशेष मखु ने दर्शयति -
संबन्धि द्वयनिष्ठस्य संबन्धिद्वय निष्ठत्वा देवैकरूपत्वा
भावात् इत्यनेन इति सर्व संबन्ध-मुक्तम् । घटः पूर्वमेव सिद्धश्चेत्तस्य
मृदाद्यनपेक्षा नास्ति । तस्य
सिद्धत्वादेव घटोसिद्धश्चेत् सुतरामन्यापेक्षा नास्ति । असत्त्वादेव
सिद्धस्यान्यं प्रतिपारतंत्र्यादिकममुक्तम् ।
आदि शब्देन सिद्धयतो राजपुरुषादिरूपयोर्वस्तुनोरन्योन्यरूप
श्लेषात्मक संबन्धोऽपि नास्तित्वे रूपवती-स्तनी कथं
श्लिष्यतः । द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः । एकत्वे वा कल्लोलि-प
संबन्धस्य बाधकं प्रमाणं निरूपितम् । संबन्धिनोः परस्पर
प्राप्तिरूपस्य संबन्धस्यान्योन्य प्राप्तिभाजोः संबन्धिनो
रूपयैकः संबन्धस्तिष्ठतीति सामान्य लक्षणम् । तच्चकै स

बन्धस्योभयत्रावस्था-कथं भवेत् । एकत्र

संबन्धिनिविश्रमिताशेष शरीर सा सः संबन्धोऽन्यत्र शरीरस

बन्धिनिविश्रमितुमलम् । स संबन्धः

अन्यत्रापि संबन्धिनि विश्राम्यति चेत् स्वरूप भेद प्रसङ्गात्

संबन्धस्वरूपस्य द्विधा तत्त्व प्रसंगात् । उभयत्रापि विश्राम्यति चेत्

स्वरूपभेदप्रसंगात्

तत्संबन्धिद्वयव्यतिरेकेण संबन्ध इति काश्चिन्नास्ति । दृढत्वे अनुभवात्मकं ज्ञ

ानं तज्ज्ञानं

जडात् घटपटादिरूपात् ज्ञेयात् विशिष्यते । तत्र हेतुः ज्ञानस्य

स्वप्रकाशैकरूपतया घटपटादिरूपे

जडः प्रकाशचत्तेनेषु चेतन प्रतिकोटि कल्पनया चेतनेषु पारतन्त्र्यात्मा

चेतनस्या चेतनं

क्षेत्र धनादि प्रतिपारतन्त्र्यम् । अचेतनस्य चेतनं प्रति आरतन्त्र्यमिति

यः संबन्धो व्यवहियते तत्र चेतनस्य वा चेतनस्य सिद्धस्य

पारतन्त्र्यमन्योन्यं नास्ति । तस्य सिद्धत्वादेव । असिद्धस्य वस्तुनः न

पारतन्त्र्यम् । असिद्धत्वादेव निःस्वरूपस्य पारतन्त्र्यायोगात् ।

सिद्धस्य वस्तुनोऽपेक्षात्मा संबन्धो नास्ति । सिद्धत्वादेव । असिद्धस्य

न तराम् । आदि ग्रहणस्यार्थमाह - द्वेराज पुरुषात्मके रूपे कथं

श्लिष्यतः । द्वयोः पुरुषयोरेकत्वानुपपत्तेः । द्वयो रूपयोरेकत्वे

सति श्लेषः कः उभयो रूप्येकरूपत्वात् । तमेवाह -

ज्ञानसंबन्धाद्यथा कल्पितः ज्ञात्रात्मको न परमार्थः

तथाक्रियासंबन्धात् कर्तात्मकोऽर्थो न परमार्थः । इति पूर्वःपक्षः ।

इति प्रत्यभिज्ञा विमर्शिनीव्याख्यायां द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

* अथ तृतीय माह्निकम् *

अभेदोत्तरपक्षान्तर्नीयत इति यदुक्तं तदभेदोत्तरपक्षान्तर्नयनम् ।

एतदाह्निकमारभ्य

येनात्मना शिवेन विना समस्ता अनुभवविकल्प स्मृत्यनुसंधानादिरूपा

दृष्टयः बोधाः

अनुभवितृविकल्पयितृस्मर्त्रनुसंधाताद्यात्मना विना न किञ्चित् स्यात् । प्रथमां
स्वसत्तां

न लभते स्व स्व विषय प्रकाशन क्षमा अपि न भवन्ति । अनस्तमितमिति ।

देशकालाकार

कलितत्वात् व्याप्तानिपरिपूर्णाहं प्रकाशात्मकं शिवं स्तुमः । स्मृतेः स

स्कारमात्रादेव सिद्धिरिति

एतस्मिन्नुक्ते पूर्वपक्षे यदुक्तं तदेवदूषयितुं श्लोकसप्तकम् । क्रियायां सम्बन्धे च

यदूषणं क्रियाप्यर्थस्येति

तत्र तत्र स्थितेत्यादि श्लोकत्रयेण क्रियायां संबन्धे च यदूषणमुक्तं तदुद्धरणं
 द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यति । ज्ञानशक्ति विषय दूषणमस्मिन्
 ज्ञानाधिकार एवोद्ध्रियते । परेण बौद्धेन ज्ञानं चित्स्वरूपं
 चेत्यादिना श्लाके द्वयेनात्मनो व्यतिरिक्तं ज्ञानादि सांख्यादि
 दृष्टि निराकृतं सन्निराकरणं ग्रन्थकृत अभिमतमिति
 दूषणान्तमेव तत्र श्लाके सप्तके सर्वस्य ज्ञानस्य स्वसंबन्धे
 रूपतया स्व - रूपतयानुभव संस्कारजत्वेऽपि
 स्मृतेरनुभवविषयवदनुभवस्य स्मृतावनस्य
 ज्ञानान्तरवेद्यत्वा भावात् श्लोकेन स्मृतिभ्रान्तेति प्रथम
 माशङ्ख्येय द्वितीयेन तद्भ्रान्तित्वं पराकृत्य तृतीयेन स्मृति प्रसंगात्
 - रूपाणां सर्वा सर्वाध्यवसायानां
 भ्रान्तित्वाशङ्का पपत्तौ हानादानादि
 व्यवहारस्यो च्छेद इति श्लाके नोक्ते स्वपक्षे संविद्दर्शने
 स्मृत्युपपत्तिरिति श्लोके नोक्तमित्याहि- ।
 सत्यमित्यर्थाङ्गीकारात्मना पदेन पूर्वपक्ष-ङ्गी
 कर्तव्यमित्युक्तम् । तत् किमिति चेदात्मनो व्यतिरिक्तं ज्ञानं पराकृतं
 तन्मयाप्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । विशेषाभिधायिनाकिं त्वित्यनेन
 यन्मयामृष्यतीत्युक्तं भवदभिमतान् स्मृति

ज्ञानं पूर्वानुभव स- स्वप्रकाशं स्मृति

ज्ञानं स्वात्मनः पूर्वस्यानुभवस्य ज्ञानस्यानुभूत विषयवत्
वेदकं ज्ञापकं न भवति । तस्यापि स्वप्रकाशत्वात् स्मृतिका
लस्यानु भवितः प्रमातुरात्मा रूढत्वाच्च । इह दर्शने
स्मृते यमात्रस्य प्रकाशः समर्थनीयो न

वर्तते । यः विषयः प्रकाशः अनुभव संस्कारादेव सिद्ध्यति । अत एव
समर्थनीयो न वर्तते - पपत्तिं तावद्विचारयति इदमिति ।

अनुभव पृष्ठपातिनी स्मृतिः तद-दनन्तरं तदित्येवं
रूपा स्मृतिः कथं स्यात् ॥ स्मृतिर्माभूदिति न वक्तव्यम् । स्मृत्या विना
पूर्वानुभूत

वस्तुसंबन्धी हानादानादि व्यवहारः कथं स्यात् ॥ अस्य विषयस्यानुभवेन हि
सुखसाधनतानिश्चिता ।

तत इति सुखसाधनमिति निनाभिल-तत उपादानात् अनुभूत विषयस्य
पुनरप्यं गीकारात् ।

तत्र स्मृत्यैः संस्कार जत्वे पूर्वानुभव संस्कारात् स्मृति ज्ञानस्यैता
वज्जातम् । तत्स्मृति

ज्ञानमनुभववद्विषयेण न जनितमेव । तथाप्यनुभवज्ञान विषयमित्येतावत्
स्मृत्यैः संस्कारादेव

तावज्जातम् । अनुभव विषय विषय विषयित्व संपादकेन
संस्कारेण स्मृतेः न किमपि जातम् । आत्मनिष्ठे स्वयं प्रकाशे तस्मिन्
स्मृति ज्ञानेऽनुभूत विषयस्येव प्रच्यस्यानुभवस्या प्रकाशनात्
सोऽनुभवः स्मृतौ प्रकाशते चेत् स्व प्रकाशो न भवति । घटवत् ज्ञेयी
भवति । अनुभवोऽनुभावकाधीनः । स्मृतिः पूर्वानुभवितुरूप
स्मर्त्राधीना ज्ञानानि प्रमात्राधीनानीत्यर्थः । स्मृतिः
पूर्वानुभव संस्कारजनितत्वादेव पूर्वानुभूतं मपि स्वविषयीकुरुतामित्याशक्
याह -

दृष्टे अनुभवात्मिका स्वभासैव स्वप्रकाशैव न परः प्रकाश्यात् पर
प्रकाश्या चेत् अस्याः स्वप्रकाशत्वं न घटते । तस्मात् स्वभासैव किं
च स्वष्टाविषयस्या भासिका प्रकाशिका अन्येन स्मृतिज्ञानेन वेद्या न
भवति । वेद्या चेत् चक्षुषैव चक्षुर्विषयस्य क्षीरादेराभ्रादेः
फलस्य च रसना विषयोरसोपि गृहीतः स्यात् । तस्मान्नान्यज्ञानेन
वेद्या । स्मृतेः संस्कार जत्वं तु अनुभव विषय
विषयीकरणादनुभवतुल्यत्वम् । अनुभवस्य स्मृतेश्चैकविषयत्वात्
अनुभव सादृश्यमात्रं भवति । न तद्गतिः अनुभव गतिर्न भवति ।
भवज्ञानविषयीकार्यं न भवति । तच्छब्देन तुल्यत्वावगतिरपि नास्ति ।
स्मृतिः पूर्वानुभवेन सह

मम तुल्यत्वमिति तत्तुल्यमपि न जानाति । स्मृतिः पूर्वानुभव तुल्येति तस्य
तुल्यत्वस्य

प्रमात्रधीनत्वात् । किं चेदानीं तदितियो विषयभूतो घटः एष घटः पूर्वानुभव
विषयीकृत

इत्येतदपि स्मृतिर्नजानाति । तज्ज्ञानस्यापि प्रमात्रधीनत्वात् संविदात्मकात्
प्रकाशात्

पृथग्भूतो वक्तव्यः । व्यवहार दशायामिति शेषः । जडस्यापि
परमार्थतः प्रकाशमानत्वात् जडाद्विशिष्टत्वेन दृक् स्वाभासात् । आभासो
नाम प्रकाशमानता ।

सा प्रकाशमानता स्वरूपं व्यभिचारि यस्या दृशः । किञ्च स्वस्य स्वान्तः
स्थितस्य

विषयस्येदमिति बहिराभासकत्वं रूपं यस्या इत्यपि स्वाभासा

स्वयमेव प्रकाशमानत्वात् स्वविषयस्य च भासकत्वाच्च

स्वाभासेत्यर्थः । विषये ज्ञानाद्वाह्ये इत्थं गी क्रियमाणे

सत्यपितद्वाह्य विषय शरीर संक्रान्तं तज्ज्ञानस्य स्वरूपं

भवितुं नार्हति । अत्र हते, माह - स्वस्मादन्यत्वेनाभिमत स्वा

त्मक निजरूप प्रकाशनं हि ज्ञानस्य भव्यते । तदनुभव

ज्ञानमुक्तप्रकारेण स्वाभासमेव भवतु । तथापि

स्वपश्चाद्भाविनि स्मरणे भासिष्यते । स्मरणे प्रवर्तमानस्यानुभवज्ञानस्य
स्वाभासत्वहानि :इत्याह

अनुभवज्ञानमन्योन्य स्मरण ज्ञानेन वेद्यं न भवति ।

परत्रस्मरणे अनुभवज्ञानं यदि भासते तर्हि तदनुभव ज्ञान
प्रकाशं न भवति । अनुभवात्मनः प्रकाशरूपस्येदमेव प्रकाशते ।

अनुभवस्यस्वरूपं प्रकाश समये अनुभव

ज्ञानस्याधिकरण भूता संबन्ध प्रमाणापरत्रेति सप्तमी कथं

सङ्गच्छताम् । तस्मिन् स्मृति ज्ञाने घटवदारुह्यानुभवस्य

प्रकाशना भावात् अन्योन्य वेद्यान भवतीज्ञानेन

रसेदृग्रसविषयं रसना विषयरस ज्ञानं न वेद्यते चेत् चक्षुषैव हि

रसः फलतः अर्थात् सामर्थ्यात् । किञ्च चक्षुर्विषयादाभ्रादेरसना

विषयोरसो गृहीतः स्यादिति इन्द्रियनियमाभाव-चेत् ।

किं तर्हि संस्कारेण स्मरण ज्ञानस्य किं कर्तुं स्यात् । दृष्टान्ते

विषय इति द्योतयति रूप ज्ञानं चेत्यादिना । रूपज्ञानं च

रसज्ञान जात् संस्काराज्जातं न भवति ।

स्मृतिरनुभवसंस्काराज्जाता । तत् कथं दृष्टान्तः । कथं- अनवेद्येति भवत् स

भावित दोष प्रसङ्गाय संस्कार एव

प्रभवेत् । किमुक्तं भवति - संस्कार एवानुभवं स्मृतेर्विषयी

करोतीत्यर्थः । नैतदिति यद्भवदुक्तं तन्न भवति । अनुभव संस्कारे
संस्कृतात् सम त् । अनुभूत वस्तु सदृश वस्तु ज्ञानादुत्थित स्मृति
स्वबोधः । तेनानुभव सदृशो भवेत् स्मृति बाधे :

अनुभववदेको न भवति । उत्तरोत्तर कालजायमानोत्तरोत्तर शाखा
सन्निवेशः पूर्वपूर्वशाखा सन्निवेशसंस्कारजातत्वात् पूर्व
पूर्व शाखा सन्निवेश तुल्य इवोत्तरोत्तरकालीनं स्मृति बाधे ऽपि
पूर्वकालीना संस्कारानुभव संस्कारजातत्वात् पूर्व काली
नानुभव तुल्यो न भवति । लोके यद्भाव संस्कारात् योभावो जातः
सभावस्तस्य भावस्य वेदक स्वभावो न भवति । जनक संस्कारा
ज्जातः सुतः । तथा हि - तस्यातीतस्य जनकस्य वेदकस्य भावो न भवति ।
बीजसंस्काराज्जातोऽङ्कुरः नष्ट स्वरूपबीज स्वभाववदेक भवति
यथा तद्वदनुभवसंस्कार जात स्मृति बाधे ऽपि पूर्वानुभव
वेदको न भवति । स्मृतेरनुभवसदृशत्वस्यावगतिरपि कथम् अनुभव
ज्ञानं स्मृति ज्ञानने स्वात्मनः सादृश्यं न गमयति । स्मृति
ज्ञानमप्यनुभवेन सह स्वात्मनः सादृश्यमहमनुभवज्ञानतुल्यमिति
नावगमयति ।

परस्परमसंवेदनेऽनुभव ज्ञाने स्मृति ज्ञाने
द्वयनिष्ठसादृश्याद्यवसायायोगात् सादृश्य ज्ञानं

प्रमातृनिष्ठम् भवति । मखुं कमलतुल्यमिति वदुभयो रनुभव
स्मृत्योर्वेदनं तस्य तद्वतिरिक्तस्या न्यस्य ज्ञानस्याभावात् । तस्मात्
संस्कारात् केवलमनुभव समानविषयता मात्रं सिद्धम् ।

अनुभवः विषयो न भवति । अस्य स्मृतिज्ञानविषयस्य घटादेः
पूर्वानुभव विषयीकृतत्वमपि स्मृतेः सिद्धं न भवति । इति निश्चय एषः ।

अथ स्मृतिं भ्रान्तिरित्याशङ्कते - अयं घट इत्यनुभवपृष्ठपातिनि स्मृति ज्ञाने
तस्य घटादेरनुभवेन सह

नष्टत्वेऽपि सघटः स पट इति तन्नष्टं घटादिं विषयी

कृत्योदीयमाने स्मृति ज्ञाने अनुभवस्यायमिति सत्यतः प्रकाशः

तदनुभवमुखेन तदनुभवविषयस्य च सत्यतः अयमिति प्रकाशः

स्याद्यदि तदानुभव समानविषयत्वादनुभवविषयैकविषयत्वात्तमनुभूतमर्थं स
इति

प्रकाशयतीति भवदुक्ते खकाशः । यावतेति प्रक्रान्तार्थ

निर्वाहाभावद्योतकमव्ययम् । तथानेत्यर्थः स्मृतोर्विकल्पस्या संस्पर्शिनो हि

विकल्पा इत्युक्तनीत्या विकल्पस्यार्था

संस्पर्शित्वाद्विकल्प रूपा स्मृतिः केवलमप्रकाशमेवानुभवं

तद्विषयं चाध्यवस्यति । अध्यवसायोनाम अतस्मिंस्तदारोपः इत्यादौ

रजतादिरूपा रोपवत् । तदर्थसंस्पर्शित्वादखे भ्रान्ति स्वभावा । तत्र

स्मृतौ तया विना व्यवहारो न घटत इति कोऽयं निर्बन्ध इत्येतप्रमेयं श
दर्शयति । स्मृतेरनु

भवस्यानुभूतार्थस्य च विषयत्वाभावेऽपि तयोरवसायतः अतस्मि
स्तद्वद्विरूपादवसायात् । भ्रान्त्या सघट

इत्यनुभूतार्थालम्बनता न परमार्थ इत्यर्थः । स्मृतेर्दृशमनुभवो न
विषयानविषयः उभयोर्विषयत्वाभावेऽपि

भ्रमरूपतया स्मृत्याध्यवसीयते । एतां स्मृतेर्भ्रान्तित्वाशङ्कां निराकरोति ।
निराकरणमेवाह श्लोकशेषेण । स्मृतिभ्रान्तेति यद्भवतोक्तं -

अत्रासामञ्जस्येकारिकयानन्तरसूत्रेण युक्तिमाह- तावत् प्रथमं भ्रान्तेति यत्
स्मृतितैव कथं स्मृतेर्वक्ष्यमाणं

लक्षणं भ्रान्तेः कथं भवेत् । किञ्चिद् भ्रान्तित्वेनाशङ्कमानायाः स्मृतेः
विषयस्य

व्यवस्थापकत्वं कथम् । अर्थ व्यवस्थाभावात् । पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च
स्मृतेः किमिष्यते ।

स्मृतेर्लक्षणं निरूपयति - अनुभूत विषया संप्रमीषस्मृतिरिति ।

योगसूत्रनीत्यानुभवप्रकाशितस्य घटहारः

तथैव प्रकाशनं यदेतत् स्मृतेः अयं घट इत्यनुभूतस्यार्थस्य स

तथैवान्यून्याधिक तया प्रकाशनम् एतदेव

स्मृतेरात्मीयं रूपम् । अनुभूतार्थस्य तथा प्रकाशनाभावेऽपि घटेत

तमविषयवत् भ्रान्तौ असद्रजतादि

सद्रजतादि ग्राहकः भ्रान्त्याकारो वा प्रख्याति प्रकाशतया भ्रान्त्या अर्थो न
स्वीक्रियते ।

असतोऽर्थस्याप्रकाशनात् सत्यरूपस्य परमार्थभूतस्य प्रकाशनात् तया
भ्रान्त्या अर्थो न व्यवस्थापित एव ।

व्यवस्थापानामर्थस्य प्रकाशना भावे संस्कार जत्वे स्मृति भ्रान्तेः पूर्वानुभव
संस्कारजत्वेन किमपि

प्रयोजनत्वं नास्ति । भ्रान्तेः संस्कार जत्वाभावादेव । तद्धि संस्कारजत्वे
स्मृतेरनुभवेन सादृश्यं

लब्धुमवलम्ब्यते । यथोक्तम् संस्कारजत्वं तत्तुल्यमिति ।

विषयप्रकाशनात्मनानुभवेन सह सर्वथायमिति

वा स इति वेति प्रकारेण विषयमस्पृशन्त्याः भ्रान्तेः किञ्चिदपि सादृश्यं
नास्ति । तस्मात् संस्कारजत्वेन

भ्रान्तेर्न किमपि प्रयोजनम् । भ्रान्तेरर्थ प्रकाशकत्वमस्तीत्याशङ्ख्यते -

अनुभवोयस्ताद्विषयश्च

यस्तदुभयमपि विषयतया भ्रान्त्याध्यवसीयत इति यतस्ततः अध्यवसायात्
सादृश्यमनुभवेन

स्मृतेस्तत्सिद्धये सादृश्य सिद्धये संस्कारपरिग्रहः । तस्मादर्थं व्यवस्थापकं
तत एवानुभवसादृश्यं

तत्सिद्धये संस्कार परिग्रहश्चेति भ्रान्त्यैव लोकव्यवहारः सर्वः सम्पन्न
इत्याशवं योत्तरमाह -

अध्यवसीयत इति भवता किमिच्यते अध्यवसीयत इत्यनेनार्थः भ्रान्त्या
प्रकाशत इत्युच्यते चेत्

तस्मान्न भ्रान्तित्वं भवति । अध्यवसीयत इत्यनेन प्रकाशयत इत्युच्यते चेत्
पुनरपि विषयो न स्फुटः ।

पूर्ववद्भ्रान्तिश्चार्थ स्थितिः कथमित्युक्तनीत्या विषयो न स्पष्ट एवेति स
भ्रान्तेरनुभव सादृश्यमिति

शब्दगडुमात्रमर्थो न भवति । एतदुक्त प्रमेयं दर्शयति - अवसायस्य विकल्पः
ज्ञानस्य भ्रान्तित्वे

अङ्गीक्रियमाणे सति तस्माज्जडादवसायाद्विषय स्थितिव्यवस्था न भवति ।
स्मृति भ्रान्तेरन्यस्य

वा भ्रान्ति बोधस्य प्रकाशमाने संवेदनांशे स्वज्ञानांशे न भ्रान्तिता

अथवैपरीत्याभावात् दूरवर्तिनीं शुक्तिं दृष्ट्वा तन्नैर्मल्य गुणादिदं रजतमिति
संभूतस्य भ्रान्ति

ज्ञानस्येदं रजतमिति प्रकाशमाने स्वसंवेदनांशेन भ्रान्तिता वैपरीत्याभावात्

तत् भ्रान्तं चेत् सर्वं

रजतज्ञानं भ्रान्तं भवति । तत्र भ्रान्ति ज्ञानेऽध्यवसीयते स्वाकारो यो

रजताकार तस्मिंस्तद्बुद्ध्या आरोप्यते यो

रजताकारः स आकारः विपरीततया अस्वीकारत्वेन रजताकारत्वेनार्थतया

विषयाकारत्वेनाध्यवस्यत इति

शुक्त्याकारएव रजतत्वेनाध्यवसीयत इति तस्य रजतज्ञानस्य

तत्र विषयांशे भ्रान्तिता न ज्ञानांशे भ्रान्तिता सोऽर्थरूपां शुक्ति रजतादि

बुद्धिरूपयावा द्विचन्द्रादिबुद्धिरूपया वा स्मृत्या न स्पृश्यत इति तत्रार्थांशे

तूष्णीके न्यप्रकाशिकेति

अस्याः स्मृति भ्रान्ति संविदः तत्र विषयांशे जडत्वमस्या यातम् ।

शुक्तिविषये जातस्य रजतज्ञानस्य स्वीयेविषयरूपे रजतांशरूपात् जडत्वं

घट ज्ञानस्य तु पटज्ञान विषये पटे

प्रकाशकत्वाभावात् पटज्ञान विषय एव जडत्वं न तु स्वविषय इति शेषः ।

जड ज्ञानेन किञ्चित् कृत्यं नास्ति ।

तत्प्रकाशकत्वाभावात् । ततश्च स्मृति भ्रान्तेः प्रकाशकत्वाकारोऽपि लुप्येत ।

ततः अथ स्मृति भ्रान्ति

ज्ञानस्याजाड्येऽङ्गीक्रियमाणे सति निजे स्वसंवेदनांशे अतस्मिंस्तद्बुद्ध्या

शुक्तावुल्लिख्यमाने सति ततः स्वाकारे

रजताकारे च निष्ठता ततः अध्यवसायस्थितिर्भवति । अथ शब्दः प्रश्ने

, भ्रांति रूपायाः स्मृतेरवसाय रूपं

विकल्पात्मकं स्वसंवेदनांशं ज्ञानांशम् ।

अतस्मिंस्तद्वृद्धयोल्लिख्यमानं स्वाकारं वावलम्ब्याजडत्वमङ्गीक्रियते किम् ।

एवमपि भ्रांति स्वरूपे

सति निजं स्वज्ञानांशमुल्लिख्यमानं स्वाकारं स्वविषयं चापरमार्थभूतं

स्वविषयः इत्युभयत्रैव परिनिष्ठितैषास्मृतिः

सत्यरजतरूपस्य विषयस्य प्रकाशकत्वाभावात्तस्य नामापि ग्रहीतुमशक्नुवतः

स्मृतिर्विकल्पः भवति तस्यार्थस्य

व्यवहार्यत्वं संपादनं सामर्थ्यम् । अर्थस्य हानादानादि व्यवहार्यं संपादनं

सामर्थ्यं संस्कारे सत्यापि

स्मृतेर्न कथं घटते अर्थप्रकाशनाभावाद्धेतोः । ततः अनन्तरं सत्यमित्यादिना

बहुलानि ज्ञानानि

परस्परसंगतिहीनानीति । अनुभवस्तावत् स्मृतेर्विषयीभावात् स्वविषयमपि

स्मृतेर्विषयत्वे नार्पणाभावाच्च

स्मृतिसङ्गतिहीनः । एवं स्मृतिविकल्पयोरपि द्रष्टव्यम् । इति परस्पर

सङ्गतिहीनानि । अनुभवादीनामित्युक्तं

तत्प्रकृतेति । अथानुभव इत्यादिना प्रकृते आत्मनो अभावे स्मृत्यभावात्

स्मृत्यभावे हानादानादि व्यवहाराभाव इति प्रकृते योजयति ।

एवमुक्तप्रकारेणान्योन्यभिन्नानामित्यनुभव ज्ञानादन्यद्विकल्पज्ञानं

तस्मादन्यत् स्मृति ज्ञानमित्यन्योन्य

भिन्नानामपरस्परवेदिनामिति अनुभवज्ञानं स्मृति ज्ञानं न जानाति स्मृति
विषयश्च

स्मृतिज्ञानं चानुभवविषयं च न जानाति । तदुभयोर्मध्यवर्ति विकल्प ज्ञानमप्येवमेवेत्यपरस्परवेदिनां

ज्ञानानामनुभवादिनामनुसन्धान जन्मेति । अयमित्यनुभवः ।

अयं घट एव न पट इति विकल्पः । स घट इति स्मृतिः सैवानुसन्धानं
तज्जन्मा जनस्थितिः । हानादानादिव्यवहारः । अनन्तरश्लोकवक्ष्यमाणः

परमेश्वरो न चेत् किञ्च एवमिति

भवन्मताभ्युपगमे नश्येदिति संभावनामात्रं न श्यतामिति भवदभीष्टमात्रान्न
नश्यति । प्रकाशमानत्वात् ।

ज्ञानानामनुसन्धान जन्मना जनस्थितिः हानादानादिव्यवहारः

महेश्वरो न चेन्नश्यति समहेश्वरोऽस्त्येव । तस्मात् जनस्थितिर्न

नश्यतीत्यर्थः । जनस्य लोकस्य या काचन स्थितिः

हानादानादिव्यवहारः सा सर्वा व्यवहाररूपा स्थितिः । एकस्य

प्रमातुर्विषयाभावोपपन्न स्मृतिरूपता प्राप्तिरूपं । किञ्च

अनुभव विकल्प स्मृति ज्ञानानामके विषयतामुपपन्ना स्मर्तृरूप
प्रमात्राधीनाया स्मृतिता तत्प्राप्तिरूपमनुसंधानं यत्तज्जन्मा
तदायत्ता अनुसन्धानाधीना सर्वस्य प्रत्यक्षादि ज्ञानस्य
व्यवहारस्य च स्मृत्यायत्ततामेव प्रतिपादयति - तथाहीत्यादिना ।
सर्वोव्यवहारस्मरणायत्तः प्रथमं घटं जानामीति प्रत्यक्ष
ज्ञानं पटदर्शनात् पूर्वं योऽहं घटादि पूर्वमन्वभूवं
स एवाहमिदानीं घटमनुभवामीति अनुभवसंस्कारोत्पन्न
स्मरणानुप्राणितेनाहमिति पूर्वपरासंविदैक्य रूपानुसन्धानेन
विना घटते तेन विना घटते चेत् अहं जानामीति तस्य प्रत्यक्षस्य
प्रमातरि विश्वान्त्यभावः प्रसज्येत । अप्रत्यक्ष प्रसङ्गश्च ।
प्रमातारं विना तस्य प्रत्यक्खेडं भवति । तज्ज्ञानं
सुखमनुभवामीति सुख प्रत्यक्षात्मकज्ञानं तत्सुखवति प्रमातरि विश्वान्त्या
विना न घटते । सुखवति प्रमातरि
विश्वान्त्यभावात् सुख प्रत्यक्षत्वा भाव प्रसङ्गात् । एवं सर्वत्र घट
सुखादिविकल्पोह्येवं हानादि सर्वे व्यवहाराः स्मरणमया एवेति ।
जडो वा चेतनो वा यः प्रतिकूलो भावः पूर्वमनुभूतः स
अनभिमतत्वात्वात्त्याज्यः । यः पुनरनुकूलत्वेनानुभूतः स
अभिमतत्वादुपादेयः । यः पूर्वं दृष्टश्चैत्रः सोऽस्मिन् कार्ये समर्थः एनं प्रेरयेति

प्रेरणमपि स्मरण निबन्धनं सर्वजन

संप्रतिपन्नोऽङ्गीकारोऽपि एवं स्मरण निबन्धनः । त एवंभूतादनुस

धानाज्जायमानाजनस्थितिः । किञ्चैवमिति

शब्दस्याक्षेप रूपेणार्थान्तरमाह आत्मेश्वर रहित विज्ञानवादिमताद्यङ्गीकारे
जनस्थितिर्न नश्येते ।

नश्यतीति संभावना , वक्ष्यमाण महेश्वरायत्तत्वात् नतु परमार्थतो नश्यति ।

संभावनायां हेतुमाह - कुत इत्यादिना ।

जनस्थितिर्नाशसंभावनायाम् । अन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनामिति ज्ञानानां विशेषणद्वारेण

हेतुमाह - अन्योन्येति । इदमित्यनुभवज्ञानं विकल्पस्मृत्योरन्यत् । इदं

नीलमेव न पीतामिति विकल्प ज्ञानमप्यनुभव स्मृत्योरन्यत् । तन्नीलामिति

स्मृति ज्ञानमप्यनुभव

विकल्पयोरन्यदित्यन्योन्यं तावद्भिन्नानि ज्ञानानि विकल्पदशाया मेव ज्ञानस्य
कालसंयोजन

विश्लेषादि व्यक्तितेद्रानीन्तनमित्युक्तम् । तान्येतानी ज्ञानानि क्रमेणायमिति

अयं घट एव न पट इति स घट इति च

स्वस्वविषयरकाशमात्ररूपाणि परविषये इतरेतर ज्ञानं तद्विषये

जात्यन्ध बालमूक कल्पानि स्व व्यतिरकेणेण परविषयं द्रष्टुं विवेक्तुं वक्तुं

च न समर्थानीत्यर्थः । न चेति

स्मरणज्ञानं विकल्प ज्ञानस्य प्रकाशकं न भवति । विकल्पज्ञानमनुभव ज्ञानस्य प्रकाशकं न भवति । किञ्चानुभव

ज्ञानं विकल्प ज्ञानयोः प्रकाशकं न भवति । विकल्पज्ञानं स्मरणज्ञानस्य प्रकाशकं न भवति इत्यन्योन्यस्य

प्रकाशरूपाणि न भवन्ति उक्त प्रकारेण । एवं ज्ञानानां निज निज स्वरूपतः

विषयतः एकाभावरूपमनुसन्धानं नास्ति । अन्योन्यमेक ज्ञानस्य

विषयित्वम् । इतरस्य विषयित्वं च नास्ति । अनुभवस्य विषयत्वं

विकल्पस्य

विषयित्वम् । अथवा विकल्पस्य विषयत्वमनुभवस्य विषयित्वम् । एवं

स्मृतेरपि विषयविषयिभावो नास्ति । अनुभव विकल्प स्मृतिव्यतिरिक्तं

तुरीयं ज्ञानं निबन्धनं कारणीभूय एतेषामनुभवादीनामनुसन्धातृपदे स्थित्वा

अनुसन्धानाधायि संभाव्यते ।

तादृशं तुरीयमपि ज्ञानं नास्तीति ध्वंसेरन् । सर्व व्यवहारः ध्वंसन्तामिति

भवदभीष्टमात्रात्तेन ध्वंसन्ते प्रकाशन्ते यतः ततः

व्यवहाराणां प्रकाशमानत्वात्तत एतदापद्यते द्दक्ष्यमाणम् । एतदेव व्यवहार

प्रकाशनमेव समर्थयितुमुद्यन्तं यत् ।

उद्योगः कर्तव्य इत्येतदापन्नं तच्च प्रकाशमानं कर्तारि ज्ञ

तरतीत्यभिमतमहेश्वरात्मक स्वात्मरूपेण विना

ब्रह्मणोऽप्यशक्य समर्थनमिति दर्शयति - अन्तः

कृतानन्तविश्वरूपश्चिद्वपुः ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानेको

महेश्वरो न चेत् जनस्थितिर्नश्येदिति संभाव्यते । सोऽस्त्येव ।

तस्मान्नश्यतीत्यन्तश्लोकेने प्रसंगस्य विपर्ययः । अन्तः

पूर्णहन्तायां कृतं तन्मयत्वमापादितं शिवादिक्षित्यन्तं

देशकालयोरपि तत्त्वान्तर्भूतत्वात्ताभ्यामपरिच्छिन्नं विश्वरूपं

येन सः तादृग्विधः चिद्वपुः प्रकाशैकघनः अनुभवापोहन स्मृत्यात्मक

प्रशस्तशक्ति त्रययुक्तः एकं तासां

शक्तिनामाश्रयभूतः महेश्वरः तच्छक्तिसंयोजनवियोजन

विश्रमण स्वाच्चन्द्य उक्तः । एवं भूतो न चेदिति पूर्वश्लोकेन

संबन्ध इदं सूत्रं कथं चिदासाद्येत्याद्युक्त वक्ष्यमाण स्मृति

ज्ञानापोहनैकाश्रय माहेश्वर्य निरूपण रूपाणामाह्निकानां

तदुपरि क्रियाधिकार गमाधिकारागतसूत्राणामपि सूत्रभूतं ।

संवित्तावत् प्रकाशत इति ज्ञानात्मिकासंवित्तावत् प्रकाशत इति केचित् ।

सर्ववादिभिरपि यं विदः प्रकाशमानमङ्गीकृतं तं सर्वा विवादे न प्रकाशमानं

अपह्नुवते आच्छादयितुं न प्रभवन्ति

सा संवित् स्वात्ममात्रा संविन्मात्रविश्रान्ता चेत् कथमर्थस्य प्रकाशिका

अर्थस्पर्शाभावात् । अर्थस्य प्रकाशिका चेत् स संविद्रूपः प्रकाशः

अर्थस्य धर्म एव स्यात् । शक्तत्वादितिवत् । ततश्चार्थधर्मत्वादेवार्थप्रकाश
इत्यर्थं प्रकाशात्मिका

संवित्तावत्येवार्थ एव पर्यवस्यति । ग्राह्यमयं ग्राहक इति ग्राह्यग्राहक
भावः । अतः ग्राह्यग्राहकभाव गलन

प्रसङ्गात्संविदमर्थप्रकाशात्मिकामिच्छता । तद्वलादिति - तत्स
वित्सामथ्यादेव । अर्थोऽपि

संविद्रूपान्तर्गत एव । - प्रकाशात्मिका संवित् ।

अन्यश्चान्यश्च यैव पूर्वं घटप्रकाशात्मिका सैव पटप्रकाशिकेत्येवं रूपमैक्यं
विहाय

विज्ञानवादि दर्शनवत् घटे न्या पटे न्या-मन्वभूतः स एव स्मर्यत इति
अन्वभूतस्य विषयस्य स्मरणमनुपपन्नं

स्मरणानुपपत्तेरेकैवासावित्येकत्वात् सर्वो वेद्यराशिस्तयैकया स
विदाक्रोशमनिच्छता विज्ञानवादिनाङ्गीकार्यम् ।

एवमपीति । सवेवेद्यराशिरेकसंवित् क्रोडीकृत इति अविरतं
संविदुन्मग्नाचेद्युगपदेव बहिः शिवादिक्षित्यन्तं विश्वात्मना
प्रकाशेत । निमग्नाचेदन्तः युगपदेव क्षित्यन्तं प्रकाशेत ।

एवं स्वभावत्वात् परमार्थत एवमेव । तथापि न तथा प्रकाशते स्वातंत्र्यात् ।

अत एव सासंवित्स्वरूपान्तः

क्रोडी कृतं यो भावराशिमुन्मज्जयितुमीहतः तद्व्यतिरिक्तं स्वात्मनः

अविभिन्नाकारमर्थ

स्वात्मनि परिगृह्य कश्चित् घटमात्रमर्थं पटमात्रं वाहरूपमिदन्ता
रूपतयोन्मग्नमाभासयतीत्यापतितम् । एवमाभासात्मिका संवित्
ज्ञानशक्तिः उन्मग्नघटाभासं भिन्नं यत् चित्स्वरूपं यत् स्वात्मना बहिरिव न
प्रकाशते ,विषयोन्मुखत्वेन

बहिर्मुखत्वात् स्वयम्बहिर्मुखम् । तत्तद्वहिर्मुखं नवनवान्योन्यभिन्न
तत्तद्विषयच्छायानुरागात् ज्ञानं स्वयमपि

नवं नवमुक्तम् । एवमपिनवं नवत्वेन नवनवाभासाः घटपटादिबोधः

प्रतिक्षणमुदय व्ययभाज इति प्रतिक्षणमुदयव्ययभाक्तवमेव

व्यवहार निर्वाहं हानिः । तत्तदनुभूतविषयस्मृतिरूपानुसन्धानाभावन

हेतोस्तेन व्यवहार हानि प्रसङ्गात्

गह्नीत पूर्वे विषये अयं घट पर इति बहिर्मुखं सविवेदनमभूत् ।

तस्य बहिर्मुखं स्य संवेदं स्यान्तर्मुखं प्रमात्राकं चित्

स्वरूपत्वं तच्चित्स्वरूपत्वं यत् तदनुभवपृष्ठपातिनि

कालान्तरपे यवस्थान्नुः स्वात्मगतं स्वात्म स्थितं अनुभवकालोभूत

घटादिविषय बहिर्मुखत्वं तस्मिन् काले

तस्मिन् देशे यो घटो बहिर्मुखो दृष्टः तद्देशकालविशिष्टाद्विषयः

सघटः स पट इति विशेष बहिर्मुखत्वं प्रकाशयति । तस्यान्तर्मुखस्य

चित्स्वरूपस्यैवा परामृष्टिरेव स्मृति

शक्तिः तद्वस्तु इदं नीलमिति नवं भासयति । तन्नीलमिति स्मरति तद्वस्तु

अनुभवस्मृत्योर्विषयरूपं वस्तु परमार्थतः प्रकाशमानत्वात्

शिवादिक्षित्यन्त विश्वमय्यासंविदा तादात्म्य वृत्तीति स्वयमपि संविद्विश्वमयं

पूर्वमेवेति नवं नकिञ्चित् घटमात्र माभासितम् । अनुभवेन

प्रकाशितं स्मृतं स्यात् । इदमप्यंगी कार्यं प्रवाहेण संवित् प्रवाहे

णेदमप्यङ्गीकार्यम् । एवमपि न भवति

अनुभवकाले यत् घटमात्रं वस्त्वाभास्यते तत् प्रथमसंविदो विच्छिद्यते

घटग्राहिकात्मिकायाः संविदो विच्छिद्यते । घट व्यवस्थापिका

संवित् पटस्य व्यवस्थात्मिकायाः संविदो विच्छिद्यते । संवेद्यं च

घटात्म संवेद्यं पटादिसंवेद्यान्तराद्विच्छिद्यते । सर्वस्याप्येकसंविन्मयत्वात् ।

परमार्थतो न विच्छेद इति

विच्छेदनस्य संविदां संवेद्यानाञ्चान्योन्यविच्छेदनस्याभाव

भासनमात्रं तद्विच्छेदन माभासन माभासनमात्रतया न पारमार्थिकं निर्मीयमा

णस्यग्राह्यग्राहकात्मनः

पदार्थस्यायमेवान्योन्य विच्छेद इव परमार्थः ग्राह्यस्य संविदः

प्रथमं विच्छेदः ग्राह्यान्तरात् ग्राहकाच्च विच्छेदः । एवं

संविदश्च संविदन्तरात् संवेद्यवर्गात् संवेत्तुश्च विच्छेदः । संवेत्तुश्च संवेत्रन्तरात्
संविदः संवेद्यान्तराद्विच्छेद इति ।

अयमेव विच्छेदः परमार्थः । यतः एष विच्छेदः परिच्छेदनात्

परिच्छेद उच्यते तदवभासनम् । एवंभूतपरिच्छेदावभासनमपोहनमशक्तिः ।

अयमिति अयमेव स इति

व्यवहारः । अनेन तत् शक्तित्रयं, शक्तिमतो भगवतः एव शक्तित्वात् । तच्च

भगवत एव शक्ति त्रयमित्यनेन

सूत्रकृतस्यैक शब्दस्यार्थो निर्वाहितः । यथोक्तम् ।

शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद्यतिरेकं न वाञ्छति ।

तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव- ॥ शक्ति त्रयस्य भगवदधीनत्वं

नाम तथाभूत इति तच्छक्तित्रयवत्

अनुभवितुस्मर्तुं विकल्पयितुस्वभाव चैत्रमैत्राद्यवभासनं

स महेश्वर एव स्वेच्छया तेन तेन चैत्रमैत्रादि वपुषा यथोक्तं सूत्रकारेणैव

घटपदाद्यर्थ स्थितिः

अर्थव्यवस्था प्राणपुर्यष्टक नियन्त्रिते जीवे निरूद्धा तत्रापि

निराधे ऽपि परमात्मनि स्थिता । एतासां ज्ञानादिशक्तीनां घटानुभवः

घटस्मृतिः पुरोवैचित्र्यविकल्पः ।

अपराधीनसंपादनसामर्थ्यं तत् स्वातन्त्र्यनिर्मितं ब्रह्माविष्णुरुद्रैश्वर्यं
, सदाशिवेश्वरापेक्षया

पूर्णमहमित्युच्यते । एतदैश्वर्यमेव चिन्मयः । वपुरिति कृत्वा शिवादिक्षित्यन्त
इति , यदा एकरूपत्वेन

परमेश्वरस्यैषा ज्ञान स्मृत्यादियुक्ततारूपमाहेश्वर्यमुपसंप्राप्तम् । एवम्
भूतमहेश्वरानङ्गीकारे नेदंविश्वं चित्रं किञ्चिद्भासेत

इति प्रसङ्गः । विश्रान्तिभूतमित्यभावाद्विश्वं भासते - तदेव

माहेश्वर्यमेवावश्यमङ्गीकर्तव्यम् । इति प्रसङ्ग विपर्ययः

यद्येवं न स्यात् एवं भूत महेश्वरो न स्यात् जनस्थितिर्नश्येत् इति
प्राक्तनेन । एवमन्योन्यभिन्नामिति श्लोकेनाति प्रसङ्गः । न चेदित्यनेन
श्लोकप्रसङ्गतः ॥

इति प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां

तृतीयमाहिकसंस्माप्तम् ॥

॥ अथ चतुर्थमाहिकम् ॥

ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्युक्त क्रमेण ज्ञानशक्तावेव प्रथमं निरूपणीय
योग्यायां सत्यामपि पूर्वमेव

अथानुभवविध्वंस इति सूत्रेण सूचित प्रसङ्ग विपर्ययसमर्थन दिशा स्मृति
शक्ति निरूपणमेव प्रथममुपक्रम्यते ।

तथाहि -पूर्वपक्षस्वरूपनिरूपणानन्तरं पूर्वपक्षं निराकर्तुं प्रथमं सत्यं

किन्त्वित्युपक्रांतत्वात् पदार्थरत्ननिकरमिति ।

पदार्थेति । शिवादिसकलान्ताः प्रमातारः । तत्प्रमेय भूतानि सदाशिवादिक्षि

त्यन्तानि तत्त्वानि तद्विकारभूत्वा घटादय

एव विश्वस्य व्यवहारमूलत्वेनाह्लादकारित्वात् रत्नानि । अनुभूत विषयस

प्रमोष स्मृतिरिति यागसूत्रोक्तनीत्या च

रत्नानि तेषां निकरमनेकसामान्यसमुदायरूपं स्वलक्षणात्मकं । निजं

किं स्वात्मवदविनाशिनी स्वीयं हृदयमेवविश्वसंकोचविकासलीलायोगात्

,कुञ्जकमलं । कुञ्जपुटे हृदयमेव शिवादिक्षित्यन्त

विश्वावकाश प्रदत्वात् कुञ्जम् । यथोक्तम् -

लब्ध्वाप्यलभ्यमेतत् ज्ञानधनं हृद्गहान्तेत्यादि सत्यत्वाविच्छिन्नत्व प्रबन्धैर्न

सर्वव्यवहारजीवितभूतस्य

स्मृतिसूत्रान्तर्मध्ये सन्तत्याग्रऽनन्तं लम्बिकं कुर्वन्तं शिवं

स्तुमः । एवमिति । ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्युक्तप्रकारेण स्मृति

ज्ञानपूर्विका स्मरणोभयानुग्राहिण्यपोहन शक्तिरिति तं नवं

भासयति स्मरति वा तद्वस्तुतः संविदा विश्वमय्यातादात्म्यवृत्तीति

विश्वमयं पूर्णमेवेति नवं न किञ्चिदाभासितं स्मृतं वा स्यादितीदमपि प्रवाहा

पतित मूरीकार्यम् । यत् किल

तदाभास्यते तत् संविदो विच्छिद्यते । संविच्च संविदन्तरात् संवेद्यं च
संवेद्यान्तरात् इत्यादिनीत्यातदुभयानुग्राहिण्यपोहन शक्तिरिति
प्रथममनुभव विषयभूत घटपटादिपदार्थोदय क्रमेण दर्शितम् । इदानीं सत्यं
किन्तु स्मृति ज्ञानमित्युपक्रमानुसारेण
प्रथमम् । कथं भवेन्न नित्यः स्यादात्मा यद्यनुभावकः । इति
सूत्रप्रसङ्गविपर्यय समर्थन सदृशा विवेच्या ।

एतस्मिन् पूर्वपक्षे यदुक्तं - स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति तदेव
दूषयितुं
सत्यमित्यादि ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्यन्तं श्लोकसप्तकमित्युक्तनीत्या
भवदुक्त संस्कारमात्रात्
स्मृतिस्तावन्मोपपाद्येव भवता । इदं तु वक्तव्यं तथा भूत इति न चेदन्तः क
तेति सूत्रोक्त

भवदभ्युपगत भगवत्प्रभावोऽपि एनां स्मृतिं कुर्यादिति शङ्काशमयितुं
स्मृतितत्त्व निरूपणाय

श्लोकाष्टकेनाहिकमारभ्यते । तत्र प्रथमेन कर्तारिज्ञातरीत्यादि श्लोकोक्ते स
विद्वाद एव स्मृतिरूपपन्नेति कथितम् ।

द्वितीयेन - अथा तद्विषयत्वेऽपि स्मृतेस्तदवसायता । दृष्टालम्बनता प्रान्ते ।
इत्युक्त नीत्या स्मृतिभ्रान्तिरूपेति

विज्ञानपादिमत निरासाय पूर्वानुभवविषयीकृत घटपटादिकस्वलक्षण

प्रकाशन सामर्थ्यमुक्तम् तृतीयेन स इति स्मृतेः

अयमित्यनुभवेन तद्विषयेण चैकीभाव पर्यन्त आवेश उक्तः । स्मृतिरनुभवं
तद्विषयं चैकीभावपर्यन्तमाविशति । तत

एवायमित्यनुभूतो विषयः स इति सत -

स्मृतेरनुभवतद्विषययोरेकीभावपर्यन्त आवेशश्चेत् अनुभूतघटवत् ।

अनुभवोऽपि विषयीभवतीत्याशंक्यानुभवस्य स्वसंविद्रूपत्वेन स्मृत्या प्रकाशं
नास्तीति निरूपितं

पञ्चमेनातीतानागतवर्तमानानामपि चैत्रमैत्राद्यनुभवं पृथग्भावेन न विषयी
करोतीति वदता तुरीय श्लोकार्थ एवोपोद्वलितः ।

योगी चैत्रमैत्रादिज्ञानं विषयी करोतीति चेत् तच्चत्रैमैत्रादि
देहमाविष्टत्वात् घटमनुभवामीति ।

ननुस्वस्यतिरिक्त चैत्रमेवादिज्ञानं विषयी करोतीति वदता तुरीयश्लोकार्थ
एवोपोद्वलितः । षष्ठेन सघट

इति वत् तादृङ् मे आसीदित्यनुभवस्य शङ्कायमान स्मृत्या
पृथग्विषयीकरोति ॥

सप्तमेन स्मृतिर्यथा पूर्वानुभवं विषयी करोति तद्वदनुभवपृष्ठ पातिनी
विकल्पोऽप्युभवं विषयी करोति । स्मृति

प्रसंगात् स्मृतावपि कल्पेपि पूर्वानुभवेनैकात्म्य भावो दर्शितः । अष्टमेन

स्मर्तव्यस्य चैत्रमैत्रादेः स्मर्तुश्च

देशकालानवच्छिन्न पूर्णाहं प्रकाशात्मिकैकचित्तत्व विश्रान्तिरुक्ता । स्मृति

प्रसङ्गात्तत्पूर्व भाविनः

वक्ष्यमाणाहिकरूप्यमाणस्य दृश्यस्य दर्शनस्य द्रष्टृश्चेत्याहिक तात्पर्यार्थः ।

अथ श्लाकेनोच्यते - यः पूर्वानुभूतार्थोपलब्धा इति । पूर्वमयमित्यनुभूतस्य

घटादेरर्थस्योपलब्ध्या उप आत्मनि

लब्धा अन्तर्मुखं अहं रूपो बोधः । सहीति । अन्तः कृतानन्तविश्वरूपयुक्तो

महेश्वर एव परतोऽपीति तदनुभवकाल

तत्परास्मिन् अनन्तरभाविस्मृति कालोऽपि सन् वर्तमानः । स्वरिति

स्वमिच्छाज्ञानक्रियात्मक मुपकरणं स्वकर्तव्ये

सृष्ट्यादावीरयतीति स्वैरी । किं च स्वकर्तव्येषु स्वमात्मानमेवेरयतीति

च स्वैरी स्वतन्त्रः । एवं स्वतन्त्रत्वादनुभूतमर्थं स इति विमृशन्

स्मरतीत्यपदिश्यते । अपदेशोनाम तस्य पूर्वापरादिकालकलासङ्कोच सहिष्

णुमाया प्रमातृभावसङ्कोच परिग्रहः ।

पूर्वमयमिति । अनुभूतार्थस्योपलब्धायः अन्तर्मुखो बाधे : ।

अद्यापीति । तदनुभवकालात्परतः स्मृतिकालेऽप्यस्त्येव संविन्मात्र

स्वभावस्याहं रूपस्य प्रमातुः ।

न तदा न सदा न चैकदेत्यापि सा यत्र कालधीर्भवेत् । इति

श्रीमत्स्तोत्रावल्युक्तनीत्या

कालकृतविशेषावच्छेदायोगादनुभूतार्थोपलब्धेत्यनेनानुभवस्य

अन्तरर्थोऽप्यापृथग्भावेनावस्थित इत्ययत्नसिद्धम् । इयत्तु । चिन्त्यमिति ।

स इति विमृशन्नित्युक्तं तत्स इति

विमर्शात्मक स्मृत्युत्पत्तिरेव चिन्त्या । अकालकलित इति । प्रमातरि पुरा

णेतु सर्वदा भात विग्रहे । इति च

वक्ष्यमाणनीत्या नित्ये पूर्णाहन्तात्मिके पर प्रमातृरूपे संवेदने

तदन्तर्वर्तिनि क्षित्यादि सदाशिवान्ते सर्वत्र भावजाते सति तस्य भाव

जातस्य तत् संवेदनवत् चिन्मय तया तावत् परामर्शश्चेत्तर्हि तस्या

हमित्येतावता पूर्णेन विमर्शेन भाव्यम् । तदन्तर्वर्तिनस्तस्य भावजातस्य

तस्मात्

प्रमातृरूपात् संवेदनादि दन्तया पृथग्भावभावभासेन परामर्शो भवति चेत्

तत्रापीति इदन्तया पृथग्भावभावभासनेऽपि

द्वयी गतिः । अहमिति पूर्णरूपेणेतद्भाव जात संबन्धिन इदंता यदि

विश्राम्यति तर्हि तस्य भावजातस्याहन्ताच्छादितत्वादहमिदमिदमहमिति

श्रीसदाशिवेश्वरदशया भाव्यम् । अथ तस्मिन्नाहमित्यंशे इदन्ता

विश्राम्यतिचेत् तदानीं

भावजातस्य माया प्रमात्र चित्तेनेदमित्येवावभासनेन भवितव्यम् ।

अपूर्वतेति । नवनवरूपेण भासनादेतदिदमित्यवभासन

मनुभवनमेव स्यात् । अहमिति शिवदशायां । अहमिदमहमिदमिति

श्रीसदाशिवेश्वरदशयोरिदमिति माया प्रमातृदशायाः प्रमातृदशायामपि स्मर

णं नास्तीत्याशङ्क्याह -

स्वमात्मीयमिच्छाज्ञानक्रियात्मकमुपकरणं स्वकर्तव्येषु

सृष्ट्यादिषु अवश्यमीरयति । अवश्यमुपकरणे करणशीलश्च । किं च

स्वात्मनं स्वकर्तव्ये स्वयमेव प्रेरयतीति स्वेच्छया स्वभित्तौ

विश्वमुन्मीलयतीत्युक्तनीत्या स्वकर्तव्ये ब्रह्मादिवत्

प्रेरकान्तरं नापेक्षत इति स्वैरी स्वतन्त्रः - स्वतन्त्रत्वात्

स स प्रमाता अनुभवं नानन्तरभाविनि कालेऽपि स्थित्वानुभूतमर्थं स इति

विमृशति । स इति विमर्शनस्ये दमेवरूपं

तस्य कालकलिताहं स्वरूप परामर्शनं यत्तदेवनेदमित्यन्तभेदपरापर्शनमपि

-

नुभूतकाले तद्देशकाल प्रमान्तरसाचिव्येनेत्यनुभवविषयस्य घटादेर्य

आधारभूतः तद्विशेषणरूपो देशस्तदानीं तनः

कालश्च तद्देशवर्ति चैत्रमैत्रादिसाहित्येन याः संविदः पृथक्कृतः पश्चात्तस्यामेव

पूर्णार्हन्तायां तन्मयत्वेन

विलीनीकृतः सः तादृगेवेति पृथक्कृत रूप एव सन् तस्य प्रमातुः तदन्य

विषयानुभवादि प्रवृत्तत्वादनुभूतवस्तु सदृशदर्शनात्

बोधितकालामाच्छाद्यावस्थापितः तत एव

संस्कारशब्दवाच्यः अनुभवितृविषये तिष्ठति सदृश वस्तुदर्शनोत्थितात्

तत्संस्कार प्रबोधात्तस्य वस्तुनः काल

व्यवधानरूपं तमाच्छादकमपहस्तयति । तत्र तु विषयः पूर्ववदनुभवकाल

इव

प्रमातुः पृथक्कृत एवाभाति । प्रमातुः पृथक्कृत एवाभाति चेत्

स पूर्ववदिति अनुभवकाल इवेदन्तयावभासेत । इत्याशङ्क्य परिहरति-

मैवमिति । सः इति प्रतिपादयति

इदानीन्तनेन स्मरणकालावभासेन तदनुभवकालात् पृथक्कृत स्मर्तृशरीरप्रा

णादि

संबन्धमनवधूयैवहितस्यानुभूतस्य प्रकाशः । ततश्चेति ।

इदानीन्तनस्मर्तृशरीरादि संबन्धमवलम्ब्येव

प्रकाशनात् तस्यानुभूतस्य विषयस्येदानीन्तनस्मरण काल परामर्शोऽपि न

निमीलतीति । तत्परामर्शोति ।

इदानीन्तनकालपरामर्शोभित्ति प्रधान्येन पूर्वानुभवकालपरामर्श इति विरुद्ध

पूर्वापरकालपरामर्श

स्वभाव एव स इति परामर्श उच्यते । एवञ्च विरुद्धपूर्वापरकाल
परामर्शविशिष्टमनुभूतं परमेश्वर एव
स्मरति । तस्य परमेश्वरस्यै तदेव स्मरणम् एवं प्रकार इति विरुद्ध
पूर्वापरपरामर्शात्मक काल कलादिसंकोच सहिष्णुमाया
प्रमातृभाव परिग्रहोयत् । यथोक्तम् स एव तेन तेन वपुषा जानाति
स्मरति विकल्पयति चेति माया विद्याद्वयाद्वयमयमिति प्रमातृ
पृथग्भूत देशकाल विशिष्ट पदार्थ विषयत्वान्माया इति संविन्मय
प्रमातृ प्रकाशलग्नत्वेन प्रकाशाद्विद्येति माया विद्या द्वयसंमेलन रूपं स्मरणं
तत एव सकल सिद्धिवितरण
चतुरचिन्तामणि प्रख्यं इति । तत एवेति माया विद्याद्वयाद्वयमयत्वात्
प्रमातुर्भेद प्रथारूपया मायया सिद्धिं प्रत्याकांक्षा विद्या तद्वितरण चतुरा इति
तादृग्विध सिद्धिवितरण चिन्तामणि प्रख्यं
स्मरणमित्यागमिका मन्यन्ते । पुर्वावमर्शत्वमवेक्ष्य बाह्यमन्तर्विर्मशैक
मयत्वमाप्ता ।

ध्यानादि भावं स्मृतिरेव लब्ध्वा चिन्तामणिस्तद्विभवं व्यनक्ति ॥
इति पूर्वानुभूतार्थोपलब्धेत्यनेन तृन्नन्त समासेनानुभवस्य प्रमातृवत् स
विन्मयत्वेन कालस्पर्शाभावेऽपि यत्नतोऽनुभूते
त्यनने । तीत काल स्पर्शनम् । अर्थेत्यनेनार्थ विश्रान्तताम् ।

उपलब्धेत्यनेन द्वयोरपि प्रमातृ विश्रान्तिं प्रमेयप्रमातृनिष्ठाभ्यां भेदाभेदाभ्यां
दर्शयति -

पूर्वानुभूतार्थो पलब्धेति । वृत्तावनुभवार्थयोरेक

प्रमातृविश्रान्त्यात्मकैकार्थीभावात्तस्य प्रमातृभेदाभेदमयत्वं

क्रिया संबन्धेत्यादौ वक्ष्यामः । एतत् स्मृतितत्त्वमेवोपपादयितुं शेषं

श्लोकसप्तकम् । तत्र स्मृति विषये कश्चिदिति ।

अनात्मनीश्वरवादि नामान्यतमा यदि ब्रूयात् , इह स्मृतिः अस्ति , तदारोपण
रूपो विकल्पः । अत एवानेन स्मृति

विकल्पनानुभूतोऽर्थः न प्रकाश्यते । योऽर्थः प्रकाशरूपोबोध इति पुर्वपक्ष

ोक्तनीत्यानुभवस्यैवार्थ

प्रकाशकत्वादर्थसंस्पर्शिनो हि विकल्पाः पूर्वं येनानुभवेन स

इत्यनुभवविषयोऽर्थः अयमिति प्रकाशतां

नीतः । इदानीमिति स्मृति काले कीर्तिमात्रमूतिर्जातः तदानीमेव

नष्टत्वात्कथामात्रशेषः सोऽनुभवस्मृत्या न

प्रकाश्यते । दृक् स्वभासैव नान्येन वेद्येत्युक्त नीत्या ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणा

संवेद्यत्वात् तस्येदानीमसत्त्वाच्च तत्प्रकाशितस्यार्थस्य प्रकाशनाभावात्

तत्प्रकाशितस्यार्थस्यापि

प्रकाशनाभावादनुभूतमर्थं स्मरामीति , या , तद्विषयत्वेऽपि

स्मृतेस्तदवसायतः

दृष्टालम्बनता भ्रान्ता इत्युक्तवत् पुनरपि भ्रान्तिमात्रमित्यापतितम् ।

भ्रान्तिमात्रमिति पूर्वमुक्तं तदेव पुनरप्यापतितमिति । एवं ब्रुवाणं प्रत्युच्यते

- स हि पूर्वानुभवः

स्मृतरूपः प्रमातोक्तः स स्वकाल इति स्मृतिकाले अर्थात् सामर्थ्यात्

पूर्वाभासितं पूर्वमनुभवेन प्रकाशितं स्वलक्षणं देशकालविशिष्टं

काञ्चनत्वाद्यनेक सामान्य समुदायमयं स्वलक्षणं

स इत्यामृशन् काञ्चनघटाभासमात्रेण प्रकाशते । अथवाकाञ्चनाद्याभासयुक्तं

या स्मृति शक्त्या भासयेत्

भासयेदित्यनेन विधिरूपेण नियोगेन भासयत्येवेति नियमोलक्ष्यते ।

इहानुभवपृष्ठपातिनी स्मृतिर्भवताभ्रान्तिरूपतयोक्तेऽपि अर्थानिश्चयाभिभावे

तस्य स्मृतिविकल्पस्य मूढतारूपसुषुप्त

मूर्छितता प्राप्तिरनुभूतमर्थं न प्रकाशयतीत्यर्थः । ततः स्मृतिविकल्पे

अनुभूतस्यार्थस्य निश्चयो यावद्भवति

तावदर्थोदिति तस्मृतिसामर्थ्यात् सोऽनुभूतोऽर्थः प्रकाशत इति -

अप्रकाशमाने

सत्यध्यवसायः अन्धप्रायः स्यात् । तस्यार्थं प्रकाशकत्वात् । तस्मादर्थं

प्रकाशतः स्मृतिविकल्पे तादित्यर्थं प्रकाशनं

तदानीन्तनानुभवकालस्य त्यागेन भवति । त्यागेन चेत्तदिति परामर्शाभाव

प्रसङ्गः अनुभवकाल- स्वीकारेण

चेदिदमित्यवभासमान प्रसङ्गः । तस्मात् स्मृतार्थ प्रकाशने अनुभूतार्थ विशेष

ण भूतः पूर्वानुभवकालः तत्पूर्वानुभूत

भावस्वालक्षण्यापेक्षकत्वे नानुभव विषये वेद्यभागे अपेक्षणीयः । तस्य

वेद्यभागस्य प्रकाशत्मानुभव

कालाभिनिवेशितये दानीं तनस्मर्तृरूप प्रमातृदेहप्रा

णाद्यवभासकालश्चालम्बनीयः ।

स्मर्तृरूपवेदकभावे तस्य वेदा भागस्य विमर्शोशाभिनिवेशित्वेन

तस्मात् स्मृता वर्थप्रकाशे उभयकालस्पर्शोऽप्यपेक्षनीयः स्मृत्यनुभवादि ज्ञ

ानविषयस्य पदार्थस्य घटत्व

काञ्चनत्वाद्येकतमरूप्यमन्यभास मात्रमेव स्वरूपम् । तथैव सद्धटद्रव्य

काञ्चनोज्ज्वलतादयः ।

प्रत्याभासं प्रमाणस्य व्यापारात् इति "अभास भेदाभिन्नार्थ कारिणस्ते पद

ध्वनेः ॥

इति , वक्ष्यमाणनीत्या तत्स्वलक्षणात्मकघटाभासवर्ती काञ्चनत्वाद्यवभासं

प्रतिप्रमाणव्यापारात्तदेवेति

तद्धटाभासमात्रमेव । विशेषणभूत काञ्चनत्वाद्याभासान्तर

व्यामिश्रणया दीप सहस्रप्रभा संमूच्छन् इव स्फुटीभवति ।

तस्य घटाभासस्य काञ्चनत्वाद्याभासान्तर व्यामिश्रणया

स्फुटीभावाभावेऽपि तदित्यनुभव कालाभास संभेदेनैव

तस्यानुभूतस्याभासस्य स्वालक्षण्यमिति स्मृति विषयता करोति

प्रमातेति शेषः । कालशक्तेरेव भाव भेदकत्वात् इति वक्ष्यते । सर्वत्र

भासभेद इत्यत्रोक्तमेवार्थं मनुवदति । एवं तावदनुभूतस्य घटस्य मृतौ

स्वलक्षणीभावः इति तदिति विषयभावः ।

प्राक्तनानुभवितृरूपमातृदेहादि साचिव्याद्युदितानुभवकालाभासयोजनयेति

तावति घटाभास मात्र

एव वा स्मृतिः काञ्चनाद्याभासान्तरैः व्याभिधे घटाभासे तदीया

स्मृतिरतिस्फुटा । अनुभूतस्य विषयस्य

मुखाद्यवयवपरामर्शेत्यन्त स्फुटीकारेऽपि तस्य तदिति परामर्शात्मिका

तदानीं तनकालातानव्रुट्यति । अन्य

साधारण्येनानवभासात् तथावभास इति एकेनानुभूतस्य विषयस्य

तदन्यप्रमातृवर्गसाधारण्येनानवभासात्

तथावभास इदन्त्यावभासे तत्तथाविधमवभासनं योगिनो निर्माणमेव

नत्वनुभूतार्थं प्रकाशनम् ।

ब्रह्मोवाचेति । ब्रह्मादि भाषितावभासने आगमादि प्रमाणान्तरानुभूत ब्रह्मादि

स्वरूप स्मरण परम्परा

अभ्युपायः । तत्राप्य ब्रह्मादि भासितावभासनमपि तद्ब्रह्मादि स्वरूप

समाविष्टस्य साधकस्यानुभवरूपमेव भासयेदिति

विधिरूपेण विनियोगेन भासयत्येवेति नियमोक्ष्यते । स्वकाल इति । स्मरण

काले । आमृशन्नित्यनेनानुभूतवेद्यांश स्पर्शी । केवलस्येति -

काञ्चनादि विशेषणरहितस्यापितु वेद्यभूतस्य घटाभासस्य तदिति

स्वालक्षण्यापत्ति हेतुभूतः कालो दर्शितः । इयदेवेति । अनुभूत घटाभासमात्र

प्रकाशनमेव स्मृतेख्यभिचारिवपुः

प्रमातुरर्थिताशयात् अनुभूतस्य विषयस्य विशेषणविशिष्टरूपं स्फुटत्वं

भवतीति द्योतयत्यथ शब्दः ।

तदेवाह - तदिति । स्फुटत्वं स -नत्वादिसर्वाभास मिश्रेण वपुषा भासयेत् ।

अनुभूतमर्थ

विशेषणभूतकाञ्चनादिविशिष्टं च स एव परमेश्वरः स्मरतीत्युक्तनीत्या

परमेश्वर एव स्मर्तृरूपो भूत्वानुभूतमर्थ

स्मृतिशक्त्या भासयेत् । तं स्वलक्षणं स्मृत्याभासयेदित्युक्तं स्मृतावेवं

स्वलक्षण प्रकाशने तत्

स्वलक्षणं तस्याः स्मृतेः अनुभवादि व बहिर्भेदेनेदन्तया भासेत ।

एतदेव तस्य स्वलक्षणस्य बहिरवभासनं स्मृतौ स्वलक्षण प्रकाश

बहिरवभासनादिति शंकाशमनाय निरूपयति ,
न चेति । स्मृतेर्विषयभूतस्य स्वलक्षणस्यानुभवादिवेदमिति भेदे सति
तदिति स्मर्यमाणस्य भासनं न युक्तम् । अनुभूयमानमेव तद्भवतीति स्वलक्ष
णस्य बहिः प्रकाशने भिन्नकालानामिति ।

अयमिति अयमेवेति । स इति । भिन्नाभिन्न कालानामनुभवविकल्प स्मरण
संविदामैक्यमस्ति । अयमित्यनुभूतस्यार्थस्यैव विकल्प स्मृती प्रत्यपि
विषयत्वात् ।

अनुसन्धानं हि नाम पूर्वापरयोर्ज्ञातृवेदिभ्यां , ज्ञानाभ्यामेव सद्भावं घटेत ।
घटते तु पूर्वा

परयोर्ज्ञानयोरहमिति यदैक्यं स एव वेदितेति सामानाधिकरण्येन दर्शितः ।

एष स इति आच्छादितस्यैव

प्रमातृरूपत्वस्य स्फुटत्वावभासनरूप इति अनुभवादिवेदनेषु स
योजनवियोजनादि स्वातन्त्र्यः कर्ता ,

अयमित्यनुभूतोऽर्थः यद्यनुभवादिवत् स्मृतिज्ञानात्

बहिरिदमिति भिन्नत्वेनावभासते तर्हि तदिति स्मर्यमाणस्य यद्भासनं

तदेव न स्यात् । तत् स्मृतिविषयं भासमानमेव भवेत् । एवं चेत् स्मृतौ

कथं स्वलक्षणस्य प्रकाशनं

पूर्वाभासितमित्यनने इदानीं स्मरणकाले । तस्य स्वलक्षणस्य न

प्रकाशनम् । अपि तु पूर्वानुभवकाल एव तस्य प्रकाशनमित्येतदुक्तं
तदेति अनुभवकाले । असौ स्वलक्षणात्माघटः । अयमिति बहिरवभास
एव । तर्हि तदा प्रकाशितस्य स्वलक्षणस्येदानीं स्मरणकाले किं विमर्शनमिति
ब्रूमः ।

ननु भवदुक्ते नैव वाक्येन स्वलक्षण संबन्धिनोः
प्रकाशनयोर्भिन्नकालत्वमापतितं किमिति भिन्न कालत्वात् किं
दूषणमापतितम् । उभयमपीति । प्रकाशनं च विमर्शनञ्च । न किञ्चित्स्यात्
स्वभावमन्वभासस्येति

वक्ष्यमाणनीत्योभयस्याप्यन्योन्य जीवितत्वात् । मैवम् । ज्ञानान्येव
प्रकाशन्ते । भिन्नकालानि भिन्न विषयाणि

भिन्नाकाराणि चेत्युक्तनीत्या यस्यान्योन्य भिन्नानि क्षणिकानि
ज्ञानान्येव तत्त्वम् । तस्य ज्ञान सन्तान वादिनः । इदमित्यनुभव
स्मरणयोः प्रकाशन विमर्शनयोः । इदमिति भिन्न कालत्वमनुभवादि
ज्ञानानुसन्धान जन्माजनस्थितिः । ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान्
महेश्वररूप स्वात्माङ्गीकारे यथा प्रतिसमाधेया तद्वदनुभवस्मरण रूपयोः
प्रकाशन विमर्शनयोः

भिन्नकालत्वमप्यप्रतिसमाधेयमेव । कर्तारि ज्ञातरीत्युक्त नीत्या
कर्तृज्ञातृरूप महेश्वरात्मकस्वात्मास्तित्ववादिन्यस्मद्दर्शने तु संविदः

अनुभवाद्याः ।

अयमित्ययमेवेति । य इति भिन्न काला अपि तत्तद्भिन्न कालात्यागेन

स्वात्मन्यैवा या भासनेन तत्कालत्रयानुस्यूत स्वतन्त्रः प्रमाता

अहमित्यात्मारोहेण भानादिति वक्ष्यमाणनीत्या यावत्काल

मनुभवमनुभूतं चार्थं स्वात्मन्यारोप्यान्तर्मुखतया तावति अनुभूते विषयांशे

विमृशति तावदनुभवरूपस्य प्रकाशस्य

तात्कालिक बहिर्भावावभासः स्मरण रूपस्य

विमर्शनस्येदानीन्तवान्तर्मुखास्थितिर्भवतीति एतद्विमर्शनमेव तस्य

प्रमातुरनुभवादि वेदनाधिकं नेतृत्वं । अनुभवादिवेदनेषु तदिदमिति स्मर

णानुभवसंयोजने इदमिति विकल्पस्मरण

वियोजने इदमेवेत्यनुभव स्मरण वियोजने यथारुचि कारणः स्वातन्त्र्यं ,

वेदितृत्व कर्तृत्वयोरन्योन्यावियोगात् एतद्वेदितृत्वमेव कर्तृत्वमुच्यते ।

तदेव प्रदर्शयति - घटमन्वभूवन्ति । अनुभवं घटश्च

स्वात्मन्यारोप्य केवलमनुभूतविषयनिष्ठं विमर्शनं वेति संविदात्मैक्य मनुस

ंधानं तदनुसन्धातु रभिन्नमिति

दर्शयितुं यदैवैक्यं स एववेदितेति सामानाधिकरण्येनोक्तम् । एष स

इति विस्मयगर्भेणानुभवस्मरणरूपेणानुसंधानेन मायाशक्त्याच्छादितस्य

प्रमातृ त्वस्य स्फुरत्वा वभासनरूपं

प्रत्यभिज्ञानमेव सूचितम् । अजडप्रमातृसिद्धौ यदाह ग्रन्थकार एव -इत्थं
स्वसंवित्तिमपह्वानैः

यत्तद्वदद्भिः कलुषीकृतं यत् । प्रमातृतत्त्वं स्फुटयुक्तिभिस्तान् मूकान्विधाय
प्रकटीकृतं तत् ॥

[मुद्रित पुस्तकेषु एतत् श्लोकं नास्ति- संपत् कुमारः] इत्यादि ।

नन्विति तावत् प्रकाशस्य तात्कालिक बहिर्भास इति भवदुक्त नीत्या
यदि प्राच्योऽनुभव एव तदानीमन्वयमित्यनुभूतस्य इदानीं तदिति स्मर्यमा
णस्य विषयस्य -

तु बहिरवभासनरूपः प्रकाशः तर्हि स्मर्यमाणस्यानुभवेन विना तत्तया
प्रकाशना

भावात् सोऽनुभवः अनुभूतविषयवत् इदानीं स्मरणने विषयीक्रियत
इति यदुच्यतां स्मर्ता द्रष्टेव कल्पित इत्युक्तनीत्या -

प्रमातुरभावात्तद्विश्रान्तिरूपेणा लौकिके नेति लोके प्रसिद्धेन

संविदामैक्येन कोऽर्थ इति परकीयं व्यामोहं विहन्तुमाह - प्रागिति ।

अनुभवकाले अर्थवदित्यनुभवविषयभूतोऽर्थः यथा तस्मादनुभव भेदेन
भातिस्म । तथानुभवः

स्मरणकाले तस्मात् स्मृतिज्ञानात् पृथक्त्वेनेदं पूर्वमनुभवनमिति न भाति
इति वैधर्म्यं दृष्टान्तः । किञ्च स्मृति ज्ञाने

यथानुभूतोऽर्थः स इति भाति तद्वदनुभवोऽपि स इति न भाति । इत्यपि
वैधर्म्यं दृष्टान्तं स्मृति ज्ञानात् स

इत्यनुभूतोऽर्थः । प्रागिति पूर्ववद्वहिरवभासन स्वभावः । न च
युक्तं स्मृतौ भेदः इत्यनन्तरोक्तनीत्या न भेदेना भाति । स्मृतिकाले
स्मरणाविषयस्यार्थस्यानुभवविषयवत् बहिरवभासा भावात् एतं तत एव -
पूर्वोऽप्यनुभव स्मृतौ न भेदेनाभातीति

साधर्म्यं दृष्टान्तः । तर्हि उभयमिति अनुभवः अनुभूतो विषयश्च
स्मृतौ । अथ किं केन प्रकारेण भातः आह - अन्वभूवमिति । अस्मदर्थं
विश्रान्तावेवभातः । उभयस्याप्यहमिति पूर्वापर संविदामेक्यमिति
पूर्वश्लोकेन संबन्धः । किंचाहं रूपः प्रमाता स्मृति काले
उभयमप्यात्मनि विश्रमय्यान्वभूवमिति भासते । अन्वभूवमिति
लुङ्गा भूतकालस्य द्योतितत्वात् । प्रागीतं भिन्नक्रमः । उत्तमपुरुषे
णास्मदर्थस्य द्योतितत्वादहमित्यपि भिन्नक्रमः ।

स्मृतावनुभवः पृथङ्खेनाभातीप्यस्मिन्नर्थे वैधर्म्यसाधर्म्यायां दृष्टान्तमाह -
यथा अर्थतः अनुभवकाले

अनुभवात् पृथग्भूतः अयं घट इति भातिस्म । तद्वत् स्मृतिकाले
अनुभवोऽपि । तस्मात् स्मृति ज्ञानात् पृथक्त्वेनेदमनुभवनमिति न भाति ।
किञ्च यथा स्मृतिकाले स्मर्यमाणोर्थः । यद्वक्ष्यति - स्मर्यते

यद्दृगासीन्मेसैवम् इत्यादि । तस्मात् स्मृ ज्ञानात् स इति पृथग्भूतो न
भाति तद्वदनुभवोऽपि स इति विषयत्वेन पृथग्भूतो न भाति ।

इत्युभयथापि वैधर्म्यं दृष्टान्तः । स्मृतिकालेऽनुभूतोऽर्थः प्रागिति
पूर्वस्वभावः । तस्मात् स्मृति ज्ञानाद्यथा बहिर्भूतो

न भाति तस्य स्मृति कालेऽनुभवकाल इव बहिरवभासा भावात् । एवमिति ।
अर्थस्य

पृथग्भावाभावाद्धेतोः पूर्वोऽप्यनुभवः पृथग्भूतो न भातीति साधर्म्यं
दृष्टान्तः ।

तर्हि उभयमपि स्मृतिकाले कथं भाति । आह - अन्वभूवमिति ।

अस्मदर्थं विश्रान्तमेव भाति । अनेन किमुच्यत इति चेत्

पूर्वार्परात्मकानुभव विकल्प स्मरण संविदन्तर्मुख स्वभावः

अहमित्येवं स्वरूपो य आत्मा तत्र तयोर्द्वारोहणं विश्रमः तेन

हेतुना स्वप्रकाशायाः पूर्वानुभव संविद्रूपताया भासनात् ।

तल्लीनस्येति । तदनु भव लीनस्य घटादेरपि स्वप्रकाशकत्वेन

भासनमुक्तम् । किञ्च स्मर्तृरूपः प्रमाता अनुभवमर्थं

चात्मन्यारोप्य भासत इति णिजर्थोऽप्युक्तः । तदेव स्पष्टीकरोति -

प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् । संख्याक्षिप्त इति -

अन्वभूवमित्येक त्व संख्याक्षिप्ते । तद्वति संख्या वति । कतृभूते

अस्मदर्थे प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थरूपोऽनुभवः बृंहितः । तदनुभवद्वारे

णानुभूतोऽर्थोऽपि तत्रैव बृंहितः । न तु

स्वातन्त्र्येणेति । अनुभवद्वारेण विना असावनुभूतोऽर्थः स्वयमेवास्मदर्थे
विश्रान्तो न भवति । तदर्थमिति ।

अस्मदर्थेऽनुभूतस्यार्थस्यैव विश्रान्त्यभावात् अनुभवद्वारेणैव विश्रान्तत्वात् ।

अन्वभूवमित्यत्रानुभाव्यस्य

कर्मणा स्वत एवसिद्धत्वात् कर्म निर्दिष्टम् । पटादिः पुनः अयं घट

इत्यनुभवकाले अन्वभूवमिति भूतार्थ रूपमस्मदर्थं नारोहति । हीति ।

यस्मादनुभवस्मृतौ पृथक् न भाति । अन्वभूवमहमित्यात्मारोहेणा

भासनादित्य परार्धोक्ताद्धेतोः ।

तस्मात् संविदामैक्यमिति पूर्वश्लोकेन संबन्धः । अन्वभूवमिति लुङ्गा भूत

कालस्यद्योतितत्वात् ।

प्रागिति भिन्नक्रमः । उत्तमपुरुषेणास्मदर्थस्य द्योतितत्वादहमित्यापि

भिन्नक्रमः । आरोहणमिति

रुहिरपिणिजर्थोऽपि । अनुभवस्मृतेरर्थवत् पृथक् न भवतीति केनोक्तम् ।

अर्थवन्नभातीति चेत् अर्थोऽपि

अनुभवनन्नभातीति पृथुबुधोदराकारात्मना स्वभावेन किं न

भाति । भातीत्येतदर्थानुभवयोः समानम् । अथास्यानुभवोप्यर्थ

सादृश्याभावादनुभवोऽर्थवत्प्रकाशत

इत्येतद्दूषणं न भवति । स्मृतावुभयमपि प्रकाशत इत्येतत्तावदङ्गीकर्तव्यम् ।

अनुभवः पृथक्खे न भातीत्येतदेव प्रतिपादयति - तथाहीत्यादिना ।

अतीतानागतः सर्वथा सर्ववादिभिरूपगतं यथा प्रत्ययस्य परचित्तज्ञ

ानमित्यादिना योगसूत्रे परचित्तमपि

विषयी भवतीत्युक्तम् । तत्रेति प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानमिति सूत्रे

घटपटादिक्षणिक ज्ञानात्मना परिणतगुणरूपं सत्त्वमेव

चित्तशब्देनोक्त - न भवति चेत् योगि प्रत्ययस्य संयम विषयीकार्यत्वं

किमुच्यतेति ।

अत्र संयमो नाम विषयेन्द्रिय सन्निकर्षाज्जायमानश्चेत्रमैत्रादि ज्ञानवलम्बन

योगः शक्येत

सालम्बनं च न शक्येत । तस्माद्योगि ज्ञानं परकीयमनुभव - पूर्व भानं

निजमनुभवमपि

विषयीक्रियतामित्याशवं य परकीयमनुभवतीति दृष्टान्त एवं

भातीत्यन्ते सूत्रेणासिद्ध इति यति । अथवाङ्गीकारेण दृष्टान्तस्य

सिद्धत्वेऽपि अन्वभूवमिति प्रकृतेऽर्थे अयं चैत्रः घटमनुभवतीत्यत्र अयं

पदोऽपीति सूत्रशेषेण सूचयति ।

योगिनामपि भासन्ते नदृशो दर्शनान्तरे ।

स्वसंविदेक मानास्ता भान्ति मेय पदेऽपिवा ॥ ५ ॥

दृशः चैत्रमैत्रादेः अनुभवादि ज्ञानादिनियोगिनामपि दर्शनान्तरे

भावना द्युद्भवे लोकोत्कृष्टज्ञानविशेषे अर्थवद्विषयत्वेन न

भासन्ते । यथोक्तम् - न च ज्ञानमिदन्तया भाति । इदन्ताह्यज्ञानत्वं न

चान्यदन्य वपुषा भातं भातं भवेत्

तज्ज्ञाने न भात्येव । परं भाति च यत्त देवाहमित्यस्य वपुरिति परज्ञानमपि

स्वात्मैवेति ताश्चैत्रादि दृशः स्वसंविदेकमाना इति स्वप्रकाशैक

प्रमाणाः अहं रूप स्वप्रकाशाः । किञ्च चैत्रमैत्रादि परकायानु

प्रवेशात् चैत्रमैत्रादि प्रमातृ न हमिति स्वात्मी कुर्वतो योगिनः

तच्चत्रै मैत्रादि स्वसंविदेक मानास्ता इति स्वाहन्तैकरूपा भान्ति । अपि

वा भान्ति चेत् अयमनुभवतीति मेयपदेपतन्ति न त्वन्वभूवमित्यस्मदर्थरूपे

मातृपदे योगिनां परिमित

चित्र मैत्रादि प्रमातृविज्ञानविलक्षणं तत एव तद्विषयी करणक्षमं

ध्यानधारणाद्युद्भूत मल्लोकं ज्ञानं मस्ति । तत्र योगि ज्ञाने

दृश इति चैत्र मत्रै द्युपलब्धयः विषयत्वेन भान्ति । तदेन

सर्ववाद्यपि संवादित्वेन प्रतिपादयति - तथा हीत्यादिना ।

सौगतानां ज्ञान सन्तानमेव तत्त्वमिति सौगता इत्युक्तनीत्या ज्ञान

सन्तानमात्र तत्त्ववादिनां तावत् ज्ञानं

स्वप्रकाशैकरूपं तत्तादृशं ज्ञानं ज्ञानान्तरेणेति । योगि ज्ञानेन वेद्यं चेत्
तर्ह्यनन्य

वेद्यतया प्रकाशनरूपं तस्य ज्ञानस्य वपुर्यत् तद्वपुः

प्रकाशितं स्यात् । तस्मात् सौगतानामपि ज्ञानं ज्ञानान्तर वेद्यं न भवति ।

सांख्यानामपि क्षित्यादि प्रकृत्यन्त जडरूप तत्त्वोत्तीर्णस्य अत

एवा संवेद्य पर्वणाश्चिद्रूपस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बरूपाच्छायैवोपलब्धिः ।

पुरुषश्चासंवेद्यपर्वेति संवेद्यकोटौ न भवति

इत्युपलब्धिरूपा तच्छाया कथं वेद्या स्यात् ।

प्रतिपाणिभिन्नभिन्नस्यात्मनो नित्यानुमेयत्ववादिनां

वैशेषिकाणामात्मनि क्षीरादौ शक्यत्वादिवा भेदेन

समवायिपरगतमिति चैत्रमैत्रादिगतं ज्ञानं योगिशरीरान्तर्वर्तिना

मनसा कथं गृह्येत । योगिनस्तच्चैत्रमैत्रादि शरीरान्तः प्रवेशे

तत्रस्य चैत्रमैत्रादि प्रमातुः अहमिति शरीर करणाद्योगि प्रमातृरूपे

काहन्ता भासित्वाच्च वैरोषिकाभिमतः आत्मनेऽन्योन्यं भेदो विगलेत् ।

योगिनाप्रत्यक्षी कृतत्वादात्मनः नित्यानुमेयत्वं च विगलेत् । अनुभव

ज्ञानस्य ज्ञानान्तर वेद्यत्वे तज्ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वं

तस्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वं मूलक्षति रूपमवस्थानम् । आदिशब्देन

स्मरणकाले तस्यासत्त्वं चेद्युक्तं तस्मादिति ज्ञानस्य ज्ञानान्तर

वेद्यत्वा भावात् योगिनश्चैत्रमैत्रादि परचित्तवेदनावसरेवातदख्येतैत्र
मैत्रादि प्रमातृ देहान्तर्गताहं रूप प्रकाश सहचारि घटसुखादि
प्रकाशत इति । इयानितीति । एतावानेव प्रकाशः । तत्रेति । तादृशे प्रकाशे
प्रकाशो तद्धटसुखादीदन्तया भाति । तद्गतस्तु प्रकाश इति -
तच्चत्रै मैत्रादि देहगतः प्रकाशः योगिनः अहमित्येवं
स्वप्रकाशतया प्रकाशते । जडत्वेऽपि प्रमात्रीकृते चैत्रमैत्रादि निशभागेऽपि
मन्यमानः इदं

परज्ञानमित्यभिमन्यते योगी । अविगलित स्वपरविभागत्वात्
प्राप्तयोगप्रकर्षस्तु सर्वं परमेश्वर पदात्मत्वेन पश्यन्
स्वपरविभागं स्वकल्पितमेव पश्यतीति चैत्रमैत्रादिज्ञानस्य
योगिज्ञान ता भवतु । तथाप्यन्वभूवमिति प्रकृतम् ।
एतद्योग्यनुभवसदृशं न भवतीति दर्शयति तथा हीत्यादिना योगिनः
अयं चैत्रः पटमनुभवतीति चैत्रमैत्रादिपरनिष्ठह्रस्वे एवानुभवः
प्रकाशते । अहमनुभवामीत्यात्मारोहेण प्रभवस्याहमंशविश्रान्तिरनालीढेदं
भावैव भवतीति यस्मादनुभवः
पृथङ्भाति । तस्मादैक्यभिन्न कालानां संविदां वेदितेत्युक्तं नैव ह्यनुभवो
भाति स्मृतौ
पूर्वोऽर्थवत् पृथक्खे पृथगन्वभूवमहमित्यात्मारोहेण विश्रान्तिवशादनुभव

स्मृतौ पृथक् भातीत्युच्यते चेत्

तदा तर्हि स्मृतिरूपः कश्चित् परामर्शविशेषः सोऽनुभव आसीदिति

अनुभवमिदं तथा परामृशन्नुपलभ्यते । यदि वा किञ्च मयादयिता

वदन कमलं दृष्टमिति इदन्ता रूप दयिता पदा न् अन्यत्

परामर्शान्तरमुपलभ्यत इत्युभयपरामर्श विशेषानु सारेणापि

अनुभवस्मृतौ पृथग्भातीति किं न व्यवहियते इति पराभिप्रायं

प्रतिक्षिपति सा दृढःखेन मे आसीदिति । भेदतः पृथक्त्वेनायं स्मर्यते

सोऽनुभवो ममासीदिति एवं भूतं स्मरणं यत् तन्मया दृष्टमिति

दृश्येन घटेन दर्शनं न तदनुभवेन सह माया दृष्टमित्यस्मदर्थ

विश्रान्तायाः स्मृतेः व्याकरणं विभाज्य स्पष्टीकरणं सा

दृढः न मे आसीदित्यत्राप्यनुभवात्मा दृक् अस्मदर्थ विश्रान्तैवेत्यर्थः ।

किं च सा दृक् मे आसीदित्येवं मया दृष्टमिति च भिन्न क्रमत्वेन

योजयति । अत्र सा दृढःखेनमे आसीदिति केवलं दृढमात्र रूपं

परामर्शनं मया दृष्टमिति विषयविश्रान्तं दर्शनं परामर्शनं चेति स्मर

णरूपमेतदुभयमपि

अन्वभूवमित्युचित परामर्शायाः स्मृतेर्व्याकरणम् । अपिश्चार्थे ।

लोकस्य लोक्यमान घटपटादि तुल्या व्युत्पन्नस्य सा दृढः मे

आसीदित्येवं भूतं संवेदनं न भवति । स लोकं काञ्चिदपी

दृशं स्वात्मनः पृथग्भूतान्न मन्यते तथापि तु एवं भेदेन यत्
स्मर्यते कस्यचिद्विवेचकं मन्यस्य एवं भूतं स्मरणं
यत्तत्स्मरणं वक्ष्यमाणायाः स्मृतेः व्याकरणं व्यक्ती करणं
पदस्य प्रकृति प्रत्ययार्थं निरूपणमिव काल्पनिकं विभज्य आकरणं
परत्रेति अधिकारिणि प्रतिपाद्वमात्रं सविवेचकं मन्योऽप्यन्वभूवमिति पूर्वोक्तां
स्मृतेर्मूलं प्रतीतिं विमृशति यदि
तदासादृढ मे आसीदित्यनुभवं पृथग्भूतं न वेदयते
शिरोव्यतिरेकेण राहोरभावात् एतद्राहोः शिर इत्येतत् प्रथमं यथा
काल्पनिकं च मन्यते विवेचकं मन्यते तद्वत् सादृढस्वेमे आसीदित्येवं
तदपि अनुभवस्येदन्तया पृथग्भवनमपि
काल्पनिकं मन्यते । विवेचकं मन्यः पारमार्थी करोति । अन्यथेति भेदं
काल्पनिकं न
मन्यते चेत् स घट इत्यत्रस्मर्यमाणो घटः स्वप्रथने
प्राक्तनमनुभवमपेक्षते । तद्वदनुभवोऽपि स्वप्रथने
प्राक्तनमनुभवान्तर मपेक्षणीयं स्यादित्यनवस्था । लोकस्य लोक्यमान
घटपटादितुल्यस्या व्युत्पन्नस्य साफ
उक्तमेवार्थं प्रकटी करोति - तदित्यनेन दृश्यदर्शनयोरप्यनुभूतत्व सूचकेन
तच्छब्दपरामर्शेन हि

दृश्यस्य घटस्य दर्शन रूपस्य च स घटः सोऽनुभव इति
 परामर्शात्मिका पूर्वानुभव विषयतापत्तिरुच्यते अन्यथा तच्छब्द
 परामर्शाभावे दृगित्येव स्यात् । तस्मादनुभवं
 चाधत्वदनुभवान्तरेणापतित इत्यापतितम् । तत्रापि दृङ् मया
 दृगन्तरेणानुभूतमित्यत्रापि दर्शनस्य दर्शनान्तरानुभूतत्वेऽपि
 तस्य दर्शनान्तरापेक्षया न तु मूल प्रतीतिं विमृशन् इत्युक्तं
 भवता । सा स्मृतेर्मूल प्रतीतिः कीदृशीति चेत् आह - मया
 दृष्टमित्येवं भूतास्मदर्थ विश्रान्त्यात्मिका सा मूल प्रतीतिः ।
 तत्रापि चोदयितुमाह - मया दृष्ट पूर्वमित्यत्रापि भवता
 मूलप्रतीतित्वेनाभिमतोऽप्यर्थे तदनुभवात्मकं कर्शनं
 दृश्यरूपतावदनविश्रान्तमुक्तं शुक्लवदखे दृश्यविशेषणीभूतत्वाददर्शनमपि
 दृष्टमित्येतत् दयिता वदननत् स्वयमपि
 दृश्यमेव भवति । नत्वात्मारूढं दर्शनं स्य कर्मणि दयिता वदने
 निष्ठोत्पत्तेर्दर्शनमपि दृश्य विश्रान्तत्वात् दृश्य सदृश कर्मणि निष्ठोत्पत्तेरिति
 स्ववाचमपि स्वमुखोत्थां वाचं
 परमार्थं न जानाति । तस्य वाचोऽर्थं परमार्थतो न जानाति ।
 कर्तुः क्रियया व्याप्यं कर्मेति एतद्वदनं न जानाति । तथा च तदेवोपपादयति
 - कर्तृस्थमेव क्रियमाह दशकै राज्ञि

दशर्नं स्य विश्रान्तत्व मुक्तम् । न भृत्यविश्रान्तत्वं । कर्तुः क्रिया
व्याप्यं कर्मेत्यत्र क्रियायाः कर्तृविश्रान्ततैव न तु कर्मणि । तेन
ज्ञानक्रिये प्रमात्रायत्ते । जैमिनीयैरिति मीमांसकैरपि तत्तत्कर्मफल

प्रदः स्वतन्त्र एव फलं ददातीति फल भावनात्मिका दृशिः

संविद्धिः । अर्थात् भाययितृरूप प्रमातृविश्रान्तैवोक्ता । दृष्टतां रूपाघटादेः
प्रकटता घटादि विषय धर्मो न भवति ।

प्राभाकरमतेऽपि स्वप्रकाशत्वात् स्वतन्त्रापि संविद्धिषयस्य
प्रमातृविश्रान्तित्वमेव कथयितुं सूत्रे मेयेत्युक्तम् ।

तस्मादन्वभूवमहं मयानुभूतमित्येतद्वयं शब्दवैचित्र्यमात्रं न त्वनयोरर्थभेदो
भवति । अन्ये तु भिन्नक्रमत्वेन

योजयन्ति । दृगासीत् सा मे इत्येवं मया इत्यनन्तरोक्तायाः

अन्वभूवमित्युचित परामर्शायाः

स्मृतेर्व्याकरणमित्यत्र योजने । अपिश्चार्थे वर्तते ।

देशकालाकाराविशिष्टवस्तु मात्र साक्षात्कारिणा निर्विकल्पकेन

दृष्टं नीलादिवस्तु अत्रत्यमिदानीं भूते

प्रमातुर्विर्मर्श विशेषे विश्रान्तीकृत्य यावन्नपरामृष्टं तावन्नस्मर्यते । धावतो

जनस्य मार्गे

निर्विकल्पकदृष्टं तृणपर्णादि इदमेवं तृणमिदं पलालभित्यादि विशेष रूपे

णापरामृष्टत्वात्

यथा न स्मर्यते तथा दृष्टमपि वस्तु प्रश्चान्नस्मर्यते । तस्मान्निर्विकल्पक

समनन्तर भाविनिर्विकल्पकाले

तान्निर्विकल्पकं ज्ञानं नीलवादिदन्तया भातपूर्वं वा नवेतीदमेवविचारणीयम् ।

तदेतदिति । स्मृतावनुभवस्य प्रकाशो

माभूत् विकल्प ज्ञाने निर्विकल्पकं किं न प्रकाशत इत्याशंक्याह -यात्यादि ।

अहमिमं पश्यामीत्यर्थ

तदर्थपरामर्शपुरस्सरदर्शनप्रधानायाः अध्यवसा किञ्च घटोऽयमिति केवल

विषय परामर्श प्रधाना च याध्यवसा

तद्दिद्विविधमपि विकल्प ज्ञानं स्वपूर्वभाविदर्शनं

निर्विकल्पकम् । अवसातरीति । विकल्पयि तृरूपे प्रमातरि

अपृथग्भावेन समवेतं बोधमिति । अहमित्यारोहे भासनादित्युक्त नीत्या यथा

स्मरण काले

अनुभवस्मर्तारि विभागेन समवेतो भवति । तद्वद्विकल्प कालेऽपि

निर्विकल्पकं विकल्पयितरि समवेतं भवति । तस्मान्निर्विकल्पकमपि

विकल्प ज्ञानस्य न विषयी भवतीत्यर्थः । इह दर्शनामिति ।

निर्विकल्पकं ज्ञानं स्वकाले येनाविनाशिना अत एव सहजेन

निजेनात्मज्ञानात्मना वपुषा यादृशमहं रूपं तादृशे नाहं

रूपेण वपुषा सवदेति विकल्पादिज्ञानकालोपिभातव्यं

विकल्पादिज्ञानकालेऽपि तादृशं वपुर्नृत्यजति । तच्च निर्विकल्पात्मक दर्शनं
स्वकाले

अनव्य प्रकाशं अन्येन विकल्पादिना ज्ञानेन प्रकाश्यमानं अत एवाहमित्येता
वातारूपेणो चित प्रकाशं तस्य

निर्विकल्पक ज्ञानस्य संबन्धिविकल्पांशविचारः । तदानीं स्वकाले न
कुत्रचिदिति स्वात्मनि

विषयेवाङ्गं न भवति अङ्गी भवति । अङ्गी भवति चेत् तन्निर्विकल्पकं
विकल्प ज्ञानमेव भवति । किन्तु तन्निर्विकल्पकानन्तरभावी अवसायोऽपि
विकल्पज्ञानमपि । एवं भूत इति । स्वकालेऽनन्यप्रकाशः

अहमित्येतावता रूपेणापि प्रकाश इति सूचयत्यपिशब्देना तत्र विकल्प
ज्ञाने । निर्विकल्पक समनन्तरभाविना तने विकल्प ज्ञानेन

परामृश्य मानं वस्तु अहमिमं पश्यामीति वर्तमानत्वे

नास्मदर्थ परामर्श पुरस्सरानुभव परामर्शमुखेन वा

परामृश्यते । इममित्यनेन प्रत्यक्षायमाणत्वेनास्य विकल्प ज्ञानं

प्रत्यक्ष व्यापार निर्विकल्प स्येति दर्शितम् । घटोऽयमिति केवलं तद्वस्तु

मात्र निष्ठत्वेन वा परामृश्यते । अस्य विकल्पस्यात्रायमिति शब्देन

प्रत्यक्षायमाणत्वमुक्तम् । तत्रेति । घटोऽयमित्यन्त्ये विकल्पे दृश्यत

इत्येव मादिरूपस्य दर्शनादेः पृथक् परामर्श एव नास्तीति का तत्र
दर्शनं स्ये दन्ताशङ्का । ततश्चान्त्ये विकल्पे दृश्यत इति दर्शनं रूप
परामर्शाभावेन पारिशेष्यान्मया दृश्यत इत्यहन्तयैव
परामर्शस्तदभावेऽपि दृश्यत इति दर्शनं परामर्शा भावेऽपि
विकल्पस्य निमीलिताक्षेऽपि संभवात् निमीलिताक्षे प्रमातरि
नीलादेरर्थस्यादर्शनात् तत्संबन्धी विकल्पः ,इत्याह -स्वयमित्यादिना ।
एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहन परायणे ।

ज्ञाने वाप्यन्तराभासे स्थित एवेति निश्चितः ॥

इति वक्ष्यमाणनीत्या स्फुट क्रमविषय पर्यवसितः

अध्यवसायः स्वयमर्थास्पर्शो सति मीलित सहज एवार्थो भासः । अहं

पश्यामीत्याद्ये विकल्पे पश्यामीति दर्शनं

विषयनिष्ठत्वेनाहमित्यस्मदर्थान्तर्भूतम् । अत एवाहं भावास्पदम् । अवसातरि
प्रमातरि विश्रान्तम् । ततः

अहं रूपतया परामृष्टमिति विक विकल्पबोधान्तरभूतेन स्वात्मना बोध्यतां न
बोधयति । केवलं स्मृतिरेव बोधस्य

बोधान्तरबोध्यतां न बोधयति विकल्पोऽपि न बोधयतीत्यर्थः । अवसा नाम

अवसायः । समवेतमित्यनेन पदेन

कल्पस्यापृथग्भावमाह - अवसासुस्वतन्त्रः इत्यवसातरि अन्तर्मुखं

स्वरूपं ज्ञेयस्य ज्ञानमस्य तु ज्ञाता ज्ञानस्य ज्ञातृतनोः

शितिरेकास्यास्त्वहं नान्य इति श्री विरूपाक्ष पञ्चाशिकोक्तनीत्या ज्ञेन्तास्पद
इत्यर्थः । दर्शनमिति ।

निर्विकल्पकमनुभवनमुक्तं । विकल्पस्मृत्यादेरेपि एतदुपलक्षणम् ।

ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण परामर्शो अयमेव न्याय इति तज्ज्ञानं

तदानीं प्रमातरिसमवेतं भवति । ज्ञातृलभ्यत्वात् ज्ञाना

देवदर्शयति - अहं विकल्पयामि अहं स्मरामि मया विकल्पितं

मया स्मृतमिति अहन्तारूढयैव विकल्पादेरवभासात् । इति । अत एवेति ।

अनुभवादिनामस्मदर्थ रूप प्रमातृविश्रान्तत्वात् अमी अनुभव

विकल्पाद्याः आत्मनः परमेश्वरस्य स्वरूपे विश्रान्तत्वात्

शक्तिविशेषा इति दर्शितम् । ज्ञानस्मृत् यपोहनशक्तिमानित्यत्र । एवमियत

इति । स हि पूर्वानुभूतार्थोपलब्ध्येत्यादि अवसातरिदर्शनमित्यन्तस्य

प्रमेयस्य यत् फलं तदुपसंहर्तुमिति उपसंहारद्वारेण

प्रदर्शयितुमाह तदिति । तच्छब्दस्तस्मादत्यर्थे वत्मानो हेतु भावेन

स्थित्वा श्लोकसप्तकोक्तस्य पर्यन्तेऽष्टमश्लोके उपजीवनं सूचयति ।

तद्यथा अनुभवस्यार्थस्यैव स्मरणान्न भेदेनावभासः स्मृतिः

शक्तिश्च परमेश्वरस्येति यदुक्तं ततः अत्र इदं

तत्परिनिष्ठितत्वमिति मया दृश्यत इति अयमिति दृष्ट इति स इति मया दृष्ट

इति

मया दृष्टः स इति चामृशति परमशिव रूपेसंविन्मये प्रमातरि
ग्राह्य ग्राहकता भिन्नाविति । ग्राह्यरूप तथा ग्राहकरूपतया च
भिन्नौ योजितौ अर्थौ घटादि देहादि स्वभावौ वेद्यौ भातः ।

प्रकाशते इत्यायातम् । तदित्यत्र तच्छब्दस्य निर्वाहान्वय एव कृतः इह ।
नच युक्तं स्मृत्ये भेद इत्यनेन स्मृतिरनुभवं क्रोडीकरोतीत्युक्तम् ।

कदाचिन्मया दृश्यत इत्यभिसन्धि

प्राधान्येनानुभवितृरूपस्वात्मदर्शन परामर्शपूर्वकमनुभाव्यमामृशति

कदाचिन्मया दृश्यत इत्यस्मदर्थपरामर्श दर्शन परामर्शनं

च विहाय सहसा घटपटादिवस्तूपनिपाते चा तदर्थक्रियां

प्रत्याग्रह विशेषे वा स्वात्मानं दर्शनं चानाभिसन्धायायमित्यनुभाव्यमेव

परामृशतीति अनुभवोद्विधा ।

तत्रापीति । अयमित्यनुभव परामर्शोऽपि मया दृश्यत इति

प्रमातृरूपः प्रकाशपरमार्थोऽस्त्येव । अन्यथा अयमित्यस्य

प्रकाशायोगात् एवं मया दृश्यते अयमित्युभयथानुभवे क्रमेण

मया दृष्ट इति मया दृष्टः स इति स्मर्तृरूपा स्मदर्थ परामर्श

पुरस्सरं स्मरण परामर्शपुरस्सरं च द्विधा स्मरणभेदः

स्मर्तृरूपा स्मदर्थ परामर्श विना केवलं दृष्ट इति स्मरणमात्र

परामर्शेन एकोभेदः स इति विषयमात्रपरामर्शेन एक इति चत्वारः
स्मरणभेदाः मया दृश्यत इत्यस्मदर्थानुभवित्रनुभवात्मक
दर्शनं परामर्शात्मना अयमिति केवलमयमितिदृश्य परामर्शनं । चेति
द्वावनुभवभेदौ स्मृतिरनुभवस्य मानं सोऽर्थस्य द्वौ सहानुसन्धानमित्युक्त
नीत्या

एतदनुभवस्मरणोभयमेलनात्मकानुसंधानरूपं
प्रत्यभिज्ञानमपि अत्रैवेति अनुभव स्मरणयोरनाभूतं
तदनुसंधानमेतदनुभवस्मरणभेदादष्टधा । तदेव दर्शयति -
सोऽयमिति । स्मरणानुभवानुसंधेय वस्तुपरामर्शात्मकमेकं दृष्टोऽयमिति
स्मरणात्मक दर्शनानुभवानुसन्धेय
वस्तुपरामर्श प्रधानात्मके ' मयादृष्टोऽयमित्यस्मदर्थ स्मर
णात्मकदर्शनानुभव परामर्शप्रधामेकं मया दृष्टः
सोऽयमिति अस्मदर्थपूर्वानुभवानुभूत वस्तु
स्मरणानुभवपरामर्शप्रधानमेकम् एतच्चतुष्कं
भूतार्थरूपं स दृश्यत इति स्मरणवर्तमान दर्शनात्मकं, वस्तु परामर्श
प्रधानमेकम् । सोऽयं दृश्यत इत्यनु भूत
वर्तमान वस्तु दर्शनं परामर्श प्रधानमेकं ' स मया दृश्यत इति
स्मरणा स्मदर्थ दर्शनात्मकानुभवपरामर्श वस्तुपरामर्श

प्रधानमेकं मित्यनुसंधानचतुष्कं वर्तमानेऽर्थे वर्तत

इत्यष्टधा । एतदनुसंधानं व्युत्क्रमेणाप्यष्टधा भवति । तद्यथा - अयं सः ।

अयं दृष्टो मया । अयं स दृष्टो मया ।

इत्यत्राप्येतच्चतुष्क - यं स दृश्यते । मया स दृश्यते

मयायं स इत्येतच्चतुष्कं वर्तमानेरखेऽर्थे वर्तत इत्यनुसंधानं ।

षोडशधा इति पूर्वोक्ताः स्मरणभेदाश्चत्वारः द्वावनुभवभेदौ ।

अनुलोम प्रतिलोम क्रमेणानुसंधानं षोडशषु अनुभवादिसंवेदनेषु

प्रकाशमानमनुभव्यादिसंवेद्य रूपं ग्राह्यं

ग्राह्यं प्रकाशादिति विश्वसत्ता प्रसादान्महाप्रकाशादबहिर्भूतम् । अन्यथा तस्य

प्रकाशायोगात् तद्ग्राह्यमहाप्रकाशात् बहिर्भूतञ्च । अन्यथा

बहिर्भूतत्वाभावात् । न च तत एवेत्यादि । ततो

महाप्रकाशादेव । तदेवेति । तद्ग्राह्यमेव तदेवेति । एकस्मिन्नेवकाले

पृथग्भूतं चा पृथग्भूतं च न भातीति । ननू ' निश्चये । न तत्र

महाप्रकाशग्राह्ययोर्मध्ये घटादिवत् स्वयमपि - द्वावहमिति कल्पित

प्रकाशात्मा माया प्रमातृरूपः अन्यः

कश्चिदर्थोऽस्ति । यतोमाया प्रमातु रभावे

प्रकाशमानतया । प्राग्विवार्थेऽप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना । इति च

वक्ष्यमाण नीत्या महाप्रकाशाभिन्नानां ग्राह्यग्राहकरूपाणामर्थानां चैत्रोऽन्यः

मैत्रोऽन्यः घटोऽन्यः पटोऽन्यः इति

कथं कारं पृथग्भावो भवेत् । तस्मात् महाप्रकाशप्रमेययोर्मध्ये परिमित

प्रमात्रात्मकः

कश्चिदर्थोऽस्त्येव । तेन विनाघटपटादिकस्य वेद्यं भवेत् । महाप्रकाशस्य

तावत् अहमित्यशेष विश्वक्रोडीकाराद्वेद्यं न

भवति घटपटादेरन्योन्यं वेद्य वेदकभावो नास्ति । तदुक्तं श्रीलघुवृत्तौ -

पुरुषस्य संवेद्यरूपस्यैव परिमितस्य वेद्यराशौ

गणनम् । तेन हि विना कस्य तत्पृथिव्यादि वेद्यं भवेत् । तेन

वेद्याभासस्येयद्रूपं यद्वेद्य राशेरेवात्यक्त वेद्यभागस्य

भिन्नवेद्ये वेदकीकरणं तद्व्यापृतानि तत्त्वानि कला वायु रूपा किञ्चित्कर्तृत्वेन

प्रेरिता अशुद्ध विद्या तेजो रूपा

किञ्चिज्ज्ञत्वेन दत्तेन वह्नि प्रकाश तेजो रूपा आप्यायिका च माया सलिल

रूपा

अभिष्वङ्गरूप निज मज्ज नात्मक स्तंभन स्वभावा इन्द्रोपलक्षित

पृथिवीरूपा रागशक्तिः । ता एताश्चतस्रः शक्तयः पुरुषं धारयन्ति । मध्ये

त्रिशंकुवत् विश्रामयन्ति ।

अन्यथा पाषाणादिवत् जडभूमिमेवापतेत् । परमेश्वर संविद्गगनमेवोत्पतेत् ।

इत्युभयथापि माया प्रमातृभावे वेद्यमपि

न किञ्चिदिति सङ्कोचविकासावपि न काचिदित्यादि वक्ष्यति च अत्रत्योऽयं
प्रमातापि प्रमेय एव । स तु प्रमात्रीक्रियमाण आच्छादित
प्रमेयताकः इहोच्यत इति । यश्च प्रमाता शून्यादिः प्रमेयव्यतिरेकिणी ।
माता यमेयः सन् कालादिकपञ्चकवेष्टित
इत्यत्र सोऽयमिति विकल्पितप्रकाशात्मार्थः जडत्वात् वेद्येष्वेकतम एव
महाप्रकाशादन्योन्यतश्चैत्रमैत्रादेः घटपटादेश्च विच्छिन्न एव । गौरोऽहं
तृषितोऽहमिति
अनुज्झितदेहप्राणाद्यात्मकवेद्यभाव एव
तस्मिन्नेव देहादावहमिति विच्छेदशून्यप्रकाशोचितेन परामर्शेन
परामृश्यमानो मयाप्रमातेति वक्ष्यते । देहे
बुद्धावित्यत्र स च स्वव्यतिरिक्तं ग्राह्यं प्रतिग्राहक उच्यते । एवं
विश्वप्रतिबिम्बनक्षमत्वाद्विमलमुकुरकल्पे स्वात्मनि नीलसुरवादि
ग्राह्यरूपं चैत्रमैत्रादिग्राहकरूपं चेत्येतद्युगलं
परमेश्वरः स्वस्मादविनापिनः सर्वस्यात्मभूताच्च
विमर्शचिद्धानात् प्रकाशादव्यतिरिक्तं प्रकाशलभ्यत्वात्तदभिन्नं
ग्राह्यग्राहकयुगलं सहैवनिर्मिमीते । इत्युक्तनीत्या
सममेवाभासयतीति यत् एतदवभासनमेवास्य भगवतो
ज्ञानशक्तिरूपं कर्तृत्वं स्मरणशक्तिरूपमनुभूतवस्तुस्मरणकर्तृत्वं चेत्युच्यत

इति

तात्पर्यार्थः । पदार्थस्तु - महाप्रकाशरूपः प्रमाता स एव हि तने
तेन वपुषा जानाति स्मरति विकल्पयतीत्युक्तनीत्या चत्रै मैत्रादिरूपेण
स्थित्वा मया यने सा वनुभवतीत्युच्यते । तत

आमर्शनात् ग्राहग्राहकरूपौ अनुभाव्यानुभावकौ घटादि देहाद्यर्थे ।

तस्मिन्विशुद्धप्रकाशरूपे अनुभावतरि प्रमातरि

भातः प्रकाशते । इत्यते लक्ष्य रूपो माता दृष्ट इति । स इति यत्परामृशति
यतोऽसौ स्मरतीति व्यपदिश्यते । अतः

आदर्शनादपि शुद्धात्मनि स्मर्तृरूपे प्रमातरि स्मर्तव्य स्मर्तृरूपावर्थौ भात
इत्येतदेव लक्ष्यते । एवं ज्ञानपूर्वक

स्मृतेरनुभवरूपोपजीवित्वं द्रढयितुं स्मृति

शक्तिनिरूपणप्रसङ्गादत्रश्लोके मया दृश्यते अयमिति चेत्यनेन भविष्यन्त्या ज्ञ
ानशक्तेरप्युन्मीलनं कृतम् ।

आमृशन्निति रात्रादेशो लक्षणे वर्तते विच्छिन्न वेद्यवाची ग्राहक इति मायीय
कल्पितः प्रमातेति शुद्ध प्रकाश स्वभावो महा प्रमाता । आदितः एक त्रि
ंशत् ।

इति प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां चतुर्थमाह्निकसमाप्तम् ॥

॥अथ पञ्चमाह्निकम्॥

महागह्वान्तरित्यादि - देशकालानवच्छिन्नत्वान्महतीशिवादित्वाद्गुहा । तथा
हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।

इत्युक्तनीत्या श्रीपराशक्तिरूपं हृदयमत्रनितरां तद्वैयेन संवित्मयत्वेन
मयस्य तदैकरसेन स्थितस्य प्रमातृप्रमेय रूपस्य भावजातस्य ।

अत एव स्वरूपान्तः क्रोडीकृतमथराशिमपरमविभिन्ना
कारमात्मनि परिगृह्य कञ्चिदेवार्थं स्वरूपा

दुन्मयमाभासयतीत्युक्तनीत्या मायाप्रमात्रपेक्षया अयं चित्रैः

अयं घट इतीदन्तारूपतया ज्ञानशक्त्यात्मना प्रदीपेन यः

सदाप्रकाशितस्तं शिवं सदा स्तुमः ॥

एवमिति । स हि पूर्वानुमार्थेत्यादिना आह्निकेन स्मृतिशक्तेः

स्वरूपं प्रतिपादितम् । अधुनात्वनुभवमूलस्मृतिशक्त्युपजीवनीयज्ञ

ानशक्तिपरमार्थनिर्णयं

वितत्यश्लोकैकविंशत्या प्रतिपादयति । तत्र वर्तमानवभासानम् ।

इत्याद्यश्लोकेनानुभव शक्त्यात्मनि वस्तुनि प्रतिज्ञां करोति । एवंभूताज्ञ

ानशक्तिरिति । ततः प्रागिवार्थ इति भिन्ने

प्रकाश इति च श्लोकद्वयेन तदनुभवशक्तिविषयाणां अर्थानां

पूर्णहन्तात्मकं प्रकाश एव स्वरूपमित्याह - ततस्तत्तदैकस्मितेति ।

न वासनाप्रबोधोऽत्रेति श्लोकद्वयेन । अहं प्रथारूप प्रकाश

बाह्यानामर्थानां सद्भाव विज्ञानमेव विज्ञेयत्वेन भाति ।

नतु विज्ञान व्यतिरिक्तं बाह्यं विज्ञेयमिति केवल विज्ञान वादि

वासनादूषणेन बाह्यार्थं वादिना दृढीकृत माशवं य ततः

स्यादेतदवभासोऽप्यिति षष्ठेन तावद्धानादानादि व्यवहारजातं

न किञ्चिदुपरुध्यदर्शयति ततश्चिदात्मैवेति- श्लोकेनाह

प्रकाशान्तर्गत घटपटादिबाह्यार्थं वादिनाभ्युपगतैः प्रतिबिम्बाभासैरेव

हानादानादि व्यवहार जातस्य सिद्धत्वे

चक्षुरादीन्द्रिय विषया अमी घट पटादयो भावा अहं

रूपबोधदर्पण लग्नत्वेन प्रकाशमानत्वात् प्रतिबिम्बात्मकाः

एतत्प्रतिबिम्बसमर्पकाः प्रकाशाद्बाह्या नित्यानुमेया बिम्बरूपा

घटादयः केऽपिसन्तीति प्रकाश बाह्यार्थसद्भावनाभ्युपगमेऽपि

तावत् प्रोक्तं अ व्यवहार जातं न किञ्चिदुपरुध्यत इति दर्शयति अथ

चिदात्मैवहीतिश्लोकेन । स्वसंविद्दर्शने विश्वस्य संविन्मयत्वमेव

स्वरूपमिति दर्शयन् प्रकाश बाह्यार्थं सद्भावे प्रत्यक्षप्रमाणं पराकरोति । ततः

अनुमानमनाभात पूर्व इति ।

अभासः पुनराभासादिति श्लोकद्वयेन प्रत्यक्षप्रमाणाभावात्

तत्पृष्ठभाविनानुमानेनापि बाह्यस्यार्थस्यानुमेयतामपि

निरस्यति । एवं प्रत्यक्षानुमान प्रमाणाभावात् बाह्यार्थस्य

सत्तैववास्तीत्यायातम् । ततः स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यनेन
स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरिति वक्ष्यमाण नीत्या इह
परमेश्वरः प्रकाशात्मा प्रकाशश्च विमर्शस्वभावः इति स्वरूप
प्रवेशिकोक्तनीत्या च चिदात्मनः परमेश्वरस्य परामर्श
स्वभावत्वात् शिवादिक्षित्यन्तस्य परामृश्यस्य
तत्परामर्शान् तर्गतत्वात् परामृश्यं जगत्परामर्शद्वारेण
परामृष्टरि अनुत्तर भट्टारके विश्राम्यतीति
चिदात्मन्यर्थानामवश्यं सद्भाव इति दर्शयति - ततः स्वभावमवभासस्येति
आत्मात एव चैतन्यमिति चितिः
प्रत्यवमर्शात्मेति सास्फुरत्तामहासत्तेति च श्लोकचतुष्टये प्रमातृरूपस्याहं
प्रकाशस्याहं प्रत्यवमर्शं वक्ष्यमाणनीत्या
प्रत्यवमर्श एव जीवितमित्यनुभवागमयुक्ति
स्वरूपनिरूपणाभिरभिधत्तेततः आत्मानमत एवायमिति ।
स्वातन्त्र्यादुक्तमात्मानमिति ना हन्तादि परामर्शादिति श्लोकत्रयेण ।
ज्ञानभूतः परामर्श एव स्वभित्तिभूतं
प्रकाशरूपमात्मानं स्वातन्त्र्यं जात नीलपीतादि
जडरूपज्ञेयत्वेनावहनादिष्विदन्ता रूपत्वेन प्रतिभासमानत्वेऽपि
अनुज्झितशुद्धाहंतादि परामर्शादिति ज्ञेयत्वेन

च प्रथयतीति तस्यैव परामर्शस्य प्रधानत्वे न्यायमाह - ततः मायाशक्त्या
विभोरिति श्लोकेन

प्रमातृप्रमाण प्रमेय रूपस्य प्रपञ्चस्य प्रकाशकै रूपत्वेऽपि

भेदोल्लास एव हेतु स्वातन्त्र्य शक्तिमान् या माया शक्त्या

ज्ञाता ज्ञात्रन्तरादखे ज्ञेयाच्च भिन्नः ज्ञानं ज्ञानान्तरात्

ज्ञातुः ज्ञेयान्तरा ज्ञातृज्ञानाच्च भिन्नमित्याह ततः साक्षात्कार

इति । घटोऽयमित्यध्यवसेति श्लोकद्वयेन विशुद्ध

विकल्परूपे ज्ञाने सविकल्परूपे च विमर्श एव प्राणितमित्याह ततः

केवलं भिन्न संवेद्येत्याहिकोपसंहारात्मना श्लोकेन

ज्ञातुर्ज्ञानस्य च पूर्वपक्षे ज्ञानं च चित्स्वरूपं च त्यादिना

श्लोक द्वयेन यदूषितं भीनत्वं तन्मायाशक्त्योपपन्नमिति

समर्थयति इत्याहिकस्य तात्पर्यम् । श्लोकार्थस्तु निरूप्यते तत्र

प्रथमश्लोकस्य । वतरणिकामाह -नन्वित्यादिनामनुविकल्पानुसंधान सङ्क

ल्पोत्प्रेक्षाणामनुभव एव

प्रमाणभूतः । तत्र तेषां स्मरणविकल्पादीनां जीवितभूते तस्मिन्ननुभवे

प्रकाशमाना अर्था घटपटादयः यदिमहतः

प्रकाशात् भेदेनावभासन्ते तत्तर्हि तेष्वपि स्मरण विकल्पादिष्वपि

प्रकाशमानस्यानुभूतस्यार्थस्य तथैव भेदेनावभास उचितः । नो

चेदनुभवो भेदेनावभासते चेत् तेष्वपि स्मरणविकल्पादिष्वर्थाः । अन्यथा न
भेदेनावभासन्त इत्यर्थः । तत् तस्मात्

स्मरणविकल्पादीनां कारणभूतः ज्ञानशक्तिरूपोऽनुभव एव
ज्ञानशक्तिरूपेण निरूपणायः । इत्याशयेनाह - मायाप्रमात्रपेक्षया अयं घटः
प्रकाशते अयं पटः प्रकाशत इति

बहिरात्मना वर्तमानावभासानां तत्तदनुभवविषयाणां
घटादीनां भावानां अमायाप्रमातुर्बहिरात्मनावभासनं यत्तदवभासनम् ।
अन्तरिति । शुद्धचिन्मये परमार्थप्रमातरि
स्थितवतां तेन सहैकात्म्य मनुज्झतामेव घटते तदवभासनम् । अन्तः
स्थितत्वमनुज्झतामेव प्रमाणेनोपपद्यत इत्यर्थः ।

प्रमातारमुज्जित्वा भावाः स्वयमेव भासन्ते चेत् तदिदमित्यवभासनमपि न
स्यात् । प्रमातारं विना कं

प्रतीदमित्यवभासनम् । वर्तमानत्वेन स्फुटयता इदमित्येवमाकारमवभासनं
येषां तेषां भावानां

यदेतद्वहिरात्मनेति कल्पितमायीय प्रमातृपृथग्भावेन हेतुः । भिन्नानां ततो
माया

प्रमातुर्विच्छिन्नानां यदेतदिदमित्येवावभासनं तद्भासनं

चिन्मये महाप्रकाशमये परमार्थ प्रमातरि अन्तः स्थितवतां तेन

परमार्थ प्रमात्रा सहैकात्म्यमनुज्झतामेव घटते । अयमत्र
पिण्डितार्थः । तेनान्तः स्थितवत्त्वेनानुज्झितपरमप्रमात्रात्मक
संविदभेदस्य भावस्य चैत्रोऽहं मैत्रोऽहमिति विकल्पित
प्रमात्रपेक्षया इदमिति भेदेन प्रकाशनं भगवतो महेश्वरस्य
ज्ञानशक्तिरित्युक्तं भवति । बहिरिदमित्यनुभवगोचरत्वेन
प्रकाशमानानां भावानां तदिदमिति प्रकाशमानम् अन्तः
शुद्धचिन्मये प्रमातरि स्थितवतां तदवै यमनञ्जु तामेव घटते
प्रमाणेनोपपद्यत इत्युक्तं । तदिति । तादृग्विधार्थप्रकाशकं प्रमाणं दर्शयति -
अयमित्यनुभवगोचरत्वेन बहिः

प्रकाशमानोऽर्थः शिवादिक्षित्यन्त विश्वसत्ताप्रदविश्वोत्तीर्ण
प्रमातृरूप प्रकाशात्मतया विना प्रागिव तदर्थं ज्ञानोदयात्
पूर्वमिव स्वीय ज्ञानोदयेऽपि अप्रकाशः स्यात् । प्रकाशात्मतया विना
स्वसत्ताया एवाभावात् । तस्मात् स्वीयज्ञानोदयेऽप्यप्रकाशः स्यात् ।
विश्वसत्ता प्रदः प्रकाशहरखे स्वात्मनि स्वस्वरूपेन भिन्नः अन्योन्य रूपो
न भवति । स्वात्मन्येक एवेत्यर्थः । किञ्च प्रकाशः अर्था- इति ।

तस्मादर्थस्य विश्वस्यात्मा स्वरूपं प्रकाशता
प्रकाश एव विश्वात्मना प्रकाशत इत्यर्थः । यथोक्तम् - यत्प्रकाशते
तदेक प्रकाशात्मकमिति यथोक्तम् - अवैश्वात्म्ये जाड्यं प्रसज्यति चितः

स्पन्द वपुषः प्रकाशाद्भिन्नं चेति ।

चितोविश्वात्मत्वादपि च जगतश्चिन्मयतया ,शिवः सर्वं सर्वं शिव इति शिवं
यामिशरणम् ॥

अथोनीलादिः तस्य नीलस्य नीलादिरूपतैव प्रकाशता

नीलशरीरोत्तिर्णा अपरा नील व्यतिरिक्त अप्रमात्रात्मिका प्रकाश

तर्हि तस्मात्तन्नीलं सर्वान्नीलाननुभवितृन् प्रमातृन्

प्रति अहं नीलमिति संभावनया यथा भण्यते तद्भणनं

संभावनामात्रमेतत् । तन्नीलं परमार्थतः स्वात्मन्येव नीलस्य

नीलतां न तु चैत्र मत्रै । मैत्रादिनिष्ठत्वानुपपत्तेः । न हि जटा दन्यः पटः

घटनिष्ठो भवति । नीलं स्वात्मनि वा न

नीलं प्रमातृ दृष्टिगोचरत्वाभावात् नीलं न चेत् पीतं भवत्वित्याशंक्य नानीलं

नीलं स्वात्मनिपीतमपि न भवति ।

प्रमातृ प्रकाशा अत् । एवं नीलस्य नीलता यथा तथास्य नीलस्य

प्रकाशमानावपि सर्वान् प्रतिभवेत् । सर्वानिति ।

नीलं न साक्षात्कुर्वतः प्रमातृन् प्रति नीलं साक्षात्कुर्वन्नपि वा न

स्यादिति , नीलादेः प्रमातृवर्गं चक्षुरादीन्द्रिय गोचरो भवेत् ।

इन्द्रिया लोकदीपादिक्षण वर्गात् पूर्वमप्रकाशमानः

प्रकाशरूपोऽसौ नीललक्षणोन्द्रियादिलोकादिक्षणा विशिष्ट एव जात इति ।

अथैवमपि स एवेन्द्रियादिक्षणविशिष्टो नीलक्षणः प्रकाशरूपो जात
इत्यत्र इन्द्रियादि विशिष्टः स नीलक्षणोऽपि सर्वान्
प्रति वा न किञ्चिद्वा प्रति प्रकाशते । इन्द्रियादिक्षण विशिष्टस्य नीलस्य
प्रकाशमानतापि सर्वान् प्रति न किञ्चिद्वा प्रति प्रकाशत इति
इन्द्रियादिलोकादिक्षणवर्गात् प्रकाशरूपोऽसौ नीलक्षणो विशिष्ट
इत्यत्रापि पूर्वोक्तः प्रसङ्गः आपतेत् । नीलस्य प्रकटता नीलस्यैव
धर्मश्चेत् सर्वान् प्रतिप्रकटता भवेत् । नि किञ्चिद्वा प्रति सर्वथा
नीलस्य प्रकाशता इन्द्रियादिक्षणविशिष्टस्य नीलस्य प्रकाशता नीलस्य
चक्षुरिन्द्रिय सन्निकर्षात् प्रकटता इति सर्वथा प्रकाशः अर्थशरीर
विश्रान्तश्चेत् अर्थो ममाभासत इति प्रमात्रुलभ्यतया
प्रकाशस्यमितिर्दुरुपपादकता ।

अथेन्द्रियादिमयः प्रमातेति चक्षुरादीन्द्रियमयः प्रमाता
अर्थं प्रति तदानीं चक्षुरादीन्द्रिय सन्निकर्ष समयेऽर्थरूपस्य
प्रकाशस्य कारणं भवेत् । बीजं यथापूर्वमप्रकाशमानस्याङ्कुरस्य । दृष्टान्त एव
दुष्ट इति

दर्शयति - न चेत्यादिना । अङ्कुरः बीजापेक्ष्यानङ्कुरात्मा न भवति ।

अपितु ईश्वरेच्छया चक्षुरादीन्द्रियमयः प्रमाता तदानीमिति
चक्षुरादेर्घटादेश्वान्योन्य संयोजन समयेऽर्थ रूपस्य

घटरूपस्य प्रकाशस्य कारणं भवेदित्याशंक्य दृष्टान्त एव
दुष्ट इति दर्शयति - न चेत्यादिना । अङ्कुरः बीजापेक्षया अनङ्कुरात्मा
न भवति । अपित्वीश्वरेच्छया । यद्वक्ष्यति - जडस्य तु न सा शक्तिः
सत्तायदसतः सतः ।

कतर्कृ मर्त्वतत्त्वैव कायर्कारणता ततः ॥

अत एवाङ्कुरेपीष्टो निमित्तं परमेश्वरः ।

तदन्यस्यापि बीजादेर्हेतुतो नोपपद्यते ॥ इत्यादि ।

तस्मात् बीजं यथाङ्कुरमस्य कारणं न जातं

तद्वदिन्द्रियादिमयः प्रमातापि जडत्वा दर्थरूपस्य प्रकाशस्य

कारणं न भवति । ततः इति प्रकाश स्पर्शा दर्थस्य । एवं विधः

उक्तरूपो दोषो भवति चेत् योऽर्थः प्रकाशात्मा न भवतु । प्रागिव ।

अयं घटः इति ज्ञानो दयात् पूर्व यथा प्रमातुः असौ घटः

अप्रकाशो जातः तथा ज्ञानोदयेऽप्यप्रकाशो भवति ।

ननु ज्ञानं नामार्थ प्रकाशमेव तत् तस्मादर्थ

प्रकाशरूपात् ज्ञानस्यो दयानुदययोरप्यर्थस्य कथं तुल्यता स्यात् ।

ज्ञानस्योदयेऽर्थस्य प्रकाशः अनुदयेऽप्रकाश इति

उदयानुदययोस्तुल्यताकथं भवेत् । अर्थः ज्ञानोदयात् प्रकाशो

भवति । ज्ञानस्यानुदयेऽप्यप्रकाशो भवतीत्येतत् संभवेत् ।

यद्युपपद्येत उपपत्तिरेव नास्तीति दर्शयति यावतेत्यनेन ।

अर्थाद्भिन्नं ज्ञानस्य चिद्रूपत्वात् अर्थस्य

जडरूपत्वाच्चात्थादखेच्छवेन्नं यत् ज्ञानं तज्जडरूपस्यार्थस्य

संबन्धितया कथं स्यात् । पटो यथा स्वस्माद्भिन्नस्य पदस्य

संबन्धी न भवति तद्वत् स्वस्माद्भिन्नस्यार्थस्य ज्ञानमपि संबन्धि

न भवति - । पक्षान्तरमाह -

ज्ञानस्य स्वरूपं अर्थः प्रकाशत इत्येवं भूतं यदि तत्

तस्मादर्थं ज्ञानयोरभेद एवायातः । घट स्वरूपमेव

ज्ञानात्मतयोक्तत्वात् ज्ञानस्यार्थस्वभावत्वेऽङ्गीकृते सति

ज्ञानस्यार्थं तिकिञ्चिद्वा प्रतीत्यादिना

चिद्रूपस्य ज्ञानस्य जडत्वं चापतेत् ।

अथार्थं प्रकाशयतीति ज्ञानस्य स्वरूपं तर्हि तस्मादर्थं

प्रकाशमानं करोतीत्यापतिते अर्थाद्भिन्नं यज्ज्ञानं तदर्थस्य

संबन्धितया कथं - अर्थं प्रकाशते अर्थं प्रकाशयतीति

यथ कर्म प्रकृत्यर्थं व्यर्थयोविवेकः मयैव भेदविदारणे ग्रन्थे

कृत विस्तर इति तत एवान्वेष्यः । तस्मादर्थोद्भिन्नः प्रकाशः अर्थस्य

संबन्धी भवतीति संभावनैव नास्ति । तस्मात् प्रकाशत्वं प्रकाशमानत्वं

महाप्रकाशाभिन्नत्वमिति ।

एवं भूतः प्रकाशः घटेऽन्यः पटेऽन्यो यदि प्रतिपदार्थविच्छिन्नं चेत् क्षणिकज्ञानवादिमत इव

तदन्यश्चेत् योऽहं घटमन्वभूवं स एव पटमनुभवामीति एवं भूतप्रकाशयोः स्वरूपे विश्रान्तत्वादेकप्रमातरि विश्रान्त्यभावादिति वितत्यो पपादितं नश्येज्जन स्थितिरित्यत्र ।

तस्मादनुसंधानस्यायोगादेक एव प्रकाशः प्रकाशः स्वात्मानि न भिन्न इत्येतदपि प्रमेयं दर्शितं दित्यनेन । अर्थान् प्रतिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वं न घटते ।

तथाप्यर्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृत्य बाधकान्तरमाह -

बाधकान्तरं नाम विषयसाङ्कर्यं तद्विषयसाङ्कर्यं घट

ज्ञानोदय एव पटादीनामुदयः सर्वस्य पदार्थस्य युगपदेवोदये

चक्षुषैव रूपज्ञानं घ्राणेनैव गन्धज्ञानमिति मर्यादा भावो

भवेत् । अर्थाद्भिन्नेप्रकाशे अत एवस्वात्मन्यभिन्ने एकत्वे सति

व्यवस्थापकत्वा भावात् विषयस्य संस्कारः । किञ्चाथार्थाद्भिन्नं

अत एव स्वास्मिन्नभिन्नं ज्ञानं पुनरप्यर्थेन संबध्यते चेत्

सर्वस्यार्थस्य युगपदेवोदियात् साङ्कर्यं तज्ज्ञानं नीलमात्रैक

प्रकाशकं चेत् पीतादेः प्रकाशकं न भवति । किञ्च युगपदेव

सर्वार्थोदये पर्वतशिखरस्थस्य प्रमातुर्नगर प्रमातुर्नगरग्रामनदीक्षेत्रादि

पदार्थानुभवान्तरं

तदनुभूतपदार्थसदृशसन्दर्शनेऽनुभूतस्य पदार्थस्याशेषस्य युगपदेव स्मर

णप्रसङ्ग इति भूयात् सङ्करः ।

तत्सांकर्यादर्थः प्रकाशात्मा प्रकाश स्वरूपो भूत्वा प्रकाशते । अर्थः प्रकाशेत्

अर्थ प्रकाश रहित् । न सिद्धयति न संभवति तस्य सत्तैव

नास्तीत्यर्थः । यद्यर्थादन्य एव ज्ञानात्मा प्रकाशः ।

अतएवार्थाभिन्नत्वादेव अर्थतो भिन्नस्तर्हि अर्थाद्विनास्य ज्ञानस्य

स्वात्मन्येव प्रकाशमात्र रूपत्वादभेद एव एवे यमेव । अभेदमेव

प्रतिपाद्यति - तथा हीत्यादिना । नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रकाश इत्यत्र

ज्ञेयरूपो नीलांशः पीतांशश्च । स तावज्ज्ञानस्य न स्वरूपं ज्ञानात् ज्ञेयस्य

भिन्नत्वात् ज्ञानस्य स्वरूपं चेत्

ज्ञानज्ञेययोर्भेदं वादत्यागो भवेत् । नीलांशः पीतांशश्च नीलज्ञानस्य पीतज्ञ

ानस्य विषयो भवत्विति चेत्

अस्माभिरपि तद्विषयत्वमेव विचार्यते । विचारणा प्रकारमाह -

इहेत्यादिना ।

इदं नीलं इदं पीतमिति भेदो ज्ञानबलादभ्युपगन्तव्यः ।

येनैव प्रकाशनेति ज्ञानेन नीलो नील इत्युपगम्यते तेनैव ज्ञानेन

पीतः पीत इति कथं सङ्गच्छतां ज्ञानस्य स्वात्मानि अभिन्नत्वात्

घटपटाद्यर्थेनाभिन्नत्वान्नानात्माभावात् घट ज्ञानेन न
पटव्यवस्था भवति । तस्मान्नीलांशः नीलज्ञानस्य स्वरूपं
विषयश्च न भवति नीलेन जनितः प्रकाशो नीलस्य प्रकाशः पीतेन
जनितः प्रकाशः पीतस्येति नीलादेर्जनकत्वं प्रकाशस्य जन्यत्वं च
यदुच्यते तन्नील पीतयोर्भेदे सिद्धे स्यात् ज्ञानस्यार्थस्पर्शितया
नीलपीत ज्ञानयो नील पीतास्पर्श एक समाग्री नाम नीले न सह
चक्षुषः सङ्गमः तस्य चक्षुषः नीलग्रहण सामर्थ्यं नीलस्य च
शुक्तिरजतवद्यथा प्रकाशः नीलात्मनैव प्रकाश इति इत्येवं रूपैक
सामग्रीको जातः । नीलज्ञानात्मा प्रकाश इत्यादि यदुच्यते
तद्भवदीयं वाक्यं नीलपीतयोर्भेदे सिद्धे स्यात् । चक्षुः नीलरूपं
विषयं पीतरूपं विषयं वा स्पृष्टखेवा इदं नीलमिदं पीतमिति
नीलपीतयोर्भेदे सिद्धे भवति स एव भेदः विचार्यः विचार्य इति
विचारकोटौ पतिरः प्रत्यक्षतो न दृश्यते ज्ञानस्य ज्ञेयात् चक्षुर्नीलादिकं न
स्पृशतीत्यर्थः ।

पुनरपि पक्षान्तरमाह - असौ ज्ञानात्मा प्रकाशः दर्प
णवन्नीलप्रतिबिम्बवन्नीलाकार इत्युच्यते ज्ञानात्मनः
प्रकाशस्य तन्नीलाकारत्वमुक्त युक्त्या प्रति बिम्बबलाद्भवति
तत्प्रतिबिम्बात्मक समर्पकः स द्वितीयं

नीलात्मकबिम्बानपभासादयुक्तमेव उक्तमेतत् ज्ञानस्य ज्ञेयादर्थोद्भिन्नत्वेन
चक्षुरादीन्द्रियं स्वं स्वं रूपादिकं

विषयं न स्पृशति । नीलादिरर्थः ज्ञानात्मनः प्रकाशस्य स्वरूपं न भवति सं
शस्य नीलादिना जन्यत्वं च न

भवति । ज्ञानात्मा प्रकाशः नीलादेरर्थस्य चक्षुरादेश्चैकसामग्र्या परिपूर्णया
सामग्र्या

अन्योन्यसंपर्करूपया जातश्च न नीलाद्यर्थं प्रतिबिम्बग्रहणात् दर्पणवत् ज्ञ
ानात्मा प्र इत्यर्थज्ञानयोर्भेदपक्षे

दोषपञ्चकमालक्ष्याभेदमेव शरणं प्राप्तमाह - अथ भेद इति । तर्ह्यस्मान् प्रति

कुठारभूतस्तव भेदवादस्त्यक्तः

तथेत्यर्थज्ञानयोरभेदाङ्गीकारेऽपि कारणकार्यतावादे शिखरस्थनदीक्षेत्रदर्शनं
जातं

शिखरस्थस्य ज्ञानमेकस्मिन् शिखर समीपे पटु स्फुट ग्रहण

सामर्थ्ययुक्तमन्यत्र समीपे अपर इति भेदः कथं भवेत् ।

ज्ञानात्मनः प्रकाशस्वरूपस्य स्वात्मन्यभेदात् पूर्वमनुभवेऽपि दोषमाह -
तथा

भूतेत्यादिना । तथा भूतानुभवानुभूतेऽर्थे

पश्चात्तदनुभूतार्थं सादृश्यान्यतर वस्तुदर्शनाद्वोधितेऽनुभवसंस्कारे

शिखरस्थेन यो ग्राम

नगरादिरर्थः समुदायेन दृष्टः तस्याशेषस्य बलात्

स्मरणप्रसङ्ग इति भूयात् संस्कारः एकैकार्थ

ग्रहणेनैकैकाभिलाषाद्यर्थ क्रिया भावात् अशेष वस्तु स्मरणेना

शेषार्थ क्रिया समुदायात् विषयस्य साङ्कर्यम् ॥

अर्थ प्रकाशयोरभेदवादेऽपि पराजितो भूत्वा प्रकाशोमाभूत्

अर्थ एवास्त्वित्याह -स्यादेतदित्यादिना । भेदपक्षेऽप्यभेद

पक्षेऽप्यर्थस्य दोषापादकेन प्रकाशकने किं न किमपि प्रयोजनम् ।

अर्थ एवालास्माकमित्येवं वादिनं प्रत्याह अर्थोऽप्रकाशश्चेत्

स्वयमपि सिद्धो न भवति । तस्यार्थस्य प्रकाशैकरूपत्वात् । नहि

भित्त्यभावे चित्रस्य संबन्धः अर्थोऽप्रकाशश्चेत् तस्य सिद्धिरेव न

कदाचिदित्येव दर्शयति - स्वात्मनि नीलामित्यादिना प्रकाशे न विना

भूतं स्वात्मनि हि स्वस्वरूपे न प्रमातारं प्रति । यदि अथवा स्वात्मन्येव पीतं

नकिञ्चिद्वेति सत्ताया

एवाभावान्न कश्चित् स्यात् । तन्नीलं दोषापादकेन प्रकाशनेत्युक्तं

तेन प्रकाशनेत्युक्तम् । तेन प्रकाशेनार्थः किं दुष्येत् । स्वयमास्ति चेत्

दूष्यत्वमस्त्वमेव नास्ति । अत एवेति । अर्थस्या प्रकाशत्वे स्वत

एवासिद्धत्वात् प्रकाशस्यैवाविश्वात्मना प्रकाशात् ग्रन्थकृतैव शास्त्रकारे

णान्यत्रा जड प्रमातृसिद्धावुक्तम् । एवमात्मनीति

अमीघट पटादयोः जडाः । आत्मनि स्वरूपे असत्कल्पाः स्वयमेवोत्पत्तु

मसमर्थत्वादसन्तः प्रकाशयैवेति पूर्णहन्तात्मनः प्रकाशस्यैव

संबन्धिनः सन्ति । तस्माद्विश्वस्य स्वात्मनः परमेश्वरस्य प्रकाश

एव स्वस्वरूपपरात्मना विश्वात्मना चास्तीति । अत्र पिण्डितार्थमाह -

तत् तस्मात् उक्त रूपाद्धेतोः यदि प्रकाशः प्रकाशोयद्यास्ति

तदाऽर्थोऽप्यस्ति । प्रकाशार्थयोः भेदो नास्ति । अथार्यः प्रकाशात्मकएव ।

तदेवोपपादयति - कथमित्यादिना ॥

ननु घटस्य प्रकाशतैववपुः नान्या । सैव प्रकाशता पटस्यापि वपुरित्यादि

रूपेणैक एव प्रकाशः स्वातन्त्र्येण

विश्वात्मना प्रकाशत इत्यायातम् । यथोक्तम् - घटात्मना यः प्रथते प्रकाशः

पटात्मना च प्रथते स एव ।

इत्थं स्वतन्त्रः स्वयं मके एव प्रपञ्च मूर्तिः प्रथते प्रकाशः ॥ इति ।

एकस्य देश काला नवच्छिन्नस्य महतः पूर्णहन्तात्मनः

स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति । जगच्चित्रं समालिख्य

स्वत्मतूलिकयात्मनि ।

स्वयमेव तदालोक्य प्रीणाति परमेश्वरः ॥ इति । निरूपादानसंभार सभित्तावे

न तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाध्याय शूलिने ॥इत्युक्त नीत्या शिवादि क्षित्यन्त

विश्वा वकाश प्रदत्वादाकाश

कल्पे स्वात्मन्ये वैवं विधं किमप्यैश्वर्यमस्तीत्येवं रूपनिगमनमाह - एवं

भूतमिति । नानारूपं नानाविधं

क्रमाक्रमरूपं । क्रमरूपा कुम्भकारादि सृष्टिः अक्रमरूपायोगि

सर्वज्ञादि सृष्टिः इत्येवं भूत क्रमा क्रम रूप कार्य कारणभाव ज्ञाप्यज्ञ

। एकभाव विश्वरूपता

प्रदर्शन सामर्थ्य रूपमैश्वर्यमस्ति । एतावति परमार्थे

पर्यवसाययितव्यम् । अयं पर्यन्तमितिभूतो नियमः कर्तव्यः ।

तदैश्वर्यमेवं चेत् पर्यवस्यति । एकस्यैव प्रकाशस्य विश्वात्मना

स्फुरणे स्वकीयं स्वातन्त्र्यं विना प्रकाशस्य वैचित्र्यापादकं प्रकाशाद्बाह्यं

विश्वमिति बाह्यार्थवादिना

प्रतिपादितम् । प्रकाशवैचित्र्ये नित्यानुमेय प्रकाश बाह्यं तस्मिन्नेव

प्रकाशनं नीलपीतादि प्रतिबिम्ब समर्पकं बिम्बात्मकं , तं

प्रतिबिम्बसमर्पकस्य बिम्बस्याप्रत्यक्षत्वात्

अकस्मात् सिद्धः बोधदर्पणलग्नः प्रतिबिम्बाभास

तत्तत्प्रकाशाद्बाह्यं बिम्बमनुमापयेत् स्वात्मन्यभिन्नस्य बोधस्य स्वात्मनो

विचित्राभासे हेतुता नास्ति ॥

एवं स्वपक्षं स्थापयित्वा स्वप्रतिपक्ष विज्ञानवाद्युक्त

तत्तद्वासना प्रबाधे वैचित्र्यगतं प्रकाशवैचित्र्यं

तत्तत्तीव्रयुक्तिभिर्योजयितुं आह - विचित्रः

तत्तद्धटपटादिय द्यम् अनुभवस्य विचित्रत्वात्तत्तदनुभवसंबंधः विचित्रो

भवतीति तादृग्विधोवासना प्रबोधः

तत्तद्बोध वैचित्र्यहेतुतां नयेत् । तस्य वासना प्रबोधस्यापि वैचित्र्ये

निबन्धनं किं कारणबोधश्चेतस एक एव भवति । तस्य वैचित्र्यस्य

देशकालादेरपि

भवन्मते ज्ञानमयत्वाज्ज्ञानस्य । स्मन्मते स्वात्मन्येकत्वात् ज्ञानस

ंस्कारात्मकं वा सना प्रबोधस्यापि

वैचित्र्याभावात् वासना प्रबोधः प्रकाश वैचित्र्य हेतुः भवति । इह अस्मिन्

सिद्धान्ते तावदभिन्नः

एकस्तस्य बोधस्य प्रकाशमात्रमेव परमार्थः । अस्य बोधस्य प्रकाशाद्वाह्यं

नीलं स्वरूपं चेत् तर्हि

तन्नीलमप्रकाशरूपमिति बोध शरीरनीलस्याप्रकाशत्वाद्वोऽपि न

प्रकाशेत । अथशब्दः पक्षान्तरद्योतकः ।

तथेति । नीलात्मना प्रकाशत्वमेवास्यबोधस्य स्वरूपम् । तदानीं

नीलात्मनैव प्रकाशमाने बोधे सतिपीतस्य

प्रकाशः कथं भवेत् स्यात् पुनरप्यथेति पक्षान्तरमाह - बोधस्य
तत्तत्क्रमिकं

नीलपीतादिप्रकाशरूपमेव रूपं तर्हि सुषुप्तमूर्छाद्यवस्थासु

नीलपीतादेरप्रकाशात्तन्नील पीतादि रूपस्य प्रकाशस्या

प्रकाशः प्रसज्येत । तस्मात् प्रकाशैकरूप एव स्व प्रकाशने विनाबोधस्या

णुमात्र मपि नीलपीतादिरूपान्तरं

नास्तीत्यभिन्नोबोधः । एवमभिन्नस्य बोधस्य स्फटिकस्तम्भस्येव

कदाचिन्नीलाभासता कदाचित्पीताभासतेति ये विचित्राः

आभासास्तत्तत्प्रतिबिम्बग्रहणेन ममनीलं प्रकाशते अहं नीलं जानामि इति

नानाविधाभासाः । तत्र नीलं जानामि

पीतं जानामीति विचित्रे ध्वाभासेषु अभिन्नस्य बोधरूपस्य कारणत्वं नोपपन्नं

तस्य बाधे रूपस्य कारणस्या

भेदे विचित्रस्य नीलपीतादि कार्यरूपस्या संभावनाद्विधस्या भिन्नत्वात् स

एवबोधलग्नः

विचित्रनीलपीतादिरूपः प्रतिबिम्बाभासः आकस्मिकः बाह्यस्य

प्रतिबिम्बसमर्पकस्य बिम्बस्याप्रत्यक्षत्वात् अज्ञातप्रत्यक्षसिद्धः हेतुकः सन्

प्रकाशाद्बाह्यं नीलपीतादिकं बोधगतस्य

प्रतिबिम्बात्मकस्य स्वभास्वस्य संपादकम् । यथादर्पणगतो

घटप्रतिबिम्बसदृशः दृश्य - रूपो बिम्बः तद्वैचित्यवशात्
प्रतिबिम्बोऽपि बाधे लग्नः निजरूपसदृशं नीलं जानामि पीतं
जानामि नीलं प्रकाशते पीतं प्रकाशते इति तमोपनिषद्रूपत्वाद्वहुतरभेदात्मकं
स्वयं

प्रकाशैकरूपाद्धोधात् सर्वथा अप्रकाशमानत्वेन नानात्वेन च
पृथग्भूतं हेतु भूतं बिम्बमनुमापयतीति संभावयते बाह्यार्थवादी, अस्य
बाह्यार्थवादिना इदमनुमानं संभावना

मात्रं न भवति । अपिर्तु निश्चयपर्यवसाय्येव भवति । कुतः निश्चयपर्यवसायि
इति चेत् ।

तत्राह - तथाहीत्यादिना । विज्ञानवादिना वासनाप्रबोधरूपो यो
हेतुरुक्तः स हेतुर्बाह्यार्थवादिनः नोपपद्यत इति हि, यस्मात्
विज्ञानवाद्युक्तस्य वासना प्रबाधे लक्षणस्य हतोरूपपत्त्यभावमेव - इति
अनुभवानन्तरभावि स्मृतिजनकः

अनुभवसंस्कारो वासनेति प्रसिद्धम् । इह तु बोधस्य प्रथममेवाहं
घटं जानामि पटं जानामीत्यनुभव वैचित्र्ये हेतुः पर्येषणीयो वर्तते ।

एवं प्रथमत एव विज्ञानं गवादिनः कुठारः -

वासनामनुभववैचित्र्ये अहेतुभूतामिति खण्डयित्वा पुनरपि

विज्ञानस्य वासनेति काचित् शक्तिरस्तु । इत्यङ्गीकृत्यापि बाधितमाह -

अस्तु

वेत्यादिना । ज्ञानस्य विषयभूतनीलाद्याभास सम्पादन

सामर्थ्यरूपयो वासनेति काचिच्छक्तिरस्तु । तस्या वासन्मया

स्तत्तन्नीलपीतादिस्वकार्य संपादनोन्मुख्यं

प्रबोधः । तत इति । वासना प्रबोधात् नीलपीतादिबोधेषु नीलमिदं

प्रकाशते पीतमिदं प्रकाशत इति नीलाद्याभासपक्षमुपन्यस्य दूषयितुमाह -

तत्रापीत्यादिना । इह

भवदीयदशनेज्ञानानन्तवर्तिनां नीलपीतादीनामपारमार्थिकं त्वं नाम स

प्रतिसत्यत्वमुत्त्येताम् । तथा एषां

नीलपीतादीनां कारणरूपाया वासना सावासना ध्याविरहिता लक्षणस्या

वस्तुनः स्वयमसतः नीलपीतादि कार्य संपादन प्राणित

सामर्थ्यात्मक स्वभावानुपपत्तेः वासनाया वस्तुसत्ताया नाङ्गीकर्तव्यत्वेन

स्थिते नीलपीताद्या

भासकारणत्वेनेष्यन्ते या एत रूपं संप्रति सत् । तर्हि तेन संप्रतिसत्त्वेन रूपे

ण नीलपीतादिकार्य

संपादनात्मकारणतानुपपत्तिः । अथासां वासनानां येन रूपेण पारमार्थिकता

तेन रूपेण

कारणतेति चेत् तर्हितद्रूप बोधस्येत्युक्तनीत्या तच्चाभिन्नमिति नीलपीताद्या

भास रूपस्य कार्यभेदस्यानुपपत्तिः ।

वासनानां ज्ञानमात्ररूपत्वात् । अविचित्रत्वे एकत्वे तद्वासनाप्रबोधोऽविचित्र
इति का प्रत्याशा ।

भवन्तु वासना भिन्ना इत्या- पोक्तिः । तथापि तु वासनाना

नानात्वेऽप्यङ्गीक्रियमाणेऽपि ज्ञानमात्रव्यतिरिक्तस्य

देशकालाकारादेरभावात् देशकालादि च ज्ञानान्तर्गतत्वात् ज्ञानव्यतिरिक्तं

किञ्चिद्देशादि नास्तीत्यर्थः ।

भवन्मते वासना प्रबोधकत्वेनाभिमतस्य देशकालादेर्ज्ञानैकरूपत्वाद्वासना

प्रबोधा अविचित्रा इत्येक एव

वासना प्रबोध इति नीलपीतादिकारण भूतस्य वासना प्रबोधस्य

स्वात्मन्येकत्वात् तस्मिन्नुदीयमाने

सति नीलपीतादि वैचित्र्यं युगपदेव भासेतेति पूर्वोक्तविषय साङ्कर्यं प्रसङ्गः ।

अथ चैत्रमैत्रादेर्निजनिजसन्तानवर्तीनि विचित्राणि प्रबोधान्तराणि

वासनाप्रबोधकारणानीति चेत् सत्

कथमिति चेत् स्वसन्तानवर्तिनः सुखदुःखनीलपीतपूर्वापरादिदेशकालभेदस्य

ज्ञानरूपत्वेऽन्तःकरणविषयसुखदुःखादिबोधस्य

बहिष्करणविषयनीलपीतादिबोधस्य च तत्सुखदुःखनीलपीतविशेषणभूतपूर्वा

देशकालस्य च

विज्ञानैकरूपत्वे विज्ञानस्य प्रकाशमात्र परमार्थतया स्वरूपभेदा संभवे विज्ञानस्यापि एकबोधात्मकत्वात्

स्वतन्त्रानुवर्तिन्यापि सुखदुःखादिबोधान्तराण्यापि वासना प्रबोधकारणानीत्यापतितम् ।

परप्रमातृरूपेषु चत्रसन्तानाद्यन्य प्रमातृरूपेषु , अत एव मैत्रसन्तानाद्यन्यतम प्रमातृरूपेषु ,

अतएव मैत्रसन्तानान्तर शब्दवाच्येष्वपि , तुल्योऽयमवैलक्षण्यप्रकारः ।

अवैलक्षण्य प्रकारो नामैकरूपबोधान्यत्वानुपपत्तिः । तत्रापि

प्रमातृरूपेषु बोधान्तरेष्वपि परकीयत्वेनाभिमतानां क

शस्थूलादिदेहश्वासप्रश्वासादि

प्राणसुखदुःखादिधीगणु ानां संविन्मात्ररूपाभेदे अणुमात्राभिमतं परत्वं कस्येति न विद्मः । अणुमात्रमपि परत्वं

नास्तीत्यर्थः । तत् कायादि निष्ठस्य बोधस्य परत्वमिति चेत् । सबोधः

प्रत्यक्ष प्रमाणने यदि न सिद्धः तर्ह्यसन्नेव प्रत्यक्ष प्रमाणेन

घटवत् प्रमेयतया सिद्धश्चेत् जड एव प्रमेयतया जडवत् सिद्धोऽपि कार्य

घटादिर्यथाज्ञान सद्भावमात्रस्वभावः

तथाबोधेऽपि ज्ञानसद्भाव मात्र स्वभाव इति तत्तज्ज्ञान प्रत्येयस्याहं प्रतीति

रूपस्य बाधे स्याभावात् परत्वं कस्येति न विद्मः । तस्य

कायादिनिष्ठस्य बोधस्य प्रकाशैकरूपत्वे परं प्रत्यसिद्धिः

स्वप्रकाशे चैत्रमैत्रादि प्रमातृगतप्रमाण व्यापारा संभवात् । एवं

कायादिनिष्ठस्य बाधे स्य परत्वं

न युक्तमित्युक्तत्वात् कायादिप्रमातृगत माया व्यवहारा व्यवहारादि

क्रियानुमेयात्मनः समीहाया

एव परत्वमित्याशङ्कते - नन्वित्यादिना । व्यवहरामि इच्छामीत्यादि क्रिया

मैत्रस्य स्वात्मनि

व्यवहारेयमित्येवं रूपयेच्छया क्रियाया हेतुभावेन स्थितया व्याप्तादृष्टा ।

अतः व्याप्तेर्दृष्टत्वात् चैत्र कायेऽपि तया

व्यवहारादि क्रियाया तद्धेतुतया व्याहरेयमित्येवंरूपेच्छा हेतुः

मैत्रसन्ततिपतिता समहानास्तीति मैत्रसन्ततेः स्वानुभवेननिश्चितम् ।

ततश्च निश्चितत्वात् चैत्र कायेऽपि व्यवहारादि क्रियाहेतु भूता

परस्यास्मद्व्यतिरिक्त चैत्रस्य समीहा सिध्यति ।

तदेव सन्तानान्तरमिति व्यवहार सन्तानान्तरमिति चेत् । अत्रोच्यते ।

स्वव्यवहारक्रियाया स्वसमीहामनुमातुश्चैत्रस्य व्यवहाराभासो

द्विधा भवति । कथमिति चेत् स्व व्याहार स्वसमीहयोरन्योन्या

विनाभावात्मक व्याप्तिग्रहणकाले अयं व्याहरति - इति कारणेऽप्रत्यक्षे

तत्कार्येण तदनुमानकल्पनावसरे

आभासः व्याहरत्ययं चैत्रः इति विच्छेद जीवितोभातीति विच्छिन्नाभासं
व्याहरामीत्यविच्छिन्नाभासा इतिरिक्त इति व्याप्तिग्रहणकाले अहं
व्याहरामीत्येवं रूपस्य व्याहाराभासस्य हेतुभूता व्याहरेयमिति
समीहा । इदानीमिति व्याहरतीत्याभास हेतुपरसमीहानुमानावसरे कथं हेतुः
स्यात् । चैत्रे

व्याहरतीत्याभासस्य हेतुः । अनुमात्राविदित इति । तत इति
व्याहरतीत्याभात् तस्यहेतुः समीहा कथमनुमीयेत् ।

व्याहरामीत्याभास हते भूतया परसमीहया
सहव्याहरतीत्याभासस्य कार्यकारणभावोऽपि नास्तीत्याह किं चेत्यादिना ।
व्याहरामीत्याभासेन व्याहरेयमित्येवं

रूपासमीहानुमातरि प्रमात्रन्तरे वर्तमानः व्याहरतीत्ययमिति
विच्छिन्ना भासः कथं परसमीहायाः कार्यं स्यात् । ननु

मैत्रनिष्ठो व्याहरतीत्याभासः चैत्रनिष्ठसमीहायाः कार्यं न

भवतीत्यर्थः । य आभासः व्याहरतीत्यविच्छेद जीवितः तस्या हि
परसमी हाया व्याहरामीत्यविच्छेदजीवित आभासः

व्याहरमीत्यविच्छेदमयस्या भासस्य व्याहरतीति । विच्छेदमय
आभासः कार्यमिति न युक्तम् । चैत्रोऽहं व्याहरामीत्यविच्छिन्नात्
कारणात् व्याहरतीति विच्छिन्ना भासं कार्यं जायत इति एवं भूत

कार्य कारण भाव ग्रहणोपायः भावात् व्याहरतीत्याभासानन्तरं

व्याहरतीत्याभासस्या दर्शनात्

हीत्यनुमातृसंमतस्य प्रमातुः स्वात्मनि व्याहरामीतियोऽयमविच्छिन्ना भासः

अनुमेयसंमते प्रमातरि

व्याहरतीति विच्छिन्नाभासं जनयतीति केनचित् प्रमाणेन सिद्धं न भवति ।

प्रत्यक्षेणवानुमानेन वा न सिद्धम् ।

प्रमाणेन सिद्धं चेत् अन्योन्याश्रयात्मकं दूषणं [अत्र द्विपुट परिमितो ग्र
न्थपातः] ॥

मभ्युपगम्यैकोऽर्थः । किञ्चास्माभिश्चिदात्मैवहीत्यादिना , भवताभ्युपगतेषु

बोधलघ्नेषु प्रितविम्बाभासेषु हानादानादि व्यवहारे परिसमाप्ते सति

प्रकाशाद्वाह्ये भासेयोऽन्येन प्रत्यक्ष

प्रमाण गोचरत्वाभावात् तत्पृष्ठपातिनानुमानस्यात्यगोचरेण अत

एवोपपत्तिशून्येन किं प्रयोजनं न किमप्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतदिति ।

पूर्वोक्तसंभावनामभ्युपगम्य व्याख्यायते चेत् तर्हि किञ्चित् नाशैथिल्यविषयं

संभावनान्तरं

चिदात्मैवहीत्यादिना वक्ष्यमाण प्रकारेणदर्श्यत इति व्याख्येयम् ।

श्लोकमध्ये किञ्चित्त्व्याध्यारोहोने संह्येते चेत् तदास्यादेतदिति इदमपि स

भावनान्तरं स्यात् ।

यत्संभावनान्तर नकिञ्चिदात्मैव हीत्यादिना एकवाक्यतया योज्यम् ।

बाह्यस्यार्थस्य स्वत

एवासिद्धत्वेऽप्यस्तीति क्लिष्टकल्पनया बाह्यार्थान् प्रसाधयता भवता

तैर्बाह्यार्थैर्न किञ्चिद्धानादानादिप्रयोजनं नास्ति ।

भवताभ्यगतेर्बोधलभ्यैः प्रतिबिम्बाभासैः हानादानादि

व्यवहारसिद्धेर्नित्यानुमेयेन बिम्बरूपेणार्थेन

हानादानादिव्यवहारः कश्चिन्नास्तीति प्रकाशादखे बाह्येन तेन किं

प्रयोजनम् । यत्रेति प्रकाशाद्बाह्यार्थं अयमग्निः इत्यग्न्यादि पदार्थसाधकं

प्रत्यक्षमयमग्निमान् पर्वतः

धूमवत्त्वादित्यग्न्यादि साधक मनुमानं च प्रमाणं नास्तीति न

केवलं साधक प्रमाणाभावमात्र एव । बाधकं चास्तीत्याह - तत्

किमिति चेत् भवदुक्तस्यार्थस्यप्रकाशात् बाह्यार्थत्वङ्गी क्रियमाणे

सत्यनुमेयतथापि

प्रकाशनाभाव इति एतन्मुख्यं बाधकं बाह्यस्यार्थस्य स्वत

एवासिद्धत्वादभ्युच्चय बाधका इति

प्रकाशाद्बाह्योऽर्थोऽस्तीत्यङ्गीकृत्यापि बाधकानि प्रमाणानि

दर्शयिताभिरर्थस्य ,अवयवत्वेऽङ्गी कृते सति

तस्य करचरणाद्यवयवेष्वनुवृत्तिः जडत्वात् अवयविनः अवयवेषु

समवायासिद्धिः जडत्वादेव समवेतत्वं नास्तीत्यर्थः । देवदत्तस्य
हस्ते चलति अन्येष्ववयवेषु अचलत्सु तस्य देवदत्तस्य पदचलनात्सक
पाकंपरूप रूपत्वं नटत एव ,
देवदत्तस्य शिरसि आवृते सति अन्येष्वनावृतेषु पूर्ववादावरणानावरणत्मक
विरुद्धधर्मयोगः
देवदत्तस्यैकस्मिन्नङ्गेरक्ते अन्येष्वरक्तेषु तस्य रक्तारक्तात्मक विरुद्ध धर्मयोगे
: एकदेशोस्थितस्य
देवदत्तस्यैको हस्तो दक्षिणादिग्भागः अपर उत्तर दिग्भाग
इत्यन्योन्याभिन्नदक्षिणोत्तर दिग्भागगा
व्यापकात्मक विरुद्धधर्मयोगः इत्यादयः अनुमेयाः कश्चिदर्थोऽस्तीति
बाह्यार्थवादिनं दूषयित्वा
नैयायिकाभिमतनिरवयवमणुसंचयात्मकं बाह्यार्थं दूषयितुमाह - अणुस
ंचयबाह्यवादेत्यादिना ।
अणूनामव्यतिरेकेण सञ्चय इत्यन्यस्य कस्यचिद्वस्तुनो भावेपरमाणव एव
एव शिष्यन्ते ते
परमाणवः एकं परमाणुं मध्ये संस्थाप्य तस्मिन्निरन्तरतया
संयुज्यन्ते चेत् तस्मिन् परमाणौ तेषामणूनां संयोजनं
दिङ्नागभेदादेव भवति । दिङ्नागभेदमेवाह - प्रागादिचतुर्दिक्षु

ऊर्ध्वाधो रूपयोर्दिशोश्च सञ्चीयमाणेषु षट्खेस्वणौषु तेषां
मध्यगतस्य परमाणोः यस्मिन् प्रदेशे एकः परमानुलम्बो भवति
तत्रैव प्रदेशे अपरोऽपि ला लग्नश्चेत् तस्य मध्यगतस्य
परमाणोर्निरवयत्वात् षण्णामणूनां, तद्गतकैपरमाणुता
नह्येकेनैव परमाणुना प्रपञ्चसृष्टिर्भवति । तस्य

दूषणान्तरमाह - अन्यथेत्यादिना । एकः परमाणुर्मध्यगतस्य
परमाणोरे लग्नः । अचोऽन्यत्र प्रदेशे लग्नन्तीति चेत् अस्य
मध्य गतस्य परमाणोर्निरंशत्वेऽपि अंशभेद प्राप्तिः निरंशस्य
मध्यगतस्य परमाणोरंश एव परमार्थासन् मध्यगः परमाणु
पञ्चकमेवावशिष्टम् । एवं परमाणुपञ्चकं चतुष्कं भवति ।

चतुष्कं त्रिकं द्व्यणुकं तदेकमेवेति परमाण्वारब्ध
प्रपञ्चात्मकं बाह्यं वस्तु तत्त्वतो न किञ्चिदवशिष्यते ।

मूर्तानां परमाणूनामेक संयोगे मध्यगतस्य परमाणोरेकप्रदेशे लग्नत्वायोगात् ।
अत एव भिन्नभिन्न

देशप्रदेशयोग्यत्वादन्योन्यविश्लेषान्मध्यगपरमाणुनिष्ठं द्व्यणुकं नाम कार्यद्रव्यं
भवति । ते य एवं विधे य स्त्रिभ्यो ,

मध्यगनिष्ठे यो द्व्यणुके यो महत् पृथिव्यादिकार्यमित्येतद्भवता न वाच्यम् ।

अपसिद्धान्त एव । पतित इत्याह - अवयवविवाद इत्यादिना । स

चावयविवादः

पूर्वमेवबाधितः । किञ्चमूर्तानामेकदेशत्वा योगादित्यणूनां
मध्यग परमाणुसंयोगे अव्याप्यवृत्तित्वं । यच्चोच्यते तदव्याप्य
वृत्तित्वं निरंशे मध्यग परमाणौ कथं सं गच्छतां
निरंशत्वात् । तत्राणूनां वर्तमानमेवनयुक्तम् । मध्यगस्य
परमाणोः स्वाश्रये स्वस्वरूपे यद्यन्यः समवैति तत्तर्हि अस्य
मध्यगस्य परमाणोरवशिष्टं वपुः किमन्यत् प्रविष्टः परमाणुः
मध्यगस्य परमाणोर्यद्वपुर्न व्याप्नुयात् सर्वं ते नैव
व्याप्तमित्यर्थः । एष परमाणु स्वणुन वादोऽप्यभ्युच्चयबाधकः
अस्मिन्नभ्युच्चय वादेऽस्माभिर्भरो न कृतः । आचार्येण
शङ्करनन्दनेन स्वकृते प्रज्ञालंकारे एतदभ्युच्चय बाधकं
प्रमाणं विस्तरेण प्रदर्शितम् । प्रकाशाद्भेदे अनुमेयतयापि
बाह्यार्थस्य प्रकाशनाभाव इति भवदुक्तं मुख्यत्वेनभिमतं
बाधकप्रमाणम् । तथा वयविनो वृत्त्येनुपपत्तिरित्याद्यभ्युच्चय
बाधकं च तत्तदाकस्मिकाभासात्मक साधक प्रमाण सिद्धे बाह्ये
वस्तुनि न किञ्चित् कर्तुं समर्थं तेनैवाकस्मिकाभासात्मना दृढेन
प्रमाणेन बाधितस्य भवत् तस्य प्रमाणस्याप्रमाणत्वं सप्रामाणं दर्शितं
तत्तदाकस्मिकाभास इति

कारिकयात्याशङ्क्याह चिदात्मा देव एवान्तः स्थितरूपादानं

प्रकाशयेद्वियतस्वतः

किंबाह्येनानुपपत्तिनेति पूर्वश्लोकेन संबन्धः । स्वप्नस्मरणमनारे ज्यस

कल्पादिषु संविदो न प्रकाशबाह्ये

बोधेस्वप्रतिबिम्बसमर्पकेण बिम्बे सत इत्यस्त्येव संभवः । तथापि स्वप्नादौ

प्रतिभासमानं

नीलादिवैचित्र्यं पश्चाज्जाग्रदवस्थायां स्थैर्यभावात् स्वप्नवत् एव दृश्यत्वात्

स्मरणादौ प्रकाशमानस्य

पूर्वानुभवसंस्कारजत्वं संभावनात्वाभावादवस्त्वित्याशङ्क्येत । सर्ववादि

सम्पन्नं योगिनामिच्छा

मात्रेण पुरसेनादिवैचित्र्यं दृष्टम् । तत्र योगिनिर्माणे लोक

प्रसिद्धमृदाद्यात्मकमुपादानं न संभवत्येवं

सर्वगत परमाणवो योगीच्छया झटिति संघटिताः कार्यमारप्स्यन्त इत्येवमपि

वक्तुं न शक्यम् ।

एतदिति । सर्वगताः परमाणवो योगीच्छया झटिति संघटिताः

कार्यमारप्स्यन्त इत्येतल्लोक

प्रसिद्धपरमाण्वात्मक कारणभावानतिक्रम सिद्धये निरूप्यतो

परमाणुय एव स्थूलं घटादि जायत इति एतल्लोके प्रसिद्धं न भवति । किन्तु

कपालशिबिकस्तूबक

व्यवधाने न जायते परमाणू व्यवधाय कपालं जायते । तद्व्यवधानेन शिबिकं जायते ।

तद्व्यवधानेन स्तूबकः तद्व्यवधानेन घटो जायत इति । तत्रापि

कपालादि व्यवधानेन घटादौ जायमानेऽपि नियत जलाग्नि सहकारि
समवलम्बनं करचरणादि व्यापारश्चोचितदेशकालपूर्वकर्मोन्दिर्य सामक्ष्य
योगाश्चिस्काल शिक्षाभ्यास

प्रकर्ष इति इयति वस्तुनि चाश्रीयमाणे योगी कुम्भं निर्मातुं मिच्छुः

कुम्भकारस्य या प्रसिद्धा सामग्री

तदा ज्ञान पुरस्सरं घटं घटयंश्चेत् योगी कुम्भाक एव स्यात् योगिनो

योगित्वं नास्तीत्यापतितम् । तस्मात्

प्रसिद्धं मृदादिकारणोल्लंघनो योगिनः असंचेत्यमाना दृश्यमान परमा

ण्वाद्युपादानकारणान्तरचिन्तया ।

किं तत्र पुरसेनादि निर्माण योगी संविद एवोपादानादि निरपेक्षा शक्तिरस्ति ।

घट भासाद्याभास वैचित्र्यरूपमर्थजातं प्रकाशयतीति यदेषायोगिनो निर्मा

णशक्तिः

कस्माद्योगिनिर्माणदृष्टान्तादङ्गीकृत सृष्ट्यादि प्रपञ्च कृत् यात्मक स्वातन्त्र्या

सतीपराभट्टारिका

अप्रतिघात लक्षणादिच्छा विश्व वशान्निर्मियमाणस्य स

विदात्मतामनपहायान्तः

संविदात्मस्थितमेवसद्भावजातं विकीर्णं कियन्मात्र संविद्रूपात् प्रा

णबुद्धिदेहादेः इदं प्रमातुः

इदमिति बाह्यत्वेनावभासयः तीति यत्तदस्थि संभवः तत् तस्मात्

विश्वरूपाभासवैचित्र्ये चिदात्मनो देवस्यैव स्वानुभवसिद्धं

स्वातन्त्र्यं किं नाङ्गीक्रियते । किमिति बाह्यहेत्वन्तरपर्येषण

प्रयासेन विद्यते । चिदात्मैवेत्येव कारेणेदमाह - सर्वेण वादिना अयं घटः

अयं पट इति

घटपटादिव्यवस्थानमनपह्वनीयं तत्संविद्रूपमादिसिद्धं

घटपटादिरूपाद्विषयात् पूर्वमेव सिद्धं

घट पटादि रूपात् विषयात् पूर्वमेवसिद्धपित्यानपववनीयत्वेन मुक्तं तस्य स

विद्रूपस्य विश्वक्रीडादि

कर्तृभूतेन देवशब्देन चिद्रूपात्मकं स्वातन्त्र्यमेव निर्दिष्टमाचार्येण किं परस्य

बाह्यकरणान्वेषणस्यसनितया । तस्मात् चिदात्मा देव एव ।

एवं विश्वं भावयतीति संभाव्यते यस्मात्तस्मात् किं बाह्येनानुवर्तिनीति

पूर्वेण सम्बन्धः । उभयथेति ।

बाह्यार्थवादिसिद्धान्तप्रतिपादकाचिदात्मैवहीतिकारिकोक्त प्रकारेण च

संभावनानुमानमुन्मिषति । तत्रोभय प्रकारेण संभावनामनुमाने सति मुकुरे
प्रतिबिम्बित

घटादि दृष्टान्तत्वेनावलम्ब्य बोध प्रतिबिम्बिताभास वैचित्र्यं बोधदर्प
णातिरिक्तम् । अत एव

बाह्याभिमतं नीलपीतादिकं बाधेवैचित्र्याभासे हेतुं कल्पयेम । अथ वा
निरवलम्ब्य विश्ववैचित्र्याभासे

बोधस्य विश्वात्मना वैचित्र्याभासे स्वातन्त्र्यमेव हेतुं स्तुमः ।

तदिदं संभावनानुमानं सांशयिकं संशयास्पदं वतत इति परिहासपूर्वमाशंक्य
प्रथमं

स मान संभावनां सूत्रद्वयेनापकर्तुमाह -अनुमानमनाभातपूर्वे

अदृष्टचरेकैश्चिदति वादिभिर्नेष्टमेव

नेष्यत एवेति वर्तमानार्थे पर्यवस्यति । अनुमानस्यानाभातपूर्ववस्तुनि

अविरतमिष्यते ,

तस्मिन् कथं घटति इत्याशङ्क्य परिहर्तुमाह -इन्द्रियमपीत्यादिना

बीजदेहेतुवस्तुनः

अङ्कुरादि कार्योपलब्ध्या आभासात् प्रकाशात् नित्यानुमेयत्वादनाभातमपि

रूपाद्युपलब्ध्या

आभातमेवेन्द्रियं तु भवत् बाह्यं न भवति । आभासात् प्रकाशात् बाह्यस्य

अतएवाप्रकाशमानस्यार्थस्याभासः प्रकाशः कथञ्चेनति प्रत्यक्षात्मना

अनुमानात्मना वा नाभूत् अदृष्टपूर्व एव । तेनैतदिति -

तस्मात् प्रकाशात् बाह्यस्यभावात् प्रत्यक्षपृष्ठपातिनोऽनुमानतोऽपि
सिद्धिर्नास्ति ।

अनुमानतस्सिद्धिश्चेत् सोऽर्थः प्रकाशान्तर्भूत एव भवतीति भवदुक्तोऽपि
बाह्यार्थः अवाह्यरूपः

प्रकाश एवापतितो भवतीत्यपसिद्धान्तः ।

एतत्पूर्वमेवोक्तं प्रकाशात्मा प्रकाशोऽर्थो नाप्रकाशस्य सिद्धयति इति ।

अनन्तर इति । चिदात्मैव

हीत्यनन्तरश्लोकनिर्दिष्टाभिर्युक्तिभिर्भवदुक्तं प्रकाशात् केवलं

प्रत्यक्षे नाभासत इति न प्रत्यक्ष स्वरूपमेवाह - नीलं भातीति यत् इदमेव
हि प्रत्यक्षं तन्नीलाभावं

प्रकाशसंविन्मात्ररूपं संविदेवस्वातंत्र्येण नीलात्मना

भासनात् नाधिकमिति तन्नीलभानं प्रकाशसंविन्मात्रादधिकं न भवति ।

बाह्यार्थस्य । एवं

प्रत्यक्षेणाभासनाभावात् प्रत्यक्षपृष्ठपातिनानुमानेनापि न

सिद्धिरित्यपिशब्दस्यार्थः ।

तत्र बाह्येऽर्थेऽनुमान मात्रमिति प्रत्यक्षविनाकृतमनुमानमात्रं

नैव प्रवर्तितमुत्सहतेऽर्थेऽनुमानमात्रप्रवृत्तं चेत् अनुमानस्य

प्रकाशमानवस्तुपातित्वात् तत्प्रकाशाद्बाह्यत्वेनाभिमतं नीलपीतादिक्रममपि

अनुभूयमान

वस्तुपातित्वात् तत्प्रकाशाद्बाह्यत्वेनाभिमतं नीलपीतादिक्रममपि अनुभूयमान

विषयभूतत्वात्

प्रकाशमानमेव भवतीति तस्य नीलपीतादेः प्रकृतसिद्धितः बाह्यत्व सिद्धिं न

संपादयेदित ।

अनेन श्लोकद्वयेन दृश्यत इयं पिण्डितार्थः । अत्रेति बाह्ये

तर्मानत्वेनाभिमतमनुमानमनुमातृरूपस्य प्रमातुर्विकल्पव्यापारः ।

अनुभाविनो विकल्पाः सर्वे अनुभवमूलाः ।

यथोक्तं पूर्वमेव - ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं परं पुनः । साभिलाषं

विकल्पाख्यम् । इत्यादि । तेनेति । अनुभव -

सिद्धत्वेन यद्वस्तु पूर्वमनाभातपूर्वमप्रकाशमानत्वादननुभूतचरं । तस्मिन्ननुभूत

चरे वस्तुनि । अनुमानं

नामानुमातुर्विकल्पज्ञानात्मानुमिति व्यापारः केनचिच्चावार्कादिना नेष्यते ।

अग्न्यादिवत्

प्रत्यक्षप्रमाण वस्तुनि इयं भवदुक्ता संकथाव्यवहारः भवतु घटताम् । अस्य

कार्यस्यकारणभूतं किमत्यस्तीति

स्वयमदृश्यमाने तत्कार्योपलब्ध्या सामान्यतो दृष्टे किं वक्ष्यसि
अथोपलब्ध्या सामान्यतो दृष्टेन्द्रिये रूपोपलब्ध्या यथानुमानं
प्रवर्ततेतद्वात् सामान्यतो दृष्टेवस्तुनि प्रवर्तमानमनमु नं प्रति
किं वक्ष्यसि इत्याशङ्का परिहरति उच्यत इत्यादिना ।

तथापीन्द्रियानुमानेनानुमानात्मना विकल्पेनेन्द्रियरूपोऽर्थः
यथा स्पृश्यते तं नानुमाने नात्मविकल्प स्पर्शप्रकारेणैवानुमेय इति स्थितिः
निश्चयः ।

अनुमानादिविकल्पश्चेन्द्रियादिमयमर्थं सन्निवेश विशेषादिना
आकारवर्णस्थूलादिना तेन चिद्विशेषरूपेण नस्पृशति अपितु
रूपादिवस्तूप किमपि कारणमस्तीत्येवं भूतेन
स्वभावेन कारणतालक्षणेन्द्रिय स्वभावः रूपादिप्रत्यक्ष एव । तथा चेति ।
दृष्टपूर्वे बीजादिवस्तुन्यपि बीजादङ्कुरः
तन्तुयः पट इत्यादौ बीजाङ्कुर तन्तुपटादि प्रवर्तमानः अङ्कुरः प्रत्यक्षबलेन
बीजादेरनुपलम्भबलेनाप्रत्यक्ष
बलेनैतावन्निश्चेतु पि कार्य कारणभावे निश्चेये सत्यक्ष प्रमाणस्य विशेषमाह
- तत्प्रत्यक्षं

स्वविषयीभूतस्याङ्कुर घटादेरुच्छून काञ्चनत्वलोहितत्वाद्याभासं प्रामाण्यं
भजते । तेनोच्छूनत्वादिनाभासेन

प्रमातुः हर्षार्थक्रियाकरणात् कथमिति चेदाह - विमर्शलक्षणस्य

विमृष्टविमर्शलक्षण

प्रमाणप्राणभूतस्य प्रमितिव्यापारस्योच्छूनं दीर्घं काञ्चनं

लोहितमित्येकैकशब्दवाच्ये उच्छूनाद्यर्थे

विश्रान्तेः । तस्मात् प्रत्यक्षं प्रत्याभासं प्रमाण्यंभाजवर्णसंबन्धः प्रमा

णस्यैकैकशब्दवाच्य विश्रान्त

प्रमिति व्यापाराभिधाना विषये मतिर्वस्तुनीत्यात्र काञ्चनाद्याभासाः

सामान्यमात्रमिति देशकालाविशिष्टम् ।

अत एव सर्वानुभू सामान्यमात्रमिति निर्णेष्यते । सोऽन्तस्तथा विमर्शात्मा

देशकालाद्यमेदन

पूर्वार्धेऽङ्कुराद्यवस्था परिग्रहे तस्यबीजादेरनुपलम्भोऽप्यन्योपलम्भरूपः अङ्क

ुराद्युपलम्भ -

- समात्रे बीजादङ्कुर इति प्रतीतौ बीजादिकारणाभासः ।

दीर्घस्थूलतादिविशेषशून्यः परिगृहीत एव । यद्वस्तुयेनाव्यतिरिक्तं

यस्य नियममते स्मादेव भवति । एतेन विना भावतीति एवं रूपः

नियममनुविधत्त एव नियमानु विधायितद्वस्तु तस्याः कार्यमनुविधत्ते

प्रतिघटं मृत्तिकादिरूपस्य हेतोः तद्वतः

हेतुमताः घटस्य चाभासात् यद्यस्य नियममनुविधत्ते ततस्यैव

कार्यमिति पूर्वैर्ण पृथुबुधोदरकालेवस्तुनिकारणभूतायामृदः
कार्यरूपं घटश्चाभासते । तद्वदङ्कुरादौ बीजाद्याभासोऽस्त्येव ।
तस्मात् यथार्थोपलब्ध्येन्द्रियानुमान इति भवदुक्तो दृष्टान्तो न
समञ्जस एव स्य प्रकाशान्तर्भावात् भवदुक्तस्यार्थस्य प्रकाश
बाह्यत्वाच्च । नाभासात् प्रकाशात् बाह्यम् । अत एवानाभासम् ।
अप्रकाशे यः स चावभासते प्रकाशत इति विप्रतिषिद्धम् । अनाभाते
, अप्रकाशात् बाह्ये वस्तुनि पातिनः

विकल्परूपस्यानुमानस्य व्यापारं ग्रामगृहादेर्बाह्यं यद्वस्तु
तदग्रामगृहमित्यादिरूपेण नोच्यते । अग्रामादि रूपेणोच्यते चेत्
ग्रामान्तर्वर्तिनोऽपि - ग्रामबाह्यमाभासबाह्यमिति शब्द वैचित्र्यमात्रमेतत् ।
शब्दभेद एव ग्रामाद्बाह्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वात् प्रकाशरूपत्वादन्यस्य
प्रकाशरूपत्वात् केवलं

भवतामेवानुमानविकल्पो बाह्य उत्पन्नः विकल्पे वस्तु
ना विकल्पा इत्युक्तं नीत्यानमु । नविकल्पस्यार्थास्पर्शित्वात् ।
अस्माभिस्तु शिवादिक्षित्यन्तस्य विश्वस्य प्रमात्रुत्वेचावसायस्येत्यत्र सूत्रे उ
पपादितम् । तेनेति । अनाभाते

प्रकाशाद्बाह्ये वस्तुन्यनुमान व्यापाराकल्पेनानुमित एव स्यात् ।

अथानुमानविकल्पेनाविष्टश्चेत् सबाह्यार्थः प्रकाशमानस्वभाव एवेति मान्यते

तदेव प्रमाणं तस्यार्थस्य

प्रत्युता बाह्यमेव प्रसाधयतीति विरुद्धमेव भवदुक्तिरेवं भवदोक्तप्रकारेण

भासन बाह्यस्य अत

एवानाभासस्यार्थस्याभासनाभूदिति । तस्मात् बाह्यस्य - स्थितं

विश्वमिच्छया माया प्रमातृन् प्रति

बहिः प्रकाशयेदित्युक्तम् । तस्य विश्वस्य तस्मिंश्चिदात्मानि देवेऽन्तःस्थित

स्थस्य संविन्मयस्वरूपे सम्यक्

तदैक्येन स्थितस्य भावजातस्य भासन मस्त्येव । तस्मादात्म संस्थात्

भावरूपविमर्श स्वभावः स्वभावभूः

इच्छारूपो विमर्श एषणीयं विमृश्यमन्तः कृत्यैव वर्तते । एवंभूतविमर्शपक्षक्ष

ेदमिति बहीरूपतयाऽप्याभासने

प्रकाशनेऽपि अहन्तारूपता न त्रुटयति विश्व स -[?]

- तच्चान्तर्यं सदैव बहिःप्रकाशनेऽस्त्येव । आत्मानमत एवायं इति वक्ष्यमा

णनीत्या

तत्प्रभावजात प्रकाशतया प्रकाशते । अन्तरूपेण न त्रुटयतीति पूर्वेण स

बन्धः । प्रमात्रात्मतया प्रकाशमाने

तस्मिन् भावजात या प्रकाशमानस्य बाह्यस्यापरमार्थत्वात् इहेत्यस्मिन्

भावजातेऽन्तःस्थितत्वं नाम अहमिति

चित् समुचितः सदास्त्येव । तदेषणीय विषयः इच्छारूपं परामर्शः न
स्यात् ।

यदि कुम्भकारस्याहं घटं करवाणीति - अनियन्त्रितश्चेत् तर्हितस्मात्
घटानियन्त्रितेच्छाकस्मात् पटेच्छा न भवेदिति घटपटादिव्यवहाराः संकीयू
रन् । घटेच्छा घटनियन्त्रिता इत्यादि

व्यवहाराः संकीर्येरन् । अथ तत्रापि घटं करवाणीतीच्छायामप्येषणीयः स
घटस्तदानामेवेच्छामय एवान्तः कारणनिर्मितः सन् तथाजातः एषणीयो
जातः तेन नियन्त्रिता करवाणीति चेति चेत् ।

तन्निर्माणमिति । तस्य घटस्य तदानीमेव निर्माणं स्वेच्छा गृहीत
कुम्भकारभूमिके

चिदात्मनि परमेश्वरे इच्छा विनानोनोपपन्नमिति तिष्ठासे रेव मिच्छैव हेतुता
इत्यत्र वर्णयिष्यते ।

एषणीयं परामृश्यं भावजातं तदिच्छा

परामर्शद्वारेण स्वामिनः संक्रान्तं भवतीति । - स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य
भावजातस्थ भासनम् । इत्युक्तमुक्तमेव ।

तदानीन्तरनिर्माणोद्युक्तमिच्छान्तरमपि विषयनियन्त्रितं न वेति

विकल्पे विषयभूते घटेनानियान्त्रितश्चेत् । पटादीच्छान्तरमपि न भवति ।

इत्याति प्रसङ्गः ।

अथ तदानीमेव निर्माणं तदिच्छान्तरं विषयं नियन्त्रितं चेत्
तद्विषयभूतो घटस्तदन्येनेच्छान्तरेण निर्मितः सन् तस्य
पूर्वेच्छान्तरस्य विषयो भवति । एवं भूतं तदपीच्छान्तरं
विषयनियन्त्रितं नवेति विकल्पे अनवस्था । भावजातस्यात्म
संस्थत्वमेव निगमयति - तस्मादित्यादिना । तस्मादिति ।
इच्छारूपपरामर्शद्वारा एषणीयो विमृश्यः सर्वोऽयं भावराशिश्चिदात्मनि
स्वामिनि

अहमित्येव वपुषा सततावभास्वरवपुः एवमात्मसंस्थं
भावजातमैश्वर्यरूपात् ।

जयैश्वर्यभरोद्वाहदेवीमात्र सहायकः ।

इत्युक्तं नीत्या पञ्चविधं कृत्यकारित्वैश्वर्यरूपस्वातन्त्र्यत्वलक्षणात्
स्वामिभावाद्विश्वोत्कृष्टत्वात् प्रभुत्वात् - शक्तिमद्रूपात् व्यतिरेकं न वाञ्छति
इत्युक्तं नीत्या तेन स्वामिनानुत्तरं

भट्टारकेणापि युक्ता संवित् पराभट्टारिका एनं शिवादिक्षित्यन्तं ,
एवं राशिं कुम्भकारादि सृष्ट्यपेक्षया क्रमरूपेण योगी सर्वज्ञादिमृष्ट्यपेक्ष
याहमिदं ग्राह्यामिति वित्तिः

पशोरपीत्युक्तं नीत्या मध्ये ग्राहकरूपान्माया प्रमात्रन्योन्यभिन्नात्
सुषुप्त्या तेषामिदन्तया च तत्राप्यन्योन्यभिन्नया तत्तत्प्रमातृ

भिन्नतया बहिष्करोति । तत्रापीति - प्रमातरि -

आभासेऽपि नितम्बिनी नृत्तादौ क्वचिद् प्रेक्षकान् प्रमातृनेकी करोति ।

एतावति नृत्तमात्र एव तेषां प्रमातृणामाभासैकां तत्प्रेक्षक

प्रमातृगतशरीरप्राणबुद्धयसुखाद्याभासकस्य शरीरमात्राणामन्यस्य

यौवनमुक्तम् । अन्यस्य जराजीर्णम् ।

एकस्य दुर्बलमन्यस्य प्रबलम् । एकस्य बुद्धिः सात्विक गुणयुक्ता

अन्यस्य तामसगुणयुक्ता । एकस्य कलत्रक्षेत्रादिना सुखमन्यस्य

तदभावादसुखमित्येवं रूपस्य । एक एवाभेददृष्ट्या भेददृष्ट्या च प्रमातृ

णामैक्यरूपं

संयोजनं तत्रापि शरीर प्राणादेरन्योन्यं

भेदाविगलनाद्वियोजनमित्येवं भूतेन नानाविध

संयोजनवियोजनवैचित्र्येण - सृष्टि संहारादिना

प्रपञ्चयति स्फारयति स्थापयति संहरति तिरोदधाति अनुमृह्णाति

पुनरपि सृजति तियविरतप्रपञ्चकृत्येन विश्वं प्रपञ्चयति

स्फारयतीत्यर्थः । सदा सृष्टिस्थिति संहाराणां स्रष्टृत्वात्

सदासृष्टिविनोदायते तेषां सदैवस्थापकत्वात् सदा स्थितिसुखासीने

तेषां संहर्तृत्वात् । सदा तत्सृष्टि स्थिति संहारविषय तृप्ताय अग्रा

वा वाहितमाहितमग्निमयं किं न जायते काष्ठम् । इत्युक्तनीत्या

तत्संहारार्थं त्रिभुवनं संहारक्रियाद्वारेण संहर्तारिविश्रान्तम् ।

तेनाहारभूतेन त्रिभुवनेन तृप्तो भवति । सदा परमेश्वरः कल्पना

शतैः सृष्ट्यादिभिस्त्रैलोक्यं पृथिव्यादिपुरुषान्तं

नियत्यादिमायान्तं शुद्धविद्यादिशिवान्तं त्रैलावे यं मुहुर्मुहु रविश्रान्तः

अविरतमविश्रान्तं कल्पयन् सृजन् स्यापयन् संहरन् तिरोदधत्

अनुगृह्णन् कोऽपि वाचामगोचरः हरिहर्यश्च विरिञ्चा अपि यत्र बहिः

प्रतीक्षन्ते इत्युक्तं नीत्या हरिब्रह्मादेरप्यगोचरं । एकः एवं

भूतस्यात्मसदृशान्यतमपुरुषाभावादेकः अद्वितीयः

निर्विकल्पः अहं चैत्र एव न मैत्र इत्येवं भूत विकल्परहितत्वात्

परिपूर्णः । अजः जननादि विकाररहितः परमेश्वरो जयति सर्वोत्कर्षेण

वर्तते । एवं सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तमानः

सदापञ्चकृत्यकारीत्ययमंशः संवादः । निगमयति - तस्मादीति ।

भावजातमन्तः स्थितमिति । स्थितं तत्र

हेतुः तेनान्तः स्थितेन भाव जातेन विना स्वामिनो भावजातमन्तः

स्थितमिति स्याभावाभावजातस्य

अभावाभावजातविषयस्य स्वामिनः स्वभावता भूतस्य परामर्शस्यायोगात्

स्वामिनः

स्वामित्वमेव न घटते । परामर्शः शब्दजीवितत्वाद्विकल्पः । स घट एव न पट

इत्याद्यन्यापोहन विकल्पात्मा परामर्शः

स्वव्यतिरिक्तस्यापोह्यस्या भावात् स्वात्मन एव सर्वात्मकत्वादविकल्प

परिपूर्णमायी यदि कलङ्करहित शुद्धबोधवपुषि भगवति स्वामिनि

कथं स्यादित्याशङ्क्य परामर्श एव बाधे रूपस्य प्रकाशस्य

स्वभाव इत्याह - अनेन विमर्शेन विना प्रकाशस्य स्वालक्षण्य

दायिनः प्रकारान्तरात् पराकरोति । अवभासस्य पूर्णबोधरूपस्य प्रकाशस्य

अहं प्रत्यवमर्शोयः इति

वक्ष्यमाणनीत्यामयूरवाहननेन क्षित्यादिशिवान्तादीक्षान्तवाच्यवाचका

ध्वस्वीकारात्मक मगमिति

प्रत्यवमर्शं वह्नेर्दाहिका शक्तिवत् प्रबोधेनापि नाभूतः

श्रीशिवसूत्रागम , श्रीमल्लिनीविजयोत्तरादिषु प्रधानावगमेष्वपि चैतन्यमात्मेति

वदता शिवेन

यत्सामरस्यं जगत - शक्तिमालिनी परा । इति वदता चितिशक्तिरपरिणामिनी

तदृशोः कैवल्यं दृष्टा दृशिमात्रमिति

प्रकाशरूपस्यात्मनश्चैतन्य प्रधानतां वदता भगवतानन्तेन च

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानगु मादते । इत्यादि वदता श्रीमद्भर्तृहरि

णा च चैतन्यस्य प्रधानताया

दर्शयितत्वात् विदुरिति बहुवचनोक्तम् । अन्यथेति । प्रकाशस्य

विमर्शस्वभावाभावे स प्रकाशः दर्पवत् नमै ल्यमात्रात्रीलपीताद्यर्थोपरक्तोऽपि
नीत्तापीतादि

स्वरूपधार्यपि स्फटिकमुकुर सलिलादि जडसदृशो भवति । यथा
जडस्फटिकः स्वात्मानि प्रतिबिम्बं नीलादिं तत्प्रतिबिम्बधारी
यथा न जानाति तद्वत् बोधोऽपि निर्विमर्शतया जडश्चेत्
स्वात्मानि प्रतिबिम्बितं प्रपञ्चं स्वञ्च न जानात्येव । यथोक्तम् -

इह खलु परमेश्वरः प्रकाशात्मा प्रकाशश्च

विमर्शस्वभावः । विमर्शो हि नाम विश्वाकारेण विश्वप्रकाश -
माहमिति स्फुरणम् । निर्विमर्शस्यादनीश्वरो जडश्च प्रसज्येतेत्यादि ।
स्वच्छोऽपि वेत्तिस्वगतं प्रपञ्चं स्वञ्च स्वयं न स्फटिकादिरेषः । अहं
पुनर्वेत्तुमलं प्रपञ्च

मात्मस्थ मात्मानमपि स्वतन्त्रम् । जडाद्विलक्षणो बोधो - एवं प्रकाशस्य
प्रकाशरूपाज्जडात् घटादेर्वैलक्षण्य

दायीत्येतदेव प्रतिपादयिष्यन् अनेन विमर्शेन विना प्रकाशस्य
वैलक्षण्यदायित्वेनाभिमतान् प्रकारान्तरान् पराकर्तुमाह -

इहावभासेत्यादिना । अवभासस्याहं रूपस्य प्रकाशत एवा प्रकाशस्य
घटादेश्च द्वयोः परस्पर

पहारेण स्वात्मानि चेदवस्थां अहं रूपः प्रकाशः अनहं

रूपं घटादिं परिहृत्य स्वात्मन्येवा वस्थितो घटादिरप्यहं
 रूपं प्रकाशं परिहृत्य स्वात्मन्येवावस्थितश्चेत् तर्हि
 वैलक्षण्यं दुरुपपादम् । प्रकाशस्य स्वात्मन्येव
 विश्वान्तत्वात् घटपटादिपदार्थानपरिज्ञानात्
 स्वात्ममात्रनिष्ठघटपटादिवत् प्रकाशोऽपि जडो भवति तस्य । एवं
 जडरूपस्य प्रकाशस्था प्रकाशात् घटादेः कथं
 वैलक्षण्यमित्येकोदूषणप्रकारः । अवभासः ज्ञानरूपः
 प्रकाशः ज्ञेयरूपस्यार्थस्य संबन्धी ततः संबन्धित्वादवभासो न जड इति
 चेत् तर्हि घटस्य संबन्धीति
 संबन्धमात्रेणा जडः स्यादित्येकोदूषणप्रकारः ।
 अथवा संबोधः घटादेरर्थस्य प्रकाश इति चेत् संबोधः
 जडरूप घटाद्यात्मैवेति समापतितम् । अजडरूपस्य बोधस्य
 जडरूपार्थात्मना प्रकाशो नोचित इत्याह - अन्यात्मना प्रकाशने न्यस्या
 प्रकाशस्य घटादेः प्रकाशो नोपपन्नः । जडपक्ष् घटपटात्मना
 न प्रकाशते । तत्कथमहं रूपो बोधः इदमात्मना
 प्रकाशतामित्यन्योन्यदूषणप्रकारः घटः प्रकाशादन्य
 स्वभावोऽपि स्वदर्शनमात्रात् प्रकाशरूपस्य बोधस्योदयकारणं
 भवति । तत्र कार्यकारणभावः कारणभूतो घटो जडः

कार्यरूपोऽपि बाधे : अजड इति चेत् । तर्हि ज्ञानरूपोऽवभासो विज्ञेय
रूपस्य घटस्य कारणमिति सकार्यरूपोऽपि घटाऽप्य जड एव स्यात् ।
तथा प्रकाशस्य कार्यत्वेऽपि जाड्यमङ्गीकृतम् । तथा घटस्यापि
कार्यत्वेऽप्यजाड्यं प्रसज्येतेति अयमपि दोषः प्रकारः ॥
अथाभासोऽन्येनापि सताघटेनावभासे स्वप्रतिबिम्बरूपा
स्वच्छाया दत्ता प्रतिबिम्बरूपां तां छायां
विभ्रदयमवभासः घटस्य संबन्धीत्युच्यते । ततश्च छाया
धारणमात्रादजड इत्युच्यते चेत् तर्हि स्फटिक सलिलमुकुरादिरपि
प्रतिबिम्बछाया धारणादजड एव स्यात् ॥ इति पर्यंतदूषणप्रकारः ।
अथ स्फटिकादिः तथा भूतमिति घट पटादि
प्रतिबिम्बधारिणमात्मानं तस्मिन् प्रतिबिम्बितं घटादिञ्च
परामृष्टमसमर्थं त्वाज्जड इति भक्तोऽभिमतं चेत् तर्हि
शिवादिक्षित्यन्त विश्व प्रतिबिम्बधारिण आत्मनः परामर्शनं
प्रतिबिम्बितस्य तस्य विश्वस्य संबन्धि परामर्शनं चाजाड्यस्य
जीवितं प्राणभूतं तादृग्विध विश्वान्तर्बाहिष्करण
स्वातन्त्र्यरूपं प्रकाशस्य स्वाभाविकं स्वभावभूतमहमिति
स्वात्मनिविश्रान्तिलक्षणं परमर्शनमेवानन्यमुखु प्रेक्षित्वम् ।
अनन्यमुखुप्रेक्षित्वं नाम अन्यत्वेनाभिमतस्य विश्वस्य स्वात्मनि

क्रोडी कृतत्वात् स्वात्मन्येवाभिमुखी भूतत्वम् । स्वात्मन्यभिमुखी
भूतत्वमेव दर्शयति - शिवादिक्षित्यन्त वाच्यादिक्षमान्त
वाचकात्मना प्रकाशेन प्रकाशे इति विमर्शोदये सति प्रकाशस्य
स्वसंविदेव स्वानुभव एव प्रमातृप्रमाणप्रमेयात्मकं
प्रपञ्चं चारितार्थमित्याभिमन्यते । तस्य प्रपञ्चस्याहन्तारूपतया
प्रकाशनात् स्वसम्बिदेव कृतार्थमित्याभिमन्यते । यो
विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीशनिखिलं भवद्वयः । स्वात्मपक्ष परिपूरिते
जगत्यस्य नित्यसुखिना कुतोभयम् ॥

इत्युक्त नीत्या विश्वस्य स्वात्मीकारात् स्वव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि न
कांक्षति जडं स्फटिकादि गृहीतघटपटादि प्रतिबिम्बितमपि तथा
भावेन इदं स्फटिकादिगृहीत घटपटादि प्रतिबिम्बितमपि तथा
भावेनेदं स्फटिकादि गृहीत प्रतिबिम्बं वरत इति सिद्धौ इदं गृहीत
प्रतिबिम्बमित्येवं वादिनं स्वव्यतिरिक्तं प्रमात्रन्तरमपेक्षत
इति निर्विर्मशत्वाज्जडं स्फटिकादि
तत्प्रतिबिम्बसमर्पकं घटादि तदुभय ग्राहकं प्रमात्रन्तरमपि
शिवादिक्षित्यन्तस्य विश्वस्य सृष्टेः प्रागवस्थारूपाया मादिकोटौ
संहारात् परावस्था यामन्त्यकोटौ चाहं परामर्श विश्रान्तेः -
अजडमेव भवति । किञ्च इदन्तात्मिकायां

मध्यकोटावपि घटपटादि तत्त ज्ञानोदय प्राकरवे

पश्चादवस्थयोरहंता रूपे प्रमातरि विश्रान्तत्वादजडमेव ।

यथोक्तम् - इदमित्यस्य विच्छिन्नाविमर्शस्य कृतार्थतायाः स्वस्वरूपे ,इदं
नीलपीतमित्यन्योन्यं

प्रमातुर्विच्छिन्नस्य नीला पीता विमर्शस्य कृतार्थता नाम स्वस्वरूपे
विश्रान्तिरहमित्ययं विमर्शो भवति ।

शिवादि क्षित्यन्तस्य विश्वस्य प्रागभावप्रध्वंसाभावात्मनोः कोटयोरह
रूपस्वरूपविश्रान्तिः :

संहारावस्थापर्यन्तं या मध्यमावस्था सैवाविमृश्यमानाहन्तात्मक
पूर्वापरकोटिरिदन्तैवमूढानामप्रत्यभिज्ञातमहेश्वरात्मक स्वस्वरूपाणां माया
पदे भेदपदे संसार इति

भगवतोऽनुत्तरभट्टारकस्य पराभट्टारिका रूपेण -एव प्रधानं रूपमिति स्थितं
निश्चितम् ।

अस्माभिरीश्वर प्रत्यभिज्ञाकारैः सांविदैः संकित्वस्य बोधस्य विमर्श प्राधान्यं
केवलमस्माभिरेवोक्तमिति

संविदिष्यमाणैः श्रीसूत्रादिभिरुक्तमिति दर्शयति । अत एव विमर्शशक्ति
स्वभावत्वाद्धेतोश्चित्क्रिया

चितिकर्तृतातात्पर्येण चैतन्यभित्युदितः । चित्क्रियानाम चितिकर्तृतातात्पर्ये

ण तां चितिकर्तृतामेव

परत्वेनाभिसंधायात्मा धर्मिस्वभावश्चेतनश्चैतन्यमिति धर्मिशब्देनोदितः हि

यस्मात् तेन चेतन

योजितत्वेन जडस्य । एवं भूत चैतन्या भावादस्य तद्वैलक्षण्यं युक्तमेव ।

यथोक्तम् -

जडाद्विलक्षणोबोधो यतोऽन्येन न मीयते ।

इति चिति कर्तृतातात्पर्येणात्माजडात् चैतन्य शून्यं यात्

घटादेर्विलक्षणः स्वभावमवभासस्येति सूत्रेण विमर्श

एवात्मनश्चैतै न्य प्रधानमुख्यं रूपमित्युक्तं । यतः आत्मनः

प्रयोजनरूपं प्रमाणभूतममुमेव विमर्शं हेतुकं त्य सदा

शिवेश्वरादिगत सर्वकर्तृत्वादि धर्माणाम् तु पत्तिस्थानत्वात्

धर्मास्वभावः तेषां धर्माणां विश्रान्ति स्थानत्वाद्

द्रव्यभूतोऽपि चैतन्यमिति धर्मवाचिना शब्देनायमात्माचेतनः

इदं त्वस्य चैतन्यमिति । इत्येवं रूपां भेदकक्ष्यां तिरस्कृत्य शिवः

शङ्कर इति वत् आत्मा चैतन्यमिति सामानाधिकरण्यमाश्रित्य

चैतन्यमित्युदितः कथितः आगमेष्विति शेषः ।

तदेतद्दर्शयति - भगवता शिवेन शिवसूत्रेषु चैतन्यमेवात्मेति हि पठितम् ।

चैतन्यमिति पदं धर्मवाचकानां

वक्ष्यमाणानां चिति दृश्यादि धर्मवाचकानां पदानामुपलक्षणम् ।

विश्वरूपतास्वीकारेऽपि स्वरूपहानिरहिता चिति शक्तिश्चेतन

तद्द्रष्टृस्वरूपं दृशेर्दर्शनस्य कैवल्यं केवलं दर्शनमेव

द्रष्टा दृशि स्वरूपं चितिशक्ति परिणामिनी तद्दृशेः केवलं द्रष्टा

दृशि मात्र इत्यादि सूत्रेषु धर्मशब्देनात्मनः सामानाधिकरण्यं

दर्शितम् गुरुणानन्तेन आत्माद्रव्यभूत इति यदुक्तं तस्य

द्रव्यत्वमेव निरूपयति । द्रव्यं हि तदुच्यत इत्यादिना ।

यस्मिन्नात्मरूपे द्रव्ये विश्रान्तः पदार्थः घटपटादिः

समस्तोभाति अविनाशिनिबोधे । तथा जडभूतानामित्युक्तनीत्या

यस्मिन्नात्मरूपे द्रव्ये अविनाशिनि बोधेसमस्तः सम्यगस्तः

निक्षिप्तः । अत एव विश्रान्तः अयं घटः अयं पट इत्यादिरूपेण भाति

उदकाहरण च्छादनरूपायै अर्थाक्रियायै अथ्यतेतदेव द्रव्यमित्युच्यते ।

पुनरपि द्रव्यस्य परमार्थतामेव वक्तुं परं परिहासपूर्वमनुसारेणानुवादयति -

तद्यदित्यादिना ।

तदिति कोपो नास्ति चेत् पृथिव्यादितत्त्वसकलप्रलया

कलादिभूतघटपटादिभाव

कालाग्निकोट्यादिसु वनादि संभारसंविदि आत्मस्वरूपे बोधे

विश्रान्तस्तथा भवतीति पृथिव्यादिस्वरूपतया भवतीति तत्तद्रूपतया

प्रकाशतं इति । गन्धादिगुणधारणादिकर्म सामान्यादि धर्माश्रयभूतं

पृथिव्यादिपदार्थान्तरस्वभावः

पृथिव्यादिद्रव्यविशेषः । द्रव्या

णामत्युत्पात्तिविश्रान्तिस्थानत्वान्मुख्यद्रव्यरूपां

तामेव संविदामाश्रयत इति सा संविदेव भगवतीद्रव्यं तदिति

तस्या एव द्रव्यत्वान्नित्यत्वाद्यनन्त धर्मराशि विश्रममिति

भूतायास्तस्या अनुत्तर भट्टारिकायाश्चेतनरूपयाः संविदः स एव

विमर्शात्मको धर्म एवचेतन इति - वप्रत्ययेन

चेतनस्य भावश्चेतन्यमिति संबन्धाभिधायिनापि प्राधान्येन चेतन एव

चैतन्यमिति दर्शितः ।

प्राधान्यमेव दर्शयति - तथा हीत्यादिना । संबन्धस्य

संबन्धि विश्रान्तत्वे - नः प्रकृत्योक्तत्वा चेतन

प्रतिपदिकेनोक्तत्वात् । चेतयतीत्ययाचितिः इत्युक्त नीत्या चितिक्रियारूपं

धर्मसंबन्धिनं चैतन्यमेव संबन्धिनमवगमयताष्य सा

निकृष्टः सम्यगानिश्चित्यायमभिज्ञापितः चित्क्रियाचितौ ज्ञानवर्गेकर्तृता

एकस्मिन्नेव घटे सोऽयमिति

स्मरणानुभवयोः संयोजनम् । एकस्मिन् घटे अयमिति

स्मरणानुसन्धानयोर्वियोजनम् । किञ्चैकस्मिन् घटे काञ्चनत्व -

जनं चेत्यादि बहुविधं स्वातन्त्र्यं

केवलमात्ममात्र एव स्वस्वरूपमात्र एव जडरूप घटादिवत्

विश्वदेशकालव्यापित्वा दविश्रान्तत्वं अविरतं पञ्च कृत्यकारि

अहमित्यविच्छिन्न प्रकाशस्यात्मनस्तदविच्छिन्न प्रकाशत्वमंगीकृत्य

वर्तमानस्यात्मनोऽन्यमुखप्रेक्षित्वाभावात्

तस्य तदन्यमुखप्रेक्षित्वरूपमिति तत् चिति कर्तृतारूपं

स्वातन्त्र्यमेव मुख्यत्वेनाभिसंधाय निश्चित्यात्मा चेतन इति

वक्तव्ये तस्यात्मनो नित्यत्वाधर्माकरणाय विमृष्टरूपस्य तस्य

विमर्शरूपो धर्मोद्धरीकरणाय चात्मा चैतन्यमित्युक्तः । चित्क्रिया

चिति कर्तृता तात्पर्येणेति समस्तपदम् । अधर्द्युक्खे पादविश्रान्तिः समास

इति

समयः काव्येशास्त्रे । तने चित्क्रिया चिति कर्तृतातात्पर्येणेत्युक्तम् । यदि

वात्मचैतन्यमिति वत् चित्क्रियेति चोक्तः तदानीं चिति कर्तृता तात्पर्येणेति

पदं चित्क्रियासहितं न भवति । चैतन्यमात्मेति पाठवत् चित्क्रिया

आत्मेति न क्वचित् पाठितम् । यथा प्रकाशश्चिद्रूपः अप्रकाशः अचिद्रूपः

घटादिश्चेत्युभयमपि स्वात्मनीति प्रकाशः प्रकाश एव स्वस्वरूपे विश्रान्तः

अप्रकाशः घटादिरपि स्वात्मनि जडे पृथुबुधोदराकारादिरूपे

विश्रान्तः । तथा हि - जडभूतानामित्युक्त नीत्या न तु प्रकाश

एवं विश्रान्तः इति यतस्ततस्तयोर्निर्जनिजरूपविश्रान्तिहेतोः अहं रूप
 आत्मा प्रकाश इत्युक्ते सति तस्यहं रूपस्य प्रकाशस्य जडादखे
 घटादेरिहावभासस्य प्रकाशस्यानवभासस्य चाप्रकाशस्य
 घटादेः परस्पर परिहारेण द्वयोः स्वात्माने चेदनवस्थानं
 तद्धटपटयोरिवेदमजडमिदं जडमिति दुरुपपादं वैलक्षण्यमिति
 चेदनवस्थानं तद्धटपटयोरिवेदभजडमिदं जडमिति
 दुरुपपादं वैलक्षण्यमिति स्वभावमवभासस्येति
 सूत्रस्याशङ्कारूपाया व्याख्या या वैलक्षण्यं यथा नोदितं
 स्यात् तद्वद्विमर्शोऽपि स्वात्मनि नत्वहं रूपे प्रकाशते त्प्रतियोगी
 अविमर्शोऽपि स्वात्मनीति । तने ऽपीति - स्वात्ममात्रविश्रान्तेन विमर्शेन
 जडत्वे नाभिमतस्य प्रकाशस्य जडात् घटादेर्वैलक्षण्यं
 कथमित्याशवं याह - चितीति । विश्वात्मापरमेश्वरः
 चेतयतीत्यत्रयाचिति क्रिया चितिशक्तिः सा अहमिति स्वात्मचमत्कारलक्षण
 प्रत्यवमर्शात्मा सतु चितिशक्तेः स्वात्मभूतः प्रत्यवमर्शः
 स्वरसेन चिद्रूपेण स्वात्मविश्रान्तिवपुषा उदिता सन्ततानस्तमिता
 नित्यापरेति नीलमिदं चैत्रोऽयमिति प्रत्यवमर्शान्तरस्य मिति भूतत्वात्
 पराविश्वोत्तीर्णा शिवादिक्षित्यन्तं विश्वं स्वात्मन्यन्तः कृत्य वक्ति
 अभिलपति स्वात्मत्वेन विमृशति यावत् । एतदिति - एवं भूतचिति

शक्त्यात्मकं मुख्यं स्वातन्त्र्यमेव आत्मनः परमेश्वरस्य
 परमपरा वाग्रूपं पूर्णमैश्वर्यमीशित्वमनन्यापेक्षितुं
 तुर्यातीतात्मिकायां शिवदशामुच्यते परावरं त्वैश्वर्यं
 पश्यन्ती रूपं तुर्यात्मिकयोः सदाशिवेश्वर दशयोः अपरं
 त्वैश्वर्यं मध्यमामध्यमावैखरीरूपं जाग्रदाद्यवस्था
 रूपयां मायादशायां विष्णुविरिञ्चेन्द्रादिसंबन्धि भवति ।
 तदपि पामेश्वर प्रसादजमेव । एवं भूतेन स्वातन्त्र्येणात्मा
 जडाद्विलक्षण इत्युक्तं युक्तमेव । विश्वमय विश्वोत्तीर्णः
 परमेश्वरः शिवादिक्षित्यन्तं विश्वं स्वेच्छया स्वभित्तौ
 विश्वमुन्मीलयतीत्युक्तनीत्या स्वात्मनित्यत्वेन
 विमृशतीति या चितिः चिति क्रियाबोधस्वतंत्रता तस्याश्चिति क्रियायाः
 प्रत्यवमर्शः शिवादिक्षित्यन्त विश्वगर्भस्वात्मचमत्कारलक्षण
 आत्मा स्वाभावाचिति क्रियायाः प्रत्यवमर्शभावत्वं जड -
 जडसंबन्ध्यन्वयमुखेन च दर्शयति । घटने पृथुबुधोदराकारे
 स्वात्मनि चमत्क्रियते पृथुबुधोदराकारे स्वात्मा तेन घटेन
 परामृश्यते तने घटने स्वात्मनिनप्रकाश्य ते स्वयं स्वात्मा न -
 एकस्मिन् देशे काले च विश्रान्तत्वात्
 सकलदेशकालव्यापित्वात्मना अपरिच्छिन्नतया नाभास्यते । अतः

परिच्छिन्नत्वेन भासनाभावात् घटेन स्वात्मा चेत्येत इत्युच्यते चैत्रेण
तु बोधरूपे स्वात्मन्यहमिति विमर्शात्मक -

विकासरूपल्लास स्फीतता रूपविभूति योगात् चमत्क्रियते आनन्द्यते
तादृग्विधोऽहं रूप स्वात्मापरामृश्यते । अन्यानपेक्षणे

स्वात्मन्येव प्रकाश्यते । इदं नीलमिति यः परिच्छेदः स एव
तावद्रूपया नीलमात्रे विश्रान्तः । इदमिति परिच्छेद विलक्षणे भूत्वा
बहिष्करण विषय नीलपीतान्तःकरण विषयसुखदुःखादि युक्ततया
तन्नीलपीत सुखदखेकुःखशून्यता वभास योगेन च भास्यते ।

यथोक्तम् पीतादिषुन नीलं तेष्वत्र च चाक्षुषं ज्ञानम् ।

न श्रौतादिषु तदपि ज्ञाता तेष्वत्रचानुगतः ॥

इति नीलपीताद्य संख्या भासन योगने भासनात्तत्तदसंख्या
वभासनयुक्तस्वात्मा चैत्रेण चेत्यत इत्युच्यते । एवं भूतमिति
चत्रै बोधस्यैवं भूतविमर्शयोगात् विमर्शस्वात्मनि

अविमर्शस्वात्मनि इति भवदुक्तं सिद्धमेवा भोधारूढो विमर्शः

सर्व सहः न घटपटादिवत् स्वात्ममात्रविश्रान्तः । तत्सर्वं

सहत्वमेव दर्शयति - एषा प्रमेयरूपावधि दशाः । अभयमिति ।

अहमिदं रूपयोरात्मपरयोः स्वरूपमहमिदमिदमहमिति

सामानाधिकरण्येनाहन्तायामेकी कुरुते । एते सदाशिवेश्वरदशेषुनः

अहमिदमात्मकमुभयं न स्वात्मनिन्यग्भवति शून्यीकरोति । एषा

प्रलयाकालदक्षः

अनुक्ताविद्येश्वराविज्ञानाकलाश्च मायोध्वेऽन्तर्भूतात् । यथोक्तम् -

परिकर्तुर्णिजन्तश्च स्वात्मीकर्तुं ततोभयम् ।

एकीकर्तुं न किं कर्तुं विमर्शोऽजगतिक्षमः ॥ इति ।

अहमहमेवेति शिवः । अहमिदमिति सदाशिवः । इदमहमिति ईश्वरः

अहमहमेव इदमिदमेवेति विद्येश्वरः । ने दमिति विज्ञानाकलः । नेदं

न चाहमिति प्रलयकलः । अहमिदं शरीदादीनिसकला इति सप्तप्रमातारः

चिति

क्रियास्वभावभूतः प्रत्यवमर्शश्चान्तरभिलापात्मक

शिवादिक्षित्यन्तस्य विश्वस्य स्वात्मतया विवेचनात्मक शब्दनरूपं

तद्वच्छब्दनमस्य पृथुबुधोदराकारस्यार्थस्य घट इति सङ्केतः

आतानवितानात्मकस्य वस्तुनः पट इति सङ्केत इत्यादि

तत्तत्संकेतशब्दनिरपेक्षम् । अत एवानवच्छिन्नचमत्कारात्मकमिति

पूर्णानन्दात्मक । अन्तरितिपूर्णान्ता रूपोन्मुखं

स्वात्मन्येवस्थितत्वात् शिरोनिर्देशप्रख्यमन्तरभुपगमरूपं

तत्तत्प्रमातृमुखनिर्गतं । कारादिक्षकारान्तमयीयभेद प्रथात्मक

साङ्केतिकशब्दजीवभूतं नीलमिदं चैत्रोऽहमिति

ग्राह्यग्राहकात्मक प्रत्यवमशान्तरमितिभूतत्वेन पूर्णत्वात्
पराविश्वोत्तीर्णा। वक्ति उक्तरूपं विश्वे अन्तः कृत् याभिलषति
अभिमुख्येन विमृशतीति वाक् । अत एवेति । अन्तरभिलाषत्वात्
स्वरसेनेति

स्वेनाविनाशिनारसेन स्वात्मविश्रान्तिवपुषा चिद्रूपतयोदिता सतता
नस्तमिता अहमित्येव नीत्या यथोक्तं प्रत्यवमशार्त्मा सौ चिति
स्वरसवाहिनी परावाग्या आद्यन्त प्रत्याहृतवर्णगणासत्यहन्ता सा
इत्येतत्परावाग्रूपा चिति शक्ति मयं मुख्यं स्वातन्त्र्यमेवात्मनः
परमेश्वरस्य परं पूर्णमैश्वर्यं

ईशितृत्वमनन्यापेक्षित्वमुच्यते । एताच्छिवभूमौ परावस्थायां
परमिति शब्दप्रसङ्गेन परापरात्म -

परात्मकं चैश्वर्यं माक्षिप्तम् । तदेवाह - परापरं त्वित्यादिना
परमेश्वरस्य परापरमैश्वर्यमहं प्रथनाख्याति रूपस्य अत
एवेदं भावरूपस्य प्रत्यवमशस्य इदमित्युद्देदमात्रेऽपि
अहमिदमिदमहमिति झाटिति - शिवादिभूमौ

पश्यन्ती दशायां वर्तत इति शेषः । परमेश्वरस्या परं
त्वैश्वर्यं मायान्तरधिकृतानां विष्णुविरिञ्चेन्द्रादीनां
तत्त्वानां स्वरूपाणां सबन्धिमध्यमादि दशायां तदापि

विष्णुविरिञ्चपरमेश्वर प्रसादजमेवेति

परमेश्वरस्यान्य निरपेक्षतैवपरमार्थत आनन्द इति ऐश्वर्यामिति

स्वातन्त्र्यमिति चैतन्यमिति चकथ्यते । तेन स्वभावभूतेन

चैतन्यरूपेण विमर्शेनयुक्तत्वात् - युक्तमेव ।

एतत्प्रकाशस्य प्रमाणभूतं विमर्श स्वरूपं प्रधानागमेष्विति

मालिनीविजयोत्तरत्रिकादिष्वपिदर्शितमेवेति निरूपयति - सेति ।

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येति सूत्रमारभ्य

- स्फुरत्तेति शिवादिक्षित्यन्त

विश्वस्फुरणकर्तृतारूपाशिवादिक्षित्यन्त विश्वोत्तीर्णत्वात्

तद्विश्वपूर्वापरकोटि व्यापित्वाद्देशकालाविशेषिणी व्याप्त नित्य

स्वभावा चाकिञ्च तत्सकलदेशकालनिर्माणयो देशकालस्पर्शाच्च

व्याप्तनित्यस्वभावा अत एव

देशकालविशिष्टत्वान्महासत्ता सद्रूप घटपटादिवदसद्रूपं

स्वपुष्पादिकमपि व्याप्नोतीति महती अविच्छिन्ना सत्ता

शिवादिक्षित्यन्त भवनकर्तृतारूपा भवति । सैवेति । धन्यैः

सद्गुरुकटाक्षशालिभिः सेति । गुरु मुखश्रुत्यागमशास्त्रश्रवणात्

स्मर्यमाणा ध्यायमाना । एषेति स्वप्रत्ययेनानुभूयमाना इति

स्वरणानुभवो मयात्मक श्रीप्रत्यभिज्ञाविषयभूता श्रीपरा ।

अथास्य सूत्रस्य व्याख्यामरभते - इहेति । अस्मिन्लोके घटः
 कस्माद्धेतोरेस्ति खपुष्पं च कस्मान्नास्तीति पृष्ठे प्रत्येकं घटि
 मम स्फुरतीति वक्तारो भवन्ति । घटो हि स्फुरति ममेत्येतत् स्फुरत्वं
 घटत्वमेवघटस्य स्वरूपमेव न प्रमातृ संबन्धि इति चेत् । स
 घटः अहं घटः इति सर्वान् प्रतिस्फुरेन्न कस्यचिद्वा इति पूर्वोक्त
 नीत्या जगत् सर्वज्ञ जज्ञं वा भवेत् । इति स प्रसङ्गः तस्मादखे घटस्य
 स्वयमेवाहं स्फुरामीति स्फुरणाभावात् मम
 स्फुरतीत्युक्तस्यार्थं विचारयति घटः मदीयं स्फुरणं
 स्पन्दनाविष्ट इत्ययमेव घटो मम स्फुरतीत्यस्यार्थः । तत्रापि
 स्पन्दनस्यार्थं विचारयति । स्पन्दनं नाम स्पदिकिञ्चिच्छलने इति
 धातु गत्याचिदानन्दधन स्वरूपापरित्यागे नैव प्रकाशस्य
 विश्वात्मना स्फुरणं स्वं सलिलात्मकं रूपमपरित्यजतः
 समुद्रस्य तरङ्ग भेदबुद्बुदात्मना स्फुरणमिव तत्र
 स्पदिकिञ्चिच्छलन इति धात्ववयवमेव किञ्चिच्छब्दस्यार्थं प्रकाश
 स्वरूप मचलमपि विश्वात्मना चलमाभासत इति विश्वात्मना स्फुरणे
 यत् प्रकाश स्वरूपं बीजादिवत् स्वरूपात्कीञ्चिदपि नातिरिच्यते ।
 स्वस्वरूपं न परित्यजतीत्यर्थः । यथोक्तम् -
 बीजमङ्कुरतया यदाभवेत् बीजतानखलु दृश्यते तदा ।

चेतनस्य जगदात्मना स्थितौ चेतनत्वमधिकं विजृम्भते ॥ इति ।

विश्वात्मना स्फुरणस्याहन्तारूपे सत्यपि माया प्रमातृन्
प्रति तस्य विश्वस्येदन्तया स्फुरणादतिरिच्यते इव माया प्रमात्रभिमते
दन्ताभासात्मक विश्वभेदयुक्तमिति च भाति । अस्मिन्नर्थे संवादमाह -
आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृत चिद्वपुः ।

अनिरुद्धे च्छा प्रसरः प्रसरदखे दृक्क्रिया शिवः ॥इति श्रीशिवदृष्टौ ।

अतः सततमुद्युक्त स्पन्दतत्त्व विविक्तये ।

जाग्रदेव निजं भावमचिरेणाधिगच्छति ॥

अतिकुद्धः प्रहृष्टो वा किं करोमीति वा मृशन् ।

धावन्वायत् पदं गच्छेत् तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः ॥

गुणादिस्पन्दनिष्पन्दाः सामान्य स्पन्द संश्रयात् ।

लब्धात्मलाभाः सततं स्युर्ज्ञस्या परिपन्थिनः ॥इति । श्रीस्पन्दशास्त्रे ।

लोकेऽपि हर्ष विषादादिवैचित्र्ययोगेऽपि

तद्धर्षविषादादि संविद्धित्तिभूतात्म स्वरूपादचलन् अविकुर्वन् जनः

अपरिच्छेद्यसत्त्व स्पन्दवान् शक्तिमानित्युच्यते । इयान्

स्फुरत्तापदस्यार्थः सपुनर्विर्मर्श शक्तिर्यथा प्रोक्तरूपस्फुरत्

जाता तथा सत्ता च भवति । तत्र सत्ता नाम शिवादिक्षित्यन्त

विश्वभुवनकर्तृता । सा च सृष्ट्यादि भवन क्रिया सुस्वातन्त्र्यं

सासता सद्रूपघटपटादिविश्ववदसद्रूपं स्वपुष्पं
 द्विचन्द्रादिकमपि व्याप्नोति । लोकस्य खपुष्पं प्रतिभातीत्युक्ते खमिव
 तज्जडत्वात् तद्वर्णसदृशं किमपि पुष्पमस्तीति प्रतिभाति । तथा
 प्रतिभासमानं खपुष्पादिकमपि व्याप्नोतुल्यकक्ष्य
 तया भाति तद्वस्तु तस्य वस्तुनो विशेषणं कटक इव
 चत्रे स्य देशकालौपुनर्विमर्श शक्त्या तुल्य कक्ष्यौ न भातः ।
 द्वयोर्देशकालयोरयं देशः अयं कालः इती दन्तया प्रकाशे तस्यापि
 विमर्शशक्तेरहन्तया प्रकाशे द्वयो रपि तुल्यकक्ष्यत्वानुपपत्तेः
 तस्याविमर्श शक्तेरेवं देशास्पशाद्विभुत्वं
 कालास्पशान्नित्यत्वं चेति बह्वीनित्या च जाता तस्याकारण योगात् क्षि
 त्यादि देशानिर्माणयोगाच्च सकल
 देशकालस्पशोऽपि भवतीति ततोऽपि सकलदेशकालस्पशाद्व्यापकत्व
 नित्यत्वे भवतः । यदुक्तं श्रीमालिनीविजयोत्तरे -
 महासत्ता महादेवी विश्वजीवनमुच्यते ॥ इति ।
 सारमिति । अनुत्तरभट्टारकस्य प्राणभूतमकृच्छ्रं रूपं
 यदियमेव विमर्शशक्तिः क्षित्यादिशब्दान्तानां ग्राह्याणामुपस्था
 घटं कारान्त बहिरन्तः करणरूपाणां ग्रहणानां
 सकलादिशिवान्तानां ग्राहकाणां च यद्यत्प्रकाशात्मकं

परमशिवभट्टारकस्य रूपं तस्यापि परमशिवभट्टारक

स्वरूपस्याप्रकाशात् जडद्वैलक्षण्य प्रदर्शनीयं

विमर्शशक्तिरेवेति श्रीपूर्वशास्त्रेनिरूपितम् ।

यत्सारमस्य जगतः सा शक्तिमालिनी परा । इति ।

यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः ।

तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥

इति श्रीत्रिशिकाशास्त्रेऽपि । सैषेति स्मरणानुभवरूपाभ्यां

पदाभ्यां ननु स एव प्रमातैव तथा भूत इत्युक्त महेश्वर

प्रत्यभिज्ञानवत् तच्छक्तिप्रत्यभिज्ञानं दर्शितम् । हृदयं च नाम

सर्वस्य प्रतिष्ठा स्थानमुच्यते । तच्च तथा हि जडभूतानां इत्युक्त

नीत्या जडानां चेतनं प्रतिष्ठास्थानं तद्वच्च चे तनस्याप्यहमिति

प्रकाशात्मकं रूपं प्रतिष्ठास्थानं तस्याहमिति

परमशिवात्मक प्रकाशरूपस्य विमर्शशक्तिः प्रतिष्ठा स्थानमिति

परमेष्ठिनाक्षित्यादि शिवान्तस्य विश्वस्य परमे उत्तीर्णे पदे

चिदाकाशे तिष्ठतः अविरतं विश्रान्तस्य पराशिवभट्टारकस्येदमेवेति पराभट्ट

ारिकात्मकं

विमर्शरूपं परमन्त्रात्मकमिति

पूर्णहन्तारूपं तत्रतत्रेति आगमे । हृदये सा तु या शक्तिरिति

हृदयं। मम हृद्योऽमन्य वस्थित इति हृदय।' भैरवात्मन इति
हृदयं। देवदेवस्य सद्योयोगविमोक्षदमिति तदा हृदयबीजस्थमिति
हृत्प सान्तर्गतमित्यभिधीयते परमेश्वरेणेति शेषः। सर्वस्य
प्रमातुरहंरूपो मन्त्र एव हृदयं सः अहं रूपो मन्त्रः
विमर्शनात्मा विमर्शनञ्च परावाक्छक्तिमयं परा
आदिक्षान्तमातकृ । हृदयभूतपराभट्टारिकामयं तत एवोक्तम् -
न तैर्विना भवेच्छब्दो नार्थो नापि चेतर्गातिः । इति ।
तैर्वर्णैर्विना शब्दो न भवति अर्थश्च न भवति । अर्थज्ञानस्य
स्थितिश्च न भवति इति वागेव प्रथमा मूर्तिर्यस्मात्त्वया विना ।
मवर्णानामभिव्यक्तिस्तैर्विना न पदादिधीः ॥
तया विना विकल्पोऽपि स्वात्मलाभं लभेत नो ।
विनापि तेन भावानां नोत्पत्तिर्नापि निश्चयः ॥
ततश्च सर्वव्यापार व्यवहारापस्तनात् ।
अन्धं मूकं न तु भवेज्जगदेतदपि ध्रुवम् ॥
इति श्रीतत्त्वगर्भस्तोत्रे ।
तत्र तावत् समापन्ना मातृभावं विभिद्यते ।
द्विधा च नवधा चैव पञ्चाशद्धा च मालिनी ।
बीजयोन्यात्मकाद्भेदाद्विधा बीजं स्वरामता ।

कायदश्च स्मृता योनिर्नवधावर्गभेदतः ॥

बीजमात्रशिवः शक्तियोऽग्निरित्यभिधीयते ।

पृथग्वर्णविभेदेन गतार्धं किरणोज्ज्वला ॥ इत्यादि ।

इति श्रीमालिनीविजयोत्तरे । तत्र भवद्भर्तृहरिणापि -

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानगु माहते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ॥

वाग्रूपता चेदुत्क्रामे दवबोधस्य शाश्वतीम् ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवामर्शिनी ॥

सैषा संसारिणां संज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते ।

यदुत्क्रान्तौ विसंज्ञो दृष्यते काष्ठकडु यवत् ॥ इति ।

तमेतेन सकलेन संवादेन विदुरित्येतद्बहुवचननिर्वाहितम् ।

निर्विकल्पात्मनोऽर्थं प्रकाशस्याध्यवसायापेक्षं प्रामाण्यं

वदद्भिर्बौद्धैरप्ययं विमर्शात्मकोऽर्थ उपग -

ङ्गी कृत एव । प्रकाशस्य प्रामाण्यहेतोरध्यवसायस्य

विमर्शस्यायं घट एवेत्यभिलापात्मकत्वात् । नन्विति चिदानन्द

- सर्वकर्तृत्वादि उन्मन्यादि ब्राह्मचादि क्षित्यादि

तत्तदागमोक्तानन्तशक्तिश्रेणीशोमित वपुषि भगवति परमशिवे

पराभट्टारिका रूपा विमर्शशक्तिरेव प्रधान नायिकात्वेनेत्थं का

- कनीत्या या सा शक्तिरित्यादि श्रीमालिनीविजयोक्त नीत्यायस्योन्मेष
निमेषेत्यादि श्रीस्पन्दशास्त्रा द्युक्तनीत्या

चाभिषिच्यते । विश्वैश्वर्यपात्रत्वेन प्रतिष्ठाप्यते । कस्मादित्याशङ्क्य
तस्या एव प्राधान्यं वक्तुमारभते-

त्रैकरूपमात्मानम् । अत एव विमर्शशक्तिरूपाहेतोः । शिवादिक्षित्यन्त
तत्त्वात्मना ज्ञेयी कुर्यात् । विश्वोत्तीर्णापि स्वातन्त्र्येण स्वयमेव

विश्वात्मना स्फुरेत् । पृथक्खे स्थितीति - एवं भूतात्

प्रकाशरूपादात्मनः पृथग्भूता अस्य स्थितिः तादृक्प्रकाश पृथग्भूतस्थिति
ज्ञेयं नैव भवति । तु

धारणे । भवति चेदस्थात्मना परमेश्वरस्य तत्स्वव्यतिरिक्त

ज्ञेयौन्मुख्यात् ज्ञात्रैकरूपात्मज्ञेयीकरणलक्षणातादृग्विधा

व्यतिरिक्त ज्ञेयोन्मुखु । तन्त्रतारखण्डयेत तेन व्यतिरिक्त

विषयेणैन्मुख्येनान्याधीनत्वरूपं पारतन्त्र्यमस्यनियते ।

पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धं स्वातन्त्र्यमेव चानन्य

मुखप्रेक्षित्वलक्षणमात्मनः स्वरूपमिति तादृग्विधा

स्वातन्त्र्याभावात् व्यतिरिक्तौन्मुख आत्मना आत्मैवस्यात् । अनात्मा

जडः व्यतिरिक्तं ज्ञेयं प्रतिघटादिवन्नौन्मुखी भवतीति

अतिप्रसङ्गः । अतः प्रसङ्ग विपर्यया दव्यतिरिक्तौन्मुखः स्वतः

सन्नात्मानमेवं ज्ञेयिकरोतीति इदमायातं न केवलं
स्वातन्त्र्यरहित नीलादिरूपे णैवात्मानं ज्ञेयी करोति । यावत्
स्वातन्त्र्यादुक्तशिवेश्वर पशुपति भैरवादिरूपेणापि आत्मानं
ज्ञेयी करोतीत्याह - स्वातन्त्र्यादुक्तमित्यादिना । अयं
प्रभुममद्वयात्मनः संविदेकरूपस्य स्वात्मनः
अतिदुर्घटकारित्वलक्षणादुक्त विमर्शशक्तिरूपात्
स्वातन्त्र्यादात्मानं विश्वसृष्ट्यादि कृत्यपञ्चकलक्षण
स्वातन्त्र्यामुक्तं शिवलिङ्ग शिवागम स्थाणुलमण्डलादौ
अयमीशः अयं पशुपतिरित्यादि सङ्कल्पः इदन्तया बाह्यं
व्यवहारयेत् । स्वयं ध्येया पूज्यो पास्यादिरूपेण स्थित्या
व्यवहारेण ध्यानपूजादिना स्वात्मानं यो जयेत् । एवमात्मनः
स्वातन्त्र्यामुक्त नीलादिरूपतया निर्माणस्य
स्वातन्त्र्यामुक्तेश्वरादिरूपतया निर्माणस्य च विमर्शशक्तिहेतुरित्यर्थः ।
एवं सूत्रयोजनां प्रदर्श्य एतत्सूत्र व्याख्यानं
प्रमृष्टमाह - सर्वाः शक्तिरित्यादिना । सर्वा
इत्युक्तरूपाश्चिदानन्दादिकाः शक्तीः ऐश्वर्यात्मना इत्यैश्वर्यं पञ्चविधकृत्य
कारित्वमिति श्रीमत्स्तोत्रावली
व्याख्या नोक्तनीत्या पञ्चविधकृत्य कारिलक्षण स्वातन्त्र्यात्मा

कर्तृत्वशक्तिर्विमर्शमिति तात्पर्यात्मसंक्षेपेण भवदुक्तस्य
प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । शब्दार्थस्तु अयमिति पूर्णाहं प्रकाशात्मा
परमेश्वरः विश्वोत्तीर्णं स्वात्मानं ज्ञात्रकै रूपत्वात्परम
प्रमातृरूपत्वेन ज्ञेयम् । अनिदं प्रथममपीदं तथा ज्ञेयी करोतीति
यत् संभाव्यते तत्तदाकस्मिकाभास इति कारिकोक्तप्रकारेण
कारणान्तरानुपपत्तेः चिदात्मैव हि देव इति श्लाकोक्तेन दृढेन
संभावनानुमानने दर्शितत्वात् तत्संभावनम् । अत एवेति
स्वभावमवभासस्येति सूत्रोक्तनीत्या विमर्शशक्तिलक्षणात्
कर्तृत्वाद्धेतोर्भवति । तदेव संभावनं युक्ति युक्तत्वेन
प्रत्पादयतियतो ह्ययमित्यादिना । प्रकाशश्च विमर्श स्वभाव
इत्युक्तनीत्या अयं परमेश्वरः प्रकाशरूपमात्मानं
परामृशतीतियतः कुतस्तस्यात्मनः शिवादिक्षित्यन्त विश्वनिर्बरत्वात् स
आत्मा नीलादिरूपेण च कास्ति । नान्विति । परमेश्वरः
ज्ञात्रैकरूपमात्मानं विश्वात्मना ज्ञेयी करोतीति एषा
संभावनैव कुत इत्याशङ्क्यात्मव्यतिरेकेण ज्ञेयस्य स्वरूपं
किमपि नास्तीत्याह - इहास्मिन् संविद्दर्शने आत्मरूपात् प्रकाशात्
यस्यपृथग्भूता स्थितिः तादृकखे प्रकाशाव्यतिरिक्तं ज्ञेयं नैव
भवति तुरेवार्थे । प्रकाशाव्यतिरिक्तं ज्ञेयं नैव भवति

वभासनामित्यादि श्लोकेयुक्तयः उक्ताः ।

अथांगीकृत बाधकात्मिकां युक्तिमप्याह यदिप्रकाश व्यतिरिक्तं

ज्ञेयं स्यात्तत्तर्हि ज्ञातृपस्यात्मनः स्वसंवेदन सिद्धं

स्वव्यतिरिक्त ज्ञेयविषयं यदौन्मुखं

तन्नास्यस्यात् । तेनाव्यतिरिक्त ज्ञेयौन्मुख्यभावेन हेतुः । या तने

व्यतिरिक्त विषयेणौन्मुख्येनान्याधीनत्वरूपं

पारतन्त्र्यमस्यानीयते । पारतन्त्र्यं च प्रकाश स्वभाव भूतस्य

स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धमनु लक्षणं

स्वातन्त्र्यमेवात्मनः स्वातन्त्र्यमिति तादृग्विधस्वातन्त्र्या भावात्

व्यतिरिक्त ज्ञेयोन्मुख आत्मा अनात्मैव स्यात् । अनात्मा च घटादिवत्

जडस्वव्यतिरिक्तं ज्ञेयंप्रति नोन्मुखी भवतीति प्रसङ्गः ।

ततः प्रसङ्ग विपर्यया दव्यतिरिक्तज्ञेयोन्मुख स्वतन्त्रः सन्

आत्मानमेव ज्ञेयी करोतीत्येतदायातमित्येक श्लोकस्यार्थः । अन्यमपि

व्याहर्तुमाह - न केवलामित्यादिना । यथोक्तम् -

स संवित्सर्वत्र वस्तुनि तत्त्वतया

स्फुरति भगवत्यात्मैश्वर्याद्विमर्शमयी परा ।

यदि जडमिदं भिन्नं बोधादबोध तमोमयं

तदिह भवितुं भातुं कर्तुं च किञ्चन न क्षमम् ॥

अवैश्वात्म्ये जाड्यं प्रसरतिचितः स्पन्दवपुषः

प्रकाशाद्भिन्नं चज्जे गदखिलमेवान्ध तमसम् ।

चितो विश्वात्मत्वादपि च जगतश्चिन्मयतया

शिवः सर्वं सर्वं शिव इति शिवं यामिशरणम् ॥

आत्मानं न केवलं स्वातन्त्र्यमुक्त नीलादिरूपतया सृजति

यावदत्यक्त कर्तृभाव स्वातन्त्र्यामुक्तक्षमे सन्तमात्मानं

शिवालिङ्गादावाहनरूपेणेदं तथा निर्माया व्यवहारयेत् ।

ध्येयं पूज्यादिरूपेण स्थित्याध्यानोपासनार्च नोपदेशादिना

व्याहारेणात्मसाधकान् योजयतीति तत्संभाव्यते । एतदात्मनः

स्वातन्त्र्यादुक्त निर्माणमपि । अत एव विमर्शशक्तिरूपात् स्वातंत्र्यादिति संब

धः ।

एतन्निर्माणमेव दृढीकर्तुमाह - नन्वित्यादिना ।

आत्मस्वरूपं स्वातंत्र्यामुक्तं च निर्मीयते चेत्येतद्विरुद्धम् । अत्रेति ।

अस्मिन् प्रश्नोत्तरमाह - अद्वयात्मनः संविदेकरूपस्य स्वात्मनः

स्वातन्त्र्याद्धेतोः इदं स्वातन्त्र्यामुक्तनिर्माणं न न युज्यते ।

युक्तमेव । यत्किल भेदात्मनि माया पदे घटपटादिविश्वं

प्रकाशमानत्वादहन्तारूपमपि अति दुर्घटं तस्येदन्ताया

प्रतिभानं तदेव पुनरुक्त स्वातंत्र्यशब्देन । अत एवेत्यनेन

विमर्शशक्तिरूपं स्वातन्त्र्यमुक्तमित्यपुनरुक्तरूपम् ।

अथवा अत एव स्वातन्त्र्यादिति सामानाधिकरण्ये न श्लाके द्वयम् ।

एकरूपेण स्वातन्त्र्येण संबन्धनीयम् । अत्र स्वातन्त्र्यामुक्तत्वेन निमित्ते अर्थे

उदकाहरणं दर्शयति - किमिति चेत् इदं नीलमिदं

पीतमिति नीलादि निर्माणपदस्य स्वतन्त्ररूपं निर्माणस्या

प्रसिद्धत्वात् । तदुदाहरणमेव प्रकटीकरोति - अयमीश्वरोऽयं

भगवानयमात्मा अयं विभुरयं नित्यः अयं स्वतंत्रं

इत्यादौ प्रमातुः प्रभवन परस्य पूजयितुः पूजापरस्य ध्यातुः

ध्यानपरस्य च साधकस्य पृथग्भूतं तदीश्वरस्वरूपं क्रमेण

प्रमेयं पूज्यं ध्येयञ्च भातीति तावन्निर्मितम् ।

ईश्वरस्वरूपनिर्मित मित्येतावन्मात्राणो नीश्वररूपं न भवति । एवं

हीति । अनीश्वररूपं भवति चेत् अयमीश्वरः अयं घटः अनीश्वर इति

संकल्प ध्यानादेस्तुल्यत्वं स्यात् । न चैवमीश्वर इति सङ्कल्प

ध्यानादिं प्रतिसंकल्पयितुं ध्यातुश्चाभिमतफलविशेष

स्योपलब्धेः अन्यत्रानीश्वर इति सङ्कल्प ध्यानादौ

फलविशेषस्यानुपलब्देश्च तुल्यत्वं न भवतीत्यर्थः ।

एतच्छ्रवेलोकद्वयोक्तमर्थं निगमयति - तस्मादित्यादिना ।

स्वातन्त्र्यशून्यनीलाद्याभासनेन स्वातन्त्र्ययुक्तेश्वराद्याभासनेनेत्युभयप्रकारे

णात्मानमेव

परमेश्वरो ज्ञेयी करोतीति यत्

तदुभयं ज्ञेयी करणं विमर्शशक्तिबलादेव सा विमर्शशक्तिरेव

परमेश्वरस्यात्मानं प्रधानं रूपमिति स्थितम् ।

नन्वहं रूप प्रकाश आदिरूपेण

भावव्यवस्था सचाहं रूपः प्रकाशः स्वभावमवभासस्येत्युक्त

नीत्या । प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात् । सच प्रकाशो न

पृथग्विमर्शात् ।

नान्यो विमर्शोऽहमिति स्वरूपादण्डपूर्णः शिव एव ॥

तादृग्विधविमर्शा भेदे तदिति प्रकाशात्मकमहंरूपं । तदेवेति अहं रूपमेवेति

वक्तुं युक्तम् ।

ईश्वरात्मेत्यादिसङ्कल्पेषु आवाहनरूपेण

निर्मितस्येश्वरस्यायमीश्वर इतीदन्तया परामर्शः स्वातंत्र्यमह -श्वरस्याहं

परामर्शरूपस्वातन्त्र्या भावे

स्वातन्त्र्यामुक्तत्वं कथं भवेदित्याशंकां परिहर्तुमाह -

नाहन्तादीत्यादि ।

अहमृश्य तथैव सृष्टेः मृज्यमानस्यात्मनः

अन्योन्यभिन्नादहमिति परामरशादयमीश्वरः शङ्करः पशुपति ति । किं च

सृज्यमानस्यात्मनः अहं परामर्शविमृश्यत्वाद्धेतोश्चान्यता न
भवति । क्रियाकारक विकल्पसमुच्चयानां तिङ्वाचक
परामर्शाद्यथान्या न भवति तद्वदिति सूत्रयोजना । अहं भावप्रत्ययः ।
आदिग्रहणादात्मेश्वरादि
परामर्शोर्गृह्यते । तिङ्खेग्रहणं सुप्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् ।
कर्मग्रहणं क्रियाकारकादीनां । पाकः कर्ता समुच्चयोविकल्प इति ।
सत्त्वरूपस्य शक्तिभूतस्य तिङ्तृतीयावावेत्यारूपस्यासत्त्वभूतस्य चोपलक्षणं
तत्तत्त्वाद्धेतोर्निर्मातृरूपस्याहं परामर्शमयस्य
निर्मेयरूपस्येश्वरादिपरामर्शास्पदस्य चात्मनः
निर्मातृरूपमहं परामर्शमयः निर्मेयरूपः इदं
परामर्शमय इति यो भेदः शङ्कितः सभेदोनमुक्तः । अत्र हेतुः
अयमीश्वर इति यः परामर्शः स ईशानशीले ज्ञातृत्वात्मनि तत्त्वे
विश्राम्यति । ज्ञातृत्वं कुण्डत्वं च ज्ञाने च क्रियायाञ्च
स्वातन्त्र्यम् । स्वातन्त्र्यं नामानन्यमुखं प्रेक्षित्वम् ।
अनन्यमुखप्रेक्षित्वं नाम अविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोगः ।
ज्ञानक्रिययोरविच्छेदश्च जानामि करोमीत्यस्मदर्थविश्रान्त
इत्यस्येश्वरस्यात्मनः सृष्टेः सृज्यमानस्यापि अहं
विमर्शनीयत्वमेव । सृष्टेरिति वा हेतौ च पञ्चमी निमित्तस्यात्मनः

ईश्वरः पशुपतिरित्यादि सङ्कल्पे ध्वषीति । अहं परामर्शनयोग्यस्यैव
सृष्टिः अहंमृश्यत इति कृत् यप्रत्ययः अहार्थे वर्तते । यथा क्रिया
कारक विकल्पसमुच्चयादिशक्तयः यथा स्वमसत्त्वरूपं तिङ्खेतृतीया
वाचेत्यादि

प्रयोगावसेय परामर्श परमार्थाः पाककर्ताविकल्पः समुच्चय इत्यादि
शब्दैरभिधीयमानाः

सत्त्वभावमापादिता अपि , पचति चैत्र :इत्येवंभूतेमूलपरामर्शो विश्राम्यति ।
एवं

भूतमूलपरामर्शविश्रान्त्यभावे ताः क्रियाकारकादिकाः प्रतीता
एव न भवेयुः । तद्वदत्रापीश्वरः आत्मा इत्यादीदन्तया परामर्शः
अहमित्येवं रूपे मूलपरामर्शोविश्राम्यति ।

अस्यश्लोकस्य पिण्डितार्थमाह - एतदुक्तमित्यादिना । इह
परामर्शो नाम परामृश्यमानानां भावानां विश्रान्तिस्थानम् । तत्रापि
पार्यान्तिकमेवविश्रान्ति स्थानं पारमार्थिकं तद्विश्रान्ति
स्थानमहमित्येवं रूपम् । यथोक्तम् -

मेयं मानेमितौमानं मितिर्मातरि कल्पिते ।

मन्येऽवलीयते सोऽपि माता महतिमातरि ॥ देवदत्तस्य ग्रामगमने वृक्ष
मूलस्थानीयं

मध्यविश्रान्तिपदं यत् तदपेक्षया मध्य ईश्वरस्य सृष्टित्वमुच्यत
इति विरोधः । अनेन सृष्टस्येश्वरस्याहमिति मूलविश्रान्ति विचारेण
स्वातन्त्र्य हीनस्य नीलादेरपि इदं नीलादीति मध्यपरमर्शोऽप्यहमिति
मूल परामर्शो विश्रान्ते रात्ममयत्वमुपपादितम् ।

आत्ममयत्वमेव प्रतिपादयति - नीलमिदं अहं नील
परामर्शद्वारेण नीलमात्मनि क्रोडीकृत्य प्रकाशे इति नीलादेरप्यहं
रूपः परमार्थः । यथोक्तम् - इदमित्यस्येत्यादिना । वेद्यं
स्वक्रमसिद्धां वित्तिमनुप्रविशदङ्गविषयाद्यं वेदितरि
वित्तिमुखतोलिनं तल्लक्षणं भवतीति । मूढस्तु नीलादिविमशादेव
कटकाभरणाद्यर्थक्रियापरितोषभिमानीति नीलादावेव
स्वातन्त्र्यनिमुक्तत्वमुक्तम् । आत्मा ईश्वर इत्यादौ त्वहरूप
परामर्शविश्रान्तिमन्तरेण नीलाद्यर्थं प्रतीति परिसमाप्तिं नीलादिना
क्रियमाणामर्थक्रियाञ्च मूढोऽपि भिमन्यते इति
तस्यनिर्मितस्याप्यात्मनस्वातन्त्र्यानुज्झितत्वमुक्तम् । नन्विति ।
अयमीश्वरः अयं पशुपतिरयं महादेवः अयं गणपतिरित्यादि
परामर्शान् अयं घटः अयं पटः इदं नीलमिदं पीतमित्यादि
परामर्शान् आहमित्यकृत्रिमैकपरामर्शं विश्रान्तिरेवतत्त्वमित्युक्तम् । एवं
सर्वस्या

नस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्ययं शक्तिमद्भेदः कथमुच्यते ।

महेश्वरः शक्तिमान् ज्ञानादिकास्तस्य शक्तयः नीलपीतादिकं

शक्त्यमिति । किञ्च विकल्पस्मृत्यादिमूलभूतस्यानुभवरूपस्य ज्ञानस्य

संशयनिर्णयादित्याशंकायां परिहारमाह - मायाशक्तीत्यादि । यैवेति पूर्व

प्रस्तुतः प्रत्यवमशार्त्माचितिः शक्तिः विभोरनुत्तरभट्टारकस्य

स्वात्मनः परमं यत् स्वातन्त्र्यं दुर्घटं संपादनं महेशस्य दैवी माया प्रकृतिः

स्वात्मावम

तिदुर्घटकारिण्या भेदोल्लासहेतु भूतया मायाशक्त्या

प्रमात्रभिन्नं तदिन्द्रियाभिन्नान्योन्यनीलपीतादिसंवेद्यगोचरा

भूत्वा ज्ञानमिति नाम्ना सङ्कल्प इति नाम्ना अध्यवसायनाम्ना

सृतिरित्यादि नाम्ना च कथिता इति ग्रथ सङ्गतिः ।

अथ व्याख्या यत् प्रकाशते तदेक प्रकाशात्मकमित्युक्तनीत्या

विश्वस्यैकप्रकाशात्मकाहंरूपत्वेऽपि अनुपपन्नत्वेऽपि

अनुपपन्नत्वेनेदं तथाभासनं मायेत्युच्यते । ततश्चेति -

एवमुक्तमानत्वादहं रूपात् प्रकाशात् भिन्नमिदं तथा भासनं

घटपटाद्याभास जातं मायेत्युच्यते । तदुक्तम् -

वस्तुतोऽहं मयत्वेऽपि यद्यत्स्फुरदिदन्तया ।

तत्तन्मायेति तत्त्वज्ञैरुक्तं काश्मीरदेशिकैः ॥ इति ।

तत्र चेति । तस्मिन्नवभासजाते चित्तत्वस्य तदवभासजातभेद
प्रथासम्पादकं स्वातन्त्र्यं मायाशक्तिः । तथा माया शक्त्या
प्रमातुरन्याने यतः वेद्यच्चभिन्नं यत् संवेद्य । किञ्च मायाशक्त्या
प्रमातुर्भेदितेन वेद्याच्च भेदेति ते नान्योन्यतश्च । भेदितेन
करणवर्गेण संवेद्यं यन्नीलपीतादिकं तदेवगोचरो विश्रान्ति
पदं यस्यास्तादृशीति भिन्नसंवेद्यगोचरा सती सैव परावाग्रूपा
चितिः ज्ञानमिति सङ्कल्प इत्यवसाय इति संशय इति स्मृतिरित्यादि
संज्ञयोच्यते । ज्ञानसङ्कल्पादेः स्वरूपं तत्त्वतः कथयति -
तथाहि त्यादिना । स्फुटग्राहिणाचक्षुरादीन्द्रियेण स्फुटेन च
रूपादिना विषयेण च नियन्त्रितयं वित्तत्वं तच्चाक्षुषादि ज्ञानं
मनसा अस्फुटेन विषयेण च नियन्त्रितं संवित्तत्वं सङ्कल्पः । अयं
घट एवेति । विषयत्व पर्यन्तभाजा बुद्ध्या विषयेण च नियन्त्रितं
संवित्तत्वमध्यवसायः । विषयस्यान्योन्यतो भिन्नत्वं
प्रमातुर्भिन्नत्वं बहिरन्तः करणयो भिन्नत्वं यद्वहिरन्तः
करणानां च प्रमातुर्भिन्नत्वमन्योन्यतो भिन्नत्वं
वेद्यद्विभन्नत्वं च यत्तदुभयरूपं भिन्नत्वं प्रकाशा
भेदानुपपन्नमपि चित्तत्वेनेति परमेश्वरेण स्वातन्त्र्यादाभास्यते इति
माया पदं माया प्रमातृणामिदमिति भेदे विश्रान्तिः ईश्वर

सदाशिवयोरिवाहमिदमिदमहमिति भेदस्या भेदेन तु विश्रान्तिरिति यतः

तत इति भेदविश्रान्तेर्हेतोरन्योन्याभिन्नाः प्रमातुर्भिन्नाश्च

ज्ञानसङ्कल्पादयः तस्याः प्रध्वस्त पूर्णाहन्तात्मक

स्वस्वभावस्याखिलमहमित्यनुसंधातुमर्हेश्वरस्य शक्तय

इत्युक्तास्तत एव संशयादयश्च भिन्नाः नीलादयश्च भावा

विचित्रादय इति सर्वमखण्डितम् । यथोक्तम् -

आत्मरव्यातिमनात्मनि प्रथयते दहे नेन्द्रियादौ तथा

स्वात्मन्येव घटादिके स्फुरणतः स्वान्यामिदन्तामपि । सैषा दुर्घटकारिणी

परचित स्वातन्त्र्यरूपा सती

किं किनं प्रतिभासते भगवती माया तु माहेश्वरी ॥

नान्विति । चितिः प्रत्यवमर्शात्मेति यदुक्तं तस्याश्चितिशक्तेस्तत्

प्रत्यवमर्शात्मत्वं साभिलापं विकल्पाख्य मित्युक्तनीत्याभिलाप

सहित विकल्प संकल्प स्मरणादिशक्तिषु भवतु देशकालाविशिष्ट

साक्षात्करणलक्षणानिरभिलाप निर्विकल्परूपः अनुभवशक्तिर्या तत्र

चितिशक्तेः कथं प्रत्यवमर्शात्म त्वं संभावनैव नास्तीति घट पटादि विषयेषु

अयं घटः अत्रत्यः

इदानीन्तन इति शब्दभेदयोननामयः सा शब्दविशेष योजना ।

साक्षात् संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।

इत्युक्तनीत्या प्रमाणिक कल्पित तत्तदभिधान

पेक्षते । तच्च स्मरणं - यतो हि पूर्वानुभव संस्कारात् स्मृति संभवः ।

इत्युक्तनीत्या पूर्वानुभव संस्कार प्रबोधमपेक्षते । सोऽपि

तादृशमित्यनुभूत वस्तु सदृश वस्तु सन्दर्शनमपेक्षते । इति ।

एवं दूरतो व शक्तेरनुभव

शक्त्यात्मनि प्रथम समये कथं परस्य विमर्शशून्य

ज्ञानमात्रपरमार्थस्य बोधादेर्व्यामोहं विमोहितुमाह -

साक्षात्कार इति । बोधस्य तत्तद्वस्तुमात्रप्रत्यक्षीक्रणात्मनि

क्षणमात्रास्त्येव । अन्याचेति ।

अनुसन्धानात्मक विमर्शाभावे त्वरितं धावतः गुरुमुखोक्तान्

शब्दान् त्वरितं गृहीत्वा पठतः द्रुतं च पत्रपुस्तकं वाचयतः

तद्भावनं तत्पठनं तद्वाचनं च कथं भवेत् ।

अनुसंधानवर्जितत्व णे प्यस्त्येवेति सूत्र

संयोजना । अथ व्याख्या इहेति । चैतन्यस्याहं प्रकाशात्मनो

बोधस्यात्मभूतः स्वभावभूतः विमर्शात्मा अभिलापयोगः

विषयेषु तत्तत्संकेतात्मक वचनेन विनाङ्गुलि निर्देशविशेषणेनैव

तत्तद्विषयस्वरूपं दर्शयित्रा द्रष्टा च येन

विमर्शेन ज्ञापितं ज्ञानं च भवति सः अङ्गुलिनिर्देशात्मा

विमर्शः । एवं स्वात्मनि शिरोनिर्देशात्मा तत्प्रख्या तत्सदृशः
बोधस्य विषयस्य विमर्शमयत्वाद्वस्तुतो विमर्शात्मता
अभिलापमयत्वमेव । एवं निर्विकल्पात्मिकामवस्थामपि परामर्श
मयीं साधयित्वास्तैमित्याद्यवस्थामपि परामर्शमयीं साधयितुमाह -
स्तौमित्यादिना ।

समाधिरूढस्य प्रमातुः सर्वाचिन्ता
संहाररूपास्तैमित्यावस्था परामर्शमयी न भवति चेत्तर्हि
अस्या अवस्थाया स्तिमितोहमास इति विमर्शरूपा विकल्पात्मक
प्रमातुर्व्यापारानुल्लासात् स्तैमित्यावस्थायाः संभव एव
शपथमपरमार्थः अवस्था तुरूपप्रमातुर्व्यापारात्मक
विमर्शानुल्लासे तत्स्तैमित्यावस्था संभवः कने वक्तुं शक्यः ।
पुनरप्युत्थान समये तदनुभूतस्तैमित्यावस्थास्मरणं च न स्यात् ।
विकल्पो न प्रमातुर्व्यापारः । अपितु रूपादिविषयाध्यवसायी
ह्युदियादिति चेत् तर्ह्यस्य समाधिरूढस्य स्वव्यापारभूत
विकल्पात्मक सर्वाचिन्ता संहरणमयं किमन्यत् स्तैमित्यं स्यात् ।
तस्मात् प्रमातृधर्म एव विकल्पः न तु रूपादि विषयधर्म इति
विकल्पस्य रूपादि धर्मत्वाभावात् प्रत्युत प्रमातृधर्मत्वात्
प्रमातृधर्मार्त्मकः विकल्पमयः परामर्शस्तैमित्यावस्थायामप्यस्त्येव ।

अथाभिलाप विशेष योजना च सङ्केतस्मरणके तस्य स्वरूपमाह - प्रमा
णककृप्तं

तत्तत्सांकेतिकाभिधानात् पूर्व सर्वैः शब्दैः सर्वाणिवस्तूनि

परामर्शनं सहन्ते । तत्रेति । तेषु वस्तुषु अस्यवस्तुनः

इदमेवाभिधानमन्यस्यान्यदाभिधानमिति नियत शब्दं

योजनाप्रकारमेवाह - वालस्य संकेतग्रहणात् पूर्व

स्वपिण्डे अहमित्यवच्छेदेन पुरः स्थिते गोपिण्डे इदमिति विच्छेदेन च

सहजो यः परामर्शस्तत्पृष्ठ इति तत्परामर्शान्तरमिदमिति

विच्छेदपरामर्शपरमन्यो गौ इति शब्दः

स्त्रीपुंलिङ्ग सामान्यो गौरिति शब्दश्चारोप्यते । तस्मिन् गोपिण्डे आरोपितो

द्विविधः शब्दः आभासात् प्रकाशमान त्वात् प्रमातृमयी

भवति । अत्रारोपणं शुक्तौ रजतारोपण

तीत्युक्तं तत्पृष्ठे इति तदिखेद्विविधशब्दारोपणानन्तरं तस्मिन् रक्तवर्णे

वाचकं गौरशब्दं स्त्रीलिङ्गवाचकं गोशब्दश्च

व्यवच्छेद्यशुक्लबलीवर्दः इत्यन्यः शब्द आरोप्यते । एवं

दीर्घविषाणवान् शुक्लवर्णवान् इत्यादि

शब्दोऽप्यारोप्यते इति सङ्केतस्यस्वरूपम् तस्मादिति उत्तमवृद्धेन

प्रयुज्यमानं घटमानयेत्यादि व्यवहारं श्रुत्वा मध्यम

वृद्धेन क्रयमाण घटानयनादिकं दृष्टखेवा बालस्य घट इति
दमानयेतीदमिति नयतीदमिति योजनामयो विमर्शो जायते यस्मात् तस्मात्
चिति शक्तेः प्रत्यवमर्शः साक्षात्कार समयेऽप्यस्ति । साक्षात्कारोऽपि
परमार्थतः पश्यामीत्यादि प्रमातृविकल्पन व्यापार पर्यन्त एव
विकल्प एव पर्यवस्यतीत्यर्थः । परोऽपिबौद्धोऽपि विकल्पं
निर्विकल्पात्मनः प्रत्यक्षस्य व्यापारमन्यतो व्यापारात्मको
विकल्पः व्यापारवतः प्रत्यक्षात् भिन्नोयुक्तः स व्यापारवतः
प्रत्यक्षस्य स्वरूपभूतः प्रत्यक्षात्मकः साक्षात्कारः
क्षणमात्रस्वभावो भवतु । तस्मिन् क्षणमात्रस्वभावे
साक्षात्कारेऽप्यस्ति विमर्शः । अवश्यं चैतत् साक्षात्कारेऽपि
विमर्शोऽस्तीत्येतन्निश्चितमेवेत्यपि शब्दस्याय माश्रयः । अन्यथेति ।
साक्षात्कारक्षणेऽपि विमर्शो नास्ति चेत्तर्हि गच्छामि पठामि
वाचयामीत्येकरूपेणानुसंधानेन जवाद्गच्छन् त्वरितं च
परमुख प्रोक्तं वर्णसन्ततिं पठन्नुद्गणन् द्रुतं पत्रं पुस्तकं
च वाचयन्नभिमतं देशं वर्णसन्ततिं पत्र पुस्तकञ्च
गच्छेदुच्चारयेद्वा पुनश्च साक्षात्कारक्षणेऽपि विमर्शोऽस्तीत्येतदेव
साधयति तथा हीत्यादिना । गच्छतश्चैत्रस्य गन्तव्ये देशे तावत्
प्रथम पादविन्यासयोग्य प्रदेश ज्ञानं

तत्प्रदेशाचिक्रमिषातत्प्रदेशाक्रमणं तत् प्रदेशस्याक्रान्तता
 ज्ञानं तस्मिन्नेव प्रदेशे स्थितस्य हलास्य देः स्वीकरणात्मनि
 प्रयोजनान्तरानुसन्धानं नित्यक्षा आक्रान्तदेशत्यागे छागन्तव्य
 देशान्तरानुसन्धिः । तत्र चिक्रिमिषेत्यादिना गन्तव्य देश
 संयोजनगतदेशवियोजनानुसन्धानरूपेण परामर्शेन विना
 गच्छतः अभिमत देशावाप्तिः कथं भवेत् । एवं
 त्वरितोद्ग्रहणवाचनादावपि मन्तव्यम् । त्वरितोद्ग्रहणं नाम
 गुरुमुखुच्छ्रुतस्यागमादेस्तदानीमेवपठनं । तत्र तु
 त्वरितोद्ग्रहणादौ हृदयादि स्थान स्पर्शादिप्रयत्न क्रमणयागे : । तत्र
 तु ध्वावन समय संभव साक्षात्कारे तत्
 साक्षात्कारसमनन्तरभावि स्थूलं विकल्पकल्पना धावतान
 संवेद्यते । तत एव तस्य धावनस्य त्वरितत्वमिति तस्मिन् साक्षात्कारे
 स्वात्मनि क्रीडीकृता
 भविष्यन्ति । हटोऽयं परोऽयमिति शब्दभावना शब्दविस्तरः येन तेन
 सूक्ष्मेणविमर्शेन भाव्यम् । अनेन सूक्ष्मविमर्शेन क्रीडीकृता
 शब्दभावना घटः पट इति प्रसारणेन विवर्त्यमाना विस्तार्यमाणा घटः शुक्ल
 इत्यादि स्थूलविकल्पो भवति । तदेव दर्शयति - यथा
 इदमिति सूक्ष्मविमर्शस्य प्रसारणा घटः शुक्ल इत्यादि । तत्र घट

इत्यस्य विमर्शस्य प्रसारणा पृथु बुधोदराकार शुक्ल इत्यस्य
 विमर्शस्य प्रसारणा घटः सर्वः शुक्ल जाति गत शुक्लत्व गुण
 समवायी इत्यादि धाविः शब्दशक्तिवशात् त्वरित गतौ वर्तते । तत एवेति
 जडाद्गच्छन्नित्युक्तम् । भवत्वेवमिति । निर्विकल्पा वस्थायां भवदुक्त सूक्ष्मरूपो
 विमर्शः धावनादि प्रवृत्त तत्तत् प्रमात्रहं रूप प्रकाशः
 शरीरावेशी भवतु । विकल्पा वस्था यां पुनः यत्र नीलादि विषये
 स्थूलत्वेनेदं नीलमिति विकल्पता स्फुटा । तत्र तद्विषयत्वेनेदंतया गृह्यते ।
 इदं नीलमिति तद्वत्
 तयोर्नीलेदन्तयोर्वाचक भूतो नीलमिदमिति शब्दोऽपि श्रोत्रेण विषय
 तया गृह्यते । विमर्शश्च शब्द जीवित इत्यादि भवदुक्त नीला तादृग्विध
 शब्द जीवित काश स्वरूपात्
 कथमपृथग्भूतः स्यात् । पृथग्भूत एव भवितुमर्हति ।
 नीलमिदमित्यत्र नीलं यथा चक्षुषा गृह्यते तद्वन्नीलमिति शब्दस्य
 श्रोत्रेण विषयता गृह्यमाणत्वात्तादृग्विधशब्दनात्मा सविमर्शः
 अपदेऽप्यहं रूप प्रकाशा पृथग्भूतो भवद्भिरिष्टः । तदेतद्भवन्मतं कथं
 प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह - घटोऽयमित्यध्यवसा अध्यवसातुः
 परमेश्वरस्थाध्यवसायशक्तिं नाम रूपातिरेकिणीति घट इति
 वर्णद्वयात्मक पृथुबुधोदराकारात्मकं नत्रे ग्राह्यं रूपं चातिक्रम्य परमेश्वरः

यथाहं

तयैव भावि तद्वदि यमपि तच्छक्तित्वात् तदभिन्नत्वेनाहन्तयैव भाति

नन्विदं तयेति सूत्रसंगतिः । घट इति श्रोत्रग्राह्यो विषयरूपस्थूलः

शब्दः अहं रूप प्रकाशजीवित स्वभावो

विमर्शो भवति इति केनैतदुक्तं घट इति स्थूलः शब्दोऽपि

घटवत्पृथग्भूतः इदन्तयैव भाति । श्रोत्रनेत्रयोर्विमर्शभूतौ तौ

नाम रूपलक्षणौ घटोऽयमिति शब्दार्थौ सोऽयमित्यनुसंधान

दृष्टयो भावप्येकरूपतया युगपदेवैक्येन परामृशन्ती या

अध्यवसाया अध्यवसायशक्तिः सा परमेश्वरस्य विमर्शरूपाशक्तिः

आत्मविदितपरमेश्वर व देवाहमित्यविच्छिन्नत्वेन भाति न तु

कदाचिदपीदमिति विच्छेदेन भासते । तस्या अध्यवसाय

शक्तेरिदन्तया विच्छेदेनावयेसति परिनिष्ठत्वादिति घटादिनिष्ठत्वात्

तस्याश्चायं घट इति प्रतीयमानस्य घटस्येवायं विमर्श इति

प्रतीयमानायां घट इति यदियमध्यवसायशक्तिरिति स्वात्मानं

विषयीकुर्वता विमर्शान्तरेण भाव्यम् । तस्मिन् विमर्शोऽपि

इयमेवमयदित्यनवस्थैव स्यात् । अत इति । अनवस्थात एव

विषयीभूतस्य नीलस्य प्रकाशनमेव स्यात् । अहं रूप

विमर्शप्रतिष्ठाभाभावात् । तस्मादिति । इदन्तया

विच्छिन्नत्वेनावधासाभावात् सर्व एव नीलपीतादिविमर्शः

प्रकाशादविच्छिन्न एव । यथोक्तम् - प्रकाशमानं न पृथ प्रकाशात् इत्यादि ।

एक संविदिविभाति भेदधीः नीलपीतसुखदुःखरूपि

णी । निम्ननाभिरियमुन्नतस्तनी

भाति चित्रफलके समे यथा ॥ इति । अत्र पुटत्रय परिमितो ग्रन्थ पातः]

नन्विति ।

सर्वस्यैव नीलपीतादि ज्ञानस्य स एव विमर्शः

प्रकाशादविच्छिन्न इत्युक्त नीत्या अहमित्येव प्रतिष्ठा स्थाने अहमिति

स्वरूपे विश्रान्तौ इदं नीलमिदं पीतमिति नीलपीतादि

वेद्यभूमिस्पर्शो नास्ति । अत्रतामिदं नीलमिति हि देशकालयोगः

नीलपीतादि वेद्यभूमौ दृश्यते । नन्वहं रूपे वे दकांशस्य

देशकाल यागे भावे तद्विश्रान्तानां ज्ञानानां मिदमिति इदं

नीलमेवेतितन्नीलमिति तादिदं

नीलमित्यनुभूयमानविकल्पस्मर्यमाणानुसंधीयमान

तत्तद्विषयापेक्षया च न क्रमत्वं लक्ष्यते । तत्

सर्वक्रमत्वमक्रमाहं रूपविश्रान्तानां ज्ञानानां कथं

भवेत् । क्रमाभावे परमार्थतः पूर्णाहन्तात्मकत्वमेव भवेत् ।

ततश्चेति । एकरूपत्वात् ज्ञानस्मृत्यादिशक्तिभिस्तद्वान् शक्तिमान्

परमेश्वर इति । यदुक्तं परमेश्वर शक्तिमान् ज्ञानस्मृत्यादिकाः

स्तस्य शक्तयः तासां शक्तीनां विश्वं शक्य रूपं विषय इति तत् कथं

विवर्हेत्याशङ्कां शमयन् एतदाह्निकोक्तं

सर्वं प्रमेय मुपसंहरति । अक्रम स्वरूपविश्रान्तौ क्रमाभाव

इत्येतत् सत्यमेवेति प्रतिपादयितु माह - केवलं तस्यैव परमेश्वरस्य

स्वातन्त्र्यात्मना मायाशक्त्या तस्मात् परमेश्वरात् ज्ञानस्मृत् यादि

शक्तेश्चान्योन्यतश्च भिन्नानि यानि नीलपीतानि संवेद्यानि तत्

संबन्धिनौ । अत्रत्यामिदानीन्तनमिति तत् संवेद्य वर्गविशेषणभूतौ

देशकालौ अनुरुध्याक्रमत्वेऽपि इच्छाया मात्रेणावलम्ब्य

ज्ञानस्मृत्यवसायादिशक्तिबृन्दं

प्रथममनुभवशक्तिस्तदनन्तरं विकल्पशक्तिः ततः स्मृतिशक्तिः

अनन्तरं स्मृत्यनुभव उभयात्मकानुसन्धानशक्तिरिति तं तं

कालं तं तं विषयं चानुरुध्य संक्रमं प्रतिपद्यति-इति सूत्र सङ्गतिः ।

सत्यमिति ज्ञानानामहमिति प्रतिष्ठाने

वेद्यभूमिस्पर्शो नास्तीत्युक्तं परमार्थम् । एवमिति । उक्तप्रकारेण संवित्तत्त्व

क्रममेव ।

किं तु केवलेमायाशक्ति वशादुक्तप्रकारेण । यानि भिन्नत्वेन

नि तेषां पृथुबुधोदराकारादिमूर्तिभेदेन कृतः

घटस्य पटो दूरवर्ती कडु यमदूरवर्ति पटः विततश व्यापी घटः

अवितत देशव्यापीति दूरादूरवैतत्या वैतत्यादिरूपो देशोयहखे

तिष्ठत्यादिक्रियाभेदका रणौव विशीर्ण इति

क्रियाभेदकृतः चिरशीघ्रक्रमादिरूपः कालश्च यः तौ तत्तत्

संवेद्यविशेषणभूतौ देश कालावनुरुध्य

तत्तत्संवेद्याहरणोन्मुख तथा च्छायामात्रेणावलम्ब्यज्ञान

स्मृत्यध्यवसायाः सां रूपविश्रान्तत्वात्

निरंशानामक्रमणामपि तत्तद्भासमान

देशकालात्मकांशकृतः सप्रमत्तावभासः परस्परापेक्षया

तत्तद्विषयरूपस्वांशापेक्षया च भवति ।

यद्यापि विज्ञानेष्वनुभवादिषु अतीतं वर्तमानानागत

न देशक्रमः । तथापि विमूढस्य

पर्वतसंवेदनं तत्पर्वतस्य विततत्वाद्विततमिव भाति ।

बदरसंवेदनं तु तद्वदरस्य सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्ममिव च भातीति

देशक्रमोऽपि दर्शितः । तेनेति । स क्रमाभासत्वेन वेद्यगतदेशकाल

भासात् ज्ञानादीनामपि

सक्रमत्वपारमार्थिकं न भवति । आभासमानस्य वस्तुनः

परमार्थत्वात् कृतेत्यस्य ज्ञानादयः अस्य भगवतः शक्तय इत्युक्तं युक्तमेव ।

मायाशक्त्याभारितिश्लोकेन ज्ञानानामन्योन्यं

स्वरूप वैचित्र्यं दर्शितम् । अनेन श्लोकेन तत्तज्ज्ञानविषय नीलपीतादि

संबन्धिभ्यां देशकालाभ्यां वैचित्र्यमिति विशेषः ॥

इति श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीव्याख्यायां पञ्चममाहिकं समाप्तम् ॥

॥अथ षष्ठमाहिकम् ॥

एवं न चेदन्तः कृतेत्यादि सूत्रोक्ते स्मृतिशक्ति ज्ञानशक्ती

एकैकेनाहिकेन सुस्पष्टं निरूप्य

तदुभयानुग्रहकारिणीमपोहनशक्तिमेकेनाहिकेने निरूपयितुं

तदाहिक प्रमेयरूपं परमेश्वरं स्तुतिद्वारेण समाविशति -

स्वात्मभेदघनानित्यादिना । स्वात्माभेदघनान्

चिदानन्दघनस्वात्माभेदरूपान् शिवादिक्षित्यन्तान् भावान् ।

तदभेदन टंकतः तदभेदघनत्व च्छेदात्मना मायारूपया

स्वेच्छया स्वातन्त्र्य शक्त्या परमेश्वरात्

प्रमातृवर्गेयश्चान्योन्यतो विच्छिन्नं अयं घट एव न पट न चैत्र

इति परिमितान् कुर्वन् चित्ररूपकृदयं घटः अयं पटः इदं घट

ज्ञानं इदं पट ज्ञानं अयं चैत्रः अयमैत्रः

इत्यन्योन्यभिन्नप्रमेयप्रमाणप्रमात्रात्मक नानात्वरूपकृत्

अविरतं तत्परोयः तं शिवं स्तुमः ॥

अथेति । स्मृत्यनुभवशक्तिनिरूपणानन्तरं तदुभया नु
 ग्राहिणी अपोहनशक्तिरहं प्रत्यवमर्श इत्यादि श्लोककैः दशकेन
 निर्णीयते तस्या अपोहनशक्तेरुभयानु ग्राहिणीत्वं
 नामानुभवस्मृतिशक्त्योर्विषयभूतस्य घटपटादेर्विश्वमय्या
 संविदातादात्म्यात् तत्तत्संविद्विश्वमयत्वेऽपि तत्संविन्मयत्वं
 व्यपोह्य तत्तद्देशकालविशिष्टैकैकं घटादिमात्रतापादनं
 तत्रेति । तस्मिन्नाह्निके प्रथमेनाहं प्रत्यवमर्श इति
 श्लोकने । उत्तरभट्टारकात्मप्रकाश प्राणभूते अहमिति
 प्रत्यवमर्शो वक्ष्यमाणरूपो विकल्पः विशेषः । तदंशः
 एकदेशवत् स्वयं शुद्धः प्रत्यवमर्शो
 स्वव्यतिरिक्तापोह्याभावात् तत्संबन्ध्यपोहन व्यापारासंभव इति
 तृतीयेन महेश्वरात्मक स्वात्मास्तित्ववादिनि स्वदशने
 तदपोहनोपपत्तिः इति ततो द्वयेन देहादिषु वर्तमानस्य
 शुद्धस्याहंप्रत्यवमर्शस्याहं चैत्र एव न मैत्रः अयम्
 घटः इतीयं स्वरूपस्थापनान्यरूपापोहनात्मक विकल्प रूपतेति ।
 तत एकेन योऽहं स्थूलोऽभवं सोहमिदानीं कृशः योऽहं
 पूर्वं प्रबलः सोऽहमिदानीं दुर्बलः योऽहं पूर्वं सुखी
 सोऽहमिदानीं दुःखी । यः पूर्वमल्पनिद्रः सोऽहमिदानीदीर्घनिद्रः ।

एवं योऽहं बालः सोऽहं युवा स एवाहं वृद्धः ।

बाल्य काले यो मे घटोऽभूत् स एवाहं घट इति देहादि प्रमातृ

घटादि प्रमेयगतस्यानुसन्धानस्याप्युक्तान्यापोहनात्मकल्पकेति ।

तत एकेनकै देहादि प्रमातृ त

विकल्पानुसन्धानादिरूपमेवपरमेश्वरस्य स्रष्टृत्वमुच्यते ।

परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं नाम तत्तद्विकल्पयितृ अनुसन्धातृ

रूपचैत्रमैत्रादि प्रमातृवर्गस्य तत्तद्विकल्पानुसंधान विषय

घटपटादि प्रमेय वर्गस्य च संयोजन वियोजनादिरूपप्रकाशमिति

तत एकेनं चिदात्मैव हि देवोऽन्तः इत्यादिश्लोकेन प्रकृते चिदात्मनि

परमेश्वरे शिवादिक्षित्यं तस्य विश्वस्य सत्ता सद्भावः

तस्मिन्नेवास्तित्वं पूर्वस्तुतमुपसंहियते निगमनने निश्चीयत इति ।

तत एकेन चिदात्मनि वर्तमानमात्रापेक्षया

बहिः प्रकाशमानस्यार्थाव मासस्यानुभवस्मरणादौ अयं

घटः स घटः घटोभविष्यतीति स्फुटस्फुटास्फुटस्फुटरूपं

वैचित्र्यमुच्यत इति । तत एकेन पूर्वानुभवानपेक्षिणी मनोराज्यादि

स्वतन्त्र विकल्पेसोऽर्थः नैसर्गिकः सहजः स्मरणविषयार्था

वभासवत् पूर्वानुभूतो न भवतीति । तत एकेन स्फुटास्फुट वैचित्र्य

प्रसंगा गत स्वतन्त्र्यूर विकल्प निर्माणोक्तिः तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामः ।

यामीश्वरस्वात्मप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यत इति

सर्वस्य जीवित इति शेषः इत्याहिकस्य तात्पर्यम् ॥

अथ क्रमेण व्याख्यातुं प्रथमश्लोकस्य शङ्कामवतारयति

स्वभावमवभासस्येति । सूत्रविमर्शः अवभासस्य स्वभावभूत

इत्युक्तं सविमर्शः अयं घट एव न पट इत्यभिलाषात्मना शब्देन

योजित एव । तच्छब्दयोजनाकृतं विकल्परूपत्वं शुद्धे अविकल्परूपे

परमशिवेऽपि प्राप्तं शब्दनात्माविमर्शस्तस्य स्वभावभूत

इत्युक्तत्वात् तत्परमशिवे एतद्विकल्प रूपत्वं नेष्टम् ।

अन्योन्यापोहनात्मक मयात्मनि संसारपदे तस्य

विकल्परूपस्योपपत्तेरित्याशङ्क्य

परमशिवप्राणभूतः अहं प्रत्ययमर्शो विकल्परूपो भवतीत्याह -

प्रकाशस्यानुत्तरभट्टारक बोधस्यादिमान्तगृहीत

वर्णराश्यात्मिका हमिति या स्वतः प्रथ इत्युक्त नीत्या वग्वपुरापि

विकल्पो न भवति । स विकल्पः द्रयाक्षेपीति अयं घटः एव न पट इति

व्यवस्था पनीयापोहनीयात्मक भाव द्रयाक्षेपी विनिश्चयोभवति

यतः ततः अहमिति प्रत्ययविमर्शः एवं भूतविकल्पात्मको न

भवतीत्यर्थः । इति सङ्गतिः । अथ व्याख्या प्रकाशस्य

मायादिकलङ्करहितत्वाद्विशुद्ध संविद्रूपस्य अत एव

स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिरूपदेहादि
 संस्पशैरकलुषितस्यानुत्तरभट्टारकात्मन् बोधस्यात्मा
 जीवितभूतः वहेर्दाहिकाशक्तिवत्सारस्वभावं व्याप्तत्वान्नित्यत्वात्
 पूर्णत्वाच्च देशकालाकाराक्षक विच्छेदशून्या अन्तः
 शिरोनिर्देशवदोमित्यभ्युपगमकल्पः स्वान्तः शिवादिक्षित्यन्त
 विश्वक्रोडीकारात् । अत एव बहिः
 स्वव्यतिरिक्ताभावादन्यमुखप्रेक्षित्वरूपस्वातन्त्र्यात्मक
 विश्रान्तिरूपोऽहमिति प्रत्यवमशोऽयः असौ विकल्पो न भवति ।
 अयं घटः इत्यादि शब्द जीवितस्य विच्छिन्नविमर्शस्येवाहं
 प्रत्यवमर्शस्यापि विकल्पत्वाशंकायां कारणं दर्शयति -
 वाग्वपुरित्यनेन विशेषणेन भवता या विकल्पत्वाशंकाहेतु भूता
 वात्रिविचार्यते । एषा परावाकखे तादृशीन भवतीत्याह - अत्र वागित्यनेन ।
 नेत्रग्राह्य घटादि विषयवत् श्रोत्रग्राह्यात् अत एव विषय रूपात् अयं
 घटः अयं पट इत्यादि शब्दादन्य एव । अन्तरिति
 पूर्णाहन्तात्मतयावभासमान संविद्रूपावेशी शब्दनात्मा
 अहमेवाखिलमित्यन्तः परामर्शनं त्माभिलाप उक्तः । किञ्चयः
 प्रपञ्चः माया प्रमातुर्बहीरूपेण भाति भासते त । शिवादि
 क्षित्यन्तं स्वस्मिन् विश्रमय्यसोऽयमिति

अनुसन्धानात्मिकाहंतारूपत्वेन वक्तिविमृशति वाक्ये अहं
प्रत्यवमर्शः वाग्वपुरिति भवताङ्गीकृतश्चेत् कस्मान्नविकल्पः। आह
- अस्य प्रत्यवमर्शस्य विकल्प लक्षणं नास्ति। विकल्प स्वरूपमेव
निरूपयति - दूरस्थितं यत् किञ्चिद्वस्तु दृष्टस्वेवा तद्वर्णो ज्वल्या दयं
वह्निर्वा गुञ्जाफलं वेति विविधा कल्पनाविकल्प एव विविधत्वेन
शङ्कितस्य वह्न्यात्मनो वस्तुनः अयं वह्निरेवाथ न गुञ्जाफलमिति।
क्लृपूच्छेदन इति धातुगत्यान्यस्य गुञ्जाफलरूपस्य च्छेदनं विकल्पः।
विकल्पे तदिति वह्निरूपत्वं निश्चितव्यम्। अच्चेति।
अवह्निरूपगुञ्जाफलं व्यपोहितं च भवति।
अयं वह्निरेव न गुञ्जाफलमित्यहं प्रत्यवमर्शः
स्वव्यतिरिक्तापोहनीयाभावाद्विकल्पो न भवति। सः विकल्पः
द्वयाक्षेपीविनिश्चय इति यदुक्तं तदेवानुवदति - तथा चेत्यनेन।
अन्योन्य भिन्नयोर्घटपटयोरिव द्वयोरवभासः स्यात् संभवति
शिवादिक्षित्यन्त विश्वपूर्णस्याहं प्रकाशस्य पुनरिवेति
तत्तुल्ययोगिनः प्रतियोगिनोऽन्यस्याप्रकाशस्य। वभासनमेवस्यात्।
संयतः प्रतियोगिनः संभवोऽस्तिचेत् सोऽपि
प्रकाशात्मक एव हीति यतः तस्मादहं प्रत्यवमर्शस्य विकल्प
रूपत्वं नास्ति। इति सूत्र सङ्गतिः॥

घटे हि दूरवर्तिनि दृष्टे स्वासिकायोग्यभिमत तदखे घटस-

- क्रमणशीलः संवर्तितः घटः अदृश्यमानोऽपि

तस्य घटस्य दूरवर्तित्वेन स्फुटं त्वमर्शना भावात् घटो वा

पटोवेति संशयाधिया पूर्वानुभूत पटानुभव संस्कारात्मक

विज्ञानोपनीतः संभाव्यते ।

भाव्यमानत्वात् तस्मिन् सः पटारोपः सावकाशी भवति । पश्चात्तस्मिन्

घटे स्फुटतया दृष्टे सति अयं घट एव न पट इति पटस्या

सत्यरूपारोपनिषेध लक्षणः अपोहन व्यापार इति तदपोहन

व्यापारानुप्राणित स्य निश्चयस्य । अत्र

लिङ्गसंभावनायाम् । एवं रूपाविकल्पता प्रकाशस्य नास्तीत्याह - यस्त्वयं

पर

शिवाहं रूपः प्रकाशो नाम घटस्थाने पट एव तस्य स्थाने

तदहन्ता प्रकाशात्मायः यं भाव्यते सः प्रकाशमान -

सत्त्वान्नसंभवति । तुल्य कक्ष्यवस्तुनः स एव संभावनं पटस्य

प्रकाशमानत्वेन प्रकाशमानघटतुल्य कक्ष्यत्वात् घट

स्थाने संभावनं भवतु । अप्रकाशस्य त्वसत्वेनैव प्रकाशतुल्य

कक्ष्यत्वाभावात् प्रकाश स्थाने संभावनैव न भवति ।

एवं स्वरूप तस्तुल्य कक्ष्यत्वं नास्तीत्युक्त्वा अर्थक्रियातोऽपि

तुल्यकक्षयत्वान्नास्तीत्याह - प्रकाशेन यद्विश्व प्रकाशनादि करणीयं
तदप्रकाशस्य कदाचिदपि न दृष्टम् ।

यः स्वयमप्रकाशः सः किमन्यत् प्रकाशयितुं समर्थः ।

तस्या प्रकाशस्य प्रकाशस्थाने

संभावनारोपणादावङ्गीक्रियमाणे त्वप्रकाशत्वमपि घटेत

सोऽपि प्रकाशैकरूप एव भवति ।

एतदेव निगमयति - अत इत्यादिना । अन्तः स्वरूपेणार्थियात्तुल्य

कक्षयत्वा भावात् प्रकाशस्येव प्रकाश तुल्यस्यान्यस्येवेति

स्वयमप्रकाश स्वरूपस्य भेदिन इति स्वयमपि प्रकाश क्रियमाणार्थ

क्रिया कारित्वात्तुल्यकक्षयस्य । किञ्च भेदिन इति । उक्तरूपापोहनात्मक

भेदन व्यापार सहिष्णोः कस्यचिदवभासनमेव नास्ति । तदभावे

तादृशस्य वस्तुनः : असत्येकस्यापोहनम् । अवभासंभवे नास्ति ।

तदभावे तादृशस्य वस्तुनः असत्येक स्यापोहनम् । अवभास संभवे

तस्या प्रकाशस्यापि प्रकाशरूपत्वमेवा एवं प्रकाशस्येव

नान्यस्येत्यर्थस्यान्यमप्यर्थं दर्शयति - प्रकाशस्येवेति

प्रकाशतुल्यस्यान्यस्य प्रकाशाद्वितीयस्य प्रकाशस्य भेदिनः

प्रथमप्रकाशतुल्यकक्षयस्यावभासनमपि नास्तीत्याह -

महाप्रकाशस्य विश्वपूर्णत्वाद्विश्वव्यापकत्वाद्विश्वतोदितत्वाच्च

स्वरूपतो देशतः कालातश्चैवमाकारः एतद्देशस्यः

एतत्कालवर्तीत्यादिभेदो नास्ति । येन भेदेन द्वितीयः प्रकाशः एतस्मात्

प्रथमप्रकाशादपोह्ये तर्हीति । उक्तादेवहेतोः । द्वायाभावादिति द्वितीय

वस्तुनो ऽभावात् अपोह्यवस्तु संभवे विकल्प रूपत्वाभावात् चिन्मात्रे

चिदेकरूपे परमात्मनिपरमशिवे स्वात्मानि अहमित्येतत्पूर्ण

प्रत्यवमर्श एव ननु विकल्पः । नन्विति । घटे दृष्टे तत्स्थान एव

स्वविज्ञानजनकसंस्कारात्मककारणोपनीतः पटादि स्वभावोऽपि

संभाव्यते । तत एव सनिषेध्यत इति यदुक्तं तत्कथं

परिनिष्ठितरूपेऽन्यपटादिविविक्ते घटमात्र रूपे सति कथं स्यात् ।

किञ्चैतदखे घटदर्शनमुपजीवता घट एवेति विकल्पेनादृश्यमानस्य

पटस्य निषेधः कर्तुमशक्यमेव न घटदर्शनं समये

अघटरूपस्य पटस्यरूपं चक्षुर्विषयं तावद्दूरेतिष्ठतु

तदानीं केनचित् श्रोत्रविषयं तन्नामापि न गृहीतं घटे हि दृष्टे

पटानुभवस्य संस्कारोऽपि कथं कारं प्रबुध्यताम् । विमतमेतत् ।

सत्यं । ज्ञानसन्तानमेव तत्त्वमिति सौगताः इत्युक्तं नीत्या

नैरात्म्यवादी शाक्य एवं पर्यनुयोज्यः न तु नयम् ।

अस्मत्पक्षे तदतत्प्रतिभा भाजामपट प्रतिभामघटप्रतिभां च

भजतामत्रैव तदित्य घट व्यपोहनात्तन्निश्चयमिति

घटनिश्चयनमेव घट इत्ययं विकल्प इत्युक्त इति यतः अतः शक्या एव
पर्यनुयोज्यः न तु वयम् ।

इहास्मद्दशने प्रमाता नाम प्रमाणपथा ---

विमर्श रूपासु प्रमासु स्वतन्त्रः घट प्रमायाः काञ्चन

प्रमायाश्चैतस्मिन्घटपिण्डे घटं काञ्चन इति संयोजनं

वियोजनं तु तस्मिन्नेव घटे नायं घटो रजत इति रजतसंविद्विश्लेषण

- उभयोरपि दृश्यमानत्वात् तस्मिन् घटे रजतस्य

वियोजनं संहारः तस्य दृश्यमानत्वात् । आदिशब्दात्

घटकाञ्चनयोः स्थितिः किञ्चसंयोजनमेकास्मिन् घटे

सोऽयमित्यनुभवस्मरणयोरैक्यरूप - मिति

पुरः स्थिते वस्तुनि वर्तमानाय निर्विकल्पकरांविदमयं घटन

पटः सोऽयं इति विकल्पस्मरणानुसन्धान संविद्भयो विश्लेषणम् ।

एवं विकल्प संविदोऽप्यनुभवस्मरणानुसन्धानसंविद्भयोविश्लेषण -

विकल्पानुसन्धानसंविद्भयोविश्लेषणम् ।

अनुसन्धान संविदोऽप्यमिति अनुभवसंविदः

अयं घट एवेति विकल्प संविदः स इति स्मरण

संविदश्च विश्लेषणम् । एवं भूत संयोजनवियोजनाद्या कर्ता दर्शितः ।

न चेदन्तः कृतेत्यादौ तस्य प्रमातुरन्तः

शिवादिक्षित्यन्तोऽर्थावभासश्चिन्मात्रशरीरः

अहमित्यैक्यने प्रतिभासमानत्वात्तत्सामानाधिकरण्य वृत्तिरपि

दर्पणगतनगरन्यायेनेति । तथादर्पणान्तर्गतं नगरं

दर्पणोऽयं नगर मिदमिति भेदेन भाति दर्पणान्तर्गत्वाच्च

दर्पणादभेदेन च भाति । तद्वच्च प्रतिभातीत्युक्तं ग्राह्यग्राहकता

भिन्नावित्यत्र । एवमिति । दर्पणगतन्यायेन प्रमातुरन्तर्विश्वस्यास्तित्वात् ।

प्रतिभां घट प्रतिभाम् । अतदित्यघटप्रतिभां च प्रमात । भाजते

सेवत एव । समुद्रान्तर्गतानदी पूर्वमेव यथा समुद्रान्तर्गत

सर्वनदीमयी समुद्रीभवति तद्वदविकल्पदशायां घटः

तत्प्रमात्रात्मक चित्स्वभावः सन् चिद्वदेव तच्चिदन्तर्गत विश्वशरीर

पूर्णः । तेनेति । विश्वमयेन घटेनोदकाहरणादि व्यवहारो न क्रियते ।

तत्तदिति । उदाहरणादि व्यवहाराभावाद्भेदप्रथाहेतुं माया

व्यापार उल्लास यद्विश्व पूर्णमपितं घटात्मकं भावं

खण्डयति अन्यप्रमातृपटादिव्यपोहनेन परिमिती करोति । तेन

खण्डनेन तं घटं प्रत्यात्मनः प्रमातुः पटादेश्चायं घट एव न प्रमाता

न पटादिरिति तत्तत्प्रमातृपटाद्यपोहननरूपं निषेधनं क्रियते ।

तदपोहनप्राणो हि घट एव न पट इति निश्चयः ।

एवार्थस्य संभाव्यमानापरवस्तु निषधरूपत्वात् ।

एव इति निश्चयात्मा विकल्प एव तत्क्षणं विकल्पात्
 परीत इति प्रमातृवर्गादन्यप्रमेयवर्गाच्च विश्लेषरूपाद्विच्छेदनात्
 परिच्छेद इत्युच्यते । द्वितीयतः एवं तस्मात् द्वायाक्षेपी विनिश्चय
 इत्युक्तं युक्तमेव । अहं प्रत्यवमशोर् न विकल्पः । विकल्प वस्तु
 द्वायाक्षेपी विनिश्चय इति प्रथमश्लोके क्ते वस्तु द्वये
 अनन्तरश्लोकद्वयेन हेतू क्रमेणोक्तौ तत्र । प्रकाशस्यैव नान्यस्य
 भेदिनस्त्ववभासनम् । इत्यर्थं अहं प्रत्यवमशोर्नयः प्रकाशात्मापिवाग्वपुः ।
 नासौ विकल्प इत्यास्मिन् वस्तुनिहेतु वेनोक्तम् ।
 भिन्नयोरवभासोहि । तदतत्प्रतिभाभाजः । इति सार्धश्लोकः ।
 स ह्युक्तो द्वायाक्षेपी विनिश्चय इत्युक्ते वस्तुनि हेतुत्वेनोक्तः । इत्यस्मिन्
 श्लोकत्रयेऽहं प्रत्यवमशात्मक महावाक्यार्थो दर्शितः
 नैरात्म्य वादिभिः । एक प्रत्यवमशाख्ये तान ज्ञान एकत्र । स्थितः
 प्रवक्ता तद्धेतून् भावान् विसृजति स्वयम् । इत्यस्मिन् श्लोके प्रवक्तेति
 स्वयमिति च वदद्भिः शाक्यैरप्ययं विकल्पः प्रमातृ
 व्यापारभावोक्तः सतु प्रमाता एतैः प्रमातृशून्य
 केवलविज्ञानवादिभिः कथं समर्थ्यते इत्यास्तांतावदेतत् ।
 नन्विति । यथा घट इति विमर्शो तत्प्रतियोगिनोघटरूपस्य निषेधेन
 विकल्पता जाता एवमहमित्यपि प्रत्यवमशोर्

तत्प्रतियोगिनोऽनहंरूपस्यापोहनीयस्य घटादेरपोहे विकल्परूता

कथं न स्यादित्याशङ्क्य शुद्धेऽहं प्रत्यवमर्शो अपोहनीया

भावात् या न भवति शुद्धे एव सा भवतीत्याह - चित्तत्वमिति ।

पूर्णाहन्ता त्मकं चित्तत्वं भेदप्रथारूपया मायया हित्वा

अन्तर्विचित्र - तमप्य परामर्शेन प्रधानी कृत् यान्य

स्माद्देहादेर्घटादेश्चभिन्ने देहे बुद्धौ प्राणेनभसीवकल्पिते

शून्ये अहं स्थूल एव न कृशः न घटः। अहं सुखी न दुःखी

दुर्बलः न घटः अहं सर्वरूपरहितः एवं न

देहादिर्नघटादय इत्यन्य देहादि घटादि व्यपोहनात्

प्रमातृत्वेनात्मत्वेन यो विमर्शः स विकल्प एव ।

कस्मात् परस्यान्यस्य देहादेर्घटादेरन्योन्यपरिहारात्

विरुद्धस्य च समारोपण लक्षणोऽवभासो

यस्तदवभासनिषेधेन तस्याहं विमर्शस्य जातत्वात् इति सूत्रसङ्गतिः

अथव्याख्या । अहमित्यवमर्शः शिवादि क्षित्यन्त शुद्धश्च मायीयश्चेति द्विधा।

तयोः प्रत्यवमर्शः शिवादिक्षित्यन्त विश्वाभिन्न इति । अतः अन्तःक्रोडीकृत

शिवादिक्षित्यन्त विश्वेसंविन्मात्रे बोधे रूपे शिवभट्टारिकात्मनि भवति ।

अथवा - क्षित्यादि शुद्धविद्यान्त विश्वच्छायाच्छुरिते

स्वच्छात्मनि श्रीसदाशिवभट्टारकरूपे संविन्मात्रे भवति ।

अशुद्धस्त्वहं रूपः प्रत्यवमर्शः इदमिति वेद्यरूपे शरीराभावे
 भवति । तर शुद्धोऽहं प्रत्यवमर्शोऽपोहनीय व्यतिरिक्तः प्रयोगी न
 संभवति । घटादेरपि प्रकाश सारत्वेन
 प्रतियोगित्वाभावादपोह्याभावे विकल्प रूपत्वं न भवति ।
 अशुद्धस्त्वहं प्रत्यवमर्शो वेद्यरूपे शरीरादौ भवन् तत्
 एवान्यदेह घटादिव्यवच्छेदेन च भवन् विकल्प एवेति श्लोक द्वयस्य
 वाक्यार्थः । पदार्थस्तु व्याक्रियते । पूर्णाहं प्रकाशमात्र
 रूश्चित्तत्वं हित्वा अन्तर्देहादि घटादि भित्तिभूतत्वेन
 सदप्यप्रधानी कृयापरामृश्य देवादिरूपोऽहमेव
 मद्यातिरिक्तेनीलादौ प्रमेये प्रमातेत्यभिमानेनाहं स्थूल इत्यादि
 विमर्शोऽयं सविकल्प एव न तु शुद्धम् । अविकल्पम् । अत एव पूर्ण
 प्रत्यवमर्शमात्रम् । अत्रेति । तस्य विमर्शस्य विकल्पत्वे हेतुमाह -
 तस्य देवदत्तोऽहमिति । विमर्शस्य परस्वव्यतिरिक्तश्चैत्र मैत्रादिरूपो
 देहादिघटादिश्चयः प्रतियोगीति प्रकाशमानत्वातुल्य कक्षयः । किञ्च ।
 अन्योन्य परिहारेण विरुद्धश्च तस्यैवं भूतस्य प्रतियोगिनोयः
 स्मारोपणलक्षणोऽवभासस्तत्समारोपण लक्षणविभास
 विषेधानुप्राणितः अहमित्यवमर्शो जातः अहं स्थूल एव न कृशो न
 घटादिरिति शुद्धाहं प्रत्यवमर्शस्याप्रधानीकरणमेव

देहादेर्घटादेश्वान्योन्यं भेद हेतुः तस्य शुद्धोऽहं
 प्रत्यवमर्शस्यावहस्तेन तु परमेश्वरस्य विश्वमय
 विश्वोत्तीर्णस्वात्मप्रच्छादनो रूपाभेदाप्रकाशनात्मकं
 प्रतिभ्रान्तिरूपं प्रतिस्वातन्त्र्यरूपा मायाशक्तिः हेतुः । किञ्च
 अत्यक्तवेद्यभावस्यान्योन्यभिन्नो देहादावुपपत्तिः शून्यतयाहमिति
 प्रमातृत्वभिमानो यः विमर्शस्तदेव चिद्रूपस्यापहस्तनम् ।
 अथ देहादौ वर्तमानमहं विमर्शं प्रत्येकं पृथक्
 पृथगेव निरूपयितुमाह - देह एवात्मेति । देहाभिमान भूमिकायां
 स्थिताश्चावाकाः चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति
 कायमात्मत्वेनाहुः । स्त्रीबालमूर्खाणां काय एवात्मेत्यभिमानात्
 । ततोऽपीति । चावाक्येयोऽपि विवेकवन्तः । पाकजो नाम
 शुक्लशोणितात्मकोधातुः तस्मादुत्पत्तिः ततः परिणामः ततो जरा
 ततोमरणम् । इत्यादिमत्वात् शरीरं मन्वानाः
 प्राणशक्त्युत्क्रान्तौ शरीरस्य कीटाविष्टत्व दुर्गन्धत्वादि
 विकारशतं पश्यतः बुभुक्षापि पासा संबन्धयोग्यं
 प्राणमेवात्मानं क्वचिच्छ्रुत्यन्तं विदोमन्यन्तं । तत इति । श्रुत्यन्त
 विद्ध्योऽपि अधिक विवेक भाजः प्राणस्यापि क्षणिकत्वेनानित्यात् तस्य
 प्राणस्य सोऽहं सोऽहं सोऽयमित्यनु सन्धान योग्यतामपश्यन्तः

ज्ञानसुरवदुःखेच्छाद्वेष प्रयत्नधर्माधर्म

संस्कारात्मकनवगुणाश्रयभूतां बुद्धिमेवकाणादप्रभृतयः आत्म इत्याहुः ।

अपरे शून्यब्रह्मवादि सारंय प्रभृतयः तस्याश्च

बुद्धेर्योनिदशायामियमिति वेद्याभावात् । अपरत्वमश्रोष्टत्वं

मन्यमानाः असंवेद्यपूर्वरूपं देहादिघटादि वेद्यराशि

विनिर्मुक्तम् । अत एव शून्यत्वान्नभः स्थलं अभूतं

महाभूताकाशस्वभावं यन्न किञ्चिद्रूपं शून्यं

तदेव प्रमातृत्वमाहुः । तस्मिन् शून्ये इदमिति वेद्ये सति अवेद्यरूपं

शून्यान्तरं कल्पनीयम् । तस्मिञ्छून्यान्तरे वेद्ये अवेद्यं

शून्यान्तरं कल्पनीय - दो भवति ।

तावद्वेद्यरूपं शून्यं कल्पनीयमित्यर्थः । एवं

शून्यकल्पनायामनवस्था च न भवति । परमार्थ प्रकाशबलेनेति

घटदेह प्रत्यवमशात्मक प्रकाशबलेन प्रकाशः,

यतः न तु देहादि वशात् स्थूलोऽहं

कृशोऽहमित्याद्यभिमानमात्ररूपो देहादिः प्रमाता , शून्यं नाम

स्वोपरिवर्तिनः पूर्णाहं प्रकाशात्मनश्चित्ततत्त्वस्य च स्वाधो -

काचः घटविविक्तं भूतलं यथा घटाभावः तत्सङ्कोचोपरि

वेद्यांश्च्छुरितं चित्तत्वमेव बुद्धिप्राणदेहादि जायते ।

अमीदेहादिभूमिका विशेषा उत्तरोत्तरमिति देहमतिक्रम्य प्राणे

प्राणमति क्रम्य शून्ये, शून्यमतिक्रम्य

चित्तत्वे चारोहतां योगिनां जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ततुर्य तथा

पिण्डपदरूप रूपातीतया चागमेषु भण्यन्ते ।

उक्तमपहस्तनमागमाधिकारे व्याख्यास्यते । कलोद्धलितमेतच्चेत्यनेन ।

तस्मादेवाशुद्धोऽहमित्यवमर्शो विकल्प एवेति स्थितः ।

द्विविध इति । अहं प्रत्यवमर्शः प्रकाशात्मा इत्युक्तः प्रकाश

प्राणभूतोऽहं प्रत्यवमर्शः देहबुद्धावित्यादि श्लाके द्वयोक्तो देवाद्यहं

प्रत्यवमर्शश्च

प्रत्येकमनुभवरूपेणानुसन्धानात्मना च द्विधा । तत्र प्रथमः

प्रत्यवमर्शः शिवात्मनि शिव स्वरूपे अहमित्यनुभवात्मा

सदाशिवेस्वरात्मनिस्वरूपे अहमिदमिदमहमित्यनुसन्धानात्मा इति

तस्य द्वैविध्यम् । द्वितीयस्तु देहादौ अहं स्थूल इत्यनुभवात्मा योहं

स्थूलोऽभूवं सोऽहमिदानीं कृशः । योऽहं बालोऽभूवं

सोऽहं युवा स एवाहं स्थविरोभविष्यामीति स्थौल्यकाश्यादिदशा

स्वनुसंधानात्मा इति तस्यापि द्वैविध्यम् ।

तत्रोक्तरूपानुसन्धानात्मतयोभयात्मनिशुद्धेऽहं प्रत्यवमर्शो

विकल्प रूपत्वमप्रतिष्ठितमेवेत्युक्तं अहं प्रत्यवमर्श इत्यत्र सूत्रे ।

अनुभवरूपेऽशुद्धे अहं प्रत्यवमर्शो विकल्पत्वमुपपादितं देहे
बुद्धावित्यत्र शुद्धे त्वनुसन्धानात्मकाहं प्रत्यवमर्शोऽहं
बालोऽभूवं स एव स्थविरो वर्तते इत्येतावन्तं कालमभेदस्य
प्रस्फुरणतत्तस्य कश्चिदविकल्पत्वं शङ्कते तस्य व्यामोहं
व्यपोहितुम् । अनुसन्धानात्मा अशुद्धाहं प्रत्यवमर्शोऽपि विकल्प
एवेति प्रतिपादयति कादाचित्कावभासो । अत्रत्यमिदानीन्तनमेवं
रूपमिति यतः देशकालाकाराभासे पूर्वोक्ते देहादौ
संस्कारात्तद्वाल्याद्यवस्थानुभव कृत संस्कार प्रयाज
स्मृतिवशात् योऽहं बालोऽभूवं सोऽहं युवा योऽहं युवा
आदिग्रहणात् स एव स्थविरो भवितास्मीति पूर्व पूर्वाभास
उत्तरोत्तराभासे अनुसन्धानात्मिका सहजा योजना सा विकल्पना ।
विकल्प एव कथमिति चेत् तत्रापि योजनायां तस्य देहादेः योऽहं
बालोऽभूवं सोऽहं युवा न चैत्रः न घट इति अन्या भासनात्मक
भिन्नावभासित्वात् । इति सूत्र सङ्गतिः ।

अथ व्याख्या - कादाचित्क इति । यस्य देहादेरवभासः

कादाचित्कः नियत देश कालाकारः तस्मिन् देहादौ
पूर्वाभासादियोजनेति पूर्वरूपबालाभासेनोत्तरेण युवा ।

आदिग्रहणात् तस्य ह्युत्तरेण भाविना स्थविराभासेन च सह योजना ।

सा सर्वाकल्पना विकल्प एव । सा विकल्पात्मिका
योजना शुद्धोऽहं प्रत्यवमर्शो न भवति । अत्र
भिन्नावभासिनीत्येतद्देहादेर्विशेषणं तस्य विकल्पतायां
हेतुत्वाशयेन स देहादिः अन्योन्य भिन्नावभास इति यतः तदानीमपीति
तस्यां विकल्प रूपायां मनुसन्धान दशायां मत्यविच्छिन्नं क
-तस्य देहादेर्विश्वतः पूर्णत्वम् । अत एवावच्छेदहीनत्वं
पश्यन्नहमिदं सर्वमित्यनु सन्धानं विदध्यात् ।
तदियमेवानुसंधानात्मा सा दशा सदाशिवभुः पूर्णत्वे
नापोह्यत्वा भावात् कने विकल्पा स्पदत्वेन भण्येत यावतेति
त्यर्थः । देहादिष्वनुसन्धिरवच्छिन्न एवान्योन्य भिन्नेदेहादौ
कथमनुसन्धिरित्याशंक्याह - संस्कारादिति । प्राक्तन
बालावस्थानुभव कृत वासना प्रबोध जात स्मरण बलादेव सोऽहं
योऽहं प्रबलोऽभूवं सोऽहं दुर्बल इति
बलाबलवशादनुसन्धिः । बुद्धौ योऽहं पूर्वमल्पबोधः स
एवाहमिदानीं संपूर्णबोधः । शून्ये योऽहं पूर्वमल्पनिद्रः
स एवाहमिदानीं दीर्घनिद्रः इत्याद्यनुसन्धिरपि
विकल्प एव । यो घटः पूर्वं बाल्यादवस्थायां दृष्टः स
एवेदानीं स्थविरावस्थायां अपि दृश्यत इति घटाद्यनुसन्धानेऽपि

विकल्पत्वं मन्तव्यम् । न केवलं देहाद्यनुसन्धानभूमिषु
 सोऽहमित्यभेदप्रथायाः स्फुरणादभेदात्मिका विद्याशक्तिरचितद्युति
 व दृदीच्यत इति तासामनुसन्धान भुवां पूर्ण स्वरूपपरिशीलनादि
 कल्पनायां गुरवः उपायत्वमभ्युपगमन् । देहदीनमिति । परमार्थ
 प्रकाशबलेन सर्वस्य यतः प्रकाशः नतु देहादि वशात् इत्युक्तनीत्या
 देहादीनामपि प्रकाश्यत्वेन जडत्वात् पूर्व पूर्व प्रमातृ वेद्यता न भवति ।
 येन वेद्यत्वेन प्रमातुरप्रकाशे देहरूपे प्रमातरि
 अदृश्यमाने घटादि प्रमेयं ना भाति । न देह प्रमातापि तत्पूर्व
 प्राणप्रमातर्यदृश्यमाने ना भाति सोऽपि तत्पूर्वरूप
 बुद्धिप्रमातर्य दृश्यमाने ना भाति । सोऽपि तत्पूर्वरूप प्रमातृ
 प्रकाशे ना भाति सोऽपि कल्पनीय तत्पूर्वरूप शून्यान्तररूप
 प्रमात्र भावेना भाति । अनवस्था या न किञ्चिदपि प्रकाशेत ।
 तस्माद्देहादेर्घटादेश्च तत्तत्पूर्वपूर्व प्रमातृवेद्यता
 नास्तीत्यर्थः । अपि तु पूर्णाहं भावात्मा प्रकाश एव घटादि
 देहादि रूपस्य विश्वस्य प्रकाश इति निरूपयन् तेन तेन प्रमात्रैव यं सृज्यते ।
 अन्येन प्रमात्रैक्यं संहियते
 घटादिमात्रेस्थितिः क्रियते । पूर्णा स्वरूप निमीलनात्तिरोभाव
 आधीयते । तावत्या भासेन पूर्णत्वं वितरणात् । अत एव प्रतिक्षणं

प्रमातृसंयोजन वियोजन वैचित्र्येण परमेश्वरो विश्वं
 सृष्टिसंहारादि न प्रपञ्चयतीत्युक्त युक्त्या सदैव
 सृष्ट्यादिशक्त्यवियोगोऽपि भगवत उक्तो भवतीति दर्शयति ।
 प्रभुरेव परमेश्वर एव । व्यवहारे मायापदे
 हेयत्वेनाभिमते देहादिमय्याविशन् चिदात्मैव हीत्युक्त नीत्या
 अन्तःसंविन्मये स्वरूपे भास्तमत एवाहमित्येवं रूपं देहादिं
 घटादिं चार्थौ मायाशक्तिरूप येच्छया बहिरिदमिति भासयेत् । अतः
 देहे बुद्धाद्वित्याद्युक्त मुपपन्नम् । अन्यथोक्तरूपानवस्थैव स्यात् ।
 अपि शब्द एव शब्दश्च भिन्नक्रमौ । हेतौ लिङखे इत्येकोन्वयः ।
 अन्यमप्याह - देहे बुद्धावित्यादि यदुक्तं तदिति । तस्माद्धेतोः ।
 एवं क्रयविक्रय प्रेक्षाव्याख्यानादि व्यवहारेऽपि पूर्वमेव
 स्वसृष्टं चैत्रमत्रै । दि देहादिं तत्तत्क्रयविक्रय प्रेक्ष्याव्याख्ये
 याद्यर्थे तत्तत्क्रेतृविक्रेत्रादेरभ्युपगमरूपेणैक्येनाविशन् भान्तं
 तमेवान्तः अनुज्झितान्तः प्रकाशमेवार्थौघं बहिरिच्छया भासयेत् ।
 अत्यपरोऽर्थः । अनेन भासनेन व्यवहारेऽपि भगवतः पञ्च
 कृत्यकारित्वमुक्तम् । इति सूत्र सङ्गतिः ॥
 अथ व्याख्या । समनन्तरमेव देहे बुद्धावित्यादिना देहं
 बुद्धिप्राणशून्यत्व प्रमातृत्वं तद्वटादेः प्रमेयत्वं

तद्दर्शितं यत्तदेवमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोपपद्यते कथमिदमिति
प्रथमाने मायापदे विश्वोत्तीर्णः पूर्णार्हं प्रकाशपरमार्थः
परमेश्वर एव स्थूल कृशादिरूपतया हेयत्वेनाभिमतं देहादिमपि
भेद प्रथा हेतु भूतमायाशक्तिरूपयेच्छया आविशन् पूर्णमपि निजं स्वरूपं
स्थूलोऽहं प्रबलोऽहमित्यादिरुपदेहप्राणादिप्राधान्येन प्रदर्शयन् चिदात्मैव
हीत्युक्तनीत्या स्वान्तः संविन्मात्रे पूर्णार्हन्तात्मनि स्वरूपे भान्तः
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्युक्त नीत्या अविरतं तत्रैव भासमानम् ।
अत एवाहमित्येवं रूपमर्थौघं । उक्तरूपया स्वाविष्ट
तत्तच्चैत्रमैत्रादि प्रमातुर्बहिरिदमिति भासयतीति यत एतदुपपद्यते
तत्प्रकारएवोपपद्यते । तथा चेदनवस्थैव भवतीत्येकोऽर्थः ।
अन्यमप्यर्थमाह - देहे बुद्धावित्यादि यदुक्तं तदिति ।
तस्माद्धेतोः वक्ष्यमाणरूपं प्रमेयमेवं जातम् । किं तदिति चेत्
उक्तरूपः प्रभुः समर्थो - रानु भूयत इति
वक्ष्यमाण नीत्या समलविमलात्मक क्रयविक्रयप्रेक्षा
व्याख्यानादिरूपे परस्परं व्यवहार समये पूर्वमेव स्व सृष्टान्
चत्रै मत्रै ।दिसंबंधिनो देहादीन् तावतीति स्वसृष्टे क्रय्य -
न्योन्यमभ्युपगमरूपेणैक्ये नाविशन् अन्तः स्थित वतामेव
घटते बहिरात्मना । इत्युक्तनीत्यान्तर्भावमेव सन्ततमेवार्थौघं

क्रेतृतत्तद्विक्रेत्रादेरिदमिति बहिरन्योन्याभ्युपगमरूपैकाभास :

योजयतीत्येतत् जातमिति फलितमर्थमाह - तत्र तत्र

क्रयविक्रयाद्यर्थे तेन तेन प्रमात्रा क्रेत्रा दिनाभ्युपगमरूपैक्यं

सृज्यते । अनभ्युपगमता प्रमात्रा सहवै यं सं त्रियते तस्य तस्य

प्रमातुः परमेश्वरेणोदकाहरणादिरूपामर्थं क्रियामवलम्ब्य

घटादिमातृरूपे स्थितिः क्रियते । प्रकाशमानत्वात् । शिवात्मकत्वेऽपि

तच्छिवात्मक पूर्वस्वरूप निमीलनात्तिरोभाव आधीयते ।

तावतिघटाद्याभासे अयं घट एवेति सर्वं

संप्रतिपन्नैक्यावभासनात्मक पूर्णत्ववितरणादनुग्रहः क्रियते ।

आदावेव शिवादिक्षित्यन्ततत्त्व षट्खेत्रंशत्तत्त्वेन

निर्माणात्मकमहासृष्टिषु क्षित्यादिशिवपर्यन्त तत्त्वसंहारात्मक

महाप्रलयेषु तादृग्विध सृष्टिसंहारमध्यभूतमहास्थितिषु

महातिराधे नमहानुग्रहौ उक्तरूप संहारातं गर्तौ

मन्तव्यौ । तस्य स्वनिग्रहात्मक प्रकोप सञ्जात स्वस्वरूपतिरोधाने

गुरुरूपेण भूत्वा स्वात्मनैवानुग्रह योग्यान् प्रतिक्रियमाणेषु

दीक्षाज्ञानाद्यनुग्रहे ष्वेव न केवलं भगवतः कृत् यपञ्चक

योगः मध्यकोटिरूपे व्यवहारेऽपि यदुक्तं सदा सृष्टिविनोदायेत्यादि

श्रीमत्स्तोत्रावल्याम्

नमः शिवाय सततं पञ्चकृत्यविधायिने ।

चिदानन्द घन स्वात्म परमार्थावभासिने ॥इति प्रत्यभिज्ञा हृदये ।

प्रतिक्षणविश्रान्त इति श्रीभट्टनारायणेन ।

प्राकाम्यमात्मनि यदा प्रकटीकरोषि ,

व्यक्तीः प्रतिक्षणमनके विधादधानः ।

तेनैव सोऽपि भगवान् भजतेऽर्थवत्ताः

प्रायोविदग्धचरितःक्षणभङ्गवादः ॥

इत्यवधूत विरचित प्रत्यक्ष स्तवे च ॥

इहेति । अन्तः स्थितवतामित्युक्तनीत्यान्तः संविन्मये

पूर्णहन्तात्मनि प्रकाशे शिवादिक्षित्यन्तोऽर्थावभासः स्थित एव ।

तस्मिन्नर्थावभासे तत्तदाकस्मिकाभासो बाह्यं

चेदनुमापयेदित्युक्तस्य तदर्थार्थावभासात्मक प्रतिसमर्पकस्य

नित्यानुमेयस्य बिम्बरूपस्य कारणान्तरस्य चिन्तया किमिति

तत्कारणान्तर बाह्येनानुपपत्तिनेत्यनेन निरस्य तत्प्रमेय मन्तः

स्थितमेवेति चिदात्मैवहीत्यत्र प्रकृतम् । तत्सिद्धयेति । प्रमेयस्यान्तः

स्थितत्वसिद्धये । स्वान्तः स्थितेनैषणीयेन विमृश्येन प्रमेयेन विना

स्वामिनः इच्छारूपः परामर्शो नस्यादित्युपपत्तिस्त्वा । तत्प्रसङ्गादिति ।

तदिच्छारूप परामर्श प्रसङ्गात् । स्वस्वभावमवभासस्येत्यादिना

अहं प्रत्यवमशौचैः प्रकाशात्मैव वायुः नासौ विकल्प इत्यन्तेन
ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादेः तस्य प्रत्यवमर्शस्यैव
स्वरूपमुपपादितम् । सद्युक्तो द्वयापेक्षी विनिश्चय इत्यादिना । सापि
भिन्नावभासिनी त्यन्तेन । विकल्पाविकल्परूपस्यानुसंधास्य च
स्वरूपमुपपादितमिति शिष्याणां प्रमेयान्तर व्यवहितां धियं
समाधातुमन्तः स्थितमिति । प्रकृतं प्रमेयमुपपादयन् विश्वमन्तः
क्षितमेवेतिनिश्चिनोति । देहे बुद्धावित्युक्तनीत्या परमेश्वर एव
देहादिमाविश्य तत्तत्प्रमातृरूपेण स्थित इति यतः एवमिति अतो हेतोः
स्मृतावपोहन परायणे विकल्पेऽनुभवात्मनि ज्ञानेऽपि स्मर्थमाणो
विकल्प्यमानोऽनुभूयमानश्चार्थावभासः । अतः
पूर्णहन्तात्मनि प्रकाशे स्थितः विश्रान्त एवेति निश्चितम् ।
ननुदेहादाविति सूत्र सङ्गतिः । विश्वमय विश्वोत्तीर्ण प्रकाशात्मा
परमेश्वर एव स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिरूपदेहादि
प्रमातृताभिमान दशायामपि प्रभुर्देहादिमाविशान्नित्युक्तनीत्या
वस्तुः प्रमातेतियतः एवमित्यतो हते ते ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानि
महेश्वरस्य शक्तिभूते स्मरणे अपोह जीवितेऽपिते विकल्पे
अनुभव ज्ञाने च स घटः अयं घट एव अयं पट इति
प्रतिभासमानोऽर्थावभासः तद्वदिति महेश्वरे प्रकाशे विश्रान्त

एवेति इत्येताद्वि - अर्थावभासः प्रकाश विश्रान्तः इत्यस्मिन्नर्थे न

कश्चिदपि संशयः । यद्यहं स्थूलोऽहं कृश इत्यादिरूपो देहादिरेव

परमार्थ प्रमाता स्यात् तत्तर्हि शरीर प्राणादेः

घटादिरन्तः स्थितमित्येतत् सिद्धं भवति । एतदनुपपन्नमेवातस्य देहादेरपि

घटादिवज्जडत्वात् नाहं घटः अयं च त्रै एवेति घटादिपरिहारेण

देहादेः स्थितत्वात् । तस्मादखे ग्राह्यग्राहकभिन्नौ इत्युक्तं नीत्या

परमार्थ प्रकाशस्तु सर्व सहः पटादिदेहाद्य - इति तस्मिन्

परमार्थ प्रकाशे अन्तर्विश्वं स्थितमित्यनया ससिद्धमेतत् । यथोक्तम्

भारूपं परिपूर्णं स्वात्मनि विश्रान्तितो महानन्दम् ।

इच्छा संवित्करणैर्निर्भरितमनन्त शक्तिपरिपूर्णम् ॥

सर्वविकल्पविहीनं शुद्धं शान्तं व्ययोदय विहीनम् ।

यत्परतत्त्वं तस्मिन् विभाति षट्खेत्रं शदात्मजगत् ॥

इति श्रीपरमार्थसारे ।

नन्विति । प्रकाशान्तः स्थितस्याभासवर्गस्य बहिराभासनं

तत्तद्विषय रूपतया सर्वत्र स्मरण विकल्पानुभवेषु अस्तीति चेत् आस्य

भास वर्गस्य स्मरणौ प्रतिभासभेदः कथं भवेत् ।

असावाभासभेद स्मरणादौ संवेद्ये दृश्यत एव

स्फुटास्फुटरूपयोः स्फुरणादित्याशंक्य स्वातंत्र्यतः

तत्स्फुटास्फुट रूपा भासभेदोऽस्तीत्याह-तं त्विति शब्दः तस्यान्तः

स्थितस्यावभासस्य बहिः प्रकाशोऽनुभवादौ स्फुटास्फुतरूप

विशेषद्योतकः । तदेवाह - स इति । पूर्वप्रस्तुतः प्रकाशान्तः

स्थितोऽर्थावभासः बहिराभासनात्मनि ज्ञानेऽनुभवे नैसर्गिकः

निसर्गोऽसिद्धः स्मरणादिषु तु पूर्वानुभवसंस्कारजो भूत्वा स्थितः

स्मरण विकल्पादीनामनुभवजीवितमित्युक्तनीत्या तेषां स्वस्वविषय

प्रकाशनेऽनुभवमुखप्रेक्षित्वम् । अनुभवस्य त्वन्य

ज्ञानमुत्प्रेक्षित्वं नास्तीति सूत्र सङ्गतिः ॥

अनन्तराभासमानं वस्तु इदं नीलमिति व्यवधानेन

बहिराभासयतोऽनुभवज्ञानस्य स्वान्त स्तन्नीलादिरूप भावा

वभासः सनैसर्गिकः स्वतस्सिद्धः । निसर्गोऽनिसृष्टिः तस्मादायात इति

नैसर्गिकः । स्वातन्त्र्येण सिद्ध इत्यर्थः । स्मरणादेस्तु सदान्तरा

भासः अनुभव ज्ञानकृतसंस्कार बलादेव भवति तद्वत् अनुभवज्ञानस्य

विषय प्रकाशनेऽन्यज्ञानमुख प्रेक्षित्वं नास्ति ।

अतः स्मरणे उत्प्रेक्षणे प्रत्यक्ष पृष्ठ भाविनि विकल्पे

घट इति तं घटमेवं मन्ये अयं घट एवेति च तैः स्मरणादिभिः

बाह्यतया भासयितव्यो यो घटाद्याभासः असौ स्मरणादेः

स्वात्मीयोऽनुभवति । अपितु पूर्वानुभव संस्कारादेवायातः । तत्रेति ।

स्मरणादौ आभासमानस्यार्थस्य संस्कारजत्वे स्थिते तज्जनकः
 संस्कारोनामानुभवस्य कालान्तरेऽप्यनुवर्तमानतारूपो नैसर्गिक
 स्वभावः । एवं संसाररूपेण कालान्तरेऽप्यनुवर्तमानोऽसावनुभवः
 स्वविषयीभूतनीलाद्याभास संभिन्नेयतः ततोऽनुभूतार्थ
 प्रकाशकत्वादनुभव तादात्म्यापन्नं स्मरणाद्यपि
 विषयीभूतनीलाद्याभास संभिन्नं निर्भासते । तत एवेति । अनुभव
 विषयीभूतनीलाद्याभास संभेदेन निर्भासमानत्वात् सनीलाद्या
 भासः स्मरणकालासंभवी तदनुभवात्मक पूर्वकालकलित एवेति
 स्मरणादेः स्वात्मनो निर्विषयत्वम् । अनुभवगृहीतग्राहित्वं
 चोद्धोष्यते । शास्त्रेष्विति शेषः । एतदेवेति । स्वात्मनो निर्विषयत्वात् गृहीत
 ग्राहित्वमेव स्मरणादौ प्रतिभासमानस्यार्थस्यास्फुटत्वमिति
 अनुभवस्मरणादौ स्फुटास्फुट रूपाभासभेदः सिद्धः ।
 अन्तराभासमानस्य वस्तुनः अव्यवधानत्वम् अनुभवेनेदं
 बहिराभासनं स्फुटता स्मरणादौ अनुभव व्यवधानेन
 प्रतिभासमानस्यार्थस्य तत्स्मरण काल जातत्वाभावादस्फुटता ।
 नन्विति । अयं घटः अयं रसः अयं गन्धः अयं स्पर्शः
 अयं शब्द इत्यादि चक्षुरादि विषयक बहिरिन्द्रियजादनुभवज्ञानात्
 स्मरणादिकं विकल्प ज्ञानमनुभव व्यवधानेनानुभवद्वारेण

स्वस्वविषयस्य बहिस्वभासन रूप प्राप्तमित्याशङ्खेक्य स्वतन्तूर
विकल्पस्तथा न भवतीति प्रविभागमाह - स इति ।

पूर्वप्रस्तुतोऽर्थावभासः अनुभवानपेक्षं स्वैरचारिणीति
स्वयमेव स्वप्रेरणयोदीयमाने स्वतन्त्रविकल्पो नैसर्गिक एव । स्वतः
सिद्ध एवास्ति । अत्र हेतुमाह - चर इति ।

स्वच्छधीदर्पणात्मन्यन्तःकरणे अनुभूतस्य ।

यथाभिमतोति । यथाभिमतस्य स्वेष्टस्य

संस्थानस्य संनिवेशस्य भासनात् प्रकाशनात् । इति सूत्रसङ्गतिः ।

यो विकल्पः प्रत्यक्ष व्यापारमिति अनुभव संस्कार -

तया मनोराज्यसङ्कल्पादिविकल्पः स स्वैर ईरण प्रेरण इति

धातुगत्या स्वयमेव स्वात्मनः प्रेरणेना नुग्रहादि प्रेरण नैरपेक्ष्येण

स्वातन्त्र्येण च रति उदेति व्ययति चेति स्वैर चारिणीत्युमात्

भूमेरवतीर्य बुद्धिविषयत्वे इदमिति यो बहिरवभासः स

नैसर्गिक एव । नैसर्गिकत्वम्बोप पादयति - तथा हीत्यादिना ।

अदृष्टपूर्वमपिश्वेतविषाणशतकलितं करयुगलयुक्तम् ।

अन्तश्चैत्रमैत्रा - स्थितं स्वसृष्टं दन्तिनं

स्वच्छधीदर्पणात्मिकायामन्तः करणभूमौ सविकल्पः बहिरिममिति

तदानीमेवावभासयति । तस्मात् स्वतन्त्र विकल्पः

स्मरणादिवानुभव मखु प्रेक्षी न भवति । स्वान्तः स्थितं दन्तिनं
बहिराभासयतीत्यनेनापि दन्तरूपावभासस्यात्राप्यन्तः स्थित
त्वमेवोक्तम् । अन्यथा तस्य बुद्धिः दर्पणे बहिरवभासमानमेव न
भवति । एवं भूतस्य वस्तुनो निर्माणावभासनाभ्यां
ज्ञानाक्रियाशक्ति सर्वस्य स्वतः सिद्धे इत्युक्तं परमेश्वर
धर्मभूतज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् सर्वेषामपि एकेश्वररूपता
सिद्धैवेति स्थितम् ॥ इममेवार्थमुत्तरश्लोकेनदर्शयति - अस्मादिति ॥
एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ।
ज्ञानेवाप्यन्तराभास स्थित एवेति निश्चितम् ॥
इत्यन्तराभास संभवसमर्थन प्रसङ्गागतान् । अस्मादिति -
तथाभिमतसंस्थादित्युक्तरूपात् । स्वतन्त्रविकल्पं विषयभूतावभासभेद
विचारादस्मिन्नीश्वर प्रत्यभिज्ञा शास्त्रे ।
चत्रै मैत्रादेः प्रमातुः अहमहमिति प्रकाशमाने स्वात्मनि ईश्वरोऽपि
जानाति करोति अहमपि जानामि करोमि ईश्वरधर्मभूतस्य
ज्ञानक्रियालक्षणस्य स्वभावस्यमय्यापि दृश्यमानत्वात्
स एवाहमितीश्वर प्रत्यभिज्ञारूपमुख्यत्वेन
तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञो
पदश्यत इति प्रथमेवाभिहितं प्रयोजनं यत्

तत्प्रत्यभिज्ञानात्मकं प्रयोजनमन्यस्यार्थस्यासिद्धौ यदनुषंगेण सिद्धयति ।

सस्यादाधार सिद्धान्तो जगत्कर्तुर्यथैशिता ।

इत्युक्तनीत्या एवं भूताभासभेद विचारात्मकधिकरण सिद्धान्तनीत्या

जनस्यायाससिद्धमिति दर्शयति । यथाभिमतसंस्थानेत्यत्र

स्वतन्त्रविकल्पे ऽभीष्टस्य वस्तुनः

यन्निर्माणरूपमुल्लेखनमवभासनरूपं प्रकाशनञ्च दर्शितम् ।

अतः हेतोः जीवतः सर्वस्य ज्ञानक्रिये एव स्फुटे एव सिद्धे इति सूत्रसं
गतिः ।

यथा भीष्टस्य बहिश्चक्षुरादि विषयत्वेनासत्त्वादिदमित्यनुभूतस्यापि वस्तुनः

बुद्धिगोचरे सम्यगुल्लेखनं निर्माणभवभासनं

प्रकाशनं च स्वतन्त्रविकल्पस्य । किन्तु नैसर्गिको ज्ञान इति श्लोकोक्ते

प्रमेय प्रसंगादर्शितम् । अत एवेति । एवं भूत समुल्लेखा

वभासनाद्धेतोः इदमपि सिद्धयति । तत्किमिति चेत् यत्किञ्चित्कीटोवा ब्रह्मा

वा जीवन् जीवनक्रियाविष्टः तस्य सर्वस्य

कीटब्रह्मादेर्विश्वावभासनरूपा ज्ञानशक्तिर्विश्वोल्लेखनरूपा

क्रियाशक्तिश्च नैसर्गिकी इत्येतत् सिद्धम् । ततश्चैत्रमैत्रादेस्तस्यां

स्वतन्त्रविकल्पभूमौ स्वव्यतिरिक्तेश्वरोपकल्पित पूर्वसृष्टयुपजीवन

संभावनापि नास्तीति । जनामिकरोमीति क्रियास्वातन्त्र्य

लक्षणमैश्वर्यं स्फुटं प्रत्यभिज्ञेनेयं जीवत इत्येकवचनेन

सकलादेः शिवान्तस्य जीवजातस्य परमार्थत एकेश्वररूपतां सूचयतीति

शिवम् ॥

इति प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां षष्ठमाह्निकसमाप्तम् ॥

॥अथ सप्तममाह्निकम् ॥

अनन्ताः देशकालापरिच्छिन्नाः स्मृत्याद्याः शक्तय एव

तत्तत्स्वविषयभूतविश्वप्रकाशत्वाद्रत्नानि तेषां यस्य

विश्वप्रकाशस्य एकस्याद्वितीयस्याश्रयस्य आश्रितुं योग्यस्य भाजनस्य

संश्रयात् तत्रैव सम्यगवस्थानात् स इति अयमित्ययमेवेति

विचित्रायाश्चन्द्रिकायास्तत्तद्विषयामृतास्वादत्वाद्

आनन्दिन्यास्तत्तत्पदार्थ संबन्धिन उल्लासस्य उदस्य संसिद्धिः

सम्यक् सिद्धिः लाभो भवति । एवं भूतं शिवं स्तुमः । एवं

स्मृत्यादिशक्तीनां स्वरूपमियते येकमेकैकेनाह्निकेन वितत्य दर्शितम् ।

अत्र स्मृत्यादिशक्तिमध्ये साहि पूर्वानुभूतार्थसिद्धिः ।

- आदितैष स इति अवसातरि दर्शनमिति ग्राह्यग्राहकाभिन्नाविति ।

चिदात्मैव हि देव इति तदेवं व्यवहार इत्यादिना प्रमातुरपि यत्

चित्स्वरूपमुन्मीलितं तत्तासां शक्तित्वं तत् प्रतिसमर्थयितुं

शक्तिश्च शक्तिमान्- इति शक्तिमताविना शक्तिस्वरूपं

स्वतन्त्रं भवितुं नार्हतीति तासां शक्तित्व समर्थनार्थं
 शक्तिमतः प्रमातुः स्वरूपमप्युन्मीलनीयमेव । तासां स्मृत्यादि
 शक्तीनां य एके आश्रयं विभागरूपं विश्रान्तिस्थानम् । स
 चैतासां च ज्ञान प्रकारो वैचित्र्यविकल्प इति तत्सामर्थ्यं
 स्वातन्त्र्यमपराधीनं पूर्वं महदैश्वर्यं तन्निर्मितं
 ब्रह्मविष्णुरुद्राद्यैश्वर्यापेक्षयोच्यत इत्युक्तनीत्या तासां
 तत्तद्वटपटादि विषयेषु प्रमातृष्वपि सोऽयमिति स एकः
 अयमेवेत्येकं वं रूप संयोजन वियोजनस्थित्यादि स्वातंत्र्ययोगात्
 महेश्वरः नत्वहमिति परामर्शाभावाद्वाहक पाचकादि
 शक्त्याश्रयमात्र जडरूपवहाय ह्यादिवत् केवलं तदाश्रयमात्रम् ।
 अपितु तत्संयोजन वियोजनादिष्वपि स्वतन्त्र इत्येतच्छक्ति
 त्रयाश्रयभूतस्य प्रमातुरेवं भूतं माहेश्वर्यमेकत्वं
 चेत्युभयमुपक्षिप्तं न चेदन्तः कृतेत्यत्रसूत्रे । अधनु तद्वयमपि
 निर्णेतव्यम् । तत्रेति -तयोर्मध्ये । प्रथममेकाश्रयं निर्णेतुं या
 चैषा प्रतिभेत्यादि चतुर्दशभिः श्लोकैराहिकं प्रस्तूयते । तत्र
 प्रथमश्लोकने स एक आश्रय स्वरूप उपक्षिप्यते । एवमेवं भूत
 एकाश्रय इति ततो द्वयेन वक्ष्यमाणः कार्यकारणभावादि हेतुः
 सर्वोव्यवहार एकस्मिन्नाश्रये सति युज्यते इत्यन्वयात्मा तस्मिन् सति न

युज्यत इति व्यतिरेकात्मा च युक्तिरुच्यते । ततः हानादानादिव्यवहार

स्वरूपं विस्तीर्णमपि कार्यकारणभावतः स्मरतः

सत्यासत्यप्रविभागतश्च भवतीति संक्षिप्य प्रत्येकमकैकेन श्लोकेन ।

पुनश्च सत्यासत्य प्रविभागमेव श्लोकसप्तकेन वितत्यप्रत्पाद्यते ।

ततः श्लोकेनाहिकोक्तः सर्वोऽर्थो निगम्यत इति आहिकार्य संक्षेपः ।

अथास्याहिकस्य पूर्वाहिकेन सङ्गतिं दर्शयन्

प्रथमश्लोकं व्याख्यातुं शङ्कामवतारयति -जीवः सर्वस्य

ज्ञानक्रिये सिद्धे इति यदुक्तं तत् कथं ज्ञान विकल्पादि व्यतिरिक्तः

कोऽसावन्यो जीवनात्मा यस्य ते ज्ञानक्रिये संबन्धिन्यौ स्याताम् ।

ततोभिन्नेषु धर्मेष्वित्यादिना गुणगुणीभावेनात्मसद्भाववादिनः

कारणादीनपि प्रत्यात्मादूषितः । ज्ञानसन्तानवादिमतमाशङ्क्य

नचेदन्तः कर्तृत्युक्तस्य दर्शनं दिशा तमेकाश्रयं स्वरूपत

उपक्षिपति । तदाश्रयस्यैव प्रकाशं स्वरूपं प्रकाशयति सा चैषेत्यादि ।

तत्तत्पदार्थक्रमरूपितेति । पदार्थानामत्रत्यामिदानीन्तनमिदमेव

तदनन्तरमिदमेतत्पूर्वमिदमिति । एतद्युगं युगपदेव प्रतिभातम् । इति

तेन तेन देशात्मना कालात्मना पूर्वापराद्यात्मना

यौगपद्यात्मना च क्रमेण रूपिता

परमार्थतो देशकालक्रमाभावात् परमेश्वरवदक्रमापि ।

एवं क्रमविशिष्ट तत्तद्विषयग्रहणौन्मुख्यात् रूपिता
 प्रतिबिम्बकं पतया उपरक्तेति केवलं भिन्न संवेद्येत्यत्रोक्ता ।
 एषेति सर्वस्य स्वप्रकाशसिद्धा अयं घट इत्यर्थं प्रति , अहं
 घटमनुभवामीति चानुभवितारं प्रति , स घट इत्यर्थं प्रतिचाहं
 घटं स्मरामीति स्मृतारं प्रत्ययं घट एव न पट इति विकल्प
 विषयं घटं प्रत्यहं विकल्पयामीति विकल्पयितारं प्रति च
 बाह्यानुवादि प्रथा सैवानन्त चिद्रूप इति देशकालापरिच्छिन्न
 व्याप्तिनित्यपरिपूर्ण संविद्रूपः उक्त रूपो महेश्वरः प्रमाता
 प्रमासु संयोजनवियोजनादौ स्वतन्त्र इति सूत्र संगतिः ॥
 प्रतिभाति घट इत्यत्र तत्प्रतिमानं घटोपश्लिष्टमेव यद्यपि
 भाति तथापि तत्प्रतिभानं न घटस्य स्वकं वपुः । अपि तु प्रमातृत्व
 संविदेव । तत् प्रतिभारूपेण चकास्ति मां प्रति प्रभातीति तद्वट
 प्रतिमाया मातृलग्नत्वात् । तथा च वेदः - तमेवेति । विश्वोत्तीर्णं
 परमेश्वरं भान्तमविरतमाभासमानं सर्वमिति
 शिवादिक्षित्यन्तं वि - तीत्यस्यैव व्याख्या तस्य भासा
 सर्वमिदं विभातीत्येतत् । भान्तमिति शत्रा तस्य
 परमेश्वरस्यविरतस्फुरणत्वं द्योतितम् । अनुभावनात्मना कर्मप्रवचनीयेन
 परमेश्वर स्वातन्त्र्यकल्पितनिर्माणक्रियाजनितलक्षणात्मा संबन्धो द्योतितः ।

परमेश्वरस्य वेद्यवेदकात्मनो विश्वस्य प्रकाशस्य प्रकाशरूपः
संबन्धोद्योतितः । तस्याः प्रतिभायाः परमेश्वराभिन्नत्वादक्रमत्वेऽपि
परमार्थतः केवलक्रमावभासः समर्थितः । ज्ञानस्मृत्यवसायादि सक्रमं
प्रतिभासते । इत्यत्र तत्तत् पदार्थक्रमरूपितेति तत्तत् पूर्वापरात्मक
क्रमयौगपद्यादि चिरशीघ्रावितत्वावितत्वादि विचित्ररूपोयः
पदार्थानां मूर्ति वैचित्र्यतया -

ईश्वरस्वातन्त्र्यरूपाभ्यां देशकालवर्तियामुपकल्पितः क्रमः ।
अत्रत्यमिदानीतनमित्यादि देशकालपरिपाटी तेन क्रमेण रूपिता
प्रतिबिम्बकल्पतयोपरक्ता केवलं भिन्नं सवेद्येत्यादिना या
प्रतिभोक्ता । एषेति सापि पुरत एव स्फुरणात् स्वप्रकाशासिद्धा
परमार्थतः अहमित्यन्तर्मुखस्वरूप विश्रान्तत्वेन
तदहं प्रकाशमात्र परमार्थतया देशकाल कलित
भेदाभावादक्रमः सा प्रतिभेति प्रोक्त लक्षणो महेश्वरः शक्तिश्च
शक्तिमतो भेदात् अनन्तचिद्रूप इति यस्याश्रितो देशकालाकारैरन्त इति
परिच्छेदं नास्ति । इत्यनन्ता सा चित् परा भट्टारिकारूपा संविद्रूपं
यस्य सतादृग्विधः । अत एवेति । अनन्तचिद्रूपत्वाद्वहिर्भूतघटपटादि
विषयग्रहणोन्मुखत्वात् स्वयमपि बहिर्मुख प्रकाशात्मक
तत्तद्धटादि विज्ञानस्वभावस्य इदमेतादृगिति च वक्ष्यति ।

एवं यद्वशाद्व्यवतिष्ठते । वस्तु प्रमाणं तत्सोऽपि
 स्वाभासोभिनवोदयः । इति वक्ष्यमाणनीत्या इदमिति सामान्येन
 एतादृगिति विशेषण विशिष्टत्वेन च प्रमेयव्यवस्थापकस्य प्रमाण
 वर्गस्य प्राणभूतं सोन्तस्तथा विमर्शोति वक्ष्यमाणनीत्यान्तः
 करणे प्रत्याभासमिति घटपटाद्याभास तद्विशेषणविशेष्य
 रूपेण संयोजनम् । रजते घट इति । रजत संविदः काञ्चन
 संविदोऽपियोजनं काञ्चन संविदो लोहित संविदश्च । एकस्यां
 घटसंविदिश्रमाणं इत्याघनके प्रकार संयोजनादिस्वातन्त्र्य
 पूर्णाहं प्रत्यवमर्शोय इत्युक्तनीत्या शुद्धाहं
 प्रत्यवमर्शमयः स पूर्वोक्तो महेश्वरः प्रमाता भण्यते ।
 एतत् पिण्डितार्थमाह - अत इत्यादिना । अत इति । एवं प्रमेय
 प्रमाण प्रमाप्रमातृ स्वरूपतत्त्वकथनात् प्रथममयं घट इति
 घटात्मक प्रमेयोन्मुखं बहिः प्रमाणात्मा प्रकाशो यः अन्त इति
 अन्तः करणे स्वीकृतपूर्वरूपः इति स्वीकृत तद् घटात्मक प्रमेय
 तद्व्यवस्थापन प्रमाणात्मक पूर्वरूपविमर्शरूपः प्रमात्मको
 यो विकल्पः अहमित्येतं स्वरूपं तदुभयविश्रान्ति स्थानमिति अहमिति
 प्रकाशस्य स्वरूपभियं पूर्णमिति प्रमेयप्रमाणप्रमासौहे
 पूर्णं सर्वं तन्मयमेवेत्यर्थः । अत्रैवेति । एकाश्रय रूपे प्रमातारि

सति उक्तरूपप्रतिभाद्वारेण मृद्धटादीनां बीजांकुरादीनामग्नि

धूमत्वादीनां च कार्यकारणभावात्मकान्योन्यान्वयरूपा

विश्रान्तिर्घट इत्येवरूपमन्वयं तावदाह - तत्तदिति ।

अन्योन्यभिन्नानुभवादिसंवित्तिद्वारैरनुभवितृविकल्पयितृरूपे

तदनुभवाद्याश्रयभूते एक प्रमातरि

उक्तरूपकार्यकारणात्मसु भावेषु प्रतिष्ठत्सु मां प्रति घटादिः

प्रतिभातीत्यादि मुख्यविश्रान्तिं भजत्सु । ज्ञातीनां भावो

ज्ञातेयं तत् एव भावेषु इदं कारणमिदं कार्यमिदं

विशेषणमिदं विशेष्यमिति प्रमातृ विकल्पव्यापार

कृतान्योन्यान्वयरूप संबन्ध उपपद्यते । प्राणे न घटते । किञ्च

ज्ञातीनामन्योन्ययोगक्षेमोद्धहनात्मकं कर्म च ज्ञातेयं तदपि

भावानामेकप्रमातृ समन्वयाभिप्रायेण दर्शितमिति सूत्रसंगतिः /

घटपटादि विषय व्यवस्थितः तत्तद्धटपटादिज्ञाननिष्ठा इति

सर्ववादिभिरुच्यते तद्विषय व्यवस्थानं प्रमातृविश्रान्ति

व्यतिरिक्तान्योन्य भिन्नानुभवादि संविन्मात्रविश्रान्त्या न सिध्यति ।

अपितु तदिति तास्ता विभिन्ना अन्योन्यभिन्ना निश्चयरूपां

अध्यवसायात्मिका प्रमात्मानमन्तर्मुखविमर्शरूपायाः

संवित्तया ताः संविद एव । मुखानि द्वाराणि । उपायाः मार्गाः

तैस्संविद्रूपैः समुद्राभिमुखनदी स्रोतःस्थानीयैः यद्यमी
बहिरन्तः करणविषया ह्यमाना एतस्मिन् देशकालानवच्छिन्ने
प्रमातृरूपे अहमिति महासंवित्समुद्रे प्रतितिष्ठन्त
उक्तरूपेणाभिमुख्येन विश्रान्तिं भजन्ते । तत इति । तर्हि
एषु प्रमातृविश्रान्तेषु भावेषु परस्पर समन्वय -
ज्ञातेयं तदुपपत्त्या घटते । तदिति तच्छब्द प्रवृत्त
ज्ञातिशाब्दप्रवृत्ति निमित्तं परस्परं जानतां ज्ञातीनां भावो
बोधरूपं ज्ञातेयं । किञ्च ज्ञातीनां अन्योन्य
योगक्षेमोद्वहनात्मकं कर्म च ज्ञातीयम् । तच्चेति । कर्मरूप
ज्ञातेयं च- विश्रान्ति रूप समन्वयाभिप्रायेण
दर्शितम् । कथमिति चेत् तत् कर्मरूपं ज्ञातेयं विषयेषु बीजादेः
पूर्वमसद्रूपाङ्कुरासंपादन इत्यङ्कुरादिं प्रतिबीजादे
योगक्षेमोद्वहम् । अङ्कुरादेर्विना बीजादेः कारणत्वाभावात् बीजादिं
प्रत्यङ्कुरादेरपि तत्कारणत्वापादनात्मक योगक्षेमोद्वहनमस्त्येव । एवं
घटकांचनादेरपि विशेषणविशेष्यरूपात्मकान्योन्ययोगक्षेमोद्वहनं द्रष्टव्यम् ।
जडानां प्रमातृविश्रान्त्या विना न कदाचित् स्वतः समन्वय इति
एवमन्योन्यभिन्नानामित्यत्र दर्शितम् । यथोक्तम्
एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्थैव सन्त्यमी ।

जडाः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्व परात्माभिः ॥ इति ।

घटः पटं न जानाति पटेऽपि न घटं तथा ।

चैत्रायत्तं तयोज्ञानं चैत्रेदद्वारतः स्थितिः ॥ इति ।

उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनापि स्थापयितुमाह देशकाला

क्रम जुषामिति । अत्रत्यमिदानींतनमित्यादि रूपेण

देशकालक्रममत्यजतामर्थानां घटपटादीनाम् । किञ्च

तत्तदर्थग्रहणोन्मुखानां बहिर्मुखानां ज्ञानानां तदर्थं

संबन्धिनां विकल्पानाञ्च प्रत्येकं स्वसमाहितानां

स्वस्वरूपमात्रविश्रान्तानामेक प्रमातृ विश्रान्त्या विना

संमेलनरूपः कः समन्वयः निज रूपमात्र विश्रान्तत्वान्न

कश्चिदित्यर्थः । असविति । उक्तरूपः समन्वयः सकृदाभास इति

सकृदाभासेन स्वात्मनो देशकालाकाराभावादविच्छिन्न प्रकाशेन

मात्रा । किञ्च तत्र तत्र विषये अत्रत्यमिदानींतनमेवाकारमिति

देशकालमिश्रीकरणात्मना एक प्रमातृकृतानेकयोजनाभासे न साध्यः ।

अन्यथेति । एवं भूत सकृदाभासाभावे अन्वयो न भवतीत्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तमाह - समुद्रं प्राप्यमध्ये पृथक् पृथक्

प्रक्षीणेष्थस्रोतस्सु तदुद्दह्यमानास्तृणो लपादयः स्वतः समन्वयं

यान्तीति देशकालाकारात्मा भेदः भावानामनेककारीत्याशयेन

सकृच्छब्दः तद्देशादिभेद कृतानेकत्वनिषेध तात्पर्येण प्रयुक्त एक

प्रमातृपस्य सकृदाभासस्य देशादिकृतमनेकत्वं नास्तीत्यर्थः ।

तत्र प्रमातरि अग्निधूमादीनां कः समन्वय इत्याशङ्क्य

कारणत्वं न जानाति बीजस्याङ्कुरं प्रति । अङ्कुरेऽपि न जानाति न बीज

कार्यत्वमात्मनः । एक प्रमात्रधीना तत्कार्यकारणता तयोः ॥

एवमेक प्रमातृस्था सर्वा संबंध सन्ततिः ॥

इत्युक्तनीत्या समन्वय रूपं बहुतर देशकालपुरुष व्यापकं

संबंधात्मकं कार्यकारणभावं दर्शयति ।

प्रत्यक्षे तस्मिंस्तस्मिन् धूमाऽन्योः स्वभावात्मनि विषय

रूपे अंशे तस्मिं स्तस्मिन् स्वात्मनो ज्ञानरूपे अंशे च । पातिनां

पततां । पतङ्गताविति धातुगत्यातयोः स्वसद्भावा सद्भावरूपं

स्वविषयात्मकमशमवगमयतां स्वस्मिन् स्वस्मिन् ज्ञानांशे विश्राम्यतां

अग्निं प्रत्यन्वयरूपं प्रत्यक्षमेकं व्यतिरेकरूपोऽनुपलम्भ एक इति

पञ्च विधानां प्रत्यक्षनुपलम्भानां धूमाग्नी प्रति

अयं धूमः कार्यमग्निःकारणमिति कार्यकारणता रूप

संबंधसिद्धिं प्रति या हेतुता सा एक प्रमातृजा

प्रथममग्निप्रत्यक्षकाले धूमोऽपि प्रत्यक्षी भवति

चेत् किं कारणं किं कार्यमिति ज्ञातुमशक्यत्वात्तदानीं

धूमस्यानुपलम्भोऽङ्गीकार्यः । तत इति । अनुपलम्भादनन्तरम् ।

अग्नेरेव धूमोत्पत्तिरिति कार्यता सिद्धयर्थं धूमं प्रत्यक्षेण

पश्यति इत्यन्वय क्रमे ज्ञानमग्निं तु यदि नोपलभते धूमोऽपि

नोपन्नं भवति इति व्यतिरेकरूपेणानुपलांभद्वयमिति

प्रत्यक्षनुपलम्भपञ्चकात् धूमाग्न्योः कार्यकारणभावः

सिद्धतीति यदुक्तं लोके तदुक्तिः कथं भवेत् । न भवत्येवेत्याह -

अग्निप्रत्यक्षेण धूमे किञ्चिद्बूढं घट प्रत्यक्षेण वा पटे ।

तदेव दर्शयति - तस्याग्नि प्रत्यक्षस्य धूमद्भिन्ने ज्ञानरूपे अंशे

विश्रान्तत्वात् स्वस्मात् परस्य वानवगाहनात् स्वव्यतिरिक्त

धूमज्ञान स्वरूपानवगाहनाच्चेति हेतु चतुष्कादग्निप्रत्यक्षेण

धूमात्मकं विषयं प्रति तज्ज्ञानं

किञ्चिद्बूढभिन्नांशरुपात्तद्भिन्न रूप

विषयांश ज्ञान वाची पति तत्तत्स्वीय ज्ञानांशविश्रान्तवाची इति पतिः ।

पतिश्च तन्त्रेण गुप्तभाषया प्रयुक्तः । एवं

धूमानुपलंभादौ चतुष्टये वाच्यम् । तद्यथा - प्रथमं

धूमानुपलम्भः । अग्निवद्भावेन किञ्चिद्बूढधूमभावे

लक्षणे अग्नेर्भिन्ने अंशेतस्यावगमहेतुत्वात् स्वस्वभावरूपे

ज्ञानांशे विश्रान्तत्वात् अपरविषयेति अग्निज्ञानविषया

अग्न्यनवगाहनात् स्वव्यतिरिक्ताग्नि ज्ञास्वरूपानावेशनाच्च
 धूमप्रत्यक्षेणाग्निसद्भावेन किञ्चिदुद्बूढं धूमलक्षणे अग्निसद्भावात् भिन्नांशे
 तस्यावगमहेतुत्वात् स्वस्वभावरूपे
 ज्ञानांशे तस्यावगमहेतुत्वात् अग्नि ज्ञानविषयाग्नि
 सद्भावानवगाहनात् स्वव्यतिरिक्ताग्नि
 सद्भावज्ञानानावेशाच्चाग्न्यनुपलम्भ ज्ञानेन धूमाभावेन
 किञ्चिदुद्बूढम् । अन्यथा भावलक्षणे धूमाद्भिन्नांशे तस्यावगम
 हेतुत्वाद्धूमानुपलम्भज्ञान विषय धूमाभावानवगाहनात्
 स्वव्यतिरिक्त धूमानुपलम्भात्मक ज्ञान
 स्वरूपानावेशाच्चेति धूमानुपलम्भज्ञानेनानाग्न्यभावेन
 किञ्चिदुद्बूढं धूमानुपलम्भ लक्षणे अग्न्यभावाद्भिन्नांशे
 विश्रान्तत्वादग्न्यनुपलम्भ ज्ञानविषयाग्न्यभावानवगाहनादग्न्युपलम्भात्मक
 ज्ञानान्तर स्वरूपानावेशाच्चेति चतुष्टयमिह व्याख्यातम् । ततश्चेति ।
 तज्ज्ञानपञ्चकमात्र धूमाग्न्योः कार्यकारण भावासिद्धेः
 अग्निधूमाभावौ धूमाग्न्यभावौ धूमाभाव इत्येतानि

 तज्ज्ञानपञ्चकविषय भूतानि पञ्चवस्तूनि पृथक् प्रमातृवेद्यानीति

 प्रथममग्निसद्भाव एकस्य वेद्य भूतः तदानीं धूम सद्भावे
 एकस्य पश्चाद्धूम सद्भावोऽप्येकस्य विषय इति । एवं

तत्तत्प्रत्यक्षादि ज्ञानैः पृथक् पृथगेकैक प्रमातृसंवेद्या
नियमाभवन्ति । तदिदानीं तानि ज्ञानानि यथा तयोर्धूमाग्नयोः
कार्यकारणभावं न गमयन्ति तथा भवत्पक्षे ज्ञान सन्तानमेव
तत्त्वमेव सौगतान्युक्त नीत्या ज्ञानसन्तानमात्रैक प्रमातृ वेद्यानि
प्रमातृवेद्यान्यपि धूमाग्नयोः कार्यकारणभावं न गमयन्ति ,
तथा भवत्पक्षे ज्ञानसन्तानमेव कथमिति चेत् - अग्निं
प्रत्यक्षीकुर्वतः प्रमातुः क्षणिकत्वेन धूमानुपलंभादि
ज्ञानकालेऽविद्यमानत्वात् प्रमातुस्तावत् क्षणिकत्वात् धूमाग्नयोः
कार्यकारणभावगमकत्वं न भवतु । विकल्प एव तयोः
कार्यकारणभावं गमयतीति चेत् । अग्निं प्रत्यक्ष पृष्ठपातीविकल्पोऽपि
तदग्निं प्रत्यक्षानुभूताग्न्यतिरिक्तं धूमे सद्भावादिकं
ज्ञापयंश्चेदप्रमाणमेव तस्य प्रत्यक्ष व्यापारभूतस्य
प्रत्यक्ष विषय एव विषयो यस्मात् ।
एवं परमतं निरस्य स्वमत एव कार्यकारण
भावस्योत्पत्तिरित्याह - यदा तु प्रत्यक्षानुपलम्भात्मक ज्ञान स्रोतः
पञ्चकानेतान्याग्निं सद्भावादि पञ्चवस्तूनि देशकालाकार कलि
तत्त्वाद्यास्त नित्यपरिपूर्णोऽहमित्येकस्मिन् संवित्समुद्रे प्रमात्रा
विश्रान्ती कृतानि भवन्ति तदा एकीभूतान्योन्य व्यामिश्राणि । तत एव

प्रमात्रा स्वतन्त्रतया कार्यकारणभावात्मनान्योन्य सापेक्षाणि
भाव्यन्ते । नतु घटपटादिवत् अन्योन्य सापेक्षत्वाभावेन घट
पटयोरेक प्रमातृ विश्रान्तत्वेऽप्यन्योन्य सापेक्षत्वं नास्ति । तयोः
कार्यकारणताभावाभास एवैका भास इति प्रमात्रा एक
संवित्समुद्र विश्रान्तीकृतः । अत एवान्योन्य सापेक्ष एकाभासः
तेषामग्नि सद्भावादीनामेकीकरणाभास एव कार्य कारणभावाभास
इति कार्य कारणभावस्यैक प्रमातृजन्यत्वान्नकिञ्चिदवद्यं न काचिदपि हानिः ।
प्रत्यक्षानुपलंभात्मना ज्ञानपञ्चकेन यत् स्वस्वविषय प्रकाशनं
कृतं धूमप्रकाशनमग्निधूमानुपलंभज्ञानं कृतमग्निधूमाभावप्रकाशनम् ।
इत्येतत् सर्व स्मरणबलादन्योन्य सापेक्षत्वेनैकीकरिष्यते । तेन
धूमाग्नयोः कार्यकारणभावोऽपि सिध्यति । किमेक प्रमाता इत्याविकल्पवत्
प्रत्यक्ष विकल्पयोः पृष्ठपातित्वाद्विकल्पोऽप्यनुभवातिरिक्तं ज्ञापयन्न
प्रमाणमेवेत्यनन्तरश्लोकोक्तनीत्या सर्वस्यायं विकल्पोऽनुभवमूल
इत्युक्तनीत्या विकल्पात्मिकानुभूतातिरिक्तेऽर्थेन व्याप्रियते ।
अहमित्येव - असंविदन्तर्मुखस्वभाव इति प्रोक्त नीत्या
अनुभवादि पूर्वपरसंविदात्मक विज्ञानवादि
समन्वयरूपानुभवितृविकल्पयितृस्मर्तृरूपैक
प्रमातृसद्भावसाधकं न भवति । स्मृतौ चैव स्वसंवित्तिरिति

स्मृताविति स्मृतौ स्वात्मनि संभवे स्मृत्युत्पत्तौ स्मत्रात्मक प्रमातृ
रूपा स्व संवित्तिः स्वमविनाशिनी संवित् यैव स्मृति साधकं
प्रमाणं सैव पूर्वानुभवोत्पत्तावपि साधकं प्रमाणं नापरिमितिमात्रात्मक
संवित्तिव्यतिरेकेणान्यत् प्रत्यक्षानुमानादिकं
प्रमाणं पूर्वानुभव सद्भावे साधकं न भवति ।
इहेति । लोके स्मृतेः स्वात्मनः स्वत एव विषयाभावादनुभूत एव
विषयः प्रकाशते । तत्रानुभूत विषये प्रकाशने सा स्मृतिस्तस्य
विषयस्यायमिति नूतन प्रकाशो न भवति । अपित्वस्य स्मृतौ
प्रकाशमानस्यार्थस्य प्राच्य एवानुभवः प्रकाशकः स्मृतिद्वारेण
प्रकाशयित्रीभवति । स चार्थ प्रकाशकोऽनुभवः स्वयं
ज्ञानरूपेण ज्ञेयत्वाभावात् स्मृतिरूपेण
ज्ञानान्तरेणानुभूतविषयवत् स्वसंवेद्यो न भवति । संवेद्यश्चेत्
स्वप्रकाशो न भवति । तस्मान्नसंवेद्य एव । स च
प्रकाशोऽनुभवस्मृतिकालेऽसंश्चेत् असत्त्वादेव कथं प्रकाशताम् ।
स्मृतिकाले सत्त्वेऽपि स इति स्मृति प्रकाशोऽयमित्यनुभवप्रकाशो
इत्यन्योन्य भिन्नं ज्ञानयुगलं युगपदेव भवतीति अयमित्यनुभवप्रकाश
व्यतिरिक्ता स इति प्रकाशात्मिका न काचित् स्मृतिः संभवेत् ।
तस्मादिति । प्रमातृव्यतिरेकेण स्मृत्यनुभवयोः

स्वत एवोत्पत्त्यभावात् । एवमिति -वक्ष्यमाणम् ।

एतदिति - तयोरुत्पत्ति स्वरूपमुपपद्यते । स्मृतीति ।

स्मृत्युत्पत्तिहेतुभूतं प्रमातृरूपं यं स्वसंवेदनं

तदेवानुभवस्यात्युत्पत्तिहेतुभूतं स्वसंवेदनं तत् स्वसंवेदनं

स्मरणकाले स्मर्तृरूपमनुभवकालेऽनु भवितृरूपमिति

तादृग्विधस्वसंवेदनं व्यतिरिक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणम् । तत्र

पूर्वानुभवेन क्रमते स्पन्दिनुमपि न शक्नोति । अनुभव कालादारभ्य

स्मृतिकालावधि अविच्छिन्नमहमिति यत् स्वसंवेदनं तत् स्वमविनाशि

संवेदनमेव प्रमातृत्वमिति सिद्धम् । अन्यत्र स्मर्ता

अन्यत्रेतीत्येतन्नोपपद्यत इत्यनया च्छायया स्मृत्या प्रमातृसिद्धिः

पूर्वमुक्ता अथानुभवविध्वंस इत्यत्र । स हि पूर्वानुभूतार्थ

इत्यादौ च । इदानीं तु स्मृत्यनुभवयोरेकमेव स्वसंवेदनं

कारणमिति कारणभूत स्वसंवेदनैकीभावात्मना प्रकारान्तरेण

प्रमातृ सिद्धिरिति विशेषः ॥

नन्विति । विकल्पोऽप्यनुभवातिरिक्तं ज्ञापयन्न

प्रमाणमेवेत्युक्तम् । तत्कथमनुभूत व्यतिरिक्तेऽप्यर्थे विकल्पाः

प्रमाणं सन्तु । तेषामप्रमाण्यं हि बाधक ज्ञानबलादेव भवति ।

बाधकज्ञानाभावे तदप्रमाण्यं कथं स्यादिति सोऽप्ययं

ज्ञानानां बाध्यबाधक भाव इदं शुक्तिज्ञानं सत्यपूर्वं
रजत ज्ञानमसत्यमिति सत्यासत्यप्रभाजनया विश्वेषां
व्यवहाराणां जीवित भूतः एकेन शुक्तिरजतादिज्ञानानां
विश्रान्तिभूतेन प्रमातृत्वेन विना न घटत इत्येक श्लोकेनोक्ते वा
श्लोकसप्तकेन ज्ञानानामेक प्रमातृ विश्रान्तिं विना स्वत एव
बाध्यबाधक भावो न भवतीति तमेव वितत्यदर्शयति -

बाध्यबाधकेति । स्वात्म निष्ठाविरोधिनां स्व इति स्वीये विषये

आत्मनि स्वास्मिन् ज्ञारूपेशे च निष्ठत्वादविरोधिनां

ज्ञानानामिदं शुक्तिज्ञानं बाधकमिदं रजत ज्ञानं

बाध्यमिति बाध्यबाधक भावोऽप्येक प्रमातृ परिनिष्ठितेः एकस्मिन्

प्रमातरिपरितः - निष्ठितत्वाद्विश्रान्तत्वात् उदियात् संभवेत् ।

इहेति - जगति ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण बाधा भवेत् । तस्य

ज्ञानस्य विषयत्वेन । प्रामाण्यमित्येतद्बाधस्वभावे

सत्यविषयत्वेन प्रामाण्यम् । अवश्यसमर्थो यो - सापि एक

प्रमातृ विश्रान्त्या विना कथं स्यादित्यापि शब्दस्यार्थः ।

प्रथमं तावत् शुक्ति ज्ञानविषयभूतया शुक्त्या

रजतज्ञानविषयस्य रजतस्य न काचिद्बाधा क्रियमाणा दृश्यते ।

जडत्वे स्पंदितुं शक्यत्वात् रजतज्ञानविषय - या शुक्त्या

तावाद्वाधामाभूत् । शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यत

इत्याशङ्खेय तदपि न युक्तमित्याशङ्क्य तदपि युक्तमित्याह -

स्वात्मनिष्ठाविरोधिनामिति । स्वस्मिन्निति स्वीये विषये आत्मनि निजे

ज्ञानांशरूपे द्वयोः शुक्ति रजतज्ञानयोर्विश्रान्तयोर्घटपट

ज्ञानयोरिवान्योन्यं विरोधस्याभावात् ।

अथ स्वात्मनिष्ठाविरोधिनामिति परस्परपरिहाररूपा प्रकारा स्वात्मनिष्ठैव

तयोर्ज्ञानयोर्विरोधः । तर्हीति । स्वात्मनिष्ठैवविरोधश्चेत् सर्वेषां

सत्यत्वेनाभिमतानां घटपटादिज्ञानानामपीयमेवान्योन्य

परिहाररूपसरणिरस्तीति बाध्यबाधकभावस्येदं बाधकमिदं बाध्यमिति

परिनिष्ठैवेयत्तारूपा व्यवस्थैव न लभ्येतेति सुतरां विघटते ।

सत्येतरप्रविभागः स्वात्मनिष्ठाविरोधिनामित्यत्र नयर्थोऽपि

तन्त्रेणैकोक्त्या द्रष्टव्यः । उक्तमर्थं निगमयितुमाह -

यदिरजतज्ञानमन्यज्ञानबाधारहितं स्वयमेव नश्यति , तदानीं

ज्ञानान्तरेण शुक्ति ज्ञानेनास्य रजतज्ञानस्य का बाधा , शुक्ति

ज्ञानेन तस्य विषयमप्यपहर्तुमशक्यमित्याह - रजत

ज्ञानकालेऽसंभवता तेन शुक्ति ज्ञाने तस्य रजतरूप

विषयापहारं कर्तुं न शक्यः तत्काले तस्योत्पत्तेरभावात् शुक्ति

ज्ञानेन रजत ज्ञानस्य तद्विषयस्य च बाधा माभूत् । रजतमिति

रजताभावे ज्ञानेन भूतपूर्वं रजतज्ञानं तद्विषयश्च
बाध्यतामित्याह नेदं रजतमिति च ज्ञानं निजं रजताभावं
विषयीकुर्वत् भूत पूर्वस्य रजतज्ञानस्य विषयं नापहरेत् ।
तस्यापि तत्कालेऽसंभवात् ।

विपक्षे बाधामाह - अथापीति । एवं बाधाभावेऽपि ज्ञानं
ज्ञानान्तरेण नाशयत इति पक्षश्चेत तर्हि सर्वेषां
सत्यत्वेनाभिमतानां घटपटादिज्ञानानामपीयमेवेति
अन्योन्यबाधैव सरणिरिति किञ्चिदेवेति - कानि चिद्वाध्यानि
कानिचिद्बाधकानीति कथं स्यात् ।

एवं परोक्षे ज्ञानानामेव बाध्यबाधक भावाभावत्वं प्रदर्श्य
स्वपक्ष एव तद्बाध्यबाधकभावमुपपन्नमित्याह - यदा तु
भूतपूर्वं रजतज्ञानं तदनन्तरं शुक्ति ज्ञानं चैकत्र
प्रमातृरूपे स्वसंवेदने विश्राम्यतः तदेतद्बाध्य
बाधकभावत्वमुपपद्यत इति प्रतिपादयति - तथा हीति । एक
प्रमातृ तत्त्वे विश्राम्यतामपि ज्ञानानामेकप्रकारा न भवति सा
विश्रान्तिर्विचित्ररूपैव संवेद्यते । तद्विचित्ररूपत्वमेव दर्शयति -
नीलमित्युत्पलमिति च ज्ञानद्वयं

तयोर्नीलोत्पलयोर्विशेषणपरस्परपरागाभासेन प्रमातरि विश्राम्यति ।

घट इति पट इति ज्ञाने परस्परानाश्लेषेण
विश्राम्यतामन्योन्यसंबन्धादियं शुक्तिकारजतमिति च रजत
ज्ञानान्तराभा विज्ञानद्वयं भूतपूर्वस्य रजतमिति
ज्ञानस्योन्मूलनं सा भित्तिचित्रन्यायेन क्षीयति
तद्रजतज्ञानविषयरजत विमर्शात्मक प्रमातृरूप
व्यापारानुवर्तनस्य विध्वंसं कुर्वत् प्रमातरि प्रतिष्ठां भजते ।
एवं धूमाग्न्यादिरूपयोः कार्यकारणभावादौ इदं
कार्यमिदं कारणमिति तत्कार्यकारणात्मक प्रमेयासंभवि
प्रमात्रास्वतन्त्रेण निर्मितं तत् एवास्य प्रमाणे स्वतन्त्रदायि विश्रान्ति
वैचित्र्यं वाच्यम् । एवमुक्त प्रकारेण एकत्र प्रमातरि इदं रजतमिति
पूर्वज्ञानस्य परिवर्जनेनेयं शुक्तिरिति वर्तमानस्य ज्ञानस्य यतो
निश्चितास्थितिः तत् इति , एक प्रमातृविश्रान्त्यास्थितेर्निश्चितत्वात्
ज्ञानानां बाध्यबाधकभाव उपपन्नः नीलादीन् यथा सृजति
तथा तत्संबन्धिनो बाध्यबाधकभाव व्यवहारानपि स एव
परमेश्वर स्वातन्त्र्यदाभासयतीति तेऽपि सत्या एव ।
अत्र बाध्यबाधक भावात्मनि व्यवहारे एकप्रमात्राविना
पश्चाद्भाविशुक्ति ज्ञानमेवंभूतपूर्वरजत ज्ञानान्तरस्या
प्रमाणत्ववेदकमिति विविक्तभूतलमित - दृष्टान्तपुरस्सरं

परकीयं मतमाशंकते उपरितनैः श्लोकेर्दूषयिष्यामीति ।

घटविविक्तं भूतलज्ञानं यथा घटाभावप्रतीति साधकं तथा

पश्चाद्वा वि भूतपूर्वरूप्य ज्ञानाप्रमाणत्व वेदनमिति च -

प्रमातृविश्रान्त्या इति सूत्रसङ्गतिः । इति ।

शुक्तिकाज्ञानमप्यनपेक्षं स्वयमेव संभवत् स्वात्मनः

स्वस्वरूपेणाभिन्नं प्रमाणत्वं बुध्यते तत्परिच्छिनत्तीति न्यायात्

तदिति शुक्तिकारूपं वेद्यं परिच्छिनत्तीति न्यायाद्विषयतः

ज्ञानस्यव्यवच्छेद इति । तदयुक्तम् ।

शुक्ति ज्ञानस्य शुक्तिसंवेदनाभिन्न प्रमाणत्ववेदनं यत्तदेव भूतपूर्वस्य

रजत ज्ञानस्याप्रमाणत्ववेदनमुच्यते । घटात्मक

स्त्वनन्तरज्ञानमेव । घट रूपस्त्वनन्तराभाव ज्ञानमित्येतत्

पूर्वं विविक्तभूभागज्ञानमेव घटाभावज्ञानमिति

प्रसिद्धमेतत् शुक्ति ज्ञानकृतं रजत ज्ञानं प्रत्यप्रमाणता

संवेदनमेव रजत ज्ञानस्य बाधकमुच्यते

तज्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकत्वम् । एवमुक्तप्रकारमिति चेत् अस्माभिरिति

ज्ञानसन्तानमेव सौत्रा इत्युक्तं नीत्या ज्ञानमेवात्मेति वादिभिरुच्यते ।

ज्ञानानां किं प्रमात्रैक्येनेति । अत्रेति बाध्यबाधकभाव

प्रसङ्गात् अभाव व्यवहार सिद्धौ स्वरूपमुपपादयिष्यन्

विविक्तभूतलज्ञानमित्युक्तं दृष्टान्तमेव प्रथमं दूषयति

विविक्तभूतलज्ञानं घटाभावमिति र्था इति । नैवमिति यो दृष्टान्त

उक्तः स एवं न कथमिति चेत् - उच्यते शुद्धस्थल ज्ञानादिति ।

घटविविक्तभूभाग ज्ञानात्तस्य भूतलस्याघटात्मतापटरूपता

सिद्ध्येत् । भूतले न घट इत्येता तावदेव सिद्ध्यति । अत्र भूतले

उपलब्धियोग्यस्य चाक्षुष प्रत्यक्षेण दर्शनादस्य घटस्यात्मनः

घटस्वरूपस्याभावोऽपि न सिध्यत्येव । एकप्रमात्रा विना

शुक्तिकाज्ञानमेव रजत ज्ञानत्ववेदनं भवतीत्येतद् दार्ष्टान्तिकं

प्रतियोदृष्टान्त उक्तः स एव न कुत इति चेत् । उच्यते ।

कदाचिद् घटो न पट इतिवत् भूतलं न घट इति

तादात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः कदाचिदिह

भूतले घटो नेति व्यतिरेकेणाभावो व्यवहर्तव्यः । अत्रेति अभाव द्वय

शुद्ध भूतल ज्ञानादाद्यः भूतलं न घट इति

तादात्म्यरूपेणाभाव व्यवहारः सिध्यति । यत्र निषेध्यस्य घटादि

वस्तुनः चक्षुर्ज्ञानविषयी कार्यं पृथुबुधोदराकारादिनोपयोगि स

तादात्म्याभाव व्यवहारः । यस्यपिशाच भूतादेः

स्वभावबलात् सृष्टिबलात् दर्शनयोग्यया प्राप्तिर्नास्ति

तस्यापि स्वत एव तादात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः भूतलं न पिशाचादीति ।

अथवा भूतले यस्य शब्दादेस्तत्कृता घटाभावमितिर्यथेति
योदृष्टान्त उक्तः स एव न युक्तः । शब्दादि ग्राहकैक
श्रोत्रत्वगादीन्द्रियज्ञान संसर्गिशब्दादिवस्त्वन्तर
सन्निधानाभावेनानिश्चयः । तस्यापि शब्दादेस्तादात्म्येनाभावो
व्यवहार्यः । भूतलं न शब्दादिरिति यत्रभूतले निषेध्यस्य वस्तुनः :
दृश्यत्वरूपं विशेषणमवश्यमुपयोगि तत्रेह भूतले न घटः न
शब्दैत्यादिना व्यतिरेकेणाभावो व्यवहर्तव्ये नैषतादात्म्य
व्यवहारोऽभ्युपायो न भवति चेत् अतिप्रसङ्गादिति ब्रूमः ।
अति प्रसङ्गो नाम पटे विद्यमानेऽपि भूतलस्य
घटविविक्तत्वमेव । भावानामन्योन्य व्यामिश्रणाभावात् ।
किञ्च घटेऽविद्यमानेऽपि भूतले घटो नास्तीति वक्तुमशक्यम् ।
तदेतदिति । अतिप्रसङ्गत्वमेवदर्शयति - शश्वदिति ।
विद्यमानेऽपि घटे भूतलं घटविविक्तमेव
भावानामिति भूतल घटादीनां स्वात्मनिष्ठितेः
निजनिज स्वरूप निष्ठितत्वादन्योन्य व्यामिश्रणाभावात् तदिति
विद्यमानेऽपि घटे भूतलस्य विविक्तत्वात् ज्ञानमिति घट
विविक्तभूभागज्ञानं जात्विति कस्याश्चिद्धटा
संनिधानरूपायां दशायामेव । भिन्नस्येति । भूतलाद्भिन्नस्य

घटस्याभावात् । साधनमिति अभावं साधयतीति कथम् ।
 पटसन्निधानेऽपि भूतल- नहिभावामिश्रीभवन्ति ।
 भूतलघटयोरन्योन्यं व्यामिश्रणाभावात् । ततश्चेति । तस्मात् ।
 तदापीति । घटस्य विद्यमानत्वेऽपि विविक्तभूतल ज्ञानमस्तीति सत्यापि
 घटे अत्र भूतले घटो नास्तीति व्यतिरेकेण - ततज्ज्ञानमिति -
 घटविविक्त भूतलज्ञानम् । जात्विति कस्यांचिद्धटासन्निधान
 रूपायां दशायामेव भूतलाद्भिन्नस्य घटस्याभावं
 साधयतीति केन प्रकारेण भवेत् । घटासन्निधान दशायामपि
 अत्रभूतले घटस्यादित्यापतितमिति मन्तव्यम् । भूतले
 घटस्य सन्निधानेऽपि भूतलघटयोरन्योन्यं व्यामिश्रणा भावात्
 अत्र भूतले घटो नास्तीति वक्तुं युक्तम् । घटासंनिधाने तु
 घटस्यादर्शनादिह भूतले घटो नास्तीत्येतदपि न युक्तमित्यर्थः ।
 ननु व्यतिरिक्तैति भूतले घटे विद्यमाने भूतलं विविक्तमित्युक्तम् ।
 तथापीहभूतले घटो नास्तीति व्यतिरिक्तवस्त्वभावनिष्ठो व्यवहारः
 कस्यांचिद्धटासन्निधानरूपायामवस्थायां दृश्यते सर्वैरविनीतयेनानुभूतम् ।
 तत्रकागतिरित्याशंक्य चिरन्तनैरक्षपादप्रभृतिभिरपि दृष्टमभाव
 व्यवहार सिद्धि प्रकारं दर्शयति - किंत्वित्यादि । अत्रेति । घटविविक्ते
 भूतले चक्षुष्मतस्तावत् चक्षुर्ग्राह्य आदित्यालोक चयोऽस्ति ।

अन्धस्यान्ध तमस स्थितस्य च त्वगिन्द्रिय विषयः घटोचित कठिन स्पर्श
विविक्तः मृदुः उष्णादिकस्पर्शोऽस्ति वा शब्द सूचित
श्रोत्रादीन्द्रियग्राह्यः शब्दादिरप्यस्ति । तस्यालोक च यस्य
स्पर्शादिश्चायमालोकः अयं स्पर्श इत्यादिनान्यघटादिविविक्ते स्वेन
रूपेण ज्ञानं यत् तज्ज्ञानमघटात्मतामिति इह भूतले घटो
नास्तीति भूतल व्यतिरिक्तघटाभावं साधयत्येव । तत्र भूतले
तत्तदिन्द्रियं विषयैकैकवस्तु सद्भावमवलम्ब्यान्यस्य
घटाभावस्याभावोग्रहीतुं शक्य इत्यर्थः ।

घटा भाव एव घटादिभावान्तरस्या भावा इति व्यवहर्तव्यः
इत्ययं प्रतीकः पन्थाः प्रतीतिसिद्धः सर्ववादिभिरपरित्याज्यः । तत्रेति ।
एवं विधेपि भावस्य घटादेर्भावान्तरेण भूतलेन सह च
आध्याधार भावरूप संबन्धः स एव भाव तदभावयोरिति
भावस्य भूतलस्य तदभावघटाभावरूपस्य
शिवादेश्चोभयोरप्याध्याधारभावः । ततश्चेति । एव
माध्यायार्ध रभावोदिते घटादि व्यतिरिक्ते भूतले शिलादिकं
वा तस्य दशनि आलोक पुञ्जादिकं वा यच्चाक्षुषे ज्ञाने भाति तदेव
शिलादिकं भूतले घटा भाव इति क्रिया परामर्शा भावेन वा
भूतले घटो नास्तीत्यभाव क्रियापरामर्श सद्भावेन वा

व्यवहियते । यत्र भूतले नेत्रनिमीलने सन्तमसादौ सति चक्षुर्व्यापारो
नास्ति तत्रापि चक्षुर्व्यापार गोचरे भूतले घटो चित कठिन स्पर्श
विनाभूतं मृदूष्णादिस्पर्शं गृह्णन् तं स्पर्शमेव घटाभाव
इति व्यवहरति । सर्वगस्येति । सर्वदेशकालगतस्य वायुस्पर्शस्य तत्र
भूतलेऽवश्यं भावादिति श्लोकस्य पिण्डितार्थः । पदार्थस्तु
व्याक्रियते । किं त्विति शब्दः स्वमते । पक्षेपविशेषद्योतकः ।
किन्त्वित्ये तत् स्वमतो पक्षेपायेति स्वसिद्धान्त स्थापनाय स्वप्रतिभां
प्रतिवक्तीकृत्य तया सह सूत्रकरस्य किं पुनरत्र न्याय्यमिति
प्रश्नरूपः परामर्शः इत्येवविशेषद्योतकस्य किन्त्वित्यस्य
पदस्यार्थः । तत्रेति । एवं भूते प्रश्नपरामर्शो स्वयमेवाह - तत्रेति
। घटविविक्तेभूतले चक्षुष्मतः स्वचक्षुर्ग्राह्यालोकचयस्तावदस्तीति
ज्ञेयः अन्धस्यान्धतमसस्थितस्य चोष्णादि स्पर्शो नास्ति ।
तस्यालोकस्पर्शादिःस्वेन रूपेणेति तदेक ग्राहकेण अयमालोकः अयं
स्पर्श इत्यादिरूपं ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं कर्तृभूत्वा तस्यालोकादेः
अघटरूपतां घटाभाव रूपताम् । तत्र भूतले साधयतीति शिलादि
ज्ञानमेव शिलादेर्घटाद्यभावरूपतां साधयतीत्यर्थः । साधयितुं शक्यो भवति ।
एवं शिलाद्यालोकाद्यभाव एव घटादिभाव इत्युक्त्वा
शब्दरसादेरभावोऽपि तदन्यशब्दरसादेर्भाव एवेति वक्तुमाह -

उच्छ्वास निश्वासात्मक बहिः स्पन्दः परिस्पन्द व्यतिरिक्तान्तर
 प्राणपरिस्पन्दजनित स्वीय सूक्ष्मशब्दाकर्णनात् श्रोत्रादि
 सामग्री साकल्यमिति श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्दग्रहणसामग्री साकल्यमस्तीति
 संभावयमानस्तमेवान्तरं शब्दं श्रावणरूपैकज्ञान
 संसर्गिणं गृह्णन् तदन्यं बाह्यं शब्दं निषेधयति । तत्रान्तर
 एव शब्दोऽस्तिन बाह्य इति तदान्तरसूक्ष्मशब्दाभावमाधि -
 सूक्ष्मान्तं नादोपहित श्रोत्रसूक्ष्मतमः शब्द एवास्ति सूक्ष्मः
 शब्दो नास्तीत्यभवं वेदयते । एवं रसान्तरा भावात् तत्तद्बाह्य
 शब्दाद्यभाव ग्रहणसमये तदानीमेव स्वकीय शब्दादेव
 श्रोत्रादीन्दिश्यज्ञानं भवति - निजनिजरूपव्यतिरिक्त
 वस्त्वन्तरा स्पर्शिनापि स्वकीयं दंतोदकरसमनुभवन् दन्तोदकरस
 एवास्ति नान्य इति वेदयते । एवं रसान्तराभावमपि स्वकीयं
 त्रिज्जुटितभावं जिघ्रत् स्वकीय त्रिपुटिकागन्ध एवास्ति नान्य इति वेदयते ।
 एवं स्वकीय कायीय स्पर्श स एव दधत् स्पर्शान्तरं नास्तीति वेदयते । एक
 श्रोतादि
 ज्ञानसंसर्गयोग्यशब्दादिवस्त्वन्तरोपलभेन शब्दाद्युपलब्धिकारणस्य
 श्रोतादिकरणवर्गस्य तदितरशब्दाद्यभाव निश्चयोनास्तीत्येकान्त एषः ।
 तस्मादेकैक शब्दादिकं गृहीत्वा

शब्दादिवस्त्वन्तरस्याभावो वक्तुं शक्य इत्यर्थः ।

अनन्तर प्रवृत्तेन शब्दादिविषयानुभवेनास्तीतिकल्पितस्य

श्रोत्रादिकरणवर्गस्य तदैव ध्वंसनाशं

सनादन्यशब्दाद्यभाव ग्रहण सा कल्य निश्चयोऽस्त्येव ।

तत्तद्वाच्यशब्दाद्यभावग्रहणसमये स्वकीयेऽस्यशब्दांशो

स्वकीयश्रोत्रादीन्द्रियरूपैक भूः किमिति चेत् एतत्परिहरति -नेति ।

तत्तच्छब्दाद्यभावोपलिप्सुर्हिप्रयत्नेन तत्तच्छब्दादि ग्रहण

हेतुभूतं तत्तच्छ्रोत्रादीन्द्रियाधिष्ठानं व्यापारयन्नेव लक्ष्यते । नन्विति ।

न केवलं श्रोत्रादीन्द्रिय विषयस्य शब्दादेरेव

व्यतिरेकेण निषेधं व्यवहारः प्राप्तः । यावददृश्यस्यापि

पिशाचादेर्व्यतिरेकेणापि निषेधव्यवहारः प्राप्नोति । कथमिति चेत् । स

भूतलगत आलोक पुञ्जो यथा घटादन्यस्तद्वत् पिशाचादेरप्यन्य इति

तमालोक पुञ्जं गृहीत्वात्र भूतले पिशाचो नास्तीति वक्तुं

युक्तमित्याशंक्याह - पिशाचः स्यादित्यादि । अनालोकः

आलोकादन्योऽपि

पिशाचः इन्द्रियगोचरत्वाददृश्यो भूत्वा भूतलान्तरे भातीति स्यात् ।

संभाव्यते तद्वदालोकस्यान्तरे सोऽस्तीति संभाव्यत एव सपिशाचः

अदृश्यो भूत्वा भूतलस्यान्तर्वर्तमानत्वाद्वात्र पिशाचो नास्तीति यथा

अनिषेध्यः तथा लोकाभ्यन्तरे पिशाचस्यास्तित्वात् तत्राप्यनिषेध्यः ।

एवं सर्वथेति । भूतलं न घट इत्यादि तादात्म्य भाव व्यवहारः

सर्वत्र यथा स्वतः सिद्धस्तद्वत् पिशाचादेरपीति भवदुक्तनीत्या

आलोकपुंजो यद्यपि पिशाचाद्यतिरिक्तस्तथा यद्यपि अपिशाचात्मा आलोको

नास्तीति तादात्म्यरूपभावः सिध्यति । अत्र तथापि अत्रालोकमध्ये

पिशाचो नास्तीत्यते दशक्य मध्यवसितुम् । घटो ह्यालोकपूरमध्ये

पिशाच वददृश्यो न संभाव्यः । कथमिति चेत् घटे विद्यमाने तत्र

घटाधिष्ठिते भूतले तद्भूत ल गतालोकपूरापसर्पणात् । अतश्चेति ।

आलोकपूरमध्ये घटस्यासंभाव्यत्वात् । अत्रालोकपूरमध्ये

घटो नास्तीति सिद्धयतीदंयः पिशाचस्तु भूतलमध्य आलोकमध्येऽपि वा

भवन् घटवत्तामालोकपूर निबिडिता न प्रतिहन्ति

सतादृग्विधस्वभाव इति यतः ततश्चेति तन्निविडिता प्रतिहनना

भावादालोकमध्ये तस्य पिशाचस्या संभावनादत्र पिशाचो नास्तीति

कथं व्यतिरेकेण निषेध व्यवहारः । एवं चक्षुरिन्द्रियविषयभूत

दुग्धादिगत रूपमध्ये रसनेन्द्रिय विषयस्य रसादेः

संभावनाद्रूपेरसगन्धादिनास्तीति व्यतिरेकेण निषेधः कर्तुमशक्यः ।

एवं तात्पर्यमुक्त्वा पदशोव्याख्याति- यद्यपीत्यादि ।

तद्वदालोकस्याप्यभ्यन्तरेऽसौऽस्तीति संभाव्यत इत्येतदन्तं

सूत्रयोजनामेव व्याख्यातम् । ततश्चेति । आलोकाभ्यन्तरेऽपि पिशाचस्य
संभावनादालोकः पिशाचादन्यः इत्यनेन तादात्म्यरूपेण यथा
निषिद्धः पिशाचः तथापि सर्वप्रकारेणेति अत्रपिशाचोनास्तीति रेकेणापि
न निषिद्ध इति पिशाचाद्यभावनिविड वासना व्यवहाराः तत्र भूतले
कथं प्रवर्तन्ताम् । इति श्लोकार्थः ।

एवं बाध्यबाधकभाव व्यवहार प्रसंगात् किं
त्वालोकचय इत्यादिना बाध्यबाधक इत्यादिना आलोक चय इत्यन्तने
प्रसङ्गागता भावव्यवहारपरमार्थं प्रदर्श्य नैवं
शुद्धस्थल ज्ञानादित्यधर्मे प्रकृते प्रेमेये तादात्म्यभावं
योजयति - एवमिति । यथा आलोकादि ज्ञानं घटाभाव ज्ञानरूपं
एवं शुक्तिमति शुक्ति ज्ञानं रूप्यज्ञानाभावरूपं भवेत् । न तु
भूतपूर्वाया रजत ज्ञप्तेरप्रामाण्यवेदिका स्यात् । यथा आलोक एव
घटा भावरूप इत्यालोके गृहीते तने लोकेन प्राग्घटस्य विद्यमान
दशायां न तने घटज्ञानने गृहीतस्य घटस्य किञ्चिदायातम् ।
तद्वाधायां प्रसङ्गेऽपि नायातः । एवमिति । तथा शुक्तिका ज्ञानं
रूप्य ज्ञानं न भवतीति यत् न घट ज्ञानं
स्वात्मना स्वयमेव स्वविषयभूतघटज्ञान प्रामाण्य
संवित्तदानीमेव वर्तमानः पटज्ञानाभावः पटज्ञानाभाव

प्रामाण्यं संवित् इत्यवेति घटज्ञानेन पटाभावज्ञानेन च

पूर्वं भवति । अयं घट इति अयं

घटज्ञानचिन्ता अयं पटोनास्तीति पटज्ञानाभवाचिन्ता

चेत्येषा सर्वा घटज्ञान स्वरूप चिन्ता ।

अनया पूर्वप्रवृत्तस्य पट ज्ञानस्य किं जातं न किमपीत्यर्थः । एवं

शुक्तिरियमिति न रजतमिति - क्रमेणाहं शुक्तौ प्रमाणम् । अहं

रजताभावे प्रमाणमित्येवं स्वात्मना स्वयमेव प्रकाशतां

तावतेति । तज्ज्ञान द्वयमात्रेण भूत पूर्वस्य रजत ज्ञानस्य न

किञ्चिदपि बाधनं प्रवृत्तमिति तत्प्राक्तन रजतज्ञान विषयी कृतं

रजतं कथं सत्यं स्यात् ॥ ज्ञात्राविना ज्ञानानामेव

बाध्यबाधक व्यवहारो न भवतीत्यर्थः ।

एवं शुक्तिज्ञानेन रजत ज्ञानस्य प्रत्यक्षतोबाधनं

भवतीत्युक्त्वा द्वयोरपि ज्ञानयोरके प्रमातृ विश्रान्त्या

विनानुमानतोऽपि पश्चाद्बाधा न भवतीत्येतत् समर्थयितुमाह -

नन्विति । इदमिति वर्तमानेदन्ताशुक्ति कमेक प्रमातृविश्रान्त्याविना

परामर्शेन तत्पूर्वानुभूतं वेद्यं परामृश्यते ।

यत्रेदं रजतमिति रजत ज्ञानमभूत् तत्रैव विषये इदानीं न

रजतमिति शुक्तिरिति च ज्ञानद्वयं प्रमाणभूतं जातम् । तदिति तयो

स्तत्रैव विषये प्रमाणभूतत्वात् । अतः ज्ञानद्वितयात् प्राच्यं रजत
ज्ञानमप्रमाणमित्यनुमीयते । रजत विषयावगाहि रजतज्ञानं
शुक्तिविषयावगाहिशुक्तिज्ञानं चैकत्रविषये भवतीत्येतन्न
संभवत्येव । तदिति एकस्मिन्विषये ज्ञानद्वया भावात् आनुभविको
बाध व्यवहारः शुक्ति ज्ञानेन रजत ज्ञानस्य
भविष्यतीत्याशङ्क्याह - न केवलं स्वसंवेदनात् प्रत्यक्षत एव
शुक्तिज्ञाने रजतज्ञानस्य बाधा न सिध्यति । यावदनुमानतोऽपि न
सिध्यति । शुक्तिज्ञानकाले प्राच्यस्य रूप्यबोधस्य धर्मिणो सिद्धे
तस्मिन् रूप्यज्ञाने धर्मिण्यप्रामाण्यं साध्योधर्मः शुक्ति सत्त्वाद्वा
न रजतमिति ज्ञानत्वाद् वा निषयगतं
तज्ज्ञानविषयीकार्यत्वात् वा हेतू क्रियेत यत्र यत्र रजत ज्ञानं तत्र
तत्रा प्रामाण्यमित्यनुमानतोऽपि न बाधा स्वसंवेदन सिद्धेति इयं
शुक्तिर्नरजतमित्यव्यवधानेन तदानीमेव प्रत्यक्षतः सिद्धा एक
प्रमातृजा चेत्युक्ता तयोः शुक्ति रजत ज्ञानयोरेक प्रमातृविश्रान्तौ
इदं शुक्तिज्ञानं प्रमाणभूतं भूतं पूर्वं रजतज्ञानं
प्रमाणमित्येवं रूपा बाधा न सिध्यति ।
प्राग् रूप्यबाधे धर्मी अप्रामाण्यं भवितुमर्हति ।
तस्य धर्मिण इदानीं शुक्तिका ज्ञानत्वान्नरजतमिति ज्ञानत्वाद्वा

तदुभय ज्ञान विषयवत्त्वाद्वाहेतुत्रयं यत्र यत्र विषये शुक्तिकाज्ञानादि
तत्र तत्राप्रामाण्यमित्यपि शब्दाद्धेतोवाप्तिश्चासिद्धेरनुमानतोऽपि बाधा
स्वसंवेदनसिद्धेति इयंशुक्तिर्न रजतमित्यव्यवधानेन तदानीमेव
प्रत्यक्षतःसिद्धा सा बाधा एक प्रमातृजा युक्तेति , एक प्रमातृजा
च अयुक्तेति तयोः शुक्ति रजत
ज्ञानयोरेक प्रमातृविश्रान्तेः इदं शुक्तिज्ञानं प्रमाणभूतं
भूतपूर्वं रजतज्ञानं प्रमाणमित्येवं रूपा बाधा सिध्यति ।
आपि च अनुमाने हेतु व्याप्त्योश्च नेयः । इहेति ।
लोके धर्मिणि सति स्मर्यमाण व्याप्तिकेन सिद्धेन हेतेना
तस्मिन् धर्मिणि साध्यधर्मासंबंध व्यवच्छेदोऽनुमान
व्यापारः । इह भवदुक्ते अनुमाने तस्य धर्मिणः साध्यम
प्राण्यात्मकं धर्मं प्रति साधको हेतुः शुक्तिज्ञानादि ।
तत्काले शुक्तिका ज्ञानकाले । प्राप्यस्य रूप्यबोधस्य
धर्मिणो भावात् तस्य रूप्यबोधस्य धर्मिण इदानीन्तनाः
शुक्तिज्ञानादयो धर्माः रूप्यबोधात्मकपक्षा धर्माद्धेतोः
साध्यसिद्धिर्न भवति । स्मर्यमाणं तद्रूपज्ञानं धर्मिस्यात्
इत्यप्यसत् । तत्रापि हेतोरपक्षत्वेन साध्या सिद्धेः । इदानीं शुक्तिः
रजतज्ञानस्य विषयो न भवतीत्येतत् सिद्धमेव न साध्यम् । रजत

ज्ञानकाले तस्य रजतज्ञानस्य शुक्ति विषयो भवतीति साध्यते तदा
 तत्पूर्वरजत स्वसंवेदने शुक्तिज्ञानेन साध्यविषयता यत्र विषये
 इदानीमन्यज्ञानं तत्र पूर्वमन्यज्ञानं न भवतीतीयं व्याप्तिः
 केन गृहीता । प्रमातुरनङ्गीकारात् प्रमाता माभूत्
 उक्तव्याप्तिरनुमानान्तरेण गृहीतेति चेत् तस्याप्यनुमानान्तरापेक्ष्यानवस्था ।
 एतन्नैक प्रमात्रा विना व्याप्तेर्गृहीतुमशक्यत्वेन हेतु :-
 कथं ज्ञानद्वयं स्यादित्येतत् प्रत्युक्तम् । तयोः शुक्तिरजत
 ज्ञानयोरेकविषयतां को जानीयात् । उभयकालानुभूतमात्रभवात् ।
 तर्हि शुक्ति रजतज्ञाने ज्ञानांशुरूपे स्वात्मनि शुक्तिरजतरूपे
 स्वविषयेच विश्राम्यतीत्य इति प्रमात्रा विना केवलं शुक्तिज्ञानं
 न रजतज्ञानस्यानुमानतोऽपि न बाधा । तत्रेति -
 नेदंरजतमियं शुक्तिरिति बाधा प्रतीतौ अनुमान योग्यं व्याप्तिग्रहणादि
 व्यवधानं न संचेत्यते नेदं रजतमियं शुक्तिरिति प्रत्यक्षेणैव -
 -संवेदन सिद्धतया झटितिभासमानादेव
 बाधामाभूदित्येतदप्यशक्यं वक्तुम् ।
 एवं बाध्यबाधक भावस्य परपक्षे ज्ञानसन्तानमेव
 तत्त्वमिति सौगता इत्युक्त नीत्या ज्ञानसन्तानमात्रात्मवादि सौगतपक्षे
 एवमनुपपत्तिं प्रदर्शयैक प्रमातृ व इति वाक्यने

प्रतिज्ञातं स्वपक्षं निगमयति सा बाधा एकस्मात् प्रमातुर्यादि
जायेत तदानीमेव युक्तेदं शुक्तिज्ञानं सत्यं इदं
रजतज्ञानमसत्यं इति प्रमातैव नीलादिवत्किल तानपि बाध्यबाधक
रूपान् व्यवहारान् निर्मातीति व्याख्यातम् । एवं स्थिते
को भाव एक प्रमात्रायत्त इत्येवं स्थिते सति
एतद्बाध्यबाधकभाव व्यवहारसिद्धये अन्यथानुपपत्तिः सत्य
ज्ञानेना सत्यज्ञानस्य बाधानङ्गीकारे बाध्यबाधक भाव
व्यवहारानुपपत्तिरित्युच्यते तच्च्यतां कामम् ।
अधनूँकप्रमात्रङ्गीकारे सर्वं बाध्यबाधक भावसत्यत्वा
सत्यत्वादि सिध्यति । न केवलमिति । सकल लोकयात्रा सामान्य
व्यवहारभूता एते
प्रत्यक्षानुपलम्भेत्यादिनोक्तरूपा कार्यकारणभावस्मर भाध
व्यवहारा एव न केवलमेक प्रमातृनिष्ठा यावदवान्तर
व्यवहाराः समलाः ये क्रयविक्रयादयः निर्मलाः उपदेश्योपदेशक
भावा दयश्च तेऽप्येकप्रमातृनिष्ठा एव भवन्ति । सर्वे व्यवहार
एकप्रमातृ विश्रान्ति समन्वय प्रमाणमित्याह्निक मुपसंहरति इत्थमिति ॥
तत्तद्विभिन्नेति श्लोकद्वयेनोक्तेनान्वय
व्यतिरेकात्मनोपपत्तिप्रकारेण तथा प्रत्यक्षानुपलम्भेत्यादि

श्लोकान्तरैरप्युक्तेन व्यवहारोदाहरण प्रकारेण तथा
 प्रत्यक्षानुपलम्भेत्यादि श्लोकान्तरैरप्युक्तेन
 व्यवहारोदाहरणप्रकारेण मायाशक्त्या प्रमातुरन्योन्यतश्च
 भिन्नैः प्रतिबिम्बविकल्पक्षित्यादिशिवान्तैरर्थावभासैः खचिते
 स्वरूपानन्यथात्वेनोपरक्ते विभौ देशकालानवच्छिन्ने विश्रान्तः उक्तरूपः ।
 समलो विमलो वापि व्यवहारोनुभूयते ।
 सो पदेशैर्जनैस्तेषाम् । अनुभव एव दृढक्षपं प्रमाणम् । इति यावत् ।
 इत्थमिति । ततद्विभिन्नेत्यादि श्लोकोक्त प्रकारेणोदमपिमन्तव्यम् ।
 यद्विभौदेशकालानवच्छिन्ने विश्वोत्तीर्णे महेश्वरे । अत एव
 विभुत्वादेव माया वलाद्भेदैकप्राणितैरन्यथा
 विश्रान्त्यभावादनतिरिक्ततया वर्तमानैः खचिते
 स्वरूपानन्यथात्वेनापरक्ते विश्रान्तः सर्व उक्तरूपो
 व्यवहारः अहमनुभवामि अहं विकल्पयामि अहं स्मरामि
 अहमनुसंदधामीत्यादिरूपेणानुभूयते । एवं भूतोऽनुभव
 एवात्तदृढतमं प्रमाणं यावत् सोपदेशैः
 सद्गुरुकटाक्षप्रत्यभिज्ञातमहेश्वरात्मक स्वात्मरूपै
 रवधानेन मय्येव भाति सकलं दर्पण इव निर्मले घटादित्यादि
 रूपेणावधानेन येनावधानेन येषां सोपदेशानामिदमिति

संसारसंमता व्यवहार दशा सैवतद्विश्रान्ति स्थानभूताहमिति
प्रमातृतत्त्व प्रख्यात्मिका शिवभूमिः । यथोक्तम् - ग्राह्यग्राहक
संवित्तिरित्यादिना । प्रतिभासपरम्परे अप्रत्यभिज्ञातस्वात्मेश्वरत्वं
परमार्थानां व्यवहारः समलः आणवादिमलसहितः अन्येषां
प्रत्यभिज्ञात स्वात्म महेश्वरत्वपरमार्थानां स एव शिव
स्वरूपतया प्रकाशमानत्वात् निर्मल इति इति शिवम् ॥
इतीश्वर प्रत्यभिज्ञा सूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां सप्तममाह्निकं समाप्तम् ॥

॥अथाष्टममाह्निकम् ॥

सिद्धानां प्रत्यभिज्ञात महेश्वरात्मस्वस्वरूपपरामृष्टानां परिपूर्णानां
अनुभवामि,
विकल्पयामि , स्मरामि , अनुसंदधामि , इत्येवं स्वरूपसंवेदना सिद्ध
व्यवहारवशेन । किञ्च स्वेन विना संवेदनेन पूर्णाहन्तात्मना
महेश्वर प्रकाशनादित एव सम्यक् सिद्धस्य सम्पन्नस्य
स्वेच्छावभासिताशेष लोकयात्रात्मने नम इत्युक्त नीत्या लोक यात्रा
रूपस्य व्यवहारस्य वशेन सामर्थ्येन यः

कथञ्चिदासाद्येत्युक्तनीत्या तादृग्विधलोकयात्रान्यथानुपपत्त्योक्ति
लक्षणो महेश्वर इति सिद्धः स्व स्वरूपेण प्रत्यभिज्ञातः तं शिवं स्तुमः ।
पञ्चमचतुर्थषष्ठैराह्निकैः ज्ञानस्मरणापोहनानि

व्युत्पाद्य सप्तमेन तेषां चैकमाश्रयं विना

कार्यकारणभावस्मरण बाध्य बाधकभावादिरूपो व्यवहारो न

युक्त इति निरूपितम् । एतावतेति एकाश्रय निरूपणेन न चे दन्तः कर्तृत्यत्र

सूत्रे एक इति यदुक्तं तत्तदेकत्वं परिघटितम् । अन्तः स्थितवतामेव

घटते बहिरात्मना । इति । चिदात्मैव हि देव इति

स्वामिनश्चात्मसंस्यस्येति तदेवं व्यवहारेऽपीति । एवं स्मृतौ विकल्प

इत्यादि श्लोकोक्तेनान्तराभास समर्थनेनान्तः कृतानन्त

विश्वरूप इत्यपि निरूपितम् । अत्रैवेति ।

न चेदन्तः कृत इति सूत्रे महेश्वर इति यदुक्तं

तन्माहेश्वर्यरूपं स्वातन्त्र्यमिदानीपपादयितव्यम् । महेश्वरस्य

ज्ञातृत्वकर्तृत्वरूपार्थत्वात् तदीयं स्वातन्त्र्यमपि ज्ञानविषयं

क्रियाविषयं चेत्युभयप्रकारं स्वभावनवभासस्येत्युक्तनीत्या

प्रकाशविमर्शात्मकसंविद्रूपं चिदेकरूपमेव पूर्णाहन्तात्मक

बोधैकरूपमेव यद्यपि तथापि तदीयपारमार्थिकस्वरूप

व्युत्पादनाय घटितः ज्ञानविषयं क्रियाविषयं

विभागस्तेनैव महेश्वरेण परिघटितः घटादिग्रहकालेऽपि घटं

जानाति साक्रिया इति तत्र जानामीत्यन्तः संरम्भयोगो विभाति ।

यनेति वपुश्चित्स्वभावतामभ्येति । स च संरम्भो विमर्शः

क्रियाशक्तिरुच्यत इति चोक्तनीत्या ज्ञानस्यापि क्रियामयत्वत्
ज्ञानात्मकक्रिया विषयं स्वातन्त्र्यं यद्यपि क्रियाधिकारविषय
क्रियाशक्तिरूपं तथा ज्ञानाधिकार एव निर्णेतव्यम् ।
ज्ञानाधिकारविषयत्वात् । एवं न शब्दार्थः प्रकृतितः
प्रत्ययतश्च निर्णीतो भवति । प्रकृतितः ज्ञातृस्वरूपतः
प्रत्ययतः कर्तृस्वरूपतश्च पूर्णतया सा कल्येननिर्णीतो भवति । तत्रेति
ज्ञानक्रिययोर्मध्ये । ज्ञानं नाम विश्वरूपस्य भगवतः
स्वातन्त्र्यरूपभूते विश्वत्रयः प्रकाशः यश्च विमर्शः ते तावत्
ज्ञानक्रिये इति वक्ष्यमाण नीत्या असंकुचितमपि स्वयमिति स्वात्मना
महेश्वरेण स्वस्वातन्त्र्य रूपया मायाशक्त्या प्रमातुरन्यतश्च
भेदित देशकालसंकुचित नीलपीताद्याभास भेदेऽपाश्रयति
यन्त्रणासंकुचित महामिति संवेदनं न तत्रेति ज्ञानस्वरूपे ।
एवं स्थिते सति अनुभवामिविकल्पयामि स्मरामीत्यादिषु
नीलपीतादिकं प्रतियत्संयोजनवियोजनात्मकं स्वातन्त्र्यं तदेव
भगवतो ज्ञानशक्तिविषयं स्वातन्त्र्यं सम्पद्यत इति यत्
स्वातन्त्र्यमेव तात्कालिकेत्यादि श्लोककैः दशकेन निरूप्यत । तत्राहिक
प्रथम श्लोकेन नीलपीताद्याभासः कदाचिदादित्यादिप्रकाशकाले
आभासान्तरापेक्षीति तात्कालिकाक्षसामक्ष्यापेक्षितः प्रकाशकाले ।

अन्यथेति । तात्कालिकाक्षसामक्ष्यानपेक्षीत्युक्त्वा सनीलपीतादि भावा
 भासः एकः तात्कालिकाक्ष सामक्ष्यासा मक्ष्ययोरप्येक स्वरूपकः
 अन्यूनाधिक इति द्वितीयेनोच्यते । अर्थ क्रिया भासो बहिष्करण
 विषयनीलादिजनितान्तः करणविषयः सुखादिरपि तथैवेति नीलादिर्यथा
 तात्कालिकाक्षसामक्ष्यापेक्षी अनपेक्षी । तथा तात्कालिकान्तः
 करणसामक्ष्यापेक्षेयव भवतीति श्लोकद्वयेन । एकस्मिन्निति ।
 बाह्यान्तरत्वयोर्मध्ये नीलपीतादेर्बाह्यत्वरूपा भासे । सेति ।
 उक्तरूपा अर्थक्रिया नत्वहमिति । प्रमात्रैक्येरूपे अन्तराभास इति
 श्लोकद्वयेन नीलपीताद्याभासान्तरविचित्र चिन्मयत्वात् सदैव
 बहिराभासेऽपिभित्ति स्थानीयमान्तरत्वमिति श्लोकेन नीलादेश्च
 प्रमातुर्बाह्यत्वं स्वस्वरूपेणान्तः करणबहिष्करणात्मना
 विभागे निरूप्यते श्लोकयुगलेन ।
 ज्ञानस्मरणापोहनशक्त्याश्रयस्यैकप्रमातुरूपसंहारः ।
 ततः श्लोकान्तरेण ज्ञानक्रियारूपं
 महेश्वरत्वमुपसंहरतास्मिन्नेव ज्ञानाधिकारे भावितः
 क्रियाधिकारस्याप्युपक्षेपः कृत इति संक्षेपार्थ आह्निकस्य ।
 अथ श्लोकार्थोन्निरूप्यते - नन्विति । तत्रादि
 श्लोकद्वयमवतारयितुं शङ्कारूपामवतरणिकां प्रदर्शयति -

नन्वित्यादिना । एवमत्यर्थाभिन्नार्थावभास खचिते विभौ समलोविमल
 इत्युक्तनीत्योक्तरूपः सर्वो व्यवहारः परमेश्वरनिष्ठश्चेत्पश्यामि
 सङ्कल्पयामि उत्प्रेक्षे स्मरामि करोमि वच्मी त्यादौ स्फुटत्वास्फुटत्वप्राय
 लोक प्रसिद्ध वैचित्र्यानुपपत्तिः । येनायं व्यवहारः अनुप्राणितः ।
 स एक एव , एक रूप एव , परमेश्वर व्यतिरेकेण
 व्यवहारस्य स्वत एवकिमप्युत्पत्तिरूपं तत्त्वमुत्पश्यामः ।
 तस्मात्तन्निष्ठस्य व्यवहारस्यापि तद्वदेकरूपत्वमेवचोचितं न तु
 वैचित्र्यमित्याशङ्क्य तद्वैभिर्त्रयापादनमेव परमेश्वरस्य
 स्वातन्त्र्यमित्याह - आभासाः नीलपीतादयः क्वचिदादित्यालोककाले
 केवलं प्रमातुस्तात्कालिकाक्ष सामक्ष्य सापेक्षाः । अन्यत्र -
 आदित्यालोकाप्रकाशकाले अन्धान्ध तमसादिषु । अन्यथेति ।
 तात्कालिकाक्ष सामक्ष्य सापेक्षा न भवन्ति । नीलपीतादिर्भविष्यति
 वर्तते । अतीत इति । भविष्यद्भवद्भूतार्थगामिषु । क्वचिदिति । केषुचिदपि
 विकल्पेषु नीलपीताद्यर्थावभासस्य सत्तायां स्वरूपे पुनर्विशेषो
 नास्ति । सर्वेष्वपि विकल्पेषु नीलं नीलमेव भवति । तस्यस्वरूपे
 न्यूनाधिक्यं च न भवति । एतावतेति । वक्ष्यमाणप्रकारेण
 केवलमनुभवाद्याभासानामेव स्फुटत्वा स्फुटत्वादिभेदः ।
 न पुनः स्तदनुभवाद्याभासविषयभूतस्यार्थावभासस्य

स्वात्मनि क्वचिदपि विकल्पे भेदः । अन्यथा त्वं न भवतीति
श्लोकद्वयस्य संज्ञितस्य संबन्धः सनीलपीताद्याभासः
यस्मिन्नादित्याद्यालोकसहिते काले आभाति तस्मिन्नेव काल एव भवति ।
प्रमातुर्यदक्ष सामक्ष्यं बाह्येन्द्रिय प्रत्यक्षत्वज्ञं
पश्यामीत्येवंभूतमाभासान्तर तत्सापेक्षाः तदक्ष
सामक्ष्यापेक्षाः तद्व्यामिश्राः क्वचिन्नीलपीताद्याभासा भवन्ति ।
यत्र विकल्पे इदं नीलमिदं पीतामिति स्फुटता व्यवहारः जात्यन्धस्य
दृष्टितोऽन्धी भूतस्यान्धकार स्थित तामयो यः
पुनस्तदन्यो व्यवहारः । तत्र व्यवहारे आभासाः अन्यथा
तात्कालिकाक्षसामक्ष्यापेक्षा न भवन्ति । तदेव प्रतिपादयति - तथा
हीत्यादिना । जात्यन्धस्य बाह्येन्द्रिय प्रत्यक्षत्व लक्षण
माभासान्तरं नैवास्ति । दृष्टवतस्त्वन्धीभूत कं
बाह्येन्द्रिय प्रत्यक्षत्वं नास्ति । उभावपि प्राक्तनमेव
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमनुसंदधाते । तस्मादिति । न
पुनरर्थावभासस्य केषुचिदिति पश्यामीत्यादि विकल्पेषु सत्तायां
नीलपीताद्यात्मनि स्वस्वरूपे ऊनताधिक्य रूपोविशेषो भवेत्
पिन कर्तव्या ते अर्थग्राहका अनुभवादिविकल्पा
भविष्यद्वस्तुगामिनो वावर्तमाननिष्ठावा अतीतवस्तु

विश्रान्तावाभवन्तु । विशेषोऽर्थोऽवभासस्य सत्तायां न पुनः
क्वचित् इत्युक्तमेवनिगमयति - एतदुक्तं भवतीत्यादिना नीलमिदं
पश्यामि सङ्कल्पयामि उत्प्रेक्षे स्मरामि करोमि वच्मीत्यादिषु
विकल्पेष्वसौनीलाभासः स्वरूपतः अन्यूनाधिकः पीतादिभिरपि
पश्यामीत्यादिषु विकल्पेषु एतत्स्वरूपतो ज्ञानाधिकः ते
पश्यामीत्याभासाः भगवता स्वातन्त्र्येण तेषु नीलाद्याभासेषु
यदासंयोज्यन्ते वियोज्यन्ते च तदानीं नीलादेः स्फुटत्वादि व्यवहारः ।
तमेव प्रतिपादयति - नीलमित्यादिना ।

नीलमित्याभासं प्रत्युत्प्रेक्षे इत्याभासान्तर व्यवच्छेदेन पश्यमीत्याभास
व्यामिश्रणायां स्फुटताव्यवहारः नीलं द्रक्ष्यामि
नीलमपश्यमिति भव्यतीतरूपकालद्वय भाव्य
स्फुटास्फुटरूपव्यवहार वैचित्र्योपपत्तिः पूर्णाहन्तात्मक
परमेश्वरस्वान्तर्भूतत्वे नीलाद्याभासानामपि पूर्णाहन्ता
रूपत्वान्न कुतश्चिद्विकल्पतः व्यवच्छेदः । न केनचिद्विकल्पेन
व्यमिश्रणा तेषां पूर्णत्वेन विकल्प ज्ञानागोचरत्वात् ।
एतत्स्फुटा स्फुटतादिरूपं वैचित्र्यं नीलादिषूपपद्यताम् ।
यत्र नीलादौ चक्षुरादिबाह्येन्द्रिय व्यापारोऽस्ति । सुखादौ बाह्येन्द्रिय
व्यापाराभावात् कथं वैचित्र्यमित्याशङ्क्य तत्रापि

वैचित्र्यमस्तीत्याह - अन्तः करण विषयेषु सुखदुःखमोहेषु
 तत्सुखादिहेतुभूतेषु स्रक्चन्दनादिष्वापि वस्तुषु सद्भावेऽपि सुखदेः
 स्वरूपत्वं विनाशेऽपि अतीतत्वानागत्वाच्च अस्थितिः । अनुभवकाले अहं
 सुखमनुभवामीति यथा स्थितिर्जाता तथा स्थितिर्नभवति । सौख्यमिति
 स्वार्थेऽप्यम् । सुखमेव सौख्यम् । विकल्पेन न नैसर्गिक एवास्तीति
 श्लोकोक्तेन प्रत्यक्षमुखाप्रेक्षिणा स्वतन्त्रविकल्पेन सुखादिके गाढं
 पौनः पुन्येनान्तरुल्लिख्यमाने सति तथानुभवामीति स्थितः । तथैवेति ।
 यथाभिमत संस्थानभासनादित्युक्तप्रकारेणानुभवामीति स्थितिर्भवति ।
 अस्य सुखादेः स्फुटमुपलक्षणादन्तःकरण समीपे दर्शनात् प्रेक्षणात्
 सुखे तत्कारणे स्रक्चन्दनादिके दुःखअहिकण्टकादौ च
 तद्धेता वतीते वा अनागते वा यद्यपिसुखदुःखाद्याभासः
 तत्कारणाभासश्च स एवेति अतीतत्वाद्नागतत्वरूपाभासयोगेऽपि तस्य
 स्वरूपं हानिर्नभवति । तथापीति । स्वरूहान्यभावेऽपि
 अतीतमिदमनागतमिदमित्येवंभूतातीतत्वानागतत्वरूप,
 आभासान्तरेण तस्य यतो व्यामिश्रणा
 अनुभवामीत्याभासाच्च व्यवच्छेदो भवति यतः तेनेति ।
 अतीतानागताभास योगेन तेषु सुखादिषु विद्यमानेषु तस्य
 सुखाद्यनुभव वितृरूपस्य प्रमातुस्तत्सुखाद्यनुभवकाले

अहमधुना सुखी दुःखीति सम्यगर्जितं तत्सुखादिहेतुभूतं स्वकवे
चन्दनादिमानीति यथापूर्वं यथा स्थितिरभूत् । इदानीं तने
प्रकारेण स्थितिर्न भवति । तस्मात् सुखादिष्वपि स्फुटः ।
स्फुटतादिरूपं वैचित्र्यमस्त्येव । अयं प्रमाता स्वतन्त्रविकल्पेषु तानि सुखदुः
खतद्धेतु

रूपाणिवस्तुनि अन्तः गाढमतिशयेनोल्लिखति तत्ता पौनः पुन्य
विशिष्टेति पुनः पुनः समधिकामयमाने सुखतद्धेतवोरुत्पत्तिभूमौ
उल्लेख्ये कारणाभासेऽनुप्रवेशाद्वर्तमाना

भासान्तरविमिश्रणात्मना तथैवेति - तेनैव यथाभिमतं
संस्थानाभासनादित्यस्मदुक्तेन सुख्यहमित्यादिकं प्रकारेण
स्थितिर्भवति न पुनरन्येनेति प्रमातृ विश्रान्तिशून्येन केवलं
विकल्पमात्रे तथा स्थितिर्न भवति । उल्लिख्यमानं सुखादिं
प्रतिप्रमातुः सुख्यहमित्यादिरूपेणावस्थानमुचितमेव । असौ
प्रमातातदानीं गाढोल्लेखावसरे सुखाभासे अनुभवामीति
स्फुरत्वा वभासमिश्रमुपैति अन्तः करणे लक्षयति प्रत्यक्षी
करोति । अतीत ग्रहणं भाविनोऽप्युपलक्षणम् । गाढमुल्लिख्यमाने
त्वित्युक्तेनैतावतार्थेन किमुक्तं भवति । इयदेवोक्तं
प्राणेन्द्रियविषयाः स्रगादयः सुखादिहेतवः । तद्वाह्यरूपाः

स्रगादि जनिताः सुखादयः प्रमातुः

सुख्यहमित्याद्यभिमानभेदहेतव इति तत्रा-विकल्पे बाह्य

स्रगादेर्बाह्यत्वा भावे तत एव सुखादेस्तज्जित्वाभावे च।

तथेति सुख्यहमित्याद्युक्तं न स्यात्।

तत्र स्वतंत्र विकल्पे एतदेव स्रगादयः सखु दयश्च न सन्त्येव।

ततश्चेति। तत्र स्रगादिवस्त्वभावात् भूतवद्भावविकल्पेषु

अर्थावभासस्य विशेषो नास्तीत्युक्तं तत् कथं तत्र विकल्पे

अर्थावभासस्य सत्ता भावादित्याशङ्क्यात्रापि

आभासानामन्तः स्थितत्वमेव स्फुटयति।

नीलमस्ति सुखमस्ति ममेति बहिरन्तः करणविषयाणां

भावाभासानां पीतमपि नास्ति दुःखमपि नास्ति

इत्यभावाभासनं च। बाह्यता -बाह्यत्वं उपाधिः उपरञ्जकत्वेन विशेष

णमात्रत्वे,

घटो बाह्यवत् सा बाह्यता आत्मा तेषां स्वरूपं

न भवति। ततः बाह्यतायाः स्वरूपवत्त्वाभावादन्तः

स्थितवतामेवेत्युक्तानीत्या तेषामान्तरणामेव सतां सदा सत्ता

स्वरूपम्। अतः, दुःखं नास्ति मित्रमस्ति शत्रुर्नास्तीत्यादयो ये

भावाभासाः अभावाभासाश्च तेषामाभासनानां बाह्यत्वं

नाम आत्मस्वरूपं न भवति । सुखमित्यस्यान्तः करणवेद्य
स्वभावस्य स्वरूपं बाह्यमित्यनेन वपुषा न भाति सुखस्य
सुखमेव स्वरूपं केवलं । बाह्यत्वं नाम सुखवदाभासान्तरम् ।
ईश्वरेण स्वातन्त्र्य बलात् सुखाभासे बाह्यत्वं विमिश्रतया भासते ।
घटो बाह्य इत्यत्र बाह्यत्वं घटस्य न स्वरूपम् ।
प्रमात्रा तस्मिन्विशेषणत्वेनारोप्यते ,
करः कटकवानित्यादिवद्विमिश्रतयावभास्यमानं तद्बाह्यत्वं
तदा तद्बाह्यत्वं तस्य सुखाभासस्योपाधिरूपतामुपरञ्जकतां विशेषणत्वं
गच्छति ।
दण्डीदेवदत्त इति वत् । ततश्चेति । विशेषणत्वगमनात्
नीलोत्पलमित्यत्रनीलाभासाभावे स्वरूपतः नकिञ्चिद्वृत्तम् । राज्ञः
पुरुष इत्यत्र राजाभासाभावे पुरुषाभासस्य तथा सुखाभासस्य
बाह्यत्वाभावेऽपि दुःखाभासाभावः रूपस्य सुखात्मकस्य कान्ताभासस्य
स्वरूपतो न काचनम्लानता इत्यान्तराणामेव भावानां सदैव स्थितिः ।
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यादिना एतदान्तरत्वं पूर्वमेवोक्तम् ।
बुद्धिदर्पणात्मन्यन्तःकरणे प्रतिभासमानानां
नीलादीनां चक्षुरादिविषयसंबन्धि बाह्यत्वापेक्षया आन्तरत्वमप्यस्ति ।
अन्तःकरणमध्ये भवत्वात् । अतस्तदन्तःकरणमध्य एव प्रमातुरिदमिति

विच्छेदेनावभासाद्बाह्यत्वमप्यस्ति । इत्युभयविधं बाह्यत्वं
 नीलादीनां सुखादेरेकमेव बाह्यत्वम् । अत्र चान्तःकरण
 बहिष्करणविषयता रूपेऽवस्थाद्वयेऽर्थ क्रियायाममीनीलादयः
 कुर्वन्त्येव बहिः कटकाभरणादिरूपेणान्तः सुखादिरूपेण नील
 ज्ञानं नीलविषयं सुखज्ञानं सुखविषयमिति
 नीलसुखज्ञानयोस्तत्तत्करणमेवार्थक्रिया ।
 यत्पुनः पूर्णाहन्तात्मक प्रमातृ तादात्म्य
 लक्षणमान्तरत्वं तत्रान्तरत्वे अमीनीलादयः काञ्चिदर्थक्रियां
 विदधीरन्नित्याशङ्क्यार्थक्रियापि पूर्वोक्त बाह्यत्व
 वन्निलादेर्नस्वरूपमित्याह - पूर्णाहन्तात्मक प्रमात्रवै य
 निमित्तमान्तरत्वं यत् तस्मात् पूर्ण प्रमातृमयात् आन्तरत्वाद्धेतोः ।
 एषां भावानां अर्थ क्रिया न काचिद्भवति । सार्थक्रियाभेद
 निबन्धना । अतो भेदनिबन्धनात् । भेदः घटस्य पटादेः प्रमातुश्च
 व्यतिरिक्तत्वं तन्निबन्धनः । एवं भूतो भेदो घटस्यान्तरत्वेऽपि
 नास्ति तत् संबन्धिन्यर्थक्रिया न भवति । इयं मम कान्तेत्यादिरूपं
 बाह्यत्वेऽपि तत्कान्ता संबन्धिन्याह्लादरूपार्थक्रियाभास भेदतः
 इति तस्या आलिङ्गनक्षमस्याभासान्तरस्य व्यपगमे दूरी
 भवतीयमित्याभासान्तरस्योपगमे भिन्ना अन्याकारा अनाह्लाद

कारिणी इत्यर्थं क्रिया भावानां प्रतिनियता नभवतीत्यर्थं क्रियापि
भावानां नस्वरूपम् । स्वरूपं चेत् तदर्थक्रिया भावे
भावानामप्यभावता स्यात् । प्रमात्रैक्य इति । भावानां
पूर्णहन्तात्मक प्रमात्रैवै य निमित्तमान्तरत्वं भावानां तत्
पूर्णहन्तैकरसत्वं यत् तस्मात् तादृशादान्तरत्वाद्धेतोः एषां
बहिः कटकाभरणादिरूपा अन्तर्हर्षादिरूपा अर्थक्रिया न काचिदस्ति ।
साह्यर्थक्रिया भेदनिबन्धना भेदे सति भवतीत्यर्थः ।
भेदस्वरूपमुपपादयति , कटकाद्यर्थ क्रिया हेतुः
सनीलाभासः पीता भासाद्विद्यते । ततश्चेति । तत एव भेदात्
स्वसाध्यां कटकाभरणादिकां अर्थ क्रियां तन्नीलाभासं
विषयी कुर्वतः प्रमातुः कुर्यात् । एष भेदस्तदा
आन्तरत्वावस्थायां नास्ति । तत्र हेतुः तस्य नीलाभासस्य
प्रमात्रैवै यात् सा अर्थक्रिया कान्तादेः संबन्धिनी ।
अत एवाह्लादकारित्वेनाभिमतता । तस्यां दूरीभूतायामालिङ्गनाद्याभास
व्यपगमे भिन्ना अन्या प्राक्तनाह्लाद विपरीता दृश्यते । प्रमात्रैक्य
कर्तृतान्तरत्वे एवंभूत भावानाम् , एवंभूत
आभासभेदो नास्तीति , यतः तस्मान्नार्थक्रियाभासोऽपि
नीलादिवदाभासान्तरमेवेति अर्थक्रियाकारित्वमपि न भावानां

स्वरूपं भवति । स्वरूपं चेत् तदर्थं क्रियाभावे भावानां
 स्वरूपत एवाभावः स्यात् । तस्माद्भावानामर्थक्रियापि स्वरूपं
 भवतीत्यर्थः ॥ नन्विति - नीलादीनामिदं नीलमिदं पीतमिति बाह्यत्वाभास
 व्यामिश्रणकाले प्रमातु बाह्यत्वविरोधित्वात् विच्छिन्न
 इत्यान्तराणां तदस यदुक्तम् । तत्कथमिति चोद्यं
 बाह्यत्वाभासोऽप्यान्तराभासोऽस्तीति परिहरति अन्यथा
 तेषामिदन्तयापि प्रकाशात्माभावादित्याह - चिन्मय इति । अवभासानां
 चिन्मयत्वं इति च प्रमातृ प्रकाश एव स्थितिः असावन्तरी स्थितिः ।
 बाह्यत्वादिति भावानां प्रमातु रन्योन्यतश्च
 विच्छेदनाभासस्वातन्त्र्यरूपया वभासितं बाह्यत्वमवलम्ब्य
 बद्धमिति भासमानानामप्यस्त्येव । तस्मादयं प्रकाशात्मा
 मन्तराभासो बाह्यत्वात्तस्यापि भिन्तराणां सदैव सत्तेत्युक्तं युक्तमेव ।
 इहाव भासानां नीलपीतादीनां सदैवेति बाह्यताभास
 तदभावयोरप्यन्तरेवेति प्रमातृप्रकाश एव स्थितिः चिन्मयत्व इति ।
 यत एते चिन्मयामन्यथा नैव प्रकाशेरन् इत्युक्तम् । यतः प्रकाशात्मा
 प्रकाशोऽर्थ इत्यत्र भेदोल्लासहेतु स्वातन्त्र्य शक्ति मायेत्युक्ता नित्या
 भावानां प्रमातुरन्योन्यतश्च विच्छेदावभासन
 स्वातन्त्र्यरूपया मायाशक्त्या यदा माया प्रमात्रपेक्स्ऽया

बाह्यत्वमाभासन स्वतन्त्ररूपया मायाशक्त्या यदा माया
 प्रमात्रपेक्षया बाह्यत्वमाभास्यते तदा तस्मिन्काले
 तद्बाह्यत्वमवलम्ब्य मासमानानां संबन्धिनी असौ स्थितिः
 बहिरपि बहिर्भूतापि । अन्तरपीति । तदानीमप्यान्तरीत्यर्थः । अयमिति
 प्रमातृ प्रकाशरूपान्तराभासो बाह्यत्वस्याविरोधीन भवति ।
 प्रत्युत सर्वाभासस्येति नीलादेश्च तन्निष्ठस्य बाह्यत्वस्य
 देशकालादेश्च विशेषणस्य भित्ति भूतोऽसौ । तदिति ।
 तस्माद्भित्ति भूतत्वात् । बाह्यत्वाभासं
 प्रत्यान्तराभासस्य कथं विरोध इति युक्तमुक्तं सदैवान्तराणां सत्तेति ।
 नन्विति । नीलादीनामिति बाह्यत्वे सत्यर्थक्रिया । तच्च बाह्यत्वं च
 क्षुरादि बाह्येन्द्रियगम्यत्वं तद्बाह्येन्द्रियगम्यत्वं
 विकल्पोल्लिखितानामन्तःकरणविषयाणां पदार्थानां न संभवति ।
 तस्माद्बाह्येन्द्रियगम्यत्वा भावात् अभीषां अर्थक्रिया कथं स्यात् ।
 विकल्पोल्लिखितः पिशाचादित्रासाद्यर्थक्रिया दृश्यते
 इत्याशङ्कं यान्तःकरणे विकल्पोल्लिखितानामपि प्रमातुरेवमिति
 पृथक्कृतेनावभासाद्बाह्यत्वमप्यस्त्येव अत
 एवार्थक्रियाप्यस्तीत्याह - विकल्प इति ।
 प्रमातुर्विर्मशः विशेषरूप विकल्पज्ञानेयोऽयमुल्लेख

उल्लिख्यमानःकान्ताचोरादिरर्थः सोऽपि बाह्यः पृथक् पृथगिति ।
तत्राप्यन्तः करणे अयमिति प्रमातुः पृथक्खे प्रथनात् ॥ अयमिति
प्रमातुःपृथक्खे प्रथनात् । आन्तर्यं नामपूर्णाहन्तात्मा प्रमात्रैकात्म्यं । तत
इति ।

तस्मात् प्रमात्रैकात्म्याद्यो भेदः पृथग्भावः स एव बाह्यता ।
अवमर्शोति । प्रमातुरन्तःकरणजन्यविमर्शविशेषरूपे
विकल्पज्ञाने योऽयमुल्लेख इति यथेष्टमुल्लिख्यमानः योयं कान्ता
चोरादिरर्थः सोऽप्युल्लेखः बाह्यः न केवलं बहिरालावे यमानः
पदार्थ एव बाह्यः पृथक्खे पृथगिति यस्मात्सोऽप्युल्लिख्यमानः
पदार्थः अयमिति प्रमातुः सकाशात् पृथगेव प्रथते यस्मात्
प्रमातरि भावानामहमित्येव विश्रान्तत्वं यत्तदेवान्तरत्वम् ।
अन्तरिति यत्तन्निकटत्वं किञ्चिदपेक्ष्य सर्वत्र नीलसुखादि
विषयापेक्षणीयां तराभावे प्रमातरि निकटं तत्तादात्म्यं
प्राप्तमिति तत्प्रमातृतादात्म्याद्विन्नं पृथग्भूतं यत्
तद्बाह्यमेवेति उल्लेखे स्य उल्लिख्यमानस्य पदार्थस्य संबंधिनी अर्थ
क्रियायुक्तैव । नन्विति । अन्तः करणवर्तिनो घटादेः
कुम्भकरादिव्यापारेण बाह्यत्वमस्तु ।
अन्तःकरणविषयस्योल्लिख्यमानस्य पदार्थस्य तत्रान्तःकरणे

प्रमातुर्बाह्यत्वं कृतम् । केन प्रमात्रा कृतं मित्याशंक्य

बहिष्करणविषयो घटादिरन्तःकरणविषयः उल्लिख्यमानः पदार्थः
सुखादिश्च परमेश्वरेच्छैव तत्र तत्र बहिष्क्रियते । नतु कुम्भकारादि
व्यापारेणाह - उल्लेखस्येति

अन्तःकरणमध्ये स्वतन्त्रविकल्पे नोल्लिख्यमानस्य नीलादेर्बाह्य
स्वकन्दनादि जन्यस्य सुखादेश्च बहिरात्मनेति ।

इदं नीलमिदं पीतमिदं दुःखमिदं सुखम् । इति मायाप्रमातृ
स्वान्तःकरणमध्ये पृथक्त्वेन यः स बहीरूपः प्रकाशः । भर्तुरिति ।
शिवादिक्षित्यन्तं विश्वमन्तः संविन्मये स्वरूपे धारयतः तत एव
बहिस्तस्य सृष्टिं पुष्पातश्चेश्वरस्यैवेच्छातः इच्छया यथा अक्ष्यादि
भुवामिति चक्षुरादीन्द्रिय गोचराणां नीलादीनामध्यक्षरूप इति
बहिरियमिति प्रत्यक्षरूप प्रकाशो भर्तुरिच्छातः तद्वदित्यर्थः ।

नायं बहिः प्रकाशः मायीयकुम्भकारादि प्रमातृ व्या-- घटादिवत्
कुम्भकारादेरपि

परमेश्वरेच्छात एव प्रकाश्यमानत्वात् । यद्वक्ष्यति -
तथा हि कुम्भकारोऽसावैश्वर्यैव व्यवस्थया ।
तत्तन्मृदादि संस्कारक्रमेण जनयेद्वटम् ॥ इति ।

अन्तरिति । माया प्रमातृसंच्छन्न इति प्रतिबिम्बितस्य

प्रतिबिम्बत्वेन स्थापि तस्य नीलादेरिदं नीलमिदं पीतमिति तत्रैव
बहिरात्मना प्रकाशोयः सभर्तुरिति अन्तराभासान् शिवादिपृथिव्यन्तान्
बिभ्रतः बहिः सृष्टिरूपेणतां पुष्पतश्चेश्वरस्य
परमशिवस्यैवेच्छायोक्तमेवार्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेनद्रयति -
यथैव चक्षुरादि प्रियविषयभूतानां रूपादीनां
प्रत्यक्षज्ञानानीति शब्देन वाच्या इदं नीलमिदं पीतमिति
बाह्यत्मतया प्रकाशः परमेश्वरेच्छात एव भवति । माया
प्रमातुबहिरयं घटः अयं शब्दः अयं स्पर्श इत्यादि प्रकाशः
यथा परमेश्वरेच्छया भवति तद्वदन्तःकरणगोचरस्यापि बहिःप्रकारपि
ण्डतार्थमाह -
तदववासित इति । परमेश्वरेच्छावभासित अहं
स्रष्टास्मीत्यहंकाराद्यन्तःकरणकायस्पन्दनपर्यन्तः
कुम्भकारादिव्यापारः परमार्थत ईश्वरेच्छैव सो व्यापारः । अन्य इति ।
ईश्वरेच्छा व्यतिरिक्तो न किञ्चित् पुनरपि हृदयंगमीकरणायति । ततश्चेति ।
ततश्च यथेश्वरेच्छातः प्रकाशमानत्वेन परमार्थतः पूर्णार्हन्तात्मकात्
प्रकाशात् अबहिर्भूता अपि नीलाद्या माया
प्रमातुर्बाह्यकरणगोचरीभूता विच्छिन्नत्वरूपेण बाह्यत्वेन भान्ति ।
तस्य प्रमातुरन्तःकरणगोचरीभूता अपि पदार्था ईश्वरेच्छयैव

तत्रेवान्तःकरण बाह्यत्वेन भान्तीत्यन्तःकरणाविषयाणां
बाहिष्करणविषयाणां च भावानां परमेश्वरेच्छयैव
बाह्यत्वाभासको विशेषः न कोऽपीत्यर्थः । न पुनरपि
सर्वलोकसम्मत्तमन्तःकरणाविषयाणां सुखादीनां बाह्यत्वमेव
प्रतिपादयति - सुखदुःखेति । भरताः नाट्यशास्त्रोक्ताः सुख
प्रायादयः दुःखप्रकारा एव निर्वेदादयः
बहिरात्मनाभासन्ते । अतः अस्मिंश्चिदानन्देसति दुःखं
विकसतिनयनञ्च हर्षाश्रुतरलितं भवति । तेन मुखविकासादिनान्तः
स्थितस्य रतिरूपस्य सुखस्य स्वरूपं लक्षणीयम् । तद्वदन्तः स्थितो
निर्वेदश्च शुष्यतामुखेन दुःखाश्रुकलुषितेन चक्षुषोत्प्रेक्षणीयः ।
यथोक्तम् - अस्तं करण सौन्दर्यमानन प्रतिबिम्बितम् ।
दर्शयत्यादिमुख्येन देशिक प्रणयी जनः ॥ इति ।
सङ्कल्पेष्विति । तत्तत्कान्तादन्तावलाद्युल्लेखहतेषु सङ्कल्पेषु
क्षेत्रज्ञस्यैव माया प्रमातुरेव स्वातन्त्र्यं यद्यपि । तथापि
परमार्थतः विश्वकतृहेतु भूताचित्परमार्थता
यान्यग्भावयितुमशक्यत्वाक्षेत्रज्ञ संबन्ध्यपि तत् स्वातन्त्र्यं
वस्तुत ईश्वरस्यैव । यथोक्तं ग्रन्थ कृतैव -
यद्यप्यर्थ इति ततिः प्राण पुर्यष्टक नियान्त्रिते ।

जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सास्थिता ॥

तदामनैव तस्यस्यात् कथं प्राणनियन्त्रणा ॥ इति ।

अर्थानां नीलसुरवादीनां स्थिति देहप्राणपुर्यष्टकनियन्त्रिते

पुर्यष्टकं बुद्धिः जीवे मायीये प्रमातरि माया प्रमातृणां

निरुद्धेव प्रतिभासमाना यद्यापि तत्रापि इति - जीवे पीतं

जीवमतिक्रम्य संविन्मये पूर्णाहन्तात्मस्वरूपे परमात्मनि सा

स्थिता विश्रान्ता । तदात्मने तत्परमार्थं स्वरूपेण प्राणेन

भेदशरीरेण पुर्यष्टकेन च तस्य परमात्मनः कथं

नियन्त्रणानिरोध इति । यथोक्तम् -

देहादिनापि चैतन्यं मावरीतुं न शक्यते ।

स्वभित्तिभूतं चैतन्यं स्व प्रथं चावृणोति चेत् ॥

तर्हितस्यास्य देहादेः का स्थितिः का प्रकाशते ॥ इति ।

यत्र मनोराज्ये त्वनिच्छत एव ज्ञेत्रज्ञस्य स्वरसेन स्वेच्छया

वहत्कालक्षेपसारादिसाङ्कल्पिकी तस्मिन्मनो राज्ये ईश्वरस्यैव

व्यापारः स्फुटः अनिच्छत एव प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्साङ्कल्पिकानां

स्वभित्तिः सङ्कल्पनिर्मितानां पदार्थानामन्तःकरण मध्य

भाविनि बहिर्भावे परमेश्वरेच्छैव हेतुरिति राद्धान्तः ।

अधुना तु पूर्वोक्तमनुभवस्मरणापोहनानामेकाश्रयात्म

प्रमात्रवै यमेतदाक्ति कोक्त माहेश्वर्यञ्च निगमयति । निगमनं
 नाम प्रतिज्ञातार्थस्थापनम् । तदिति । तस्मात् पूर्वानुभूतात्यादि
 पूर्वोक्तग्रन्थप्रमेयाद्धेतोः ते नैक्यं भिन्नकालानामित्युक्तनीत्या
 अनुभवाद्यानां संविदां वेदकरूपेणैक्येन विनालोकपद्धतिः
 हानादानादिलोकेव्यवहारो न भवति । सदृश्यत एव । अत एव
 तदकैयमेवं न दुर्घटं भवति । कस्मात् देशकालादिरहितस्य
 तासां मूल भूतस्य प्रकाशस्य ऐक्यादेकत्वात् । तदैक्यं तदेकत्वं
 तासां संविदामैक्यं स एकप्रकाश एव । एता इति । इदानीमुपपत्तितः
 स्थितं प्रकाशात्मा स एक प्रमातैव विमृशत्वेनानवच्छिन्न
 विमृमर्शमयत्वेन नियतेना व्यभिचारिणा सहजेन महेश्वरः
 विमर्श एव भेदस्य सृष्ट्यादि क्रीडाशीलस्य महेश्वरस्य शुद्धे
 मायाकालुष्य रहिते शिवादिक्षित्यन्त तत्त्वग्रामव्याप्ते ज्ञानक्रिये यतः
 ततस्तादृश विमर्शवत्त्वेन स प्रामाता महेश्वरः ज्ञानक्रियावत्वमेवेश्वरत्वम् ।
 तस्मात् माया प्रमातापि ज्ञानक्रियावत्वादीश्वर एव । यथोक्तम् -
 जानता कुर्वता भाव्यं जीवता परमेशिना ।
 दृक्क्रिया सदसद्भावौ हेतू ह्यैश्वर्यजाड्ययोः ॥
 यो यो ज्ञानक्रियाविष्टः स सर्वो हि मेहेश्वरः ।
 यद्यद्भाति स्वयं तत्तदित्यनुत्तर दर्शनम् ॥

यो नाम जानाति करोति चास्मिन् देवो नरो वा भुवनेश ईशः ।

उद्धोषितं यदस्वे गुरुभिः पुराणै लक्षणमीशितायाः ।

ईत्यादि स्वभावमवभासस्येत्युक्तनीत्या प्रकाशप्राणभूतो विमर्श

एव शिवरूपपरावस्थायां पूर्णाहन्ता रूपे शुद्धे ज्ञानक्रिये स

एव विमर्शः श्रीसदाशिवेश्वररूपपरापरावस्थायाम्

अहमिदमिदमहं इत्यहन्ताविमर्श स्वभावे

शुद्धाशुद्धे अपरावस्था रूपं मायापदे स एव विमर्शः । इदमिति

प्रथमान विषय संबन्धित्वादिदं भाव प्राधान्येन वर्तमाने

अशुद्धे ज्ञानक्रिये इति विशेषः । तदिति । इतः पूर्वमुक्तेन ग्रन्थेन

यत्प्रमेय मुपपादितं तदिति । तस्माद्धेतोः संविदामनुभवादि

ज्ञानानामेक्यनैकप्रमातृ विश्रान्त्या विनायं घटः अयं पट

एव नपटः सघटः सोऽयं घट इत्यादि लोकव्यवहारो न संभवेत् ।

अयं व्यवहारो लोके प्रत्यक्षतः संभवत्येव । तस्माल्लोके व्यवहार

संभवात् तासां संविदानैक्यमस्त्येव । एतदैक्यं दुर्घटं

च भवति । तत्र हेतुः घट पटादि प्रकाश एव हि संविदुच्यते ।

विषयपरामर्शकः स संविदात्म प्रकाशः केवलं बहीरूप विषयो

परागमहिम्ना आया तने बहिर्मुखत्वेन नीलप्रकाशश्चान्यः पीत

प्रकाशश्चान्य इति तस्या अन्योन्यरूपं नानात्वं प्रतिभाति ।

परमार्थतः संविदात्मनः प्रकाशस्य

व्याप्तनित्यपरिपूर्णस्वभावतया देशकालाकारसङ्कोच

वैकल्पादेकत्वमिति अन्तः पूर्णाहन्तायां विश्रान्तम् । प्रकाशः स

पक एव प्रकाशः प्रमातोच्यत इति ।

इदानीं तत्तद्विभिन्नेत्यादि श्लोकोक्तोपपत्तितः स्थितं निश्चितम् ।

अस्य प्रमातुः प्रकाशलक्षणमहं रूपं स्वात्मा तल्लग्नः

नीलाद्युपरागं च जडात्मनः स्फटिकमणोरात्मैव

परामर्शशून्य एवास्ते । अपित्वाहमनुभवामि अहं विकल्पयामि अहं

स्मरामि अहमनुसंदधामीति तत्तदनुभवादिशक्त्याश्रयभूतं

स्वस्वरूपं मल्लग्न एव विभान्त्यनुभवादि संविद्विषया

घटपटादय इति स्वात्मनि प्रतिबिम्बितान् घटपटादीनपि

विमृशन्नेवास्ते इति विमर्शरूपत्वमस्ति । तद्विमर्शरूपत्वं

नामसर्वास्मिन्काले एवं भूतानवच्छिन्नविमर्शता सैवान्तः

क्रोडीकृता शेषविश्वनिर्भरत्वात् । अत एव बहिर्भूत विषयुन्मुख्या

भावादनन्यौन्मुख्यम् । अत एव स्वव्यतिरिक्तं विषयं प्रति

नैराकाङ्क्षादानन्दैक धनत्वमित्येवं भूतं

विमर्शत्वमेवास्य प्रमातुमाहेश्वर्यम् । तन्माहेश्वर्यमेवाहं

भावात्मा विमर्शः । सविमर्श एव देवस्य सृष्ट्यादि

क्रीडापरस्याहमेवेति । शुद्धे पारमार्थिकं यौ ज्ञानक्रिये ।

ज्ञानक्रिययोः पारमार्थिकं स्वरूपमाह - ज्ञानं नामाहमिति

प्रकाशरूपता तत्रैव प्रकाशरूपतया सृष्टास्मिस्थापयितास्मि

संहर्तास्मि तिरोहितास्मि अनगृहीतास्मीत्येवं भूतस्वातन्त्र्यान्माया

विमर्शः क्रिया । तदुक्तम् -

सृष्टिसंहारकर्तारं प्रलय स्थितिकारकम् ।

अनुग्रहपरं देवं प्रणतार्तिविनाशनम् ॥ इति ।

विमर्शश्च सा स्फुस्ता महासत्तेत्युक्तनीत्या अन्तः कृतः प्रकाशः

प्रकाशस्यापि विश्रान्ति भूतो विमर्श एव परावस्थायां

शिवोचितायामहमित्येवं रूपे ज्ञानक्रिये विमर्श एव सदाशिवेश्वर

भट्टारको चितायां परापरावस्थायां तु अहमिदमिदमहमिति

इदन्ता सामानाधिकरण्याहन्ताविमर्श स्वभावो विमर्श एव

मायाप्रमात्रुचिताया मपरावस्थायां तु माया पदे इदमिदं

मित्याभासविषयौन्मुख्यादिदं भावप्राधान्येन वर्तमाने

ज्ञानक्रिये इति विमर्श एवः सर्वथा ज्ञानात्मना स्वाशात्मना

प्रकारेण ज्ञेयाकारात्मना प्रकारेण च विमर्श एव ज्ञानम् । तेन

विमर्शेन विना जडतास्य स्यादित्युक्तं । प्रकाशोऽर्थो परस्क्तोऽपीत्यत्र

ज्ञानप्रमाणभूतो विमर्श एव क्रियेति । अनेन क्रिया स्वरूप

प्रदर्शनेन भाविनः क्रियाधिकारस्यास्मिन्नेवाधिकारे

सङ्गतिरूपमुपक्षेपं करोतीति शिवम् ॥ इति

प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्यायामष्टममाह्निकं समाप्तम् ॥ इति ज्ञानाधिकारः

॥ अथ नवममाह्निकम् ॥

क्रियाधिकारः

कर्तारि ज्ञातरीत्युक्तत्वात् क्रियाधिकारस्यैव प्राथम्यं प्राप्तम् ।

तथा विज्ञानं क्रिया च भूतानामिति । तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धमिति

ज्ञानक्रिये स्फुटे एवेति । विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः । इति

तत्र तत्रोक्तनीत्या , एवमात्मानमेतस्य सम्यग्ज्ञानक्रिये तथा ।

पश्यन् यथेप्सितानर्थान् जानाति च करोति च ॥

इत्युपसंहारश्लोकोक्तनीत्या च प्रमातुर्ज्ञानशक्तिसमर्थः न

रूपो ज्ञानाधिकारो निर्णीतः । इदानीं तज्ज्ञानाधिकार

प्राणभूतः क्रियाधिकारो निर्णीयते - विततेत्यादि । क्षित्यादिशिवान्त

विश्वावकाश प्रदत्वात् वितते । ऐकत्म्यमध्वनां षण्णां यत्र सा भैरवी

स्थितिः ॥

इत्युक्तनीत्या षडध्व स्फारात्मक

क्षित्यादिशिवान्तविश्वावकाशप्रदत्वाद्वितते परमावरणं मलमिह

सूक्ष्मं मायापञ्चकं स्थूलं बाह्यविग्रहरूपं

कोशत्रयवेष्टितो ह्यात्मेत्युक्तं नीत्या

पररूपाणवादिमलमायाकलादिपञ्चकात्मकः

सूक्ष्मरूपममलं प्रकृत्यादिशरीरान्तः स्थूलमलरहितत्वात्

विशदे उक्ततत्त्वप्रपञ्चं प्रतिबिम्बनक्षमे मातृस्वांशे मेयताद्वय

इति माता परमशिव एव एकस्तरः तत्र प्रकाशमानत्वात् स्वांशं

पृथिवीपर्यन्तं प्रमेयं अपरस्तटः एवंभूतं घटद्वयसहिते

स्वात्मैव प्रमेयः प्रमाणप्रमात्रात्मकं प्रपञ्चम् । अतः

प्रतिबिम्बकल्पतया आसमन्ताद्दर्शयतीत्यादर्शः । तस्मिन्

स्वात्मादर्शो स्वशक्तिरसोज्ज्वलामिति । अन्तःकार

बहिष्कारावकालक्रममात्मनः । अपराधीनमादधत्सेयत्वं

प्रभवनिर्भरः ॥ इत्युक्तं नीत्या विश्वान्तः बहिष्कारात्मक

स्वातन्त्र्यरसोज्ज्वलाम् । अन्यत्र रसात्मनागुणने ज्ज्वलां दीप्तां

बहुतरभवद्भङ्गीभूमिमिति - बहुतरं भवन्ती नामनेकधा

भवन्तीनां भङ्गीनां शिवादि सकलान्तं तत्तत्प्रमातृ

तारतम्यानाम् । किं च वक्ष्यमाणानां संबन्धसामान्य

द्रव्यादि कालबुद्धीनां तत्संबन्धादि सामान्यं

प्राणभूतमानतत्फलमेव निरूपणात्मकं ज्ञाप्यज्ञापकता

संबन्धरूपायाः तत्प्राणभूतायाः कार्यकारणता
संबन्धरूपायाश्च भंग्या तज्ज्ञाप्यज्ञापकभाव
पूर्वभाविनः कार्यकारणभावात्मनः संबन्धस्य
भूमिमुदयविश्रान्तिस्थानम् । अन्यत्र बहुतर भवत्तरंगभूमिं
तदिदं शक्ति चक्रमविच्छिन्नप्रबन्धं भगवतां
भैरवनाथस्येत्युक्तनीत्या शिवादिक्षित्यन्त विश्वरूपेण सरणात्
क्रियैव सरित तां परां परिपूर्णां न तु यदा शिवादि क्रियावत्
परापरं पूर्णापूर्णं न तु माया प्रमातुः क्रिया वदपरां
अपूर्णा एवं भूतां सरितं यः प्रकटयति तत्कर्तृत्वेन स्थित्वा प्रकाशयति ।
वर्तमानप्रयोगेणाविरतं प्रकाशकर्तृत्वं दर्शितम् ।
सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिरूपा प्रकृष्टां श्रीर्यस्य तद्वान्
स इति विश्वप्रकाशो गौरी पतिः पराभट्टारिका स्वामिनः अनुग्रह
योग्यानामस्माकम् । ऋतं स्वात्मेश्वरत्व प्रत्यभिज्ञानरूपं परं
पूर्णं परमार्थं प्रकटयतु अन्तः स्थितमेव निरोधकाभिमत
मायाशक्ति सम्या सरणेनाभिव्यञ्जयतु । अविरतमभिव्यञ्जयतु । अत्र
यत्तच्छब्दाभ्यामनवरतं परमेश्वर
प्रसिद्धिरूपाभ्यामाचार्येण स्वात्मनः परामर्शैकं परत्वं
सूचितम् । यत्रेति । तत्र क्रियाधिकारे । प्रथमाह्निक प्रतिपाद्यमेयरूपं

परमेश्वरं स्तौति - यत्रेति । यत्र तेजांसि तेजांसीति वत्
प्रथमादिकारक शक्त्याधिकरणभूते यत्त । अत्यन्तमिति ।
कर्तारिज्ञातरीत्यत्तु या कर्तृत्वस्यैव प्राधान्यात् ज्ञानशक्तेरपि
प्रियतमा क्रियाशक्तिः । विश्रान्तिमासाद्येति - स्वाश्रय भूते
परमकर्तारि अविचलामानन्दमयीं प्रतिष्ठामासाद्य परिपूर्णतया
संप्राप्याचित्रमिति । सदाशिवादि सकलान्त प्रमातृवर्ग
तत्तत्प्रमात्रनुरूप नानाप्रमेय प्रपञ्चावभासनात्मकत्वात् चित्रम् ।
संविदेव पराभूमिः सैव सृष्ट्यादिकारिणी ।
इत्युक्तनीत्या सृष्ट्या द्यनुग्रहपर्यन्तं पञ्चकृत्यं तमाधिकारं दर्शयैत् ।
अविरतं दर्शयत्येव तत्तादृग्विध शक्त्याश्रय भूतं श्रेयोरूपं शिवं स्मर्तुः ।
अथ ज्ञातृत्व समर्थन हेतुभूत ज्ञानशक्तिविषयं
ज्ञानाधिकारं विस्तरेण निर्णीयतज्ज्ञानप्राणभूता
क्रियाशक्तिस्वरूपं वितत्यनिर्णेतुं अधिकारान्तरं क्रियाधिकार
आरभ्यते । तत्र प्रथममाह्निके कालकलितत्वादक्रमरूपे परमेश्वरे
वर्तमानक्रियापरमेश्वरवत् अक्रमाकाले नासंस्पृष्टा
सत्यपिदेशकालसंकुचितान्योन्यभिन्न संसारिमाया प्रमातृगत
पूर्वापरात्मकक्रमाभासन योगात् सक्रमेति चेत्युपपाद्यते ।
एतच्छ्र्वेलोकाष्टकस्य तात्पर्य - यथा ज्ञानाधिकारेण ।

ननु स्वलक्षणा भास मित्यादि चैतन्यमजडा सैवं जाडये

नार्भप्रकाशते इत्यन्तग्रन्थोक्तः ज्ञानशक्तिविषयः पूर्वपक्षःप्रतिक्षिप्तः ।

तथा प्रथमश्लोकेन क्रियाप्यर्थस्य कायादेरित्यादि । तेन

कर्तापि कल्पित इत्यन्त ग्रंथोक्त क्रियाशक्तिविषयः पूर्वपक्षः प्रतिक्षिप्तः । ततः

श्लोकने क्रियायाः परमेश्वरे अक्रमत्वं माया

प्रमातृष्वक्रमत्वमिति सक्रमत्वा क्रमत्वविवेकः । तत्र श्लोकद्वयेन

क्रियाया देशकाले रूपस्य सक्रमत्वस्य तद्रहिताक्रमत्वस्य

परमेश्वरे अक्रमत्वं माया प्रमातृन् प्रति सक्रमत्वमिति

विषयविभागं विषयविभागे सत्यपि परमार्थः तयोः

सक्रमत्वाक्रमत्वयोरेकत्र परमेश्वरे विश्रान्तिरिति श्लोकेन निरूप्यत इति

आहिकस्य तात्पर्यम् ॥ अथ क्रमेणश्लोकार्थो विभज्यते सत्यं किं

त्वित्यादिना ।

विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये ततः ।

इत्यन्तेन ग्रन्थेन ज्ञानशक्ति समर्थनो पयोगिनि प्रमेये प्रसिद्धे

तत्प्रसिद्धयैव क्रियाशक्तिसमर्थनोपयोगि प्रमेयान्तरमप्ययत्नतः

सिद्धमिति दर्शयति प्रथमश्लोकेन । अत एवेति । ज्ञानशक्ति

समर्थनोपयोगिनः सत्यं किंत्वित्याहिकोक्तात्

ज्ञानशक्तिसमर्थनोपयोगि प्रमेयान्तानो हेतु कलापादेव

क्रियासक्रमाचेदेका न भवति । सक्रमा क्रिया एकस्य संबन्धिनी न
भवति । तस्यैकत्वे ऽभिमतस्य

प्रमातुर्देशकालाकाराश्लिष्टत्वेनैकत्वा भावात् । अत एव
क्षणिकत्वात्तत्र तत्रस्थिते तत्तद्भवतीति च द्विष्टस्यानेक रूपत्वादिति च
क्रियाशक्तिविषयं संबन्धिविषयं च यदूषणमुक्तं तदपि
प्रतिक्षिप्तम् । एकस्य ज्ञानस्य क्रियाशक्त्याश्रयभूतस्य

ज्ञातृरूपस्य न चेदन्तः कृतेत्यादिना विमर्श एव देवस्य शुद्धे

ज्ञानक्रिये यतः इत्यन्तेनेकैकस्य समर्थनात् । पूर्वपक्षे

ननुस्वलक्षणाभासमित्यादिना शरीराद्यवसायिनीत्यन्तेन ।

अनु -विकल्परूपाणि ज्ञानान्येव सन्ति तेषामाश्रयभूतः कश्चिदात्मा
नास्तीति यदुक्तम् अनन्तरमथानुभवविध्वंसेत्यादिना

कौस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या आत्माकश्चिदस्तीत्यात्मवादिमतं निराकृत्य

ततः सत्यप्यात्मनीत्यादिना स्मर्तार्द्रष्टेव कल्पित इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण

स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति द्रष्टृरूपात्मनो सिद्धवत्

स्मर्तृरूपस्यात्मनोऽसिद्धिरिति यदुक्तं ततो ज्ञानं च चित्स्वरूपं

चेत्यादिना श्लोकेन ज्ञानमप्यात्मवत् चित्स्वरूपं चेत् तदस्यात्मवत्

कथं न नित्यम् । द्वयोरपि नित्यत्वे आत्मज्ञानयोः कार्य कारणभावादिर्न

कश्चित्संबन्धः । अथचित्स्वरूपं न चेत् कथमस्यार्थप्रकाशतेति च

यदुक्तं अथार्थस्येत्यादिनाश्लोकेन ज्ञानमजडमपि
चित्प्रतिबिम्बधारणाद्विषय प्रकाशकं भवतीतिवादिनं
सांख्यं प्रति तत्तच्छित्प्रतिबिम्बधारिणं जडरूपस्य ज्ञानस्य
मुख्यं चेत् ज्ञानमप्यात्मवत् चिन्मयमेव भूत्वा नित्यं भवति ।
तत्राप्यन्यन्यसंबंधो नास्तीति ज्ञानशक्तिं प्रतियदूषणमूक्तं तत्सर्वं प्रतिनिक्षि
प्तम् ।

कुत्र प्रतिक्षिप्तमितिचेत् अन्योन्य भिन्नानामनुभवादीनामेकाश्रयनिरूपणात्मना
एकनेनाद्विकेनेकैक प्रमातृविश्रान्त्याविनानुपपत्तेर्वितत्यदर्शित्वात् ।
एतस्मिन् पूर्वं यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति तदेव
दूषयितुं सत्यमित्यादिना । ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्यन्तं
श्लोकसप्तकमित्यनेन पूर्वोक्तेन ग्रन्थेन संस्कारमात्रात्
स्मृतिनास्तीत्यप्युक्तं ज्ञानमात्मवदजडमेव । संकोचितरूपं च ।
असंकोचितरूपामपि तस्य ज्ञानस्वतंत्र्यावभासित
बहीरूपदेशकालसंकुचित ज्ञेयोपरागवशादस्य
सङ्कोचावभासाय इति माया शक्त्या विभोरिति केवलं भिन्नसंवेद्ये
तत्र च दर्शितं यतः सत्यमित्यादिना - विमर्श एव देवस्य
शुद्धेज्ञानक्रिये यतः । इत्यन्त ग्रन्थोक्तात् । अतो हेतु कलापात्
ज्ञानशक्तिविषयाणि दूषण रूपाणि चोद्यान्येव केवलं न

निवारितानि । अत एव ज्ञानशक्तिसमर्थनरूपाद्धेतु जातात्
क्रियाशक्तिविषयाण्यापि दूषणान्यधिकरण सिद्धान्त
नीत्यापसारीतानीत्यापि शब्दः क्रियाप्यर्थस्य कायादेरित्यत्र एका चेत्
कथं क्रमिका । अथ क्रमिका चेत् कथमेका तस्याः
सक्रमत्वमश्रयस्यैक स्वभावत्वे सति कथं घट तथा भूतैः
भिन्नदेशकालाकारैः क्रियाक्षणैराविष्ट आश्रयः कथमेकः
स्यादिति च क्रियाशक्तिविषयं तदाश्रयं च यदूषणमुक्तं तत्र
स्थित इत्यादिना तेन कर्तापिकल्पित इत्यन्तेन ज्ञानक्रिययोः
ज्ञानकर्तृरूपस्यात्मनश्चान्योन्य संबंधो नास्तीति संबंध
विषयं च यदूषण मुक्तं तदपि प्रत्यक्षमेव । कथमिति चेत् यत इयति
ननु स्वलक्षणाभासमित्यादि । तेन कर्तापि कल्पित इत्यन्तेन
संविद्धादिनं प्रतिदूषणरूपं जीवितं मियदेव । एकमनेक स्वभावं
कथं स्यादिति । तत्राप्युक्तं चित्स्वभावस्यैकस्यैव दर्पणस्येव
तदेकतावबोधेन शिवादिक्षित्यन्ताभास भेदसंभवेक इव विरोध इति
ग्राह्य ग्राहकताभिन्नावर्थोभातः । प्रमातारि विश्वरूपा भास
भेद संभवेऽपि स्वरूपहान्यभावात् स एवं विश्वरूपः
परमेश्वर इति प्रत्यभिज्ञानबलादेकोऽपि
पृथिव्यादिस्वभावभेदादन्योन्य विरुद्धान्द्या वत्

स्वर्गादावङ्गीकुरुते तावत्ते विरोधादेव निर्भासमानास्तदेकं
तन्निर्भासनं क्रियाश्रयं सम्पादयन्तीति । ततश्च कार्यकारणादि
वक्ष्यमाणानां संबंधादीनामुपपत्तिरिति । तत्र च क इव विरोध इति
संबंधादीनामुपपत्तिरिति तत्त्व परिहाररूप मुक्तमुक्तम् ।

एकमेव परं तत्त्व मनके ।कारमिच्छया ।

तत्क्रीडति स्वशक्तीनामुन्मज्जननिमज्जनैः ॥ इति ।

पूर्वापरीभूतत्वरूपं क्रमिकत्वमेव क्रियायाः स्वरूपं

सूर्यादिसञ्चाररूपायाः क्रियायाः अरुणाभासनानन्तरमुदयाभासः

तदनन्तरं प्राहाद्याभासः । चैत्रःपचतीत्यादौ प्रथमं चुल्लीसंपादनं ।

तदनन्तरमिन्धनादिसंमार्जनं , तदनन्तरमग्निप्रतिष्ठापनाद्योदनपाकपर्यन्तं

चैत्रा गम्यत इति , गतो पूर्वपदक्षेपणानन्तरमुत्तरपद प्रक्षेपणमित्यादिरूपत्वं

क्रमिकत्वमभूत भवति भविष्यतीति भूतादिकालकलनाविहीने

भगवति भूतनाथे नास्तीति कथमस्य सा

भूतादिकालक्रमसंबन्धी क्रिया भवेदित्याशंक्य तस्मिन् तस्याः

क्रमिकरूपायाः क्रियायाः संभावनापि नास्ति साक्रमिकरूप

चत्रै मत्रै ।दिसंबन्धिन्येव भवतीत्याह - लौकिक्या चैत्रमैत्रादि

संबन्धिन्या गमन पचनादिक्रियायाः उक्त रूपं सक्रमत्व

माभासनविच्छेदन परदर्शन सामर्थ्यात् परमेश्वरात्

शक्तिविशेषात् । घटते उपपद्यते । शाश्वत्या इति । काला स्पृष्टायाः अत
एव नित्यायाः प्राभव्याः प्रभु संबन्धिन्याः । किन्तु निर्माणशक्तिः
साप्येवं विदुषः ईशितुः । ततो विज्ञातृविज्ञेय भेदो यदवभास्यत इति
वक्ष्यमाणनीत्या विश्वज्ञातृविज्ञेयाभासनरूपायाः
क्रियायाः प्रभोरिव प्रभुत्वं न स्यात् ।
तद्वतः प्रभोरक्रमत्वात्संभावनैव नास्ति । उत्क्षिपतिहस्तं
तदनन्तरमवक्षिपतीति हस्तोत्क्षेपावक्षेपणात्मना
क्षणमात्रकालावस्थायितत्वात् क्षणास्ते पूर्वापररूप क्रम वन्तः
येषां लौकिकानामनभिज्ञानक्रिया
किञ्चिदभिज्ञत्वेनाभिमतानां वैशेषिकाणामिव तेषां सा क्रिया
घटपटादिवत् प्रत्यक्षेणैव भाति । अन्ये तु मन्तव्य इति नैयायिकादयः
तथा भूत इति प्रत्यक्ष परिदृश्यमान
पूर्वापररूपकोत्क्षेपणावक्षेपण क्रमरूप भेदसंपादिका चित् ।
अतीन्द्रिया चक्षुरादीन्द्रियगोचरा चैत्र मैत्रादिहस्तगता
उत्क्षेपणावक्षेपणात्मक व्यापार प्रबोधरूपा
इन्द्रियवन्नित्यानुमेया शक्तिरेव क्रियातस्याः अनुमेयत्वात्
पूर्वापरीभूतत्वमप्यनुमीयत इति प्रत्यक्षात्मनानुमेयात्मना च
प्रकारेण लौकिक्याः क्रियायाः सक्रमत्वं कालशक्तिरत इति

अरुणाद्याभासविच्छेद स्फुट प्रभापुञ्जाद्याभासदर्शन
सामर्थ्य रूपात् परमेश्वरात् शक्तिविशेषादुपपद्यते घटे उपपद्यते ।
या तु प्राभवी प्रभोः संबन्धिनी तदव्यतिरिक्ता शाश्वती प्रभुवत्
कालेना संस्पृष्टा क्रियाशक्तिः तस्याः सक्रमत्वमस्तीति अस्तीति
संभावनापि नास्ति । तुरप्यर्थे । प्रभोरिवेति । यथा प्रभोः कालक्रमा
भावात् सक्रमत्वं संभाव्यं तथा तस्याप्यसंभाव्यम् । उक्तं
हीति । उत्क्षिपति अवक्षिपतीत्यत्र हस्तस्य सम्रमत्वे तद्गतापि क्रिया
सक्रमेति ।

नन्विति । कालशक्तित इत्युक्तं सकालः भावानामिदानीं
तनोऽयमित्यादिरूपेण विशेषणभावमुपगच्छन् तान् भावान् स्वेन
भूतादिना रूपेण तस्मिन् तस्मिन् क्षणे अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति
अवच्छिनत्ति । अवच्छेदोदान तदन्यकालावेशासहत्वं तस्य विशेषण
भूतस्य कालस्य विशेष्य निष्ठत्वाद्विशेष्य व्यतिरेकेण कालो न दृश्यत इति ।
तत्र कोसौ कालो नामेत्याशङ्क्य काल स्वरूपमेव
निरूपयितुमाह - काल इति । कालोनाम सूर्यचन्द्रादीनां सञ्चारः ।
तत्तद्वसन्तादि ष इतुं भवन् तत्तत् सहकार मल्लिकादीनां
घ्राणादीन्द्रियविषयाणां पनसादि फलानां जन्मवा ।
अथवा स्पर्शोन्द्रिय ग्राह्ये शीतोष्णे कालः तल्लक्ष्यत इति ।

तत्त्वतः परमार्थतः । सूर्यसञ्चारलक्षणः पूर्वापररूपः काल
एव क्रमः क्रम एव कालः इत्येव कारो भिन्न क्रमः । यथोक्तम् -
निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।

विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥

ये इयत्तया परिनिष्ठिता एकस्मिन् मेषादि राशौ चन्द्रस्य
पादाधिकनाहोरात्र द्वयेन सञ्चारः । सूर्यस्यैकांस्मिन् राशौ
मासेन सञ्चारः । अङ्गारस्य त्रिचत्वारिंशादिवसेन संचारः ।
बृहस्पतेरेकास्मिन् राशौ एकेन वत्सरेण सञ्चारः बुधशुक्रयोः
एकस्मिन् राशौ पञ्चविंशदिनेन सञ्चारः सार्धेन वत्सर द्वयेन
शनेरिति । पुष्पफलानां तत्तद्वतु रूप मासद्वयमात्रमिति

शीतोष्णयोः प्रत्येकं सङ्ख्येक्षेणेण मालषटखेकमियत्ता चन्द्रसूर्य
सहकारमल्लिकाकुट च शीतोष्णपरमृतविलासोदर्ये इयत्तया परिनिष्ठितः ।

आभासाः सिद्धाः त एवकालः । कथमिति चेत् - अपरिनिष्ठितं
गमनपठनादिकैः सूर्यादिसञ्चारैरपिनिष्ठितं परिनिष्ठा रहितं
गमन पठनादि दिवसेन दशयोजनं गतः दिवसेन देवदत्तोग्रन्थ
सहस्रं पठितवान् । अहोरात्रेणैव त्रिसहस्रं ग्रन्थं लिखितवानिति
यत्तया परिनिष्क्रियते कनकं निष्कशतं निष्कसहस्रमिति
प्रतिमानवतकैः कनकभिवस एव चन्द्रसूर्यादीनां

सञ्चारविशेषः परमार्थतः क्रमकाल एव क्रमं , क्रम एव कालः

इत्येवकारो भिन्नभिन्नक्रमो योज्यः । इमौ घट पटौ

इदानीन्तनावित्याभास यागौ पद्यावभासौऽपि

तदानीन्तनकालाविष्टापरघट पटाद्याभासापेक्षया क्रम एव

कालस्य अयं घटाश्चिरेण निर्मितः अयं घटोऽचिरेण जातः

इदानीं फलमचिरेण पक्वमिदामिति चिरेण पक्वमिति चिराक्षिप्रादिधीरपि

वितताविततत्ववशात् पूर्वापरात्मकक्रमरूपाभास भेद एव वर्तते ।

क्रमो नामैकस्य प्रकाशने अन्यस्य प्रकाशनाभावः । काचस्य चिरत्व

प्रतीतौ वर्तमानायां तदानीमेवाचिरत्व प्रतीत्यभावात्

चिराक्षिप्रादिधीरपि क्रम एव । कालसंबन्धिनी परत्व बुद्धिः अनुभूत

विषय विशेषणत्वात् स्फुटा अपरत्व बुद्धिः भविष्यद्विषय

विशेषणत्वादस्फुटा तत्रैवेति क्रमे प्रतिमानवर्तक तुल्येन

सूर्यसञ्चारादिना सहमीयमानः हेमस्थानीयो देवदत्तस्य

गमनरूपाभासभेद इत्थमुच्यते । दिवसं गच्छतीति । कालाध्वनोरिति

द्वितीया । अपरिनिष्ठिता देवदत्त गमनादिक्रिया इत्थं कालेनैवपरिनिष्ठियते ।

नन्विति । कालः इदानीन्तनोऽयं तदानीन्तनोऽयमिति इदानींतनादिषु

निष्ठत्वात् कठिनत्वादिवत् तद्भावस्वभावभूत एवास्तु ,

तत्तद्भाव व्यतिरेकेण काल इति कश्चिन्नविद्यते । तस्य स्वत एव

स्थित्यभाव-

कालः भावस्वभाव भेदमात्रं न भवतीत्याह - पूर्वापररूपः

क्रमोयः स भेदाश्रयः । भेदोनाम अन्योन्याभास व्यवच्छेदे ना
तदानीं विद्यमाने नैकैकाभास स्फुरणं तद्भेदमेव व्यक्ती करोति ।

भेदोऽपि अरुणाभास सत्त्वादागमादि -

पुञ्जस्यासद्भवति । तयोराभासयोः सदसत्त्वे च चित्राभास कृता

प्रभोः स्वरूपाच्छादना प्रकाशेन प्रभवनशीलात्

परमेश्वरादेव भक्तः । प्रभोश्चित्रवभासकृतत्वं नाम स्वात्मनि

प्रतिभासमानैकैकस्मिन् घाटया भासे लोयमुन्नतोऽ

यं दृढो यमित्यादि विशेषाणां सामानाधिकरण्येन

योजयितृत्वं घटाभासपटाभासयोरन्योन्यश्लेषाभासाभावेन

स्वात्मनि पृथक् स्थापनम् । यथोक्तम् -

क्रयो यो देशकालात्मा भेदप्राणश्च संविदाम् ।

विच्छेदादेष विज्ञातुर्विचित्राभासता इयतः ॥ इति ।

क्रमात्मा कालः भावः स्वभावभावमात्रं यदिस्यात् तर्ह्यङ्गुलि ।

चतुष्टयमन्योन्यं ह्रस्वदीर्घताया भिन्न स्वभावमिति

एकमेवाङ्गुली स्वरूपं भिन्नकालं भवेत्

तस्मात्कालस्वभावभेदमात्रं न भवति । तर्हि काल स्वरूपं

कीदृशमिति चेदाह - तस्मादिति । कालस्य भाव स्वभावत्वा भावात्

अरुणा भावस्य सद्भावस्फुट प्रभापुञ्जस्य चासद्भाव इत्याभास

सद्भावानुप्राणितो यो भेदस्तदाश्रय इति तद्भेद कृतः

कालात्माक्रमः । एतदुक्तं कालो हि भावानां भासनाभासनात्मा

क्रमोऽवच्छेदक इति आभासयोस्तौ भावा भावौ प्रकाशाद्वाह्येन

नित्यानुमेयेनाहेतुना बिम्बत्वेनाभिमते नार्थेन न कृतावितिचिदात्मैव हि देव

इति

स्वामिनश्चात्मसंस्थ इति आत्मान मत एवायमिति भावा

भावावभासानामिति चिन्मयत्वेऽवभासानामित्यादौ

विस्तार्योपपादितमिति संवित्स्वभाव आत्मा यः स्वप्ने सङ्कल्पादौ च

तत्तद्गजतुरगाद्या भास वैचित्र्यनिर्माणे प्रभुः प्रभविष्णुरिति

सर्वप्रमाणानां स्वात्मत्वेन स्थितत्वात् संविदितः

स्वानुभवसिद्धः । तत एवेति तस्मादेव प्रभोस्तौ भवतः । अत एव

स्वरूपान्तः क्रोडीकृतमपरमविभिन्नाकारमात्मानि

परिगृह्यकश्चिदेवार्थं स्वरूपादुन्मग्नमाभासयतीति पूर्वोक्त

नीत्या स प्रभुः नीलाद्युन्मज्जनिमज्जवत्

स्फुटप्रभापुञ्जादिरूपमन्यं कालाभासमात्मन्य भेदेन

परिगृह्यैकैकमरुणाद्याभासमुनमज्जयति स प्रभुः शिवादिक्षित्यन्त

विश्वावकाश प्रदत्वादाकाशकल्पे स्वात्मनि स्वेच्छया
विश्वमुनीलयतीति नीत्यानीलादीनाभासाना भासयन् तत्रापि चित्रतया
नानारूपत्वेन भासते । चित्रतापादनमेव स्फुटयति -
स्वात्मन्याभासमानं घटाभासमधिकरणी कृत्य लोहिताभासं
दृढाभासमुन्नता भासामत्यदितत्तत्सामान्याभासं तस्मिन्नेव
तद्विशेषणभूतत्वेनाभासयति । किं च तत्रैव स्वात्मनि दर्पणतल
इवान्योन्य श्लेषाभासः पटाभासं च पृथक् पृथक्त्वेनावभासयति
संविन्मये एतल्लोहितादि सामानाधिकरण्या भासमन्योन्य भिन्न
घटपटाद्याभासं चा शान्तरत्वात् प्रमात्रैक्य इत्युक्तनीत्या
स्वात्मनि प्रमात्रैक्य रूपे नकै रसेनाभासयति । तत्रकै स्मिन्नैक्या
भासे आभासानां विशेषण विशेष्य भावः पृथक्त्वाभासश्च न
भवति । स्वात्मैक्येन प्रकाशमानत्वात् एषसमनन्तर मूर्तिवैचित्र्यत
इति वक्ष्यमाणे देशक्रम इहैवा सूचितः । देशक्रमस्यापि
स्वविशेषणभूत कालक्रमापेक्षित्वात् इयतीति सामानाधिकरण्यात्मनि
दृक्त्वाभासात्मनि घटपटादि संबन्धिन्याभासे
आभासत्वासत्त्वकृतभेदाश्रयस्य कालक्रमस्योदयो न स्यात् ।
कालक्रमस्य पारमार्थिकं रूपमाह - यदा तु शरदाभासं
हेमन्ताभासेन सर्वथैव तदीयशैत्यादि धर्मरहितत्वेनाभासयति

तद्वद्धेमन्ताभासं च शरदाभासेन शून्यमाभासयति यदा तदा
तत्तत्कालात्माक्रमः उत्तिष्ठतीति ऊर्ध्वं विजृम्भते
सेयमित्थं भूत शरदाद्याभास वैचित्र्यप्रथन शक्तिः भगवतः
संबन्धिनी कालशक्तिरित्युच्यते । या चैषा प्रतिभेत्येतद्व्याख्याने
सक्रम यौगपद्यादिरूपः पदार्थानां वक्ष्यमाणेश्वर
स्वातन्त्र्यरूप देशकालशक्त्युपकल्पितः क्रमो देश काल
परिपाटीत्युक्तं सदेशकाल क्रमः अस्मिन्नेवाह्निकेद्रष्टव्यम् ।
यथोक्तम् - द्यावापृथिवी देशः कालोऽहोरात्रमिति ययोः प्रसरः ते
भानतिरोधिकृती शक्तिमेव भाववृन्दस्य इति ।
सूचितं भगवतश्चित्राभासकत्वमेव स्फुटं यति - असावीश्वरः
आधारभूत भूतलतन्निष्ठ वृक्षश्चैत्रमैत्रादिघटपटादेः
पदार्थस्य किं गेहं प्राङ्गणादिस्कन्धशाखादि चरचरणा
पृथुबुधोदरादिमूर्ति वैचित्र्यतः देशक्रममाभासयति
अविरतं प्रकाशयति देवेदमिति प्रत्यभिज्ञाबलेन
वैचित्र्याभावात् एककै रूपत्वेऽपि जन्मसत्ताविपरिणामादि क्रियाभेदात्
अन्यान्य रूपत्वाधायिनं कालक्रममपीश्वरत्वादेवाभासयतीति ।
यथोक्तं - बाह्यभेदो द्विधासृष्टः क्रियातो रूपतस्तथा ।
- -----द्यो देशतः परः ॥

देशकालौ नीलादिवत् स एव सृजतीति च । वक्ष्यति च - देशकालाभावे
वसामान्यरूपता प्रयोजक व्यापित्व नित्यत्व खण्डनाभिधान सविध
वृत्तिविशेषरूपतां वितरत इति ।

कालादेः पदार्थस्य स्वं स्वरूपं मूर्तिः तस्यामूर्तेः

यद्वैचित्र्यं - तद्भेदात्मकं वैचित्र्यमेवदर्शयति ।

एकस्मिन्नेव भूतले प्रथमं भूतल व्यतिरेकेण गृह मित्यत्

स्वरूपं प्राङ्गणमिति गृहादन्यद्विपणिरित्यन्य द्वेद गृहमित्यन्यत् ।

अरण्यमिति । तदितरत् परमेश्वरेणाभास्यमानात् । तस्मात् गृहादि

वैचित्र्याद्गृहादरण्यं दूरं प्राङ्गणं दूरं गृहादरण्यं विततं प्राङ्गणाद्यविततमित्यादि

दूरादूर विततत्वावितत्वादिः क्रमो भगवतावभास्यते ।

यदा तु एत एतत् एकमेव भूतलं गृहाङ्गणादिरूपेण नानाव्यस्तं

विभक्तं भवति भतीति गाढ प्रत्यभिज्ञाबलान्मूर्तेर्नभेदः न

वैचित्र्यम् । अथ चेति । वैचित्र्या भावात् भूतलादेः

पदार्थस्यैकरूपत्वेऽपीदमपि भूतलमित्येकैकस्मिन् रूपे

यदन्यदन्यद्रूपं भाति तदेकत्वा नके त्वयोर्विरोधवशादसदपि

अविद्यमानमपि अयुक्तमपि भवत् ईश्वरस्वातन्त्र्यात् सञ्जायमानं

क्रियेत्युच्यते । अस्याः क्रियायाः क्षिप्रत्व चिरत्व परिमिता परिमित

रूपात्मकं वैचित्र्यं यत् इदं शीघ्रमेव भविष्यति इदं चिरेण न

फलधिष्यतीति फलसिद्धा निबन्धन वशाद्यथेच्छं चर्चितेन
एकरूपेणाविच्छिन्नेनानुसंधानेन निर्भासयत् कालरूपं
क्रममाभासयति एक स्वरूपस्य कथमन्यदन्यद्रूपं न
दित्येतद्भवता न वाच्यम् । कथमिति चेदसौ एकानेकरूपो भावः
संविदा विना स्वयमेवोद्भूय स्वतन्त्रो न भवति । एक स्वरूपस्य
कथमनान्यरूपत्वं भवतीत्येवं यो भावो भवतविकल्प्यते ।
संविदेव हि एकानके रूपात्मना भाति । एकानके रूपतया भावनमेव
तस्या ऐश्वर्यम् । एकानेकत्वयोर्भासने अन्योन्य विरोधात् कश्चिन्न
प्रभवति । सुखदुःखदेरन्योन्य विरोधात् कश्चिन्न प्रभवति ।
सुखदुःखादेरन्याने य वीरोधः परोत्पन्नाद्भासनादेव कृतः
सुखाभासनवत् तयोर्विरोधाभासोऽपि ते नैव कृतः । तथा भासना
भाव इति । सुखस्य सुखरूपतया भासना भावः दुःखस्य
दुःखरूपतया भासना भाव एव विरोध स्वरूपम् ।
एतदिति । एकैकस्मिन् स्वरूपे अन्योन्य
रूपत्वाभासनं सूत्रगते नापि शब्देनेश्वरशब्देन च दर्शितम् ।
नन्वेवमिति । ईश्वर एकस्य भूतलात्मनो भावस्य
गह्व प्रांकणमित्यादि वैचित्र्येण देशरूपं क्रममाभासयति ।
तस्मिन्नेव क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममाभासयतीत्युक्तं

प्रकारेण घटाद्याभासविषयाभ्यामेव कालदेशक्रमाभ्यां

भवितव्यं प्रमाता अनाभासः घटवदाभासात्मक प्रमेयरूपो न भवति ।

स प्रमाता घटवत् न कस्यचिदिदन्तया भासते ।

तस्य स्वात्मन्यहन्तारूपत्वात्तस्य प्रमातुरेव सर्वं प्रमेयमाभाति यतः तस्मात्

स

प्रमाता कस्य चिदपि इदन्तया ना भासत इत्यर्थः । ततश्चेति । तयोः

कालदेशक्रमयोः प्रमेय रूपाभासविषयत्वात् तौ कालदेशक्रमौ

प्रमातरि अहमभवं भवामि भवितास्मि गृहे तिष्ठाम्यरण्ये

तिष्ठामि देवगृह इति कथं दृश्यते ।

तस्मिन्कालदेशक्रमयोरूपपत्तिरेव नास्ति । किञ्च स्वयं

देशकालक्रमं शून्यस्येति स्वयं सर्वत्र व्याप्तत्वात् सर्वतो

दितत्वाच्चोक्तलक्षणदेशकालक्रमशून्यं किं नीलपीतादि

दूरमन्तिकं च कालस्यापि स्वयमेव प्रकाशकत्वात् तत्कालविशिष्टं

स्वव्यतिरिक्तं किं वस्तु वर्तमानमतीतं भाविवेति तत्परिपूर्णं

प्रमातारमाश्रित्य स्वात्मन्येव दूरदेश कालक्रमकृतं

दूरत्वादिभूतत्वादिवान संभवति । तदेतदिति । देशकाल

क्रमस्वरूपं विश्वपूर्णं विश्वतोदिते परमार्थप्रमातरि न घटते ।

किंतु परिमितदेशादि प्रमातृष्वेव घटत इति समर्थायितु माह -

सर्वत्रेति । अनेक सामान्यसमुदायात्मकं स्वलक्षणात्मतया एकैक
 रूपेषु तत्तत्कांचनादि सामान्यात्मानके रूपेषु
 भावेष्वप्ययमतीतमित्यादिभूतादिरूपेण वर्तमानः यः
 कालक्रमस्तस्या कारः उत्पत्तिभूमिरिति । क्रमाभेदाश्रयो
 भेदोऽप्याभास सदसत्त्वतः । इत्यत्र प्रदर्शितः । एकस्य
 सद्भावेनान्यस्या सद्भावेन कृत आभास भेदः सकालक्रमाकार
 आभास भेदः दुर्बलोऽहं प्रबलोऽहं सुख्यहं दुःख्यहं
 शून्योऽहं ति प्रमाभावस्य विच्छिन्नत्वात्
 एतद्दुर्बलादि प्रमात्रवस्था स्फुरणे स्थूलोऽहमिति प्रमातृ भावोऽपि
 विच्छिन्न इत्येवं विच्छिन्नाभासस्य शून्यप्राणबुद्ध्यादेर्भवेत् ।
 सकृद्भातस्येति । विच्छिन्ना - स्थूलदेहाभासरूपोऽहमिति तः
 युवा देहाभासरूपो भवामि इत्यादि रूपेण स्वात्मनि संभाव्यते ।
 किं च तस्याभास भेदस्य
 संभावनैव नास्ति चेत् संबंधिषु भावेष्वपि स्वात्मनीव
 सकालक्रमाकार आभास भेदोऽस्ति । योऽहं बालोऽभूवं तव सहचारी
 घटाद्याभासो भवदित्यादि रूपस्य साक्षिभावेष्वपि ,
 नास्ति तावके वपुषीश्वर निर्भरेचित्सुधारसमये निरत्ययः
 इत्युक्तनीत्या -स्थूलरूपेषु भावेषु प्रमाता कथ्यते पतिः ।

इति वक्ष्यमाण नीत्या भावानां तस्य मायाङ्गत्वेन स्फुरणात्
मितात्मनः प्रोक्त रूपस्य प्रमातुः कालक्रमवत् देशक्रमोऽपि
इहतिष्ठामि अरण्येतिष्ठामि इत्यादिरूपेण स्वात्मनि नास्ति
स्वापेक्षयायं भावोदूतोवर्तते अयमदूर इति भावेष्वापि प्रकाशतो
अभितस्थ तु परिच्छिन्नस्य प्रमातुर्भावाः स्वात्मनाहं भावेन यतो
भान्ति ततः स्वात्मैव पूर्णास्वात्मतयैव भान्तीत्यर्थः । तुरेवं
भूत प्रकाश विशेषद्योतकः । एतत् श्रीक्षेमराजविरचिते

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाहृदये दर्शितम् । उत्तीर्णमिव भट्टारकस्य

प्रकाशैकवपुषः प्रकाशैक रूपाभावा इति । सर्वत्रेति । सर्वेषु
वस्तुषु एकानेक स्वरूपेषु स्वलक्षणात्मत्या एकरूपेषु
तत्तत्कांचनादि सामान्यात्मतया नकै रूपाेषु इदमतीतमिदं
वर्तमानमिदमनागतमिति विजृम्भमाणोऽयं कालात्माक्रमः । तस्य
क्रमस्य य आकारः उत्पत्तिनिबन्धनमिति क्रमो भेदाश्रयः भेदोऽपि
आभास सदखेसत्वे च चित्राभासकृतः प्रभोः । इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातः ।
आभासस्येति । शरदादेर्भावाभावकृत इति शरदो भावेन हेमन्तस्या
भावेन कृतो यो भेदः सकालक्रमाकरः आभास भेदशून्य
प्रमाणबुद्धिदेहादेः प्रमातुर्भवतीति संभाव्यते । शून्यादिः
परप्रमातुस्तावद्विच्छिन्नाभासः विद्याच्च विच्छिन्ना भासः

अन्योन्यं च तस्य विच्छिन्नाभासस्य शून्योऽहमिति भासनं नास्ति ।
 तस्य प्रमातुर्भासनं संविन्मयं भासनं स्वरूपं सहजं न
 भवति । नीलादिवत् जडत्वात् अस्य प्रमातुः संवित्सफुरणमेव भासनं
 तस्य भासनस्य विच्छेदमेव प्रथयति - तद्भासनमस्य प्रमातुर्यदा
 नास्ति यथा सुप्ते शून्य प्रमातृ तायां देहस्य शून्योऽहमिति
 भासनं नास्ति तस्य प्रमातुः संसारयात्रा पतित्वे शून्योऽहं
 दुर्बलोऽहं दूषितोऽहमित्याहि प्रतिभासनं नास्ति । इत्येवं विच्छिद्येति
 तस्मिन् शून्यादौ प्रमातरि उक्तरूपाभास सद्भावासद्भाव कृतः
 कालक्रमोऽस्ति । तदेव दर्शयति -
 बालदेहा रूपोऽहमतीतः भवामि युवदेहाभासरूप इति
 सशून्यादिरपरिपूर्णादहंभाव समावेशात् यतः प्रमाता अतः
 परिपूर्णाहंभावः स्वरूपसमावेशात्मक
 प्रमातृतत्वेनोद्भूतकाल क्रमत्वात् स्वात्मनीय स्वविषयेषु भावेष्वपि
 काल क्रममाभासयति । योऽहं बालोऽभवं तत्सहभावीय
 घटाभासोऽप्यभवदिति सकृद्विभातम् । अविरतं प्रकाशमान
 इत्यनया वायो युक्त्या संविद्रूपः प्रमाता यः कालक्रमो न भवति
 तस्य स्वात्मनि तदपेक्षया भाव जातोऽपि न भवति । तद्वेद्य भावं
 तत्र प्रमातर्यभेदेन स्वाङ्गत्वेन भातीति एकश्लोकार्थः ।

एवं परिमितस्य प्रमातुः स्वात्मानि भावेष्वापि कालक्रमोऽस्ति ।
अपरिमितस्य स्वात्मानि भावेष्वापि च नास्तीति प्रतिपाद्य
देशकालक्रमोऽपि परिमितस्यैव प्रमातुस्तद्विषयेषु च भवति । न
त्वपरिमितस्य स्वात्मानि विषयेषु च नास्तीत्याह - एवं देशक्रमोऽपीति ।
मूर्तिवैचित्र्यत इत्यादि उक्तरूपो देशक्रमोऽपि परिमितस्य शून्य
प्राणबुद्धिदेहरूपस्य प्रमातुः इह देवगृहेतिष्ठामि
अरण्येतिष्ठामीति स्वात्मनिभाति स्वापेक्षया यद्वेद्यं
ममसंयोगेन परिमित्येन सामीप्येन वर्तते तदन्तिकमितरदूरमिति
भावेष्वापि देशक्रमोऽस्तमितस्य तु स्वरूपे सत्ताशून्यस्य
शिवादिक्षित्यन्त विश्वपूर्णस्य संवित्तत्त्वस्य भावाः स्वात्मना
अहमहमिदमित्युक्तनीत्या अहं भावेन यतो भान्ति ततः पूर्णः
अपरिच्छिन्ने स्वरूपे सत्ताः पूर्णाहंभाव स्वरूपाः । अत्र हेतुः
अमितस्य स्वात्मा तथाभूतः अपरिच्छिन्ने स्वरूपे सत्ता इति अपरिच्छिन्ने
सत्ताकेन स्वात्मना सह स्वात्मैवभान्ति इदममित प्रमातृतत्वं
गह्वमित्यन्यत प्राङ्गणमित्यन्यत् इत्युक्तरूपामूर्तिः आदित्यादि
सञ्चारात्मक क्रियातः तत्कृतात् कालतस्तास्मिन् तत्त्वे सर्वं
नीलपीतादिकं वस्तु सर्वतः पूर्णं संविन्मयत्वेनैकैकस्य वस्तुनः
संविद्वत् सर्वात्मकत्वात् । इह क्रियाप्रसंगात् कालक्रमः प्राकराणिकः

क्रियाशक्तिनिरूपणप्रकरणे क्रियाविजृम्भात्मकत्वात् आदौ
निरूपयितुं योग्य इति कालः सूर्यादिसञ्चारः इत्याद्युक्तम् ।
कालक्रमप्रसङ्गात्तद्वृष्टान्तत्वेन देशक्रमोऽपि
मूर्तिवैचित्र्यत इत्यादिना निरूपितः । दृष्टान्त
दार्ष्टान्तिकयोर्मध्ये दृष्टान्तस्तु पूर्व वाच्य इति नीत्या
वैचित्र्यनिरूपणावसरे देशक्रमस्य कालक्रमात् पूर्वमेव
मूर्तिवैचित्र्यत इत्यादिनादेशक्रमस्य स्वरूपं प्रदर्शितम् ।
पश्चात्क्रिया वैचित्र्यनिर्भासादित्यनेन दार्ष्टान्तिकरूपः
कालक्रमोऽपि दर्शितः । उपसंहारे तु सर्वत्राभासभेद इत्यनेन
प्राकरणिकस्य कालक्रमस्यादौ निर्देशः । अनन्तरं देशक्रमोऽपि
भावेष्वित्यनेन प्रासङ्गिकस्य देशक्रमस्यापि निर्देशः कृतः ॥
नन्वेवमिति । सर्वत्राभासभेद इत्युक्तनीत्या विच्छिन्नाभासः
प्रमातृसंबन्धीकालक्रमे अविच्छिन्नाभासे प्रमातरि न भवति चेति
तस्मिन् क्रियापि नास्तीत्यायातम् । तस्याः
कालक्रमाश्रयत्वादित्याशङ्क्यैवंभूत विच्छिन्नाभासं
प्रमातृतत्प्रमेय भेदावभासनमेव तस्य क्रियाशक्तिरित्याह - तथा
विज्ञातृविज्ञेय भेदो यदवभास्यते । इति । तथेति
देशक्रमकारिणामूर्तिभेदेन कालक्रमकारिणाक्रिया

भेदेनोपलक्षितः विज्ञातृविज्ञेय भेद इति विज्ञातृशून्यादेः
 प्रमातुः अन्योन्यते घटादेश्च अहं चैत्र एव नमैत्रो न घट इति ।
 एवं घटादेरपि अयं घट एव न पटः न चैत्रः इत्यन्योन्यतः
 प्रमातृश्चयो भेदः तस्य द्विविधस्य भेदस्यावभासनं यत् ।
 अवभासनं नाम परमेश्वरस्यैवंभूत विज्ञातृविज्ञेय
 भेदावभासनेच्छाया सा ईशितुरपि निर्माणशक्तिः क्रियाशक्तिः । न
 केवलं शून्यादिप्रमातृ प्रमेय संबन्धिन्येव क्रिया भवति ।
 तदुभय निमातृरी शितुरपि संबन्धिनी किं चैवं विदुष इति । एवं
 स्वनिर्मितं ज्ञातृज्ञेयं भेदं स्वभित्तौ संस्थाप्य स्वयमेव वेत्ति
 स्वस्मिन्नेव तस्यास्फुरणादित्येतद्वेदनमपि तस्य क्रियाशक्तिः ।
 घटादिग्रहकाले त्वित्युक्त नीत्या वेदनस्यापि क्रियामयत्वात् परमेश्वर
 एव शिवादिक्षित्यं तस्य विश्वस्यावभासिता वेत्तेति चायातम् । किंत्विति ।
 भगवत्येवं भूतद्विविधक्रियाशक्तिविशेषद्योतकम् । इहेति ।
 अस्मिन्ननुत्तरदर्शने तत्त्वतः सदाशिवादीनामपि
 कारणभूतस्य शिवादि क्षित्यन्ततत्त्वग्रामे अप्रतिहत स्वातन्त्र्यरूपा
 अपरिच्छिन्न ब्रह्मादिस्वातन्त्र्यविलक्षणत्वात् देशकालशून्यत्वात्
 विश्वव्याप्तविश्वतोदिताविच्छिन्नस्वात्मविमर्शमयी अन्तः
 कृतानन्तविश्वनिर्भरत्वात्स्वव्यतिरेकेण

कस्याप्यभावादनन्योनमखु ता रूपेच्छैव क्रियेति । एवमिच्छैव
 हेतुता कर्तृता क्रियेत्यधिकारे उपसंहरिष्यते । मायापदेऽपीच्छायाः
 क्रियात्मकमेवोपपादयति । चैत्रमैत्रादेः प्रमातुरपि
 इन्धनचुल्यादिसंपादनात् पूर्वमेवान्तः पचामीति या इच्छा जायते
 सैवोदनपाकादिस्पन्दन पर्यन्तीभूतत्वात् क्रियेत्युच्यते ।
 तत्रतुतदिच्छाविच्छेदात्मकः क्रमोनकश्चिददृश्यते । एवमिति । चैत्रादेः
 पचनक्रियाक्रमाभावात् परमेश्वरस्यापि शिवादिक्षित्यन्त
 विश्वनिर्माणे ईशे निर्माता भवामि तादृग्विध विश्वात्मना भासे
 तस्य भासयितास्मिताद्विश्वमन्तः संहृत्यस्फुरामि ।
 सदात्रिभुवनाहार तृप्ताय भवतेनमः ।
 इत्युक्त नीत्या स्फुरामि पूर्णे पूर्णत्वात् आनन्दघन तया
 समुच्चलत्तया स्पन्दे एवं भूतमात्मानं प्रत्यवमृशामि आत्मनः
 संस्कार शेषतया स्थितं विश्वात्मत्वे नामृशामि विमृशामि इति
 सृष्ट्यादि पञ्चकृत्यं
 परमार्थतत्त्वमित्येतावन्मात्रतत्त्वमिच्छात्मकं विमर्शनं यत् तत्र
 न कश्चित् क्रमः । प्रमातृ प्रमेय क्रम उल्लसतु इत्यमुनापारमेश्वरेण
 वाक्येनतै द्विमर्शनमेवोच्यते । तत्रापीति । पारमेश्वरे विमर्शने चैत्र
 मैत्रादि वचनात्मक विमर्शवन्न कश्चित् क्रमः । यथा पचमिति

इच्छात्मकं विमर्शनं चुल्लिसंपाद्याद्योदनपाकपर्यन्तास्पन्दनात्मतां गतं
मध्ये तद्यचुल्लु संपादनादिक्रमेणोपपत्तिः-

- तथा भगवदिच्छापि शिवादिसकलान्तप्रमातृमनीषाषुद्युपस्थान्त
प्रमाणशब्दादिगन्धादि सूक्ष्म व्योमादिकमित्यन्त

स्थूलप्रमेयवर्गभेद पर्यवसिता इत्यनेन निर्माणरूपा क्रियाशक्तिरुक्ता ।
तत्पर्यन्ततां प्राप्ता तत्प्रमातृप्रमाणप्रमेया क्रमे

वेदनरूपाक्रियाशक्तिरुक्ता । तत्क्रमोपश्लोष्टाभाती त्यत्र

दृष्टान्तमाह- दर्पणतलमिवेति । यथास्वान्तः प्रतिबिम्बरूपेण

विततं प्रवाहता नदी प्रवाहक्रमेण समश्लिष्टं भाति इत्यनेन

दृष्टान्तेन भगवते निर्मितः प्रमातृ प्रमाणप्रमेयात्मकः

प्रपञ्चः भगवतो त विम्बरूपतया भातीत्यर्थः ।

यद्वक्ष्यति- चेतनो हि भावान् स्वात्मनि

प्रतिबिम्बवदाभासयतीति सिद्धान्तः । इति दर्पणस्य जडत्वात् स्वात्मनि

तन्नदीप्रवाहक्रमवर्तनसामर्थ्यरूपेच्छा न भवति । किञ्च

दर्पणस्तस्मिन् प्रवाहं नदीप्रवाह क्रममपि न जानाति । अत्र

नैर्मल्यमात्रमवलम्ब्य दर्पण दृष्टान्तः । परमेश्वरस्य तु

शिवादिक्षित्यन्त निर्माण सामर्थ्यरूपा तत्स्वनिर्मित

विश्वप्रतिबिम्बनक्रियोपरागवेदनात्मिका इत्युभयथा

इच्छारूपाक्रियाशक्तिः । एवं कालक्रमवत् देशक्रमोऽपि भगवत एव
मूर्तिवैचित्र्यरूपं निर्माणं तन्निर्मित देशक्रमोपराग

वेदनञ्चास्तीति वाच्यम् । तत्र क्रमरूपयोपरागवेदने अन्यैरिच्छैव
ज्ञानशक्तिर्भवतीत्युच्यते । इह अस्मिन् दर्शने । घटादिग्रहकाले तु
घटं जानाति सा क्रिया । इत्युक्त नीत्या सा दृक्छक्तिः क्रियाशक्त्यैव
स्वीकृता क्रियाशक्तिरेव ज्ञानशक्तिः सैवेच्छाशक्तिरिति पिण्डार्थः ॥

अक्षरार्थस्तु तथेत्यादि । ततोऽपि तस्य

क्रियाशक्तिरित्यन्तग्रन्थार्थः अन्वये दर्शितः । अत इति । सत्यप्रमातरि

भगवति कालक्रमा भावेन भासनविच्छेदयोगात् क्रमाश्रया

क्रियास्थूलदृष्ट्या यद्यापि भवेत् क्रियानुपपत्तिशङ्का । किंत्विति ।

तथाप्येवमिति क्रमरूपक्रिया निर्माणसामर्थ्येन

क्रमरूपक्रियोपरागवेदनेन च क्रियोपपन्नेति शिवम् ॥

इति प्रत्यभिज्ञा सूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां नवममाह्निकं सामाप्तम् ॥

॥अथ दशममाह्निकम् ॥

विरोधमित्यादि भावानां संबन्धि प्रमातृ प्रमेयात्मनाम्

स्वात्मन्येकैकरूपाणामपि देशकालाकार संभिन्नत्वेन भेदं स

एवायमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वादभेदम् । एवं भूत भेदाभेद

कृतं चैकस्यानेकरूपं पुनर्विरोधं पुनस्तस्यैवानेकस्य

प्रत्यभिज्ञाविषयैकतारूपमविरोधञ्च -

या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।

इच्छा त्वं तस्य सा देवी सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ॥

इत्युक्त नीत्या अविनाशिन्या स्वव्यतिरिक्तया पराभट्टारिका स्वरूपया
इच्छाशक्त्योपपादयन् स्वात्मनि स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयतीत्युक्तनीत्या
स्वात्मन्येवोन्मीलयन्मन्त्रतत्त्वविदिति घटगता भासः

भेदाभेददृष्टिरेव परमार्थाद्वयदृष्टि प्रवेशे

उपायः समवलम्बनीयः । न तु व्यवहारोऽप्ययं

परमेश्वरस्वरूपानुवेशविरोधीति वक्ष्यमाण नीत्या स्वयं
विश्वोत्तीर्णाविश्वमयतया एकानके रूपत्वात्स्वाङ्गभूतानां

भावानामपि संबंधि एकानेकात्मक स्वस्वरूपमयं

पूर्णाहन्तारूपं मन्त्रतत्त्वं वेत्तीति क्रियाशक्तेरेवायं

सर्वोर्विष्फारः इति वक्ष्यमाण नीत्या

तदेव तद्विकास भूतस्य तं शिवं स्तुमः ॥

यदुक्तम् । किन्तुनिर्माणशक्तिः सा इत्यनेन भगवतो निर्माण

शक्तिरप्रतिहतस्वातन्त्र्येति । तदेव निर्माण स्वातन्त्र्यमेव

क्रियाशक्तेरेवायं सर्वोर्विष्फार इति वक्ष्यमाण नीत्या

तद्विकासभूतस्या प्रतिहत स्वातन्त्र्यमेवा न हि नित्यानुमेयेन

कश्चिद्व्यवहार इति पूर्वोक्तं नीत्या नित्यानुमेय बाह्यार्थ
वादिदर्शनानुपपद्यमानस्य क्रियासामान्यादि पदार्थराशेः
समर्थनमुखे निर्वाहयितुं क्रियासंबन्धेत्यादि
श्लोकसप्तकेनाहिकं प्रस्तूयते ॥

तत्र प्रथमश्लोकेन तत्रैकमान्तरं

तत्त्वमित्यादिश्लोकषट्खेकसूत्रकल्पे नैकानेक वस्तुनिष्ठत्वात्
स्वयमप्यनेक रूपस्य क्रियादेर्बाह्यवाद एकं चेदनेकं न भवति ।
अनेकं चेदेकं न भवति इति

विरुद्धधर्माध्यासदूषणेनानुपपद्यमानस्यापि वपुरव
इयमर्थनीयमिति प्रदर्श्यते द्वितीयेन । तत्पूरकानेकवस्तुनिष्ठे
क्रियादावेकानेक स्वरूपोपपत्तिः सूच्यते तृतीयेन । घट चैत्रादि प्रमेय
प्रमातृ दृष्टानां क्रियादीनां परमार्थ सत्यत्वेन
निर्विकल्पकसंवेदनसंवेद्यत्वेऽपि विकल्पकाल एव स्फुटमेषां
रूपामित्युच्यते चतुर्थेन । एषामान्तरेकत्वं बहिरनेकत्वं
पञ्चमने बहिरवैकानेक रूपत्वमित्येकानेकताया विभागश्चिन्त्यते ।
तत्राप्यन्तरके त्वं स्वत एव सिद्धं षष्ठेन क्रियासंबन्धेति
प्रथमसूत्र सूचितसंबन्ध स्वीकृतानां

क्रियाकारकभावादीनामिति कारक सप्तक व्यापिनी । क्रियाकारकभावात्मनः

संबन्धस्यादिशब्देनावध्यवधिमद्भावान्वयालम्बयो :

दिक्कालबुद्ध्यात्मना संबन्धयोः स्वरूपमुच्यते सप्तमेन क्रियादीनां

घटादिवदर्थक्रियायामुपयोग उच्यत इति सङ्क्षेपः ॥

नन्विति । किन्तु निर्माणशक्तिस्सा इत्यनेन विचित्र विज्ञातृविज्ञेय

भेदाभासनरूपा भगवतो ज्ञानक्रिया निर्माणशक्तिरुक्ता ।

तथा यन्निर्मियते तस्य निर्मीयमाणस्य वस्तुनः प्रमातृ प्रमेय

वैचित्र्य क्रम उल्लसतु । इति वाक्यनीत्या अवभासतैव निर्माणं नान्यदिति

पकार, भकारादिवत् विश्वनिर्माणे करचरणादिव्यापारान्तरं न संभवतीत्येव ।

सा चेति । निर्माणरूपानुभवभासनात् द्विचन्द्रादेरपि तथैव प्रकाशमानत्वात् ।

अस्तिनीलादेरपि नीलादिनिष्ठस्य क्रियासंबन्ध सामान्यादेरप्यास्ति ।

ततश्चेति । अवभासनासाम्यात् द्विचन्द्रादौ च क्रमेणा

सत्यं सं प्रतिसत्यमिति यो व्यवहारः सकथं सङ्गच्छेतेति । एषां

त्रयाणामपि निर्मेयत्वाविशेषादित्याशङ्खेक्य नीलादीनां तावत्

सत्यत्वं नीलादेः सत्यत्वं सर्ववाद्यभिमतमिति निश्चित्य

क्रियादेर्विज्ञानवाद्यभिमतमसत्यत्वं नोपपन्नमिति वदन्

द्विचन्द्रादीनां त्वित्थमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण सत्यत्वमिति

सूचयन्नाह - एकानेक वस्त्वाश्रयाः संबन्ध

सामान्यद्रव्यादिक्कालबुद्धयः स्थैर्थोपयोगाभ्यां सत्यामताः

स्थैर्योपयोगावित्यनेन द्विचन्द्रादेः स्थैर्योपयोगाभावादशक्यत्वं
सूचितम् । अत्र स्थैर्यं नाम देवदत्तो गच्छतीत्यत्र
ग्रामप्राप्तिपर्यन्तं द्विचन्द्रादि परामर्शवन्मध्ये
विच्छेदाभावः ग्रामप्रप्त्यादिरर्थाक्रिया तस्यामुपयोगः
कांचनघट इति घट प्रतितिपर्यन्तं काञ्चनत्वशुक्लगुणः
तदनुस्सूत्यादिसंबंधव्यवहारः स्थैर्यमुपयोगः , ममघटः कांचन
इत्याह्लादकत्वम् । एवं सामान्योदरपि द्रष्टव्यम् ।
यत्र विश्रान्तिमासाद्येत्युक्तनीत्या शिवादिक्षित्यन्त विश्वविचित्र
सृष्ट्यादिक्रीडाविजृम्भितहेतु क्रियाशक्तिविश्रान्तिभित्तिभूतात् ।
चित्तत्वादन्यत्र मायापदे चैत्रो ब्रजति तण्डुला विक्लिद्यन्ते एधो ज्वलतीति
कतकृ मर्करणादिषु वर्तमाना या क्रियाबुद्धिस्तस्यां क्रियाबुद्धौ
एकानेकाश्रया मता इत्युक्तनीत्या एकानेकरूपं
चैत्राद्यर्थालंबनं चैत्राद्यर्थस्यैकानेकत्वमेव प्रतिपादयति
तथा हीति । ब्रजंश्चैत्र देहः तत्तद्देशकालाकारभिन्नतयानकोऽपि
स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा विषयाः एकरूपतामपरित्यजन्नेव निर्भासते
क्रियायास्तदेकानेकरूप चैत्र देहात् स एव चैकानेक रूपोऽर्थः
क्रियेत्युक्तम् । एकानेकरूपचैत्रदेहाश्रयत्वात्
स्वयमप्येकानेकरूपा न तथैवेति गच्छन्तमेकानेकरूपं

चत्रै देहमवलंब्य क्रियाबुद्धिरेकानेकरूपत्वेन प्रतिभासनात्
 पारमार्थिकी सत्या । द्वि चन्द्रादि तु तथा भासमानमपीति । अक्षिदोषात्
 द्विचन्द्रत्वेन भासमानमप्युत्तरकालं द्विचंद्रोदयमिति प्रमाण
 व्यापारानुवृत्तिरूपस्य स्थैर्यस्य द्विचन्द्रोनास्तीत्येवं रूपेण
 केनचिदुन्मूलनेनासत्यम् । इहेति । क्रियाबुद्धौ पुनश्चैत्रश्चलतीत्येवं
 भूतोऽनुवर्तमानो विमर्शः द्विचन्द्रादिवन्मध्ये न चलतीति
 केनचित्प्रमाणेनोन्मूल्यमानो संवेद्यते । द्विचन्द्रादि तु
 द्विचन्द्रदृष्टे रक्षिदोषातस्तदानीं भवादनेनायं
 द्विचन्द्रस्तिमिरवशादुपप्लुतनयनः परमे वं वेत्ति
 वक्ष्यमाणनीत्या पश्चाद्भाविन्मुद्वेजने च यद्युपयोगि ।
 अथवा - तदानीमेवतद्विचन्द्रं द्रष्टर्येवसममीपवर्तिनो
 बन्धुजनस्यायमेवमुपप्लुतनयनो जात इत्युद्वेजने ,द्विचन्द्रमानी तु
 तत्र चन्द्रालोकनेनाध्यवस्यति । अपरेणैकचन्द्रक्रियमाणार्थ
 क्रियाधिकारत एव द्विगुणमर्थक्रियां तत्र द्विचंद्रालोकने
 नाध्यवस्यतीति तस्यां द्वितीययामर्थक्रियायामसौ
 द्विचन्द्रो नोपयुज्यते । ब्रज्यायां तु गमनक्रियायां चैत्रो योयमेव
 ग्राम प्राप्तिरूपार्थक्रियामध्यवस्यति द्विचन्द्रप्रतीतिवन्नायं
 द्विचन्द्र इति मध्ये वैकल्पपरहितायां ग्रामप्राप्तावस्याः

प्रव्रज्यायाः उपयोग इति स्थैर्यार्दुपयोगाच्चैकानेक
 चैत्रादिवस्त्वाश्रयत्वादेकानेकरूपक्रियातत्त्वावलम्बना बुद्धिः
 स्थैर्योपयोगादेतत् सत्यत्वं संबंधादिकालपर्यन्त बुद्धिषु
 वाच्यमुत्तरकारिकासु स्फुटी भविष्यति । नन्विति । यस्य कस्यचिद्वस्तुनः
 परस्परविरुद्धयोरेकत्वानेकत्वयोः सद्भावेऽङ्गी क्रियमाणे
 एकस्यानेकत्वं बाधकम् । अनेकस्यैकत्वं
 बाधकमित्येकत्वानेकत्वयोर्बाधक प्रमाणकृत
 स्थैर्योन्मूलनप्रकार इत्याशंक्य तत्परिहर्तुमाह - तत्रेति । तेषु
 क्रियादिषु । तत् प्रमाणभूतम् । आन्तरमन्तर्मुखरूपं तत्त्वम् । एकं
 तदेवेन्द्रिय वेद्यतां प्राप्य ॥ इहामुत्रेति देशतः अधुना तदानीमिति
 कालतः कृशः स्थूल इत्यादि स्वभावतः सा कलितं अनेकतां याति ।
 तत्रेति । तेषां सत्यत्वे स्थिते सति । तत्रेति । तयोरेकत्वानेकत्वयोर्मध्ये
 एकत्व मेव मनेकत्वमिति वक्ष्यमाण प्रकारेण योजनम् ।
 देशाद्याभास मिश्रतायामन्तः करणैकवेद्यत्वे
 चिन्मात्रतायां चानेकत्वमाभासान्तरमिश्रतायामुभयकरण
 वेद्यत्वे चिदतिरिक्ताभासने चेति एकानेकत्वयोः स्फुटो न विषयभेदः ।
 एकानेकवस्तु निष्ठायाः क्रियाया एकानके त्वं सत्यमिति
 व्यतिरेकदृष्टान्तमुखने दर्शयति । इह चैत्रमैत्रादेर्गमनक्रियायां

चत्रै चलति दृष्टे , अयं चैत्रः न चलतीति बुद्धिर्नजातुचिज्जायते ।

तस्माच्चलतश्चैत्रस्य तत्तद्देशकालाकार विशिष्टत्वादनेकत्वं स
एवाय मिति प्रतिभासादेकत्वमित्येकानेकरूप चैत्राश्रितत्वात्
संबन्धिनी क्रियाप्येकानेकरूपा । एवं भूत रूपा

क्रियाबुद्धिगन्तव्य प्रदेशप्राप्तेः पूर्वमेव मध्ये रजतमिति
निवर्त्यते । तथा नैषा - पुनरपि

व्यतिरेकदृष्टान्तेन दृढीकरोति - रजत बुद्धिवत् द्विचन्द्रेऽपि नायं
द्विचंद्रस्तिमिरवशादहमुपप्लुतनयनः परं केवलमेव
द्विचन्द्रमिति वेद्मीति भवति ।

भवता एकमेव कथमनेकं भवतीति यत्तूक्तं तत्र प्रश्ने
एकस्यानेकभवनप्रकार उच्यते । अङ्कुरादिं प्रतिकरणभूतं
बीजाद्येवघटादिं प्रतिकथं कारणं भवति । अथोच्यते
विषयभेदात्तथेति बीजहेतुरङ्कुरोऽन्यः मृज्जन्यो इत्येवं
स्वस्वकार्यरूपयोर्विषययोर्भेदात् बीजमङ्कुरस्यैव कारणं
नघटस्येत्युच्यते चेत्तर्हि उक्त लक्षण भेदे एतदिति बीजस्याङ्कुरं
प्रतिकारणत्वं घटादिं प्रत्यकारणत्वं च न विरुध्यति ।

अयमवसरः समयः कने वितीर्णः बीजादेः कारणाकारणता
परामृष्टबीजमङ्कुरं प्रत्येव कारणं भवति । न तु घट इत्येवं

भूतेन स्वानुभवेति चेत् चलतीत्यादावपि चलतो देवदत्तस्य
 तत्तद्देशकालाकारभिन्नत्वादनेकत्वं स एवायानिति
 प्रत्यभिज्ञाविषयत्वादेकत्वमिति वस्तुत एतत्त्वानेकत्वे
 स्वसंवेदनमेवास्माभिः प्रमाणीकृतमिति किमिति न सहाते । अत्रै
 कत्वानेकत्वे विषयभेदोऽपि वक्तुं शक्यत एव । तथा हि -
 देशकालादीनामाभासान्तरेणासंवेदने
 तच्चत्रै ादिरूपमेकाभासमात्रम् । अत एवेति ।
 एकाभासमात्रत्वादेवेशापेक्षायोगात् अनुवर्तमानमविच्छेदेन
 स्फुरन् आन्तरमन्तर्मुखम् तथा भूत इति ।
 देशाद्यविशिष्टैकाभासमात्र ग्रहणोचितान्तः करणवेद्यतया चान्तरं
 तथा विधान्तर्मुख स्वरूपा परिच्युते स्तत्त्वं
 परमार्थभूतं । किञ्च गुणादि स्पन्द निष्यन्दाः सामान्यस्पन्द संश्रयात् ।
 इत्युक्तनीत्या सामान्यस्पन्दरूपत्वेन
 निखिलव्यक्तिरूपाभासान्तरयोगेन तन्न सहिष्णुत्वाच्च तत्त्वं
 सर्वानुस्यूतमेकमिति च प्रतीयते । तदेवेति । एषामान्तरं तत्त्वमेव
 इहामत्रुति देशाभासेनाधुना तदानीमिति कालाभासेन कुशः स्थूल
 इत्यादिना स्वभावाभासेन च मिश्रीभूतम् । अत एवानके मिति
 बाह्येन्द्रियवेद्यतायां प्रतीयते । किं च

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य इत्यत्र सत्स्वामिवदेकमविभक्तं
तादृग्विधं विश्वमेवान्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वमिति
वक्ष्यमाणकार्यकारणभावतत्त्वदृष्ट्येति वस्तुन एकानेकत्वे पुनरपि
स्पष्टीकृत देशकालादि -

स्यैवैकत्वमाभासान्तरमिश्रतायमित्यादिना स्फुटो विषय भेद
इत्यन्तेन ग्रन्थेन वस्तुन एकत्वानेकत्वे दृष्ट्या पुनरपि विषय -
तथा त्वं सहजमेकत्वं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा न
बलादेव यथा बीजात्मनः कारणाकारणवदुपादानसहकारि वदिति
श्रथैकस्यैव बीजात्मनो वस्तुन अंकुरं प्रतिकारणं घटादिं
प्रत्यकारणत्वमिति कारणाकारणात्मकं द्विरूपं प्राप्तम् ।
किञ्चैकस्यैवमृदात्मनो वस्तुन : घटं प्रत्युपादानत्वमङ्कुरं
प्रतिसहकारित्वमिति द्विरूपं प्राप्तं तद्वदेकस्यैव वस्तुन :
अन्तरन्तःकरणैकविषयत्वादेकत्वं
बहिर्देशकालाकारकलितत्वेनानेकत्वं इत्येकत्वानेकत्व विरोधो न बाधकः ।
अथ बीजमङ्कुरं प्रतिकारणं घटादिं प्रत्यकारणम् ।
आदिग्रहणात् घटं प्रत्युपादानकारणमङ्कुरं प्रतिसहकारि
कारणमित्येतादृग्व्यवहार मात्रं न वस्तु स्वरूप परामर्शं तत् ।
तर्हि माया पदेऽपि वस्तुनश्चिन्मयत्वेऽपि अन्तरेकं बहिरनेकं

नीलं पीतमाविकल्पकं सविकल्पकमित्येकानेक
नीलपीताविकल्पसविकल्पकः ज्ञातृज्ञानादिकं सर्वं
व्यवहारमात्रमिति भवदुक्तमस्मदुक्तं च सर्वं समानम् ।
तदेतदिति । एकानेकत्वं तदेवेन्द्रिय वेद्यतामित्येवकारेणोक्तं तदेव
विवृणोति - तत्रेति । तेषु पूर्वोक्तेषु क्रियादिषु यदान्तरं तत्वमिति
तदाश्रयभूतमहं तारूपमेकं तत्त्वं यत्तदेवेन्द्रियवेद्यतं ।
प्राप्य देशादिभेदवद्वहिरेकतां यतीति संबंधः ।
तत्रेति वा सत्यत्वे स्थित इत्यादि इति वा
योजनेत्येतदन्तमन्वय एव दर्शितम् ॥ नन्विति ।
अन्तर्बहीरूपतया एकानेकत्वयोर्विषयभेदेऽभ्युपगम्यमाने
तद्वस्तु यदैकमिति प्रतिभाति तदैव नानेकं भाति ।
तस्यैवानेकत्वेन प्रतिभासे यदा तदेवानेकत्वेन
प्रतिभाति तदैकत्वप्रतिभासो नास्तीति कथं वस्त्वैकानेकरूपं स्यात् ।
एकस्यचिद्वस्तुनः एकानेकत्वे गृह्यमाणे सति यगु पदेवैकत्वानेकत्वा
भावादेकानेकत्वं न भवतीत्यर्थः ।
तदेव प्रतिपादयति - तथाहीति । गच्छंश्चैत्र केवलं
बाह्येनेन्द्रियेणैव तत्तद्विचित्रदेशगोऽनुभूयते ।
तस्मिन्नेकास्मिंश्चैत्र देहेऽनेकत्व हेतु

भूतदेशकालाद्याभाससंमिश्रीकारं

प्रतिवस्तुमात्रप्रतिभासरूपस्यदेशकालाद्यविशिष्टवस्तुमात्रविषयस्य
अनिर्विकल्पस्य व्यापारो नास्ति । सहसोपनिपतितविषयवशोत्पन्नस्य
निर्विकल्पः स्यात् तद्विषयविशेषणः भूतविकल्पसमयभाविनं
देशकालादिं प्रतित्यविचारकत्वात् । सर्वश्चायं
विकल्पोऽनुभवमूलः इत्युक्तनीत्या तत्पृष्ठपातिनामानसे नापि
विकल्पेन तथाभूतमेकानेकं वस्तु नैव स्मृश्यते । किन्तु नैसर्गिके
ज्ञाने बहिराभासनात्मनि ।

पूर्वानुभवरूपस्तु स्थितस्तत्स्मरणादिषु ॥ इत्युक्तनीत्या
निर्विकल्पक विषयवत्त्वात्तस्य इति कयाधिक्येति इति निर्विकल्पधिया
सविकल्पधियेवेति अनात्ववादिनः ज्ञानसन्तानमेव
तत्त्वमितिमन्यमानस्य परस्य व्यामोह निबर्हणायाह - तद्द्वया इति ।
चत्रै घटादेर्वस्तुनः । तदिति पूर्वोक्तम् । एवमेकत्वानेकत्व
द्वयमवलम्बन्त इति तद्द्वयावलम्बना एता इति क्रिया संबंधेत्यनेन
ग्रहणकसूत्रेण सूचिता तत्क्रियाद्याश्रय प्रमातृ प्रमेय
व्यापारमयी व्यापार स्वरूपा क्रियाधिबुद्धिः ।
नन्विति । निर्विकल्प विमर्शानन्तरभावि अध्यवसायात्मक
निश्चयः सन्नन्तःकरणमेव करोतीति संकल्पोऽभिमाना

ध्यवसायात्मकः स्वेस्वेव्यापारसाधन मन्तःकरणमेव करोति ।

इह ज्ञानमालाया इति । अनुभवादिरूपाया

ज्ञानशक्त्याद्याहिक त्रयनिरूपिताया ज्ञानमालायाः । अन्तरिति ।

अन्तां रूपत्वेन सूत्रकल्पधारकः जीवितभूतः कश्चित्प्रमातास्तीति ।

प्राणिति । एकाश्रयनिरूपणाहिके उपपादितम् । स च प्रमाता महेश्वर

निरूपणेनाष्टमेनाहिकेन स्वतन्त्र इत्यपि निर्णीतम् । स च सद्गुरु

कटाक्षवेद्येन विगलित मायाकालुष्यो यदा भवति

तदाविशुद्धस्वभावः शिवात्मा इदन्ताप्रतिभारूपे मायापदे पुनः

शिवैकरूपोऽपि तयातिरोहितत्वात् चैत्रोऽहं मैत्रोहमिति संकुचित

स्वभावः पशुः अस्य पशुरूपस्य प्रमातुर्मनस इति प्रोक्तः

रूपस्यान्तः करणस्य समुल्लासावसर इति सङ्कल्पाभिमानादि

स्वस्वव्यापारं प्रतिसम्यगुल्लासावसरे अहमत्रयः अस्मिन्काले

वर्तमानः एवमाकार इति विकल्प भूमिकायां स्फुट उल्लासः

देशकालाद्याविशिष्टाहमिदमित्यैन्द्रियके निर्विकल्पके

अप्रत्यभिज्ञानतोऽपि प्रथमं देशकालाविशिष्टमेवेदमिति प्रथाकाले

अहमिदमिदमहमित्यस्यैव सदाशिवेश्वरदशाभुदयात् एवं

भूतमैन्द्रियकं निर्विकल्पं विकल्पबुद्धिरूपवान्

क्रियासंबन्धादीन् न करोतीत्यर्थः । साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति

विमर्श इत्युक्तनीत्या एवं भूताविकल्पकबोधा बहिर्गतस्य
विमर्शव्यापारः अनुव्यवसायीति अनुपश्चाद्भावित्वाद्यवसायि
शब्दं वाच्यं व्यवसायं निश्चयात्मकं विकल्पं विदधत् मन इति
अन्तःकरणमते ऽन्क्रियायं बंधादीन् करोति संपादयति ।
तदखेद्वयावलंबना इति । ते च विकल्पाः एकत्वानकेत्वरूपं
तदखेद्वयमालंबन्ते । इह स्मृति विकल्पे तावदर्थोऽध्यवसीयते ।
अन्यथा सुप्तमूर्छित कल्पतापत्तिः । एवञ्च यावदध्यवसायोऽर्थस्य
तावदर्थोदिति सामर्थ्यादियद्गुणगन्तव्यम् । यतसोऽर्थः प्रकाशते
अप्रकाशमानेऽध्यवसातव्ये अध्यवसायोऽन्धप्रायः स्यादित्यत्र न
हि विकल्पेषु प्रतिभानमस्तु सदित्युक्तं सत्ताप्रकाश्यमेव
द्वितीश्रीमत्तन्त्रवटधानिकोक्तनीत्या वस्तुनः प्रकाशतैववस्तुत्वं
स्वरूपं वस्तुन्यप्रकाशेति विकल्पस्य तस्मिन् वस्तुनीदं गञ्जु ऽफलं
वा वह्निर्वा । गुञ्जाफलमेव वह्निरिति ममैवेदं गुञ्जाफलमिति
क्रमेण मनोबुद्धयहंकारं व्यापसाध्यं व्यापारान्तरं न
युक्तम् । ततो बाह्ये बाह्यमित्यादि । अत इति वस्तुनः प्रकाश
परमार्थत्वादबाह्ये ज्ञानसन्ताने स्वतोऽसदपि बाह्यनीलादिशुक्तौ
रजतवदारोपयतीत्यादि वचो वस्तुशून्यं न परमार्थः ।
तच्चैतादिति तदेतत् प्रमेयं भ्रान्तित्वे चावसायस्येत्यत्रोक्तम् ।

अनुव्यवसायीत्युक्तमुद्दिश्याह - निर्विकल्पकप्रमाणादिज्ञानेन
 प्रकाशनीयं वस्तु कथं विकल्पः स्पृशेदिति भिन्न विषयत्वादिति
 परोब्रूयात् । भवेदेवमिति । प्रमातारं विना यदि विकल्पः
 स्वयमेव स्वतन्त्रो भवेत् तर्हि तदाविकल्पः निर्विकल्प विषयं
 स्वलक्षणं स्पृष्टुं [स्पर्शितुम्] न समर्थः । यावतेति ।
 विकल्पः प्रमात्रा विना विषयप्रकृतौ स्वतन्त्रो न भवति ।
 तस्मादसौ विकल्पः मानसं
 विकल्पज्ञानं प्रमातुरेव व्यापारः प्रमाताचायं घट इति
 पूर्वानुभवान्तर्मुखं संस्कारात्मक स्वसंवेदनरूपः । तस्य
 प्रमातुरयमेवेति अनुभवपृष्ठपाति निर्विकल्पकव्यापारे
 पूर्वानुभवत्वमिति पूर्वानुभूतं वस्तु तं देशं तं
 कालमित्येतत् तस्य वस्तुनः तद्विशेषणभूतयोर्देशकालयोश्च विमर्शं
 मनुज्ज्ञन्नेवास्ते यत् तदयं विमर्श एव संस्कारः प्रमातारि
 संस्कारात्मना वर्तमानः पूर्वानुभवः यावत्स्व विषय
 प्रकाशनात्मा तावत् तादात्म्यापन्नं स्मरणाद्यापि तथा निर्भासत
 इत्युक्तं नीत्या तादृग्विध पूर्वानुभवतादात्म्या पन्नः प्रमातृ
 व्यापारोऽपि विकल्पः तावत् पूर्वानुभवविषय एव । अत एव
 हेतारे ऽचार्यैः श्रीमदुत्पल देव पादैरुक्तम् -

पूर्वानुभवसंस्कारः प्रमातुरयमेव सः ।

यदपोहन - -----भव स्थितः ॥

इत्यादि प्रमातुरयमेव पूर्वानुभवसंस्कारः प्रमाता

अपोहनकालेऽपि पूर्वानुभवस्थित इति यत् तस्मादिति । प्रमातृ

व्यापाररूपत्वात् एकैकास्मिन् वस्तुन्येकत्वानेकत्व-

व्यो विकल्पात्माव्यापारः । व्यापारमयीति सव्यापार एव प्रकृतं

रूपं यासां तादृशीः क्रियादिकल्पनाः । इता इति ।

ग्रहणकवाक्यसूचिताः क्रियादिकल्पनाः मन एव करोतीति स्थितम् ।

तृतीयेन निर्विकल्पकसंवेदन संवेद्यत्वेऽपि विकल्पकाल एव स्फुटमेषां

रूपमिति पूर्वोक्तनीत्या विशेषणा विशिष्टघटमात्रा वभासादाव विकल्पेऽपि

सामान्यसंबन्धाद्याभासो यद्यापि तदेतिनिर्विकल्पावस्थायाम्

तथापि सामान्यादि स्पष्टतया न प्रकाशतो तदेव प्रतिपादयति -

तथापि हि सामान्यादीत्यनेन । घटगतं घटत्वं सर्वदेशगत

घटानुस्यूतमिति समानोपरञ्जकत्वेऽपि द्विष्टः संबंध इत्युक्त

नीत्या संबंधस्य द्विष्टत्वात् राज्ञः पुरुष इति वक्ष्यमाणनीत्या

राजपुरुषात्मकः संबन्धिद्वयोद्भवे गच्छतश्चैत्रस्य

क्रियायाः पूर्वापररूपपदविक्षेपात्मकः क्रमिकक्षणं

सन्तानात्यागे घटादेर्मुखादिकदम्बकावयव स्वीकारे अस्मादखे

घटादयं पटः पूर्वभागे स्थितः । अयं पश्चाद्भागे इति । तस्मात्
 चैत्रादयः मैत्रः पुरत एव जातः अयं पश्चाज्जात
 इत्यवध्यवधिमत्परिग्रहादौ इति क्रमेण सामान्यादेः कालान्तरस्य
 वस्तुनः स्फुरणान्मानसविकल्पग्राह्या एकानेकरूपाः
 सामान्यादयः इति स्थितम् । एवं चेति । असत्यं सत्यं संप्रतिसत्यमिति
 भवदुक्ता संवृति विकल्प ज्ञानं तद्वशादिति । परमार्थरूपः
 विकल्प बुद्धिमयत्वात् संवृतेरपि सत्यत्वमुच्यतम् । तत्संवृत्तिसत्यत्वं
 सत्यस्यैव तु प्रकार इति भवदुक्तेः संवृति सत्यरूपस्य
 क्रियादेर्द्विचन्द्रादिव नासत्यता । तत्र संवृति सत्य कथनेऽपि अयं
 क्रियादिकालपर्यन्तः सर्व एव संबंधः क्रियाशक्तिमच्याः
 संविदः एवावतरणक्रमः क्रियाशक्तिमयी संवित्
 क्रियादिरूपेणावतीर्य स्फुरतीत्यर्थः ॥ यथोक्तम् -
 यतो नासौ कश्चिद्भावं य एवं विकल्प्यते संविदेव हि तथा
 भानमेव तस्या ऐश्वर्यम् । इति । तत्र क्रियादावपि मूलभूतः क्रियादिः
 कालपर्यन्तः सर्वः संबन्ध रूप एव । तदेव प्रतिपादयति तथा
 हीत्यादिना समानानां घटादिव्यक्तीनां यदेकमनुस्यूतं भाति
 तद्वद्वत्वं सामान्यं गच्छतो देवदत्तस्य देशतः कालत
 आकारतश्च यद्वैतत्यं घटादेर्मुखाद्यवयवानामेकघट

स्वरूप विश्रान्तत्वाद्यदैक्यं तदाधारभूतलव्यास्या
 यद्वैतत्यं च सोऽवयवी इमं शैलमवधिकृत्वा अयं शैलः इत्थं
 पुरस्तादिति प्रागादिदिक् । अस्य चैत्रस्यायं क्रिया प्रतानःतस्य
 सहभावेन वर्तते गच्छतीति रूपो वर्तमानः कालः
 गमनादिरूपक्रियाप्रताने देवदत्तेन सहवर्तमाने अभूत् भविष्यदिति
 भूतादिः काल एकाश्रयरूपदेवदत्त निष्ठत्वादेकत्वेऽपि
 तत्तद्देशव्यास्या क्रियायामेकानेकरूपत्वम् । एवं
 सामान्यादीनामप्येकानेकरूपत्वं वृक्षादेर्वस्तुयत्तारूप
 प्रतिपदिकार्थपृष्ठपातिवृक्षस्तिष्ठति वृक्षेण स्थियते
 इत्याद्याधिकरणपर्यन्तं यावद्वपुर्भाति तत्सर्वं संबन्ध एव ।
 असौ संबन्धः क्वचित्सामान्यादि व्यवहारं
 व्यपदेशान्तरग्रन्थिसहितो तदानीं सामान्यादिसंज्ञया
 व्यवहियते । अत्र दृष्टान्तमाह - यथा सास्त्रादिमतां कपिलादि
 गोपिण्डानामनुस्यूतो गोत्वरूपः संबन्धो गाव इति
 बहुवचनात्मैक व्यपदेश सहिष्णुः तत्र व्यपदेशान्तर ग्रन्थिसहने
 सतः सामान्यादिना संबन्धस्य व्यवहार उक्तरूप
 व्यपदेशग्रन्थ्यभावे संबंधवाचो युक्तिरेव संबन्धः स इत्येव
 व्यवहियते । तत्र दृष्टान्तमाह - यथा सास्त्रादिमतां कपिलादि

गोपिण्डानांमनुस्यूतो गोत्वरूपः संबन्धो गाव इति
बहुवचनात्मकैकव्यपदेश सहिष्णुः तत्र व्यपदेशान्तर ग्रन्थिसहने
सतः सामान्यादिना संबन्धस्य व्यवहार उक्तरूप व्यपदेश
ग्रन्थ्यभावे संबन्ध वाचो युक्तिरेव संबन्धः स इत्येव व्यवहियते ।
अत एवेति । कारकाणां संबन्धरूपत्वादिष्टिहस्तादिभिः परिमेय
क्षेत्रमानं तस्य पूर्वापराभ्यां मानाभ्यां संबन्धम्
दिष्टिमात्रस्य क्षेत्रस्य पूर्वापर दशाभ्यां संबन्धः
प्रस्थद्रव्ययोः सम्बन्धः । प्रस्थद्रव्यगतस्य परिमाणस्य
पूर्वापरपरिमाणाभ्यां सम्बन्धः । फलादेरुन्मानस्योन्मेयेन
स्वर्णादिना सह संबन्धः । पूर्वापरान्मानाभ्यां चेति
प्रमाणपरिमाणोन्मानरूपम् । तत्र दृष्टिप्रमाण
परिमाणान्तरगतं चाणुत्व महत्त्वं सङ्ख्येख्या पृथक्त्वादि च यत्
तत्सर्वं लोकव्यवहाररूपं तत् सर्वं संबन्धस्यैव विजृम्बितम् ।
ये केचित्सामान्यादि सम्बन्धं घटवत्
पदार्थान्तरममंसत । ते ऽपि समवायं तत्राभ्युपजग्मुः ।
जीवितत्वेन समवायश्च संबन्धात्मा तदनुग्राह्य इति
संबन्धानुग्राह्यः समवाय इति केषाञ्चिन्मत १ तदेवाह -
समवायाख्यां तां शक्तिं सम्बन्धोऽनुगृह्णाति संबन्ध इति ।

उक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति - यदापि च कारकम् । क्रियाविमर्शविषयः

कारकाणां समन्वयः । इति वक्ष्यमाणनीत्या

तिष्ठतीत्यादिक्रियामुखप्रेक्षि सापि क्रिया स्वात्मनः प्राणेश्वरं

भूतादिं कालेमाश्रयति । सोऽपि कालस्तिष्ठत्यादि क्रियाद्वारेण

तत्तिष्ठत्यादिक्रियाश्रयभूतसर्वभावात्मासंबन्धमुद्धरयतीति

संबन्धाधीनेयं विचित्रा लोक यात्रा । यदाहाचार्य एव -

भेदा भेदात्मसंबन्धः सह सर्वार्थं साधिता ।

लोकयात्रा कृतिर्यस्य स्वेच्छया नौमि तं शिवम् ॥

रूपायाः सम्बन्धमयत्वात् सम्बन्धमेव प्रथमं निरूपयति ।

राजाद्याभासरूपाः पुरुषाद्याभासरूपाश्च भावाः

स्वात्मनिष्ठाः स्वास्मिन्नेव रूपे विश्रान्ताः । अत एवविविक्ताभाः

अन्योन्य भिन्नप्रकाशाः एकप्रमातरि

राजपुरुषाद्याभास ग्राहकेनान्योन्यान्वयरूपमैक्यं

भजन्ते यदा तदा त एव संबन्धि यत्पदमालम्बनं भवति ।

विविक्ताभा इति । उभयग्राहकप्रमात्रन्तः करणविश्रान्तेः

पूर्वं बहिस्तटस्थौ अन्योन्यासंपृक्तौ स्वात्मनि निष्ठा इति । अत एव

स्वात्मैव परिसमाप्तौ स्वस्वरूपमात्रविश्रान्तौ तदुभयग्राहक

प्रमातृभूमौ तदैक्यं गच्छतस्तदैक्यं

तत्प्रमातृतादात्म्यरूपं न भवति तयोः राजपुरुषयोः
राजपुरुषत्वविगलनापत्तेः । अपितु राजपुरुषेण परस्पररूपं
श्लेषात्मकं यगु पदेकदैवनिमज्जदुन्मज्जत्पुरुषराजाभासरूप
भेदाभेदं स्याते द्वयं वेलारोहणं लक्षणं समन्वयरूपं यदवै यं
गच्छतः तदा तावेवसम्बन्धीय आलम्बनं भवतः राज्ञः पुरुष
इति । तदेव प्रतिपादयति तथाहि - पुरुषदर्शनात् पूर्वं
राजाभासग्राहकस्य प्रमातृर्धिया गृहीतोऽपि पुरुषाभासविविक्त
स्वात्मविश्रान्त्या यदासराजा न तुष्यति तदा रूपान्तरेण पुंसः श्लेषं
भजन् कृतार्थी भवति । पुरुषोऽपि स्वात्मविश्रान्त्या न
तुष्यति रूपान्तरेण राजाश्लेषं भजन् कृतार्थी भवति स
राजपुरुषयोरूपश्लेषस्वयमेक एव चिदात्मनि प्रमातरि तयेति
उक्तरूपेणैक्येन स्थितः । राज्ञः पुरुष इति पूर्वप्रतिलब्ध
राजसंवित्रप्रतिष्ठः । अत एवाधिक पुरुष
संविन्निमज्जनाद्राजपुरुषयोरनाभासमानपृथग्भवनलक्षणः
स्वातन्त्र्ये विश्राम्यति तत्र स्वतन्त्रे चिदात्मन्येव निर्भासते ।
समस्कन्दित पुरुष परमार्थोऽपि
राजाद्याभासानन्तरगोत्वघटत्वाद्येकरूपतामभेदरूपतां
बहिरेवतयोः कपिलादिरूपया व्यक्त्यामखु । दिनावयव

रूपेणैकदेशेन च भेदमनेकत्वं चावलम्बन्ते तयोर्भेदाभेदो बहिरेव ।

प्रकाशमानरूपा जातेर्ग्राहिकाः । गृहीतायाः

प्रमातृविकल्पबुद्धयस्ता न केवलं संबंध

वदन्तरेवैकरूपतामालम्बन्ते । यावद्वहिरपि कापिलादिव्यक्त्यनुस्यूताः

गोत्वरूपतामेकतामप्यालम्बनवन्नयति । तदेव संक्षेपेणोपपादयति

- गाव इति । बहुत्व प्रतिभासे बहिः

पृथक्कृतः अन्योन्यं पृथक्कृता बहिः कपिलादि व्यत्ययो भान्ति । येन

प्रतिभासनेनानेकत्वद्योतकं बहुवचनम् । इयं गौरियं गौरियं

गौरित्यनुयायि चासां गावां वपुर्भाति । यदातु गोत्वरूपैक

प्रातिपदिकार्थाः परामर्शान्निगमः

एतदनुयायिवपुरुभयामित्येकत्वानेकत्वे बहिरेवोभयस्यापि

बहीरूपतरं प्रत्यक्षेण दर्शयति इमात्यंगुल्या निर्देशात्यनने

केवलं बाह्यत्वमपि स्वात्मनः पूर्वसङ्गः परमार्थः ।

प्रकाशान्तर्भावे सति प्रकाशत इति । तत्र बाह्यत्वेन वस्तूनां

भेदाभेदौ न दूषणम् ।

एकतश्चैतश्चिन्मयत्वेऽवभासानामन्तरेव स्थितिः सदा

मायया भासमानानां बाह्यत्वाद्बहिरप्यसावित्यत्र

चित्रसंवेदन इवेति । चित्रगतस्य पतङ्गस्य पतङ्गरूपेणैकत्वं भेदः

नीलानीलवर्णपक्षत्वमनेकत्वम् । अनेनन्यायेन
घटादिद्रव्येऽप्येकोभागः काञ्चनः एको रजत इति
रक्तारक्तादिविरोधः परिहृतः । सर्वं वस्तु संविन्मयत्वात् संविदेव
सर्वरूपत्वं सहत इत्यर्थः । अस्या जातेः सम्बंध
द्वारेणान्तरमप्येकमस्ति । न केवलं बहिरेव सर्वत्रेति सर्वेषु
भावेष्वन्तरं चैकां संबंधद्वारा एवमिति
जातिवदवभासमानस्य घट इत्यवयविद्रव्यस्य ग्राहिकायां
कल्पनाः विकल्पबुद्ध्यः अन्तरेक विषया बहिरनेक विषया इति न भवन्ति ।
बहिरप्येकानके वस्तु विषयास्तासां विकल्प बुद्धीनां
बहिरप्येकानेक रूपत्वमेव प्रतिपादयति ।
संनिबन्धरूपत्वेनैकरूपमुख्याद्यवयविलक्षणैकदेशद्वारेण
भिन्नः अनेकरूपं च घटादिं स्वीकुर्वते । घट इति प्रतिभासमानो भावः
निःसंनिबन्धनैक
समुदायमयैकरूपस्तत्तद्देशव्यापिभिर्मुखाद्यवयवैर्विततरूपश्च
भातीति । कारकाणां कर्त्रादिशक्त्याधाराणां वृक्षादि द्रव्याणां
देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनमिति
कर्तृकरणाधिकरणकर्मरूपाणामन्वयो यः
स पचतीत्यादिक्रियाविमर्शविषयः क्रिया विमर्शैकनिमित्तः

दिक्कालग्राहिका धीरिममवधिं कृत्वा अस्मादयं पूर्वजातः।

अतोऽस्यायमग्रजः। भानोरुदयगिरिपर्यन्तं गमनं दिवसं तं च

चरमगिरिमारभ्य उदयगिरि पर्यन्तगमनं

रात्रिरित्यवध्यवधिमद्वावान्वयालम्बा दिगादिधीः

कारकाणामिति प्रथमाद्यधिकरणान्तकर्त्रादिशक्त्याधाराणां

कारकाणां चैत्रमैत्रादीनां वृक्षादीनां च द्रव्याणां देवदत्तः काष्ठैः

स्थाल्यामोदनमित्यादि रूपो योऽन्योन्यं समन्वयो दृश्यते स

समन्वयः स प्रमात्रन्तर्लीनं तत्प्रमात्मक पचत्यादिक्रिया

परामर्शैकनिमित्तकः कारकाणां समन्वयः क्रियाविमर्शविषय

इत्यत्र दृष्टान्तमाह - यन्मातृमेय मानानामिति।

मातुश्चैत्रस्य मेयदेहादेस्तदुभय निष्ठस्य बहिर्मुखस्य

मानरूपस्य ज्ञानस्य च यथा पश्यत्यादिप्रमारूपायां

क्रियायां मिथः समन्वयस्तद्वदत्रापि प्रमातुरन्तर्वर्तिनं

पश्यत्यादि क्रियारूपं प्रमापरामर्शं विहाय देवदत्ते

वृक्षमित्यादि रूपयोर्वस्तुनोः साक्षात् स्वत एव न स -

या विमर्श विषय इति कारकाणां समन्वयः पचत्यादि

क्रियापरामर्शैक निमित्तक इति क्रियां विनात्रान्यत्र

भवनासहिष्णुतारूपानिमित्तता विषयार्थः। कारकाणां प्रमातृ

परामशरूपया क्रिययाविना स्वत एव समन्वयो न
संभवतीत्यर्थः । प्रथमादिकारकशक्तीनामपि
स्वाश्रयैर्द्रव्यैर्वृक्षादिभिर्योऽन्योन्यं समन्वय
स्सतिष्ठत्यादिक्रिया पराम्रशैकनिमित्तकः वृक्षास्तिष्ठति वृक्षं
पश्यति वृक्षेणस्थीयते वृक्षयददाति वृक्षात् पतति वृक्षस्येयं
सर्वं भवति वृक्षेतिष्ठतीति । इति द्रव्याणां शक्तीनाञ्च क्रियया
साकं साक्षात् संबन्ध इति इयती चैव भगवती
विश्वव्यवहारहेतुभूतः

प्रथमाद्यधिकरणांतकारकविजृम्भितं
सम्बन्धामाविर्भावयति । बहिर्भावंद्वयमालोक्या स्मात्
पर्वतादयं पूर्वः अयमपर इति प्रमात्रा बहिर्भिन्नतया
चक्षुरादिभिः परामृश्यमानर्भावयोरन्तरन्तःकरणे एकत्र
विश्रान्तत्वादभेदनपूर्वकं पुनर्बाहिर्मध्ये मध्यकोटौ
अस्मादिदं पूर्वम्याद्यन्योन्यभेदोभासनात्मकं पुनरप्यभेद
विश्रान्तं चेद्भ्रुवमामृश्यते तत्सामान्यने दिगित्युच्यते । अत्र
दिक्सामान्ये तयोर्भावयोर्मुखपृष्ठ दक्षिणोत्तरा वयव
परामशार्दरः इत्यनेने दिशां प्रागादिविभागसंभवः तदवयव
संमुखत्वपराङ्मुखेमुखत्वादिनिशय इत्यनेने विदिगादिविशेषसंभवः ।

अनेन गिरिण संयुक्त इति संयोगः संयुक्तेन गिरिणा वृक्षादिभिः
सहसंबंधः संयुक्त संयोगः भावयोरदूरत्वादि परिग्रहश्च दिक्परामर्शो उ
पयोगी ।

एवं दिक्परामर्शात्मनो धियः अवध्यवधिमद्भावान्वयालंबायां
पूर्वापरादि रूपतां प्रदर्श्य अवध्यवधिमद्भावान्वयां पूर्वापरादिरूपतां
दर्शयति - कालपरामर्शेत्यादिना । अस्मादयं पूर्वं जातः । अयं
पश्चात् । तत्रापि चिरेण जातः अचिरेणेति जननानन्तरमयं चिरकालं
शिवः अचिरकालमिति भावयोर्जन्मास्थित्यल्पतादिविमर्श उपयोगी अयं
घटः घटिकामात्रेण निर्मितः अयं शरावोऽर्धघटिकामात्रेणेति
चिरक्षिप्रादिरूपत्वेऽपि अयं कलभोद्वादशवर्षेण जातः अयं
सूकरः मासषटकेण जातः इत्यादि चिरक्षिप्रादिजन्मादिपरामर्श
उपयोगी । पक्ष्यति पचत्यपाक्षीदित्यादौ तु भूतवर्तमान
भविष्यद्रूपस्य भविष्यतो वर्तमानस्य भूतरूपस्य क्रमेण
संभावितस्य स्फुटस्य स्फुटभूतः पूर्वस्यात्मीय संवित् स
प्रस्पन्दितस्योच्छ्वासनिश्वासरूपस्य प्राणस्यादित्यादि संचाररूपस्य
क्रियान्तरस्यौदनादेः फल विशेषणस्थ च चिरक्षिप्रादिरूपः
परामर्श उपयुज्यते । संख्यायाः संख्या वति परिमाणस्यापि
परिमाणवति अस्मादिदं पृथगिति इति पृथक्तेऽप्ययमनेन संयुक्त इति

संयोगे अयममुना विमुक्त इति वियोगेऽपि इत्यादौ सर्वास्मिल्लोकव्यवहारे
संबन्धरूपतैव वाच्या । एवं संबन्धस्वरूपं विस्तरेण प्रदर्श्य पुनरपि
संबंधस्य पारमार्थिकं स्वरूपं संग्रहेण दर्शयति -
सर्वथा यत्संक्षेप इत्यादि । सर्वथेति । सर्वदेशकालाकारात्मना
प्रकारेणायमिति सर्वस्य प्रत्यक्षेण भासमानः संबंधस्य
स्वभावोद्दृश्यते । राजायदापूर्वाधिया गृहीतोऽपि
स्वात्मविश्रान्त्यानुष्यति तदा रूपान्तरेण पुंसांश्लेषं भजन्
कृतार्थी भवतीत्यत्रैव पूर्वोक्तनीत्या यत्रेति तस्मिन्नवसरे स्वानुरूप
पुरुषविविक्तस्वात्मविश्रान्त्या सन्तोषमपुष्यतः राजादेः
पदार्थावभासस्य पुरुषरूपाभासान्तरपरामर्शविश्रान्ति
साकाङ्खवेक्ष तथा स्वरूपपरिनिष्ठा । तत्रान्योन्यसन्तोषात्मकार्थ
क्रियाकारी क्रियाशक्ति विजृम्भामयी संबन्धरूपतैव वाच्या । तत्रापि
राज्ञः पुरुष इत्यादि संबन्धरूपतायामपि पुरुषः कटकवानिति
कटकात्मकभावान्तरस्पेक्षायामपि
संबन्धान्तरमप्यस्तु । द्रव्याश्रये संख्यादिः संबन्धोपरि
समवाय संबंधं केचिद्यथाङ्गीकुर्वते । एकत्वाद्यस्मिन्
समवेतमिति अनवस्था वत्यापि दोषाय न भवति । पूर्वकल्प
सृष्ट्युपरिष्ठाद्भवति उत्तरकल्पसृष्टिर्यथा

पूर्वकल्पसृष्टिक्षतिरूपाय दोषाय न भवति तद्वत् ।

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति - उत्तरसंबन्धाभासाभावे

पूर्वसंबन्धाभासस्य हानिः काचिन्न भवतीति येन येना

विनाभावेन पूर्व संबन्धस्य मूलक्षतिः शकं येत तादृशी

हानिर्नाविद्यते क्रियाशक्तिविजृम्भात्मकम् । एव मित्युक्त प्रकारेण सकल

लोकयात्रानुप्राणित भूतमनल्पं संबन्धस्य

बन्धुरीभावमुच्छूनत्वमभिधाय तस्य क्रियासंबन्धेत्यादि

निरूपिते स्थैर्यार्था क्रिये निरूपायितुमाह - अर्थक्रियार्थिनोमातुः

एवमेवेति क्रिया संबन्धिने त्यादिनोक्तप्रकारेण

संबन्धादिरूपतयाभेदाभेदवता

घटादिनार्थेनार्थासिद्धिः कार्यासिद्धिः स्यात् १ न तु

स्वभासमात्रनिष्ठेनार्थेनार्थाक्रिया न भवति इति तेन स्थैर्येण

चार्थकारित्वेन च संबन्ध ग्राहिका बुद्धिः द्विचन्द्रादि बुद्धिवत्

भ्रान्तिर्नसंभवति । इह भावानां न सत्ता सम्बन्धत्वमिति

भावानामस्तीति सत्तया सहसंबन्धस्वरूपं न भवति ।

घटादेरस्तीति सत्ता संबंध एव स्वरूपं भवति चेत् घटो नास्ति

सुखं नास्ति नास्तीति इति विषयपद सुखादौ सत्ता संबन्धाभावात्

सत्ता संबन्धस्य सत्तासंबन्धान्तरापेक्षेत्यनवस्था रूपो द्वितीयो दोषः ।

उदकाहरणाद्यर्थक्रियापि सत्वान्नभवति वस्त्वन्तरत्वात् ।

यथोक्तम् - अर्थक्रियापि सहजानर्थानामिति । दोषान्तरमाह -

तत्कारित्वमेवस्वरूपमित्यङ्गीक्रियते चेत् अर्थक्रियासद्भावेऽप्यर्थक्रिया
कारित्वमप्यास्ती तदसद्भावे अर्थक्रियाकारित्वं

नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यस्यार्थाक्रियाकारित्वस्याप्रत्यक्षत्वे ततोऽपि
घटस्य प्रत्यक्षत्वप्राप्तेरर्थक्रियाकरणयोग्यत्वमपि स्वरूपं न

भवति । तस्यार्थक्रिया करणत्वस्य सत्यकेशो वा सत्यकेशोवेति केशादि
निश्चय कालेदुरवधानत्वात् सर्वस्य चास्य

सत्तासंबन्धादेरप्रकाशमानत्वे नरशृङ्ग प्रायत्वमर्थक्रियाकारित्वं स्वरूपं
चेत्तस्यार्थक्रियाकारित्वस्यार्थाक्रियाकारित्वान्तरापेक्षेत्यनवस्था

भावस्य शुक्तिरजतबुद्धिवदनुन्मूल्यमानविमर्श परिस्पन्दाः

प्रकाशमानतैव सत्त्वं सा प्रकाशमानता भेदाभेद रूपेण

संबन्धादीनामस्तीति एषां घटादीनामिव असत्यत्वं

निराशङ्कम् । तथापीति । क्रियासत्यत्वे सत्यपीहजगति जनः प्राचुर्येण

तेन तने घटादिनावस्तुनोदकाहरणाद्यर्थक्रियार्थीभूत्वा

तदर्थक्रियार्थी निवसति अर्थं व्यवहरति तदर्थं क्रियाकारित्वं

संबन्धादीनामस्तीति परो विज्ञानवाद्यनुबध्नीयात् । यदि तदर्थस्य

हृदयनिस्संशयमाश्वास्यतेऽनेन यदि न कुप्यते तदर्थं

क्रियाकारित्वं भेदाभेदात्मसंबंधसहसर्वार्थं साधिता
 लोकयात्रा कृतिर्यस्येत्युक्तनीत्या संबंधादिमये व्यवहारोऽस्ति यत्र
 व्यवहारे घटपटादिनिष्ठा सामान्यादि संबन्धादिमयै
 व्यवहारोऽस्ति । यत्र व्यवहारे संबन्धादि धीरपरामृश्यमानत्वात्
 स्फुटा नोदयति तत्राप्यर्थक्रिया कारित्वमिति
 प्रमातुर्विकल्पधीरूपसंबन्धसामान्याद्याश्रय भूततया
 भेदाभेदवान्योऽर्थः ते नैवार्थक्रियोक्तरूप
 प्रमातुर्व्यापारात्मकर्मादिकल्पनाशून्ये न वा
 स्पृष्टेनोक्तविकल्पधीद्वारेण प्रमातृ प्रविष्टत्वात् स्वाभासमात्र
 विश्रान्तेन न काचिदप्यर्थ क्रिया भवति ।
 तदेव प्रतिपादयति - तथाहीति । लोके तावत् पूर्वमनुभूतेनातएवानन्तरं
 स्मर्यमाणेन सुखेन तस्मिन्कान्ताविषये पुनरप्यभिलाषः ।
 आदिशब्देन विषयप्राप्त्यादिः । इत्यादिक्रमेण
 सर्वोव्यवहारो जायते । येन प्रमात्रा यः सुखाभासोऽनुभूतस्तेन स
 एवाभिलष्यते । न त्वन्योन्यभूतः स सुखाभास एव प्राप्यते
 यद्यभिलषितं सर्वमायातमिति तुष्यति स तत्सुखं तदेवेति
 अनुभूतमेव यदि किमभिलष्यते पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । अथवा
 अननुभूतद्वाद् ज्ञातत्वमेव स्मर्यमाणत्वाभावात् कथमर्थ्यते ।

तस्मादिति । प्रमातृ नास्तित्ववादि भवेत् पक्षे अपरिहार्यत्वात् ।

एतदेवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण एवंभवति तत् सुखं तदेवा
तदेवेति अनुभूतमेवाननुभूतमेवेत्यस्य पिण्डार्थः । तदप्यतदपि
चेति तत् सुखमनुभूतमपि पुनरप्यभिलाषा स्पदत्वादनुभूतमपि
भवति । सुखसाधनेष्विति । साधनेष्विति ।

एवं सुखादिहेतुभूतेषु स्रक्कन्दनादिष्वपि वाच्यम् ।

इष्टार्थितायां सुखार्थितायामिष्टं वा

विमृश्यतेष्टकारितेति सुखं वा तत्सुख साधनं स्रक्कन्दनादिकं वा
प्रमात्रा विमृश्येतेति । न वाच्यम् । दृष्टमिष्टमिच्छाविषयं न भवति ।

विशिष्टभोगभूद्यौरदृष्टापि इह लोके इयं भोगभूः इन्द्रयोग्यतेति

दृष्टभोगभूमित्वादयौरपीष्टा दृष्टमननुभूतं सुखं

दृष्ट्या अनुभवेन सहनष्टमिति पुनस्तस्मिन् कार्थिता तत्सुखं

द्रष्टैक्येन विमृष्टामित्यर्थः । द्रष्टैक्येन विमृष्टत्वात्

पुनरपिस्मर्तुं तदेवेदमिति प्रत्याभिज्ञातुं च योग्यमित्यर्थः ।

आभासात्मनिभेदाभेदवति सम्बन्धरूपेऽस्मिन्नर्थे असंवेद्यं

स्फुटतया अप्रत्यक्षत्वमपि संबन्धान्तरं सामान्य

संबन्धरूपतयानुप्रविष्टम् । अन्यथेति । संबन्धादिना विना

व्यवहारे न केनापि प्रकारेण भवतीति

शिवादिक्षित्यन्तदेशतद्विशेषणभूत भूतादिकालजाग्रदादिदशा
शिवादि सकलान्त प्रमात्रुपयोगी । एव इति । क्रिया संबन्धसामान्य
द्रव्यादि काल बुद्धिरूपो व्यवहारः यदिन सत्यं तर्हि एतदाश्रय
भूतस्य भवन्मतेऽपि सत्यत्वेनाभिमतस्य घटपटादेरपि सत्यत्वं
न विद्म इति इयं क्रियासंबन्धादि ग्राहिका बुद्धिर्भान्ति रित्यत्र न
भ्रमितव्यमिति शिवम् ॥

अत एव बहिर्मुखप्रकाशक विज्ञानस्वभावस्य
प्रमाणवर्गस्य योऽन्तः प्रत्याभासमिदमिदमित्यनन्त
विकल्पमयो विमर्शात्मा प्राणयोजनविरमणाद्यनेक प्रकार स्वातन्त्र्यपूर्णः
शुद्धाहं

प्रत्यवमर्शमयः प्रमाता स भण्यत इति पूर्वोक्त नीत्या बहिर्मुख
प्रकाशात्मक विज्ञानस्वभावानि प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि
स्वलबाक्रमण क्रमादिति स्वेन निःस्वनबोधरूपेण -
पीतमिति स्वस्वप्रमेया क्रमण परिपाट्या समवेश इति
तत्तन्नीलपीतादिप्रमेये तत्प्रमाणवर्गप्राणभूतान्तर्मुख
विमर्शात्मकः प्रमावेशे इदं नीलमेवेदं पीतमेवेत्यादि वस्तु
व्यवस्थापक प्रमावेशा वसरे यस्य परमप्रमातुः शिवस्य
वक्तव्यलोकिनीति अहं पश्यामीत्यन्तर्मुखाहन्ता विश्रान्त्यपेक्षया

पराधीनानि । एवं भूतप्रमेय प्रमाण प्रमाप्रमात्रात्मक

प्रपञ्चविश्रान्ति भूतं शिवं स्तुमः । यथोक्तमभियुक्तैः -

प्रमातृ प्रमाण प्रमेय प्रमात्म

प्रपञ्चोदयोल्लास विश्रान्तिधाम्ने ।

असत्कीर्तनध्वस्त सर्वार्थनाम्ने

नमस्त्रयम्बकायाम्बिकावल्लभाय ।

इति स्वरूपं निरूपितम् । तत्प्रसङ्गादितद्वतीयाह्निकेन

तत्क्रियाशक्तिविकासभूतसंबन्धनिरूपणपुरस्सरं तत्क्रिया

शक्तिविकासभूतानां सामान्यादीनां तत्त्वमुपपादितम् । अधुना तु

तत्संबन्ध तत्त्वमेवैकनयतया प्राधान्येन व्युत्पादनीयं

विचारणीयं कर्तारि ज्ञातरीत्युक्तनीत्या ज्ञातृकर्तृस्वरूपप्रमातृ

निष्ठत्वात् तत्तु सम्बंधकत्वमेव ज्ञाप्य ज्ञापकता

कार्यकारणता चेति द्विविधम् । तत्रेति । ज्ञाप्यज्ञापकता रूपे

मेयमानमिति मातृचिन्तास्पदभूते पूर्वसंबन्धे क्रिया

संबन्धेत्यादिना स्वकीयं यत्स्वरूपमुक्तं । अस्मिन्नाह्निके

वक्ष्यमाणं च यत् तत्सर्वं प्रमाणायत्तम् । यथा घटादि वस्तु

प्रत्यक्षादि प्रमाणायत्तं तद्वद्वटादिनिष्ठं

संबन्धादिरूपमपि तत्र तत्रदर्शनं वस्तुसिद्धिः

प्रमाणायत्तेतिप्रसिद्धेः । एवं चेति तत्तद्वस्तु सिद्धयपेक्षया
 तन्नतत्रकारक व्यापारवत्प्रमाणव्यापारोऽपि नित्यत्वं
 स्वप्रकाशत्व स्यापि तत्र भावात् इत्युक्त नीत्या प्रकृते एवं भूतं हि
 प्रमाणं तदेवं भूते भगवति कथं क्रमतामिति
 वक्ष्यमाणनीत्या समर्थनीये च परम शिवस्वरूपवस्तुनि पूर्वः
 प्रकाशमान घटपटादि परिच्छिन्नप्रमेय व्यवस्थापकं
 परिच्छिन्न प्रमातृ लग्नं न घटत इति प्रकृत समर्थनीय
 वस्तूपयोगितया स्वयं च संबन्धरूपतया
 चेत्युभयप्रकारेणावश्यविचार्यम् । मानमेयमिति प्रमातृ स्वरूपं
 निरूपयितुं मिदमेतादृगिति व्यवहारः प्रवर्त्यत
 इत्यन्तश्लोकसप्तदशकेनाहिकान्तरमारभ्यते । तत्र श्लोकद्वयेन
 प्रमाणफलयोः स्वरूपं निरूप्यते । प्रमाणं प्रत्यक्षादि , फलं
 प्रमा । तत्स्तत्प्रमाणाविषयभूतस्य प्रमेयस्य स्वरूपं निरूपयितुं
 तस्मिन् घट पटादि प्रमेय घटत्वकाञ्चनत्वलोहितत्वो
 ज्ज्वलत्वादिरूपानाभासात् प्रतिप्रमाणव्यापारो न भवति । न तु
 स्वलक्षणात्मक वस्त्वेकनिष्ठतादि नियमेनेति न केवल मनेकसामान्य
 समुदायरूपे देशकालविशिष्टे स्वलक्षण एवैकैकस्मिन्
 प्रमाणव्यापार इति दर्शयितुं प्रमातुः प्रत्यवमर्शबलेन

सामान्यात्मनः स्वलक्षणात्मनश्चाभासस्य प्रमेयस्य व्यवस्थेति
दशभिःश्लोकैरुच्यते । तत्प्रसङ्गादिति । प्रत्यवमशप्रसङ्गात्
मिथ्याज्ञानस्वरूपं श्लोकेनोच्यते । सामान्यात्मक स्वलक्षणात्मक
द्विविधस्य प्रमेयस्य सिद्धिश्च कर्तारि ज्ञातरीति
प्रकृतमीश्वरस्वरूपमवलम्ब्यैव घटत इति श्लोकेनोपदश्यते
चतुर्दशभिःश्लोकैर्निरूपितः स चैष प्रमाण तत्फल प्रमेयादि
प्रविभागो यः स पूर्वश्लोकेन प्रदर्शित रूपे प्रमातरि सति भवति ।
ततः प्रमाणं स्यात् व्युत्पत्तिभूतत्वात् तस्य घटादिवत् प्रमेयं न
भवति । येन प्रमेयत्वेन अत्रापि विश्वोत्तीर्णं प्रमातरि
प्रमाणव्यापारसंभवः अस्मिन्नात्मनि ईश्वरोऽहं पूर्णोऽहं
नित्योऽहं व्याप्तोऽहमिति अप्रवर्तित पूर्वेश्वरादि व्यवहारमात्र
साधनफलमीश्वर प्रत्यभिज्ञा शास्त्रात्मकं प्रमाणमिति
श्लोकत्रयेणोच्यते इति तात्पर्याः । तेन भ्रान्तिरीदृशीत्यनेन
क्रियासंबन्धादि बुद्ध्यो न भ्रान्ति स्वभावा इति यदुक्तं तासां
भ्रान्तिस्वभावत्वमेव निर्णेतुं बहिर्मुख विज्ञानात्मक स्वभावस्य
प्रमाणस्य तत्फलेति - तत्प्रमाण प्राणभूतस्य फलस्य
प्रमारूपस्यान्तर्मुखस्य विमर्शस्य च स्वरूपं
तावन्नैयायिकादिदर्शनप्रसिद्धमनुवदति । इदमेतादृगितिवस्तु

नीलपीतादिकं इदमिति सर्वत्रेदन्तात्मक वस्त्वनुस्यूत सामान्यरूपेण
एतादृगित्यनेक सामान्य सहित देशकालविशिष्ट
स्वलक्षणरूपेण च । एवमिति उभ्यप्रकारेण यद्वशाद्यवतिष्ठत इति ।
यस्य बलान्नियतां निजनिजां प्रकाशमर्यादां नातिवर्तते । तत्
प्रमाणमिति श्लोकेव्यवहियत इति शेषः । सोऽपीति । सः प्रमाणरूपो
बोधः प्रतिक्षणं देशकाल - नवनवप्रमेयोन्मुखत्वात्
स्वयमप्यभिनवः नवनवोदयः स्वाभास इति माया
प्रमातुर्भेदमिति सत्वेनाभिमतः स प्रमाणाभिमताभासः ।
अन्तरिति । बहिर्यथाभूतं नीलपीतादि अन्तस्तथा विमर्शात्माभूत्वा
देशकालाद्यभेदिनि देशकालाकारैरविशिष्टे अत एव सामान्यायमाने
घटः कांचनोलोहित इत्येकैर्भिधान विषये काञ्चनादि वस्तुनि न
रजतमिति वदबाधितामिति तत्प्रमाण फलरूपा प्रमाभवति ।
यद्वशादिति । यस्य वशात् सामर्थ्यात् वस्त्विति बहिष्करण विषय
नीलादि अन्तः करणविषय सुखादि च इदमिति सर्वगतेदन्तानुस्यूते
सामान्यरूपेणैतादृगिति इतीत्थं । अत्रत्यमिदानींतनमेवमाकारमिति
विशेषणभूत तत्तद्विशेषणरूपधर्मान्तरयोगेन च व्यवतिष्ठते ।
नीलमिति सुखमिति च नियतां स्वोचितां स्वप्रकाशमर्यादां नाति
वर्तते । तत्तादृग्विधवस्तु व्यवस्थापकज्ञानं लोके प्रमाणमिति

स्थितम् ॥ अक्षपाद प्रमुखैर्निश्चितमिति शेषः । तत्

प्रमाणस्वरूपविवेचकेन तत्प्रमाणस्वरूपविचारक्षमेण विचार्य

तद्विचारप्रकारं पश्य । इह घटपटादेर्वस्तुनः स्वरूपं प्रमातु

व्यापारात्मक प्रमाणमन्तरेण स्वात्मवशेन तावन्नव्यवतिष्ठते ।

यदुक्तं, जडभूतानामित्यादि । जडत्वात् स्वात्मवशेनैव

व्यवतिष्ठते चेत् नीलं प्रकाशते चैत्रस्य नीलं प्रकाशत इत्यवभासः

कथं भवेत् । तस्मादिति स्वात्मवशेन

व्यवस्थापनाभावादन्यवशेन व्यवतिष्ठत इति तद्वस्तु व्यापकः

तदन्यः प्रमाणाभासोऽपि तद्वस्तुवत् जडश्चेत्तदिदमन्धेनांधस्य

हस्तदानम् । जडरूपः प्रमाणाभासो वस्तु व्यवस्थापन क्षमो न

भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तु व्यवस्थापनायायातः

तत्प्रमाणाभासः संविदात्मैव भवति । सोऽपीति । संविदात्मा

प्रमाणाभासोऽपि संविदात्मत्वादेव महासंवित्समुद्रे

शुद्धे परमाशिवे मग्नोभूत्वा शुद्धस्तद्वान्निर्विशेषः

परिपूर्णश्चेत् नीलस्यैकस्यैव व्यवस्था हेतुर्न भवेत् । तदैव

पीतादावपि तस्य प्रमाणाभासस्य व्यापकत्वात्

महाप्रकाशमग्नत्वादस्वे युगपदेव महाप्रकाशवद्युगपदेव

विश्वव्यवस्थापकत्वात् । तत इति । नीलपीतादेयुगपद्व्यवस्थैव

व्यवस्थापक त्व प्रसङ्गात् । असौ प्रमाणाभासः

महाप्रकाशवद्यतिरिक्तः नीलमात्रोपरक्तकः । अत एव नीलोन्मुखः ।

तत एवं नीलप्रकाश स्वभावः नीलस्यैव व्यवस्थापकः नीलप्रकाश
स्वभावतैव हितस्य प्रमाणाभासकस्य तन्नीलव्यवस्थापकता । स च

नीलस्य प्रकाशः महाप्रकाशवद्यतिरिक्तस्य नीलस्य प्रकाशचेत्तर्हि
पीतस्यापि प्रकाशः स्यात् । तस्य पीतस्य प्रकाशात्मक चित्तत्त्व
तादात्म्या विशेषात् । तेन तस्मान्महाप्रकाशाद्यतिरिक्तस्य
नीलस्यैव प्रमाणाभासः प्रकाशो भवति ।

नीलमपीत्थं चेत् ततः महाप्रकाशाव्यतिरिक्ताभासयोग्यं

स नीलप्रकाशकः प्रमाणाभासः महाप्रकाशाद्यतिरेकः किञ्चिदपीति
रिक्ताभासयोग्यं स नील प्रकाशकः प्रमाणाभासः

महाप्रकाशाद्यतिरिच्येत चेत् तस्य प्रमाणाभासस्य

महाप्रकाशवद्यतिरेकेततोनीलादेरपि व्यतिरेकाभावप्रसङ्गात् ।

महाप्रकाशाद्यतिरेकः किञ्चिदपीति प्रमेय मपि प्रमाण मपि

प्रमातापि न सहत इति परमशिवात्मकेन महाप्रकाशेन

स्वातन्त्र्यात्पूर्णाहन्ता स्वरूपे स्वात्मनि संविदः

वस्तूनाञ्चान्यन्य संकोचन प्राणनाहं महेश्वरः नाहं

घटादिः चैत्र एवेति सङ्कोचानिर्भासनीयः । अयं सङ्कोचः नाहं

महेश्वर इत्याद्यन्योन्य सङ्कोच प्राणत्वात् शून्य इत्युच्यते ।
एवं भूतः सङ्कोचाभास एव मायीयप्रमातुरुत्थानं
महाप्रकाशस्या एवं भूतया एकया अद्वितीयया सृष्टिशक्त्या
स्वात्मनः सङ्कोचावभासरूपया एकस्मिन्नेवकाले प्रमातु
सङ्कोचावभास एव माया प्रमातुरुत्थानहेतुत्वात्
प्रमाणप्रमेयाल्ले असं परमार्थतो भवति । तेन तस्मात् सुप्तोऽहं
मूर्छितोऽहं सुख्यहं दुःख्यहं क्षिधितोऽहं पिपासितोऽहं
शूलोऽहं कृशोऽहं सम्पन्नोऽहं दरिद्रोऽहमिति क्रमेण
शून्यप्राणदेहघटादिद्युपाश्रय स्वीकारात्मक सङ्कोच
परिग्रहसङ्कुचितात्तु अत एव देहादेर्ग्राहकस्य यो वेद्यांशः स एव
भगवता सृज्यते संहियते चानत्वाहन्ता प्रकाशात्मकं
कर्तृरूपं तस्य देहाद्यावेशोऽपि भगवदेकरूपत्वादित्युक्तनीत्या
देहपातेऽप्यविनाशित्वादि सर्गमारभ्यानन्तकालमहमित्यन्तर्मुख
संवेदन रूपान्माया प्रमातुः संबन्धी स प्राणाभिमत आभासः
यावद् घटपटादि प्रमेयोन्मुखतः स्वभावस्तावत् प्रमेयस्य
देशकालाकाराभास संभेदवत्त्वेनान्यरूपत्वात् सोऽपीति
तद्व्यवस्थापकः प्रमाणाभासोऽपिमेयवत् क्षणे
क्षणेऽन्योन्यरूपः द्रष्टव्यः । एतस्य भिनवोदय इति

सूत्रपदेन । अभिनव पदस्यार्थमाह - तत्तत्क्षणिककालविशिष्टवस्तु

व्यवस्थापकत्वेन स्वयमपि क्षणिकत्वात् कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि

क्षणावस्थिति मात्रग्लान्यपि न कलंकितः ।

तनोकलङ्कितत्वेन नव नवोदय इत्यापि

तथा भूतः प्राणाभासः मायाप्रमातृलग्नो भवेत् । तर्हि

यस्यमम नीला भासो जातस्तस्य ममैव पीताभास इति प्रतीतिर्न भवेत् ।

मम नीलाभास इत्येतत् सर्वस्य स्वानुभवसिद्धं सर्वत्र सर्व

स्मिन्देशे सर्व स्मिन्काले चाबाध्यमानममायमिति माया प्रमातुः

स्वत्वेनाभासमानो नव नव प्रमेयौन्मुख्यात् नव नवोदयो

बोधाभासः । सप्रमाणं वक्ष्यमाणं प्रमाणं विधत्तं यतः

कासौ प्रमास्वभावेति चेत् । आह - स एव बोधरूपः प्रमाणाभासमिति

प्रमारूपं फलमिति संबन्धः । घटः कुम्भ इति वत्

प्रमाणस्यापरपर्यायं प्रमेत्युक्तं भवति । न तत्

प्रमाणफलरूपायाः प्रमायाः सरूपं नोक्तम् ।

अत्राभासबोधरूपे अभासः बाह्यघटाद्युन्मुखाया

प्रकाशरूपतया प्रमाणम् । या तु तस्य प्रमाणस्यैव प्रागिति या

चैषा प्रतिभेत्यत्रोपपादिता । अन्तर्मुखात्मा विमर्शरूपता

तत्स्वभावेन केवलं विषयदशा संकुचितेनेति केवलमिति स्वात्मनः

संविद्रूपतया सङ्कोचाभावेऽपि सङ्कोचे विषयबहिर्मुख
निश्चयरूपया दशया संकुचितेन तदन्तर्मुखात्मक
विमर्शस्वभावेन स एव प्रमाणबाधे : फलं प्रभा । एक एव
बोधाभासः बहिर्मुखरूपत्वे प्रमाणम् । अन्तर्मुखरूपत्वे,
इत्यत्र दृष्टान्त प्रकटनेन द्रव्ययति - यः शूरोऽहं स एव
विजयीति । एक पुरुषनिष्ठ शूरत्वविजयित्वे यतोऽहं शूरः ततो विजयीति
हेतुफलभावेन व्यवस्थाप्यते । एवमिति । शूरत्व विजयीत्वयोः
हेतुफलाभाववदेकस्मिन्नेव नीले एकस्य प्रमातुर्बुद्धिः इदं नीलमिति
प्रकाशो यतस्ततः अन्तर्नीलमिदमिति परामर्शः इति नील संबंधिनो
भक्ष्यैकरूपत्वेऽप्यन्तर्बहीरूपत्वप्रकाश विमर्शात्मतया
हेतुफलभावः । तद्वशात् प्रमाणवशात् प्रमेय व्यवस्थाप्राप्ता
प्रमारूपोऽन्तर्विमर्शः । किञ्च व्यापाररूपं फलमिति प्रमातु
संबन्धिनः प्रमाणस्य व्यापाररूपं फलमिति
प्रमातृसंबन्धिनः प्रमाण व्यापाररूपं फलं व्यापारश्च
व्याप्रियमाणात् प्रमातुस्तेन प्रमेयं
प्रतिव्यापार्यमाणादन्याकार इत्यभेदः प्रमाणफलयोः
प्रमाणमपि प्रमातुर्विमर्शबलेनैव प्रमाणं भवति ।
सर्वप्रमाणप्रमाणभूतो विमर्शः स प्रमाणप्राणभूतः देशकालादि

रूपैराभासान्तरैरनामृष्टेति । अत एवैकरूपे सर्वत्रानुस्यूते
सामान्यात्मनिवस्तुनि घट इति ,लोहित इति ,घट गत घटत्व
लोहितत्वादिषु

अभिधानरूपशब्दः प्रवर्तते । यतः वस्तूनामत्रत्यमिदानींतनमिति
स्वलक्षणत्वकरणप्रवणयोर्देशकालाभासयोरनामिश्रणाद्व्याप्ते
नित्ये अत एव सामान्याय माने घटत्वकाञ्चनत्वाद्याभासे
तत्तदभिधानशब्द जीवित विमर्श द्वारा प्रमाणं प्रवर्तते ।

घटगतोऽयमित्यपि ह्याभासःकाञ्चनत्वाद्याभासवत्
देशकालाद्याभासान्तरानामिश्रे सर्वभावगते दन्तात्मक
पुरोवस्थितताभासमात्रे विश्रान्त इत्युक्त माचार्य पादैरेव नियतेति यो
यो भावः अयमयमिति प्रमातुः पुरोनियतत्वेन भाति ।

ततसर्वभावगतेदन्तासामान्येन घटतः काञ्चनत्वाभासः
सर्वदेशगत काञ्चनानुस्यूतोभाति तद्वदखे घटगतोऽयमित्याभासः
सर्वदेशगत घटपटाद्यनुस्यूतेदन्ता सामान्येनैव जायत इति । तत
एवेदन्ताया अपि सामान्यरूपत्वात् सामान्यरूपाभासमात्रं
वस्तुस्वलक्षणं तु काञ्चनत्वादि सामान्यरूपत्वात्
सामान्यरूपाभासमात्रं भासाधिकरणभूतम् ।

एत एवैकैकमन्यदाभासान्तरम् ।

अत एव सामान्येयोऽन्यत् तत्र तस्मिन्नलक्षणे
प्रथमे वा प्रमाणं तत् स्वलक्षण ग्राहकं प्रमाणम् ।
तस्मिन् स्वलक्षणे मिश्रीकार्येषु तेषु एकैकेन प्रमाणे गृहीतेषु
काञ्चनत्वाद्याभासेषु गृहीत ग्राहिन प्रमाणमित्यत्रेति ।
तत्रावशिष्टे वह्न्यादिदावित्यत्र भविष्यति अध्यवसायस्य
विमर्शरूपस्य विमर्शश्च शब्द जीवित इत्यस्मदुक्त नयेन प्राणितस्य
घटत्वकाञ्चनत्वादि प्रत्याभासं विश्रान्तौ तदपेक्षं
इत्यध्यवसायापेक्षं स्वमते प्रमाणस्य प्रमाण्यं वदता
विज्ञानवादिनाप्यनिच्छतापि प्रत्याभासनिष्ठमेव
प्रमाणमङ्गीकार्यमित्येत दास्ताम् । किमवान्तरेण प्रस्तुतात्
स्वरूपपरामर्शान्येन । अन्तर्मुखं विमर्शरूपायाः
प्रमाणफलात्मनो मिते रबाधितत्वमेव दर्शयितुं
शंकाभवतारयति - नन्वित्यादिना ।
विमर्श एव यदि प्रमाण व्यापारस्तर्हि स तर्हि द्विचन्द्रेऽप्यास्ति ।
मैवं तादृशो विमर्शः द्विचन्द्रो न संभवत्येव । काञ्चन इति स विमर्शः
काञ्चनानुभवसंस्कार योगादात्मानं स्वस्वरूपं
ते लोके प्रसिद्धकटकाभरणाद्यर्थं क्रियाप्राप्ति
पर्यन्तमनुवर्तयन् मध्ये केनाप्यन्येन बाधकने

विमर्शो नानुन्मूलितवृत्तिरत एव स्थिरः सन् तथा भवति ।

शुक्तिरजतवन्मध्ये पुनरुन्मूलनं सहते चेत्पूर्वमपि तथेतीति

काञ्चन विमर्शो रजतविमर्शवत् ।

बाध्यबाधकभावो ऽपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनम् ।

ज्ञानानामुदियादेक प्रमातृ परिनिष्ठितेः । इत्युक्त नीत्या

बाध्यबाधक रूपयोर्ज्ञानयोर्विश्रान्तिभित्तिभूतेनैकेनैव

वदेशकालान वच्छिन्नेनान्तर्मुखे नाहं रूपेण प्रमातृवपुषा

पूर्वमेव काञ्चन विमर्शस्य रजतविमर्शस्योन्मूलनात्पूर्वमेव

काञ्चनं न भवतीत्यर स्वसंविदेव स्वानुभव एव

साक्षिणीदूरतः शुक्ति मालावे य नैर्मल्यात्पूर्वं यत् सत्यरूपेण

दृष्टं तदेवेदं रजतमिति शुक्तिविषये भ्रान्तिप्रवृत्तस्य रजत

विमर्शस्य पश्चात्कटकाभरणाद्यर्थं तस्यामुद्धृतायां

पूर्वमेव नेदं रजतमित्यविमर्शीकरणं संवेद्यते ।

एतदविमर्शीकरणं शुक्तिकेति रजतमिति च ज्ञानं रजतस्योन्मूलनं

तदीय विमर्शात्मकप्रमारूपव्यापारानुवर्तनविध्वंसं कुर्वत्

प्रतिष्ठां प्रमातरि भजत इति वा था विचारेण वक्ष्यते च रजतैक

विमर्श इत्यत्र विमर्श स्वभावे । एवं स्थिते सत्यपिद्विचन्द्रं परस्यापि

प्रदर्श्य तस्याप्य पूर्ववस्तु दर्शनाख्यं कुतूहलं यावच्चिकीर्षति

तावादिति चिकीर्षणात्पूर्वमेव अज्ञोऽयं भ्रान्तः

शत्रुमित्रकृतापहास शोकादिविषयवशं समुन्मूल्यमानं

प्राच्यं द्विचन्द्रोदयमिति परामर्शं नायं द्विचन्द्र इति

परजनवचनाकर्णनेन समुन्मूल्यमानं स्वसंवेदनेनैवाभिमन्यते ।

नन्विति । द्विचन्द्रोऽयमितिज्ञानं

कुतूहलात्मकार्थक्रियाकरणसमये एकचन्द्रज्ञानने वाधिकत्वादखे

भ्रान्तित्वं भवतु । यत्र यस्मिन्वस्तुनि अर्थक्रियां नान्विच्छति तत्र

कथं बाधा व्यवहारः किं न स्त्रुटितं

बाधाबाधव्यवहाराभावात् सर्वत्र कार्येप्रवृत्तिः प्रमातृणां

प्रामाणिक एव इदमित्थं भविष्यतीत्येवं रूपेण निश्चयेनैव न

प्रमातृणां तत्तत्कर्मणि प्रवृत्तिः कनेति चेत् । आह -

फलमिति वा नेष्यति कृष्यादौ संशयत एव

क्षुधितस्य सविषादं न भोजनेन तत् क्षुद्धाधापरिहारात्मकार्थपक्षाधिकारात्

प्रवृत्तिः केषां चिद्वद्व्या एवं कर्तृ सत्येवं प्रमादो भवतीति बुद्ध्या

निश्चित प्रत्यवसाये मनसा संभावित प्रत्यवाये चक्षुषा

अयोरशूलारोपणात्मकं दृष्टप्रत्यवाये च पश्चादपि राजा तस्य

चौर्यमुद्दिश्य प्रवृत्तिदर्शनात् । तत्तस्मात् लोकस्यार्थित्वातिशयः

आशातिशय एव प्रवृत्तौ निवन्धनम् । तस्मात् प्रमातुरर्थित्वातिशय एव

कृष्यादि प्रवृत्तौ निबन्धः क्वचनेति कदाचित्कृष्यादौ प्रवृत्तः स
प्रमाता फलपर्यन्तं अम्येन रजतमितिवत् केनाप्यनुन्मूलित
प्रमितिकः इति इदमित्थं भविष्यतीति विमर्शवानित्याह । विमर्शः
कृष्यादि व्यापारस्य प्रमाणतां फलपर्यवसायिनीं सत्यतां
प्रतिपद्यते क्वचिदन्यथेति उक्तरूपतां प्रमाणतां भजंस्तस्य
व्यापारस्य फलाभावाद्विपर्ययं सत्यतां प्रतिपद्यते । अनेन
प्रमात्रा जनमतः प्रभृति वा पूर्व पूर्व जन्मशतैर्वा इदं
प्रमाणं भवतीति चिरपरीक्षया यतः प्रमाणा प्रमाण विभागः
यथाभ्यस्तस्तत इति अभ्यासात् रत्नहेमादि स्वरूपज्ञः मणिरूप्यादिवत्
प्रमाणस्वरूपम् । आपातमात्र एव दृष्टमात्रव
इतरजनविलक्षणमीक्षते । एवं प्रमाणा प्रमाणविभागज्ञस्य
प्रमातुरितरजनेयः जन्मान्तराभ्यासात्मक कारणभेदादिकृतं
वैलक्षण्यमस्त्येव । ततश्चैवंभूत वैलक्षण्य
वत्त्वादागामिनि फले । आर्तिमभिनिवेशिनीमिच्छां स्वत एव प्रसरन्तीं
परिमितां कृत्वा स्व वशं नीत्वा सह्यां सोढुं शक्यामभिमन्यते ।
न तु स्वोन्मूलन कारिणी । अत एवार्थिता परित्याभिमानात् तदर्थिता
महाग्रहेण महाभूतेन यत्र क्वापि कृष्यादौ न प्रेयते फलति वा न
फलतीति वेति संशयात्म संवादभीरुस्तत एव ममेदमितीत्यमेव

भवतीति निश्चित प्रामाण्यादखे बाधे ।त् प्रत्यक्षादिप्रमाणादिह लोके
दृष्टे कृष्यादौ स्वर्गादौ च प्रवर्तमानः न विसंवाद्यते तत्कृषिस्वर्गादि
फललाभेनानयि प्रतिपन्नो भवतीत्येवं भूतः प्रमाता
प्रेक्षापूर्वकारीभण्यते भाविनमर्थं पूर्वत एव प्रेक्षत इति
करोतीति प्रेक्षापूर्वकारीभण्यते लोके प्रमाणज्ञैरिति शेषः ।
सामान्य संबंधादि ज्ञानमप्रमाणमिति विमोहाद्ये
मन्यन्ते तेषां तदप्रामाण्यशङ्कां शमयितुं
घटादिष्विव घटादिनिष्ठे तस्मिन् सामान्यादावपि
प्रमाणं प्रवर्तत इत्येतत्साधयितुमलौकिकमिति अक्षपादादिभिरुक्तं
प्रमाणस्वरूपमनुस्तिमस्माभिरितिशेषः । क्रिया संबंधादि
वस्तुत्व समर्थनार्थमेव केवलं प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । अत
एवलोकः श्रोतृजनाविभाग इति बाह्यशास्त्रोक्त प्रत्यक्षादिप्रमाणभेदः ।
विशेषस्तु अन्तःकरणाविषयसुखादिग्रहणं प्रमाणमेकं
बहिष्करणाविषयनीलादिग्राहकं प्रमाणमेकं लक्षणं नाम
प्रत्यक्षमेवं विधमनुमानमेवं विधमिति परीक्षणं पौनः
पुन्येन चर्चनमित्यादिभिर्नार्यासितः । प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य
सामान्यलक्षणमाह - यद्यज्ज्ञानं शुक्ति रजतादिवदबाधित
स्थैर्यत्वादेवाप्रतिहतानु त्तिकं विमर्शफलं

विधत्ते स्वयं बोधरूपं बोध्यरूपविषयनिष्ठं प्रमातृस्वरूप
विश्रान्तं तत्तत्प्रमाणमिति । तच्च प्रत्यक्षरूपं प्रमाणं माया
प्रमातुरैन्द्रियके बाह्येन्द्रियजे ज्ञानेऽन्तः करण
विषयसुखादिस्वसंवेदने सर्वत्र व्याप्ते
योगिज्ञानसंवादमेव , एतस्य विसंवादो नास्ति ।
अविसंवादत्वे हेतुमाह , मुख्यतयैव प्राधान्येनैव । अन्याभास नैरपेक्ष्येण
स्वविषयभूते नीलादौ सुखादौ विश्वात्मनि च प्रमेय स्वरूपे आभासे
वस्तुनि साक्षादयमित्यव्यवधानेन विश्रान्तेः ॥
एवं प्रत्यक्षप्रमाणं निरूप्यानुमानादि स्वरूपं
निरूपयितुमाह - प्रमातुः प्रत्यक्षादनुमानस्य विशेष द्योतकः ।
एवंभूतमनुमानं प्रमाणमिति अनुमातुः प्रमातुः अनुमानप्राणजा
प्रतीतिस्तु कार्यभूतद्रूमादेराभासान्तरात् शिंशपादि
स्वभावान्वा आभासान्तरान् आभासान्तरे अग्न्यादौ वृक्षत्वादौ च
प्रतिपत्तिः निश्चयबुद्धिः वस्त्वन्तरस्य धूमादेः शिंशपादेश्च ।
तेनाऽग्न्यादिना वृक्षत्वादिना च सहकार्यकारणभाव नियमः
सामानाधिकरण्य नियमश्चेति । अग्नेरेव कार्यं धूमः
शिंशपावृक्षस्वभावैव भवतीत्येवं भूतेश्वरनियति
शक्त्युपजीविन एवावधार्यः नान्यथेति । ईश्वरनियति शक्त्या विना न

भवति तेनेश्वरः नियति शक्त्युपजीवनत्वेन यावति देशे काले वा
 नियत्युल्लंघन कृद्योगि सृष्ट धूमादिव्यतिरेकेण यावति देशे काले वा
 ऐश्वरी नियति शक्तिर्जाता तावतिदेशे काले वा नुमानं
 प्रमाणं नान्यत्र देशे काले वा । आगमस्तु विषयरूप
 श्रोत्रग्राह्यशब्द व्यतिरिक्तान्तरः शब्दरूपश्चित्स्वभावस्य
 परमेश्वरस्येदमित्यमेव भवतीति द्रढीयस्तमविमर्शात्मा
 अन्तरगः अविरतमविनाभूतः अयं घट एव न पटः अयमग्निमान्
 पर्वत इत्येवं भूत विमर्शात्ममयत्वात् प्रत्यक्षादेरपि जीवितकल्पो
 व्यवहारः । यदुक्तम् यतः शब्दानुवेधेन न विना
 प्रत्ययोद्भवः इति । तेनागमात्मा परामर्शेन यद्यथा दृष्टं
 तथैव सत्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह - यथेति । गरुड एवाहं
 तस्मादेतद्विषये मामारयतीति तथा भूते ऽन्तरशब्दे नात्मनि
 विमर्शेऽनुकूल्यं यो भजते शास्त्ररूपशब्दराशिः सोऽपि विमर्शवत्प्रमाणम् ।
 अत्रापि दृष्टान्तमाह - ज्योतिष्टोमकार्यहंस्वर्गगमन्तेत्यस्मिन्विमर्शे
 स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमने यजेतेति एतद्वेदवाक्यम् -
 यथानुकूलं भजते दीक्षितोऽहमपुनरावृत्ति भागित्यस्मिन्विमर्शे
 शैवसिद्धान्तरूपः शब्दः आनुकूल्यं भजते ।
 गाढक्लेशसहिष्णुरहं बुद्धपदं गन्तेत्यस्मिन् विमर्शे

बौद्धानां यथानुकूल्यं भजते

गाढक्लेशसहिष्णुरहमहर्त्पदं प्रपत्तेत्यस्मिन्विमर्शो आह तं
शास्त्रं यथानुकूल्यं भजते तत्र स्वर्गादौ तस्याधिकारिणः विपर्ययो
नोदेति । स्वर्गकामोज्योतिष्टोमेन यजेतेति विधिवाक्ये सति
तद्वाक्याश्वस्तस्यैव तत्रानुष्ठानयोग्यत्वात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
ज्योतिष्टोमकार्यहं स्वर्गं गन्ततेत्यादि विमर्शरूपं
शब्दनमन्यस्याधिकारिणः दृढप्रतिपत्तिरूपत्वाभावादप्रमाणमेव ।
तदेकमेवशास्त्रं कंचित्प्रतिप्रमाणं , कंचिदप्रमाणमित्यायातम् । न चैतद्युक्तम् ।
शास्त्ररूपस्य प्रमाणस्य पक्षपातित्वात् ।
एवं वादिनं प्रत्युत्तरमाह - प्रतीति वृत्तस्य प्रसिद्धस्य
लोकवृत्तस्य तत्त्वज्ञो न भवति । तथापि त्वमस्माभिर्नोपेक्ष्यसे
प्रमाणमपक्षपातीत्युक्तम् । तस्य वचनस्य कोऽर्थः । एकस्य
नीलज्ञानं प्रत्यक्षरूपं जातं तन्नील ज्ञानं किं सर्वस्य
प्रमातुः किं नीलं भासयति एकस्य प्रत्यक्षं धूमज्ञानं
सर्वस्य प्रमातुः अग्निमत्त्वं भासयति । किं प्रातर्निधिमनेन विधिना
लब्धासतीति सिद्धादेशरूप आगमः । स उपदेश्येन विना सर्वं प्रति किं प्रमा
णम् ।

अथ तस्या अप्युपदेशस्यापि कदाचिदति प्रयत्नेन धन लाभस्तथे

हापि दृढविमर्शनरूपं शब्दनं स्वान्तर्गतं मर्थमास मन्तादखे
गमयतीत्यागमसंज्ञं प्रमाणं सर्वस्याधिकारिणं स्तावद्भवति । यथा प्रत्यक्ष
मिथ्याज्ञान

सहायताभजमानमालोकेन्द्रियादिकमप्रमाणतासचिवमप्रमाणं भवति ।
एतावतेति । आलोकेन्द्रियादिदोषेण सम्यग्ज्ञान स्वरूपस्य प्रत्यक्षस्य न
काचित्प्रत्यक्षपातिता । तथेति । प्रत्यक्षवत् स एव ज्योतिष्टोमादिशब्दः
शुद्धादेरनधिकारित्वादेवा दृढविमर्शात्मनि । अत एवा प्रमाणे
अगमाभासे साचिव्यं विदधदप्यधिकारिणं प्रति
दृढविमर्शात्मकसत्यागमरूपशब्दनलक्षणप्रमाणोपयोगितायाम्
प्रामाण्यं भजत् पक्षपात दोषप्रतिक्षेपयोग्यो भवति ।

किं बहुना । एवं कुर्यादिवं न कुर्यादिति निषेधात्मा वा सर्व
एव ह्यागमः नियताधिकारिनियतदेश नियतकालनियतसहकार्यादि
नियन्त्रितं विमर्शं विधत्ते । अत एवेति । नियताधिकारित्वाल्लोके अविगीता
प्रसिद्धिर्या सैवैश्वरी सत्या वाङ्मयता । तयेत्यादि श्लोकेन - यत्र यस्मिन् देशे
यदेति , यस्मिन्काले इति , नियत देशकालत्वमुक्तम् । यदुक्तम् यावति
देशे काले नियतिशक्तिर्जाता तावति देशे कालेऽनुमानं प्रमाणमिति ।
तेन हेतुना सर्वदेशकाल व्याप्तौ प्रत्यक्षागमावनुमानस्य
बाधकावित्तिभाववद्भर्तृहरि न्यायभाष्यकार प्रभृतय आहुः ।

तस्मादेवं प्रत्यक्ष क्षणे ज्ञाने सर्वं

प्रमाणस्वरूपं ज्ञातं भवतीति किं विशेष लक्षणैः अविसंवादि

विज्ञानं प्रमाणमिति सौगता इति नीत्या यस्तस्य

प्रमाणस्याविसंवादत्वं लक्षणमाह - तेनापि प्रमेयं

प्रतिप्रमातुः प्रापकत्वं तत्प्रमेयप्राप्तं

प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तियोग्यस्य शक्य प्राप्तिरस्य प्राप्तुं शक्यस्य

वस्तुनः उपदर्शत्वमपि प्रमाणलक्षणं ब्रुवताबौद्धेन सोऽपि

स्वाभासोऽभिनवोदयः इत्युक्तनीत्या प्रमातृ स्वाभासरूपः

प्रमाणाभिमत ज्ञानविश्रान्तं स्वरूपं न किञ्चिदुक्तं तत्

प्रमाणम् । अनेनास्मदुक्तेन लक्षणेन निर्वाह्यते यदि तर्हि निर्व्यूढं

सम्यङ्गिनरूपितं भवति । अन्यथेति । अनेन लक्षणेन न निर्वाह्यते चेत्

तेनोक्तं तत् प्रमाणलक्षणं वक्तुं शक्यत्वात् वाचा विना मुखभङ्गमूर्धकं

पादाङ्गुली मोटनादि मात्रामित्यलमतिविस्तरेण ।

एवं प्रमाण फलयोः स्वरूपं निरूप्यतत्प्रमाणफलविषय

भूत प्रमेय स्वरूपपरामर्शार्थं वितत्यदर्शयति - नन्विति । घट

इति । इदमित्येतादृशगति च बहिर्वस्तुव्यवस्थापकः प्रमाणाभास एवान्तः

तथा विमर्शात्मा प्राञ्चन इति लोहित इत्याद्येकैकाभिधान विषये

देशकालाविशिष्टे । अत एव सामान्यरूपे वस्तुनि

मितिर्भवतीति यदुक्तं तत्र घट इत्याद्येकैकमभिधानं
काञ्चनाद्याभाससमुदायरूपे अत्रप्यभिधानीन्तनमिति
देशकालविशिष्टे अत एव बाह्ये तादृग्विधवस्तु व्यवस्थापक बहिर्मुख
प्रमाणविषये घटादौ स्वलक्षणे वर्तते यदि । तत्तस्मात्तस्मिन्नेव
घटादौ तत् स्वलक्षणात्मकवस्तु ग्रहणात् पूर्वमेव सर्वदेशगत
घटानुस्यूते घटते । सर्वदेश गतानुस्यूते काञ्चनत्वादौ च घट इति
काञ्चन इति लोहित इत्येकैकाभिधान विषये एकस्मिन्
सामान्याभासं प्रमाणं प्रवर्तते इति कथमुक्तं स्वलक्षणं तु
काञ्चनत्वाद्यनेक सामान्यभित्रीकरणाभासरूपमित्याशंकां
शमयन् वस्तु व्यवस्थापकस्य प्रमाणस्य विषयभूतं प्रमेयं
यत्तस्य प्रमेयस्य स्वरूपं परमार्थतो दर्शयितुमाह - काञ्चनो
लोहित इत्याद्याभासानुसन्धानैकत्वेन साधितेऽर्थे यथा रुचितस्य
प्रमातुरिच्छरूपेण यथार्थित्वं । अर्थित्वानुसारेण यथा व्युत्पत्ति
काञ्चनोऽयं लोहितोऽयमिति सङ्केतकृद्वृद्ध व्यवहारशरणतानति
क्रमेण काञ्चन इति इतिलोहित इति अनेकः सामान्या भासोऽभिमन्यते ।
बहिरयमयमिति । परिदृश्यमानो घटादिरर्थः
पृथुबुधोदराकारतया आतानवितानादिरूपतया च
प्रत्येकमेकैकात्मापि न तावानिति एकैकै रूप एव न भवति । अपि तु

काञ्चन इति लोहित इति दृढ इत्यनेकाभासरूपेण
पृथङ्निर्भज्यमानतां बहीरूपतामपि सहते । निर्भज्यमानता
सहनमेव प्रतिपादयति - तथाहीत्यादिना । एकैकस्मिन्नेव घटादौ
प्रमातुर्यथारुचि स्वातन्त्र्येण वा यथार्थित्वमिति अर्थित्वानुसारेण वा
यथा व्युत्पत्तीति प्रामाणिककृतं तत्तत्संकेतात्मक
पूर्वप्रसिद्ध्युपजीवनेन वा प्रत्येकं काञ्चन इति लोहित इति उन्नत
इत्यादिरूपं विवेचनं भवति । एवं प्रमात्रोक्त क्रमेण यथारुच्यादिना
त्रिधाविवेचने

क्रियमाणे पृथगेव भवंति काञ्चनादय आभासाः ।

नन्वेकरूप एवं घटः काञ्चनत्वाद्यनेक सामान्यरूपेण
विभक्तश्चेत् विभाग एव शिष्यते तत्समुदायरूपं कथमेकं
स्वलक्षणं उच्यते पृथक्खे पृथग्भासमानानां तेषां
काञ्चनत्वाद्याभासानामनुप्राणितभूतः प्रमातुः संबन्धी यो
विमर्शः स कदाचित् प्रत्याभासमिति मूल्यार्थिनः

घटगतकाञ्चनाभासे विश्राम्यति । उदकाहरणार्थिनो घटमात्रे ।

औज्ज्वल्यार्थिनः घट गते उज्ज्वलत्व इति प्रत्याभासं विश्राम्यन्तो
भवति । तदेति । प्रत्याभास विश्रान्ति समये सविमर्शः । परापरेति ।

सर्वदेशकालगत काञ्चनत्वस्पर्शात् परं देशकालविशिष्टपुरोवर्ति

स्वलक्षणविशेष भूत काञ्चनस्पर्शित्वात् । अपर इत् इति परापरात्मक
सामान्य व्यवहारो भवति यदा तस्यैव प्रमातुः

कदाचित्काञ्चनाद्याभासानां गणु ता भासनेन तदाभासाधिकरण भूतस्य
घटस्य

प्रधानतापादनेनात्रेदमिदमित्थमिति देशकालाकार व्यामिश्रणा
प्राणो विमर्शो भवति तदा तदखे घटात्मकं वस्तु

तत्काञ्चनाद्याभास विशिष्टमेकं स्वलक्षणं भवति । इति सूत्रार्थ
तात्पर्यं प्रदर्श्य सूत्रयोजनामाह - अपिभिन्नक्रमः । अनुसन्धान
साधित इति काञ्चनाद्याभास मिश्रता विमर्शेन स एवायमित्येकत्वेन
साधितोयः स्वलक्षणात्मा स तत्रैकस्मिन्नपि सति घटादि स्वलक्षणे
रुचिं स्वातन्त्र्यमर्थित्वमर्थक्रियाभिलाषपरवशतां व्युत्पत्तिं

पूर्वोक्तवृद्धव्यवहारशरणां च यथेति अनतिक्रम्य
काञ्चनाद्याभासो भिद्यत एव यथा रुचीत्यादिनोक्तोऽर्थः । नन्वथेति ।
परमार्थ एवेति प्रसिद्धता मसिद्धदर्शनं पुरस्सरं द्रढयति ।

कश्चित् एकस्मिन् चेतनतया प्रसिद्धे पुरुष स्वलक्षणे
रुच्यनुरूपेण दीर्घतामेव विमृशति । या बहुतरस्थल व्यापिनी
तरुणामप्यास्ति कस्मिन् तस्मिन्नेवनिस्सन्धिबन्धनरूपां
वृत्ततामेवपरामृशति । या शिलादेरपि संबन्धिनी

कश्चिदूर्ध्वादगाक्रमणरूपामूर्ध्वतामेव विमृशति ।

स्थाणारेप्यास्ति कश्चिद्रमनागमनादि स्वातन्त्र्यभावयोग्यं

पुरुषत्वमेव यत् सर्वपुरुष साम न्नेव स्वलक्षणे

ब्राह्मणत्वाद्याभासा अपि निर्धार्या इति जडाजडव्यापी प्रसिद्धतरो दृष्टान्तो
दर्शितः ।

एवमेकस्मिन् धूमस्वलक्षणेऽपि सर्वदेशवर्ति धूमगत

धूमत्वं सामान्यतश्चन्दनत्वं तत्रापि रक्तचन्दन श्वेतचन्दनजत्व

इन्धने विभजनीया इत्ययमपि प्रसिद्धो दृष्टान्तः ।

देशकाल विशिष्टा एकस्मिन्नेव पुरुषादि स्वलक्षणे

प्रसिद्धतरादीर्घत्वादयः प्रसिद्धा धूमत्वादयश्च आभासा

यथा पृथक् पृथग्विभज्यन्ते रुच्याद्यनुरूपेण तथैकस्मिन्नेव

घटस्वलक्षणे पुरुष स्वलक्षणादिवदप्रसिद्ध

दार्ष्टान्तिके प्रथमं हृद्भङ्ग परिहारार्थीकश्चित्सत्तामेव विभजति

या पटादिष्वप्यास्ति । उदकाहरणार्थी घटत्वाभासं विभजति

यदन्यघटेष्वापि व्याप्तम् । नयनानयनयोग्य वस्त्वर्थी

द्रव्यासामं मूल्यार्थी काञ्चनाभासं हृदयतार्थी औज्ज्वल्या

भासम् । आदिग्रहणात् दृढतराभावार्थी दाढ्यम् । एवं

रुचिव्युत्पत्त्योरपि योजनीयम् । एवं सद्धटद्रव्यं चन्दनोज्ज्वलतादयः

आभास भेदा उक्तप्रकारेण हृद्भङ्गपरिहारादि

भिन्नाभिन्नार्थकारिणः ते ध्वनेः सन् घटो लोहित इत्यादि विमर्शो ।

रूपस्याभिधानस्य पदं विशयो भवति ।

इह तावच्चेतनत्वेन प्रसिद्धे पुरुष स्वलक्षणे यथा

रुचिस्वातंग्येण रुचिरूपेच्छाया वा आभासान् विभजेत् । यथोक्तम् -

व्याक्षेपसारत्वात् कालक्षेपसारत्वात् स्वरसेन यथेच्छमुद्गच्छतः

चेतसो या रुचिः तया रुच्या एवं कुर्यादिति शेषः । यथार्तित्वमिति ।

तस्मिन्नेव पुरुष स्वलक्षणे स्वलक्षणार्थक्रियामर्थयमानः वितत

देशव्यापिन एवार्थान् विभजेत् । यथा व्युत्पत्तीति व्यवहारे वृद्धैः

कीदृद्दीर्घान्नाम गीयत इति व्युत्पित्समानं

मन्याद्युत्पादयितुमिच्छवादीर्घताद्याभासविभागं कुर्यात् ।

एकस्मिन्नपि तस्मिन् स्वलक्षण दीर्घताद्याभासभेदः

तेषामाभासानामेकस्वलक्षणत्वं नात्रत्यमिदानीन्तनमिति

देशकालविशिष्टघटादिविश्रान्तेर्भवति देशाभासः । कालाभासश्च

वस्तूनां सामान्य रूपता प्रयोजकस्य व्यापित्वस्य च

खण्डनविधाने सविध वर्तिनौ विशेष रूपतां स्वलक्षणरूपतां वितरतः ।

एवं पुरुषत्वनिर्धारणवत् ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वा भासा अपि निर्धार्याः ।

अत्र पुरुष स्वलक्षणैर्जडाजडसाधारण बहुतर

धर्मास्पदत्वादयं दीर्घादिः प्रसिद्धतर आभासभेदः । अनेन
प्रसिद्धतर निदर्शनने धूमत्वचन्दनत्व श्रीकण्ठश्चेतचन्दनार्थितत्वादयो धूमा
अन्यपदार्था व्यापित्वात् निज निज एवरूपे स्थितत्वाच्च प्रसिद्धा आभास
भेदा

विभजनीयाः । अनेन प्रसिद्धेन धूमत्वादिना दृष्टान्तेन
निस्संबंधनरूपत्वादप्रसिद्धभावोऽपि यो घटस्तत्रापि आभास
भेदो भवति । तस्मिन् सत्वादय अनेका भासाभिद्यन्ते ॥

तथाहीत्यादिना तदेव प्रतिपादयति - कश्चित् स्वभवनं प्रविश्य
तत्र यत्किमपि हृदयङ्गमं वस्त्वपश्यत् किञ्चिदप्यत्र नास्तीति
हृद्गङ्गमिवापद्यमानः पुरतः घटं पश्यन् अस्तीदमिति तस्य
सत्वाभासं मेव प्रधानतयाङ्गीकार्यत्वेन पश्यति । अपरानिति ।
सत्वाभासव्यतिरिक्तान् घटत्व काञ्चनत्वाद्याभास व्यतिरिक्तान्
घटत्वकाञ्चनत्वाद्याभासान् नाम्नापि तु नाद्रियेते तथा तद्वत् उदकाहरणार्थी
स्वतन्त्रामिति

सत्त्वकाञ्चनत्वादीनामधिकरणभूतं घटाभासमेव पश्यति
कश्चिदगमनागमने दुनयनानयनयोग्य वस्त्वर्थीतदनु रूपं
द्रव्यमेव पश्यति । कश्चिन्मूल्यार्थी काञ्चनाभासमेव पश्यति ।
हृद्यतार्थी कश्चित् औज्ज्वल्याभासमेव पश्यति । आदिग्रहणात्

दृढतरभावार्थीदाढ्यमेवपश्यति । एवं रुचि व्युत्पत्त्योरपि
योजनीयमिति कश्चित् उक्तान् सत्त्वाद्याभासने कस्मिन् घट स्वलक्षणे
रुच्या केवलं स्वातन्त्र्येण कश्चिद्व्युत्पत्त्या
वृद्धव्यवहारशरणतानतिक्रमरूपया व्युत्पत्त्याविभजेत् । एवमेते
सत्त्वादय आभास भेदा एव एववस्तुतत्प्रमाणविषयत्वेन तथा तथा
आभासमानता सारत्वाद्वस्तुतायाः सर्वाद्याभासस्य
प्रमाणाभसस्य प्रमाणभूतो विमर्शः सोऽपि प्रमाणवत्
प्रत्याभासमेव प्रवर्तते । बाधे जीवित प्रस्व्यस्य प्रकाश जीवित
प्रस्व्यस्य प्रमातुरभिजल्पात्मनः विमर्शमयस्य शब्दस्य घटो लोहित
इत्यादेः प्रत्याभासमेव विश्रान्तेः एषां सत्त्वाद्याभासानां सत्त्वा
सत्त्वरूपान्वय व्यतिरेकाभ्यामर्थक्रियाकारित्वमपि प्रत्याभासमेव
नियतं सत्त्वाभासमात्रेणैव हृद्भङ्गपरिहार संपादनात् तत्र
घटाभाससाध्यायां कूपोदकाहरणरुपायामर्थक्रियायां
याध्यायां तदा नयनाधारभूत पात्रापेक्षावत्
तद्धटाभासान्तरीयकत्वेन नियतस्या भासान्तरस्य
रज्ज्वाभासस्यापेक्षणात् । एवमेकैकेनाभासमानेनार्थक्रियायां
साध्यायां तदुचितस्थान्यान्या भासस्यापेक्ष । भवत्येव ।
एवं येन यने मुख्येन मार्गेणार्थो विचार्यते तस्य तस्य

वस्तुनस्तने तेनैवाभासमात्रैव तथैव प्रतिभासात्
 विमर्शनादर्थक्रियाकारणाच्चेति सिद्धम् । प्रसिद्धतराप्रसिद्ध पुरुष
 धूमघट स्वलक्षण निरूपणत्वाशयेन घटाद्यर्थ एकोऽपि
 दीर्घप्रवृत्तेति धूमेति सन् घटेति चेत्यनेक तया निरूपितम् ।
 ननु सत्वमिति घटत्वमिति काञ्चनत्वामिति प्रत्याभासमेव
 वस्तुत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तदाभाधिकरणभूत एकोघटात्मा
 आभासः न वस्तुस्यात् । तत्तदाभास व्यतिरेकेण तस्य स्वभावा
 वस्तूनां घटत्वकाञ्चनत्वलोहितत्वादीनां घटः काञ्चनो लोहित
 इत्याद्याभास भेदाद्विशेषात् पुनः हृद्भङ्ग परिहारादि
 रूपिण्यर्थाक्रिया नियता एकैक रूपा एकं घटं समानाधिकरणं
 कृत्वा तस्मिन्नेव विशेषणरूपेण विश्राम्यतां तत्संबन्धकृतने
 सामानाधिकरण्येन नू प्रति आभासान् अयं घटः त्रत्यः
 इदानीं तन एवमाकार इत्यर्थोन्मुखात् प्रतिभासात् प्रकाशात्
 अभेदिनामेकत्र विश्राम्यतां पुनरर्थाक्रिया नियता घटः काञ्चनो
 दृढ उज्ज्वल स्ततोऽयं शिवलिङ्गशिरः
 संमार्जनोचिततीर्थोदकाहरणयोग्य इति समुदितरूपा । आभासानां
 काञ्चनत्वादीनां मिश्रं समुदितं यद्रूपं
 तत्र कश्चिदाभासस्तेषां प्रधानत्वेन विश्रान्तिपदे कर्तव्यः

सघटाभासः तेषां समानमाधिकरणं तेन समानेनाधिकरणेन

यस्तेषां सम्बन्धस्तत्सामानाधिकरण्यं तेन

सामानाधिकरण्येनोपलक्षितः प्रतिभास अर्थोन्मुखः

प्रकाशस्तत्तत्काञ्चनाद्यर्थान् प्रतिप्रकाशो यस्तदनु प्राणकोयः

कश्चनपदार्थात्मा इहेदानीमेवं भूत इति वेदार्थ

ग्रहणोन्मुखः : परामर्शश्च यः तस्य सर्वस्य प्रतिभासस्य

विमर्शस्य च स्वलक्षणरूपेकाभासविश्रान्ततानियमात्

तस्मादेकाभास विश्रान्तत्वात् इहेदानीमेवं घटोऽस्तीति पुरः

स्थितदेशवर्तमानकाल पृथुबुधोदराकाराद्याकार विशिष्टः

घटोऽस्तीति बाह्यविषयोन्मुखत्वात् बाह्यात्मा वाक्यार्थ

परामर्शरूपो विमर्शः प्रोक्त लक्षणं तं सामानाधिकरण्य

मनुप्राणयति आत्मन उपोद्वलकं करोति । ततो हेतोः

तत्सामानाधिकरण्यानुप्राणनाद्धेतोः ये काञ्चत्वादयो

भेदिनस्तदेकस्वलक्षणतां प्राप्ताः । तत्रापि

काञ्चनत्वादि स्वस्वरूपभेदमनुज्झन्तः तेषामेकस्वलक्षणविश्रान्तता नियता

अन्या तत्तत्सामान्यात्मककैः भास क्रियमाणार्थ क्रिया तद्विशिष्टा

समुदितरूपाकांचनाद्या भासानां तद्विमर्शानां स्वलक्षणात्

भेदे पुनरर्थाक्रिया अन्यानियताप्येकैकमात्ररूपा

सूत्रगताभ्यामाभास प्रतिभास शब्दाभ्यां

समुद्रितरूपैकैकात्मा च विमर्शोऽप्याक्षिप्त इति मन्तव्यः । पुनः

शब्दः सामान्याभासानां स्वलक्षणाभासस्य चार्थ क्रियायां

विशेषद्योतकः अभेदिनां वस्तूनामिति बहुवचनेन स्वलक्षणरूपे

ऐक्यावभासे काञ्चनाद्याभासानां परतन्त्रं सत् पृथक्तत्वं यत्

तत्र तस्मिन्परतन्त्रे पृथक्तत्वेऽपि ऐक्याभासनरूप स्वलक्षणात्मक

व्यक्त्युपरञ्जकत्वेन पारमार्थिकं सामान्यरूपत्वम् ।

एतत्काञ्चनादि सामान्याधिकरणभूतस्य शुद्धस्यानेकाभास

प्रतिबिम्बलक्षणस्य स्वतन्त्रस्योदाहरणादिक्षमस्य काञ्चनादि -

घटोऽयमिति परामर्शयोग्यतामात्रेण वस्तुतः

सामान्यरूपता तस्य व्यक्त्येकरूपत्वात् स्वलक्षणरूपात् द्रव्यादन्य

एव पदार्थः खलुपरतन्त्रतासारः तस्य द्रव्यादन्यस्य

पदार्थस्यैकद्रव्यविश्रान्त्यपेक्षया पारतन्त्र्यं घटात्मा

एकस्वलक्षणरूप आभासः सामान्यभासवत् सत्यमेव । आभास

बलेन विमर्शबलेनार्थक्रिया बलेन च तथा स्वलक्षणात्मतयावस्थानात् ।

तत्राभास समुदायरूपे स्वलक्षणे

एकैकेनाभासेनैकैकार्यक्रिया न भवति । अपि तु काञ्चनाद्याभास

समुदायायादर्थक्रियाणां समुदायो भवति । आभासा

अन्योन्यमभिन्ना अपि एकामर्थक्रियां कर्तुं मिश्रीभवन्ति यदि तदा
तेषामाभासानामियत्तारूपा अवधिः क इति चोद्यमपि वदति ।

अन्योन्य विरुद्धावभासानां पृथक्पृथग्वर्तिनां
दीप्रप्रकाशानां पुनरेकभवनाभ्यन्तरसंमूर्च्छितात्मनामेकेनैव
समुदित रूपेण स्वलक्षणेन सूक्ष्मतमवस्त्वबलोकनक्षमा
ऐक्यधीरर्थक्रिया यथा भवति । यथा सागरे पततां
स्रोतसामेकेन समुदितरूपेण स्रोतसां पातेन
बहुतरंगारंभरूपार्थक्रिया भवति तथा अविरुद्धावभासानां
घट लोहित काञ्चनानामेकेन स्वलक्षणे ऐक्यधीः

शिवलिङ्गोत्तमाङ्गाभिषेकोचिततीर्था हरणरूपा ऐक्यधीरर्थक्रिया भवति ।

पृथग्दीप्रप्रकाशानामितिवत् पृथक्पृथग्देश वर्तिन्यः

प्रदीपप्रपाप्रमातुः सूक्ष्मतमवस्त्ववलोकन सामर्थ्यलक्षणां
यामर्थक्रियां न कृतवत्यः पृथक् पृथक् पतित्वात् ता एव
प्रदीपप्रभाः तामेव सूक्ष्मतमावलोकन

सामर्थ्याधानलक्षणामर्थक्रियामेक भवनान्तरे भूय

संमूर्च्छितात्मनो विदधाति । तत्रैकभवनान्तर संमूर्च्छने तासां

दीपप्रभाणामर्थ क्रियासमुदायो न भवति ।

अर्थक्रियाणामनेकत्वं न भवति । अपि तु एकत्वमेव

सूक्ष्मरूपैरेकार्थप्रकाशकत्वात् यथापूर्वं पृथक्खे पृथग्वर्तिनि
पश्चात्संभूय सागरपतितानि स्रोतांसि बहुतर
तरङ्गरूपैकार्थक्रियाकारिणी । तन्त्राप्यर्थक्रिया समुदायो न भवति ।
तद्वद् घटः काञ्चनो लोहितो दृढ इत्यनेक विशेषणाभास विशिष्टो
यतस्ततोऽयं शिवलिङ्गसमावर्जनोचित सलिलाहरणयोग्य इति दृष्टमात्र
एव पूर्ण प्रतीतिलक्षणार्थक्रिया कारीति सिद्धमेकार्थक्रिया कारित्वं
घटकांचनादीनामप्याभासानामेकार्थक्रिया करणेकः सीमेति
यद्भवतापृष्टं तत्रैकार्थ क्रियाकरणे येषामविरोधः
त एव भवन्ति चक्षुर्विषयो रूपा भास स्पर्शोन्द्रियविषयेण
मरुताभासेन मिश्रीभवति । अन्योन्यं विरोधादेकैकोन्द्रिय विषयत्वात् सोऽपि
विरोधः
अयमेवं भवत्विति नियति शक्त्युत्थापितः इति तात्पर्येणार्थमुक्त्वा
सूत्रयोजनामाह - पृथक् पृथग्वर्तिनो ये ये दीपप्रकाशास्तेषां
संबन्धियदेकं समुदितरूपं स्वलक्षणं सागरे च पततां
स्रोतसां यदेकं समुदितरूपं तेन तेन प्रोक्तलक्षणार्थ
क्रियारूपा ऐक्यधीर्यथा कार्यातथा ये अन्योन्या विरुद्धा घटलोहित
काञ्चनाद्याभासास्तेषां संबन्धि यदेकं स्वलक्षणं तेन
कार्या एवे यधीरिति संबन्धः । ऐक्यधियां घटलोहित

काञ्चनादीनां समुदितो बहिर्मुखः प्रतिभासः अन्तर्मुखो

विमर्शोऽनुभवरूपार्थक्रियाचेति त्रयमपि स्वीकृतम् ।

एवमित्युक्तं नीत्या प्रमाणस्य पृथक् पृथक् प्रत्याभासं

तत्तत्काञ्चनाद्याभासं प्रति विस्त्रान्तत्वात् अग्न्याभासेऽप्याग्नि

ज्ञानमेव प्रमाणं धूमज्ञानञ्च धूमाभासमात्र एव

प्रमाणं नत्वग्न्याभासे तयोर्धूमाग्नयोः कार्यकारणभाव

ज्ञानमपि कार्यकारणाभासमात्रे इति यतस्तस्मात् अग्निजन्या

धूमाभासोऽपि कारणरूपमग्न्याभासं व्यभिचरेदिति अन्यः

अङ्कुरादिः कार्यवर्गः सर्वः तत्तद्वीजादिकारणाभासं व्यभिचरेत् ।

तत्तत्कार्यैस्तत्रत्कारणानुमेयत्वाभावाद्बहुतरोपप्लवप्रसङ्ग

इति शंकां व्यपोहितुमाह - तत्रेति ।

प्रत्याभासं प्रमाणं विश्राम्यतीत्यास्मिन्नपि पक्षे

नकश्चिद्दोषः । देशकालाद्यविशिष्टे अत एव सामान्यायमाने

वह्न्याद्याभासे तस्य वह्नेरिधनकार्यधूमकारणता उष्ण

स्वभावता तत्तद्वह्न्यनलवैश्वानरादिशब्दवाच्यता । आदिग्रहणात्

घटादिप्रकाशता ऊर्ध्वं ज्वलनतागन्धरसशून्यता इत्यादिरात्मा

अग्निधर्मभूतः स्वभावोऽयं स एकस्मादग्निप्रमाणादेव

संविदितो भवति । कार्यतः कारणता तत्तच्छब्दार्थता चेति पृथक्

पृथग्भाव प्रत्ययः इन्धनादि वस्त्वन्तरापेक्षया च
कृतकाकृतकरूपाग्निधर्मभूतवर्गभेदं सूचयितुम् ।
तत्रने धनकार्यता धूमकारणता तत्तच्छब्दार्थता चेन्धनधूम
तत्तत्प्रमातृसङ्केतकृतवाचकापेक्षया च कृतकः
उष्णतोर्ध्वज्वलनतागन्धरसशून्यता चाकृतको वर्ग इति
वर्गभेद सूचनार्थः । तदेव प्रतिपादयति - तथाहीत्यादिना ।
अत्रत्यमिदानीं तनमेव माकारमिति देशकालाकारैरसंकीर्णत्वेन
सामान्यमात्ररूपत्वात् अविशिष्टो यद्यपि च वह्नयामासः
यावद्विर्वक्ष्यमाणै कारणताद्याभासैरविनाभूतत्वेन
भगवत्या निशति शक्त्या नियमितं तावतः
कार्यकारणताद्याभासान् प्रमाणकृतानिति
एकनै वाग्निप्रत्यक्षप्रमाणेन कृतान् संपादितान् स्वीकृत्यैव
प्रमातुर्निश्चयपदवीमवतरति । ततश्चेति । एवं निश्चयपद
व्यवतारणात् सोऽग्न्याभासः स्वात्मनः इन्धनकार्यताभासेन
धूमकारणताभासेनोष्ण स्वभावता भासेन
च स्वाभाविका व्यभिचरितसाहचर्यः सन् प्रतीयमानः
विश्वत्रैवसर्वास्मिन्देशे सर्वदैव सर्वास्मिन् काले च तथा प्रतीत इति
अव्यभिचरित साहचर्यः सन् प्रतीतो भवति । तस्य वह्न्या भासस्य तैः

कार्यताद्याभासैः शब्दवै यात् अयं कार्यतादिवहेः स्वाभाविकः
स्वभावः पुरुषकृत समयादिमत्व प्रेक्षित्वाद् स्वाभाविकोऽपि यः
स्वभावः सोऽप्येकाग्रिप्रत्यक्षादेव निश्चीयते । तस्याग्निं प्रत्यक्षीकुर्वतः प्रमातुः
कृत्रिमेणाग्न्यादिशब्द वाच्यत्वरूपेणोतरेणाकृत्रिमेणेन्धनकार्यतादिना
रूपेणसहित तत्तदाभासान्तरनान्तरीयकतया स वह्न्याभासः स यथापुरः स
विदितः

सर्वदेशकालगतः तथैव सर्वास्मिन्देशे काले च नान्तरीयकतया
संविदित इति । तत्रेति । कृत्रिमे अग्न्यादिशब्दवाच्यत्वरूपे
चाग्निप्रमाणव्यतिरिक्तेन प्रमाणतत्तद्धूमकार्यता
दिव्यवस्थापकेन प्रमाणांतरेण किं न किमपि प्रयोजनमस्ति । तस्य
सर्वस्यैव रूपस्याग्निप्रमाणमेवालं इंधनकार्योऽयं
धूमकारणमयं उष्वस्वभावोऽयामग्न्यादि शब्दवाच्योऽयमिति
पुरुष समयेन नियुज्यमानस्य तस्य तस्य शब्दस्य
स्फुरद्भास्वराकारः एक एववह्निरर्थ इति वह्नेरेवं
भूतेनेन्धनकार्यताद्याभासाविनाभावद्योतकी नियति शक्तिरेव
सर्वत्र सर्वास्मिन् व्यवहारे शरणामिति पिशुनयत्याचार्यः ॥
उक्तमेवार्थं व्यक्तीकरोति - एतदुक्तं भवतीत्यादिना । यस्य
कस्य चिद्भावाभासस्य यत्किंचित्कृत्रिममितरद्वा आभासान्तरेण

नान्तरीयकत्वमविनाभावः प्रतिभाति । तत्रेति ।

तत्तत्कृत्रिमाकृत्रीमाभासानान्तरि यकत्वे केवलं

नियतिशक्तिमात्रमेवविजृम्भते नियतिशक्तिरेव तन्नान्तरीयकत्वं

संपादयति तन्नान्तरीयकत्वभिन्धनकार्यत्वे

धूमकारणत्वेचाभासमानेनियतरूपं भूत्वा

पूर्वापरकालव्यापि सर्वकालानुस्यूतमित्यर्थः ।

बह्यादिशब्दवाच्यत्वादौ नान्तरीयकत्वामिति शेषः । ततश्च नियति

शक्तिबलात् धूमाभासोऽप्यग्न्याभासं न व्यभिचरेदिति

अनुमानकथायान कश्चिद्विप्लवः । श्लोकस्यार्थं साकल्येनोक्ते

तदन्वयमाह - कार्यकारणता तस्य शब्दस्यार्थता तत्तच्छब्दाभिधेयता ।

आदिग्रहणात् ग्रन्थासशून्यता इत्येवं

भूतो य आत्मा स्वभावे बह्यादौ स सर्वस्वभाव एकस्मादेव

बहिःप्रमाणात् मतः संविदित एव भवति । अन्धच्छेद इति समयः

काव्ये न तु शास्त्र इति द्वितीय तृतीय पादयोः कार्यकारणतोष्णता

तत्तच्छब्दार्थतादात्म्येति पूर्वार्धोत्तरार्धयोः सामस्त्येऽपिदोषो न

भवति । सामस्त्येऽधिकार्यकारणता उष्णता तत्तच्छब्दार्थता इति

पृथग्भाव प्रत्यय प्रयोगः । इन्धन धूमाग्निशब्दवाच्यतादि

वस्त्वन्तरापेक्षातस्तद्वस्त्वन्तरानपेक्षातश्च

कृतकाकृतकरूपं वर्गभेदं दर्शयितुं सूचितम् ।

तत्रोष्णता स्वभावः स्वत एवाकृतकः इन्धनकार्यता

धूमकारणता चेन्धनादि वस्त्वन्तरापेक्षया कृतक प्रायाशब्दादि

वाच्यता कर्तृव इदमेतादृगित्यादिनाश्लोकषटखेकेण निरूपितं

काञ्चनादि सामान्याभासव्यवस्थापकं सामान्यप्रमाणं

तत्काञ्चनाद्यनेकाभास विशिष्टस्वलक्षणव्यवस्थापनात्मकं

स्वलक्षणप्रमाणं च संक्षेपेण स्पष्टयति - एवमित्यादिना ।

काञ्चनाद्याभासं प्रतिविश्रान्तेनैकैकेन प्रमाणेन

तत्तत्काञ्चनाद्याभास व्यवस्थापनं क्रियते । तेषां

काञ्चनाद्याभासानां यथोचितमन्योन्यं

विशेषणविशेष्यभावेन यथोचितमविनाभूतत्वं यत्

स्वलक्षणात्मकं वस्तु तदेकने देशकालाविशिष्टेन संवित्स्वरूपेण

तत्तदिति ताभिस्ताभिः काञ्चनोऽयं लोहितोऽयमुज्ज्वलोऽयमित्यनेकाभिः

प्रमाभिर्मिते अन्तर्निश्चिते काञ्चनाद्याभासरूपे विषये

पूर्वप्रवृत्तस्य काञ्चनाद्याभास प्रमाण

संवेदनानुप्राणकस्यान्तर्मुखेनाहं भावात्मना

विश्रान्तिभूतेन निश्चियते । ततश्च तस्मात् काञ्चनाद्यनेकाभासरूपे

स्वलक्षणे प्रमाणं घटोऽयं काञ्चनोलोहित इत्यनुसन्धानरूपं

तत् स्वलक्षणग्राहकं प्रमाणमनुसंधीयमानेषु काञ्चनादि

विशेषणाभासेषु प्रवर्तते चेत्

गृहीतग्राहकत्वरूपाद्देशादप्रमाणम् । तत्र तेषु

काञ्चनाद्याभासेषु प्रत्येकं प्रत्येकं प्राच्यमेव

काञ्चनादिसामान्य वस्तु व्यवस्थापनात्मक संवेदनमेव

प्रमाणं प्रमातुः काञ्चनोऽयमुज्ज्वलोऽयमिति काञ्चनादि

तत्तद्भाव व्यवस्थापनात्मक मानसप्रवृत्त्यतिरिक्ताया

उदकाहरणापेक्षया स्वलक्षणात्मकं घटं

ग्रहीतुमुद्युक्तायाः कायप्रवृत्तेरुपयोगः ।

यथा चाक्षुषादि ज्ञानात्मकप्रमाणविषयो यथा भवति तत्प्रकारं दर्शयितुमाह

-

उदकाहरणार्थं क्रियार्थिनं प्रमातुः घटं प्रति तात्कालिकी

तत्तत्कालभाविनी उदकाहरणेच्छा समयसंभवा घटोऽयमिति

वाङ्मयी , मनोमयी , च करणाद्यवयवी च प्रवृत्तिर्या सा तु

देशादिकाध्यक्षान्तरभिन्नेति तदखे घटाधारभूते देशे । आदि

ग्रहणात्तद्विशेषण भूते काले तद्विशेषणभूतकाञ्चनादि

स्वरूपान्तरे सोऽयं घट उदकाहरण योग्य इति

स्वरूपानुसंधानादौ च प्रत्येकं यान्यध्यक्षान्तराणि

बहून्युदकाहरणान्तराणि तैरध्यक्षान्तरैर्भिन्ने संभिन्न एव
 घटात्मनिस्वलक्षणे स्यात् । स एवं भूतावाङ्खेमेनः कायप्रवृत्तिः
 काञ्चनोऽयं घटोऽयं लोहितोऽयमित्येकैकात्मकः
 सामान्यवस्तुग्राहकात् प्रमाणान्नभवति । अपि
 तूक्तलक्षणप्रमाणं समूहादेव भवति । उक्तरूप
 देशादिबहुप्रत्यक्षवति प्रमातुरन्तरभिन्ने स्वलक्षणे उक्तरूपा
 प्रवृत्तिरिति वा योजना । देशादिकाध्यक्षान्तरैः प्रत्यक्षीभूतैः
 देशकालकाञ्चनत्वाद्याभासान्तरैर्भिन्ने स्वलक्षणे निमित्ते उक्ता
 प्रवृत्तिरिति वा । अत्रापि देशादि बहुबहुप्रमेय
 निरूपणदिशातदनुयायित्वेनाभिधीयमानः प्रमाण समूहो
 निमित्तत्वेनोक्तो भवति इति त्रिविधा योजना ।
 एवं प्रत्यक्ष प्रमाणविषये देशादि भिन्ने
 घटादिस्वलक्षणेऽर्थक्रियार्थिनः प्रमातुः काय प्रवृत्तिरिति
 प्रदर्शयानुमान विषयेऽग्न्याभासेऽप्येवमेव प्रवृत्तिरिति दर्शयति -
 अप्यनुमानत इति । न केवलं प्रत्यक्षत एव
 देशादिकाध्यक्षान्तरभिन्ने स्वलक्षणे प्रवृत्तिः । अनुमानतोऽपि
 पर्वतादिदेशादिकाध्यक्षान्तरभिन्न एवाग्न्याभासे उक्तरूपा
 प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । अत्रापि पक्षरूप पर्वताभास प्रमाणं

यत्तद्वर्तिलिङ्गरूपप्रमाणं यद्धमाग्न्याभासा

व्यभिचारित्वप्रमाणं त्वद्गृहीतं पर्वताद्याभासातिरिक्ते

अग्निस्त्रेत्येवं भूते अयोगव्यवच्छेदे यदनुमानात्मकं प्रमाणम् ।

एतत् समूहसंभिन्ने अग्न्याभासेऽनुमानतोऽप्यर्थिनस्तात्कालिकी

प्रवृत्तिरिति संबन्धः । तु स्तत्सामान्यरूपकाच्चनत्वाद्यर्थक्रियातः

स्वलक्षणार्थक्रियाया विशेषद्योतकः । प्रमातुर्मनसः प्रवृत्त्यतिरिक्ता

बाह्यार्थक्रिया अनेक सामान्य समुदायरूपात् स्वलक्षणतस्तस्य स्वलक्षण्य

एवात्रत्यमिदानीन्तनमिति देशकालाभासयोरन्तरङ्गत्वं तत्र देशकालाकार

विशिष्टत्वे

प्रमातुरयमित्थं भूतः अत्रत्यः इदानीन्तन इत्यादि परामर्श

विना तस्य स्वलक्षणस्य स्वत एव विशेष रूपता स्वलक्षणता न काचित्

तत्परामर्शद्वारेण परामृष्टरिप्रमातरि विश्राम्यति । प्रमातुः

संविदेकरूपस्य देशकालाकलितस्यान्तरवै यादेश काला

कारविशिष्टं स्वलक्षणं स्वां विशेष रूपतामुज्झत्येव । यदुक्तं

-स्वक्रमसिद्धामित्यादि । इति सर्वत्रापरमार्थतः

प्रमातृमयमद्वयं तथापि तस्य स्वलक्षणस्य या विशेष

रूपताभाति तस्यां विशेषरूपतां सम्पादनायां

परमेश्वरस्वातन्त्र्यमेवनिमित्तं यन्मायाशक्तिरित्युच्यते । अत्र

यत्तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तत्रमायाशक्तिविलासे विशेषेण

स्वलक्षणेन साध्येन समुदित रूपेणार्थक्रिया

विशेषेणोनोदकाहरणादिनार्थक्रिया विशेषणयोत्थितस्य प्रमातुः

स्वलक्षणे तस्मिन् विशेषणरूपेऽर्थे या तात्कालिकी वाङ्मनःकायप्रवृत्तिः ,

सा तत् स्वलक्षणाधारभूते देशे ।

आदिग्रहणात्तद्विशेषणभूते काले विशेषणभूतः कांचनादि

स्वरूपान्तरे सोऽयं घट उदकाहरणादि योग्य इति

स्वरूपानुसंधानादौ च यान्यध्यक्षान्तराणि भवन्ति

तेषामध्यक्षान्तराणां भेदे संभेदे संपर्के निमित्तेसति भवति

नान्यथा । एकैकेन देशादिना प्रमाणेन न भवति । अपि तु प्रमाण

समूहादेव भवति । प्रमाणानां समूहता तद्विश्रान्ति

स्वरूपानङ्गीकरणात् परस्य ज्ञानसन्तानवादिनो नोपपन्ना ।

अस्माकंत्वेक स्वसंवेदन विश्रान्तिमयी प्रमाणसमूहता युज्यते ।

न चेदन्तः कृतेत्यत्रोक्तं इयमिति एकस्वसंवेदनविश्रान्तिरेव

प्रमाणानां योजना व्यमिश्रणायोजिका योजयित्री युक्तिः योग इत्युच्यते ।

योजनाव्यापार रूपा । योजिकाव्यापारयितृरूपा । युक्तिः सम्मेलनं

एतत्त्रयमप्येक स्वसंवेदन विश्रान्त्यैव भवति । यथोक्तम् -

तत्तद्विभिन्न संवित्ति मुखरैक प्रमातरि । इत्यादि

ज्ञातेयमुपपद्यत । इत्यन्तमियं युक्तिर्गन्धद्रव्यादि युक्तिवत्

प्रमातुः हृदयसन्तोषात्मक विशिष्टार्थक्रिया कारिणी भवति ।

एवमुक्तरूपात् प्रत्यक्षसमूहादेव स्वलक्षण

प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । उक्तरूपदेशादिकाध्यक्षान्तरजुष्यपि

प्रमातुरन्तरभिन्नेस्वलक्षणे प्रवृत्तिस्तत्रेति वा सङ्गतिरिति वा योजना ।

प्रत्यक्षीभूतैर्देशादिकैराभासान्तरैः प्रमेयैर्भिन्ने व्यामिश्रे

स्वलक्षणे निमित्तेसति प्रवृत्तिरिति वा योजना ॥ अत्रापि योजनायां देशादिक

प्रमेयश्च बहुत्व निरूपणदिशा तत्तद्देशादि प्रमेयानु यायी

प्रमाणसमूह एव निमित्तत्वेनोक्तो भवति ।

ननु किं प्रात्यक्षां प्रत्यक्षप्रमाण संबन्धिन्यां

प्रवृत्तावुक्तरूपः प्रमाणसमूहः उपयोगीत्याह -

प्रमातुर्नकेवलं प्रत्यक्ष्येव

प्रवृत्तिर्देशादिकाध्यक्षान्तरभेदनिरूपणसमूह निमित्ता

आनुमानिकी प्रवृत्तिरपि तथेति पर्वतादि देशादिकाध्यक्षान्तरः

प्रमाणसमूह निमित्ता तदेव प्रतिपादयति -

दूरवर्तित्वाद्विशेषणशून्ये धूमाभासमात्रे

तद्वदग्न्याभासमात्रे तद्वद्धूमाग्न्याभासा व्यभिचारित्वे

एतदधिकरणभूते पर्वताभासे च यानि तद्धूमाग्न्याभासा

व्यभिचारित्वे एतदधिकरणभूते पर्वताभासे च यानि
तद्गुणान्याभासग्राहकाणि प्रत्यक्षान्तराणि तत्तत् प्रमाणगृहीत
धूमाद्याभासातिरिक्ते अग्निरत्र पर्वतेऽस्तीत्येवं भूते
अयोगव्यवच्छेदे पृथगनुमानात्मकं प्रमाणञ्च
यत्तदेतत्प्रमाणसमाहादेवार्थिनः अग्न्याभासं प्रतितात्कालिकी
प्रवृत्तिरिति संबन्धः । विमर्शबलादेववस्तूनां
स्वलक्षणसामान्यात्मकभेदाभेद व्यवस्था मूलभूतं
तद्विमर्शबलादेववस्तूनां स्वलक्षणसामान्यात्मकं एवं
पूर्णहंतात्मकं संवेदनात्मनः परमेश्वरस्य
सदाशिवादीनामपि स्वामिनः शिवनाथस्य स्वातन्त्र्यशक्तिविजृम्भितम् ।
तस्मात् परैर्बौद्धैर्दूरान्तिकादौ घटादेरर्थस्य भेदो नास्तीति तदखे
घटादिस्वरूपस्यान्यथात्वं न भवतीति यदुच्यते तदप्यभेदत्वं
विमर्शबलादेवोपपद्यते । विमर्शबलेन विना तदभेदत्वं केनापि
प्रमाणेन नोपपद्यत इति निरूप्यते ।

अर्थानां दूरान्तिकतया परोक्षाध्यक्षतात्मना
बाह्यान्तरतया व्यञ्जकस्य दीपा लोकादेर्दोषैरन्यथापिवा
इन्द्रियादिपाटवादिनावा एकपार्श्वसंमुखत्वादिना
वाभिन्नवभासच्छायानामपि स एवायमिति एक रूपेण

प्रत्यवमर्शोर्नाख्या आसमन्तात् ख्यातं प्रथनं यस्य
 तस्मान्मुख्यावभासतः एकरूपावभासात् तदिदमेवेत्येकत्वमनिवारितम् ।
 प्रतिभासमात्रेणेति । यस्तु प्रतिभासानुरूपेण वस्तु व्यवस्थां
 कुर्वता प्रमातुर्दूरादूरयोः स्थितस्य वस्तुनः कथं न भेदः ।
 प्रतिभासस्य तत्प्रतिभासस्यादूरे संपूर्णतया दूरे आवृततया
 अदूरेऽनावृततया च यथा कथं चिदपीति येन केन प्रकारेणेतिभेदात् ।
 ननु विमर्शोऽपि दूरादूरयोः प्रत्याभासं तथैव
 सकलासकलादितयाभिन्नः । सत्यम् । प्रतिभासानुरूपविमर्शोऽपि भिन्नएव ।
 तथापि स एवायं पदार्थ इत्येके प्रत्यवमर्शरूपः परः
 अनुसन्धानात्मा यः तेनेकैकप्रत्यवमर्शेन । आसमन्तात् ख्यानं प्रथनं यस्य
 मुख्यावभासस्यैक रूपावभासस्यैक प्रत्यवमर्शोऽपि तदुदित इति
 मुख्यावभासोदितः एकरूपः अहं प्रकाशोऽस्त्येव ।
 अभासविमर्शयोः प्रकाशविमर्शयोरन्योन्यमपि योगादेक
 प्रत्यवमर्शानुप्राणितात् २ तस्मान्मुख्यावभासात्
 दूरादूरयोरर्थानामेकत्वमप्रतिहतमास्ते ।
 परोक्षाध्यक्षतात्मनां भिन्ना वभासच्छायानामैक्यमाह -
 यदेवानुदितं तदेवदृष्टमिति प्रत्यक्ष परोक्षतादिरूपेण । आत्मना
 स्वयावेन भिन्ना अवभासच्छाया अमुख्योऽवभासो एषाम् । एक

प्रत्यवमशानुप्राणितान्मुख्यावभासात् एकत्वमिति सङ्गतिः ।

वाह्यत्वेनान्तरत्वेन च भिन्ना वभासानामैक्यं यदेव

दृष्टं तदेवान्तरहमुल्लिखामीति व्यञ्जकादीनां

दोषैर्भिन्नावभासानामैक्यं पदे वरक्तोत्पलं दोषाक्तेन दीपेन

नीलं दृष्टं तदेव सूर्याशुभिः रक्तमेव पश्यामीति ।

अन्यायापीति । इन्द्रियापाटवादिना एक पार्श्वसंमुखत्वादिना

वावलोकेन न येषामवभासच्छाया भिन्ना तेषामपि

मुख्यप्रत्यवमशानुवृत्त्यवभासस्वरूपबलादैक्यमेवेति स्थितम् ।

ननु दूरादूरयोः परोक्षापरोक्षयोश्चार्थः स एवास्तु ।

तस्यार्थस्य स एवामयमिति प्रमात्रध्यवसितार्थाक्रियांशे

तथैवेत्यध्यवसितानुरूपेणोपयोगाद्वाह्यान्तरत्वादाविति । यदेव

बहिदृष्टं तदेवान्तरहमुल्लिखामीत्युक्तं भवता ॥

तत्कथमान्तरस्य वस्तुनः प्रमात्रध्यवसितायामुदका

हरणादिरूपामिति भ्रान्तिं भङ्गमाह - अर्थानामर्थाक्रियापि

सहजा न भवति । सा ईश्वरेच्छाया नियतेति ।

अयमर्थः - इमामर्थाक्रियां करोतु

न करोत्विति नियमितः हि यस्मात्तेन तेनार्थवर्गस्य तस्यार्थाक्रियायाः

अक्रियातः अकरणात् अन्यथात्वं न भवति ।

घटस्योदकाहरणाद्यर्थाक्रियाभावे घटत्वं न घटयति
तस्य प्रकाशतैव रूपतेति ॥ तत्रविशिष्टे बह्व्यादौ कार्यकारणतोष्णतेत्यत्र
घटप्रतिपत्तिकारित्वमित्यनेन वाक्येनार्थाक्रिया विभावस्य स्वरूपमिवयामध्ये
गणिता सा तस्य सहजा स्वरूपभूतान भवति । अर्थस्य भवनेऽभवने
च तत्कारित्वमिति अर्थाक्रियाकारित्वामीश्वरेच्छा नियतं हियस्मात् ।
तेनेति ।

तस्या अर्थाक्रियायाः । अक्रियात इति अकरणाद्धेतोः भावस्यान्यत्वं
नाशङ्कनीयम् । अर्थस्य घटादेः घटादिस्वरूप विगलने
खलवन्यत्वमाशङ्कनीयम् । न च स्वरूपमर्थाक्रियाकारित्वमित्युक्तम् ।
अन्तरत्वात् प्रमात्रैक्य इत्यत्र वक्ष्यते । जडस्य तु न सा शक्तिरित्यादौ
भावस्यबाह्यान्तरावपि स एवायमिति प्रत्यवमर्शबलात् स्वरूपमेकमेव ।
नन्वेवमुक्तप्रकारेण वस्तूनां विमर्शबलादेव
स्वलक्षणसामान्यात्मक भेदाभेद व्यवस्था । तर्हि
त्रिजगत्यामपि भ्रान्तिव्यवहारो निवृत्तः । शुक्तिकायामपि
शुक्तिरजतमेवा पतति । इदं रजतमिति विमृश्यमानत्वात् । ततश्चेति ।
शुक्तिकायामपि सत्य रजतपतनात् भ्रान्त्यभावे इदं रजतमिति
प्रतीयमानस्य रजत विमर्शस्य पश्चात्कारभाविनाशुक्ति ज्ञानने
बाधानुपपत्तेः किमर्थमिदमुक्तम् ।

एकाभिधानविषयेमिति वस्तुन्यबाधिता ॥

इति रजतविमर्शस्य व्यभिचाराभावे अबाधितेत्यस्य मिति

विशेषणस्य बाधायोग्यं रजतविमर्शात्मकं व्यवच्छेद्यं न

लभ्यत इति आशंकां निरस्यति । शुक्तौ रजतैकविमर्शे विदूरेशुक्तिं

दृष्टखेवा इदं रजतमेवेति रजतविमर्शैक्येऽपि शुक्तौ रजतस्थितिः

उपाधिदेशा संवादादिति नमै ल्यमात्राद्रजतछायात्मन्युपरतः ।

उपाधिरूपस्य शुक्ति रूपस्य पश्चात्काले इदं रजतमिति

विमर्शाभावाद्धेतोः द्विचन्द्रोऽयमिति द्विचन्द्रज्ञानेऽपि प्रमातु

रक्षि दोषात् द्विचन्द्रावरुद्धं नभः । अन्यथा पश्चात् द्विचन्द्रावरुद्धो न भवति ।

द्विचन्द्रावरुद्धनभोदेशासंवादात् द्विचन्द्रोऽयमिति प्रतीतिरपि भ्रान्तिरेव ।

दूरतः शुक्तिदृष्टखेवा तां प्रतिनैर्मल्यात्मकवर्णसाम्यात्

इदं रजतं स्थिरं सर्वप्रमात्रसाधारणं

कटकाभरणाद्यर्थक्रियायोग्यमिति इदमित्यंशे रजतमित्यंशे

स्थिरमित्यंशे सर्वप्रमात्रसाधारणमित्यंशे अर्थक्रियांशे

इदंरजतादेश्च संमेलनांशे चेदं

रजतमित्याद्याभासबलात्तदाभास विमर्शबलाच्चतदानीमिति

प्रथमविमर्शकाले तस्येदमं शादेः न कश्चिन्मिथ्यात्वं कितुं

इदं न रजतं स्थिरं न प्रमात्रन्तरगम्यं नाभिमतार्थक्रियाकं-

उत्तरकाले यो भविष्यति यो विमर्शः

तद्विमर्शनीयमथमिति नेदं रजतमित्यादिविमर्शोविमर्शविमर्शनीयत

तद्रूपं पूर्वविमर्शकाल इति प्रथमतः शक्तिं दृष्टखेवातां प्रति

इदं रजतमिति विमर्शकाल एव समुचितं तस्मिन् पूर्वविमर्शकाले

प्रमात्रानामृश्यते - नेदं रजतमित्यादिद्यामर्शनीये न रूपेण प्रथमकाल एव

भाव्यम् ।

प्रथमविमर्शकाले इयं शुक्ति रेव रजत मभूदिति ह्युत्तरः

परामर्शः उदित प्रत्यस्तमितायामिति । उदित्वैव

तदानीमेवास्तमितायां शतहृदायामिव । इदानीमिति

शुक्तिविमर्शकाल एव न केवलं रजतं ,

पूर्वमिदं रजतमिति रजतविमर्शकाल एव रजतं ना भूत् । ततः

यावतापूर्णे न कटकाभरणाद्यकारक्षमेण रूपेण प्रख्यातव्यं रजतादिनेति

शेषः ।

तावदर्थक्रियाकरणपर्यन्तम् । न प्रख्यातीत् । अपूर्णख्यातिरूपा

अख्यातिरेवाप्रकाशमानमेव, अस्मिन्दर्शने

भ्रान्तित्वम् । तदुक्तं विरूपाक्ष पञ्चाशिकायाम् -

ख्याति पूर्णा पूर्णख्याति समावेशदाढ्यतः क्षपयः ।

सृजतिभुवनानि यथेच्छं स्थापयतिहरतिरवभासयति च ॥ इति ।

तद्वशेनेति । अपूर्णरख्यात्यात्मकारख्याति वशेन ।

असद्विपरीतनिर्वाच्याख्यातयोऽप्युच्यन्ताम् ।

असत्ख्यातिर्नाम स्वत एव शून्यस्य मृगतृष्णिकादेः प्रकाशः ।

विपरीतख्यातिर्यत्र कुत्रापि , गतरजतस्य पुरः स्थितायां शुक्तौ

वर्णसाम्यादिदं रजतमिति विमशरूपा । अनिर्वाच्यख्याति सदसदिति

वक्तुमशक्या ननु पूर्णरख्यातिरूपा अख्यातिरेव भ्रान्तिश्चेत् तर्हि सत्या

उदकाहरणाद्यर्थक्रियायामक्षमत्वात् सत्यरूपं

घटादिज्ञानमप्यपूर्णरख्यातिः । घटादेरपि

प्रकाशमानत्वेनाहन्तारूपत्वेऽपि मायया इदन्ता

प्रथनमपूर्णरख्यातिः । तत इति । सत्यघट ज्ञानस्य । पूर्णरख्यात्या

किमायातम् । तत्किमिति चेत् सर्व भ्रान्तिरित्यागच्छेत् । साधु साधु

आयुष्मतस्तवदिष्ट्या दैवयोगेन । दृष्टिः परमार्थज्ञानम् ।

उन्मिलमीलिषति उन्मीलयितुमिच्छति । तर्हीदन्तया प्रतीयमानं

मायापदं सर्व भ्रान्तिरेव । तत्रापिति । तस्मिन् भ्रान्तिरूपे

मायापदेऽपि श्यामिति संविन्मयस्वादहन्तारूपत्वेऽपि माया

क्लृप्तया भ्रान्त्या इदन्तया प्रतीयमानायां शुक्तौ प्रवर्तमाना

इदं रजतमिति रजत प्रतीतिः अस्थिरत्वात् सर्वजना साधारणत्वात्

भ्रान्तिरूपे स्वप्न इवाचिकित्सा विषये गन्धे

महाव्रणते द्वेदकस्तदुपरि स्फोटारव्यो व्रण इवापराभ्रान्तिरूच्यते ।

घटादिवत् कटकाभरणाद्यर्थं क्रिया पर्यन्तमिदं

रजतमित्यनुवृत्त्युचितस्य विमर्शस्यौ स्थैर्यात् इदमंशे रजताद्यंशे

च न भ्रान्तिरिति यत् पूर्वमुक्तं तत एवहेतोः रजत विमर्शस्येदं

रजतं स्थिरमित्याद्याभासेषु न काचनभ्रान्तिः

द्विचन्द्रादिविमर्शवदुन्मूलनाभावात् । शुक्ताविदं रजतमिति

प्रतीयमानस्येदमंशस्य चान्याने य संमेलनांशे तु नेदं

रजतमियं शुक्तिरित्येवं भूतविमर्शोदयकालादेवारभ्येदं

रजतमिति विमर्शानुवृत्तिनिर्मूलनं नेदं रजतमियं शुक्तिरिति

बाधकेन प्रमाणेन क्रियत इति । तत्रैवेति । शुक्तिरजतयोः

संमेलनांशे भ्रान्तिभाव इति सिद्धमेव सूत्रार्थं विस्तरेण

प्रतिपाद्य सूत्र योजनामाह -

रजतैकविमर्शोऽपि शुक्तौ न रजतस्थितिः ।

इति शुक्ति विषये रजतस्य शुक्तिव्यासह इदं रजतमेवेत्यैक्यरूपो विमर्शो

यद्यापि तथापि शुक्तौ रजतस्य तने ज्ञाननेति रजत परामर्शात्मना

ज्ञानेनेदं रजतमिति ये दन्तास्थितिः सा शुक्तौ नास्त्येव । अत्र

हेतुः । उपाधिदेशासंवादादिति । अत्रेति । पुरः स्थितायां शुक्तौ इदं

रजतमिदं रजतच्छायां वर्णसाम्यादात्मन्युपरञ्जयन् अत

एवोपाधिरूपश्च शुक्तिदेशः पश्चादियं शुक्तिरिति प्रतीयमाने काले
इदं रजतमिति भूतपूर्वस्य तस्य रजत विमर्शस्यानुवृत्त्य भावात् । अत्र स
वादो नाम,

इदं रजतविमर्शानुवृत्त्याभासनं तस्य संवादस्या भावात् हेतोः कारणात् ।
वादिरत्रभासने वर्तते तस्माच्छुक्तौ रजतस्य स्थितिर्नास्त्येवेत्यर्थः ।

ननु शुक्तौ रजते पश्चाद्रजतच्छयोपरञ्जक

शुक्तिदेशसंवादा भावात् शुक्ति भावात् रजतयोर्मेलनांशे इदं
रजतमिति विमर्शानुवृत्तिनिर्मूलनाद्रजतज्ञानं भ्रान्तं भवतु ।

द्वौ चन्द्रा नित्याभासे रजतेशुक्तये वतदिखेद्वचन्द्रव्यतिरिक्तेन केन
केनापि वस्तुना सां मेलनं नाभासते । यस्मिन्मेलने बाधः स्यात् ।

इदमिति रजतमित्येकैकाभासांशे तु बाध इत्युक्तं

भवतैवाद्वौचन्द्रावित्याभासे मेलनं न कने चित्सहेति केनोक्तम् ।

एवं हि सतीति । मेलनाभावे । स्वालक्ष्यतेति । अस्मिन्नभोदेशे इदानीं

द्विचन्द्राविति नियत नभो देशी तत्कालविशिष्टत्वेन द्विचन्द्रस्य

कथमवभासः । तत्रद्वौचन्द्रावित्याभासे

विततदेशकालाभ्यांसह मेलनाभासोऽस्ति । यद्विमर्श इति ।

यस्यामेलनस्यास्मिन्नभोदेशे इदानीं द्विचन्द्रोऽयमित्यनुविवृत्सुः

अनुवर्तितुमिच्छुर्विमर्शः । अत्र नभसि द्विचन्द्रोनास्तीति व्यावर्तनमिव

द्वित्वाभासचन्द्राभासयोर्मेलना भासेऽपि द्वित्वाभासव्यावर्तनं वाच्यं

नायं द्विचन्द्रः तिमिर वशादुपप्लुत नयनः

परमेव वेद्मीति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

एवं विमर्श स्वरूप प्रतिपादन प्रसंगात् शुक्तिकारजत

द्विचन्द्रादिषु प्रतीयमानो विमर्शः अर्थाक्रियापर्यन्तानुवृत्त्यभावात्

भ्रान्तिरिति प्रतिपाद्येदमेतादृगित्यादि प्रस्तुतमेवद्रढयति -

एवमाभासा इत्यादिना । आभासा देशकालाविशिष्टाः अत एव व्याप्ताः

नित्याश्च घटकाश्च नत्वादि सामान्यकाराः ॥

यत्पुनराभासानां मिश्रीकरणे कः सीमेति तत्र

येषामविरोधः त एवाभासा मिश्रीभवन्तीत्युक्तनीत्या अन्योन्या

विरोधाभास नियमानुप्राणितं देशकालाविशिष्ट स्वलक्षणात्मकं

तन्मेलनं च । एतावदेवेति । द्विविधमेव प्रमेयं । एतानि

सामान्यात्मकानि वस्तून्येवागमे आगमाधिकारे ।

एवमन्तबहिर्वृत्तिरित्यत्र प्रथमाह्निके वक्ष्यन्ते । घटकरीरकुम्भवत्

वस्तु तत्त्वं प्रमेयमिति पर्यायाः । एकैक व्यवहिताभासरूप

घटादौ षटखे त्रिंशत्तत्त्वात्मनां संक्षेपेण प्रतिपादयति - तथा

हीत्यादिना । घटे वर्तमानः काठिन्याभासः पृथिवीतत्त्वं

घटोलोहित इत्यत्र लोहिता भासरूपमप्तत्वं तेजस्तत्त्वं च घट

काठिन्याद्या भासनाद्योऽन्यमेलनाभासो रज इति तदुपलक्षितं
 प्रकृति तत्त्वं स्वीकृतम् । अयमित्यमिति । घटसन्निवेशो नियति तत्त्वं
 नियतिर्हि इदमेवं भवत्विति नियमः । स च घटादावन्यपटाद्याभास
 भावप्राणः पटाद्यन्याभासा भावस्फुरणमेव हि
 पृथिव्याभासस्य विचित्रतया चकासत् पृथुबुधोदराकारता
 घटादेश्चैत्रादेश्चान्योन्य भेदावभासो माया तत् पृष्ठे माया
 प्रतिभासानन्तरं घटोऽयमिति सत्याप्रकाशः शिवतत्त्वम् ।
 एतदत्रोक्तानुक्तानां तत्त्वानां मप्यस्मिन् घटे अन्तर्भावतया
 स्थितत्वादुपलक्षणम् । एतत्तत्त्वनिरूपणमास्ताम् । अग्रे विस्तरेण
 भविष्यत्ये तत् । सर्वथा सर्वप्रकारेणेदमेतादृगित्यादिनोक्ते प्रमेये
 एकै स्मिन् घटादौ घटत्वकांचनत्वादि सामान्याभासभेदने
 तत्समुदायरूपे स्वलक्षणात्मन्यभेदने च भगवत एव स्वातन्त्र्यं
 घटादि गत काञ्चनाद्याभास भेददृष्टिस्तत् काञ्चनाद्याभास
 समुदायरूपाभेददृष्टिश्च परमेश्वराद्वय दृष्टि प्रवेश इति
 विश्वोत्तीर्णत्वादेक रूपविश्वमयत्वादनेकरूपे परमेश्वरे
 द्वयात्मनि स्वरूपे अनुप्रवेशं प्रत्युपायत्वेन समवलम्बनीये
 एकानेकात्मक घटपटादिव्यवहारोऽपि एकानेकात्मक परमेश्वर
 स्वरूपानु प्रवेश विरोधी न भवतीत्यनेन प्रतिपादितम् । एतदेवेति -

उक्तमेवार्थं स्फुर यन् स्पष्टमेव प्रकाशयन्,
स्वलक्षणसामान्यात्मनः सकलस्य क्षित्यादेः शिवान्तस्य प्रमेयस्य
सिद्धिः अवस्थितिः परमेश्वरायत्तेति निरूपयति - गुणैरिति । भावानां
प्रमेय प्रमातृरूपाणां शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः
गुणैर्विशेषणभूतैः दण्डादिभिरपि वा अयं पृथुबुधोदराकारो
मृत्पिण्डः घट इति शब्दवाच्यः कठिन स्पर्शवान्
निस्सन्धिबधं नात्मकरूपवात् स्वोचितरसवान् पृथिवी मयत्वात्
गन्धत्वात् इति विशेषणभूतैः सहजैः शब्दादिभिर्गुणैः । देवदत्तो
दण्डीछत्री इत्यादिभिरागन्तुकैर्विशेषणैश्च । अत्रत्यमिदानीं
तनमेवमाकारीति स्वलक्षणात्मको भेदः सर्वत्रानुस्यूतः देशे काले
च तत्तद्व्यक्तिष्वनु स्यूता घटत्व ब्राह्मणत्वादि रूपा जातिः ।
आदिग्रहणात् कमल मिव मुखमिति ईदृग्भेद रूपं सादृश्यम् ।
किञ्च भेदाग्रहणं चेत्येतैश्चाभिन्नता ।
अभेदश्चेत्थमिति क्रियासंबंधेत्यादिना महता ग्रन्थेन निरूपिता
भेदाभेदश्च एकत्रेति देशकालाविशिष्टे । अत एव व्याप्ते नित्ये
प्रमातरि सकलप्रमाप्रमाणसंयोजन वियोजनाद्य
संख्यकृत्यपञ्चक प्रपञ्चोचित स्वातन्त्र्ये शिव शब्दव्यपदेश्ये सति
उपपद्यते । प्रमाणेन घटते ।

गिरिवृक्षपुरादिष्वनुवृत्तं पृथिवीतत्त्वं

नदीनदसागरादिष्वनुस्यूतमप्तत्वम् इत्यादि रूपेणानुवृत्तम् ।

अत्रत्यमिदानीन्तनमिति । अन्यदेशकालाकार व्यावृत्तं च कासत् गिरि
वृक्षपुरादि नदीनदसागरादि च कतरेणेति । अनुवृत्तेन वा व्याकृतेन वा
वपुषा सत्यत्वमुच्यतां केनापि वपुषा असत्यं न भवति ।

उभयत्रापीति । अनुवृत्ते व्यावृत्ते च वपुष्यन्योन्य बाधकाभावा
देकतरत्रानुवृत्ते व्यावृत्ते वा वपुषि सत्यत एकतरो बाधकः स्यात् । यदि
तदुदय इति । तस्य बाधकस्योदये । स एवेति । बाध्यो भावः

पुनरुन्मज्जन स हिष्णुतारहित इति पुनरुत्थातुमशक्त इति वियुद्विलायवत्
विलीयेत । एवं न विलीनं भवति उभयोरपि प्रकाशमानत्वात् । अत एवेति ।

अभेदरूपाणां समान्यानां भेदरूपाणां स्वलक्षणात्मना च
वस्तूनामन्यान् य बाधरहितत्वेन प्रकाशमानत्वात्

भेदाभेदाभेदयोर्विरोधं दुःसमर्थमित्यभिमन्यमानैः । एकैरिति

कैश्चिद्वह्वादिभिर्मिथ्यात्मकाविद्या रूपत्वेन निर्वाच्यत्वं

निश्चीयवक्तुमशक्यत्वादपरैरिति विज्ञानवादिभिश्चाभासलघ्नतया

नीलपीतादिज्ञानलघ्नतया सांप्रतत्वमिति तन्नीलपीतादिज्ञानलघ्नं

भेदाभेदात्मकं नीलपीतादिकं जगत् संप्रति सत्यं

व्यवहारमात्रसत्यम् । न परमार्थमिति वदद्भिरनिर्वाच्यमिति ।

साम्प्रतमिति वदन्नात्मा च तद्वदनश्रवणपरः परोबोध्यश्च

वञ्चितः अपहारितः । उभावपि परमेश्वरेच्छया

प्रच्छादितस्वस्वरूपावेवाद्वयमपीति । भेदाभेदात्मकं

घटादिदेहादि प्रमेय प्रमातृभित्तिभूतसंवेदनविश्रन्तं भाति । तदुक्तम् -

ग्राह्य ग्राहकताभिन्नावर्थौ भातः प्रमातरि ॥ इति ।

तस्य संवेदनस्य स्वातन्त्र्यात् जल ज्वलनमिति प्रमात्रात्मक

संविदन्तर्विश्रान्तानेकतामिति तत्संविदेकतामापाद्यमानौ

जलज्वलनौ अन्योन्यविरुद्धा भवति । एतत्सर्वस्य तिरश्चोऽपि स्वसंवेदन

सिद्धम् ।

तत एवेति । प्रमातृसंविद्विश्रान्तावन्योन्य विरुद्धत्वादेव ।

उक्तं - अत एव यथाभीष्टसमुल्लेखेति ।

इति , तात्पर्येण सूत्रार्थं प्रतिपाद्य योजना पुरस्सरं विस्तरेण

प्रतिपादयति - अतश्चेत्यादिना । अतश्चेति । संविदन्तर्विश्रान्त्या

विरुद्धत्वात् गुणैरुपाधिरूपतया विशेष्यस्य वस्तुनः विशेषाधायितया

विवक्षितैः शब्दादिभिर्दण्डादिभिरपि यः प्रोक्तरूपो भेदः

घटत्व ब्राह्मणत्वादि जाति वशात् चन्द्रमण्डलमिवमुखमिति स्यत् ।

ऐक्याद्वा यथा स्थित पदार्थ वेदनम् । इत्युक्तनीत्या

भेदाग्रहणाद्वा यश्चाभेदः भावानाम् । इत्यमिति क्रियासंबन्धेति ।

क्रियासंबन्धेत्यादिना निरूपितः । सभेदाभेदश्च । एकत्रेति ।
एकस्मिन्नद्वितीये प्रमातरि प्रमाण प्रमाप्रमातृविश्रान्ति भित्ति भूते ।
अत एव सकलादि सदाशिवान्तप्रमातृगतसकल प्रमा प्रमाण
संयोजनवियोजनादि विचित्रासंख्यकृत्यपञ्चक प्रपञ्चोयित
स्वातन्त्र्ये परमगुरुकटाक्षपात् पवित्रितास्मदीय हृदयैकान्तशायिनि
न तु भेदवादि शैव नैयायिक बौद्धादि हृदयागोचरे
शिवशब्दव्यपदेशे सत्युपपद्यते । नान्यथेति । एवं भूत
प्रमात्रनभ्युपगमे नोपपद्यते । भावानां प्रमेय
प्रमातृस्वरूपाणां काञ्चनत्व ब्राह्मणत्वादि विशेषणान्येव
विशिष्टत्वा पादकानिति एतत् काञ्चनत्वाद्यतिरिक्तैरत
एवाप्रकाशमानत्वादनुमेयैरन्त्यैर्विशेषैः किं वस्तु भेदनेन
किमपि प्रयोजनमस्ति । तेषां प्रत्यक्षेण प्रतीयमानत्वाभावात् ।
भेदकानि विशेषणानि दर्शयति अयं स परमाणुः । स
इदानीमेतद्देशादि विशिष्टघटारम्भणकाले प्रथममिलित
द्व्यणुकद्वितीयानन्तरं तृतीयद्व्यणुकसंघटनकाले प्रथमभिन्नतः ।
एवं भूत परमाणुनिर्मितोऽयं घटः अयं सः आत्मा यः पुरा
स्वर्गसदने सुरयोषितमित्थं परिरब्धवानितीत्यतैव
योगिसर्वज्ञादीनां सिद्धः परमाणवात्मादिषु भेदावभास इत्यन्तमवान्तरेण

प्रमेयेन ।

भेदाभेदरूपं प्रमेयतत्त्वमेकप्रमातृविश्रान्त्या

निश्शङ्कतां श्रयतीति सिद्धम् । यथोक्तम् -

एक संविदि विभाति भेदधीः नीलपीत सुखदुःख रूपिणी ।

निम्न नाभिरियमुन्नतस्तनी स्त्रीति चित्रफलके समे यथा ॥ इति ।

किञ्च - गम्भीरनाभिरुत्तुङ्गस्तनी मातङ्ग गामिनी ।

इतीवभित्तौ संवित्तौ विश्ववैचित्र्यविभ्रमः ॥

यदि भेदाभेदात्मकं सकल प्रमेय प्रमाण प्रमा

प्रमात्रात्मक प्रपञ्चविश्रान्तभित्तिभूतोऽयं प्रमाता तर्हि तत्रैव

प्रमातरि प्रमाणं प्रदर्शयितुं प्रयतनीयम् । न तु तुच्छभूते

प्रमेये । प्रधाने वस्तुनिहियत्नः फलवानित्याह -

तदेतदत्यन्तान्तरङ्गान्ते वासी प्रश्न माशङ्क च

प्रथमोपक्षिप्तमिति शास्त्रारम्भे कर्तारि ज्ञातरित्युपक्षिप्तं प्रमेयं

चिरव्यवहितम् स्मारयतिमनसि प्रतिष्ठापयत्याचार्यः तथा हीत्यादिना ।

सिद्धिं वा विदधीतकः इति - यद्वस्तु पूर्वं प्रस्तुतं

तत्प्रमाणस्वरूपे परमेश्वर स्वरूपे चोक्तप्रकारेण ज्ञाने

सतीदानीमेव निर्वहणार्हम् । एवाम्भूतमिति ।

पूर्वमप्रकाशमानस्य देशकालसङ्कुचितस्य अत एव परिच्छिन्नस्य

प्रमेयमात्रस्य अयं घटः अयं पट इति व्यवस्थापकं प्रमाणं
यत् तत् सकलप्रमेयप्रमाणप्रमाप्रपञ्च विश्रान्ति
भित्तिभूतेभवगवति प्रमातरि परमेश्वरे कथं क्रमतामिति
विचारयितुं युक्तम् । तस्मिन् प्रमातरि प्रमाणं न घटत इत्यर्थः ॥
तदेतत् स्फुटयितुमाह - विश्ववैचित्र्यचित्रस्येति । मेय मानमिति ।
मातृचक्रात्मक क्षित्यादिशिवान्तश्च वैचित्र्यचित्रस्य
समभित्तितलोपम , इति अविभागविश्रान्तिस्थानभूते अत एव सम इति
निम्नोन्नतादि तारतम्यरहितभित्तितलोपमे ततो विश्ववैचित्र्यभित्ति
भूतत्वादेव स्वात्मनिविरुद्धाभावसंस्पर्शो
असंप्रतिपन्ननास्तित्वात्मक भावस्पर्शो अत एव परमार्थं सतीति
परमार्थस्तत्स्थयरूपे ईश्वरे प्रमातरि सर्वदाभातविग्रहे इति ईश्वरे
विश्वसृष्ट्यादि कृत्यपञ्चक स्वतन्त्रे प्रमातरि सकल
प्रमेयप्रमाणमातृचक्राधारभूते सर्वदा भातविग्रहे सर्वदा
प्रपञ्चस्य पूर्वापरमध्यकोटिष्वपि अविरत भाता साधारण
पूर्णाहंता मय प्रकाशात्मक स्वरूपे अत एव पुराणे अकालकलिते
सर्वप्रमितिभागिनीति , सकलादि शिवान्त
प्रमातृगतप्रमाणवर्गोपरिवर्तिन्यन्तर्मुखप्रमिति भागिनि
तत्तत्प्रमातृरूपतया स्फुरति नवाभास इति , अयं घटः , अयं पट इति

देशकाल विशिष्ट नव नव प्रमेयौन्मुख्यात् स्वयमपि नव
नवाभासः क्षणिक तद्रूपं प्रमाणं किम् । तत्र
प्रमाणस्योपयोगः उपपत्तिश्च नास्ति । यथोक्तम् -
मितप्रमात्रयोर्वर्ति प्रमाणं मेय निष्ठितम् ।
परप्रमातुश्चैतन्यं परिच्छेत्तुं न च क्षमम् ॥ इति ।
यतः तदपि निर्णीतं चैतन्याधीन सिद्धिकम् । इति ।
अत्रेदमेतादृगित्यादिना ग्रन्थेन चैत्रमत्रै ऽदि परिमितं
प्रमातृलग्नः अयं घटः अयं पट इति संकुचित प्रमेय
व्यवस्थापकम् । अत एव नव नवाभासः मित्युक्तम् । तत्रेति । प्रोक्तरूपे
प्रमातरि परमेश्वरे शिवादिक्षित्यन्त
विश्वक्रोडीकरणक्षमपूर्णाहन्तात्मक प्रकाशवपुषि
प्रकाशमात्र स्वभावे प्रमेय प्रमाणप्रमारमात्रात्मक
प्रपञ्चोदयात् पूर्वसिद्धे अत एव तत् प्रपञ्चमिति भूते प्रोक्त
लक्षणस्य प्रमाणस्य क उपयोगः किं प्रयोजनं कावा संभावना
उपपत्तिरपि नास्तीत्यर्थः ।
अत एव प्रतिपादयति - तथा चेत्यादिना । लोकेऽपि चैत्रमत्रै ऽदि
प्रमातृलग्नसंविन्मयाहं प्रकाशान्तभूतविमर्शमयीं
तदधोवर्तिनः प्रमेयस्य । यं घटः अयं पट इत्येवं रूपां

सिद्धिमेव वितरति प्रमाणम् । आदिसिद्धस्याविच्छिन्न प्रकाशस्य अत एव
प्रपञ्चोदयात् पूर्वमेव सिद्धस्य परमप्रमातुः परमेश्वरस्य किं
लग्नासिद्धिरास्त्विति घटपटादेस्तावत् सिद्धिः । घटपटादि
व्यवस्थापक प्रमाण द्वारेण चैत्रमत्रै ादि प्रमातृलग्ना भवतु ।
परमेश्वरोऽपि प्रमाणेन घट पटादि विषयीक्रियते चेत् तर्हि
तत्सिद्धिः तस्मिन् प्रमातरिलग्नो भवेत् । यस्मात् परमाप्रमास्ति किञ्चित् इति
नीत्या ततः परं तस्याप्यभावात् इति प्रथमत एव भगवति
प्रतिक्षिप्यमाणं प्रमाणमुद्देशेन प्रदर्श्य तस्मिन्परमेश्वरे
प्रमाणस्यानुपयोगमनुपपत्तिं च विस्तरेण प्रदर्शयति -
विश्ववैचित्र्येत्यादिना । मेयमानमात्रात्मकं विश्ववैचित्र्यं हि
पूर्णहन्तात्मक प्रकाशैकात्मनि भगवति । यथा चित्रं
भित्तौभित्तिरूपपरमेश्वर प्रमात्रानभ्युपगमे विश्ववैचित्र्यमेव न
घटत इत्याह - यदित्यादिना भित्तिभूतं प्रमातारमन्तरणे
नीलमिदं पीतमिदमिति पृथक्खे पृथगेवेति प्रमात्रलग्नतया परामृश्यते
चेत् तदानीं तेषु नीलादिषु स्वात्ममात्रविश्रान्तेषु सत्सु तथैवेति नीलादि
वत्तनीलपीतग्राहकाणि ज्ञानान्यपि नीलज्ञानं स्वविषयभूतं
नीलमेव गृह्णाति न पीत ज्ञानविषये जात्यन्धबधिरकल्पानीति
परविषयं द्रष्टुं श्रोतुं वक्तुञ्च न समर्थानि । स्व स्व नीलादिविषय

प्रमातृविश्रान्तानि तज्ज्ञानानुसारेण

भवन्तस्तदनन्तरभाविनो विकल्पास्तथैवेति नीलादिवत्

नीलादिज्ञानवच्च स्वात्ममात्रविश्रान्तानीति प्रमात्र भावे

ज्ञेय ज्ञानज्ञात्रात्मकमिदं जगत् चित्रमिति प्रतिपत्तिः कथं कारंभवेत् ।

लोकेऽपि भित्तिं विना चित्रं न दृश्यत इति प्रतिपादयति ।

एकत्रैकोन्नते निम्नोन्नतादिरहिते समे तथापि चित्रकृत्कल्पित रखे विभक्त

निम्नोन्नतादिविभागजुषिभित्तितले गम्भीर नाभिरुन्नत स्तनीय मिति

चित्रावभासो युक्तः । तद्वद्देशकालाविशिष्टत्वाद्ध्याप्त

नित्यैकस्वरूपपूर्णहन्तात्मक महाप्रकाशभित्तिं लग्नत्वेन

प्रोक्तविश्ववैचित्र्यात्मकभेदोपपत्तिरिति ।

अपायोत्पादककालग्रासकत्वान्नित्यात् । अत एवाविच्छिन्नं स्वात्मनः

स्वप्रकाशतामाह - अन्यथा प्रोक्तस्य भावभेदस्य

विश्रान्तिस्थानानुपपत्तेः । तत्रेति । विश्ववैचित्र्यचित्रभित्तिभूते

स्वप्रकाशे परमेश्वरे प्रोक्तलक्षणेन परिमित प्रमेय व्यवस्थापकेन

प्रमाणेन किं न किमपि प्रयोजनमस्ति । माया

प्रमात्रधोवर्तिनः प्रमाणस्य विश्वोत्तीर्णे विश्वभित्तिभूते च

स्वप्रकाशे परमेश्वरे संक्रमितुमशक्यत्वात् । यथोक्तं श्रीतन्त्रालोके -

प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते ।

तेषामपि परोजीवः स एव परमेश्वरः ॥ इति ।

विश्व वैचित्र्यभित्तिभूतः कश्चित् परमेश्वरो भवतु । पूर्वस्यप्रकाशो न भवति । अत एव तस्मिन्प्रकाशनाय तस्मिन् प्रमाणं प्रवर्ततामित्यथोच्यते तर्हि पूर्व तस्य प्रकाशो न विद्यत इति चेत् स एव नास्तीति स्यात् । तस्य प्रकाशमात्रमेयरूपं यतः अस्य परमेश्वरस्य नास्तीत्यभावेन स्पर्शोऽपि नोपपन्नः क्षित्यादि शिवान्तं जजगन्महाप्रलयेऽपि असावेव हि परमार्थतस्सन्निति यतः प्रकाशस्य परमेश्वरस्य हि सदा सत्त्वात् सतश्चासद्रूपत्वायोगात् । अभावेन स्पर्शो नोपपन्न इत्यर्थः । असावीश्वरः अभाव स्पर्शार्योगात् स्वप्रकाशो भवतु । अस्येश्वरता पूर्वमप्रतिमिता इदानीं प्रमाणे न प्रमाणस्थितस्य प्रमातुः पूर्वमप्रमिता ईश्वरता इदानीं मप्रमाणेन प्रमास्यत इत्यथोच्यते तदपि न भवति । असावीश्वरः प्रमातृत्वेन न चकास्याच्चेत् ईश्वरं प्रतिविधि निषेधात्मक उद्यमः कस्य । अत्र इह क ईश्वरे कीदृशेन प्रमाणेनास्तीति ज्ञानलक्षणां सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा निषेधं कुर्यात् प्रमातेति चेत् स एवकः किं देहादिर्जडः तदन्यो वा कश्चित् आत्मादि शब्दवाच्यः । सोऽपि च स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा । देहादिर्जड इति चेत् स एव स्वात्मन्यसिद्धः परत्रकां सिद्धिं कुर्यात् । आत्माप्यस्वप्रकाशो जड

एव तत्तुल्ययोगक्षेमः स्वप्रकाश स्वभाव इति चेत् कीदृशेन
स्वेनरूपेण भाति यदि परिनिष्ठित संविन्मात्र रूपेण तदा
संविदां भेदनं भेदितानाञ्चान्तरनुसंधानेना भेदं न स्यात् ।
तेन स्वतन्त्रस्वप्रकाशात्मतया तावद्भासते ।

तथाभासमानश्चान्यं कीदृशं साधयते निषेधेद्वा । कर्तृज्ञात्
स्वभावं इति चेत् । नन्वेव प्रमातैव तथाभूत इति कोऽन्यः स
इत्येतावत् प्रमेय मनुसन्धेयम् । तस्मात् प्रमातृत्वेन चकास्तीति चेत्तर्हि
तस्य प्रमातृ तैवैश्वरता तदेवाहमीश्वरे प्रमातरि सर्वाभातविग्रह
इत्यसाधारणं पूर्णाहन्तारूपं प्रकाशात्मकं स्वरूपं
विशेषेणातिशयेन गृह्यत इति विग्रहः । अत एव पूर्णाहन्तात्मक
स्वतन्त्राकाशरूपत्वात् प्रोक्तरूपामावस्पर्शा योगे
अभावानुप्रवेशनेनेति अनित्यत्वानुप्रवेशात्मायः कालव्यवहारः सा
अस्मिन्परमेश्वरे नास्तीति पुराण इत्युक्तम् । तत्रैवं भूते प्रमातरि किं
प्रमाणं कुतः प्रयोजनात् प्रमाणम् । तत्र प्रमाणस्योपयोगः
किमित्यर्थः । किञ्च तत्र किं प्रमाणं न किञ्चिदुपपत्त्या घटत इत्यर्थः ।

प्रमाणस्य लक्षणमेवाह - प्रमाणं नाम

स्वयमभिनवाभासरूपं परिमिते प्रमातरि प्रमेयस्य प्रमिति

लक्षणं विश्रान्तिं विदधत् प्रमाणं भवति । परप्रमाता

अविच्छिन्नावभासः सर्वाः सकलादिशिवान्तप्रमातृगताः प्रमितीः

अन्तर्मुखरूप इति पूर्णाहन्तात्मनि भजते । तदिति ।

तस्मान्महाप्रकाशे प्रमातरि प्रवर्तमानमभिवाभासरूपं

प्रमाणं कथं भवेत् । तत्तदतिरिक्ते कुत्र प्रमातरि कथं तत्प्रमाण

व्यवस्थापिता तत्परमेश्वर प्रमितिस्तु कुत्र प्रमातरि विश्राम्यतु ।

तदुपरिवर्तिनः कस्यापि प्रमातुरभावात् तस्यैव सर्वोत्तीर्णत्वात् तस्मात्

स्थूल कृत् दुर्बल प्रबल सखु दुःख तदभावमयदेह

प्रमाणपूर्यष्टकशून्यप्राय एव प्रमातरि घटादिष्विव प्रमाणमुपपद्यताम् । तत्रापि

घटादिवत् देहादिमयस्यैवांशोऽपि नाम न तु कथञ्चिदपि

प्रमाणं प्रवर्तत इति शेषः । न तु कथञ्चित् अपि तद्देहाद्यहं

प्रकाशात्मक संविदंशे प्रमाणमुपपद्यताम् । तत्रदेहादि

प्रमातर्यापि घटपटादि विषयोन्मुखे सति प्रमाणमुपपद्यते । अयं

घटः अयं पटः इति तदङ्गादेर्विषयोन्मुखत्वादेव सङ्कुचिते

देहादौ सङ्कोच विहीनसंविन्मय सत्यप्रमातृलभतापेक्षया

कथ्यतां स्वसंवेदनं प्रमाणं संविन्मये परमार्थप्रमातरि

प्रमाणेन न किञ्चित्प्रयोजनं

कदाचिदप्युपपत्तिश्चपरमार्थप्रमातरि प्रमाणं न घटत

इत्येतदनुसारेण मयाऽप्युक्तं सर्वोऽपि जनः प्रमेयी कृतोऽस्मीति

आत्मनि वाञ्छितोऽस्मीति लज्जते । जनस्यापि लज्जावहं तत् प्रमेयीकरणं
कथं महेश्वरः सहताम् ।

नन्विति । क्षित्यादि शब्दान्तस्थूलसूक्ष्मरूपदशविधप्रमेय
चक्रगतगुह्यादि श्रोत्रान्तकर्मबुद्धिरूप

दशविधबहिष्करणात्मकप्रमाणचक्रं मन आद्यहंकारान्तः

करणात्मक त्रिविधप्रमाचैतात्क्षित्याघटं

कारान्तस्त्रयोविंशतिरूपकत्ववर्गः विभागात्मकैकरूप

प्रधानसकलप्रलयाकलविज्ञानाकलमन्त्रमन्त्रेश्वरमन्त्र

महेश्वर शिवात्मक प्रमातृसप्तको परिवर्तीनि परमशिवरूपे

भगवति प्रमातरि अनुपयोग्यनुपपत्ति च तस्मिन् भगवति

प्रमाणमप्रयोजनमनुपपन्नं च यदि तर्हि तादृश भगवत्

प्रत्यभिज्ञानात्मकं अत एव तद्विषयं शास्त्रात्मकं प्रमाणं

किमर्थं विश्ववैचित्र्येत्युक्तनीत्या तस्य भगवतः प्रत्यक्षादि वत्

शास्त्रात्मनोऽपि प्रमाणस्यागोचरत्वा दित्यन्ते वासि प्रश्नमाशङ्क्याह -

एवं भूते भगवान् स्वेच्छयैव -

तदेवं व्यवहारेऽपि प्रभुर्देहादि माविशन् । इत्युक्तनीत्या

देहादिमाविश्य विश्वमय विश्वोत्तीर्णरूपं

स्वात्मानं स्वमायाशक्त्या प्रच्छाद्य स्वात्मनः ईश्वरोऽहं

स्वतन्त्रोऽहं परिपूर्णोऽहं नित्योऽहं व्यावृत्तोऽप्तोहमित्यादि
व्यवहारानपि प्रच्छाद्य चैत्रोऽहं मैत्रोऽहमिति व्यवहारं
स्वात्मन्यारोपयन् परमं यत्स्वातन्त्र्यं दुर्घटसंपादनं
महेशस्य दैवी मायाशक्तिः स्वात्मावरणं शिवस्यैतन्माया परिग्रहवशात्
बोधोमलिनः पुमान् पशुर्भवति कालकालानियति वशाद्रागा
विद्यावशेन संबंधः । अधुनैव किञ्चिदेवेदमेवेति सर्वात्मनैव
जानाति इति परमार्थसारोक्तनीत्यापशुभूमिकामवलम्ब्य अत एवा
प्रत्यभिज्ञातस्वस्वरूपास्तिष्ठति यतः अत एव स्वरूपस्यास्य -
यदा शिवेभिलाषो वै पशूनां जायते तदा ।
शिवाभिमानास्ते जायन्ते परमाणवः ॥

मुक्तास्तदैव दीक्षां प्राप्नुवन्ति गुरोस्ततः ॥ इति ।

नन्दिशिखोक्तनीत्या अप्रवर्तितं पूर्वं

परमशिवाभिन्नसद्गुरुकटाक्षपातविगलिता एव मायीय
कर्ममलपरमेश्वरेच्छा प्रेरित सद्गुरु कटाक्षपात
विगविगलिताणवमायीय कर्ममलत्रयस्यास्य स्वात्मन्यप्रवर्तितं
पूर्वमीश्वरोऽहमित्यादि व्यवहारं प्रवर्तयतीदं शास्त्रमिति यतः
एतच्छ्रवणानन्तरं अयं पशुः नित्योऽहं पूर्णोऽहं
स्वतन्त्रोऽहमहं विभुः । एत्येवं विमृशन्नाशास्त्ये न वचसा गुरोः ।

इतीत्येवं विधनीत्या प्रत्यभिज्ञातपरमशिवात्मक स्वस्वरूप आस्ते ।

अत एवास्मिन्नेतादृशे श्वरादि व्यवहार प्रवर्तकत्वात् तद्विशिष्टं

प्रमाणमेव । सर्वं शास्त्रं तच्छास्त्रकर्तर्यतिरिक्ततच्छ्रोत्ररूप

प्रयोजन रूपानुमानात्मकं तत्रापि शास्त्रे

प्रमाणादिषोडशपदार्थस्वरूपमयत्वेव परमार्थतः

स्वरूपमिति शेषः । सौगतैरुदाहरणोपनयनात्मका

वयवद्वयवादिभिः प्रतिज्ञादिपञ्चावयवत्वम् आदिशब्देन

षोडशपदार्थमयत्वं च यदूच्यते तदाग्रहमात्रमिति

कण्ठशोषकरतर्कपिशाचिकाग्रस्तत्वं शास्त्रस्य षोडशसु पदार्थेषु

निरूप्यमाणेषु प्रतिपाद्यं तर्कशास्त्रसंबन्धि प्रमेयं पर इति ।

उपदेश्य सम्यगिति अविप्रतिपत्त्या प्रतिपद्यते । एतत्प्राप्त्यभिहित

परिहारयोरुपयोगीत्यादिना ग्रन्थेन परस्य श्रोतुः किं प्रयोजनम् ।

तद्वि प्रयोजनं परस्य शास्त्रश्रोतुः प्रतिपत्यै । सा च प्रतिपत्तिः

परमार्थानुमानादेव सास्त्राद्भवति । तस्मिन्नापि शास्त्रे

प्रतिज्ञादिपञ्चावयवस्योपयोग इति तत्पञ्चावयवपूर्णं शास्त्रं

परं श्रोतृजनं प्रतिप्रतिपत्तिकारि । तत्त्वतस्तु ईश्वर

प्रोक्तागमव्यतिरिक्तं सकलमेवं पौरुषं शास्त्रं परमार्थानुमानमिति

न्यायनिर्माणवेधसाक्षपादेव निरूपितम् । विश्ववैचित्र्यादिसूत्रद्वये

कर्तारि ज्ञातरीत्यादि श्लोकोक्तमर्थं स्मारितम् । अत्रापीति ।

समनन्तरवक्ष्यमाणेश्वरादि व्यवहार प्रवर्तके

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाह्ये शास्त्रेऽपि अप्रवर्तितं पूर्वं इत्येकने श्लोकेन

किंतु मोहवशादिति श्लोकोक्तमर्थं स्मारयितुमाह - अत्रेति ।

समनन्तरश्लोकद्वयोक्तस्वरूपे प्रमातरि सन्नपि मूढतावशात्

वक्ष्यमाणान् मायावशात् परमेश्वराभिन्नसद्गुरु कटाक्षपातात्

पूर्वमप्रवर्तितं ईश्वरोऽहं पूर्णोऽहं विभुरहं नित्योहमित्यादि

व्यवहारः शक्तिप्रकाशे नेति ।

अस्मिन्वर्तमानानामीश्वरसंबन्धिनीनां

इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां प्रकाशने प्रकाशकेन

प्रत्यभिज्ञाशास्त्रेण प्रवर्त्यते । व्यवहार

प्रवृत्तिकैतच्छास्त्रश्रवणेन लोकाः स्वात्मनि ईशादि व्यवहारं

प्रवर्तयन्त्विति एकोणिजर्थः । किं च शास्त्रकृता

चार्येणैच्छाज्ञानक्रियाशक्तिप्रकाशकेन करणभूतेन शास्त्रेण

लोके ईशादि व्यवहारः प्रवर्त्यत इति द्वितीयोणिजर्थः । इह

लोकेऽतिदुर्घटकारित्वमस्यानुत्तरमेव चेत् तदेव स्वतन्त्रत्वमैश्वर्यं

बोधरूपता इति श्रीबोधपञ्चदशिकोक्तनीत्यापरमेश्वरस्येदमेवति

दुर्घटकारित्वलक्षणं परं पूर्णं स्वातन्त्र्यं यत् इदानीं

सद्गुरुकटाक्षपातप्रत्यभिज्ञातस्यात्ममहेश्वराणामस्मादृशां
प्राच्येषु पूर्वपूर्वजन्मशतसंपादितेषु पशुदशाविशेषेषु
इदानीं सद्गुरुकटाक्षाभावादस्मदसंभाव्यमानाति
दूरादुष्करवस्तुसंपादनं हि यत् तस्य परमेश्वरस्य
दुष्करवस्तुसंपादनमेव दर्शयति - इत इत्यादिना वाक्येन । इति इति
प्रतिपाद्यमानात् अतिदुर्घटकारित्वात् परं किमिति दुष्करं भविष्यति ।
तत्कीदृशमिति चेत् यत् प्रकाशात्मनीति पूर्णाहं रूप
प्रकाशात्मकेऽखण्डितताद्रूप्य इति अपरिच्छिन्नतादृशपूर्णहन्ता
स्वरूप एव प्रकाशमाने । मनुष्यदेहमास्थायच्छन्न आस्ते
महेश्वरः । इत्यागमोक्तनीत्या स्वेच्छया चैत्रमैत्रादि देशादिमा
विश्य प्रच्छन्न इव स्थितः स्वात्मनि नाहं पूर्णाहंता स्वरूपः
नाहमीश्वरो नाहं प्रभुरिति इत्यादिरूपत्वेन प्रकाशमानः
प्रकाशन निषेधावभासो यतस्तस्मादिति ।
एवं स्वातन्त्र्यवत्त्वादिदमिति तत्परमिति तस्मादुक्त
लक्षणात् स्वातन्त्र्यात् अन्यदेतत् । न केवलं परमेश्वरेण स्वात्मनि
उक्तरूपं प्रकाशन निषेधावभास एव प्रकाश्यते तथावभासनमिति
तस्मिन्नेव स्वात्मनि तत्र सृष्टेदं भागे बुद्ध्यादि ग्राहकात्मना
अहंकारपरामर्शपदं नीतमनेन । तत् स्व स्वरूप

परिज्ञानमयोऽनेकः पुमान्मतः चैत्रोऽहं मैत्रोऽहमिति ।
पशुरूतावभास इति वक्ष्यमाणनीत्याग्राहकांशमुत्थापनं
यत्तदखेद्वारेण तस्य माया प्रमातुरिदन्तया प्रतीयमानं
घटपटादिग्राह्योल्लासनमपि यत् स्वात्मनि एवं
भूतपशुरूपग्राहकोल्लासनं तदनुरूप ग्राह्योल्लासं च यत्
स्वात्मन्येतदुभयो ल्लासनमेव भगवतो मायाशक्तिः तदुक्तम्
ग्राह्यग्राहकयुगलं सहैव निर्मिमीता इति । यथोक्तम् - मायाविमोहिनी
नामेति । तदेवं भूतादिति । पशुरूपता वासनात्मक
मायाशक्तिरूपात् स्वातन्त्र्यादखे गृहीत पशुभूमिक परमेश्वरस्य
यामूढता विनष्टतत्परमात्मक परमाहन्तामय पूर्णचेतनता
तस्या मूढतायाः पारमार्थिकं स्वरूपमाह - स्वात्मवर्तिन
इत्यादिना । स्वात्मवर्तिनः स्वात्मन्येव वर्तमानस्य ।
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥
इत्युक्तनीत्या भीषणीयं वर्गस्वेच्छास्पन्दोदये स्फुट
स्फुरितशिवादिकमित्यन्तस्य विश्वभावनिर्भरितात्मनः च तच्छक्ति
त्रयमयस्य स्वातन्त्र्यस्य पूर्णत्वस्य स्मृत्यनुभावापोहनात्मकखे
शक्तिमत्त्वात् स्वात्मवर्तिनः तच्छक्तित्रयमयस्य स्वातन्त्र्यस्य -

स्वात्मैव सर्वं जन्तूनामेक एव महेश्वरः ।

विश्वरूपोऽहमिदमित्यखण्डामर्शवृंहितः ॥

इति वक्ष्यमाणनीत्या एकत्वेन देशकाल सङ्कोच वैकल्यात्

स्वात्मवर्तिनः अयत्नसिद्धस्य विभुत्व नित्यत्वादि धर्मस्य च स्वात्मनि

प्रकाशमानस्याप्यप्रकाशमान तया अभिमननं यदि यमेव सा

व्यामूढता तस्य वशादिति मूढतात्मकाभिमनन वशात्

सामर्थ्यात् । अत्रेति । विश्ववैचित्र्यादिसमनन्तरोक्ते श्लोकद्वयोक्ते

प्रमातरि सदखे गुरु कटाक्ष पाततः पूर्वं न प्रवर्तितः ईशादि

व्यवहार इति ईश्वरतादिनोक्तेनैव पूर्णत्व

स्वतन्त्रत्वविभुत्वानित्यत्वादिना यो व्यवहारः स कीदृश

इति चेत् । यः खल्वहमिति भाति पूर्णः स्वतन्त्रः विभुः नित्यः

इत्येवमादिरूपः तं व्यवहारं लोकाः स्वात्मनि प्रवर्तयन्त्विति । सेन

शक्तिप्रकाशनेति । शक्तीनामीश्वरसंबन्धिनीनाम् । तथाप्यस्य

प्रत्यभिज्ञाप्यस्य प्रमातुः स्वात्मवर्तिनीनामिच्छाज्ञानक्रियाणां प्रकाशने -

जना ये जानीते जगति कुरुते चैष स शिवः

पुराणादि प्रोक्तेश्वरवदिति वाक्यश्रवणतः ।

स्वयं जानन्कुर्वन्नहमवमृशामीत्थमनिशं

शिवोऽहं देवोऽहं पतिरहमहं भैरव इति ॥

इत्यभियुक्तोक्तनीत्या शिवात्मकस्वात्म प्रत्यभिज्ञारूपेण
स्वात्मनीश्वरादि व्यवहारसाधनपरार्थानुमानात्मना शास्त्रेण
तं व्यवहारं स्वात्मनि प्रवर्तयतां लोकानां तद्व्यवहार
प्रवर्तनात्मक समर्था चरणं क्रियते । आचार्याः अनेन शास्त्रेण
लोकस्यस्वात्मनि ईश्वरादि व्यवहारं प्रवर्तयन्ति इति ।
प्रवर्त्यत इत्यत्र द्वौणिचौ केवलमिति ।

एवं प्रवर्तितेशादि व्यवहारेऽस्मिन् प्रमातरि ।

यथा स्थितं तथैवा स्व पाना बाह्य मथान्तरम् ॥

इत्यभियुक्तोक्त स्थित्या यथा स्थित शिवात्मक स्व स्वरूपादधिकं किं
चन नोत्पद्यते । अस्य शिवात्मकं स्वरूपं पूर्वत एव सिद्धमपि
तत्त्वतोऽप्रकाशमानत्वात् प्रकाश्यत इत्येतदपि न भवति । किन्त्वस्य
प्रमातुः प्रवर्तिते शादिव्यवहारास्पदे शिवात्मनि स्वात्मरूपे
प्रकाशमानेऽपि मायाशक्तिरोधानान प्रकाशक इति यदभिमननं
तदपसार्यत इत्येता वनार्थः केवलशब्देनोक्तः ।

विद्याभिज्ञापितैश्वर्याश्चिद्धनोमुक्त उच्यते ।

इति वक्ष्यमाणास्थित्या विद्याशक्त्युन्मीलनात्मक देशिकेश्वरवचसा
तदभिमननापसरणमेव मोक्षः

पशुरूपापादकतादृग्विधाभिमननापसरणमेव बन्धः आदित

एव शिवात्मनि स्वरूपे चैत्रोहं मैत्रोहमिति मायातिरोधानात्
बद्धश्च देवोऽहमित्यादिरूपो जीवन्मुक्तिश्चेत्युभयमपि सद्गुरु
कटाक्षात्मकविद्याशक्त्युन्मीलनात् शिवोऽहं देवोऽहमिति
जीवन्मुक्तिश्चेत्येतदखेद्वयममभिमननमात्रसारम् । अभिमान
मात्रसारम् ॥ उभयमपीति । एतत्संबन्धमोक्षद्वयमपि
भगवद्विजृम्भितमेव भगवानेनोभयात्मना स्फुरति । तदुक्तम् -
नमः सतत बन्धाय नित्यनिर्मुक्तिभागिने ॥

इति श्रीमत्त्रोत्ररत्नावल्याम् । तदुक्तं भवतीत्यनेन दृष्टान्त
प्रदर्शनपुरस्सरं दार्ष्टान्तिकमेवार्थं स्फुटं प्रतिपादयति -
भौतस्येति । यथा भूताविष्टस्य चित्रे स्य चैत्रोऽहमिति संज्ञिते
आत्मनिभासमानेऽपि भूतग्रस्तत्वात् भूतेनापहारितोऽहमिति
मोहान्मन्यमानस्य तद्भूतावेशात्मको मोहोऽपसायते तत्समर्थेन
साधकेनेति शेषः ।

तदपसरणप्रकारमाह - भूताविष्टमुद्दिश्यकः खलु त्वं
यस्येति । भूताविष्टं मन्यमानस्य भवतः
ईदृशघटादिवस्तून्मुखमिति भूतावधारणसमर्थे क्रमेण
साधनोक्ते सति भूताविष्टः स्वोन्मुखघटपटादिवस्तु
जालमीश्वरस्येकवोन्मुखं न तु ममेति चेत् तत्प्रतिसाधक आह -

वत्सपश्यतद्विश्वौन्मुख्यं भवत एवाप्यस्ति इति पुनः पुनः
 अभिदधतासाधकेनास्य भूतग्रस्तस्य पूर्ववस्थातोऽपूर्वं
 किञ्च नाचरितं तद्भूतावेशापसारणानन्तरं पूर्वं
 स्थितमेवानुसंदधाति तद्वत् पशुलोकोऽपि मायाशक्तिरोधानात्मक
 पाशवावेशापसारणे चैत्रोऽहं मैत्रोऽहमिति सांकेतिकीं
 संज्ञां अपि परित्यज्य नित्योऽहं विभुरहमित्यादि व्यवहारं
 स्वात्मनि प्रवर्तयतीत्याह - तथा पशुलोके त्यादि । तस्मिन् चैत्रोऽहं
 मैत्रोहमिति प्रतीयमाने प्रमातरि मूढता वशादप्रवर्तित
 पूर्वमीश्वरादि व्यवहारं प्रतिज्ञादिकावयवप्रदर्शनेन
 प्रत्यभिज्ञापयति - यो ही त्यादिना । त्वमीश्वरः
 ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्य युक्तत्वात् यो हि ज्ञानक्रिया स्वातन्त्र्ययुक्तः य
 ईश्वरः । यथा सिद्धान्तपुराणप्रसिद्धः तथा चत्वं
 ज्ञानक्रियास्वातन्त्र्ययुक्तः । तस्मात्त्वमीश्वर एवेति शिष्यस्य
 ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् ईश्वरत्वं प्रत्यभिज्ञापनं
 पञ्चावयवेनसाधितं विश्वेश्वरः ।
 तज्ज्ञानक्रियाशक्तिविषयज्ञेय कार्यात्मक मित्यादि शिवान्तस्य
 विश्वस्य त्वादायत्तत्वात् । यस्मिन् प्रमातरि यत् क्षेत्र भवनादिकं
 मायातं स तत्रेश्वरः राजेव स्वमण्डले । तथा क्षित्यादि शिवान्तं

विश्वं त्वदायत्तम् तस्मात्त्वं विश्वेश्वर एवेति प्रमातुर्विश्वेश्वरत्व
प्रत्यभिज्ञापनं प्रमातुरीश्वरता व्यवहारः नान्य निमित्त इति
तज्ज्ञान क्रियात्मक स्वातन्त्र्य निमित्तः

तज्ज्ञानक्रिया विषया सदाशिवादिक्षित्यन्त विश्वनिमित्तश्च
भवति । नत्वेतदन्यनिमित्त इति प्रतिपादयितुं यो हि ज्ञानक्रिया
स्वातन्त्र्ययुक्तः स ईश्वरः । तथा सिद्धान्तपुराणप्रसिद्ध इति
यदायत्तं स तत्रेश्वरः राजेव स्वमण्डले इति च व्याप्तिः प्रतिपादिता ।
किञ्चित्त्वं सदाशिवादिक्षित्यन्त विश्वपूर्णः तस्य विश्वस्य स्वेच्छया
स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति इत्युक्तनीत्याभित्तिभूत संविन्मयत्व
लग्नत्वात् । यत्खलु यल्लग्नं भाति तत्तेन पूर्णं निधनमिव मणिभिः
सल्लग्नं विश्वं तस्मात् स्वं विश्वपूर्ण एवेति प्रमातुः

पूर्णत्वप्रत्यभिज्ञापनम् । किञ्चित्त्वं विश्वव्यापकः तस्य च
तदन्तर्वर्तित्वात् । यस्य यदन्तर्वर्तिभाति स तावति व्यापकः समुद्र इव
मणिषु त्वयि संविद्रूपेश्वरादि शिवान्तं शास्त्रप्रक्रियोक्तं विश्वम् ।
तस्मात् त्वं विश्वव्यापक एवेति प्रमातुः क्षित्यादि सदाशिवान्त
विश्वव्यापकत्वप्रत्यभिज्ञापनम् । अपि च त्वं नित्यः

उदयलयधर्मिणोविश्वस्य पूर्वपरभागव्यापित्वात् । यस्मिन् स्थिते
यदुदेति लीयते च तत्तत्पूर्वापरभाग व्यापि । यथा भूमावङ्कुरः ।

तथा च त्वयि विश्वमुदेति लीयते च । तत्त्वं
विश्वोदयलयपूर्वपरभागव्यापित्वान्नित्य एवेति प्रमातुः
संविन्मयत्वात् अकालकलितत्वेन नित्यत्वप्रत्यभिज्ञापनं यथोक्तम् -
त्वय्यात्मनि स्फुरति सन्ततमादि सिद्धे
विश्वं चराचरमुदेति विलीयते च ॥ इति ।
अस्मिन् प्रमातरि शिवत्वपशुपतित्व देवत्व भैरवात्वादयः
सहस्रशोऽप्यागम सिद्धधर्मश्रेयोमयत्वात्
पशुपालादिधर्मवत्त्वात् विश्वसृष्ट्यादि क्रीडा
परत्वाद्भरीरूणामभयादि प्रदत्वाच्च योज्यः ।
एवमुक्तप्रकारेण प्रमातुर्मर्यात्मके व्यामोहे व्यामोहिते सति पुनरपि
शरीरादावनात्मताभिमान पुरस्सर एव तद्व्यामोह संस्कारमात्र
विधृते स्थूलोऽहं कश्चिदहमित्याद्यात्मनाभिमाने घटादौ च
प्रकाशमानत्वादात्मताभिमान पुरस्सर
एवानात्मताभिमानसतितेऽपि यथा ज्ञातेन्द्रजालतत्त्वस्य
पुनश्चेन्द्रजालं पश्यतः तत्त्वतो व्यामोहो भवति । तथा
प्रत्यभिज्ञानात्मपरमेश्वरस्य परमार्थतो व्यामोहो नास्ति । तत
अनन्तरं पुनरावृत्त्यात्मना प्रायेण न प्रापित पर्यन्ते परिच्छिन्ने
देहे अस्य प्रमातुः घट कुड्याद्यन्तर्गतस्याकाशस्य तदखे घट कुड्या

द्युपाधिगलने यथा स्थिता काशमयत्वमिव विश्वमय विश्वोतीर्ण
परमशिवादिक्षित्यन्त तीर्णपरमशिवादिक्षित्यन्त तदुत्तीर्णपरम चिन्मय
परमशिवतैव । यथोक्तम् - स्वरूपप्रवेशिकायाम् - विश्वानरो
वा पतितं शरीरं वैश्वानरो वा कबलीकरोतु ।

अहं शिवः सन्निखिलात्मभूतः

स्वधाम्निचिद्वोम्निविशश्रमीमि ॥ इति ।

जीवन्नेवशिवोऽस्मिद्यद्गुरु गिरा ज्ञानक्रियाशक्त्यभि-
ज्ञानेन प्रतिपादितेन जनवत् सञ्चेष्टमानोऽप्यहम् ।

प्रारब्धाखिल पूर्वकर्मसदसद्भोगोप भोगक्षयात्

देहेऽस्मिन्पतिते चराचर जगत्स्वात्मा स एवेश्वरः ॥ इति ।

यः काश्चित्सिद्धिकामः शिवशास्त्रोपदिष्टेन परमेश्वरस्वरूप

ध्यानसमावेशाहत्मकाभ्यास बलेन देहे वा घटादौ वा

परमेश्वरता समावेश मन्मिनीविश्यपश्यत इति स्वदेहे वान्यदेहे वा

घटादौ वा परमेश्वरांशसमावेश्य तत्र तत्र परमेश्वरं

साक्षात्कुर्वत इहैव शरीरे सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्व सर्वतो दितत्त्व

सर्वव्यापकत्वाद्यनन्तधर्मयुक्तस्य

परमैश्वर्यस्मांशधर्मोद्गम एकदेशात्मको धर्मो भवति ।

शरीरे विद्यमाने सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादि रूपापूर्णता वस्तुतो न भवति ।

अष्टारत्निमात्रस्य अत एव देशकालाकारात्मक संकोचस्य
देहत्वस्यैव विगलने यथास्थित परम शिव एव त्रिंशत्तत्त्वात्मकः
प्रपञ्च इति स्वरूप प्रवेशिकोक्तनीत्या परमशिव स्वरूपभूत
शिवादिक्षित्यन्त विश्वात्मकता पत्तेः यस्य प्रमातुः शक्तिपात
तारतम्यात् स ईश्वरतादि व्यवहार साधने पञ्चावयवात्मके तु
कलापे सत्यपि ईश्वरोऽहं स्वतन्त्रोऽहमित्यादि सिद्धताभिमानो न
भवति । तस्य तत्र सिद्धताभिमानेऽपि पुनः पुनरुक्त रूपैर्व्यवहार
साधनैरेव । यस्य त्विश्वरतादिव्यवहार साधने हेतुकलापे
प्रदक्षिणेऽपि सर्वप्रकारेणायं व्यामोहो नापसरति । तत्र स्वरूप
तिरोधानात्मकेश्वरशक्ति वशान् मूढतैव पशुतैव मूढता
विष्टस्य तस्यापि ईश्वरस्त्वं पूर्णस्त्वं त्वं नित्य इत्यादेर्बहुशः
परमदेशिक प्रयुज्यमानस्य व्यवहारस्य कर्णपथगमनात्
कदाचिदवश्यं संस्कारपाकः कदाचिद्भविष्यत एवेति । सा पि
कालान्तरेऽपि वेश्वरतादि व्यवहारः स्वात्मनि प्रवर्त यत्येवेत्यर्थः ॥
शास्त्रादौ कर्तरीत्यादि श्लोकद्वयेन यत् प्रमेयमुक्तं
तदेवेदानीं विश्ववैचित्र्येत्यादिश्लोकत्रयेण सम्यकरवे
विस्तृत्यपुनर्निरूपितः । कथमिति चेत् एवं भूतमिति ।
प्रकाशमानपरिच्छिन्न घटादिप्रमेय व्यवस्थापकं प्रमाणं तत्

एवं भूत इति । प्रमेय प्रमाणप्रमाप्रमात्रात्मक प्रपञ्चोत्तीर्णे
भगवति कथ मुपपद्यतामिति । ततश्चेति । परमशिवप्रमाणाघटनात्
शास्त्रादौ कर्तरीत्यादिश्लोकद्वयेन यत् प्रमेयमुक्तमिति तदेव
विश्ववैचित्र्ये त्यादि श्लोकत्रयेण निरूपिति शिवम् ।
इति प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां एकादशमाह्निकम् समाप्तम् ॥

॥ अथ द्वादशमाह्निकम् ॥

यः निर्मले आणवादि मलरहिते दर्पणबिम्बे
यद्वन्नगरग्रामादिचित्रमविभागी भाति विभागेनैव
च परस्परं दर्पणादपि च विमलतर परमभैरवबोधात् तद्विभागशून्योऽपि
अन्योन्यं च ततोऽपि च विभक्तमाभाति शिवरूपात् इति
परमार्थसारोक्त्या विश्वप्रतिबिम्बनक्षमेस्वात्मदर्पणे
स्वस्मिन्नविनाशिनि आत्मदर्पणे पूर्णाहन्तात्मनि मुकुरे भावात्
क्षित्यादि शिवान्तात् जड्येतनाद्यवान्तर भेदशतसंभिन्नश्चासाविति पूर्वोक्त
नीत्या जडस्य घटादेः कुम्भकारः कारणं जडस्य
बीजादेः जडरूपमङ्कुरादि कार्यम् । अजडस्य चैत्रमैत्रादेरजडं
चैत्रमैत्रादि कारणम् । किञ्चाजडस्य वृश्चिकादेर्जडरूपं गोमयं
कारणमित्यादिरूपेण विचित्रम् । तेषां कार्यकारणभावं
चाभासयन् कर्तार्यस्य तदाभासनमेव कर्तृत्वं तं शिवं स्तुमः ॥

अत एव यदप्युक्तं क्रिया नैकस्य स क्रमा ।

एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तं तदेकस्य समर्थनात् ॥ इत्यादि ।

तथा विज्ञातृ विज्ञेय भेदो यदवभासते ।

इति क्रियाधिकार प्रथमाहिकोक्त क्रियाशक्ति आविष्कारभूतस्य क्रिया

सामान्येत्यादि तेन भ्रान्तिरितीदृशीति द्वितीयाहिकोक्तस्य

क्रियासामान्यादि संबंधस्याभिधान प्रसंगादि मेतादृगित्यादि

व्यवहारः प्रवर्त्यत इत्यन्तने तृतीयेनाहिकेन कर्तारि ज्ञातरि

स्वात्मन्यादिसिद्धे

महेश्वर इति सूत्रे ज्ञातरीत्युक्त्या वश्यं निर्णेतव्यस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य

तत्त्वं प्रसाध्य निर्णयि इदानीं तज्ज्ञाप्यज्ञापकभाव

प्राणभूतस्य कर्तरीत्युक्तवान् कर्त्रधीनस्य कार्यकारणभावस्य

तत्त्वं प्रसाधयितुम् । एषचेत्याद्येवमिच्छैव हेतुताकर्तृता क्रियेत्यन्त

श्लोकैकविंशत्या आहिकान्तरमारभ्यते

तत्र प्रथमश्लोकेन स्वमत इति । संविद्धादिमते कर्तृकर्मभाव

एवेति ईश्वरस्यैव कर्तृभावः सदाशिवादिक्षित्यन्तस्य विश्वस्य

कर्मभावः इत्येवं भूतः कर्तृकर्मभाव एव

कारणकार्यभाव इत्युपक्षिप्यते सं क्षिप्यते ईश्वर एव कारणं

विश्वं तस्यैव कार्यमित्यर्थः । ततः श्लोकत्रयेणेश्वर व्यतिरिक्तस्य प्रधानपरमा

णुबीजादेः

विश्वं प्रतिकारणत्वं पराक्रियते । ततः श्लोकषट्केन चेतनस्यैव
परमेश्वरस्याग्नि बीजादेरित्येवं रूपकारणत्व प्रसंगात् । अग्न्यादि
जन्येन धूमादिनाग्न्यादिकारणं प्रत्यनुमाने
ईश्वरनियतिशक्तिरवश्योपजीव्येति श्लोकत्रयेणोच्यते । तद्यथा योगि
शरीरानुप्रविष्टः परमेश्वरः स्वातन्त्र्येण कारणभूतमग्न्यादिं
विना कार्यरूपं धूमादिं जनयति अग्निधूममेव जनयतीति तस्य
नियत्युल्लङ्घनात् तद्योनिर्मिताग्निव्यतिरिक्तमग्न्यादिं प्रत्येव
तन्निमित्तधूमरहितेन धूमेनानुमाने अग्रेरेव धूमः
बीजादेरेवाङ्कुरः इत्येवं रूपानियतिशक्तिरवश्योपजीव्येत्यर्थः ।
नतदग्रेरेव धूमं बीजादेरेवाङ्कुर इत्येवं रूपे
कार्यकारणभावे तस्याग्न्यादेः कारणत्वमपोहितुं अग्नौ सति
धूमः बीजेसत्यं कुर इत्यग्न्यादिसद्भावानन्तर संभूत
धूमादि सद्भावात्मक सौगतोक्तः कार्यकारणभावः । एतेनैव
कर्ता तस्यैव कार्यं विश्वमित्यस्मत्पक्षमेवावलम्बते । नो
चेन्नकिञ्चिदपि भवतीति श्लोकत्रयेणोच्यते । अस्मत्पक्षानवलम्बने
विश्वस्य सत्त्वाभावात् तद्विश्वसंबन्धिनः कार्यकारण भावस्य
स्वरूपमेव न भवति ततः प्रधानस्य महदादिक्षित्यन्त त्रयोविंशति

तत्त्वमयत्वं तस्य तत्त्वांशे प्रत्येकं प्रधानमयत्वं चेति

सूक्ष्मदृष्ट्या बीजस्यांकुरस्वभावः , अंकुरस्य बीजस्वभाव इति

स्थूल दृष्ट्या च परस्पर स्वभावात्मक संख्योपदर्शितोऽपि

कार्यकारणभावोऽपि नोपपद्यते । अस्मदुक्तं चेतनस्य

कर्तृत्वं वाङ्गीक्रियते चेदिति त्रिश्लोकैरुच्यते । बीजे सत्यंकुरः बीजस्यांकुर

स्वभावः

तस्य बीजस्वभाव इति सौगत सांख्ययोरभिमते कार्यकारणभावेऽपि जडस्य

बीजादेः करणत्वं युक्तमित्युक्तं

चेतनस्य चिन्मात्ररूपिणो ब्रह्मणोऽप्यनीश्वरतायामिति ।

इह खलु परमेश्वरः प्रकाशात्मा । प्रकाशश्च विमर्श

स्वभावः । विमर्शो हि नाम विश्वाकारेण विश्वप्रकाशनेन वा

अकृत्रिमाहमिति स्फुरणम् निर्विमर्शः स्यादनीश्वरो जडश्च प्रसज्येतेति

स्वरूप प्रवेशिकोक्ता कृत्रिमाहमिति स्फुरणरूपमयेश्वरात्मक

स्वातन्त्र्या नभ्युपगमे मायादिक्षित्यन्तं विश्वं कार्यं तस्य

ब्रह्मैव कारणमित्येतन्नघटत इति द्वाभ्यामुपसंहियते इत्याहिकस्य संक्ष

ेपार्थः ।

ग्रन्थार्थस्तु - व्याख्यायते । क्रियाशक्तिनिरूपणद्वारगतेन

ज्ञाप्य ज्ञापक भावात्मना संबन्धे प्रमात्रैक रूपतामिति

भगवति व्यवहर्तव्यां ज्ञातरि पूर्वोक्तं ज्ञात्रैकरूपतां
प्रतिपाद्य तज्ज्ञात्रकै रूपता प्राणभूता आदितः कर्तैः इत्युक्ता ।
कर्तृरूपता हि तत एवेति तज्ज्ञातृता साधननै वायत्न सिद्धेति दर्शयति ।
एष चेति । विश्ववैचित्र्येत्यादि श्लोकत्रयोक्तस्वरूपः
प्रमातैवानन्तशक्तित्वादिति ।

शक्तयोस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ।

इति श्री सर्वमङ्गलाशास्त्रोक्तनीत्या व्यक्तं हि पदार्थात्मकमिदं

जगन्नित्यमेव तल्लग्नं शक्त्यात्मकमव्यक्तं तत्रैव पुनर्निर्मज्जति च ।

इति श्री विरूपाक्षपञ्चाशिकोक्तनीत्या च योऽन्तरनन्तशक्तित्वं

स्वात्मवशाद्देशकालापरिच्छिन्न शक्तिमयत्व मवलम्ब्य स्थितान् ।

एवमिति । तत्तद्रूपतयामुनिति । अतीत सृष्ट्यादौ स्वात्मनैवाभासित

पूर्वान् । अनन्तरं स्वात्मनैवाभास मानान् भावानिति क्षित्यादि

सदाशिवान्तान् इच्छावशात् स्वान्तः स्वीकृततत्क्षित्यादि

सदाशिवान्तैषणीयवर्ग्या एषणीयैच्छाशक्तेर्वशात् सामर्थ्यात्

आभासयतीति वर्तमान प्रयोगणे भासनस्या विच्छिन्न प्रबन्धत्वं

द्योतितम् । एषिता परमेश्वरः स्वेच्छान्तर्गतमेषणीयं विश्वं

तदिच्छामखेनानवरतं

प्रकाशयतीत्यर्थः । एवेति । अवभासमानैच्छैवास्य विश्वनिर्मातृरूपा क्रिया ।

यद्वक्ष्यति - एवमिच्छैव हेतुकार्कृता क्रियेति । चोऽवधारणे ।

सूत्रगतश्चकारः

अवधारणे वर्तते । पुराणः अकालकलितः प्रमातैव । अत एव भावान्
स्वात्मनैव भावनीयान् संपादनीयान् । अत एव भूतादिकाल
कलितत्वात् । अमूनिति । आभासित पूर्वानाभासमानांश्च
प्रबन्धेनाभासयति ।

अनेनैवाभासितपूर्वत्वादाभास्यमानत्वाच्छाभास्यमानस्या
विच्छिन्न प्रबन्धत्वं द्योतितम् । कथम् । इच्छावशादिति । इच्छाया
एषितरूपात् स्वात्मनः अभिन्नायाः अत एवा विकल्प रूपाया
अवैषितृपद क्रमायाः क्रोडीकृत क्षित्यादि सदाशिवान्तैषणीय वर्गाया
वशेन सामर्थ्ये नैवाभासयतीत्यर्थः । आभास्यमानास्ते भावाः आभास
मानात्

पूर्वमस्यकुत्रस्थिता इत्याशवं याह - अनन्तशक्तिमवलम्ब्यान्तरे स्थिता
इत्यर्थः ।

स्वामिनश्चात्म संस्थस्येत्यत्र सूत्रे क्षित्यादि सदाशिवान्ता
विश्वे हि भावास्तस्यैव स्वामिनः स्वरूपात्मकत्व शक्तिरूपत्वेन
स्थिता इत्युक्तम् । यदेतत् क्षित्यादि सदाशिवान्तभावाभासनं या सा
एवं विधावभासनेच्छा सैवास्य भगवतो निर्मातृरूपा क्रिया । नन्विति ।

बीजादेवोद्भवन्नंकुरो दृश्यते । अत्र बीजेतदंकुरोद्भासकः

कश्चित्चेतननोनुप्रविशन्नदृष्टः । तत्तस्मात्

चेतन एव भावानाभासयतीत्येतत् कथमुक्तनीत्याशंक्याह ।

पूर्वभसत एवाङ्कुरस्य पश्चादंकुरात्मना सत्तायत सा

जडस्य बीजादेः शक्तिसामर्थ्यान्न भवति । तस्य जडत्वादेव । तत इति ।

बीजादेः कारणत्वाभावादंकुरादेस्तत्कार्यत्वाभावाद्विश्वस्य

कार्यता कारणता च । कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कर्तृत्वतत्त्वकारणता

तदंकुरादेरपि ईश्वर एव कारणं न बीजादित्यर्थः ।

कर्मत्व तत्त्वा कार्यता चेति यद्वक्ष्यति । अत

एवाङ्कुरेऽपीष्टोनिमित्तं परमेश्वर इति । असतस्सत इति । असतो अंकुरस्य

सतोबीजस्य शक्तिर्नभवति । किञ्च असत एवाङ्कुरस्य बीजस्य च

सतोवाङ्कुरस्य बीजस्य शक्तिर्नभवति ।

जडं प्रधानपरमाणु बीजादिति श्रीनिजवृत्त्युक्तनीत्या

सांख्यनैयायिकाद्याभिमतं प्रधानाद्येव कारणत्वेन वक्तव्यम् ।

तथापि तस्य बीजवत् प्रत्यक्षत्वाभावात् जडस्य बीजस्येत्युक्तम् ।

जडस्य बीजस्यैवंभूतसमर्थ्यामिति पूर्वं सद्रूपमंकुरं पुनः

परिदृश्यमानसत्तावन्तं करोतीति यदेतत् जडस्य बीजस्य सामर्थ्यं

नास्ति । बीजस्याङ्कुर सद्भावे सत्ता भावाद्वीजादंकुरोजायत इत्येतत्

जन्मस्यांकुरस्य महिमा न भवति । पूर्वमसत्त्वादङ्कुरो जायत इति
महिमा बीजस्य कथं भवेत् । घटो जायत इति महिमा कदाचिदपि परस्य
न भवेदेव तद्वदङ्कुरो जायत इति महिमा बीजस्य केनापि प्रकारेण न
भवति । इतर पदार्थवत्तस्याम् । ततः अङ्कुरादन्यत्वात् । यत एवमिति ।
उक्तनीत्या जडस्य बीजादेः कारणत्वाभावादिति यतः तस्मात्
कर्तुं क्रियया व्याप्यं कर्मेतिनीत्याधरादिसदाशिवान्तं कार्यं
विश्वं क्रियाशक्त्या भास्यमानत्वात् कर्मेवेति
कार्यकारणतेत्यत्रकार्यमिति कृत्येनैवाविष्कृतम् । अनेन कर्त्रानिमिति
समर्थाचरणेनानेन कर्ता कार्यत इति कारणत्वमपि चेतने कर्तारि
विश्राम्यति । चेतन एव विश्वकारणम् । तदुक्तम् - आत्मा खलु
विश्वमूलं तस्य प्रमाणं न कोऽप्यर्थयत इति । असतः सत इति ।
असद्रूपस्यैव सतः अङ्कुरस्य सत्ता उत्पत्तिः स्वसामर्थ्यं न भवति ।
किं चासतः सत इत्यत्र वार्थोऽपि गर्भीकृतः । असतोऽङ्कुरस्यैवासतो
बीजस्य वेति सामर्थ्यामित्यनुबध्यते । किञ्चासतः सत इति
सतोर्बीजाङ्कुरयोर्वासामर्थ्यं न भवति । यद्वक्ष्यति - ततश्च
यदिबीजं सत् अङ्कुरोऽसन्नथापि विपर्ययः उभयमपि वा सत् यदि वा
असदित्यादि । नन्विति । जडस्य बीजादेः सैवेत्यनन्तरमेव प्रस्तुता
अङ्कुरजननसामर्थ्यरूपा शक्तिः कथनं भवतीत्याह ।

यद्वस्तु स्वत एवासत् तदसदेव भवति । असतः सत्स्वरूपता युक्ता
न भवति । सच्चेत् तस्य सतः पुनः सत्तालाभेनार्थो न भवति प्रयोजनं
नास्ति तस्य पूर्वत एव । सत्त्वात् ।

कार्यं विश्वं सद्वासद्वेति पूर्वमेव सद्वासद्वेति

संभाव्यते इत्येवं विधासंभावना युक्ता । उभयात्मकमिति ।

सदसदात्मकमनुभयात्मकमिति । असदसदात्मकमनिर्वाच्यमिति सदिति

वक्तुं अशक्यम् । असदिति वक्तुमशक्यमित्येतत् सर्वं स्वभावेनैव

विरुद्धम् । विरुद्धमेवव्यक्तीकरोति - सदात्मकं चेदसदात्मकं

न भवति । असदात्मकं चेत् सदात्मकमपि न भवति । यत् स्वत एव सन्न
भवति असच्च

न भवति अस्य वस्तुत्वमेव नास्ति स्वत एवासति अस्तित्वासंभवात् पूर्व
दृष्टानन्तरनष्टवस्तुसंबन्धिनोऽस्तित्वस्याप्य संभवात् ।

अनिर्वाच्येयमविद्येति चेत् कस्यानिर्वाच्येति न विदुः स्वरूपेण च भाति । न

च निर्वाच्येति किमेतदिति वक्ष्यमाणनीत्या अनिर्वाच्यस्याप्येवं स्वभाव

विरुद्धत्वमेव वाच्यम् । तत्किमनेनेति । तत् तस्मादुभयात्मक

मनुभयात्मकमित्यादिना स्वभाव विरुद्धेन प्रमेयान्तरेण किं

प्रयोजनं प्रकृतमेव परामृशामः ।

घटः स्वत एव संश्चेत् तस्या सद्रूपत्वमेव तत्त्वमिति

कथमसत्त्वं स्वभाव विरुद्धं सत्त्वमभ्युपगच्छेत् । न हि नीलात्मनि
नीलरूपे वस्तुनि तन्नीलवस्तुनः वस्तु पादप्रणामप्रणति
प्राणिधानशतैरपीति लवमात्रमपि हि नापि दृश्यते ।
कदाचिदपि नीलं पीतं न भवतीत्यर्थः ।

पक्षान्तरमाह - अथ सन्नेव घट इति ।

पृथु बुधोदराकारात्मा घटः यदि स्वतः सन्
तर्हिनिर्माणार्थं तदन्यद्दण्डचक्रचीवरादि सहकारकारणं किमुपयाच्यते ।
तस्य स्वत एव सत्त्वात् । व्यक्ति विषयत्व स्फुटत्वादयोऽपि
सदसद्रूपतया चिन्त्या इति । तेऽपि सत्त्वासत्त्व
एव पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । पूर्वमनभिव्यक्तो घटः कुम्भकारव्यापारेणाभिव्यक्तः
पूर्वमस्फुटः पुनः कुम्भकृद्व्यापारेण स्फुट इत्यादयः
सर्वे सदसद्रूपतया चिन्त्याः । नन्विति । घटादि कार्यं सच्चेत्
दण्डचक्रकुलालादिनापेक्षणीयम् । असच्चेत् स्वरूपविरुद्धं सत्त्वं
न प्राप्नोतीत्येवं चेत् तूष्णीमास्यतामिति प्रवादिवचनमाशङ्क्याह -
नैतदपीति ।

एतत्तूष्णीमासनमपि नयुक्तम् । तत्र सूत्रैकदेशेन हेतुमाह -

अथ चोच्यते कार्यकारणता लोक इति । अथ चेति । अथापि लोके
कार्यकारणतोच्यते तत् तस्मात् कार्यकारणभावात्मकोऽयमर्थः

अवश्यसमर्थनीय इति यावत् । ततश्चेति । अवश्य समर्थनीयत्वात्
अयमर्थः इत्थं भवतीति दर्शयति । सान्तावर्परिवर्तिनः उभयेन्द्रिय
वेद्यत्वं तदेकस्यापि शक्तिरिति लोके प्रोच्यमाना सा कार्यकारणता
तस्य कस्यापीति । अचिन्त्यापर्यनुयोज्य महिम्नः परमेश्वरस्य शक्तिः
स्वातन्त्र्यतः अन्तः पूर्णाहन्तात्मनि स्वरूपे विपरिवर्तिनः
तत्पूर्णाहन्तावस्थित क्षित्यादि शिवान्तविश्वभावा भेदेन परिवर्तमानस्य
घटस्य निर्मातृत्वेनाभिमतस्य कुम्भकारस्य
कुम्भकारनिर्मितौऽयमिति पश्यतां चोभयेन्द्रियवेद्यत्वम् ।
अन्तःकरणबहिष्करणवेद्यत्व संपादनमये संवित्कुम्भकारहृदये ।
अन्तरिति तस्य कुम्भकारस्य मनोगोचरत्वात् पूर्वमेव
स्वसंविदेकात्मतयेति विश्व पूर्णा विनाशि स्वसंविदैक्येनापीति
विचित्रत्वेन तत्र हृदये वर्तमानस्य शिवादिक्षित्यन्त विश्वभावभेदेन
परिवर्तिन इति परिवर्तमानस्य स्पन्दने नवै यरूपेण स्पन्दनने स्फुरतो
घटस्य देशकालसंकुचित परिमित पृथुबुधोदराकारतया तस्य
कुम्भकारस्यान्येषां च यदन्तःकरणबहिष्करणवेद्यत्वमाभास्यते
एषा आभासनेनैव सेति प्रोक्ता
कार्यकारणता उभये वेद्यत्वमित्यत्रोभव ग्रहणं वस्तुनः
पूर्णार्थाक्रियासमाप्ते रूपेलक्षणं यस्य वस्तुनः अर्थाक्रियायावति

समये पूर्णाभवति । केवलमन्तःकरणैक वेद्यत्वेन
वोभयकरणवेद्यत्वेनवार्थाक्रिया यस्य वस्तुनः यावति समये
पूर्णाभवति इति यावत् । तदेवाह - सुखादीनमन्तःकरणवेद्यतापादनमेव
निर्माणं परमेश्वरः सुखादिमन्तःकरणवेद्यमेव निर्मिमीते ।
नीलादिमुभयेन्द्रियवेद्यं जडात्मकप्राणपुर्यष्टकशून्यप्राये
कुम्भकारे एतत् घटादिवस्तुनचास्थि तं भवति । तस्य कुम्भकारस्यापि
जडस्त्वात् । ततः संविदेव स्वेच्छया स्वभित्तौ
विश्वमुन्मीलयतीत्युक्तनीत्या स्वात्मनि विश्वमाभासयति ।
स्वशक्तिवैचित्र्यात् । तस्य कस्यापि एव चानन्तशक्तित्वादित्यादि
पूर्वमुक्तस्याचिन्त्यापर्यनुयोज्यमहिम्नः परमेश्वरस्येत्यर्थः ।
घटादेः प्रोक्तमुभयेन्द्रिय वेद्यत्वमपि घटवत् सदसद्वेति
त्वयान वाच्यम् । तत्रोपपत्तिमाह - यतोऽयमत्र परमार्थ इति । अत्र
कार्यकारणभावप्रसङ्गे अयं परमार्थः । यतः
कुम्भकृन्निर्मितस्य बिम्बरूपस्य घटादेः दर्पणान्तः प्रतिबिम्बे
तत्प्रतिबिम्बाभास महिमा यथा दर्पणस्य यथा स्वप्ने गजतुरगादि
पदार्थदर्शने तत्पदार्थ निर्माणं संविद एव महिमा तथा
त्रापीति । घटादिनिर्मितौ तन्महिम्नैवेति । तस्य परमेश्वरस्य महिम्नैव ।
एतेनेति ।

कुम्भकृता इदं घटादि वस्तु बहिः स्फुट रूपः क्रियत इति

अभिमान उल्लसतिलोकस्येति शेषः ।

एवं संविद एव महिम्ना कारणरूपे कुम्भकृतिसहकारि

कारण रूपे दण्ड चक्रादौ कार्यरूपे घटादौ च स्थिते

तत्संविन्महिम्नैव जडत्वात् स्वात्मनः स्वत एवा कर्तृत्वेऽपि मयेदं

कृतं , अनेनैवं कृतं , मम हृदये स्फुरितम् , अस्य हृदये

स्फुरितमित्यभिमानो जायते । तत्रेति - अभिमानप्रसङ्गे मृदादेर्जडस्य

जडत्वादेवाभिमानो दूरापेतः । संवित्स्वभावे परमेश्वर एव

कर्तृत्वं व्यवस्थाप्यते । ननु घटादि भावरूपं सं विन्महिम्नेत्थमिति बहिः

स्फुटरूपं मास्यतां तस्य किमुभयेन्द्रियवेद्यत्वेनेति ।

उभयग्रहणमुपलक्षणम् । यस्य या वति पूर्णा अर्थाक्रिया समाप्तिरिति

पूर्वमेवोक्तम् । अनेन द्वयेन्द्रिय वेद्यत्वेन घटादेः स्फुटमर्थाक्रियाक्षमं

रूपमुक्तमित्यनेनोभयेन्द्रिय वेद्यत्वेन को विरोधः ।

एष चानन्तशक्तित्वादिना ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं न तु

प्रधानादेरित्यनेन कार्यकारण भावविचारेण प्रकृतमपीति

क्रियाप्यर्थस्य कायादेरित्यादिना प्रतिपक्ष्येण स्थित्वा कर्तृत्वं

नास्तित्वेन प्रतिपादितम् । पुनस्तत्प्रतिक्षेपायात् एवेत्यादिना प्रस्तुतं

क्रियास्वरूपमपि सिद्धं भवतीति दर्शयति - एवमेकेत्यादिना सूत्रेण ।

एवमिति ।

कार्यकारणता लोके सान्तर्विपरिवर्तिनः ।

उभयेन्द्रियवेद्यत्वं यस्य कस्यापि शक्तिः ॥

इत्युक्तं नीत्या अन्तर्बहिः स्थितिरूपतया स क्रमा सैषेति ।

पूर्वं पक्षे न साप्येका क्रमिकैकस्य चोचिता ।

इति स्वरूपत आश्रय तश्च नास्तीत्युपलब्धा । उभयाकारसहिष्णोरिति ।

स्वातन्त्र्यादन्तर्बहीरूपता सहिष्णोर्देशकालाकलितस्य प्रमातुः

संबंधितया एकेति चोपपादिता । बाधकं प्रमाणं निरस्येदानीं

बाधकेन प्रमाणेन प्रसाधिता । सैवेति । क्रियाप्यर्थस्य

कायादेरित्यनने स्वरूपत आश्रयतश्च नोपपद्यत इति । यस्या

उपालम्भकृतः सा क्रिया उपपत्त्येति सक्रमत्वेनैकत्वेन च युक्ति युक्त

तया स्थापिता । तदेवाहं - यत इत्येवादिना । यत आन्तरादिति

पूर्णहन्तामयात् संविद्रूपात् प्रभृति तत्पूर्णा हन्ता

तत्स्थितघटादि बहीरूप निर्माणद्वारेणोभयेन्द्रियगोचरतया बहिः

पर्यन्ततयेति इदन्ता पर्यन्ततया आभासनरूपा

स्थितिः यस्याः तत एव सा क्रिया सक्रमा तावदुपपन्ना ।

एकश्रयरूपप्रमातृ तादात्म्याच्चैका क्रियाया एकाश्रयभूतः स प्रमाता

संविद्रूपत्वेनायाताभ्यां स्वच्छत्व स्वतन्त्रत्वाभ्यामिति ।

स्वच्छत्वं नाम स्वात्मना बहीरूपतया सृष्टस्य विश्वस्य
स्वात्मदर्पण एव प्रतिबिम्बन क्षमत्वं स्वतन्त्रत्वं तु स्वान्तः
संविन्मयत्वेन स्थितस्य विश्वस्य बहिरिदन्तया भासनम् । आभ्यां
स्वच्छत्वस्वतन्त्रत्वाभ्यां क्रमेणोभयमपीति एकत्वमनेकत्वं चान्तर्बहीरूपत्वं
सहत इति ।

ननु घटादाविति । घटादि निर्माणकाले तस्य घटादेः
कुम्भकाराद्यात्मक चेतनान्तर स्फुरितत्वात् । एवमिति । तत्तद्रूप
घटादि तस्य कार्यं भवतु तद्वत् । यत्र तु बीजाङ्कुरादौ चेतनानु
प्रवेशः प्रत्यक्षेणन दृश्यते । चेतनः बीजादिमन्तः प्रविश्य स्वान्तः
स्थितमङ्कुरादिं बहिराभासयन्न दृश्यते । तत्रेति चेतनानुप्रवेशाभावे ।
अङ्कुरं बीजस्यैवकार्यं कथं न भवतीत्याशङ्क्याह -
यद्वस्तु यस्य परमेश्वरस्यापेक्षयान्तः तद्वस्तु तस्यैव
बहिष्कार्यः । बहिष्करणाहं परमेश्वरस्वान्तर्गतं विश्वं
स्वायमेव बहिष्करोतीत्यर्थः । तस्माद्विश्वस्य बाह्यान्तरात्मिका उभयी
स्थितिः प्रमात्रपेक्षया चोक्ता । तेन हेतुना मातैव विश्वस्य कारणं
न तु जडरूपं प्रधानादि । च शब्दो हेतौ । स एक एव प्रमाता
कार्यरूपस्य विश्वस्य बाह्यान्तरात्मकाभासद्वय स्थितौ , हेतुत्वे - देति ।
तस्माद्विश्वनिमातृता रूपा क्रिया एकस्य प्रमातुरेवोचिता ।

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।

अस्त्येवेत्युक्तनीत्या परमेश्वरान्तराभासमानस्य विश्वस्य तथा

रूपेति अन्तारूपता परित्यागेनैव मायाप्रमात्रपेक्षया

बहिरिदन्तयाभासनं निर्माणम् । ततश्च यद्वस्तु

यदपेक्षयान्तरित्युक्तं तदनन्तर्यार्तिद्वस्तुरूप विपरिवृत्तिमात्रस्येति

स्वान्तरहन्तयावर्तमानस्य वस्तुनः बहिरिदन्तावभासात्मक

विपरिवृत्तिमात्रस्य प्रमातुरेव बहिष्करणार्हं भवति । आत्मान मत

एवयं ज्ञेयी कुर्यादित्युक्तनीत्या परमेश्वरश्चान्तर्गतं विश्वं

स्वयमेव बहिरवभास्य तदात्मना स्फुरतीत्यर्थः । संविन्मयं

प्रमातारमपेक्षयान्तराभासनोभावार्तवदपेक्षयैव बाह्याभासा इति ।

तेन प्रमात्रैव तेषां स्वान्तर्वर्तिनांभावानां बहिष्करणभासनं युक्तम् ।

तस्मात् प्रमातैव विश्वस्य कारणं न जडः ह्यर्थे च । यतः स प्रमाता

कार्यरूपस्य

विश्वस्यान्तर्बहिराभासनद्वये हेतुत्वेन स्थितः । अन्तरिति हि निकटं

तच्चेति किञ्चिदपेक्षयानपेक्षणीयश्च सर्वत्र प्रमातैवेत्युक्तनीत्या

अनेन विना तदपेक्षस्यान्तर्बहिराभास द्वयस्यानुपपत्तेः । तस्मादिति ।

निमित्तत्वेन स्थितत्वात् । एतत्क्रियाधिकारमारभ्य प्रसाधित रूपा

निर्मातृता क्रिया एकस्य प्रमातुरेवोचिता । न तु जडस्य प्रधानादेरुचिता

न भवतीति यतः । अत एवेति । चेतनस्यैव निर्मातृत्वात्
अङ्कुरोऽपि नैयायिकादिभिरिति शेषः । परमेश्वरोनिमित्तमिष्टः
तदन्यस्थेतिकैः परमेश्वरादन्यस्य
बीजादेरपि हेतुतेश्च सा जडस्य तु न सा शक्तिः । इत्युक्तनीत्या नोपपद्यते ।
प्रत्यक्षपरिदृश्यमान बीजभूमि जडादि कारणे सत्यपि तस्य
जडत्वादङ्कुरोत्पत्तौ चैतन्यरूपः परमेश्वरो निमित्तत्वेनोक्त इत्यपि
शब्दस्यैकोऽर्थः । अपि शब्दोऽवधारणे वर्तते । परमेश्वर एव
निमित्तमिष्ट इति । बहिस्तस्यैव तत्कार्यामित्युक्तनीत्या चेतन एव
विश्वनिर्माता

यतः अत एव नैयायिकादिभिरङ्कुराद्युत्पत्तौ विश्वसृष्ट्यादि चतुरः
प्रशस्तबुद्धियुक्तः परमेश्वरोनिमित्तमिति हेतुत्वेनेष्टः ।
ननु तस्य परमेश्वरस्य निमित्तमात्रकारणता तैरङ्गीकृता ।
गन्धरसादिगुणसमवायिकारणभूत पृथिव्यादि
निजनिजावयवारंभक्रिया विभाग क्रमायात पार्थिवादि
परमाणुद्व्यणुकादिद्वारतया गतस्य तदन्यस्येति ।
परमेश्वरादन्यस्य बीजजलादेरप्यङ्कुरादिं प्रतिहेतुता
कथितासत्यमित्याक्षेपेणार्धाङ्गीकारे । जडस्य तु न सा शक्तिः
इत्युक्तनीत्या सा तनु उपपद्यते । ततश्च -

आत्मानमत एवायं ज्ञेयी कुर्यात् पृथक्खे स्थितिः ।

इत्युक्तनीत्या ईश्वर एव कारणताभिमत बीजभूमि

जलाभासात्मना स्फुरितत्वादं कुरात्मना भासत इतीयानत्र

परमार्थः । नन्विति । परिदृष्टबीजादिकारणव्यतिरिक्तेनापरिदृष्टस्य

बुद्धिमत्परमेश्वरकारणस्य कल्पनेन विनां कुरोत्पत्तौ

किमुपरुध्यते । क उपरोध इति परस्य भ्रान्तिं भिन्दन्नाह ।

तथा हीत्यनेन निदर्शनं प्रदर्शनं पूर्वकं चेतनस्यैव

कर्तृत्वमिति दृढीभूतां व्याप्तिं दर्शयति - असाविति । लोके

प्रत्यक्षेण परिदृश्यमानः कुम्भकारः । ऐश्वर्या ईश्वररूपया

व्यवस्थया स्थित्या तत्तन्मृदादिसंस्कारक्रमेण घटं जनयेत् ।

ईश्वर एव स्वेच्छया कुम्भकारात्मना स्थित्वा

तन्मृद्वण्डचक्रचीवरादिकमर्दनप्रगुणत्व

प्ररिवर्तनादिक्रमेण कार्यरूपं घटं जनयेत् इत्येकोऽर्थः ।

ऐश्वर्यैव व्यवस्थयेति । असौ कुम्भकारः तत्तन्मृदादि

संस्कारक्रमेण घटं जनयेदित्यैश्वर्या

व्यवस्थायमीश्वरकल्पितया नियतिशक्त्या तत्तन्मृदादिसंस्कृत्य

घटं जनयेत् । अयथा स्वस्वातंत्र्येणैव सृजति चेत् अचेतनामृदादयः

कुम्भकारेच्छां कथमनुरुध्येरन् ।

किञ्चैश्वर्या व्यवस्थयेति कुम्भकारस्यापि जडत्वेन स्वत एव
 कर्तृत्वाभावादीश्वरकल्पितयामिथ्या कर्तृत्वाभिमानरूपया
 व्यवस्थया स्थित्या घटं जनयेत् । किञ्चैश्वर्यैव व्यवस्थयेति
 कुम्भकारोऽपि घटं जनयामि किम् उत न जनयामीत्येकपक्ष
 निश्चयितृत्व हेतुभूतादीश्वरकल्पितात् संप्रश्नरूपात् विविधात्
 स्वरूपावच्छादन प्रकाशरूपादवस्थानात् घटं जनयेदिति
 तुरीयोऽर्थः । तथा हीत्यनेन चेतन एव कर्तेति व्याप्तिः । एवं भूतेति ।
 वक्ष्यमाणप्रकारेण दृष्टान्त पुरस्सरं दर्शयति । तथा हीत्यनेन
 जडाघट हेतु भूता मृदण्डचक्रादयः चेतनेन कुम्भकारेण
 प्रेरिता एवं घटादिकार्यं कुर्वन्ति मृदादयः कुम्भकृत् प्रेरणां
 विना अन्योन्यसन्निधिमात्रेण कार्यं विदध्युश्चेत् कुम्भकारेण
 किमत्र कृत्यं पृथु बुधोदराकारमटाघट प्रादुर्भावप्राग्भावि
 शिबिकस्तूभकादि परम्परया घटं जयन्ति । सापरम्परा
 कुम्भकारायत्तेति चेत् तर्हि शिबिकादिसंपादने एते मृदादयः चेतन
 प्रेरणामपेक्षन्त इत्यस्मात् साध्यं सिद्धम् । तस्माज्जडकारणानामिति
 बीजादीनामपि । अत एवाङ्कुरेऽपीष्टोनिमित्तं परमेश्वर इत्युक्तनीत्या
 परमेश्वरात्मक चेतन प्रेरणामन्तरेण क्वचिदङ्कुरादि कार्यकारित्व
 शाङ्कुरोत्पत्तौ चेतन प्रेरणां यदि न निमित्ती कुर्यात्

तर्हि मृदादयोऽपि घटोत्पत्तौ कुम्भकारप्रेरणां न
 निर्मितीकुर्युरिति निश्चय एषः । जडश्चेतन प्रेरितं भूत्वैवकार्यकारी
 भवतीत्यत्र व्याप्तिं दर्शयितुं पञ्चावचनं प्रदर्शयति - ततश्चेति ।
 इह कारणत्वेनाभिमतं बीजादि चेतन प्रेरितमेव सदङ्कुरादिकार्यं
 करोति । अचेतनत्वात् । अद्यचेतनं कार्यकारितत्तत् चेतनापेक्षं यथा
 मृदादितद्विजादि चेतनापेक्षमेव कार्यकारि भवति स्वभाव इति न्यायः ।
 अचेतनस्य बीजादेरङ्कुरादि कार्यकारित्वं हि कादाचित्कत्वादिति ।
 अत्रेदानीमिदमेवाकारं बीजमङ्कुरमुत्पादयति ।
 ईश्वरनियतिशक्त्यानियतदेशकालाकारत्वात् स निमित्तं
 स्वव्यतिरिक्तनिमित्तसहितं तत्सापेक्षम् । अस्य बीजस्याङ्कुरोत्पत्तौ
 चेतनप्रेरणां विनान्यन्निमित्तं नोपपद्यते । तस्यानुपलम्भाच्चेतन
 प्रेरणां यदि न निर्मितीकुर्यात् तर्हि - चेतन प्रेरिता कार्यं कुर्वन्तीति
 मृदादयः इति पूर्वोक्त व्यापक विरुद्धमनिमित्तकत्वं बीजादेः
 प्रसज्येत । तन्न युक्तम् । मृदादावपि तस्यैवा निमित्तकत्वास्यैव
 प्रसंगात् । यथा मृदादयः परिगृहीत कुम्भकार भूमिकेन
 परमेश्वरेण प्रेरिताः कार्यं कुर्वन्ति तथा बीजादयोऽपीश्वर
 प्रेरिताः कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः इति व्याप्तिः सिद्धा । अत इति । व्याप्ते
 सिद्धत्वात् तत्र घटादिनिर्माणे कुम्भकृदेवेश्वरः ईश्वर एव

कुम्भकारात्मना स्थित्वा घटादिनिर्मिती ।

उक्तं तात्पर्यार्थं सूत्रद्वयेन स्पष्टीकरोति - तदेतदित्यादिना ।

ऐश्वर्यैर्व्यवस्थयेति । ईश्वररूपाया व्यवस्था स्थितिः तथा

व्यवस्थया तत्तन्मृदादिसंस्कार क्रमेणेति । कुम्भकारस्य यः स

मृदण्डचक्रादीनां संस्कारः मृदोमर्दनं , दण्डस्य प्रगुणत्वमिति ,

ऋजूकरणं चक्रस्य परिवर्तनमित्यादि तदारंभोयःक्रमः शिविकस्तूवकादिरूपः

तने क्रमेण घटं जनयेत् । नियोगतो जनयति अन्यथा न जनयतीति

लिङ्योगे भवति ।

किंचेश्वर एव कर्तेति पुनरप्युद्धोष्यते , न यदि कुप्यते कुम्भकृदपि वस्तुतः

स्वतन्त्रविमर्शात्मतारूपया ऐश्वर्येण व्यवस्थया कल्पनया

मृदादिसंस्कारापेक्षयेति अयं कुम्भकृत् मृदण्डचक्रादि

संस्कृत्य न घटं जनयत्विति प्रदर्शितं नियत्यभिधानं

परमेश्वरनियति शक्तिविजृम्भितः उन्मिषितः घटं जनयेत् । अन्यथेति ।

तस्य नियति शक्ति विजृम्भितत्वाभावे । अचेतना इति । स्वयमहमिति ।

स्वयमहमिति चैतन्यशून्यामृदादयः तथा

कुम्भकारेच्छामनुरुद्धयेरन् । अयं कुम्भकृदेभिर्मृदादिभिरेनं

घटं जनयेदित्येश्वर नियति शक्त्यभावे मृदादयः

कुम्भकारवशवर्तिनो न भवन्तीत्यर्थः । अन्यच्च -

अकारणभूतास्तन्तवोऽपि घटसंपादनेच्छामाद्रियन्त एव । तथा
हीत्यनेन सूत्रेण कुम्भकृदपीश्वर नियतिशक्ति विजृम्भित एव घटं
जनयतीत्येतत् प्रमेयमप्युक्तम् ।

नन्वेवमिति । कुम्भकृतः स्वत एव कर्तृत्वं नास्ति चेत् अयं
धर्मं कारोति , अयमधर्मं करोतीति , लोकेधर्माधर्मव्यवस्था
समुत्सीदेत् । सत्यम् । यदि प्रत्येषि युक्त्यागमयोरिति परमात्म
विमर्शात्मनियुक्त्यां परमेश्वरमुखोदिते आगमे च भवतः प्रत्ययो
विद्यते चेत् तदेवमेवेति ईश्वर एव कर्तारं तु कुम्भकृत् । तथापि
शिवादिक्षित्यन्त विश्वनिर्माणमध्य एवेदमपि परमेश्वरेण निर्मितम् ।
तस्य कुम्भकार पशोरकर्तृत्वेऽपि विचलः अहमेव स्मरेति मिथ्या
कर्तृत्वाभिमानोऽयं प्रतिभुव इवाधर्मणाताभिमानः । यदा
पुनः अस्य कुम्भकृतः अयं मिथ्या कर्तृत्वाभिमानो मोद्गमे दिति
ईदृशीचेदीश्वरेच्छा तदासौ कुम्भकृत् कर्ता न भवति
कर्तृत्वाभिमानो गलतीत्यर्थः । तथा हीत्यादिसूत्रेण कुम्भकृतो
मिथ्याकर्तृत्वाभिमाननिर्माणमप्युक्तम् । कुम्भकारोऽप्यहं
मृदादि संस्कारक्रमेणघटं जनयेय मुतन जनयेय मित्येकतर
पक्ष निश्चयार्थं संप्रश्नात्मा यो विचारः स ऐश्वर्यैव व्यवस्थयेति
ईश्वर संबन्धिन एवा व्यवस्थया विविधात्

स्वरूपावच्छादनतः प्रकाशरूपादवस्थानादिति भवति । अत्र
जनयेयमिति लिङखेसंप्रश्ने वर्तते । तस्मादिति । कुम्भकारादेः
कर्तृत्वाभावात् शिवादौ क्षित्यन्ते जगतीश्वर एव कर्ता । अहं च स एवा
नतु परिमिते घटादौ वा कर्तेत्येतावति प्रमेये तदुपादानादि हेतुभूते मृदादौ
वेति

कुम्भकृता ब्रह्मणासर्वथा हृदयेनावधातव्यमिति स्थितम् ।
अस्य चेतनस्येति । एव चानन्तशक्तित्वादित्यादिना प्रोक्तरूपस्य
परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्यमेव सर्वत्र शिवादिक्षित्यन्ते जगति
जृम्भमाणं दृश्यते । आत्मानमत एवायं ज्ञेयी कुर्यादित्युक्त
नीत्या जडानपि यत् स्वात्मता मापादयति । शक्तिर्विमर्शरूपा
शरीरयत्यखिलमस्तिमम् । इत्युक्त नीत्या जडानपि स्वात्मीकरोति । न तु
जडानां मृद्धीजादीनां घटान्तरादि वस्त्वन्तराविष्करणे
सामर्थ्यामितियदुक्तम् जडस्य तु न सा शक्तिरित्यादौ । अपि तु चेतनस्यैव
स्वान्तविश्ववस्त्वाविष्करणमिति समर्थ्य तच्चावार्कबौद्धादि सर्व
वादिप्रसिद्ध निदर्शनेन द्रव्यतिलोके घटां कुरादिकारणत्वेन
प्रसिद्धे मृद्धीजे विनापि तत्तत्स्वार्थक्रियाकारमिति तस्य तस्य
स्थिरस्य कलान्तरानुबन्धिनः अर्थाक्रियान्तरानुबन्धिनश्च स्वस्य
आत्मीयस्योदकाहरणाद्यर्थाक्रियाविशेषस्य करणे हेतु भूतं

तद्धटादिकार्यामिच्छावशेनैव जायते । तस्माच्चेतनस्यैव कर्तृत्वं
न जडस्य ॥ इहास्मिन्नाह्निके चेतनप्रेरिताः कार्यं कुर्वन्ति मृदादयः
इत्यत्रोक्तं दर्शितं चेतनेन कुम्भकारादिना प्रेरितं घटादि
कारणत्वेन प्रसिद्धं यन्मृदादियच्चतदनपेक्षमं कुरादि
कारणत्वेन प्रसिद्धं बीजादि यदि परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि
तद्वीजादि व्यतिरेकेण तत्कार्यभूतस्य घटां कुरादेर्योगीच्छामात्रेण
कथं जन्म स्यात् । घटांकुरादि योगीच्छामात्रेण जायते चेत्
तस्य घटांकुरादेरकारणत्वप्रसंगः तेषां मृद्वीजादीनां वा
घटांकुराधकारणत्वापत्तिर्भवेत् । अथ प्रसिद्धं मृद्वीजादि जन्य
घटांकुरादयोऽन्ये योगीच्छाजन्याः अन्या इत्युक्ते तर्हि तत्राप्य
प्रबुद्धोक्तौ प्रबोध्यसे अज्ञानतिमिरमुत्सार्य सुप्रसिद्धी क्रियसे ।
कुम्भकारादि सृष्टस्योदकाहरणाद्यर्थक्रियारूप
विमर्श भेदादुभयोरभेद एवेति पूर्वमेवोक्तम्
योगीव निरूपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् । इत्यत्रातत्रापीति प्रसिद्धा मृदादि
कारणे न विना निर्माणे योगी खल्वप्रतिहतेच्छः यः कुम्भकार
संस्कृतं मृदादिकृत संभवोदकाहरणादिभूर्यार्थक्रिया
करणचतुरवृत्तिर्भवेत् । मृदादिनापि तादृगेवघटो भवत्विति खलु तस्य
योगिन इच्छा । उक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति - तदेवेति ।

तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकारमिति तस्य तस्य स्थिरस्य
 कालान्तरानुबन्धिनः पिपासा शमनाद्यर्थक्रियान्तरानुबन्धनश्च स्वस्य
 स्वकीयस्योदकाहरणाद्यर्थक्रियाविशेषस्य करणे संपादने हेतुः
 तदर्थक्रिया विशेष करणशीलानुकूलरूपं घटादि जायत इति ।
 अणुसञ्चय बाह्य वादेऽपि संचयस्यान्यस्या भावेऽपि परमाणव
 एवेत्युक्तनीत्या अणुसञ्चयवाद बाह्यार्थ वादिनो नैयायिकादयः
 अणुसञ्चयरूपमुपादान कारणं विना घटाद्युत्पत्तिः । योगी तु
 स्वयोगप्रभावेणाति सूक्ष्मानपि परमाणून् पश्यन् तेनैव घटादि
 झटिति संघटयतीति ते वाच्याः भ्रष्टव्याः । कुम्भकारः
 उपादानादि कारणभूत मृदण्डचक्रादि चास्ति चेत्, घटः संभवति
 नास्ति चेत् न संभवतीत्यन्वय व्यतिरेकाभ्यां । स्वर्गकामो
 ज्योतिष्टोमेन यजेतेति ज्योतिष्टोमयाज्येव स्वर्गं गन्तानान्य इति पर्वतो
 परिदृश्यमान धूमस्य पर्वततिरोहिताग्रेरेव
 सप्रत्यक्षान्वयव्यतिरेकागमानुमान परिदृष्टः
 कार्यकारणभावः योगिषु विपर्येति विपरीतो भवति । ततस्तत्कारणात्
 विना कार्यं जनयति । किञ्चाग्न्यादि सामग्रीये सति तत् सारभूतं धूमं जनयेत्
 इति
 वक्ष्यमाणनीत्या कर्ममप्यकार्यकरं सम्पादयतीति वः

युष्माकं हृदयं युष्मान् आवर्जयति वशीकरोति चेत् तत्
स्तद्धटादिनिर्माणयोगिनः परमाणुग्रहणने किं प्रयोजनम् । वो
चेदिति । एवमावर्जनाभावे । योगिनो घट निर्माणे मृत्पिण्डजनितानि
कपालादीनि शरीरस्य निर्माणे करचरणादि तत्तत्स्वावयवा तेनैव
कपालादीनामवयवानां च स्वेन विना
घटादेस्तृणशस्तिलशोऽप्यन्यथा भवन सहमानं निजनिजं
प्रसिद्धं लौकिकमेव कारणमपेक्षणीयमिति योगिनो घट
निर्माणं दण्डचक्रादि विशेष निर्माणे परिदृष्टदीर्घतरकाले
परिवासंस्त्रिपुर्षसंयोगि सर्वमपेक्ष्यमितितै विना योगीच्छा समनन्तरोदित
घटदेहादिसंभवो दुःसमर्थ एव परमेश्वरस्यैताः शक्तयः
यस्तत्त्व ग्राम इति वक्ष्यमाणनीत्या भूरिभर्गोनन्तशक्तिर्भगवान्
ब्रह्मादीनां देवानां सृष्ट्यादि कर्माधिकारिणामपि सृष्ट्यादि
हेतुत्वान्महादेव शिवादि सकलान्तप्रमातृवर्गं स्वानुप्रवेशेन
चेतयतीति चेतनः परमेश्वर एव तथा तथेति कुम्भकारादिरूपेण योगि
सर्वज्ञादिरूपेण च नियत्यनुवर्तनाल्ले धनघनतर स्वातन्त्र्यं
भवतीत्यत्र पक्षे कुम्भकारादिरूपेण योगिसर्वज्ञादि रूपेण स्थित्या
नियत्यनुवर्तिनः परमेश्वरस्य लौकिक प्रसिद्धे कार्यकारणभावे
स्वातन्त्र्यं योनि सर्वज्ञादिरूपेण स्थित्वा

तन्नियत्युल्लंघनमाद्रियमाणस्य तु योगिप्राय प्रसिद्धे लोकोत्तरे
कार्यकारणभावे स्वातन्त्र्यम् पश्यन्निति कुम्भकारसर्गः योगिसर्गः इति
योस्तुलोक एक लोके इयं कुम्भकारसृष्टिः इयं योगि सृष्टिरित्यज्ञनात्
विभागः प्रतिभाति । परमार्थस्तु परमेश्वर एव कुम्भकृदादि योगि
सर्वज्ञाद्यायत्त क्रमाक्रमरूप विश्वसृष्ट्यादि कृत्यपञ्चक
प्रपञ्च स्वभावप्रकाशतो चेतनो भवति । वितत विशदस्वात्मादर्श
इत्युक्त नीत्या शिवादिक्षित्यन्त विश्वावकाश प्रदे महाप्रकाशरूपे
स्वात्मदर्पणे भावान् भूधरादीन् बाह्यदर्पणांतर्गत घटादि
प्रतिबिम्बवदाभासयतीति सिद्धान्तः । बाह्यदर्पणान्तर्गतस्य
प्रतिबिम्बस्य बिम्बापेक्षान भवति । अस्य स्वात्मदर्पणगतस्य
प्रतिबिम्बस्य नास्तीति विशेषऽहखे । तथा ह पूर्वगुरुः
श्रीभट्टनारायणः - स्तवचिंतामण्याम् - {श्लोकसंख्या-९}
निरुपादान संभारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाध्याय शूलिने ॥ इति ।
अभित्तौ अनुत्तर भट्टारकस्यात्मरूपे उपादानसंभार रहितं
समुद्भूतिरूपं जगच्चित्रं तन्वते । अविरतं सृष्ट्यादिरूपेण
विस्तारयते । कलया इति प्रपञ्चविधामेनां कलनां कुर्वतीपरा ।
इत्युक्त नीत्या कलया तत्पञ्चविधकृत्य कारिण्या विसर्ग रूपया

श्रीपराभट्टारिकया श्लाध्याय लोकोत्कृष्टाय शूलिने
चतुर्दशस्वरात्मकेच्छा ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मक श्रीशूलवते नमः
देहादि प्रमातृ पदमत्रेव निमज्ज्य तमेव समा विशामीत्यर्थः ।
बीजादेव हि शिंशपा वृक्ष स्वभावाद् व्यभिचारिणी जाता
हुतभुक् स्वहेतुत इन्धनादेव धूम जनन स्वभावो जातः । तदिति ।
तस्मात् इदानी मेवं भूत नियत्युल्लंघिनि योगिसंबंधिनि
कार्यकारणभावे सर्वमिदमिति शिंशपावृक्ष स्वभावा
अग्निधूमजननस्वभाव इत्यादि विघटते ।
तदेव दर्शयति । योगीच्छया हि शिंशपाप्यवृक्ष स्वभावा
भवेत् धूमेतु द्विगुणं चोद्यमिति योगीच्छोद्भूता अग्न्यादि सामग्री
धूमान्नजनयेत् । योगीच्छा धूममनाग्निमेव जनयेदिति
धूमादिनाकार्येणाग्न्याद्यनुमानं न स्यात् । तदनुमानं लोके
वर्तत इत्याशंक्याह अत एवेति । योगिनामपि मृद्वीजं विनैवेच्छा
वशेन तदखे घटादि जायते । इत्युक्तनीत्या धूमादेः
शिंशपास्वभावोदेवश्च योगिनिर्माणता भावे प्रमाणान्तरेण ।
ननुयदि प्रसिद्ध मृद्वीजादि कारणाल्ले घने नापि योगीच्छया
तत्प्रसिद्धकारणजन्यघटांकुरादिकार्यतुल्यार्थ क्रियाणेव
घटांकुरादिकार्याणि जायन्ते तर्हि लोके धूमेनैवाग्निरनुमेयः ।

शिशपास्वभावेन वृक्षत्व मनुमेयमिति इति सिद्धा अनुमानकथाभग्ना भवेयुः ।

तदेव प्रतिपादयति - तथाहित्यादिना । कथमन्यदिति

शिशपादि धूमादिवस्तु अन्यत्र वृक्षादौ अग्न्यादौ च नियमा

दव्यभिचारेण भवेदित्याशंक्य

प्रमाणिकतरमन्यैर्नैयायिकादिभिः शिशपाया

वृक्षतादात्म्यं धूमस्याग्नेरेवोत्पत्तिरिति तादात्म्यतदुत्पत्ती

नियमस्याभिचारस्य निदानमादिकारणमिति उपगते अङ्गीकृते ।

तदङ्गीकरणमेव प्रतिपादयति । नहि किमपि वस्तुनि स्वभावं

भवति नापि भिन्नस्वभावामिति स्वस्वभावं परित्यज्य

स्वव्यतिरिक्तवस्तुस्वभावं नाङ्गिकरोति । भिन्न स्वभावं चेत्

स्वभावभेदेनास्य वस्तुनोऽन्यत्व संभवात् । पर्यायश इति ।

शिशपा कदाचित् वृक्षस्वभावा । कदाचित् पाषाणस्वभावा

इत्यङ्गीक्रियते चेत् तत्स्वभावद्वयाभाव इति शिशपायाः

वृक्षस्वभावत्वे पाषाण स्वभावा भावः ।

पाषाण स्वभावत्वे वृक्ष स्वभावा भाव इति निस्वभावता

प्रसङ्ग इति तादात्म्य व्यवहार उक्तः । एवमिति । धूमादिकार्यमपि

निर्हेतुकं निरग्निकं न भवति । नापिभिन्नहेतुकमिति । अग्नि व्यतिरिक्तवस्तु

हेतुकं न भवति । किञ्च धूमोऽदिकार्यं कदाचिदग्निहेतुकं कदाचित्

सलिलहेतुकमिति चन भवति । तद्धेतु द्वया भावे निर्हेतुकता प्रसङ्ग इति
धूमेऽपि वाच्यम् । उभयत्रापीति । शिंशपाया वृक्षतादात्म्ये
हुतभुजोधूमजनन स्वभावत्वे च हेतुता कर्तृतेति हेतुना
स्वोत्पत्तिकारणभूतेन स्वस्वबीजेन शिंशपाया वृक्ष
स्वभावात्मिका व्यवस्था हुत भुजः स्वोत्पत्तिकारणभूतेनेन्धनने
धूमजनन स्वभावात्मिका व्यवस्था ।

तदेवाह - स्वहेतुकृतः स्वलोक प्रसिद्धा जन्मान्तराभ्यासेन
वानिश्चिते सति धूमादि कार्यमुत्पत्तिमूलज इति उत्पत्तेर्मूलभूतात्
स्वबीजाज्जातः शिंशपात्वादि स्वभावो वा अग्न्याद्यनुमाने
वृक्षत्वाद्यनुमाने हेतुर्भवति । योगीच्छापि तादृशमेवेति
कुम्भकारादि सृष्टलोकप्रसिद्धार्थक्रियाकारिघटादिकार्यं जनयति ।
न तु वृश्चिक गोमयादिसंभूत वृश्चिकादिन्यायेनेति । तथा
वृश्चिकसंभूतस्य वृश्चिकस्य वीर्यं त्वन्यत् ।

यथागोमयसंभूतस्य वृश्चिकस्य रसवीर्याद्यन्यत् तद्वत्
रसवीर्यादिना भिन्नं कार्यं न जनयति । इति तत्तत्स्थिरस्वार्थं
क्रियाकरमित्यनने यत् कथितम् । अत एवास्मादेव हेतोः कार्यं वा
धूमादि अग्न्याद्यनुमाने शिंशपात्वादि स्वभावो
वृक्षत्वाद्यनुमाने एवं हेतुर्भवति । एवमिति । तस्य धूमादेः

कार्यस्य शिंशपात्वादेः स्वभावस्य योगिनिमित्तत्वा भावे लोकोत्तरेण
स्वानुभवात्मना प्रमाणं तरेण । तथा लोक प्रसिद्ध्या च निश्चितो
भवति चेत् नान्यथा अन्यथा न । अनुमानहेतुर्न भवति । अत एवेति ।
प्रसिद्धबह्व्यादि कारणं विना योगीच्छयैव तत्कार्यसंभवात्
धूमादिना कार्येणाग्न्यादिकारणानुमाने अनुमातुरयं धूमः
योगि सृष्टो न वेति विवेके जन्मान्तरागम प्रमाणाभ्यासः तथा लोक
प्रसिद्धिः स्वयुक्तिश्चेत्येतत् सर्वमवश्योपजीव्यम् । सा च श्रुत्यनुमान
प्रत्ययोद्धीजमिति । योगस्तु ननु यदि प्रसिद्धमृद्धीजादिकारणोल्लङ्घनेनापि
योगीच्छया तत्प्रसिद्धकारण जन्यघटाङ्कुरादि कार्यं
तुल्यार्थक्रियास्त्येवा घटां कुरादि कार्याणि जायन्ते । तर्हि लोके
धूमैर्नैवाग्निरनुमेयः शिंशपास्वभावत्वेन
वृक्षत्वमनुमेयमिति प्रसिद्धानुमान कथाभग्नाभवेयु ॥
तदेव प्रतिपादयति - तथाहीत्यादिना । कथमन्यदिति ।
शिंशपादिधूमादि वस्तु । अन्यत्र वृक्षादौ नियमादव्यभिचारेण
भवेदित्याशङ्क्य प्रामाणिकतरमन्यैः नैयायिकादिभिः
शिंशपाया वृक्षतादाम्यं धूमस्याग्नेरेवोत्पत्तिरिति तादात्म्यं
तदुत्पत्ति नियमस्याव्यभिचारस्य निदानमादिकारणमित्युपगते
अङ्गीकृते । तदङ्गीकरणमेव प्रतिपादयति - नहि किमपि वस्तु

निस्वभावं भवति । नापि भिन्न स्वभावमिति । स्व स्वभावं परित्यज्य
व्यक्तिरिति वस्तु वन्नाङ्गीकरोति । भिन्नस्वभावं चेत् स्वभाव
भेदेनास्य वस्तुनोऽन्यत्वम् । न हि शिंशपादिरूपं वस्तु निस्वभावं
भवति । स्वस्वभावं परित्यज्य वस्त्व्यतिरिक्तवस्तु स्वभावं
वाङ्गीकरोति । भिन्न स्वभावं चेत् स्वभावभेदेन तस्य वस्तुनोऽन्यत्व
संभवात् । पर्यायश इति । शिंशपा कदाचिद्वृक्ष स्वभावा कदाचित्
पाषाणस्वभावावेत्यङ्गीक्रियते चेत् तत्स्वभावद्वयाभाव इति
शिंशपाया वृक्षस्वभावत्वे पाषाणस्वभावाभावः ।

पाषाणस्वभावत्वे वृक्षस्वभावाभावइति निस्वभावता प्रसङ्ग इति तादात्म्य
व्यवहार उक्तः ।

एवमिति । तर्हि धूमादि कार्यमपि निर्हेतुकं न भवति ।

नापिभिन्न हेतुकमिति । अग्निव्यतिरिक्तवस्तु हेतुकं न भवति । किञ्च
धूमादिकार्यं कदाचिदग्निहेतुकं कदाचित् सलिलहेतुकमिति च न
भवति । तद्धतु द्वया भावे निर्हेतुकता प्रसङ्ग इति धूमे वाच्य ।

उभयत्रापीति । शिंशपाया वृक्षतादात्म्ये । हुतभुजो धूम

जनन स्वभावत्वे च हेतु कृतेति हेतुना स्वोत्पत्तिकारणभूतेन

स्वस्वबीजेन शिंशपाया वृक्ष स्वभावात्मिकाव्यवस्था । हुतभुजः

स्वोत्पत्तिकारणभूतेनेन्धनने धूमजननस्वभावात्मिका व्यवस्था ।

तदेवाह - हेतुतः स्वबीजमात्रेण पतञ्जलिरनुमानमृतंभराख्यं योगि
विषयमुवाच ।

अन्ये युक्तितत्त्वविदः योगि प्रत्यक्षकल्पः स्व प्रत्यय रूपं किमपि प्रत्यक्षं
समस्त वस्तु

पारमार्थ्यग्रहणाय कल्पित वन्तः सां व्यवहारिकेति । लोक व्यवहाररूपे
प्रमाण अस्माकं भारो न कृतः । अस्माकं हीश्वर स्वरूपमेव
प्रकृतं , तच्च स्वप्रकाशमेव । स्वव्यतिरिक्तपर्वतादि प्रमेयोपमेशे
अग्न्यादिवदन्यप्रमेयोपरोधोऽपि एतदीश्वर स्वरूपं नोपरुध्यत इति
असदुक्तम् । तस्य च प्रतिबंधक संमतैरप्रतिबंधनीयत्वात् इत्यादौ ।
भिन्नयो स्वभासोहि स्याद् घटाघटयोर्द्वयोः ।

प्रकाशस्य नान्यस्य भेदि नस्त्ववभासनम् ॥

इत्येवमादौ चान्यत्वेनाभिमतस्य प्रमेयस्यापि प्रकाशमानत्वात् ।

तेन प्रकाशात्मन ईश्वरस्वरूपस्योपरोधो न भवत्येव । यथोक्तं

स्वरूप प्रकाशिकायाम् अनेन च जगता अस्य भगवतः

प्रकाशात्मकं रूपं न कदाचित् तिरोधी यतो एतत् प्रकाशनेन

प्रतिष्ठां लब्ध्वा प्रकाशमानमिदं जगदात्मनः प्राणभूतं

प्रकाशं निरोद्धुं कथं शक्यात् ॥ कथं च निरुध्य

स्वयमवतिष्ठेतेति । स्वभाव हेतुः किमनया कार्यकारण संबन्धिना

स्वभाव हेतौ स्वरूपमेवतावदाह सर्ववृक्षानुस्यूत
 वृक्षत्वाद्यभिचारिण्या शिंशपाया उत्पत्तेर्यन्मूलं बीजं
 कारणं तस्माद्वीजादेव तद्वृक्षमात्रानुबन्धीशिंशपा स्वभावो
 जायते । एकसामगयधीनस्य रूपादेरसतो गतिः । हेतु धर्मानुमानेन
 धूमेन्धनविकारवत् ॥ इत्युक्तम् । एकस्यां रूपरसादेरविभाग
 रूपाया सामगयास्वोत्पत्तिहेतुभूतायां पृथिव्यप्तेजो
 वाय्वाकाशसंमेलनसंपूर्ता वधीनस्याम्रादि फलादेः
 संबन्धिनः सित पीतादिरूपादेरसनानीन्द्रियेण विनापि रसतो गतिः ।
 तदाम्रवणहेतु भूत बीजधर्मानुमानेन भवति । धूमेन
 चन्दनादीन्धन विकारावगतिरेवेति स्वभाव हेतु न्यायः ।
 ननु वृश्चिकादीनां जन्तूनां तत्कारणभूत वृश्चिकादिं विना
 कीटगोमयाद्यन्तरेणैकत्वं तावद्दृष्टम् ।
 तत्र कीटगोमयादि जाते वृश्चिकादौ साक्षाद्वृश्चिक जाते योऽपि
 रसवीर्यादिभेदोऽस्तीत्येतदन्यत् अप्रस्तुतम् । स्वकारणभूतेन वृश्चिकेन
 विनापि गोमय जातस्य वृश्चिकस्यैवावाहिकस्यापि धूमस्य
 योगिजन्यत्वं सह्यं नाम । स्वभावशिंशपात्मनः स्वभावस्य
 योनीच्छया कथं विपर्याससंभावना । नीलं नीलमेव सत् नानीलं
 भवतीति कश्चिदपि प्रामाणिको न प्रतीयात् ।

उच्यते । इह द्विविधः स्वभाव हेतुः । तत्रैकः

अन्तर्लीनकार्यकारणभावः अन्यस्तद्विपरीतश्च । तदेव दर्शयति -
तदित्यत्र स्वन्तर्लीनकार्यकारणभावे स्वभावहेतौ वह्निरिति धूम इति
कार्यकारणरूपं वस्तुद्वयमास्ति वह्निमानयं पर्वतः ।

धूमवत्वात् । अनित्योऽयं कृतकत्वादित्यत्रैकस्मिन्नेव वस्तुनि
अनित्यत्वरूपं साध्यं तत्साधनभूतं कृतकत्वं च । तत्राद्यस्य
स्वभावहेतोः कार्यकारणभाव एव मूलमिति किं तत्रोच्यते अपरं
त्विति । अनित्योऽयं कृतकत्वादित्येष स्वभावहेतुः त्वया सह विचार्यते ।
यदि तावल्लोके कृतकत्वस्य कारणयत्तत्वं नाम स्वभावस्तर्हि अनेन
कृतकत्वेन साध्यमानित्यत्वं भवनस्वभावं वा ।

भवनस्वभावश्चेत् तद्वद्वन् परिच्छिन्नस्य कृतकत्वस्य तत्कथं
स्वभावः स्यात् । उभयोरप्याभास भेदात् । उभयोरप्याभासस्याभेदे
हेतोः कृतकत्वस्य सिद्धावेवसाध्यस्यानित्यत्वस्य सिद्धत्वात् ।
यत्कृतकं तद्वित्यमिति केवलं व्यवहार एव साध्यते । तरूरयं
वृक्षत्वादिति न्यायेन यत्कृतकं तदनित्यमिति व्यवहारश्च स्वात्मनो
ज्ञानार्थं परस्याभिधानार्थं साध्य एव । तत्रापि यत् कृतकं
तदनित्यमिति ज्ञानाभिधानात्मनि व्यवहारेऽपि कृतकं
चेत्तदनित्यमेव भवतु । यत्कृतकं तदनित्यमिति स्वात्मनाभासभेदं

विनेति ज्ञातव्यम् । परस्याप्यभिधातव्यमित्येवं भूता ऐश्वरी नियति
 शक्तिरंगी कृता भवति । तस्मात् शिंशपा वृक्षस्वभावा सर्ववृक्षानुस्यूत
 स्वपक्षत्वमूलभूत स्वबीजसंभवत्वात् अग्निरुष्णस्वभावः पृथिवी
 कठिन रूपा इत्यादि स्वभाव हेतुषु सर्वेषु शिंशपा
 वृक्षस्वभावयोः अग्न्युष्ण स्वभावयोः पृथिवी कठिनरूपा इत्यादि
 स्वभाव हेतुषु सर्वेषु शिंशपा वृक्ष स्वभावयोः
 अग्न्युष्णस्वभावयोः पृथिवीकठिन स्वभावयोश्च स्वात्मन्याभास
 भेदा भावात् शिंशपा वृक्ष स्वभावेत्यादि व्यवहार मात्रमेव
 साध्यते । तत्र स्वभावहेतौ शिंशपात्मक हेतु हेतुरूपा
 भासमयत्वादेव तस्मादनधिकं तेन साध्यरूपो वृक्षत्वा भासः
 चैत्रमैत्राद्विलक्षणः सौ शीलयादिगुणैस्तद्विलक्षणत्वाद्विलक्षणः
 तद्यावृत्तत्वादिति यो यद्विलक्षणः स च तद्यावृत्त इति
 व्यावृत्तीनामेषैव ज्ञानाभिधानात्मावार्ता नित्योऽयमनित्यमिदं
 सर्वव्यक्तावनुस्यूततया सामान्य रूपत्वात् इति सामान्यानामियमेव सरा
 णः ।

यदुक्तम् -सामान्यं नित्यमेकं सदनेक समवायि च ॥ इति ।
 तस्मात् पूर्व सिद्धेति । अनादि सिद्धया नीत्या हेतु बलादिति ।
 स्वोत्पत्तिहेतुभूत बीज सामर्थ्यात् । शिंशपा वृक्षस्वभावैव

भवत्वित्येवं भूत नियति शक्त्या यत्तं शिंशपा भास वृक्षा
भासयोः सामानाधिकरण्यं तदिति तस्मात् शिंशपाया अयं
वृक्षः स्वभावः हेतुमद्भावमूल इति हेतुः स्वोत्पत्तिकारणं
बीजं हेतुमती शिंशपा तयोर्भावः सत्ता । तन्मूल एव
शिंशपास्वोत्पत्तिभूतात् बीजाद्वृक्षस्वभावैवोत्पन्ना भवतीत्यर्थः ।
सर्वस्वभाव हेतुः स्वोत्पत्तिमूलज इति सर्वसामान्येनोक्तं द्रष्टव्यं
विपश्चिद्विरिति शेषः । आभासा एव वास्त्विति प्राणिति । एकाभिधान विषय
इति । तथैवसद्वट इत्यादौ तत्राविशिष्टे वह्नयादा वित्यादौ च
तद्योगिजन्यत्वम् अवह्निकस्याभिधूमस्य सद्यं नाम स्वभाव
विपर्यासमेवाह ततश्चेत्यादिना । योगीच्छयेतर शाखादिमत्पदार्थ
शिंशपायामेकस्यामेव सृज्यमानायां तस्य सामान्यात्मनः साध्यस्य वृक्ष
त्वाधाभासस्य

शिंशपायां नामापि नास्ति । तदानीं संभाव्यत एव । योगीच्छया
एतावानेव स्वभावविपर्यासः क्रियते इतर रूपमिति योगी च्छया सृष्टे
इतर सर्ववृक्षानुस्यूत अत एव तदेक रूपं विशिष्टं तद्वृक्षत्वं
शिंशपायामप्यनुस्यूत त्वात् शिंशपात्वमेव तद्वृक्षत्वं
सिद्धमिति नसाध्यमिदं घटादि मृदादिकारणायत्तम् ।

इत्याभासेऽपि कृतकत्वात्तस्यानित्यताभासः साध्यो न भवति सिद्ध एव ।

घटादेरर्थं क्रियाकारि तत् स्थिरमित्यर्थः । इति स्वभावहेतवः सर्वे
 ईश्वरनियति शक्त्यपेक्षयैव भवन्ति । नान्यथेति । नतु
 निजनिजापेक्षाद्वा एव स्वभा हेतु न्यायः सर्वबाधविप्रतिपन्न एव ।
 एवं भूतनियत्युल्लंघनं योगिनः सामर्थ्यम् । यथोक्तम् ।
 उल्लंघित नियतीनां तु योगिनामल्लुखेष्वनेक प्रमातृ
 साधारण्यस्य प्रसिद्धार्थक्रिया याश्च दर्शनादिति प्रवेशके ॥
 नन्विति । एवमाभास भेदा एव वस्तु आभास मानतासारत्वा
 द्वस्तु ताया इत्युक्तनीत्या आभास वस्तुत्ववादे आसमन्तात् प्रत्यक्षतः
 अनाभासस्याग्रेवस्तु त्वमिति अवस्तुभूतेनात एवान्त भातेन कथं
 पर्वतोपरि जातोऽयमिति प्रत्यक्षत्वेन दृश्यमानो धूमः कथं
 जन्येता ततश्च तादृशाद्धूमात् कारणत्वेनाभिमतस्याग्रेः
 कथमनुभिमानमित्याशंक्य तदेव समर्थयितुमाह - भूय इति ।
 प्रथमं महानसे तन्महानसगतानां प्रमातृणामयमग्निः
 अस्मादयंजाते धूम इति प्रत्यक्षत्वेनैकरूपयोरग्नि धूमयोरविनाभावात्मक
 व्याप्तिग्रहणानन्तरं पर्वतेऽपि तत्पूर्वगतानां कृमि सर्वज्ञादि
 प्रमातृणामेक रूपात् पर्वत तिरोहितत्वेन मार्गवर्तिनां
 प्रमातृणां परोक्षादधिपतेरिति कारणभूतात् वह्माभासत एव
 आदिग्रहणात् बीजादेरेवानुतनमिति तदानीमेवोद्भूतं नतु गोपाललीला

घटचिरोषित निर्गतं धूमादिकार्यभाव एव भातुं शक्नोति । नान्यतः । तत

एतद्धूमादि

अग्न्यादेरव्यभिचारिलिङ्गं भवति । तेनैवाग्न्यनुमानं घटत इत्यर्थः ।

आदौ तावदेक वारं महानसे इहा प्रत्यक्षतो धूमः

प्रत्यक्षेण पश्यन्ति । अग्निं तु यदि नोपलभते । धूममपि नोपलभत इति

प्रोक्तं प्रत्यक्षानुपलम्बबलेन नाग्न्याभास धूमाभासयो

स्तत्कार्यकारणभाव व्युत्पित्सुभिः कार्यकारणभावो गृह्यते । तत्र

कार्यकारणभावे प्रमात्रन्तराणि यदिभिन्नानि

तदातन्निष्ठानामवभासानां भेद एव ज्ञानादव्यतिरिक्तं

न्यायात् ततश्चैकाभास निष्ठत्वा भावादेकाभास विश्रान्तः

संभूय व्यवहारोऽन्यस्यात् । इत्यन्यो व्यानुपरक्तं भूतग्रस्त

प्रकृति प्रायं जगदापद्यत इति प्रोक्तं नीत्या विज्ञानवादिनोदशनि

प्रतिसन्तानमिति चैत्र सन्तानं प्रतिभासे

धूमाभासश्चान्यः सैत्रसन्तानगताग्न्याभास

धूमाभासाभ्यामग्निधूमाभासाभ्यामन्याविति । स्वाभासयोरिति ।

स्वसन्तानगतयोरग्नि धूमाभासयोरेव कार्यकारणता गृहीता ।

ननु सन्तानान्तरगतोस्तत्स्वव्यतिरिक्तं सन्तानमग्निं वा

साक्षात्करोति । अवेति तदीयवृत्तान्तस्यानने ऽसंवेदनात् । ततश्चेदानीमिति ।

अनुमानावसरे मार्गवर्तिनः विज्ञानवादिनः प्रमातुः

स्वसन्तानगतात् पर्वतोपरिदृश्यमानात् धूमाभासात् पर्वति तिरोहितस्य

तत्पर्वतवर्तिकृमिसर्वज्ञ प्रमातृणामयमग्निरित्येकत्वेन

प्रितभासमानस्याग्न्याभासस्यानुमानं न भवेदिति निश्चयः ।

इहत्विति । अस्मत्संविद्दर्शने अग्निधूमाभासयोर्महानसे

व्याप्तिग्रहणावस्थायां तन्महानसदेश संभाव्यमान

सद्भावाः प्रमातारो यावन्तस्तावता अयमग्निरयं धूमो

इत्येकरूपोसौ धूमाभासश्चबाह्यनय इव कस्याय मग्निरिति

प्रतिभासो क्षोऽग्न्याभासः तस्य सर्वस्यैकत्वेनैव भाति । तावतीति ।

धूमाभासबहुया भासमात्रे तेषां प्रमातृणां परमेश्वरेणैक्यं निर्मितम् ।

स च धूमाग्न्याभासे प्रमातृनेकीकरोति ।

नितम्बिनि नृत्त इव प्रेक्षकान् इत्यत्र ।

यत्तत्किल प्रभुः परस्परं व्यवहारकाले क्रयविक्रय प्रेक्षा व्याख्यानादौ

चैत्र मैत्रादि संबन्धिनो देहप्राणबुद्धिशून्यं

यत्तावत्याभास अविशन् अन्तर्भान्तमेवानुज्झितान्तः प्रकाशमेव

सन्तं बहिरेका भासरूपतया भासयतीति संभाव्यते ।

इत्येतज्जातमत्रापि च ततश्चेति । एवमैक्य निर्माणरसन्तानगतमिति

स्वपरसन्तान विशेष त्यागेन धूमाग्न्याभासमात्रं बहुया

भासमात्रस्य कार्यता परितृश्यमाने धूमाभास विशेषे
स्वात्मसहचारिभिः प्रमात्रन्तरैः साकमलं धूमैवेति
तस्मिन्नेकीभूय तेनैव कार्यरूपेण धूमाभासेन चन्दनादीन्धन
जातत्वरूपं शेषापरि ज्ञानात् सामान्यरूपे पर्वत तिरोहितत्वात्
परोक्षरूपांशसहिते तत एव प्रोक्तरूपा विशेषाभासान्तर विविक्ते
पर्वत गते वह्न्याभासे स्वव्यतिरिक्तैः प्रमात्रन्तरैः साकमत्र पर्वते
वह्निस्तीत्येकीभवतीति यावत् ।

तात्पर्येण सूत्रार्थं प्रदर्श्य सूत्र योजनामाह - भूय
इत्यादिना भूय इति । व्याप्तिग्रहणानन्तरं पुनरत्यग्निनाविना यो
धूमा भासो गृह्यते । आदि ग्रहणात् अंकुराभासादि ।
सधूमाभासोऽपि नूतनः तदानीमेव जातः न गोपालघटिका चिरोषित
धूमजधूमवदप्रत्यग्रः पुरातनः । स च धूमाभासः अधिपतेः स्वकारणभूतात्
पर्वत

तिरोहितत्वेनासंवेद्यमानाद्वह्न्याभासादेव वा भवेत् । तत् एव
जनितुं शक्नोति । नान्यतः । अत्र लिङ् विशङ्कार्थेर्वर्तते । स च
वह्न्याभासस्तेषु तेषु स्वात्म शचारिषु अनुमातृषु प्रमातृष्वेक एव ।
तस्य वह्नेरेकत्वाभावे एतद्वह्न्यनुमानं न युज्यत इत्याशयः ।
चतश्च सर्वप्रमातृणामेकोऽधिपतिर्वह्न्याभासो धूमकारणम् ।

ततो धूमाभासोऽपि योगि कृतत्वाभावे निश्चिते सति व्याभिचरितं
कार्यं लिङ्गमभिज्ञानमपि तस्मादेव कार्यात् सोऽनिमीयते । असौ तस्य
धूमाभासस्याधिपतिर्वह्मयाभासः पर्वततिरोहितत्वात् परोक्षैव वर्तते ।
यतः धूमाभासादेव वह्निरनुमीयते चेत् गोपाल
घटिकान्तराल चिरोषित निर्गतादपि धूमा
भासाद्वह्मयाभासानुमानमित्याशङ्क्याह - पर इति । नूतनादन्यः
तदा भासित धूमाभासः अन्यप्रमातृगा इति - वह्मयाभास व्यतिरिक्त
गोपालादि
प्रमातृसंगृहीतात् घटान्तस्तिरोहितत्वेन परोक्षाद्धूमा भासादेव जायते ।
न तु वह्मयाभासात्तादृशाद्धूमाभासात्
कथं वह्मयाभासोऽनुमीयतामभिप्रायविशेषः पर इति । नूतनः पुरातनो यो
धूमाभासः गोपालघटिकान्तवर्तित्वेन परोक्षादधिपतिरूपादिति ।
स्वकारणभूताद्धूमाभासादेतज्जायत इति । तथा भूतादिति ।
धूमा भासादेव जायमानाद्धूमाभासादकारणभूतो
वह्मयाभासः कथमनुमीयतामित्यभिप्रायशेषः । कुशला इति ।
अनुमान तत्त्वज्ञाः । अयं घटान्निर्गतो धूमः । अयमग्रे निर्गत
एवेति संशयं क्षीयन्त एव । अस्य धूमरूपस्यावभासस्यात्यर्थस्य
बीजाङ्कुरन्तन्तुयः पट इत्याद्यानुमानिकबहुतर व्यवहारोऽपि

योगिनोयत्नने'ति । तात्कालिकेन धूमेनाग्निरनुमीयते नान्येनेति व्युत्पत्तिः
कार्येत्याशयेन नूतनमित्यत्रयदेव सूचितं तदेवानुरूपंस्यात् ।
भावव्यवच्छेद्यस्य धूमस्य दर्शनद्वारेण स्फुटीकृतं म् । एवं वह्न्याभासादेव
धूमाभास्ये

जायते इत्यंगीकृतं चेत् एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभायत्यमून् ।
भावानिच्छा वशादेषा क्रियानिर्मातृतास्य सा ॥
इत्यादिना चेतनस्यैव कर्तृत्वमिति यदुक्तं तत्कथं चेतनने
विनैव वह्न्याभासादेव धूमस्य जायमानत्वात् ।
एतदेव प्रतिपादयति- तथाहीत्यनने ।

एवमग्नौ सति धूम इति यद्वीजे सत्यंकुरोभवतीति तत्
कथमनादरास्पदमित्याशङ्क्याह - अस्मिन्बीजे सति इदमंकुररूपं
कार्यमस्तीत्यपि याकार्यकारणात् सोऽप्यपेक्षाविहीनानामिति ।
अयमङ्कुरोमत्तोबीजाज्जायते । अहमंकुरोबीजाज्जातोऽस्मीति
अनुसन्धानशून्यानां बीजांकुरादीनां संबन्धिनीनोपपद्यते ।
लोकेबीजरूप एक एव भावस्तावन्नकार्यकारणभावः कार्यत्वं
कारणत्वं च न प्राप्नोति । कार्यकारणभावस्य वस्तुद्वयाश्रयत्वात्
घटपटौ यथा युगपद्भातः तद्वद्युगपत् भाव्यपि बीजांकुर
रूपभावद्वयकार्यकारणरूपं न भवति ।

एतदनन्तरं ते यदिदमिति क्रमभाव्यपि अस्मादेवं भवितुं
योग्यमिति तु क्रमं विहाय नीलपीतादि ज्ञानवदनियतक्रमं
कार्यकारणरूपं न भवति । अस्मादेवास्योत्पत्तिरिति नियत क्रमत्वेऽपि
कार्यं पूर्वभाविकारणं अवश्यंभावीत्यपि न भवति ।

कारणरूपं बीजं नियत पूर्वभावमंकुररूपं कार्यं
नियतापरभावमिति परस्य तावन्मतम् । तत्र तस्मिन्मते पूर्वता च
परता च प्रमातृ विश्रान्ता न भवति । तत्र पूर्वापरं रूपता
क्षणानां विकल्पबुद्ध्यनुसन्धानात् । न हि स्वात्मनि किञ्चित्
पूर्वमपरं वा वस्तुमात्रं हि तत् इति भवदुक्तनीत्या बीजांकुरयोः
स्वरूपा दनधिकाचेत्तर्हि बीजांकुरात्मकभावद्वय मात्रं स्यात् ।
नाधिकं किञ्चिद्भवति । स चेति । समुच्चयवक्षिचीचार्थोऽपि
कश्चिद्वीजांकुरयोः संबन्धी न भवति - स्यैवं
परामृष्टरूपप्रमात्रपेक्षारूपत्वात् चार्था भावे सन् स इति भाव
द्वयमानं स्यात् । सोऽपि परामर्शः प्रमात्रधीनः ।

अथ बीजस्य पूर्वता नाम पश्चाद्भाव्यंकुर
प्रयोजकस्वसत्ताकत्वम् । अंकुरस्यपरता च बीजप्रयोज्यसत्ताकत्वम् ।
तर्हि बीजस्य प्रथममंकुरप्रयोक्त्रीसत्ता स्वप्रयोज्याङ्कुर विश्रान्ता
अंकुरान्तर्भावं स्वात्यन्या यातीत्यङ्कुरस्य बीजे विश्रान्तत्वात्

बीजस्यांकुराभाव प्रयोक्तृत्वमात्रं स्यात् नाङ्कुरोत्पादकम् ।

तदपिति । अङ्कुराभाव प्रयोक्तृत्वमपि न किञ्चित्स्यात् ।

एवं प्रयोज्यसत्ताकेऽपि वक्तव्यम् । एतदेव दर्शयति ।

अंकुरस्यापि बीजप्रयोज्यसत्ताबीजाविश्रान्ताबीजान्तर्भावं स्वात्मन्यानयतीति

बीजस्यांकुरे विश्रान्तत्वात् अंकुरस्य बीजाभाव एव

प्रयोज्यत्वमात्रं स्यात् । तदपि न किञ्चित् । बीजस्यांकुरानपेक्षत्वात्

इत्यंकुर एव शिष्यते न बीजं स्यात् किञ्चित् । एवमेकमेव

भावस्तावन्नकेवलं कार्यकारणभावं भावद्वयमपि न युगपत्

भाविकार्यकारणरूपं घटपटवादित्यारभ्य पूर्वतानाम्

प्रयोजक सत्ताकत्वं पर- प्रयोज्य सत्ताकत्वं इत्यन्ताः

पक्षाः नोपपन्नाः । जडस्य जडबीजस्य एवं भूतं सामर्थ्यं नास्ति ।

यदसद्रूपं चांकुरमपरिदृश्यमानसत्तावन्तं

करोतीत्युक्तनीत्या इदबीजममुमंकुरं जनयतीति । न चांकुरो

बीजापेक्ष इत्युक्तनीत्या अयमं कुरस्योत्पत्तौ इत्थं बीजमपेक्षत इति च

जडस्य तु न सा शक्तिरित्युक्तनीत्या अनेन बीजेनायमंकुरो जन्यत इति

कार्यरूपोऽयमंकुरः स्वकारणभूतायास्मै बीजाय जनक तनय

वत्किमप्यतिशयाधानं कराते इत्यर्थश्च बीजादं कुरो जायत इति

महिमानांकुरस्येत्युक्तनीत्या अस्मादयमंकुरो जायत इति महिमा

कथं बीजस्येत्युक्तनीत्या अयमंकुरोऽस्य बीजस्यसंबन्धीति च
इत्यादयो न केवलं कार्यकारणभावानोपपन्नाः । यावत्त्वास्मिन् बीजे
सति -या सप्तम्याबीजस्यांकुरं प्रतिप्रयोजकस्वसत्ताकत्वम् ।

इदमस्तीतिभाव्यमानविभवत्यांकुरस्यापि
बीजप्रयोज्यसत्ताकत्वमित्येवं रूपाप्रयोजक प्रयोज्य
सत्तासंबन्धिन्यापि या कार्यकारणता सा नोत्पद्यते ।

प्रमाणे - योजर्डत्वात् ममबीजं कारणम् । तत एव बीजापेक्षोऽहं
ममंकुरः कार्यं तत एवास्मिन् संबंधोऽस्ति इत्यं
कुरबीजयोरन्योन्यापेक्षा सात्रकार्यकारणतया जीवितं सा च
जडानां बीजांकुरादीनां न संभवति चेत् । उच्यते -
स्वात्मैकनिष्ठानामनु सन्धान वर्तिनाम् ।

सद सत्तापदेऽप्येष सप्तम्यर्थः प्रकल्पते ॥

प्रोक्त लक्षणा पेक्षारूपान्योन्यानुसंधान शून्यानाम् अत
एव स्वात्मैक निष्ठानां स्व स्वरूपमात्रविश्रान्तानां कार्य
कारण रूपत्वेनाभिमतानां बीजांकुरादीनां सदसत्तापदेऽपीति
अस्मिन् सतीति बीजस्य सत्तापदे अयमङ्कुरो नास्तीत्यासत्तापदे च ।
अत एव विभवत्यर्थः प्रमात्रकै समाश्रयः इति वक्ष्यमाणनीत्या
अहमिन्नित्युक्तः सप्तम्यर्थो न प्रकल्पते । उभयमपि एष सप्तम्यर्थः

संपादयितुं न प्रभवति । आभास सदसत्त्वे च चित्राभास कृतः प्रभो ।

इत्युक्तनीत्यातने सद्भावासद्भावौ प्रमात्रधीनौ ॥

जडाः किलबीजांकुरादयः । योऽहं बीजाज्जातः

सोऽहमंकुरजनक इत्यन्योन्यरूपमनुसंधातुमप्रभविष्णु व

साहं मैत्रः श्वैत्राज्जातः सोऽहं मैत्रजनकः इत्यन्योन्यानुसन्धानरूपत्वं

जडरूपत्वं बीजांकुरादि विरुद्धेन चैत्रमैत्रसंबन्धिना

चैतन्येन व्याप्तमित्यपेक्षारूपमन्योन्यानुसंधानं ,

चैत्रस्य स्वरूपमेवानु सन्धानम् । अन्यत्रबीजांकुरादौ

रथोगच्छतीत्यादिवत् उपचरितम् ।

अतोऽनुसन्धान विहीनत्वात् जडी बीजादि

भावः स्वबीजमत्रविश्रान्तिरूप सन्तोष संकुचितशरीरः कथं

परत्रस्व व्यतिरिक्ते अंकुरादौ प्रसरेत् । ततश्च यदि बीजं सत् अङ्कुरोसन् ।

अथ विपर्यय इति अंकुरः सन् बीजमसदुभयमपीति

बीजांकुरद्वयमपि वा सत् यदि वा सत् - अथ एतत् सदसत्त्वं

वार्थोपात्तगर्भीकृतः असतोऽङ्कुरस्य सतोबीजस्येति अंकुरस्यैव

बीजस्यैव वाप्येवं सोपाख्यमिति । एकमिति ।

तयोबीजांकुरयोरेकमंकुरस्य पूर्वभावित्वात् । उप आत्मन्याख्यया

प्रकाशेन सहितम् । अन्यदिति । अंकुररूपं वस्तुबीजसद्भावे असत्त्वात्

निरुपाख्यमिति । उपाख्यया आत्मनि प्रकाशन रहितं द्वयमपि
सोपाख्यं तथापि प्रतिपदिकार्यं मात्रमिति । तथापि
तद्वीजाङ्कुरद्वयं बीजाङ्कुरसत्तामात्रं प्रतिपदिकार्यरूपं सत्
धर्मान् तरेण समुच्चयादिनेति बीजत्वाङ्कुरश्चेति समुच्चयादिनायेन
आदिग्रहणात् बीजमङ्कुरं जनयति ऽङ्कुरः स्वोत्पत्तौ बीजमपेक्षते ।
बीजिनाङ्कुरो जन्यते बीजायाङ्कुरः पितृपुत्रवत् सन्तोषं ददाति ।
बीजादङ्कुरो जायते । बीजस्याङ्कुरः संबन्धिबीजात्मा अवतिष्ठत्यं
ङ्कुर इति प्रमातृ विश्रान्त्याविना प्रथमाद्यधिकरणान्तेन
धर्मान् तरेणाप्यनालिङ्गितमवतिष्ठते । तस्य समुच्चया स्य
बीजञ्चाङ्कुरश्च बीजमङ्कुरं जनयतित्यादिपरामृष्टरूपा
प्रमात्रपेक्षारूपत्वेन तत्प्रमातृरूपचैतन्यविश्रान्तत्वात् ।
अचेतनोऽप्यिति । यस्मादहमिति प्रथारूपं चैतन्यरूपेषु बीजाङ्कुरादिषु
प्रोक्तलक्षणा न्यापेक्षा नोपपद्यते ।
अत एवात्रभूमौ अयं वृक्षः अनेनोदकेन वर्तते । चक्षुषा
वृक्षं पश्यति वृक्षेण पथिकेयः च्छायादीयते । वृक्षाय जलं
ददाति । वृक्षात् पर्याप्तं पतति वृक्षस्य संबन्धि इदं कुसुमं फलं बह्वीभिः
शाखाभिः सहिते वृक्षे पक्षी तिष्ठति इति भावसमन्वयरूपः
क्रियाकारकभावाख्य प्रथमाद्यधिकरणान्तो विभक्त्यर्थः । एवं

भूतः क्रियाकारक परामृष्टरूप प्रमात्रैक समाश्रयो युक्तः ।

अस्मिन्निति । सप्तमी रूपायाः अन्यस्याः प्रथमादिरूपाया

विभक्तेश्च । अस्मिन् पक्षिणः संभूय तिष्ठन्ति । अत्र

वृक्षास्तिष्ठतीत्यादिरूपक्रिया कारक भवलक्षणो योऽर्थः स एव

वृक्ष पक्ष्यादि भावानाम् ।

तत्तद्विभिन्नसंवित्तिमुखैरेक प्रमातरि ।

प्रतितिष्ठत्सु भावेषु ज्ञातेयमुपपद्यते ॥

इत्युक्त नीत्या प्रमातृ विश्रान्तिरूपः समन्वयः

प्रमातृविश्रान्तिरहितः नान्यः शुष्कः कश्चित् स च विभक्त्यर्थः । यदि

स्वतन्त्रे तत् संयोजन वियोजनादिसामर्थ्य युक्ते चिद्रूपे

कार्यकारणरूपं भावद्वयं विश्राम्यति तदोपपद्यते । अन्यथेति ।

स्वतन्त्रचिद्रूप प्रमातृ विश्रान्त्य भावेन । कथं चिदिति । केनापि

प्रकारेण नोपपद्यत एव । तथा हि - प्रमातृ विश्रान्त्यभावेन ।

कथं चिदिति केनापि प्रकारेण नोपपद्यत एव । तथा हि प्रमातृ

विश्रान्त्या विनानुभव पृष्ठभाविना विकल्पेनाप्यसौ

विभक्त्यर्थो व्यवहियमाणः घटपटादि वस्तु निष्ठतया नोपपद्यते ।

अनुभूत घट पटादिवस्त्वनुसरण प्राणो हि विकल्पः ।

अनुभवानुसारितयैव भवति । साचेहवस्तुनि नास्ति । विकल्पः

अन्भवानुसारी अनौभवोवस्त्वनुसारी वस्तु स्वयमनुभवानुसारि न
भवति । अयं घटः अयंपट इति वस्त्वप्रभवत्वेन तद्वस्तनुसारि
ह्यनुवादे देशकाल क्रमजुषांमर्थानां स्वसमापिनाम् ।

इत्युक्तनीत्या वस्तु च स्वात्मनिष्ठमित्युक्तम् ।

तस्माद्वीजे सत्यंकुरः वह्नौ सति धूमः इत्यादि

सर्वस्वतन्त्रचिद्रूप प्रमातृ विश्रान्तत्वे युज्यते नान्यथेति ।

एकस्मिन् सतीदं अस्तीत्यादिनाश्लोकत्रयेण जडरूप बीजांकुरादि

निष्ठं सौगतोक्तं कार्य कारणभावं निरस्य सांख्योपदशितं

कार्यकारणभावं पराकर्तुमाह नन्वित्यादिना । अंकुरबीजयोनि

प्रयोज्य प्रयोजक सत्तालक्षणापेक्षा तयोः स्वस्वरूपैक मात्र

विश्रान्तत्वे यदि नोपपद्यते तर्हि कार्यकारणयोरंकुर बीजादि

रूपयोर्बीजस्यांकुर स्वभावत्वमंकुरस्य बीजस्वभावत्वमस्तीति

तादात्म्यवादिनां सांख्यानां मते सापेक्षा

जडरूपनिष्ठत्वेन संभवत्येव । स चात्र चिद्रूप प्रमातृ विश्रान्तत्वे

सर्वमेतद्युज्यत इत्युक्तं चैतन्य विजृम्भात्मक

कर्तृवादसमर्थनेनेत्याशंक्याह - कार्यकारणयोरंकुरबीजयोः

परस्पर स्वभाव इति । अंकुरस्य बीजस्वभावत्वे

बीजस्यांकुरस्वभावत्वे चैकत्वमेवेति केवलं बीजत्वमेवांकुरत्वम् ।

भिन्नभिन्नरूपत्वेऽन्योन्य स्वभावात्मकं तादात्म्यं न भवति ।

परस्पर स्वभावत्व इति । यदि बीजस्यांकुर एव स्वभावस्वरूपं
तर्हि अंकुर एव शिष्यते , न बीजं स्यात् , किञ्चिद्विपर्ययोवास्यादिति ।
यद्यंकुरस्य बीजस्वभावस्तर्हि बीजमेव शिष्यते नांकुर इत्येकत्वे
किं कारणं किं कार्यम् । तयो द्विष्टत्वात् ।

भेदेहीति - अथ बीजमंकुरादन्यत् अंकुरो

बीजादन्यः तर्हि बीजांकुरयोः परस्परात्मक त्वं न भवति ।

बीजस्यांकुराद् भेदः अभेदश्चेति भेदाभदौ एकदेति ।

युगपदेव एक विषयौ एकैक रूप बीजांकुर विषयौ विरुद्धावेव ।
नन्विति । एवमपीति । बीजांकुरयोः परस्पर स्वभावत्वे एकत्वं
तदभावे जडत्वात् कार्यकारणतानोपपद्यते ।

तथापि बीजमंकुरपत्रशाखापुष्पफलरूपतया विचित्रमवभातमिति
दीर्घदीर्घपरामर्शशालिभिः पर्वतोत्थितो अविच्छिन्न समुद्रप्राप्तस्रोतो
मध्ये अवच्छिन्नस्वरूपं तत एव निर्वाधं प्रात्यवमृश्यते ।

बीजस्यांकुरोत्पत्तिमारभ्य फलपर्यन्तमवच्छिन्नतामेव दर्शयति -
तथाचेत्यादिना । बीजस्यांकुरादिफलपर्यन्ततया परिणामे
अहश्यमानत्वात् क्वगतं बीजमिति पृष्ठे अंकुरादिरूपं विहाय
न कत्रु चिद्गतम् । अपित्वंकुरात्मना वर्तते अंकुरोभूतम् ।

अयमङ्कुरस्तदिति वक्तरो भवन्ति । एवं प्रधानमपि बुद्ध्यादि

धरान्त तत्त्वभूतं तद्विकाररूप विभवीभूतञ्च ।

तद्विकारसंबन्धनन्तसर्ग प्रलय परम्परात्मतां प्राप्तमिति

विततग्राहिणो प्रतीतिः प्रधानं कारणं महदादि तस्य

कार्यमित्यंशादि निवेशवशात् कार्यकारणता परिकल्पनं तस्यै

महदादि रूपतया परिणतस्य । अत एव पूर्णस्य प्रधान रूपस्या

भावस्य विशसन प्रायं चण्डन प्रायमित्याशंक्याह -

महदादि धरापर्यन्तमेकात्मनः एकरूपस्यापि

प्रधानरूपस्यहेतोः कारणस्य महदादि रूपेण भेदोऽयं

प्रधानादनन्तरं महत्तदनन्तरमहंकारः

इत्यादिपूर्वपरात्मकाल क्रमानुगा क्रिया तथेति महदादिरूपेण

परिणगत्तया जडस्यापि प्रधानस्य कर्तृत्वैव स्यात् । एकात्मापि

प्रधानरूपो हेतुः महदादि रूपेण परिणमति चेत्तस्य जडत्वेऽपि

पूर्वपरात्मक काल क्रमानुगु । क्रियास्यात् । क्रियायाः कर्तारि

विश्रान्तत्वात् कर्तृत्वैव स्यात् । तथा परिणमनक्रिया सामर्थ्यवत्त्वात् ।

प्रधानमेव महदादि धरापर्यन्तं परिणमतीति

दीर्घदर्शिनां प्रत्यक्षानुमानागमाद्यन्यतम प्राणमूलां

प्रत्यभिज्ञामाश्रित्य सत्त्व रजस्तमसां गणु ।नां साम्यावस्था

प्रकृतिरित्युक्त नीत्या तदेवेदं सत्त्वं रजस्तमोरूपं सुखदुःखमाहे
 साम्यमयं प्रधानं महदाद्यनन्तप्रकारवैषम्यावलम्बनेन
 विश्वीभूतमिति समर्थ्यते । तत्र तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाबलेन
 यदेकात्मकं तस्य यो महदादिरूपेण भेदः
 तत्तन्महदादन्यान्यरूपता इयमेवसाक्रियोच्यते । यतः कालक्षणेन
 पूर्वापरादिनाक्रमेणानुगता तेहन्ये अन्यमहदादि स्वभावाः
 न यगुपद्भांति महतोऽनन्तरमहंकारः तदनन्तमनः
 इतिपूर्वापरात्मना क्रमेणभान्ति सा पूर्वापरीभूततैव क्रियोच्यते ।
 यत एवं पूर्वापरीभूत रूपाक्रिया वेशलक्षणेन प्रकारेण
 प्रधानादेः कर्तृत्वैव स्यात् । न तु शुष्कजडरूपकारणता मात्रं
 यतस्तस्मात् तथेति न महदादिधरान्तीभूतेन प्रकारेण
 पूर्वापरात्मक क्रमकमहदाद्याभासन रूपं परिणामलक्षणां क्रियामविशः ।
 महदादि तत्त्वहेतु भूतस्य प्रधानस्य परिणमत्तानाम् स्वकीयं
 व्यावर्त्यं प्रधानात्मकरूपं किञ्चिद्रूपं परिवर्त्यत्यत्तत्त्वा
 उपर्यनुवर्तितव्यं महद्रूपं व्यवस्थाप्य निर्वर्त्यमानोऽहंकारादि तृतीयरूप
 प्रहतातया हेतुभूतया परिणमत्तया कर्तृत्वैवस्यात् । आदिशब्द इच्छादि
 जडस्य
 बीजादेःस्वरूपमपरित्यज्यैवाङ्कुरादिरूपग्रहणता न युक्ता । यथोक्तम् -

बीजमंकुरतया यदा भवेत् बीजता न खलु दृश्यते तथा ॥ इति ।

ननु प्रधानमियता महदादि स्वरूपेण परिणाम क्रियायां

कर्तृभूतमिति समर्थितमिति को दोषः । तर्ह्यस्माभिः पुरुषस्यैवास्य

प्रधानस्य कर्तृत्वमिष्यत इत्याशंक्याह - जडस्य प्रधानस्यैवं

भूता परिणमनक्रियाकर्तृत्वं न युक्तम् । महदादि भेदस्य

प्रधानरूपस्या भेदस्य चान्योन्यं विरोधस्तस्य

प्रधानरूपस्याभासस्यान्यत्वादेकत्रैकरूपे चिदात्मनि

भेदाभेदरूपत्वताविरोधात् कर्तृत्वं युज्यते ।

एवमिति । उक्तनीत्याभिन्न स्वरूपस्यैव धर्मिणः प्रधानस्य

सततप्रवहन्महदादि बहुतरधर्मभेदग्रहणं स्वातन्त्र्यलक्षणं

परिणमनक्रिया क्रियाकर्तृत्वं यत् तत्तस्य प्रधानादेर्नयुक्तम् ।

जडत्वात् । जडो हि नामत्रयत्येदानीन्तन इति परिनिष्ठितैकस्वभावः

प्रमेयपदं पतित इदन्ताभूमिमापन्नः

स्वमहदादिस्वरूपभेदग्रहणात् स्वस्वरूपाद्भिन्नो व्यवस्थापनीयम् ।

यथा नीलस्यपीतादिरूपग्रहणे तन्नीलत्वं भिन्नं गलितं

पीतादिग्रहणे नीलत्वापरित्यागेनैकस्वभावत्वादभिन्ननीलैकरूपं

तद्वन्महदादिग्रहणेऽपि स्वरूप भेदग्रहणात् भिन्न इति विगलित

स्वस्वरूपो व्यवस्थापनीयः । महदादि ग्रहणेऽपि

स्वस्वरूपापरित्यागेनैकस्वभावत्माच्चाभिन्नः न तु स एव

प्रधानात्मा स्वभावो महदादिरूपेण भिन्नश्च

स्वस्वरूपेणाभिन्नश्च भवितुमर्हति भिन्नश्च भवतु

तद्वदभिन्नश्च स्वस्वरूपेणाभिन्नश्च भवितुमर्हति भिन्नश्च

भवतु तद्वदभिन्नश्च भवेदिति विधिनिषेधयोरेकत्र जडे

वस्तुनियुगपदेव विरोधात् कश्चिन्महदादि स्वभावो भिन्नः

प्रधानात्मा स्वभावः अभिन्न इति चेत् तर्हि एकस्य प्रधानात्मनो

भावस्य द्वाविमौ स्वभावौ भवेतात्म् ।

न चैवं युक्तम् । एवं चेत् तत्तद्देशकालाकारभिन्नः तत्र

चैत्र देहीऽनेक स्वभावेऽपि स एवायमित्यनेक रूपतामपित्यजन्नेव

निर्भासत इत्युक्ता सर्ववस्तुषु भेदाभेदव्यवस्थोत्सन्नाभवेदिति

न्यायात्सर्ववस्तुनो भेदः तत्तद्देशकालाकारसंभिन्नत्वं

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं भेदः । प्रधानस्य तु स्व स्वरूपा

परित्यागोऽभेदः महदादि स्वरूपग्रहणभेदः

स्वस्वरूपापरित्यागात्मन्येकत्वे स तु नोपपद्यते ।

यत्रेदमिति प्रमेयदशापतितं न भवति किंतु चिद्रूपतया

बोध रूपतया अहमिति प्रकाश परमार्थरूपम् ।

अत एव चिदेक स्वभावं स्वच्छं विश्वप्रतिबिम्बन क्षमं भवति ।

तत्र शिवादिक्षित्यन्त विश्वात्मक भेदरूपता
विश्वभेदग्रहणे स्व स्वरूपापरित्यागेनाभेदरूपता चोपपद्यते ।
सर्व प्रमातृणामनुभवादेव हि स्वच्छस्य
तत्तद् घटपटादि बिम्बप्रतिबिम्बनक्षमस्या दशादिः स्वान्तः
प्रतिबिम्बित पर्वत मतङ्गजादि रूप सहस्रसंभिन्नमपि
वपुरखण्डित स्वस्वभावमुपलभ्यते । शुक्तिं दूरतो दृष्टे वा
वर्णसाम्येनेदं रजतमितिभ्रान्त्या प्रतीयमानं रजत मक्षि
रागोदयं द्विचन्द्र इति प्रतीयमानोद्विचन्द्रश्च यथा शुक्तिकैक
चन्द्रस्वरूपतिरोधानेन वर्तते यथा दर्पणे प्रतीयमानं पर्वतादि
दर्पणस्वरूपतिरोधानान्नवर्तते दर्पणस्यैव हि यथा वभास इति
पर्वतमतङ्गजादि संभिन्ने अवभासेऽपि दर्पणवदप्रकाश
प्रदत्वाद्दर्पणतैव सुतरामुन्मीलति । अयं दर्पणः निर्मलः
पर्वतादि सर्वपदार्थप्रतिबिम्बनक्षमः ये ये प्रतिबिम्बनक्षमाः
स्फटिकसलिलादयः तेयः उत्कृष्टः शुद्धः संस्कारेण शोधित
इत्यालोकयतां प्रमातृणामभिमानात् बाह्योदूरगतः पर्वतः
पर्वतः स्वयमागत्य तत्रदर्पणे न हिसंक्रामति । तथा चेदस्य
पर्वतस्य स्वदेशेत्यागप्रसङ्गः । असौ पर्वतः अस्य दर्पणमधः
कृत्य तत उपरि न भाति । तदानीं दर्पणानवभास प्रसंगात् ।

न च मध्य इति । असौ पर्वतः दर्पणमनुप्राविश्य तद्गर्भे न भवति ।
 निबिडकठिनस्य तटशिखरतत्त्वादि प्रतिघसहितस्य तत्रानुप्रवेशं
 संभावना भावात् । न च पश्चादिति पर्वत
 आगत्यादर्शस्याधोभागेन भाति । तत्रादर्शनादूरतः स्वस्थान
 एव भासनाच्चबाह्यः पर्वतः दर्पणेन संक्रामति केवलं
 चाक्षुषामयूरवा दर्पणपतनोत्पलिताः ततः प्रत्यावृत्त्या बहिः
 स्थितं पर्वतमेव गृह्णातीत्यपि न भवति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरपीति ।
 बहिः स्थितस्य बिम्बरूपस्य पर्वतस्य दर्पणान्तर्गतस्य
 प्रतिबिम्बरूपस्य पर्वतस्य च पर्वत पार्श्वस्थापितान्य
 दर्पणान्तावलोकनात् । तस्मादर्पणस्य निर्मलता माहात्म्यमेतत् ।
 तस्मादर्पणस्य पर्वतमतङ्गजाद्यनन्तावभासग्रहणेऽपि
 बाधारहितमेकत्वं दूरे च गिरि । शिखरोपवर्तिनः
 प्रमातुरेकत्राहमिति बाधे नगर ग्रामादि गत सर्व पदार्थ सह स्व
 मवभासत इति । चिद्रूपस्यैव विश्वावभासनकर्तृत्वमुपपन्नम् ।
 स्वयमभिन्नस्यैकस्यैव शिवादिक्षित्यन्त भेदावेशसहिष्णुत्वेन
 तन्निर्मातृत्वरूप क्रियाशक्त्यावेशसद्भावात् । उक्तमेतत् -
 एष चानन्त शक्तित्वा देवमाभासयत्यमुन् ।
 भावानिच्छा वशादेषा क्रिया निर्मातृतास्य सा ॥ इति ।

नन्विति एतावतीति । चिन्मात्रेणरूपेणाहमिति

स्वातन्त्र्यात्मकविमर्शशून्यं ब्रह्मरूपं विज्ञानमेव इमामिति ।

शिवादिक्षित्यन्तां विश्वरूपतावैचित्रीं परिगृह्णातु । ननु च
तद्विश्वरूपता परिग्रहे ईश्वर एव सर्वत्रकर्ता अहं च स एवेति प्रोक्ता

या ज्ञान क्रिया लक्षणमीशितायाः इत्युक्तनीत्या ज्ञानक्रिया

स्वातन्त्र्य लक्षणाया ईश्वरतायाः कल्पनेन किमित्याशङ्क्याह -

ब्रह्मणः प्रकाशमानरूपे चिदेकत्वे वास्तवेऽप्याभासभिन्नयो रिति ।

स्वेन स्वेन कर्मरूपेण जडात्मनाकर्तृरूपेण चिदात्मना भासेन

भिन्नयोः क्रियमाणकर्तृरूपयोः स्थावरजंगमयोः संबन्धिनीति

क्रियाविचिकीर्षालक्षणैक परामर्शं विनेति - चिकीर्षारूपेण

स्वाभिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ॥ इत्युक्तनीत्या

स्वान्तः स्थितशिवादिक्षित्यन्तभाववर्गविदपरामर्शेन विनानस्यात् ।

यदि वा प्रोक्तेनाभासेन भिन्नौ यौ जडचेतनौ तयोः

संबन्धिनी या चिकीर्षा इष्ट्यमाणे षितृतारूपा ताच्चितृता रूपा

ताच्चिकीर्षा स्वभावः परामर्शं विनाक्रिया न स्यात् । किञ्च तेन

प्रोक्तेनाभासभिन्नयोश्चेतन जडयोः

संबन्धीक्रमेणाहमिदमिति यः परामर्शः

एकप्रमातरिविश्रान्तिरूपः चिकीर्षा तं परामर्शं विना क्रिया

न स्यात् । अथवा प्रोक्तेन भासेन भिन्नयोजर्डचेतनयोः संबन्धिनम् ।

यदहंभावः पुंसांमिदमहमवभासमात्मसात् कुरुते ।

इत्युक्तनीत्या अहमित्येक परामर्शं विना चिकीर्षा लक्षणं कथं क्रिया स्यात् ।

एवं चिकीर्षा परामर्शं वापेक्षयाभासभिन्नयोरिति षष्ठी

आभासभिन्नयोरिति नित्यसापेक्षत्वात्समासः ।

विमर्शो हि नाम विश्वाकारेण विश्वप्रकाशनेन विश्वसंहारेण वा

अकृत्रिमाहमिति स्फुरणम् । इत्युक्तविमर्शशून्य प्रकामात्र रूपस्य ब्रह्मणः

स्वात्मन्येकत्वं वास्तवं यदि पृथ्व्यादि रूपोऽयं भेदः

अविद्योपप्लवादित्युच्यते

तदा साविद्योपप्लवः तस्य संबन्धीति न सङ्गच्छते । विद्यैकरूपस्य

ब्रह्मणः कथमविद्यारूपता संभवेत् । ब्रह्म व्यतिरेकेण

जीवजडादिवस्तुतो नास्ति । यस्याविद्या भवेत् ।

अनिर्वाच्येयमविद्येति चेदिति इयमेवं विधेति

वक्तुमशक्या चेत् तर्हि कस्यानिर्वाच्येति न विद्मः ।

ब्रह्मव्यतिरेकेण कस्य चिदप्य भावादविद्येति काचि स्वरूपेण भाति ।

अथाप्यनिर्वाच्येति किमेतद्भात्यवियुक्त्या नोपपद्यत इति चेत्

संवेदनतिरस्कारिणी का खलु युक्तिर्नामैति प्रकाशमानाया

अविद्यायाः प्रकाशमानत्वतिरस्कारिणी

कारवलुयुक्तिर्नामभासमानस्याविद्यास्वरूपस्य पश्चादनुपपत्तिश्च

कान्याभविष्यति । पक्षान्तरमाह - अविकल्पकेबोधे ।

ओं तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इत्युक्तनीत्या सद्रूपं ब्रह्माभिन्नं

चकास्ति । विकल्प बलात्त्वयं विश्वात्मको भेद इति चेत् तदानीमयं

विकल्पव्यापारः कस्य संबन्धी भवति । अविकल्परूपस्य ब्रह्मणः

विकल्प व्यापारो भवति चेद् विद्यायोगो भवति । ब्रह्मव्यतिरेकेण विकल्प

व्यापारवान् न कश्चिज्जीवादिरस्ति । अविकल्पकं ब्रह्मसत्यं विकल्पं तु

विश्वमसत्यमिति कुतोविभागः । उभयोरपि भासमानत्वस्याविशेषात् ।

भासमानोऽपि विश्वात्मकोऽयं ब्रह्मरूपेणानेन बाधत इति चेत् ।

अभेदोऽप्ययं भेदाभासनेन तस्य बाधात् लोके यस्य च

भासमानत्वादेवं नान्यत इति तत्कारी भेदोऽपि भासमान इति

मूलभूताभासमाना अविद्याकथमवधीर्याः । अयमभेदः

प्रत्यक्षानुमानाभ्यां साधयितुं मशक्यः । केवल भागमैक

प्रमाण इति चेत् आगमोऽपि प्रमातृ प्रमाण प्रमेय विभागात्मक

विश्वनिरूपणहेतुभूतत्वात् भेदात्मक एव वस्तुभूत इति न किञ्चिदेतत् ।

तस्माद् ब्रह्मणो वास्तवं चिदेकत्वमभ्युपगम्यापि तस्य विश्वकर्तृत्व लक्षणा

न भिन्न क्षित्यादि विश्वरूप समावेशात्मिका क्रिया नोपपद्यते । विमर्शो हि

नाम

विश्वाकारेणेत्युक्त परामर्शलक्षणं तस्य स्वातन्त्र्यं यदि भवति
तदोपपद्यते । सर्वमिति । सर्वकर्तृत्व लक्षण क्रिया तत्कार्यं च
विश्वमपि भवतीत्यर्थः । परामर्शोऽहि विश्वचिकीर्षा इच्छा ।
इच्छायां तव यस्यैतत् फलं लोक त्रयात्मकम् ।

तस्य तेनाधिकायाणां को वेत्ति कियती गतिः ॥

इति श्री भट्टनारायणोक्त नीत्या तस्यां परामर्श रूपायामिच्छायामेवनिर्मातव्य

शिवादिक्षित्यन्तं विश्वमन्तरभेदकल्पनेनास्त
इत्युक्तम् । स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यत्र । तेन प्रकाशमानत्वात्
स्वात्मरूपमेवविश्वं तत्तदर्थक्रियाकारित्वात् सत्यरूपं
प्रकाशमानात्मता परमार्थमत्रुटिताहं रूप प्रकाशाभेद
प्रकाशमेवसत् प्रकाशपरमार्थे नैवेदमिति भेदेन
प्रकाशयतिमहेश्वर इति तत् एवाति दुर्घटकारित्व लक्षणं
स्वातन्त्र्यलक्षणमैश्वर्यामित्युच्यते । आभासभिन्नयोरिति षष्ठी
क्रियापेक्षा संबन्धसामान्ये वर्तते । पश्चाद्यथोचितं विभज्यते ।
स्वेनाभासेन चिदाभासाद्भिन्नः जडाभासो घटादिः कर्मरूपः ।
तस्माद्भिन्नास्त्रिदाभासः कर्तुरंध इति तयोः संबन्धिनीक्रिया एकस्य
घटादेः क्रियमाणत्वम् । अपरस्य चिदाभासस्य कटत्वे वर्मपि ब्रह्मणो

न भवेत् । इच्छारूपेण निर्मातव्य शिवादिक्षित्यन्त भववर्गा

भेदपरामर्शेन विनास्वयमेका चासौ क्रियाकथमन्योन्य भिन्नयोः

क्रियमाण कर्तृरूपयोर्जडचेतनयोः कथं स्वभावभूताभवेत् ।

आह - एकस्य क्रियमाणत्वमपरस्य कर्तृत्वमिति कार्यकारणता

प्रस्तावात् कर्तृकर्मणी कारके उक्ते ।

क्रिया विमर्श विषयः कारकाणां समन्वयः ।

इत्युक्तनीत्या कारकान्तराण्यपितु एककर्तृत्वरूप क्रियानुप्रवेशिनी

परमार्थतः । अन्यथा करणादौ कारक व्राते क्रियातो भिन्नेसातैः

कथमभिन्ना यदिवोक्तरूपेणाभासेन यौ भिन्नौ जडचेतनौ

तयोर्याचिकीर्षा एकस्य घटादेरिव्यमाणता अपरस्यैषितृतातत्स्वभावमेकत्व

परामर्श विना कथं क्रिया स्यादिति ।

यदि वा भासभिन्नयोश्चेतन जडयो रहमिदमितियः परामर्शः

पूर्णाहन्तात्मनि प्रमातरि विश्रान्तरूपश्चिकीर्षात्मातं विना

ब्रह्मणः कथं क्रिया स्यात् । प्रोक्ताभासभिन्नयोर्जडचेतनयो

रहमित्येकत्व परामर्श विना तच्चिकीर्षा लक्षणा कथं

क्रियास्यादिति वा । एवं क्रियां चिकीर्षा प्रोक्तं द्विविधं

परामर्श वापेक्ष्य षष्ठी एभिन्नित्यसापेक्षत्वाच्चाभासभिन्नयोरिति समासः ।

एतदाहिकोक्तं प्रमेयमुपसंहरति - इत्थं तथा

घटपटाद्याभास जगदात्मना । तिष्ठासो रेवभिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रिया ॥

जडस्य तु न सा शक्तिः इत्यादिना जडप्रधान

परमाण्वादेर्विश्वं प्रतिकारणता न युक्ता । जडविलक्षणस्य

चिन्मात्ररूपस्येत्यं बाधात्मकत्वेऽपि येषां नोत्तम कर्तृतेति

वक्ष्यमाण नीत्योत्तम कर्तृता रहित स्वातंत्र्य रहितस्य अत

एवानीश्वरस्य ब्रह्मणोऽपि जगत्कारणता नोक्तेति चेत्युक्तं यत इत्यमिति ।

अनेन प्रकारेण तथा तने तने जन्मस्थित्यादि विकाससहस्रेण युक्त

तत्तद्वटपटाद्याभास जगदात्मना तिष्ठासोस्तत्तद्रूपतया

स्थातुमिच्छोः परमेश्वरस्य । एवमिति । तिष्ठा सा रूपेच्छैव

शिवादिक्षित्यन्तं विश्वं प्रतिहेतुता । कर्तृता निर्मातृतारूपा क्रिया ।

इत्यमिति । जडस्य तु न सा शक्तिरित्युक्तनीत्यायतो जडस्य प्रधान

परमाण्वादेर्विश्वकर्तृतारूपा न कारणता वास्तवेऽपि चिदेकत्व

इत्युक्त नीत्या । अनीश्वरस्येति । विश्वसृष्ट्यादिपञ्चकृत्यकारि स्वातन्त्र्य

रहितस्य चेतनस्य चिन्मात्ररूपस्य ब्रह्मणोऽपि न कारणता इत्यनेन

हेतु प्रकारेणेदं जातं तत् किमिति चेत् यद्वस्तु यः प्रमाता यथा

चिकीर्षुः तस्यैव सा चिकीर्षा । एव मेकाक्रियासैषा सक्रमान्तर्बाहिः

स्थितिः । इत्युक्तनीत्या आन्तरात् संविद्रूपात् बहिष्पर्यन्ततां

प्राप्ता क्रियेत्यभिधीयते । सैव चिकीर्षा कर्तृता तच्चिकीर्षा रूपमेव

विश्वं प्रतिहेतुत्वं चिकीर्षाव्यतिरेकेण कर्तृत्वादिनास्ति । तेन लोके

घटास्तिष्ठतीत्यस्यायमर्थः घटात्मनातिष्ठासुः

स्वातन्त्र्यात्तद्वटावस्थानमभ्युपगच्छन्

न तु तद् घटादिस्वरूपमसहमानः शुद्धशैवाद्यभिमतो यो महेश्वर प्रकाशः

स घटादि रूपेण तिष्ठतीति भवति । घटपटाद्याभास रूपं यत् किल

जगत् तदात्मनायत् तथेति तेन तेन तत्तज्जगद्गत

जन्मस्थित्यादिभावविकार तद्भेदक्रियासहस्ररूपेण

चस्थातुमिच्छुः स्वतन्त्रस्तस्य तस्य संबन्धिनी या ।

एवमिति । विचित्ररूपेच्छा सैवक्रियोति संबन्धः ।

एतदेवेच्छाशक्तिश्चोत्तरोत्तर मुच्छूनतया क्रियाशक्तिपर्यन्ती भवति ।

दर्शयिष्याम इति पूर्वमुक्तम् । तेनेति । जडस्य

प्रधानादेस्तद्विलक्षणस्य चेतनरूपस्य ब्रह्मणोऽपि

कर्तृत्वाभावान्महेश्वर एव भगवान् विश्वस्य कर्तेतिशिवम् ।

इति श्री प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीव्याख्यायां द्वादशमाह्निकं समाप्तम् ॥

॥ क्रियाधिकारः समाप्तः ॥

अथ त्रयोदशमाह्निकम्

अहमहमित्यादि विमर्शनदीप्रवाहः । किञ्च तत्तत्प्रमातृगतघटपटादि

ज्ञानरूपो विमर्श नदी प्रवाहः । किञ्च गरुड एवाहमित्यादि भावनारूपेण

तत्तद्गारुडादि रूपतादात्म्यात्मा यो विमर्श नदी प्रवाहः । किञ्चायं
सदाशिव एवं रूपः , अयं मन्त्रमहेश्वरः एवं रूपः अयं , मन्त्र एवं रूपः ।
अयं विज्ञानकालः एवं रूपः , अयं सकलः एवं रूपः , अयं
तत्प्रमेयवर्गः एवं रूप इति शिवादि सकलान्त प्रमातृ तत्प्रमेय
प्रतिपादन रूपः परमशिवमुखोक्तः शब्द रूपोयः आगमसिन्धुः
एष सर्वः यं भैरवप्रोक्तं पूर्णाहन्तात्मकम् । अब्धिः केवलं
रत्नौघसारः । अयं परमागमाब्धिश्चिन्ता रत्नौघसारः । तत्रापि
शाम्भव स्वरूप चिन्तारत्नौघसारः । एवं भूतं
परमागमाब्धिं प्राप्य तस्मिन्नेव विश्राम्य पूर्णत्वमभ्येति ।
समुद्रप्राप्तनदसंघ प्रायेण पूर्णी भवति कृतार्थतां च
परमागमाब्ध्यैकात्म्यं चाभ्येति । एवं भूतं
परमागमाब्धिं नौमि । नमः प्रहृत्वे इति नीत्या परिमित देहादि
प्रमातृतां निमज्ज्य तन्मयी भवामीति यावत् ।
श्रीमत्सदाशिव पृथिवी पर्यन्त प्रसरत्प्रकृष्ट
श्रीमद्विकासवत्प्रारंभं वसुधान्तिकं यस्य
शिवस्यान्तस्तत्त्वानां चक्रं भाति तं शिवं स्तुमः ॥
ज्ञानक्रियाधिकारद्वयेन ज्ञातृत्व कर्तृत्वमेव प्रमातुरीश्वर
प्रत्यभिज्ञा हेतुत्वेन दर्शित मिति निर्णीतम् । इत्थं तथा

घटपटेत्यत्र । अनन्तरमेव क्रियाधिकारान्ते शिवादि क्षित्यन्त
विश्वपदार्थावभासा लक्षणेत्युक्तम् । विश्वपदार्थाः के इति प्रश्नः ।
तत्रविश्वपदार्थावभासन लक्षणेत्युक्तौ प्रमातृप्रमेय
लक्षणाजडचेतनाः पदार्थाः आभासा एव । ते पदार्थाः क्रियता
रूपेण संगृह्यन्ते माया प्रमातुः प्रत्यक्षेण हि सर्वत्र क्रमते ।
माया प्रमातुरनुमानमपि न सर्वत्र क्रमते । अनुमानस्य प्रत्यक्ष
पृष्ठपातित्वात् । यद्यद्वस्त्वस्ति तत्र तत्र वस्तुनि लिङ्ग व्याप्तिग्रहण
संभवो न हीति । अपरिच्छिन्नः इयत्ता रहितः प्रकाशात्मक महेश्वर
विमर्शपरमार्थ आगम स्तुतिं न पश्येत् । तदनुसारेणागमानु
सारेण । शिवादिक्षित्यन्त विश्वप्रमेयी करणने
प्रतिलब्धताछिवादिक्षित्यन्त पदार्थ निर्णयं निरूपयितु
मागमाधिकारं तत् त्वियमारभते । तत्रागमाधिकारे
श्लोकैकादशकेनैवमन्तर्बाहिरित्यादि ना स्थूल सूक्ष्मभेदत
इत्यन्तेना गमसिद्धं शिवादि धरण्यन्तं प्रत्येकैका भास
रूपात्मकं पृथिवीत्वैकैकाभासरूपतात्मकन्यायदशनि
सामान्यमिति यद्विश्वस्य व्यवहृतं यस्य
सामान्यात्मनस्तत्त्वग्रामस्य प्रिठव्यादि
शिवान्ततत्त्वग्रामस्यैकत्रसमुदायीकरणे नानेककाञ्चनत्वादि

सामान्य समुदित घटादिस्वलक्षणावभासनात्मकं
व्यूहविशेषपूर्वकः समस्तोऽयं शरीरभुवनादिर्विभवत्वस्य
तत्त्वग्रामस्य तत्त्वग्रामं परमेश्वरागमसिद्धं। यत्तु या तत्त्वतः
अनुगतं तत्त्वग्रामं दर्शयतीत्याह्निक तात्पर्यं
ज्ञानक्रियाधिकारयोरगमाधिकारेण सङ्गतिं योजयन्
पूर्वपक्षनिरासं चोपसंहरन् शिवतत्त्वस्वरूपमेव दर्शयितुमाह -
श्लोकैकादशकस्याप्येकार्थत्वात्
प्रत्येकं श्लोकार्थो न निरूपितः। एवमिति।
परदर्शनोक्तः कार्यकारणभावो न युक्त इति
यतस्ततो हेतोः एवमेव क्रियासंघेत्युक्त नीत्या अन्तरक्रमा बहिः सक्रमा
पूर्वापरक्रमात्मक कालक्रमानुगा ।
क्रिया प्रमातृज्ञातुरेव यतः तत् तस्मात् तस्य ज्ञातृत्वात्
ज्ञातुरन्योन्यावियुक्ते ज्ञानक्रिये शिवत्वं
जडरूपः प्रतिष्ठः जडरूप प्रधान परमाण्वादि प्रसिद्धः
बौद्धादिपरदर्शनोक्तः कार्यकारण भावः कथंचिन्नोपपन्न इति ।
एवमिति । यतः अन्तरक्रमत्वेन बहिः सक्रमरूपत्वेन
प्रकाशपरमार्थेनापि अतथा रूपेणान्तर्बहीरूपात्मना प्रकाशेन
वपुषा स्वरूपेण च वर्तमानः काल क्रम माक्षिपन्

क्रियेत्याभिधीयते । सान्तर्विपरिवर्तिनः । उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य
कस्यापि लिप्सया । इत्युक्तं नीत्या परमेश्वरस्य कारणता विश्वस्य
तत्कार्यतेति कार्य कारण भाव एव क्रियेत्याभिधीयते ।

ज्ञानशक्तिपुष्पस्तस्य प्रमातुरेव सा क्रियाधर्मः । तस्य कर्तृत्वात्
तस्यैव स्वरूप भूतः तदिति तस्मात् कर्तृज्ञातृरूपस्य
प्रमातुरन्योन्यावियुक्ते ज्ञानक्रिये विमर्श एव देवस्येत्युक्तं नीत्या
ज्ञानं विमर्शानुसंभवति । अन्योन्यावियुक्तत्वात्
ज्ञानक्रियोरन्योन्यावियुक्तज्ञानक्रियारूपं क्रियाद्वारेण
सदाशिवादिक्षित्यन्त तत्त्वराशितसृष्टिसंहारशतसहस्रान्तःकरण
सहिष्णु अनाभासमानमिति । इदन्तया वभासमानत्वाभावेऽपि
उपदेशावसरे हि सर्वात्मना तावदस्य परमेश्वरता
प्रमेयतास्य परिहर्तुं शक्यते युक्तनीत्या गुरुरूपं ध्यानावसरे
उपदेश्यरूपतया ध्येयरूपतया चाभासमानं वस्तुतः
शिवतत्त्वमित्युक्तं भवति तत्रैवं भूत शिवतत्त्ववियुक्ते ज्ञानक्रिये
एव शिवतत्त्वानन्तरभाविशक्तितत्त्वम् ।

एवं भूतमिति । अन्योन्यन्यनू अधिक ज्ञानक्रियाशक्त्यवियुक्तं
वक्ष्यमाणं सदाशिवादिक्षित्यन्तविश्वाभिन्नश्चेत् शिवतत्त्वं ततः
शिवत्वाव्यतिरिक्तं किमन्यत्तत्त्वं स्यात् । एकस्मिंश्चिद्रूपे शिवतत्त्वे

विश्रान्तौ सदाशिवादि क्षित्यन्तानां तत्त्वानां पूर्वापरात्मकः
कथं क्रमो भवेत् । शिवतत्त्वस्य देशकालायोगात् । तद्वत् शिवतत्त्व
विश्रान्तस्य सदाशिवादिक्षित्यन्तस्य तत्त्वस्य तदभिन्नत्वात् ।
तदभिन्नत्वेन तस्यापि देशकाला योगात् कथं पूर्वापरात्मकः
तत्त्वक्रमो भवेत् । एवमेवैतत् । तथापि शिवतत्त्व स्वातन्त्र्यात् क्रमो
भवतीत्याह -

किन्तु भवदुक्तं सत्यमेव । तथापि विशेषोऽस्तीति दर्शयति -
किंत्वित्यनेन । आन्तर दशाया ज्ञानशक्तिरूपाया आन्तर दशायाः
क्रियाशक्तिं प्रत्युद्रेकात् किञ्चिद्विकासादादितः
शिवशक्तितत्त्वादनन्तरमादितः सदाशिवाख्यं तत्त्वं साद इति श्री
सदा शिवाख्यं तत्त्वमुच्यते । सादाख्यं सदाख्यायां भवं
यतः प्रभृति सदिति सद्रूपस्य विश्वस्य प्रख्या प्रकाशः
अहमिदमित्यादि प्रकाशः तत्सादाख्यं तत्त्वं
तादृक् प्रख्या हेतुभूतत्वात् सादाख्यं तत्त्वम् ।
किञ्च सादाख्यायाः सदाशिवतत्त्व रूपायाः वाच्यत्वात्
तत्त्वमपि सादाख्यं सदाशिवाख्यं । अन्तः स्थितस्य विश्वस्य
बहिर्भावहेतुत्वात् बहिर्भावमय्याः क्रियाशक्तेरुद्रेके
ज्ञानशक्तितोऽपि क्रियाशक्तेरुद्रेकात् परतः सदाशिव

तत्त्वादनन्तरं परमेश्वरमीश्वरशब्द वाच्यम् । ईश्वरतत्त्वं तु
सदाशिवतत्त्वात् ईश्वरतत्त्वस्य वस्तुतः अपृथग्भावेऽपि
पृथग्भावरूपं विशेष्यं द्योतयति । शिवतत्त्वे
सदाशिवादिक्षित्यन्तस्य विश्वस्याहमित्येव प्रतीतिः शिवतत्त्वे
विश्वस्येदन्ता प्रसङ्गोऽपि नास्ति । शक्तितत्त्वं
तच्छिवतत्त्वावियुक्तज्ञानक्रियाशक्तिरूपत्वान्न पृथग्गणित
सदाशिवतत्त्वे अहमित्येकाधिकरणसंबन्धिन्या अत एव
सामानाधिकरण्या अत एव सामानाधिकरण्यात्मना प्रतीत्या
अहमिदमित अहन्ताच्छादितेऽहन्तारूपतयाङ्कुरायमाणस्य विश्वस्य
प्रतीतिः सदाशिवतत्त्वे विश्वसंबन्धिन्या इदन्ताया
अहमिदमित्यमङ्कुरायमाणत्वम् । ईश्वरतत्त्वे इदमहमिति
सामानाधिकरण्यरूपया प्रतीत्या इदमित्यङ्कुरितस्य
विश्वास्याहन्ताच्छादित स्फुटेदन्तारूपा प्रतीतिः ।
देशकालापरिच्छिन्नत्वात् शिवतत्त्वमेकमेव ।
तथाप्यके त्वेऽपितदीयं शिवतत्त्वं स्वातन्त्र्यमेव । स्वात्मनि निजे रूपे
सदाशिवादिक्षित्यन्तं स्वरूपभेदं प्रतिबिम्बरूपेण दर्शयति -
शिवतत्त्वस्य विश्वात्मना वैचित्र्यमेव देश काल क्रमः तत्तत्त्ववर्गस्य
पूर्वापररूपः कालक्रममूतिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयतीत्युक्त

नीत्या असौदेशः मूर्तिवैचित्र्यमयः ,

असौकालः क्रियावैचित्र्यमयः , सदाशिवतत्त्वमन्यत् ईश्वर तत्त्वं

सदाशिवतत्त्वादन्यत् , इत्यादिरूपेण मूर्तिवैचित्र्यमेव देशक्रमः

शिवतत्त्वादनन्तरं सदाशिवतत्त्वं तदनन्तरमीश्वर तत्त्वमित्यादि

पूर्वपरात्मकः क्रिया वैचित्र्यमयः कालः । ततश्च स्वात्मानि

प्रतिबिंबकल्पतया स्वरूप भेददर्शनादान्तरी

शिवतत्त्वान्तरङ्गभूता अहमिति ज्ञानरूपा या दशा तस्या

ज्ञान दशाया उद्रेकाभासने क्रियाशक्तितः

ज्ञानशक्तेराधिक्यस्फुरणे सत् इत्येवं रूपायां सादाख्यायां

भवं सादाख्यं यत स्तत्त्वात् प्रभृतिविश्वस्य सदिति प्रख्या । किञ्च

साद इति सदाशिव पर्यायः तस्यास्सादाख्यायाः वाचकात्मनः

शिवतत्त्वरूपाया वाच्यं तत्त्वं विश्वसृष्टिक्रमेणादौ गणयितु

मुचितम् उपदेशादा वपि शिवतत्त्वमेव सदाशिव तत्त्वतया प्रथम

मुपदेश्य ध्येयादिरूपेण प्रथमं पराब्रह्मुचितं तत्

सादाख्यं तत्त्वमुपदेश्यावसरे विश्वसृष्टि क्रमे च शिवतत्त्वमेव

प्रथमं सदाशिवतत्त्व रूपतया स्फुरति । अनन्तरमीश्वरतत्त्वादि

रूपतया तत्सादाख्यं तत्त्वं क्रियाशक्तिमयस्य विश्वबहिर्भावस्य

ज्ञानशक्तितः उद्रेकादुच्छूनतापत्तेः । पारमेश्वरं परमेश्वर

शब्द वाच्यम् । ईश्वर तत्त्वं नाम तदीश्वर तत्त्वं सादाख्यस्य
तत्त्वस्य पश्चादुचिताभासनम् । एतदिति वक्ष्यमाणं परमार्थत
उक्तं भवति सदाशिवस्य भावः सादाख्यं तत्त्वम् । ईश्वरस्य भाव
ऐश्वरम् तत्त्वम् । शिवतत्त्वेऽधिष्ठातृता अधिष्ठेयरूपस्य प्रमातृ
वर्गस्य संभवो नास्ति । सदाशिवे तत्त्वे अधिष्ठाता
श्रीसदाशिवभट्टारकः मन्त्र महेश्वरः प्रमातृवर्गः अधिष्ठेय
रूपं तदुभयाधिष्ठितं सदाशिवाख्यं तत्त्वमिति भेदत्रयमस्ती ।
ईश्वर तत्त्वे श्रीमदीश्वर भट्टारकः अधिष्ठाता मन्त्रेश्वर
रूपसंज्ञः अधिष्ठेय रूपं प्रमातृवर्गः तदधिष्ठितमीश्वर
तत्त्वाख्यं तत्त्वं भिन्नानां मन्त्रमहेश्वर रूपाणाम्
भिन्नानां प्रमातृवर्गाणां स्वस्ववर्गीकरण निमित्तं पृथिवी
रूपत्वं स्वयमेकमेवसत् तद्वर्गाविभक्तं भाति । नदी नद
सागरादीनां वर्गाणां स्वाब्रूपवर्गी करणनिमित्तमब्रूपत्वं
अपि स्वयमेवसत् नदी नद सागरादि स्व वर्गाविभक्तं भाति ।
एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमेव दर्शयतिततश्चेत्यादिना ।
अह मित्यहन्तारूपेणेदन्तारूप विश्वप्रतिबिम्बनक्षमत्वात् शुद्धम् ।
देहादिकालुष्यरहितः केवलं चैतन्य रूपः
प्रमातृवर्गोमन्त्रमहेश्वराख्योयः

अस्य मन्त्रमहेश्वर वर्गस्य विश्वस्यादिसृष्टौ अस्माकं

सकलारव्यानां प्रमातृणामन्तःकरणवेद्यः

श्रीसदाशिवभट्टारकाधिष्ण्यातव्यस्तु

ध्यानमलात्मप्रायमस्फुटप्रायं स्वाधोवर्ति ईश्वर तत्त्वादिक्षिति

तत्त्वान्तं भाव चक्रमुन्मीलित मात्र चित्रकल्पम् ।

अस्पष्टावयवाकारैकमात्र विकल्पं प्रतिभासमानं भावचक्रं यः

संहारेऽपि ध्वंसोन्मुख तथा तथा भूतमेव प्रतिबिम्बप्रायतया

तत्प्रमातृवर्गस्वात्ममुकुरान्तर्गतत्वादहमिदमिति

प्रतिबिम्बप्रायतया चकास्ति । तस्य मन्त्रमहेश्वराख्यस्य चैतन्य

वर्गस्य सदाशिवतत्त्व वर्तिनः तादृशि प्रतिबिम्ब प्रायतया चकास्ति ।

सदिति । भवराशौ तथा प्रथनमहमिदमिति प्रथनं नाम

यच्चिद्विशेषत्वं बाधे विशेषत्वं तत्सादाख्यं तत्त्वं

श्रीमदीश्वरभट्टारकाधिष्ठितस्येश्वर तत्त्ववर्तिनः

मन्त्रेश्वराख्यस्य चैतन्यात्मनः प्रमातृ वर्गस्य शुद्धविद्यादि

क्षित्यन्तं भावचक्रं तस्य प्रमातृवर्गस्येदमहमितीदन्तायाः

प्राधान्यात् स्फुटीभूतम् । अमदिति पूर्वोक्तसकलारव्यप्रमातृवर्ग

बहिष्करण सरणि प्राप्त घटपटादि भाव वर्गप्रतिमभावचक्रं च

कास्ति । विश्वमिदमहमिति प्रतीत्या इदन्ताया अहन्ताविश्रान्तत्वात्

प्रतिबिंबरूपतया भाति । तस्य वर्गस्य तादृशि तथा प्रतिभासमाने
 भावराशौ तथेति इदमहमिति प्रथनमीश्वरतत्त्वम् । तत्र तत्त्वस्यैव
 सदाशिवेश्वरसंज्ञाया सदाशिवतत्त्वमीश्वरतत्त्वं चोक्तम् । न तु
 सदाशिवेश्वरभट्टारकौ प्रोक्तौ । मन्त्रमहेश्वरादिप्रमातृवर्गस्य
 ध्येयोपास्यादिरूपतया स्थितौ तदधिष्ठातृभूतौ
 श्रीमत्सदाशिवेश्वरभट्टारकौ ब्रह्माविष्णुरुद्रतुल्यौ
 पृथगेवमन्तव्यौ । तत्त्व तदधिष्ठात्रोनीमसारूप्यात् सदाशिवेश्वर
 इति च नाम सारूप्यान्नभ्रमितव्यम् ।
 सदाशिवेश्वरभट्टारकावत्रोक्ताविति न भ्रमितव्यम् ।
 ब्रह्माविष्णुरुद्राधिष्ठातृवत् तत्त्वात् पृथगेवमन्तव्यं
 तयोरप्यधिष्ठातृरूपत्वात् । तयोः सदाशिवेश्वर तत्त्वयोः
 पृथगेवमन्तव्यम् । सदाशिवशब्देनेश्वरशब्देन
 सदाशिवेश्वरभट्टारकौ उक्तौ । तद्वत् ब्रह्माविष्णुरुद्रा इति किं नोक्ता
 इत्याहुः एको यथा तथा न भ्रमितव्यम् । तस्माद्ब्रह्माविष्णुरुद्रा अत्र
 यथा नोक्ताः तथा सदाशिवेश्वरभट्टारका वपि नोक्तौ । केवलं तत्त्व
 स्वरूपमेवोक्तम् । तेषां रूपमुपरिवक्ष्यते । तत्र सदाशिवेश्वराख्य
 तत्त्वद्वये नामधेयान्तरमप्यत्र दर्शयति - ईश्वराख्यस्य तत्त्वस्य
 विश्वस्य बहिरुन्मेषः तस्य तत्त्वस्योन्मेष इति संज्ञा ।

स उन्मेषः विश्वबहिर्भावहेतुः । सदाशिवाख्यं तत्त्वं
विश्वस्यान्तरूपतोदक्रेचनरूपो निमेषः निमेष इति संज्ञा ।
तस्य , यस्योन्मेष निमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयो ॥
इत्यत्रेश्वरतत्त्वमेवोक्तम् । उन्मेषणं नाम विश्वस्य बहिःस्फुटत्वम् ।
अन्तः संविदात्मना स्थितस्येदन्ता रूपेणबाह्यत्वमुन्मेषणम् । यतः
उन्मेषात् विश्वस्योदयो भवति । उन्मेष ईश्वर तत्त्वम् । निमेषं नाम
विश्वस्यास्फुटत्वापादनम् । अहं रूपताया आधिक्यं निमेषः
सदाशिवतत्त्वं यतो निमेषादिदं रूपस्य जगतः अहमित्यहंता या
निमज्जनं प्रलयः । सदाशिवेश्वराख्यं तत्त्वं परमेश्वरस्य
शुद्धस्पन्दः अचलस्येति इदन्ता रूपबोधात्मना स्पन्देऽपि
पूर्णाहन्तात्मकं स्वस्वरूपमत्यजतः अप्ररूढेदन्तात्मक
रूपापत्तिलक्षणस्तस्य तत्त्वद्वयस्य पर्यन्ततः
अहमिदमिदमहमित्यहन्ता यामेव पर्यन्तो विश्रान्तत्वात्
शुद्धस्पन्दः शुद्धः माया कालुष्य रहितः स्पदि किञ्चिच्चलन इति
धातुगत्या किञ्चिच्चलत्तात्मतया स्फुरद्रूपत्वात् यदुक्तम् - स्पन्दनं
च किञ्चिच्चलनम् । एषैव किञ्चिद्रूपता । यदचलमपि विश्वात्मना
आभासत इति प्रकाश स्वरूपं हि मनागापि नातिरिच्यते अतिरिच्यत
इवेत्याभास भेदयुक्तमिव च भातीति पूर्वमेव सा स्फुरत्तेत्यत्रोक्तम् ।

सदाशिवादिक्षित्यन्तः तत्त्वग्रामो य एताः परमेश्वरस्य शक्तयः । यथोक्तम् -
शक्तिश्च शक्तिमांश्चेति पदार्थद्वयमुच्यते ।

शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ॥ इति ।

एतासां मध्ये काचिच्छक्तिरन्य बहुतरशक्तिरन्य

शक्तिक्रोडीकारं कुर्वती परमेश्वरस्यान्तरङ्गत्वादन्याभिः

शक्तिभिरूपास्या । यथा घटस्य घटत्वात्मिकाशक्तिः

घटनिकटभूता तद्वटविशेषणीभूतापि अन्याभिः शक्तिभिः

यथोपास्या तद्वत् काचिच्छक्तिरन्य बहुतरशक्तिक्रोडीकारं कुर्वती

स्वरूपमात्रनिष्ठा परमेश्वरस्य दूरवर्तिनी घटसंबन्धिनी

सत्यात्मिकाशक्तिस्तद्वटगतकठिनत्वोन्नतत्वदृढत्वाद्यनपेक्षिणी ।

अत्र पटादिसत्तासमान्यरूपेण वर्तमानत्वादखे दूरवर्तिनी ।

अत्र सदाशिवेश्वरादितत्त्वात्मिकाः शक्तयः परमेश्वरनिकटवर्तिन्यः

स्वाधः पर्वतवर्तिता शुद्धविद्यादिक्षित्यन्ततत्त्वशक्तिक्रोडीकारं

कुर्वत्यः अहमिदमिदमहमिति प्रथमानत्वात् परमेश्वर

निकटवर्तिन्यो भवन्ति । मायादिकाः शक्तयो भेदेन प्रथमानत्वात्

स्वस्वरूपमात्रनिष्ठादूरवर्तिन्यो भवन्ति । इदमिदमिति प्रथमानत्वात् ।

एवं निमेषोन्मेषशक्ती एव सदाशिवेश्वरौ विश्वान्तः

कारबहिष्कारहेतुभूते निमेषोन्मेषशक्ती

एव सदाशिवेश्वरतत्त्वे । तयोस्तत्त्वयोरधिष्ठातृदेवते अपि ।

तथा सदाशिवेश्वरनामधेये

अधिष्ठेयस्तत्त्वद्वयवर्तीमन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वराख्यः

प्रमातृवर्गोऽपि तथा नामधेयः ।

अथेश्वरसत्त्वादनन्तरं तदधिष्ठातृ देवताद्वयगतं

तयोरधिष्ठेयरूपयोः तत्त्ववर्तिनोऽधिष्ठेय रूपस्य

मन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वराख्यस्य प्रमातृवर्गस्याधिष्ठातृभूत

सदाशिवेश्वरदेवताकारणभूतमिन्द्रियभूतं विद्यातत्त्वं

घटोऽयमित्यादि प्रतीतौ चक्षुरादीन्द्रियवर्गो यथा कारणभूतः

तद्वदहमिदमिदमहमिति प्रतीता वधिष्ठातृदेवतयोरिन्द्रिय भूतं

शुद्धविद्यातत्त्वमाह - साद्विद्या शुद्धविद्या च । अहमिदमिदमहं

धियोश्च सामानाधिकरण्यं चकार । पूर्वोक्तेश्वरतत्त्वापेक्षया

ईश्वरतत्त्वमेवं रूपमिति उभयोरप्येकमधिकरणं

तस्यभावःसामानाधिकरण्यं सा

शुद्धविद्यामायाप्रमातुरहमिदंधियोऽधिकरणं प्रत्येकं

पृथक् पृथक् अधिकरणद्वयम् । तत्राहं धियः अधिकरणदेहादिः

इदं धियस्तु घटादिः तत्पृथगाधिकरणग्राहिणी प्रतीतिरशुद्धविद्या

अहं देहादिरेवेदं घटादिरिति पृथक् पृथगेव ।

अहमिदं धियोः प्रत्येकं पृथक्खे पृथक्खे स्वरूपं दर्शयति -
 चिद्रूपस्य प्रकाशस्य परमेश्वरस्यात्ममात्रे इदन्ता स्पर्शाभावेन
 चिन्मात्रेविश्रमणम् । इदन्ताभावादन्योन्मुखस्वात्मलक्षणः
 इदन्तान्दु मुखबोधरूपस्वात्मप्रकाशविश्रान्तिलक्षणो विमर्शो यः
 सोऽहमित्युच्यते । अनन्योन्मुखोविमर्शो यः स्वव्यतिरिक्त
 विश्वोन्मुखः यः स इदमित्युच्यते । स चेदं रूपो विमर्शोऽपि
 स्वभित्तिभूते अनन्योन्मुखे अहन्तारूपे स्वप्रकाशमात्रे परमार्थतः
 पुनर्विश्राम्यतीति । यथोक्तम् - इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्था ।
 इत्यादि । तत्राद्योऽहं विमर्शो शिवतत्त्वम् । द्वितीये इदं विमर्शो विद्येश्वरता ।
 तेषां मन्त्रप्रमातृणामहमिति प्रतीतिः सर्वज्ञः
 सर्वकर्तेत्यादिरूपे चिन्मयेस्वात्मनि इदमिति प्रतीतिस्तादृग्विध
 स्वात्मव्यतिरिक्ते विश्वस्मिन् वेद्यराशौ शैव नैयायिकानामप्येवमेव ।
 यद्वक्ष्यति - यथाद्वैतीनामीश्वर इति शिव
 भट्टारकानन्तभट्टारकयोरन्तराले अहमिदमिदमिदमहमिति च
 धियोरेकाधिकरणत्वाद्न्यूना । अहमिदमिदमोन्यूनाधिक्यरहित
 समधृत तुल्यन्यायने यो विमर्शः अहमिति इदमहमिति यो विमर्शः स
 क्रमेण सदाशिवनाथे ईश्वरभट्टारके च भवति । उभयत्रापि
 वर्तमानस्येदं भावस्य ध्यामलाध्यामलता कृतो विशेषः

अस्फुटत्वस्फुटत्वकृतो विशेषोऽस्ति । प्रस्तुते एते द्वे अहमिदं धियो
तयोर्माया प्रमातरि पृथगाधिकरणत्वम् ।

पृथगाधिकरणत्वमेव दर्शयति - अहमितिधीर्देहादिरूपे

ग्राहके इदमिति धीः स्वव्यतिरिक्ते घटादौ वर्तते । तन्निरासेन

पृथगाधिकरणनिरासेनैकस्मिन्नेवाधिकरणे उभयोरप्यहं धियोः

संबन्धरूपः प्रथनं सतीशुद्धविद्या माया प्रमातृगता

भिन्नाधिकरणप्रथनमयी या अशुद्धविद्या सा अन्या शुद्धविद्या

व्यतिरिक्ता । तत्र सदाशिवतत्वे अहमित्यस्य चिन्मात्ररूपमधिकरणं यत्

तत्र चिन्मात्ररूपेऽधिकरणे इदमंशमंकुरयति । तस्येदमंशस्या

स्फुटत्वात् सदाशिवता । सा कीदृशीति चेत् अहमिदमिदमहमिति

प्रतीतौ इदमित्यवमशार्त्मके स्फुटीभूतेऽधिकरणे यदाहमिति

विमर्शस्तदुपरि निषिच्यते तदेदमहमितीश्वरता इति तयोस्तत्त्वयोर्विभागः ।

सदाशिवेश्वरभट्टारकयोः कारणभूतेयं विद्या तस्माद्धेतोः

शुद्धविद्येत्यत आह - प्रमेय भूमिमुपेयुषामत एवेदं

भावोपपन्नानां भावानां मायादिक्षित्यन्तानां भावानां

बोधसारत्वात् । तथा वस्त्ववलोकनात् चित्परमार्थावलोकनात् शुद्धविद्या ।

अवलोकनं नाम प्रथनं तदेव प्रथनं वेदनं वेदनमेव

विद्या यथा वस्तुतत्त्वं परमार्थरूपम् । किञ्च वस्त्वनुसारित्वं च

विद्यया अव्यभिचारेण भावस्वरूपानुसारित्वं च
वस्त्वनुसारत्वावलोकनत्वं च तस्याः विद्यायाः शुद्धेरपि परीतता
अशुद्धविद्या वस्तुन इदं भावेनाग्रहणं चक्षुरादीन्द्रियविषयभूत प्रमेय
दशामुपगतवतामङ्गीकृत वताम् । अत एव प्रमेयदशा प्राप्तत्वात्
इदमित्येवं भूतेन स्वोचितेन परामर्शेनोपपन्नानां
परामृश्यमानानां प्रकाशात्माहन्तारूपबोध एव साररूपं
वस्तु प्रकाशस्त्वाहमिति अनन्योन्मुखः इदन्तोन्मुख
प्रकाशरहितत्वादहमित्येवं रूप इति एषां भावानामहमिति
पारमार्थिकं रूपं यत् तत्रपारमार्थिके रूपे
विश्रान्तत्वादहमिदमित्यस्य प्रथनस्य
शुद्धवेदनरूपत्वमिदमहमिति प्रथनस्य च शुद्धविद्यारूपत्वम् ।
अधिष्ठातृभूतात् सदाशिवेश्वरभट्टारकादेवता द्वयात्
सदाशिवेश्वर तत्त्वस्वरूपं प्रमेयत्वाद्विभक्तमिति एतत् पूर्वं
सदाशिवभट्टारकेश्वरभट्टारक इत्युक्तमपीदानीमागमभासया
प्रकारान्तरेण दर्शयति -

भावानामनात्मत्वेनाहन्तारूपेणभासना
भावादपरत्वमपूर्णत्वमन्यापेक्षत्वमिदमिति प्रतिभासनम् । अहं
रूपेणाच्छादनात्परतापूर्णता अनन्यापेक्षत्वमहमिति

प्रतिभासमानम् । अत्र सदाशिवेश्वरात्मनितत्त्वद्वये भावानां सा
परापर दशा । सेति आगमोक्ता अहन्तेदन्तामिश्रणात्मिका
परापरदशा । भावानां परत्वं परत्वं पूर्णत्वमन्यापेक्षाभावः अहमिति ।
अपरत्वमपूर्णत्वमन्यापेक्षत्व मिदमिति । अहमिति शिवदशा । इदमिति
मन्त्रविज्ञानाकलप्रलयाकलसकल दशा । अत्र सदाशिवेश्वर
तत्त्वद्वये क्रमेणास्फुटस्फुटरूपाणां
भावानामहमिदमिदमात्मकोभयांश स्पर्शात् परापरत्वमिति
श्लोकतात्पर्यमुक्त्वा सदाशिवेश्वरात्मनस्तत्त्वद्वयस्य तद्वर्तिनो
मन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वराख्यस्य प्रमातृवर्गस्य
तदधिष्ठातृभूतयोः सदाशिवेश्वर भट्टारकयोस्तत्कारणभूता
याश्शुद्धविद्यायाश्च स्वरूपं प्रत्येकं विभागेन प्रतिपादयति -
वेद्य भागनिष्ठा दशा तत्त्वस्वरूपा तद्वेद्यात्मक तत्त्वस्वरूपा
वभासयितृत्वं मन्त्रमहेश्वरत्वादि मन्त्रमहेश्वरादिशुद्ध
प्रमातृ संवेद्यमायादिक्षित्यन्तवस्तुसाधारणा शुद्धप्रमातृ
निष्ठा या ज्ञानदशा सा शुद्धविद्या । तस्य प्रमातृवर्गस्य
कारणभूतस्य चक्षुरादेर्यथा तत्त्वं तथा
सदाशिवेश्वरभट्टारकयो मन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वराख्य
प्रमातृवर्गस्य चकारणभूतेऽपि तत् स्वरूपत्वं तत्प्रमातृ

वर्गाधिष्ठातृत्वं सदाशिवेश्वरभट्टारकरूपता जनपदवर्तिनो
जनस्य राजा ययाधिष्ठाता तद्वत् ।
एकेषामिति । आगमिकानां मते अहमिदमिदमहमित्यत्रेदं
भागाच्छादको यो भागस्तत्प्रथा अहं प्रथा प्रधानशुद्धविद्या ।
अन्ये आगमिकामन्यन्ते - अहन्ताच्छादनीयं य इदं
भागस्तस्येदं भागस्याच्छादनं तत् प्रधाना इदं
भागप्रधाना शुद्धविद्याच्छादनीयेदन्ता प्रथा प्रधाना
शुद्धविद्या न चेत् न इदमंशः केन भास्यतां
केवलमहमंशप्रधानादिमंशो न भासत इत्यर्थः ।
तस्मादिदमंशप्रधाना शुद्धविद्या । तत्र मायोत्तीर्णे
शुद्धविद्यादि शिवान्ततत्वे माया व्या । अभावात् । मायायाः सद्भावे
शुद्धविद्यादितत्वेऽपि प्ररोहणप्रसङ्गादिदन्तावभास प्रधानया
माया मायायाः प्ररोहणप्रसङ्गात् । अत एवाच्छादनीयेदं
भागप्रधानत्वादियं शुद्धविद्याप्ररोहासहिष्णुं
स्थूलरूपतया प्ररोहासहिष्णुमिदन्तां भासयति यतस्ततः
शुद्धाभासनाच्च विद्येति अनन्या शुद्धविद्याया भासमानाया
इदन्तायाः प्ररोहासहिष्णुत्वात् शुद्धत्वं ।
तद्भासनत्वात्तात्त्राग्विधेदन्तावभासनत्वाद्विद्यात्वम् ।

शुद्धविद्याया अप्ररूढ मायाकल्पत्वदियं शुद्धविद्या
 महामायेयं किमिति चेत् मायातीर्णेऽपि पदे
 इदन्तांशभासकत्वादौरवसाराद्यागमानामुपदेष्टृभिर्महामायेति
 शुद्धविद्यैवोपदिष्टा । एतत् पूर्वमेवोक्तं प्रथमाह्निक प्रथमश्लोके
 महेश्वरस्येति पदव्याख्याने । ऊतीर्णा अपि महामाया गताः शुद्धा
 शुद्धामन्त्रतदीशतन्महेशात्मन इति ।
 सर्वकर्तुः सर्वज्ञस्यापि प्रमातृभावेषु भेदधीयां
 इदन्तापत्तिः या मायाशक्त्यैव वेद्यांशे भेदपरामर्शनात्
 मायाशक्त्यातुल्या । न केवलं मायैव चिन्मात्ररूपे वेदकांशे
 विपर्यासाभावात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिरूपेण विपर्यासा
 भावात् । न च माया एवं भूता शुद्धविद्येत्यन्ये आगमिका मन्यन्ते ।
 विद्येश्वरा अनन्तादयोमन्त्रप्रमातारः यथाभेदधियमेव
 शुद्धविद्यामन्यन्ते । तद्वत् शून्यादि रूपे
 शून्यधीप्राणदेहरूपे मायाप्रमातारि अनुल्लसिते प्रमातारि चिन्मात्र
 एव कर्तारिसति प्रकाशमानत्वेन चिदेकरूपेषु भावेषु अप्यचिद्रूप
 तया अचिद्रूपमित्यभिमानेन भेद प्रकाशलक्षणं पारमेश्वरं
 स्वातन्त्र्यं यत् सा शुद्धविद्या माया शक्त्यैव मायाशक्त्या तुल्या ।
 कथमिति चेत् । वेद्यभागे भेदप्रकाशनात् केवलं मायैव न

भवति । ग्राहकस्यात्मनश्चिन्मात्रता भागे स्थूलोऽहं
 कृशोऽहमित्यादि विपर्यासा भावात् येन प्रकारेण नन्ताद्या वर्तन्ते
 तद्वत् । ते हि विद्येश्वराः । शुद्धे आणवादिकलङ्करहिते चिन्मात्रे
 बोधमात्रे गृहीताहं भावा स्वतस्तुभिन्नं वेद्यं पश्यति । माया
 प्रमाता तु भिन्नो घटादिरिति देहादौ गृहीताहं वस्तुको भिन्नं
 वेद्यं पश्यतीति विशेषः । शैव नैयायिकानामीश्वरः सर्वज्ञः
 सर्वकर्तापि सन् स्वाभिन्नं विश्वं पश्यति तद्वत् विद्येश्वराः ।
 तस्मादखेद्वैतानामीश्वरस्येश्वत्वं विद्येश्वरमात्रे पर्यवसितम् । एवं
 शिव सदाशिवादिवत् पूर्णचैतन्या भावादुक्तप्रकारेण ग्राहके
 अंशतश्चैतन्यरूपे आत्मनि निखिलं विश्वं अहमिति प्रतीत्यभावात्
 ग्राहकमात्रे अहन्ता प्रतिभासनादंशतश्चैतन्य रूपत्वात्
 परमार्थरूपग्राह्यस्य विश्वस्य चिन्मयेनाहन्ता रूपत्वेऽपि
 विपर्यासनशक्तिरिदन्तावभासनशक्तिर्विद्येश्वराणां शुद्धविद्या । परमेश्वरस्येदं
 भावस्याप्ररूढभेदावभासनमंकुरितमात्रभेदावभासनं सदाशिवेश्वरता
 शिवशक्तितत्त्वविभागात्मनस्तत्त्वोत्तीर्णस्य भगवतः
 परमशिवस्याहमिदमिदमहमित्यत्रेदमंशस्योद्भेदेऽपि
 तस्येदमंशस्याहन्ता छादितत्वेन स्फुरणात् । तत्र
 प्ररूढभेदावभासनमेव सदाशिवेश्वरता । तत्र

भेदावभासनस्या शुद्धविद्यातत्त्वस्या स्फुटत्वे
परमशिवस्येच्छाशक्तिर्व्याप्रियते । इदं
भागस्याप्ररूढभेदावभासनस्येश्वरतत्त्वात्मनि स्फुटत्वे परमशिवस्य
स्फुटत्वे ज्ञानशक्तिर्व्याप्रियते । अहमहमेवेदमिदमेवेति
सामानाधिकरण्याभावेन स्वव्यतिरिक्ते प्ररूढे तु भेदे ग्राह्य
विपर्यासेऽपि अहन्तानादि तत्त्वेऽपि स्थांशके आत्मन्यहमिति
चिन्मात्रतायां सत्यां विद्येश्वरेषु परमशिवक्रियाशक्तिर्व्याप्रियते ।
ग्राहकस्यात्मना देहादेर्ग्राह्यस्य च घटादेरुभयोरपि
चिन्मात्रताभावा दिदन्ता प्ररूढौ तु परमशिवस्य
मायाशक्तिर्व्याप्रियते । सा मायाशक्तिः पशुप्रमातृषु व्याप्रियते ।
उक्तरूपग्राह्य ग्राहकयोरुभयोरप्युक्तरूपविपर्यास संस्कारे
निवृत्तेऽपि परमशिवात्मक स्वस्वरूपपरमार्थप्रथनं यत्तत्र वस्तु
परमार्थप्रथने सद्गुरु काटाक्षनुगृहीते अपशुप्रमातृषु योगी
ज्ञानि प्रभृतिषु परमशिवस्य शुद्धविद्याशक्तिर्व्याप्रियते ।
अप्रवर्तितपूर्वोत्तर इत्यत्रोक्तस्य तदेतद्विद्या शक्तिव्यापारत्वं पशुभावेऽपि ।
तस्येति । पूर्वोक्तस्य नित्यत्वविभुत्व स्वतन्त्रत्व रूपस्यैश्वर्यं
स्वभावस्य गुरुकटाक्षेण प्रकाशिका या सा
परमशिवस्यानुग्रहात्मिका विद्याशक्तिः । पशुभावे ग्राहकग्राह्यो

मय विषयासैकलक्षणे पाशनीयकात् स्वतन्त्रपरमार्थतः यं
विदैक्येऽपि सर्वस्य दृश्यस्य द्रष्टृदर्शनस्य च भेदे
दृश्यमन्यद्द्रष्टा चान्यः ज्ञानं चान्यत् इत्यन्याने य भेदे जाते
सत्यापि सा परमशिवस्यानुग्रहात्मिका त्वमीश्वरः ज्ञानक्रिया
या शक्तियुक्तत्वात् यो हि ज्ञानक्रिया स्वातन्त्र्ययुक्तः स ईश्वरः । यथा
सिद्धान्तपुराणप्रसिद्धाः ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तत्वात् ईश्वरस्तया
च त्वं तस्मात् ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तत्वात् ईश्वर एवेति ईश्वरत्व
पूर्णत्वं विभुत्वं नित्यत्वादिकायुक्ती शदृश्यं तद्युक्त्याश्वस्तहृदयाः
कृतिनः कृतकृत्याः पूर्णा भवन्ति सा अनुग्रहात्मिका
पारमेश्वरीशक्तिः विद्याशक्तिः व्यवहारप्रवर्तनात्मकयुक्तिबलेन
यदैश्वर्यमात्मनि नित्यत्वाद्यैश्वर्यमुक्तं तदैश्वर्यप्रकाशिका
परमेश्वरशक्तिर्यद्वशात् यदुक्तवशात् । केचिदिति -
गुरुकटाक्षानुगृहीता अपश्चिमजन्मानस्ताः नित्यत्वादि प्रतिपादिका
युक्तीरादृश्यं तद्युक्त्याश्वस्तहृदयाः कृतिनः कृत कृत्याः पूर्णा
भवन्ति । सानुग्रहात्मिका पारमेश्वरीशक्तिः विद्याशक्तिः । यथोक्तं
पूर्वमेव । एष चानुग्रहलक्षणाः अन्त्यः पञ्चमः पारमेश्वरः
कृत्यविशेषः परपुरुषार्थप्रापकः तन्निबन्धनत्वात्
परमार्थमोक्षस्येति । अयमेवेति । "विद्याशक्तिनिरूपणात्मकषडर्थ" इति

श्रीत्रिकसाराद्यागमादि दृष्टः उक्तः पक्षः सूत्रकारस्य

हृदयमावर्जयति । अस्मिन् सूत्रेऽन्य इति पक्षान्तरवादिनं प्रत्यन्यगुक्तेः ॥

शुद्धविद्यातत्त्वादनन्तरं मायातत्त्वमित्यारोहक्रमेण

तन्निरूपणं क्रियते । तन्निरूपणमेवाह - मायाख्या शक्तिः

पुनस्तस्यैश्वर्यस्वभावस्य तिरोधानकरी तस्य

नित्यत्वाद्यैश्वर्यस्वभावा विद्याशक्तिः प्रकाशयति

मायाशक्तिस्तिरोधत्ते इति मायाविद्ययोर्विशेषः । सर्वस्य प्रमातुः

परमेश्वरात्मक स्वात्माङ्गभूतेषु पृथिव्यादिकारणभूतेषु

भावेषु तत्कार्यभूतेषु घटपटादिषु चामी पृथिव्यादयो मदन्या

घटादयश्च तद्वत् अहमपि चैत्राद्यन्यो न मैत्र एवेति प्रमातृवर्गस्यान्योन्यतो

घटपटादेश्च । एवं घटादिपृथिव्यादेः परस्परं प्रमातृवर्गस्य च भेदप्रथाकरी

मायाशक्तिः सुप्तोऽहं मूर्छितोऽहमिति शून्ये सुख्यहं दुःख्यहमिति

बहु क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति प्राणे जडत्वादचिद्रूपे प्ररूढ इति

अहं देवादिरेवेति तस्मिन्नेव प्ररूढं प्रमातृत्वं अभिमानं दद्यती चिन्मयानपि

भावान् प्रमेया भेदेनेदं रूपेणाभासयन्ती सर्वथैवानात्मनि

अहमित्यात्मताभिमानेन देहादावादात्मताभिमानेन

प्रकाशमानत्वादात्मरूपत्वेऽपि घटादौ स्वरूप परमार्थरूपं

तिराधे ते आवृणुते सा मायाशक्तिः यत् तिरोधानं सृष्ट्यादि

कृत्यपञ्चकमध्ये आगमेषु भव्यते । एतत् तिरोधानं यं
हारान्तरभावित्वात् कादाचित् कं विलयरूपं व चतुर्थं कृत्यं न मन्तव्यम् ।
दीक्षितस्यापि गुरुमन्त्रादिनिन्दनप्रायं विलयरूपं कृत्यं च न भवति ।
यथोक्तम् - कश्चित् त्वीशेच्छया सम्यगनाश्वस्तोऽपि चेतसः ।
निन्दन्नेव भजेच्चर्यात् सतिरोहितं उच्यते ॥
निन्दमान महामन्त्र विद्याचार्यादिकोपजः ।
पाप्मा तं पातयेदखे घोरे यातनाधाम्नि सर्वदा ॥
एतत् तिरोधानं स्वाभाविकं स्वरूपा वरणमेव
पारमेश्वरस्यावरणरूपं प्रकाशमानस्याप्याच्छादनं
मायाकार्यं तिरोधानं विस्तारयति । ग्राहकग्राह्ययोरुभयोरपि
प्रकाशमानत्वात् चित्परमार्थत्वेऽपि अहं देवादिरेव । अयं
मद्यतिरिक्तो घटादिरेवेति संविन्मयेऽपि स्वात्मनि
स्थूलोऽहमित्यादिदेहा घहन्तारोपणं घटादौ च
प्रकाशमानत्वात् स्वात्मभूतेऽपि तत् स्वात्मभिन्नेदन्ता
रोपणमित्युभय विपर्यासात्मनि एकरसेऽविच्छिन्नप्रकाशे भेदे भाते
सत्यनात्मनि आकाशकल्पे शून्यसुषुप्ते विश्वप्रलये नते यभाव
समाधौ आकाशकल्पमानात्मरूपं शून्यमहमित्यात्मत्वेन
भासते । वा शब्देन मध्ये प्राण आक्षिप्यते ।

उच्छ्वासन निश्वासनावस्थायामहमुच्छ्वासिमि निश्वासिमीति वायुकल्पः प्रा
णः

अहमित्यात्मत्वेनेक्षते। स्थावरजङ्गमजिघत्सायां टखेप्।
कोपप्रज्वलनादौ वा तेजः समुपवृंहितः प्राणः अहमित्यात्मत्वेन
वीक्षते। अन्तरहं वेद्मि सुख्यहं दुःख्यहमिति चिन्ताद्यवस्था
सुस्वच्छोदककल्पा वेद्यप्रतिबिम्बनवती बुद्धिरहमित्यभिनिविश्यते।
कृशोऽहं स्थूलोहमित्यादि दशासु पृथिवी प्रायं
शरीराख्यमेवाहमित्यात्मत्वेनाभिनिविश्यते। वा ग्रहणेन पुनरपि
सुतधनदारादि ष्वप्यसंख्यातं अन्ताभिनिवेशस्यानत्वं सूच्यत
इति शून्यप्रायबुद्धिशरीरेषु मातृ वेनाभिगतेषु सुतधन
दारादिरेव वेद्येषु ममायं सुतः, ममामीदाराः, ममेदं धनमिति,
इति सुतधनदारादि वेद्येषु च इत्येतेषु सर्वेषु अहन्ता या ईक्षितेष्व्वात्मत्वेनेक्षि
तेषु

मायाशक्तिर्विजृम्भत इत्यनने परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्य रूपा या
मायाशक्तेरिति दुष्करवस्तु संपादना प्रतिहत
सामर्थ्यं दर्शितम्। घटादि देहाद्यचिरकालप्रकाशरूपे सुषुप्ते
विश्वस्यौदयात् चिरकालप्रकाशरूपे सुषुप्ते विश्वस्यौदयात्
चिरकालप्रकाशरूपे महासुषुप्तरूपे प्रलये वेद्यं विश्वं न तत्

शून्यभावनानिष्ठ अहमपि न इत्यभाव

समाधावनन्तरमुच्छखेवासनिश्वासावस्थायाम् अहमुच्छखेवसिमीति

निश्वासिमीति वायुकल्पः प्राणमात्रमेवाहमित्यात्मत्वे न वीक्ष्यते ।

किञ्च क्षुधातिशयेन स्थावरजंगमजिघत्सायाम् । अथवा

कोपप्रज्वलनादौ । ते वैश्वानरात्मकतेजः समुपबृंहितः

संहारोद्यतः प्राण एवात्मत्वे न वीक्ष्यते । वेद्यप्रतिबिम्बनत्वात्

स्वच्छोदकाशय कल्पा घटादिं भावराशिं मन्तरेवाहं वेद्मि अत

एवाहं सुखी अहं दुःखीति तल्लाभालाभचिन्ताद्यवस्थासु तदखे

घटपटादिवेद्य प्रतिबिम्बनत्वात् स्वच्छोदक कल्पा बुद्धिरेवाहम्

इत्यभिनिविश्यते । कृशोऽहं स्थूलोहमित्यादि दशासु शूनू यादि

बुद्धिपर्यन्त प्रमातृभित्तिभूतं शरीरमेवाहमित्यात्मतया भाति । यथोक्तम् -

शून्यधीप्राण इत्येतत् सृज्यते क्षीयते ।

स्थिर्यमस्य परं देहापेक्षया न तु वस्तुतः ॥ {श्लोक संख्या-१-३५ } }

इति तन्त्रवटधानिकायां शून्यादि सर्वं प्रकाशमानत्वात् स्वत एव

पूर्वमसत्त्वात् संविदेव तत् तदखे रूपेण भासमानत्वात्

चिन्मात्रसारमेव परमार्थतोऽहन्तारूपमेव स्वसंविदिति विश्वं

मायैव तावदचिद्रूपा या अवभासितमचिद्रूपतया वभासितमेव

इदन्तयावभासितमेव सत् शून्यादि अप्रकाशेदन्ता भावमपि

शून्यादिमायया अहमित्येवं रूपायाः संविद्रूपतया
भिनिवेशस्थानं संपादितम् । इत्येवं भूतदुष्करवस्तु संपादना
प्रतिघातरूपा परमेश्वरस्य माया शक्तिरित्ये तत् सामर्थ्यं
विजृम्भते । सूत्रगतेन वा शब्देन प्रमातृ संबन्धिनां
वेद्यरूपाणां सुतधनदारादीनामप्यसंख्या
तमहन्ताभिनिवेशविषयत्वं सूचितम् ।

शून्यादिः अचिद्रूपत्वादनात्मा यदियः सुखीयस्तृषितः यः सर्वरूपरहितः
सोऽहमितीदन्तैवान्तर्हिताहं भावासंसारिणां परिस्फुरतीतिवक्ष्यमाणनीत्या
चिद्रूपत्वा भावात् । अतएव घटादिवदिदन्तारूपेण
प्रतीयमानत्वाच्छून्यादिर्यधनात्मा
तत्तर्हि आत्मत्वेनाहन्तारूपेणाभिनिविश्यमानाश्चिद्रूप एवेति
शून्यादिर्माया प्रमाता किञ्चित् कर्तृत्वादि धर्मानपहाय
सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादि विशुद्धैश्वर्यधर्मेव स्यायत् ।

इत्याशवं याह - स्वव्यतिरेकभाजि प्रमेये अत एव इदन्तारूपे प्रमाता
अयं घटः अहमेतद्यतिरिक्तः चैत्रादेश्च व्यतिरिक्तः इति घटादि
प्रतिमां विकुर्वाणः शून्यादिः प्रमाता यः घटादिवत् स्वयमपि
मेयः सन् माताकालादि पञ्चकवेष्टितं तत्त्वस्य मेयत्वं
नामकालादि पञ्चकवेष्टितत्वम् । योऽहं कृशोऽभवं सस्थूलो वर्ते

स्थूलकरो भविष्यमिति देहादौ तत्स्वामिनि सहचारिणि प्रमेयेऽपि
तस्मिन्नेवकाले घटोऽप्यभवत् इदानीं घटो वर्तते घटो भविष्यतीति
देहादौ घटादौ च कालेन वेष्टितः किञ्चिज्ज्ञत्वरूपया विद्यया
किञ्चित्कर्तृत्वरूपया कलया। अत्र विषये रक्त इति रागणे तत्राप्यत्रैव
रक्तः नान्यत्रेति नीत्या च नित्यत्वसर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्व पूर्णत्व
व्यापकत्व विरुद्धेन वेष्टितः कः ओतः प्रोतः सर्वज्ञता
विशुद्धैश्वर्यधर्म मैवस्यात् इत्याशंका दूरतो निरस्ता ।
उक्तामाशंकामाक्षेपेणानुसरति - अनहं
रूपत्वेऽप्यहमित्याभिनिविश्यमानोऽपि शून्यादिः स्वात्मनोमेयतां
जह्याद्यदि तदानीं स्यादैश्वर्यधर्मयोगः ।
स्थूलोऽहमित्यादि मेयतां जह्याद्यदि प्रमातुमेयं नीलाद्यपि
मातुर्व्यतिरिक्ततयाहन्ततयैव भासे तवानवेति प्रक्रान्तवस्तुनिर्वाहा
भावद्योतकमव्ययम् । अयं शून्यादिः प्रमाता
अहमित्याभिनिविश्यमानोऽपि मेयतां न जहातीत्यर्थः ।
तदेव प्रतिपादयति - शून्यादिः प्रमाता शून्ये बुद्धावित्यत्र
कथितः स्वात्मनः व्यतिरिक्तत्वेनाभिमतं नीलादौ प्रमेये यावदेव
घटादिवत् स्वयमपि भेदभूत एव सन् मातामेयं हि इदमीदृगिति
परिच्छेद्यमानत्वादखे एव परिमितः । तादृशः इदमीदृगित्येवं

रूपादन्यस्मान्मेयादुपपन्नं

व्यतिरेकं उभयोरप्यन्योन्यभिन्नत्वात् । एवं प्रमाता च चत्रै प्रमातापि

मैत्रादेः प्रमातुः घटादेशोपपन्न व्यतिरेकः । अत एव घटवन्

मेयाश्चिद्रूपः प्रमेय वर्गात्प्रमातुश्चोपपन्नव्यतिरेकं न भवति

पूर्णत्वाच्छून्यादेरहं भावस्य परिच्छिन्नत्वं यत् परिमितत्वमेव

कालादिपञ्चकं प्रथमं कालवोष्टित त्वमेव दर्शयति - तथाहीति ।

कालः पूर्वापरात्मकमक्रममासूत्रयन् प्रमातरि योऽहं

कृशोऽभवं स्थूलोवर्ते स्थूलतरो भविष्यामीति इति पूवा परात्मकं

कालक्रममासूत्रयन् प्रमातरिविजृम्भमाणस्तदनुसारेण

तत्संबन्धिनि प्रमेयेऽपि प्रसरति । तत्प्रसरणक्रममेवाह - योऽहं

स्थूलोभवामीत्यादिना ।

तेन स्वात्मनि स्वविषये च विजृम्भमाणे न कालप्रसरेणायं प्रमाता

आत्मानं तद्विषयं चैवं परामृशति । योऽहं कृशोऽभवं सस्थूलोवर्ते

स्थूलतरो

भविष्यामि इति संविन्मयमात्मानं जडात्मकदहे रूपमक्रममपि क्रमवन्तमिव

परामृशन्

तद्देहचारिणि प्रमेयेऽपि घटोऽभवत् भवति भविष्यतीति भूतादिरूपं

प्रमेयं प्रकाशयति प्रमाता कालः नित्यमेवसन्तः प्रमातारमनित्यं

करोतीत्यर्थः ।

अथ विद्या व्यापारमाह - शून्यादेर्जडस्य

चैत्रमैत्रादेः प्रमातुः किञ्चिज्ज्ञत्वोन्मीनरूपा विद्या अस्य प्रमातृ

बुद्धिदर्पणसंक्रान्तं नीलसुखादि भावराशिं व्यनक्ति । इदं

नीलमिदं सुखमिति बहिरन्तः करणवेद्यं चटखेप् ।

नीलसुखादिमात्रमेव भावं व्यनक्तीति सर्वज्ञमपि प्रमातारं

किञ्चिज्ज्ञमेव करोति तदा किञ्चित् कर्तृतोपोद्वलनमयी कलाघटपटादि

कार्यमुद्भावयति इति सर्वकर्तारमपि प्रमातारं किञ्चित् कर्तारमेव

करोतीति किञ्चिज्ज्ञानामि किञ्चित् करोमीत्यत्र ज्ञानक्रियाविषयस्य

ज्ञेयस्य कार्यस्य च वस्तुनः किञ्चित् त्वे तुल्येऽपि कस्मादिदमेव

किञ्चिद्रूपं वस्तुतयोर्ज्ञानक्रिययोर्विषयभूतमिति । अत्र किञ्चिद्रूपे

ज्ञानक्रिये कार्ये चार्थे अभिष्वङ्गरूपः आसक्तिरूपदेहादि प्रमातरि

घटादि प्रमेयेष्वादरेण तद्विषयाद् रागेणातिशयाधानारोपणमय

इव तस्योत्कर्ष विशेषाधानमय इव प्रथमं देहादौ व्यावृत्य,

पश्चाद् विषये रागोव्याप्रियते । तद्रागत्वं बुद्धिधर्मभूतः रागो न भवति ।

बुद्धिगतो रागस्थूल एव , एतद् रागत्वं नियत्या वृद्धस्य

पुरुषस्य पूर्व यौवनसमये जातः बुद्धिगतो रागः प्रमदायां

न भवेत् । रागतत्वं तु सर्वदास्त्येव ।

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यात्मनि बुद्धिधर्माष्टके रागतत्वं

दृष्टं धर्ममेव करोमि अधर्ममेव करोमीति

धर्माधर्माद्यष्टकाभिष्वङ्गरूपोरागो दृष्ट एवेति रागतत्वं

पूर्णरूपं प्रमातारमपूर्णमेव करोति । अत्रैव

वस्तुनि कस्मादभिष्वङ्गः नान्यत्रेत्यसमभिष्वङ्गरूपोऽर्थो नियत्या

नियमित इति नियत्या सर्वत्रपूर्णत्वाभावादेकस्मिन्नेवार्थे नियत इति

नियति व्याप्तं प्रमातारमव्याप्तं करोति एकत्रैव संकुचितं करोति ।

एवं कालादिभिर्वेष्टितः माययापहतनित्यत्वाद्यैश्वर्यं सर्वस्वः सन्

पश्चादैश्वर्यं सर्वमपहत्य पश्चात् प्रतिवितीर्णः तत् सर्वज्ञत्वादखे

यैश्वर्यं सर्वस्वमध्यगत किञ्चिज्ज्ञत्वादिभागमात्रः ।

एवंभूतः समनन्तरवक्ष्यमाणमितः प्रमाताभाति । तदेव प्रतिपादयति -

कालं प्रतीदानीमिति । कालेनेदानींतनविद्यया इदं किञ्चिज्ज्ञानानः

कलया इदं किञ्चित् कुर्वाणः परागेणात्ररक्तः नियत्यात्रैवरक्तः

नान्यत्रेति परामृशति यः सोऽहमिति ।

अयं प्रमाता कालादिपञ्चक वेष्टितोभाति । एषां

कालादीनामन्यत्ररक्तोऽपि नियत्यान्यत् कार्यत इति एषां कालादीनां

भिन्नविषयत्वमपि भवति । अनेनास्य देहादेः स्वातन्त्र्यात्

परमेश्वरस्यैव स्वातन्त्र्यं च दर्शितम् । एते च कालादय

उक्तक्रमेणेदानीन्तनोऽहं किञ्चिज्ज्ञोहं किञ्चित् कर्ताहं
अत्ररक्तोऽहं तत्राप्यत्रैव रक्तोऽहमित्युक्तक्रमेणप्रमातृलघ्नतैव
भातीति तस्य माया प्रमातृशक्तिस्वरूपस्तद्व्यभिचारिणः
प्रमातृभिन्ना एव एते सर्वप्रमातृणामेकप्रकारा न भवति प्रति
प्रमातृभिन्ना एव एते सर्वप्रमातृणामेक प्रकारा न भवति ।
प्रतिप्रमातृभिन्ना अपि नटमल्लप्रेक्षादौ कालादयः
सर्वप्रमातृणामेकी भवेयुः । कलादीनामीश्वरेच्छा व्यतिरिक्तं
सहजजीवितं नास्तीति स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यादौ असकृदुक्तम् ।
एष प्रमाता मायान्ध इत्यत्र वक्ष्यते च -
स्वव्यतिरिक्ते मेये माता प्रमातेति पूर्वश्लोके यदुक्तं तत्रोक्ते -
तत् प्रमेयं प्रमातृ व्यतिरिक्तं प्रमेयं दर्शयति । त्रयोविंशतिप्रकारं
पृथिव्यादि शब्दान्तस्थूलसूक्ष्मात्मकं कार्यरूपं बहिरिन्द्रियात्मकं
करणरूपं प्रमेयं यत् तस्य कार्यकारणरूपस्य कार्यकारणैरविभक्तं
स्वयमेकं एषां मूलकारणं प्रधानं च यत् तत्सर्वं मेयम् ।
कार्यकारणरूपं त्रयोविंशति प्रकारं यत् सर्वकार्यस्य
कारणस्य च सुखदुःखमोहमयत्वात् तैरविभागरूपं प्रकृतितत्त्वं
यत् तत्सर्वं मेयमिति संबन्धः । मायोत्तीर्णानां योगिनां
मन्त्रप्रमातृणां तदीश्वरात्ममन्त्रेश्वराणां

मन्त्रमहेश्वराणां च मातृणां पृथिव्यादिभूतपञ्चकस्य गन्धादि
तन्मात्रापञ्चकस्योपस्थादि वागान्तस्य कर्मेन्द्रियपञ्चकस्य घ्राणादि
श्रोत्रान्तज्ञानेन्द्रियपञ्चकस्य मन आदि
बुद्ध्यन्तान्तःकरणत्रयस्यास्य सर्वस्य विषयीकारेण
वशीकरणयोगित्वात् सर्वमेव प्रमेयं मायाप्रमातृणामपि
प्रत्यक्षत्वा भावेऽपि अनुमानदिशा आगमादिशा च पृथिव्यादि
प्रमेयमेवेती यत् प्रमेयं पृथिव्यादि प्रकृत्यन्ततत्त्वं प्रमेयं
पूर्वश्लोकोक्ताः कालविद्या कालारागनियतयस्तु अपि
तत्त्वान्तर्गतत्वान्मायाप्रमातृ व्यतिरिक्तप्रमेयनिरूपणादखे
अस्मिन्नवसरे कालादयः प्रमेया अपि न प्रमेयत्वेन गणिताः वस्तुतः
अत्रत्यः मायादिक्षित्यन्त तत्त्व मध्यवर्ती प्रमाता प्रमेय एव ।
स तु माया प्रमाता प्रमेय भूतोऽपि स्वव्यतिरिक्तं प्रमेयं
प्रतिपरमेश्वरस्य मायात्मिकायाः स्वातन्त्र्यशक्त्या प्रमात्री
क्रियमाण प्रमेयत्वे सत्यप्याच्छादित प्रमेयताक इहोच्यते । अत्र
पृथिव्यादि बुद्ध्यन्ततत्त्वत्रयोविंशति मध्ये किं कार्यं किं
च कारणमित्यन्ते वा सि प्रश्नमाशङ्खेक्याह । अत्र त्रयोविंशतौ
बाह्यकरणावली अन्तः करणावली त्रयोदशविद्या
स्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः कार्यवर्गश्च दशधा माया प्रमातुः

प्रथमं करणरूपयोगप्रयोजनमिति आदौ करणानां कथनम् ।
तानि त्रयोदश । तत्र करणे ध्वरोहक्रमेणादौ पृथिव्यादि
शब्दान्ताध्यवसाय सामान्यमात्ररूपा बुद्धिः अध्यवसाय
साधनं बुद्धिरिति मुक्तनीत्या स्वयं प्रमातृविषयाध्यवसाय
साधनरूपत्वाद्याद्यस्मिन् यस्मिन् विषये प्रमातुर्योऽध्यवसायोऽस्ति
तत् तदध्यवसाय सामान्यमात्ररूपा त्रयोविंशत्तत्त्वात्मिका बुद्धिः ।
अनेन बुद्धेर्व्यापकात्मका तत्त्वता दर्शिता । अहंकारो ममेदं न
ममेदमित्यभिमानसाधनमित्युक्त नीत्याभिमानसाधनत्वात् यस्य
यस्य प्रमातुः यत्र यत्र ग्राह्ये विषये अहं ग्राहकः ममेदं
पृथिव्यादि ग्राह्यं न ममेदमिति मायीयो योऽभिमानोऽस्ति तत्
तदभिमान सामान्यमात्ररूपोऽहंकारः मनः
सङ्कल्पविकल्पसाधनमित्युक्तनीत्या पृथिव्यादिशब्दान्तं सङ्कल्पं
सर्वेषु कार्येषु एवं करोमि एवं न करोमीति सर्वकार्यकर्तृनुस्थूत
सामान्यात्मकसंकल्पकारणं मनः इत्येतत्त्रयं प्रमातुः
अन्तःकरणं पृथिव्यादि शब्दान्तं स्थूलसूक्ष्मं विषयमन्तः
करोमीत्यन्तःकरणं शब्दादि पृथिव्यन्तवस्त्वध्यवसायरूपायां
ज्ञानात्मनि बुद्धौ उपयोगोनीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्चशब्दाध्यवसायरूपे ज्ञाने उपयोगि श्रोत्रेन्द्रियं

स्पर्शाध्यवसायरूपे ज्ञाने उपयोगिस्पर्शोन्द्रियमित्यादि यत्र यत्र
 शब्दाध्यवसाय ज्ञानमस्ति तत्र तत्र श्रोत्रमुपयोगीति श्रोत्रेन्द्रियस्य
 व्यापकात्मकं तत्त्वमित्यादि क्रमेण सर्वेषामिन्द्रियाणां
 व्यापकरूपं तत्त्वमवगन्तव्यम् । यथोक्तम् -
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मनां विषयाणां क्रमेण
 ग्रहणसाधनानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वचनादान
 गमनविसर्गानन्दात्मनि कर्माण्युपयोगीनि पाटवादिघ्राणान्तान्ति ।
 कर्माण्युपयोगित्वमेव कर्मेन्द्रियाणां प्रतिपादयति - तथाहीत्यादिना ।
 त्यागं ग्रहणं । त्यागग्रहणयोर्द्वयमिति
 बहिरिन्द्रियविषयं यत् कर्म तेषु त्यागे ग्रहणे उभये च क्रमेण
 पायुः पाणिः पाद इति करणानि व्याप्रियन्ते । पादेन्द्रियस्यैकस्य
 देशत्यागः इत्युभयमप्यस्ति । एतत् त्यागग्रहणद्वयमन्तः
 प्राणप्रमातरि येनेन्द्रियेण क्रियते तद्वगिन्द्रियं
 मूलाधारात् प्रभृति जिह्वापर्यन्तप्रसारणात्मनि प्रसरमेकमेकं
 स्थानं त्यक्त्वा अन्यमन्यं स्थानं गृह्णातीति त्यागग्रहणात्मकं
 कर्मद्वयमस्ति । त्याग ग्रहणात्मकव्यापारक्षोभप्रशान्त्या
 आनन्दात्मकविश्रान्ति क्रियोपयोग्युपस्येन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियवर्गात्
 कर्मेन्द्रिय वर्गस्य विशेषः तामसाहङ्कारविशेषात्मकानि

कर्मोन्द्रियाणि सवदेहव्यापकानि व्यपकत्वाच्छिन्नाग्रहस्तः
 बाहुभ्यामाददानः हस्ते नैवादत्ते । च्छिन्नपादः जानुभ्यामेव
 गच्छति । केवलमस्फुटपूर्णदानादि व्यवहारलाभस्थानत्वात्
 पञ्चाङ्गुलीरूपमधिष्ठानमुच्यते । इत्येवं बुद्ध्याद्युपस्थान्तानि
 करणानि त्रयोदश श्रोत्रादीनिकरणानि गोत्व घटत्वादिवत्
 शिवादिसकलान्तप्रमातृ गत श्रोत्रादिष्वनुस्यूतत्वात् सामान्यरूपाणि
 तत्त्वान्येव । एषां श्रोत्रादीनां परमप्रमातारं
 प्रतिकायर्त् वेप्यसाधारणे न कायर्त् वेन व्यपदेशः एतेषामेव
 कारणत्वेन व्यपदेशः । नत्वन्यस्य कर्तृवर्गस्य कार्यवर्गस्य च
 कारणत्वम् । अत्राराहे क्रमे गन्धादिं विहाय पृथिव्यादेरूपादानं
 गन्धादिवर्गस्य पृथिव्याद्यन्तर्भूतत्वात् स्थूलानि कार्याणि
 पृथिव्यादीनि पञ्चैषां पृथिव्यादीनां सूक्ष्मं रूपं क्रमेण
 गन्धो रसो रूपस्पर्शशब्द इति । शब्दैकगणमाकाशम् ।
 शब्दैकगुणव्यापित्वादाकाशं त्वमम्बिके ।
 शब्दस्पर्शात्मकं तत्त्वं तद्गुणं व्यूहकृत् परे ॥
 वायुः प्राणादिरूपेण स्थितस्त्वत्प्रकृतिर्मतः ।
 यः शब्दस्पर्शरूपाणां संस्थानं तद्गुणस्य यत् ॥
 तेजो विकारस्त्वद्रूपं परे पाकादि कायर्कृत् ॥

यः शिवे शब्दसंस्पर्शरूपैः साकं रसात्मना ॥

तन्मात्रेणोद्भवन्त्यापस्तास्त्वत्संग्रहयोनयः ।

शब्दादिभिश्चतुर्भिर्या गन्धने च विभाव्यते ॥

तत्कार्या च भवेत् पृथ्वी पृथ्वी सा त्वं निगद्यसे ॥

इत्येकैकगुणैवेति । इह तत्त्वमात्रगणनायामनुपयोगात्

पृथिव्यस्तेजोवायुर्नभ इति विभक्तं पृथिव्यादिस्थूलं

गन्धाद्यविभागस्यानुमापकं ज्ञापकं प्रथमं

स्थूलपञ्चकं दर्शितम् । तत्र तत्त्वगणनायां पृथिव्यादयः

शब्दान्ताः मिश्री भूय घटपटादि स्वलक्षणीभूताः

वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः प्रसर्पिताः गृहीताः

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैरालोचिताः मनसा संकल्पिताः अहङ्कारेण

ममेदमित्याभिमता बुद्ध्यनिश्चिताः अशुद्धविद्यया विवेचिताः

कलादिभिश्चतुर्भिरभिरञ्जिताः पृथिव्याद्याभासः इत्येवं क्रमेण

प्रमातरिविश्राम्यतीति तात्पर्यम् । सर्वाणि तत्त्वानि प्रमातरि

विश्राम्यन्तीत्यर्थः । एतच्च तत् प्रधानेषु तत्त्वगणना प्रधानेषु

तत्तत्तत्त्व तत्तत्प्रमातृनिरूपणप्रधानेषु श्रीतन्त्रालोकत्रिकसारादिषु

निर्णीतमिति इह तत्त्वमात्रगणनायामनुपयोगं न विस्तारितम् ॥

इति श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्यायां त्रयोदशमाह्निकम् ॥

॥अथ चतुर्दशमाहिकम् ॥

आगमाधिकारे प्रथमाहिकेन शिवादिक्षित्यन्ततत्त्वात्मक
प्रमेयनिरूपणं कृतम् । अनेन द्वितीयेनाहिकेन मायादिक्षित्यन्त
प्रमात्रादिशिवादि प्रमातृसप्तकनिरूपणं तत्प्रमातृतान्योन्य
तारतम्यप्रतिपादनात्मकमाणवादि मलत्रयनिरूपणं तन्मेय
त्रयनिरूपणं तन्मलत्रयोद्भवतिरोभावभेदात् संसारिणां
बन्धमोक्षनिरूपणं प्राणापान व्यानोदान समानात्मक
जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ततुर्य तुर्यातीतावस्था पञ्चकनिरूपणं च क्रियते ।
अखण्डत इति । सर्वज्ञ सर्वकर्तृ सततोदित सर्वव्यापकत्वात्मक
चिदानन्दघनस्वभाव खण्डनेऽपि सकल प्रलयाकल विज्ञानाकल
मन्त्रमन्त्रेश्वरमन्त्रमहेश्वरात्मिकां विचित्रामन्योन्यं भिन्नां
मातृक लपनां सुहृन्मण्डलचक्रे स्वस्मिन्नविनाशिनि सहजे हृन्मण्डले
सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहात्मक कृत्यपञ्चकपरिवर्तनकारित्वाच्च
चक्रपे श्रीपराशक्त्यात्मनिहृदये यः प्रथयेत् परमार्थतः
स्वात्माभिन्नमपि दर्पणविंबगत नगरग्रामादिवदन्योन्यतः
स्वात्मनश्च भिन्नं प्रकाशयेत् तं शिवं स्तुमः ॥
एवं शिवादिक्षित्यन्त तत्त्वराशौ निर्णीति सति तत्तत्त्वान्तभावि
नोक्तमपि । प्रमातृतत्वं वितत्य प्रधानतया पृथगेव

निर्णेतुं केवलं प्रमातृतत्त्वमेव वितत्य तत् प्रमातृत्व स्वरूपं
विस्तरेण प्रदर्श्य तत्रतै न्मातृतेत्यादिभिः व्यानो विश्वात्मकः
पर इत्यन्तैर्विशत्या श्लोकैराह्निकं प्रस्तूयते । अस्मिन् प्रत्यभिज्ञा
शास्त्रप्रमातुरधिकारिणः सद्गुरुकटाक्षपवित्रि तस्य स्वरूप
प्रत्यभिज्ञानमुपदिश्यते । तथा हीत्यनेन प्रमातृतत्त्वहेयोपादेयता
विभागनिरूपणद्वारेण तदुभयं प्रमातृतत्त्वं मत्स्वरूपं
तस्मादहमीश्वर एवेतीश्वरात्मक स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमस्मिन्
शास्त्र उपदिश्यते । स उपदेश्यः प्रमाता हेयमुपादेयश्च
शास्त्रोपदेशद्वारेण हेयमुपादेयत्वं प्रमातृतत्त्वं स्वं
स्वभावं विद्वान् उभयस्यापि स्वरूपतया वेदनं
परमोपादेयरूपं शिवस्य भावं स्वात्मानमभेदेनाविशन्
जीवन्नेवमुक्तो भवतीति शिवलक्षणाभिज्ञानभूतं
ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तत्वात् शिवस्वभावं स्वात्मानं यः
पुराणागमादि प्रसिद्ध ईश्वरः स एवाहमित्यभेदेनाविशन्
जीवन्नेवमुक्तो भवतीति श्लोकेन मायाप्रमातृवर्गस्य संहारसृष्टि
स्थित्यवस्था त्रयाधिकारि ब्रह्मविष्णुरुद्रस्वरूपनिरूपणं ततोऽपि
द्वयेन हेयोपादेय प्रमातृतत्त्वं मायान्तर्वर्ती प्रमातृतत्त्वोहेयः
मायोत्तीर्णप्रमातृतत्त्ववर्ती प्रमातृवर्ग उपादेय इति बद्धवन्धरूप

प्रमातृवगोर्हियः गुरुकटाक्षान्मुक्त उपादेयः । हेयोपादेयत्वोपयोगि
आणवादिमलस्वरूपनिरूपणं मलकृतं च प्रमातृभेदं द्वयेन
परमेश्वरात्मक स्वरूपसमावेशस्वरूपश्लोकपञ्चकेन
सुषुप्तस्वप्न जाग्रत्तुरीय तुरीयातीतात्मिकावस्था त्रयेण
तासामवस्थानं हेयोपादेय निरूपणं जाग्रदादि त्रयं
तुर्यतुर्यतीतात्मकं द्वयमुपादेयमिति निरूपयत्याचार्यः तत्रेति ।
एवमागमसिद्धे युक्त्यनुगते च तत्त्वस्वरूपे निरूपिते सति
एतन्मातृतेति कालादिकपञ्चकवेष्टितोपसंहृत प्रमेय जात
मातृतामात्रस्य स्थितौ संहारदशायां रुद्रः
तद्दशासंपादनेनोपसंहृत प्रमेयदशा संपादनेन
स्वोपासकलोकस्य तद्दशादानने तद्दशाद्ध्यानानावेशसम्पन्नस्य
स्वोपासकलोकस्य । स्वामिमुख्यसंपादनेन च भजमानो
भगवान् रुद्रोऽधिदैवतम् इदमिति भिन्नप्रमेय प्रसारात्मनि
सृष्ट्यवस्थायां ब्रह्मादिदैवतत्वेन स्थितः प्रसृते भिन्नप्रमेये तत्
सन्तानप्रवहणलक्षणप्रसारात्मनि स्थित्यवस्थायां
विष्णुरधिदैवतत्वेन स्थितः । तत्र भगवतो रुद्रस्याहमिति
प्रमातृदशायुक्तत्वात्
प्राणापानदिन निशासूर्येर्नद्धादिद्वन्द्वविनिर्मुक्तत्वात्

ब्रह्माविष्ण्वोस्तृतीयनयनोन्मीलनत्वं नास्ति ।

एवमन्तर्बाह्वृत्तिरित्यादिना स्थूलसूक्ष्मत्वभेदत

इत्यन्तेनागमकाण्ड प्रथमाह्निकने शिवादिक्षित्यन्ते तत्त्ववर्गे

निरूपिते सति कालादिवेष्टितं मायाप्रमातृत्वं यत् तत् प्रमातृ

रूपमेव संहाराख्यायां यस्यां प्रमेयदशायामुपसंहृते

दन्तारूपप्रमेयजातम् । अत एव प्रमातृता मात्रत्वेन स्थितं भवति ।

तथा स्वां दशायाम् तस्य प्रमातुरधिष्ठातृ देवतात्वं तस्य प्रमातृदशा संपादनेन

स्वोपासकलोकस्योपसंहृतप्रमेयजातमातृता मात्रात्मकसंहारदशादाने च ।

किञ्च तत् संसारदशाध्यानसमापन्नस्याभिमुख्य

संपादनेन चाधिष्ठातृदेवतात्वं भजमान ईश्वर एव रुद्रो

भगवान् परमेश्वर एव भगवान् रुद्रो भूत्वा स्थितः यो रुद्रः

माया पदेऽपि प्राणापानमय धर्माधर्म सूर्येन्दुदिननिशादि

द्वन्द्वविनिर्मुक्ताहं तात्मक ब्रह्मनाडीमयो दानात्मक

वह्निमयमध्ये ज्योतीरूपः प्रमातृस्वरूपस्पर्शादुन्मीलित

तृतीयनत्रे । मध्यमज्योतिर्ब्रह्मनाडी तस्य माया प्रमातृः स्वात्मनो

भिन्नस्येदन्तारूपस्य प्रमेयस्य प्रसरे सृष्ट्यादि दशायाम्

अधिष्ठातृ देवता त्वं भजन तस्य प्रमातुरा संहारं

प्रसृतभिन्नप्रमेय संतानप्रवहणलक्षणो प्रसरे स्थित्यवस्थायाम्

अधिष्ठातृ देवता त्वं भजन्विष्णुस्तयोर्ब्रह्माविष्णवोरपि स्वोरपि
 स्वोपासकलोकस्य तद्दशासृष्टिस्थिति दशादानं तत् सृष्टिदशा
 ध्यानावेशसमानस्य स्वोपासकलोकस्य स्वाभिमुख्य
 संपादनञ्चास्ति । अत एवेदन्ता रूपप्रमेयसृष्टिस्थितिरूपस्य मेय
 संपादने प्राधान्यात् अत एवाहमिति प्रमातृ दशा वेश शून्यत्वात्
 तयोर्न तत् त्वीयनयनान् मीलनं प्रसर इति प्रमात्पत्ति स्थित्योः पर्यायः ।
 पूर्वसूत्रेण यत् प्रमातृस्वरूपमुक्तं तस्य
 प्रमातृस्वरूपस्य मायां धत्वे सति संसारी प्रमाता पतिरिति कथ्यते ।
 तस्यैश्वर्यस्य भावस्येत्युक्तनीत्या विद्याभिज्ञापितैश्वर्ये प्रमातरि
 सति मुक्त इति व्यपदेशः । विश्वस्य स्वाङ्गत्वाभिमानने
 अहमेवाहमिदमिति सदाशिवेश्वरदशायां सम्पन्नायां तस्य
 मायाप्रमातुः पतिरित्यागमसिद्धा संज्ञा । तिराधानकरी
 मायाभिधा पुनः इत्युक्तनीत्या मायाशक्त्या विश्वस्य स्वात्मनो
 भेदेनाभिमनने क्लेशकर्मादि कलुषः पशुरित्यागमिका संज्ञा इति
 संसारीति मुक्तय इति पतिरिति पशुरिति चागमिकासंज्ञा भेदश्च
 निरूपयति - एष इति । कालादिवेष्टितः मायान्धः अत एव
 कर्मबन्धनः कर्माणि बन्धकत्वेनाभिमन्यमानः । एष इति
 कालादिवेष्टितः शून्यादि प्रमाता संसारीत्युच्यते । प्रोक्तरूप

विद्याभिज्ञापितनित्यत्वाद्यैश्वर्यः अत एव चिद्धनः चिदेकरूपः
मुक्त इत्युच्यते । एव मुक्तं भावेषु स्वाङ्गरूपेषु प्रमाता क्षित्यादि
भावेषु स्वाङ्गत्वेन प्रमननं कुर्वन् पतिरिति कथ्यते । मायावशात्
स्वात्मनो भेदिषु तेषु भावेषु पाशरूपैस्तैस्तैर्भावैः पाशितत्वात् ।
अत एव क्लेशकर्मादि कलुष इति कथ्यते आगमेषु परमेश्वरेणेति शेषः ।
तिराधे नकारिण्या मयया अन्धोविमोहितः तिरस्कृत स्वात्मेश्वरभावः
अत एव मोहितः कालादिवेष्टितः शून्यादिः प्रमाता संसरति
योनेर्योन्यन्तरं भजतीति संसारी देहस्यापि संसरणमस्तीत्याह -
देहोऽपीत्यादिना ।

न केवल वनवार्धकेषु तद्वाह्यादि स्वरूपसादृश्यमनुवर्त्यन्
बाल्यादिषु संसरती वा देही । यथोक्तम् -
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुह्यति ॥

देहस्यैकस्मिन्नेव जन्मनि बाल्ययौवनादिषु संसरणम् । अन्योन्य
रूपग्रहणात् । बुद्धिप्राणादेस्तु जन्तान्तरेऽपि संसरणम् । यथोक्तम् -
मनो हि जात्यन्तरसङ्गतिज्ञमिति । अपि शब्देन तत्तत्क्षणिक -
दुःखमोहाविष्टत्वात् एकस्मिन्नपि जन्मनि संसरणमस्ति । तस्यैश्वर्यं
स्वभावस्येत्युक्तनीत्या महेश्वरात्मकस्वस्वरूपप्रकाशनकारिण्या

विद्यया यस्य प्रमातुरैश्वर्यं प्रत्याभिज्ञापदं प्रापितं पूर्णत्वाद्यैश्वर्यं यस्य पू
र्णत्वाद्यैश्वर्यस्य

प्रत्यभिज्ञापनप्राणनात् शरीराद्यापि शरीरप्राणबुद्धिशून्यानि
तद्यतिरिक्तं घटपटादि विश्वमपि संवेदनमेव ।

एकसंविन्मयमेवाभिमन्यमानः अत एव चिदैकघना

पूर्णहन्तात्मकबोधैकघना अत एवान्ये दन्तात्मका

चिद्रूपव्यामिश्रणा शून्या चिदेव यस्य स्वरूपं संभेदे स्थितेऽपि

देहपातानन्तरं जन्मबन्धविरहात् मुक्त इति व्यपदेशयोग्यः देहे

पतिते तु यथा स्थित शिवैकरूपः इति कः प्रमाता संसरणहेतु भूतादखे

देहादेस्तस्य प्रमातुश्च शिवैक घनत्वात् कः कुतो मुक्तः । यथोक्तम् -

नमः संसाररूपायेति । गुरुकटाक्षपातात् पूर्वपश्ववस्था रूपया

गत्या मुक्त चत्रै मैत्रादि प्रमात्रन्तरापेक्षया च मुक्तः शिव

इति व्यपदेशं योऽयं मुक्तः सः क्षित्यादि भावान् सशरीरत्वे

नाभिमन्यमानः क्षितिरहमहं पाथो वैश्वानरोऽहमहं

मरुद्वियदहमिति नीत्या क्षित्यादि भावान् स्वशरीरत्वे

नाभिमन्दमानः प्रमिमीते प्रमननं करोति मननमवगमनं

करोति । अत एव क्षित्यादिभावानां स्वामी ईश ईश्वरः

पतिशब्दस्यैकोऽर्थः । आत्मानमत एवायमित्युक्तनीत्या

तेषामप्रकाशरूपस्यात्म परमार्थसमर्पणाच्च पालक इति
भावानां पतिरुपदिष्टः शास्त्रे तत्तद्रूपतया स्वयमेव
प्रकाशनात् पालकोरक्षकः पतिरित्युपदिष्टः शास्त्रे परमेश्वरेण
मायातो भेदिषु मातासन् मायाशक्त्या स्वात्मनश्चान्योन्यः
कृतभेदान् । अत एव स्वात्मनो व्यतिरिक्तान् यदाभिमीते मायाशक्ति
कृतभेदैस्तैरेव मेयैः पाशित इति पशुरुक्तः । ममेदं कलत्रं
ममेदं क्षेत्रं ममायं पुत्र इत्यादि बद्धत्वात् पाशित इति
पशुरुक्तः म रणेति शेषः । तथाहीत्यनेन तेषां
मेयानां पाशत्वमेवदर्शयति । आद्यस्य
प्रमातुर्वेद्यराशिवशादेव । विद्या स्वस्वरूपा प्रत्यभिज्ञाम् । अस्मिता
तेस्वहङ्कारः । रागस्तेष्वभिष्वङ्गः द्वेषस्ताद्विपरीतः । अभिनिवेश
आवेश इति क्लेशाः संभवन्ति । अस्य प्रमातुर्वेद्यराशि वशात्
स्वर्गनरकफलरूपाणि कर्माणि भवन्ति । आदिशब्देनाशारूपा
हृदयस्था वासना तेषां हृदयस्थितः संस्कारः क्लेशानां
फलात्मक भोगरूपो विपाकः इत्यविद्यास्मितादिरूपेण
कालुष्यमनन्तप्रकारं कालुष्यं मायाशक्त्याविलत्वं यतः
कालुष्यात् पाशितत्वेन पशुरुक्तः । यदेतदुक्तं पशुरूपं तत् पशुरूपमेवाण व
मायीय कर्मात्मकं मलमित्यागमेषु परमेश्वरेणोक्तमित्याह -

चित्स्वरूपत्वे सत्यपि पूर्णाहन्तात्मक स्वातंत्र्यहानिः देहाहं
भावात्मक स्वातन्त्र्येत्यापि बाधे शून्यता इत्याणवं मलं द्विधा ।
तत्रहेतुः ज्ञातृकर्तृन्तात्मकचित्तत्व स्वरूप हानितो हेतोः । तत्र बोधस्य
स्वातंत्र्य हानिर्विज्ञानाकालेषु सकलप्रलयाकलेषु
स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधतेति विभागः । अत्रैवं द्विप्रकारे आणवमायीये
स्थिते सति भिन्न वेद्यप्रथा अन्योन्य भिन्नानां स्वात्मनो भिन्नानां
वेद्यानां प्रथैव मायाख्यं मलम् । एतन् मायामलं स्थूलत्व
सूक्ष्मत्व तारतम्येन सकलप्रलयाकल विज्ञानाकल
मन्त्रमातृष्वनुस्यूतं जन्मभोगदं कर्म जात्यायुर्भोगदं
कर्मेत्युक्तनीत्या प्रमातुः पुनः पुनर्जननं भोगश्च ददाति ।
पुण्या पुण्यकर्तारि प्रमातरिबोधरहिते सति कर्ममलम् । एतत् त्रयं
मायाशक्त्यैव भवति । अस्य मलत्रयस्य मायाशक्तिरेव निमित्तं
कर्ममलं सकलप्रमातृषु तेषां कर्ममलेप्यक्षाळणनीत्या प्रलयात्
पुनरुत्थानरूपः
संस्काररूपेणास्ति कर्ममलं परमशिवं प्रतिमन्त्रमहेश्वरमंत्रेश्वर
मन्त्रविज्ञानाकल प्रलयाकल सकलाख्ये प्रमातृसप्तके
आणवमलतारतम्ये न क्रमेण सूक्ष्मस्थूलात्मना तारतम्ये नास्ति ।
चित्तत्वस्य पूर्णा हन्तात्मनः प्रबोधरूपं ज्ञातृकर्तृता

रूपं सर्वज्ञोऽहं सर्वकर्ताहमित्येवं भूतस्य स्वरूपस्य स्थितत्वेऽपि ति -
मायया परित्याग आणवं मलं येन मलेनासौ प्रमाता संकुचितो जातः
परिमितो जातः । अत्राणोः पूर्णाहन्तात्मनः स्वरूपस्य निमीलनं संकोचं
तत् स्वरूप

निमीलनं चिदात्मनि केवलं बोधरूपे स्थिते सति कर्तृत्व रूपस्य
स्वातन्त्र्यात्मनः स्वरूपस्यान्तरस्य निमीलनं कर्तृ लक्षणो स्वरूपे
स्थिते सति पूर्णाहन्तात्मकं बोधलक्षणस्य स्वरूपान्तरस्य
निमीलनं वेत्युभयप्रकारं स्वरूपापरिहारं रूपम् आणवं
मलं द्विप्रकारमध्ये एकमेवात्रैवेति आणवे मले सति बाधे हानितः
स्वातन्त्र्य हानितश्च द्विप्रकारे स्वरूपसंकोचे सति स्वात्मनो भिन्नस्य
वेद्यस्य प्रथनं यद्विन्नवेद्य प्रथा वशाद्धर्माधर्मरूपं
कर्ममलं यतः कर्ममलाज्जन्म च भोगश्च भवति । स च भोग एता
वन्तं कालमेवमिति नियता वधिक इति जात्यायुर्भोगदं कर्मेत्युक्तं भवति ।
एषामाणवादिमलानां पृथक् पृथक् स्वाश्रयस्यात्मभूतः प्रमातृरूपं स्फ
टीकर्तुं

स्वातन्त्र्याहानिर्बोधस्येत्याणवमला प्रथमभामस्य प्रथमं
स्थानावशेषमाह - शुद्धचिदात्मकत्वेऽपि येषां
विज्ञानकेवलानां प्रमातृणामुत्तमकर्तृ । नास्ति ते परमेश्वरेण

स्वात्मनः परमेश्वरादन्योन्यं च भिन्ना निर्मिताः
स्वात्मनोऽन्याने यं च विन्नत्वेन निर्माणहेतुरुत्तमकर्तृ त्यागः । तस्मात् ।
तस्मादखे येषां प्रमातृणां बोधैकमात्रमेव परमार्थः
विश्वस्याहमिति स्वात्म विश्रान्तिरूपानन्दलक्षणं स्वातन्त्र्यं नास्ति ।
प्रपञ्चे सत्यपिनेदमिति परमेश्वरस्वातन्त्र्य कल्पितादतदभिमानादखे
विश्वकर्ताहमिति परं स्वातन्त्र्यं नास्ति । ते परमेश्वरेण सर्वज्ञं
सर्वकर्तृरूपा पूर्णाहन्तात्मनः स्वात्मनः सकाशात् व्यतिरिक्ती
कृताः भिन्नी कृताः । एतेषामेतद् व्यतिरिक्तनिर्माण हेतुः
शिवादिक्षित्यन्त विश्वकर्तृतात्मकोत्तम स्वातन्त्र्या भावात्
परमेश्वरस्य बोधरूपत्वं पूर्णाहन्तात्मकोत्तम स्वातन्त्र्य
वियुक्तस्य- इत्यस्य श्लोकस्याभिप्राय शेषः । कर्तृतात्ययाद्धेतोः
परमेश्वरात् ते भिन्ना भवन्तु विज्ञानाकालानां कथमन्योन्यं
भेदः केवलं बाधरूपस्य व्यापित्व धर्मकृत देशा भेदस्य
नित्यत्व धर्मकृत स्य काला भेदस्य चान्योन्यं समानत्वात् ।
एवमन्योन्य भेदाभावे निर्मितास्त इति कथं
बहुवचनमित्याशङ्कां व्यपोहति - बोधनित्यत्वस्य
व्यापित्वानामेकत्वेऽपि लक्षणं त्वन्योन्य भिन्नौ
तद्विज्ञानाकालवर्गात्मना परमेश्वरेच्छा

विशेषेणान्योन्यभिन्नता ते च शास्त्रे परमेश्वरेण विज्ञानकेवला

उक्ता कर्तृताशून्यं केवलं विज्ञानमेवरूपं येषां ते।

तत्त्ववर्गे शिवादिक्षित्यन्ततत्त्वात्मना शिवादि सकलान्तप्रमात्रात्मना

च भवितुमिच्छुस्तत्तद्रूपेण भवति प्रकाशते। नत्वन्यः कश्चित्

परमेश्वर व्यतिरिक्तः प्रमातृवर्गो वा कश्चिन्नास्तीति। इह यद्यत्

किञ्चन स्फुरति तत् तद् वक्ष्यमाणेश्वरस्वात्मप्रथामात्रमित्यादि

वाक्यव्याख्यानारम्भे आत्मानमत एवायमित्यादौ चासकृदुक्तम्।

या चिदुल्लसति विश्वसत्तया सा शिवोऽहमिति विश्वसत्तया।

आकलस्य सकृदेवमुच्यते देशिकैरसकृदेवमुच्यते ॥ ततश्च सकृदुक्तत्वात्

अहं

देशकालासंकुचितत्वाद् व्यापकनित्यबोधस्वभावोऽपि भेदेनान्योन्य

भिन्नविज्ञाना

कलानात्मना निर्भासे भातुमीशे इत्येवं भूतेश्वरेच्छा विशेषेण

तेषां शरीरादि शून्यान्त जडप्रमातृ पदोत्तीर्णानां बाधेत्यादि

धर्मजातस्यैक्येऽपि

तेषामन्योन्यं भेदः। ते च शास्त्रे विज्ञानकेवला उक्ताः।

तत्र विज्ञानकेवलः मल्लैकयुक्त इत्यादि ग्रन्थे

उक्तः। विज्ञानकेवलशब्दस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः।

स्वातन्त्र्यहानिबोधस्ये त्याणवमलादि भागस्य ।

विज्ञाना कलता मुक्त्वा स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।

इत्यमुमंशं विषयप्रदर्शनेन स्पष्टयति - विज्ञाने ना

कलाः कलातत्त्वोपलक्षित करणकार्यरहिताः सकलप्रमातृवत् । तस्मान्

महासौषुप्तरीपात् । प्रलत उत्थाने करणकार्यसहिता भवन्ति ।

मायातत्त्वान्तर्वर्तित्वात् तेषां पुनरुत्थान

लक्षणकारणकार्यबीजभूतः संस्कारात्मकर्ममलोऽप्यस्ति

धियो मलं विकल्पितः संस्कारात्मक भिन्नवेद्यविषये केषां चित्

प्राणसुषुप्ते भेदप्रथामयोमयीयोमलोऽस्ति । अपवेद्यविषये

शून्यसुषुप्ते नास्तीति मायीय मलोव्यवस्थित विषयः । यद्वक्ष्यति -

सवेद्यमपवेद्यञ्च मायामलयुतायुतम् ॥ इति ।

तेषामाणव वस्तु उक्तक्रमेण स्वत एवास्ति । एतदपि शब्देन सूचितम् ।

जडत्वादबोधरूपे शून्ये एव यदि वा अबोधरूपे

प्राणबोधरूपे बुद्धौ वा येषां शून्यादावहमिति चमत्कार

योगात् कर्तृत्वं ते प्रलये ना कलाः कृताः कलातत्त्वोपलक्षित

करणकार्यरहिता इत्यर्थः । पूर्णा हन्तात्मकबाधे रहिता ।

तस्मिच्छून्यादौ अहं शून्य इति कर्तारश्च महासुषुप्त्या व्यवहिते

तथावस्थिताः प्रलयादनन्तरं कार्यकारणसंबन्धा एव भवन्ति

यतस्ततः प्रलयावधिहिते तथा भूतास्तेषां केवलमुक्तरूप आणव
एवमलः वासना संस्काररूपः भविष्यत्कार्यकारण
वासनासंस्काररूपत्वात् कार्यकारणोदय हते, धर्मा धर्मात् मा
अहं पुण्यभाक् अहमपुण्यभागिति धर्मा धर्मात्मा
कर्ममलोऽप्यस्ति । यद्येवमिति । कर्ममलोऽप्यस्ति यदि तत् कर्महेतु
भूता मायामलात्मिका भिन्नवेद्यप्रथाप्येषां स्यात् ।
सत्यमित्यनेन भागेनानु वदति संवेद्ये प्राणिसुषुप्तपदे
संस्कारात्मकवेद्यसहिते प्राणसुषुप्तेऽस्ति अपवेद्ये
गाढसुषुप्ते न भवति । भिन्नवेद्य प्रथान्तेन स वेद्यापवेद्य
सौषुप्तपदयोर्भिन्नवेद्यप्रथायाः सत्त्वा सत्त्वात् व्यवस्थित विषयत्वेन
मायीयोमल एषां विकल्पितः ।
तथाहीत्यनेन मायामलस्य सद्भावासद्भावौ प्रकटीकरोति ।
शून्यस्यादि अपवेद्यभागे विश्रान्तागाढनिद्रया जडी कृताः
अपवेद्ये सुषुप्तिपदभाजः केचित् प्रलयाकलाः ।
अन्ये तु प्रलया कलाः बुद्धिप्राणयोः स्थिताः
सुखदुःखशेषरहित सामान्यात्मका भिन्नसंवेद्य योगिनः
संवेद्य सौषुप्तपदलीनाः स्थूलस्य देहात्मनः
कार्यस्येन्द्रियात्मनः करणस्य योगरूपत्वं सर्वेषां तुल्यम् ।

स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्येत्याणवमलस्य प्रथमांशो
विज्ञानाकलनिष्ठः स्वातन्त्र्याप्यबोधतेत्ययं चरमांशः
प्रलयाकलनिष्ठः । आणवमलप्रसंगात् प्रलयाकलस्यापि
कर्ममलविषयत्वं दर्शितम् । मायामलस्य च प्रलयाकलेषु
पाक्षिकत्वमुक्तम् । एवं विज्ञानाकलस्याणव मायामलौस्तः ।
प्रलयाकलस्योक्तक्रमेणमलत्रयमस्तीति भेदमुक्तवेदानीं पुनराणव
कर्ममलद्वया भावेऽपि विद्येश्वरेषु मन्त्रप्रमातृषु
मायास्त्वस्य मलस्य शुद्धो विषयोऽस्तीति दर्शयति - बोधानां
सर्वज्ञानामपि बोधकर्तृत्वजुषामहं पुण्यकर्मा अहं
पापकर्मेति कर्ममलक्षितौ सति भिन्नवेद्य युजां तेषां
मायामलमस्तिते विद्येश्वराः । ये प्रमातारश्चिन्मात्रमेवात्मत्वेन पश्यन्तः
मायाप्रमातृवज्जडरूपं देहाद्यात्मतया पश्यन्ति तस्मिन्नेव चिन्मात्रे अहमिति
चमत्कारोल्लासात्कर्तारः अत एव सर्वज्ञाः सर्वकर्तारः
चिन्मात्रस्यैवात्मतया दर्शनं । तत्रैव कर्तृत्वात् सर्वज्ञाः
सर्वकर्तारश्च ते विद्येश्वराः । एवं भूतत्वेऽपि तेषां विशेषं दर्शयति -
किं त्वित्यनेन भुवनभावादिकं विश्वं वेदनविषयत्वात्
ज्ञानविषयत्वं वेद्यतया क्रिया विषयत्वात् कार्यतया च भाति ।
मायाभूमौ स्रष्टृरूपाणां कुविन्दकुम्भकारादीनां तत्

सृष्टं वेद्यं कार्यं च विश्वं घटपटादि यथा स्वस्मात्
स्वात्मनो भिन्नं भाति । तच्चेद्विद्येश्वराणां विभिन्नमेव सद्भातीति
तद्भिन्नवेद्यप्रथारूपमायाख्य मलयोगोऽस्ति ।

मलत्रयस्यापि यो गपद्येन सहैव यो विषयस्तं दर्शयितुमाह -

भविनां संसारिणां देवादीनां स्थावरान्तानां

विद्याधर देवयक्षराक्षसगंधर्वाकिन्नरापिशाचगुह्यकाण्डज-

स्वेदज्जरायुजौद्धिज्जसरीसृपस्यावरान्तानां चतुर्दशधा शास्त्रे

परिगणितानां त्रिविधं मलमस्ति । तेषु सत्स्वपि कर्ममलं तेषां

देवादीनां मुख्यतया संसरणे संसारे कारणम् । आणव

मायामलौ तु कर्मणे विना संसरणे कारणं न भवतः ।

इह प्रमातृवर्गे विद्येश्वरविज्ञानाकलवर्गयोर्मथान्ता

ध्वतिक्रमेणान्नन्नभवोऽस्ति ।

मन्त्रेश्वरमन्तमहेश्वरवर्गयोस्तदधिष्ठात्रोरीश्वरभट्टारक

सदाशिव भट्टारकयोर्दूरतो नास्ति प्रलयाकलास्तु विश्वसंहारात्

पुनस्तदखे विश्वोदयान्तमविद्यमानभावा मायातत्त्वान्तवर्तिनो ये

देवाः स्थावरान्तास्तेषां त्रयोऽपिमलो युगपदेव सन्ति ते सर्वे

संसारिण इत्युक्तम् । तत्र मलत्रयमध्ये कतमोमलस्संसरणमेषां

सम्पादयतीत्याशंक्य कर्ममलस्यैव संसरणसंपादनमाह -

तत्रापि तेष्वापि सत्स्वित्यर्थः । तेषु सत् स्वपि कर्ममलं
प्रधानत्वेनागत्य संसरणे कारणम् । यथोक्तम् -
कर्ममलतश्शरीराणि विषयाः संभवन्ति । तेषां तनुः
करणविषयसंबंध एव तदानीम् । इदानीञ्च वर्तमानः
पश्चात्पश्चाद्भविष्यश्चेत्यनवरत प्रबन्धेन वर्तमानः
संसरणमुच्यते । आणव मायामलौ तु संसारे कारणमेव ।
आणवमायीयौ कर्मेण विनाविज्ञानकेवलेषु कर्ममलरहितत्वाद्
देहादि विचित्रभावा भिनिवर्तनशक्तिशून्यौ इति मुख्यं कर्ममेव
मलं मुख्यं संसारकारणमिति तत्र तत्र शास्त्रे भण्यते । अत एवं
भण्यमानत्वात् कमर्न शो वृत्ते संसारसोपानपदबंधा
भावोदत्त इत्याशयने सांख्यपुराणभारतादि शास्त्रेषु
कर्मबन्धाभिमानपरिहाणिरेव भण्यते ।
एकैकै रूपैस्त्रिभिर्देहैस्त्रिरूपैर्द्विभेदैः एकरूपत्रिभेदेनेति शिवादि
सकलान्ताः सप्तप्रमातार उत्तिष्ठन्ति । क्रमेण तारतम्य पदवीं
प्राप्तैस्त्रिभिराणवरूपैः कैर्भेदैः शिवमन्त्रमहेश्वर
मन्त्रेश्वरा उत्तिष्ठन्ति । आणवमायीयरूपेण
भेदद्वयेनाणवकार्मरूपेणैकेन भेदेन
मन्त्रेश्वरविज्ञानाकलप्रलयाकला यथा क्रममुत्तिष्ठन्ति ।

तत्राणवमायीय भेदद्वयेन मन्त्रेश्वरविज्ञाना कला उत्तिष्ठन्ति ।

आणव कामात्मना द्विभेदेन प्रलया कला उत्तिष्ठन्ति ।

आणवमायीय कामार्त्त मना एकने भेदेन सकला उत्तिष्ठन्ति ।

इति मलत्रयस्य त्रिभिरेकैकभेदैस्त्रिभिर्द्विभेदेनैकेन त्रिभेदेन शिवादिसकलान्ताः

सप्तप्रमातारः क्रमेणोत्तिष्ठन्ति । तत्र मलत्रये

स्थूलसूक्ष्मतारतस्म्य भेदेन प्रधानता प्रधानता भेदेन

विकल्पभेदेन समुच्चय भेदे नादिशब्देन न्यूनाधिक्य भेदेन

चानन्तप्रकारत्वमस्त्येषां मलानाम् ।

तत्र शिवमन्त्रमहेश्वरमन्त्रेश्वरेषु आणवं मलं

तारतम्येन मुख्यम् । तत्र विद्येश्वरेषु या मलस्य मुख्यत्वं

विज्ञानाकलेष्वाण व मायीयोः क्रमेणमुख्यत्वं प्रलयाकले

ष्वाणव काममलयोर्मुख्यत्वं सकलेषु मलत्रयस्यैव मुख्यत्वम् ।

तत्रापि संसारहेतोः काममलस्यैव मुख्यत्वम् । एतन् मलमुख्यम् ।

एतदमुख्यं तच्चते च मुख्यमित्यवान्तरभेदो द्रष्टव्यः । अत्र च

मलत्रयस्य विकासतिरोभेदात् संसारिणां बंधमोक्षात्मकं प्रकारद्वयं दर्शयति ।

कलाशक्त्यात्मना तत्त्वे नोपद्वलितं मलेन न्यकृतं

सर्वरूपरहितोऽहं , तृषितोऽहं , पिपासितोऽहं , सुख्यहं , दुःख्यहं

कृशोऽहं , स्थूलोऽहमित्यत्र चिद्रूपं शून्यदेहान्तरं

प्रधानीकृत्यस्वं प्रधानत्वेन स्थितम् । तत्र हेतुमाह -

मितं इदन्तापन्नं किञ्च देहादिशून्यान्त प्रमातृभागनिमग्नत्वाच्च

प्रमेयं यदा पुनः कर्तृतायाश्चिदात्मनो बाधे स्य मुख्यत्वं

शून्यादावेतज्ज्ञातु कर्तृत्वयोरप्रधानत्वेन स्थिते सति तज्ज्ञानं

परमेश्वरात्मक स्वस्वरूपसमावेशलक्षणम् । एतच्चेति ।

भविनां त्रिदशादीनां चैतन्यं यद् देहादावात्मनो

बोधभागस्य निमज्जितत्वात् कर्तृतामयं चिद्रूपस्य

तत्त्वमिति स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । परमेश्वरशक्त्यात्मना कलाख्येन

किञ्चित्कर्तृतारूपेण तत्त्वेन उपोद्वलितमनुप्राणितं मलेन न्यक्कृतम्,

सदुद्वोधितं शून्यादि देहान्त माया प्रमातृ संबन्धि यत् तत्त्वं

स्वातन्त्र्यं शूनू यादिप्रधानीकृत्य स्वयमप्रधानत्वेन स्थितं

तदिदन्तां प्राप्तम् । किञ्च देहादिशून्यान्त

प्रमेयभागनिमग्नत्वाच्च प्रमेयं योगारै इति देहस्य सुखीति बुद्धेः

यस्तृषित इति प्राणस्य यः सर्वरूपरहित इति शून्यस्य गौरोयः

सोहमिति गौरादिरूपा इदन्तैवांतर्हिताहंभावा भूत्वा

संसारिणं परिस्फुरति सेयं संसारावस्था

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपा यः खल्वहमिति भाति स पूर्णः स्वतन्त्रो

विभुर्नित्यः सपूर्णस्वतन्त्र इत्युक्तगुरुपदेशयुक्तिभिः । नित्योऽहं

परिपूर्णोहं स्वतन्त्रोऽहमहं विभुः ।

इत्येवं विमृशन्नासे सत्येन वचसा गुरुः ॥

इति नीत्या स्वातन्त्र्यात्मकत्वं नित्यत्वादि धर्मपरामर्शात्मनि

चिद्रूपे विदधता ते नैव परिपूर्णो नाहं भावेन शून्यादिं

प्रमेयं संवित् स्वरूपे निमज्ज्यैवास्य ते यदा तदा तुर्यातीतावस्था ।

यदा तु परामृष्टस्तथा भूतवैभवानित्यत्वैश्वर्यादि संभेदे

नैवाहंभावेन शून्यादि देहान्तं सप्तधातुंश्च सिद्धस्य

मन्त्रसिद्धेन रसो यथा ताम्रादि स्वर्णी भवति तद्वच्छून्यादि

देहधात्वन्तं सिद्धरसेन न विध्यते । सा तुर्यदशा तदा तस्यां

तुर्यदशायां तदपि शून्यादि प्रमेयतामुज्झतीव संविन्मयी

भावात् तुर्यावस्था तुर्यातीतावस्था चेति द्वयपि जीवन्मुक्त्यवस्था

समावेश इत्युक्ता । शास्त्रे संविच्छास्त्रे तत्र तत्रागमेऽहन्ता

रूपसम्यगावेशनमेव हि प्रधानावेशसिद्धये उपदेशान्तराणि

समावेशोपाय विशेषाकाराण्यपेक्षणीयानि । यथा गीतं भगवता -

मायिपूर्णाहन्तात्मनि स्वरूपे मनः देहादेरप्युपलक्षणम् ।

मायिमन आवेश्य निमज्ज्य - मय्यावेश्यमनो ये मां नित्ययुक्ता

उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥

इति नित्ययुक्ता अविरतं स्वस्वरूपसमावेशोद्युक्ताः ते महायोगिनो मताः ॥

अथावेशायितुञ्चितं न शक्नोमि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामभिच्छासुं धनञ्जयः ॥

इति च देहप्राणबुद्धिशून्यादि प्रह्वीभावोऽनुप्राणिताः

परमेश्वरस्तुति प्राणाः पूजा ध्यानसमाधिप्रभृतयः

समेवेशपल्लवा अंशा इति प्रसिद्धाः ।

समावेशाभ्यासेऽसमर्थः सन् मत्कर्मपरमो भावः ।

मदर्थमयि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ।

इति देहपाते परमेश्वरैकरस इति कः कत्र कथं समाविशेत् ।

स्वव्यतिरेकेणान्यस्या भावात् स्वयमेव परमेश्वरत्वात् । तदेतदुक्तं

प्रमेयमत्याह । कर्तृतायाः पूर्णाहन्तात्मिकायाः कर्तृताया

मुख्यत्वं यत् कर्तृताया अविनाभावः शून्यो दगुणभावः

अचिद्रूपे शून्यादौ गुणी भूते स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधतेत्युक्तस्य मल

व्यापारस्या बोधतेत्युक्तस्याणव मलव्यापारस्यापहस्तनात्

बोधात्मकश्चितो परोधभोगो यः आणवमलेनन्यकखे कृतोऽभूत्

तस्यापि बोधलक्षणस्य भागस्याधुनापि

कर्तृतोन्मज्जनकालेऽऽच्छादकस्याणव मलन्यगभावादखे

बोधस्याने मग्नत्वेन मुख्यत्वं भवति । कर्तृतायामुख्यत्वं

यदुन्मग्नत्वं कर्तृत्वं बोधयोरुन्मग्नमेव ज्ञानम् । अस्य

समावेशलक्षणस्य ज्ञानस्या ज्ञानात्मक मलप्रतिपक्षत्वात् तदेतत्
कर्तृत्वं बोधयो स्वस्वरूपसमावेशात्मकं मुख्यत्वम् । येन
समावेशेन देहे स्थितोऽपि प्रमातापतिरिति तमुक्त इति शास्त्रेषूक्तः ।
पतिदशायां प्रमातुस्तुर्यतदतीतरूपा च दशा एवमुक्त प्रकारेण
भवतु । प्रमातुः पशुदशायां सुषुप्तस्वप्नजाग्रददशा आगमेषु
कथमुक्तमित्याशङ्क्यश्लोकत्रेण सुषुप्त स्वरूपमेव प्रथममाचष्टे ।
बुद्धिप्राणदेहघटाद्यभावात्मनि शून्योऽहमित्यहन्ता
कर्तृता याः पदे आस्पदे अस्फुट आरूपे अस्फुटे
चिद्रूपबुद्धिप्राणदेहसंस्कारमात्रिणे शून्ये ज्ञेयानां
शून्यता भवति । सा ज्ञेयशून्यता अक्षाणां चक्षुरादीन्द्रियाणां
संस्कारमात्ररूपा अन्तर्मुखीवृत्तिः प्राणादिप्रेरिका
प्राणापानसमानोदान व्यानात्मनि वायुचक्रप्रेरिका सा ज्ञेय
शून्या जीवनाख्या मता जीवतीति जीवनाख्या सा शक्तिः ।
अथवा प्राणसौषुप्ते पुर्यष्टकात्मिका अहन्ता जीवनाख्या
भवति । तावन्मात्र स्थितौ शून्यतामात्र स्थितौ प्रोक्तं प्रलयोपमं
प्राणसौषुप्तं मायामलयुक्तत्वात् संस्कारवेद्यसहितं
मायामलयुक्तत्वादखे एव वेद्यं सौषुप्तं तावन् मात्र स्थितौ
शून्यमात्र स्थितौ प्रोक्तम् । इह चित्तत्वं स्वस्वरूपमाच्छादयन् ज्ञेयरूपेण

बुद्ध्यादिना

ज्ञेयरूपो देहान्तेन च टखेप् । घटादिना चा भासते ।

चित्तत्वस्यैवमद्वितीयं स्वातन्त्र्यविजृम्भितम् । अत्र स्वातन्त्र्य विजृम्भिते

वास्तवं वस्तुरूपः क्रमो वा भेदो वा नास्ति । तत्रापि

क्रमभेदयोरभावेऽपि चित्तत्वस्य स्वातन्त्र्यात् क्रमश्च

भेदश्चाभासते । परमार्थतो देशकालक्रमाभावादभेदेऽपि

भेदश्च क्रमश्चाभासते । इति स्थिते यच्चित्तत्वस्य

स्वरूपाच्छादनभागः स शून्यभागः उत्तरोत्तर

बुद्धिप्राणदेहरूपेण भागान्तरेणा संकीर्णा यदा विश्राम्यति

तत्रैव शून्यभागे अहन्तारूपकर्तृतायाः पदं परामर्शः

बुद्धिप्राणादीनास्फुटत्वादी षड्रूपात्मना वेद्यपदवीमाप्तेन अत

एव शुद्धसंस्कारेण परामर्शः अहन्तायाः कर्तृतारूपः परामर्शो योक्तो भवति

यदा तदा सैव शून्यावस्थानतेत्यभावामर्शशेषा । अनीप्सितं निषेध्य

बुद्ध्यादिषु सुस्पष्टसंभेदापि बुद्धिर्नास्ति देहो नास्ति घटादिर्नास्ति इति

निषेधरूपः सुस्पष्टपरामर्शसंभेदः अपेक्षितोऽपि नियतः

भाविनिषेध्य योगात् अकिञ्चनोऽहमित्येवं भूतपरामर्शवत् मम

किञ्चिदपि नास्तीति स्वीकृतसामान्याकार निषेध्या अत एव

सामान्याकारनिषेध्यरूपत्वात् संस्कारशेषीकृत ज्ञेयरूपा

शून्यावस्थेत्युच्यते । तथा विद्यसंस्कारशेषीकृत
बुद्ध्यादेर्देहान्तस्य संस्कारशेषीकृतस्य नीलादेरभावरूपे
शून्य इत्युच्यते । यस्मात् तत्र शून्ये ज्ञेयानां शून्यता
अभावरूपता संस्कार शेषता संस्कार विशेष तैव सर्वत्राभावः
सतां वस्तूनां सर्वात्मना न विनासः तत्र शून्यप्रमातरि
संयुक्ता अविनाभूता प्राणाद्यात्मके वायुचक्रे
प्रेरणात्मिकाशक्तिस्तत्रैव समचेता सा शक्तिः
विद्याकलातत्त्वयोर्विकासभूमौ क्रमेण विद्यायाः प्रपञ्चभूतः
बुद्धिन्द्रियवर्गः कलायाः प्रपञ्चभूतः कर्मेन्द्रियवर्ग इति
क्रमेण बुद्धीन्द्रियवर्गेण वर्गो यौ तयो बुद्धिन्द्रियकर्मेन्द्रिययोस्तयोरान्तरीवृत्तिः
तयोर्बुद्धीन्द्रिययोस्तयोरान्तरीवृत्तिस्तयोर्बुद्धीन्द्रियवर्गयोः
शब्दस्पर्शादिः परामर्शरूपाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्
अभिव्यक्तिरूपस्य स्थानस्याभिहननादि रूपा बाह्या वृत्तिः
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चप्राणाद्याः
पञ्चवायवः करणानां सामान्या या साधारणीवृत्तिः
शून्ये इन्द्रियचक्रोपोद्बलिका जीवनमिति शून्य एव जीवः संसरतीति यः
रूपादि वा । अथवेन्द्रिय शक्तीनामान्तरी साधारणप्राणनात्मिका
प्राणशब्दवाच्या प्राणादिमारुतविशेषप्रेरणामयी वृत्तिर्या तदा

सैवशक्तिरहमित्यतिशय्यमाना प्राणप्रमातुर्जीवनं यदा तदा
प्राण एव जीवः संसारीत्यर्थः । शून्यप्रमाता प्राणप्रमाता च
पूर्यष्टकशब्दवाच्यः प्राणादिपञ्चकं प्रत्येकमेकं
बुद्धीन्द्रियवर्ग एकः निश्चयात्मिका च धीर्यतः शून्यरूपात्
प्राणरूपाच्च प्रमातुर्व्यज्यत इति स्वमते पूर्यष्टकम् ।

मतान्तरमप्याह - तन्मात्रपञ्चकं च

मनोऽहङ्कारबुद्धयः इत्यन्ये । तन्मात्रोदयरूपेण मनोऽहं
बुद्धिवर्तिना पूर्यष्टकेन संरुद्ध इति ।

भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ इत्यन्ये ।

शून्यात्मकं प्राणात्मकं पूर्यष्टकं यत् तावतिवेद्य स्पर्शाभावात्
शुद्धे उभयात्मके शून्यप्रमातुः प्राणप्रमातुः

विश्रान्तिस्तस्यां विश्रान्तौ सत्यां विशेषेण सुषुप्ता या अहन्ता या

बोधात्मकं भावरूपं सुषुप्ता याः भावः सौषुप्तमिति सुषुप्ता

या अहन्ता या च बोधात्मकं भावरूपं कर्म च सौषुप्तं

तद्भावकर्मकर्मात्मकं सौषुप्तं जाग्रत्स्वप्नयोरपि मलेन

प्रमाता सुप्तः किञ्चित्कर्तृरूपया कलया असुप्त इव सौषुप्ते तन्निमज्जने

सुषुप्तस्य भावः कर्म च सौषुप्तमिति । तत्र च शून्यसौषुप्ते

प्राणस्पर्शकृतस्य सुखदुःखादेरस्तित्वात् मायाख्यं मलमस्ति ।

अतस्तत्सौषुप्तं सवेद्यमपवेद्य सवेद्यसुषुप्तवत् प्रलयोऽपिमन्तव्यः ।

प्रलयः देहादिप्रध्वंसानुदयाभ्यां कृतश्चिरकालश्च

देहादेर्विद्यमानत्वेऽपि देहाद्यनादरणे कृतं सौषुप्तमचिरकालं

चेति शेषः । तत्र सौषुप्तश्रमकृतं सुषुप्तं निद्राधातुदोष कृतं

सौषुप्तमूर्च्छाद्रव्य कृतं सौषुप्तं मदोन्मदादि स्वातन्त्र्य

कृतं सौषुप्तं समाधिर्योगः इत्यवान्तरभेदाः ॥

केचित्तु - समाधिरूपं सौषुप्तं सवेद्यम् । अन्यानि

सौषुप्तान्यपवेद्यानीति केचिदाहुः । इदं सुखं इदं दुःखं अयं

देहः अयं प्राण इयं बुद्धिरिति स्फुटं द्वेद्यस्थानाद्विनिर्मुक्तायाः

सुषुप्तावस्थायाः शून्ये बुद्ध्याद्यभावाद्या इत्यादि

श्लोकत्रयोक्तनीत्या सुषुप्तावस्थायाः स्वरूपमस्तु । इदानीं

नीलमित्यादि स्फुटवेद्याभासयोगिन्योः स्वप्नजाग्रद्वशयोरन्योन्यं

को भेद इत्याशङ्खेक्यश्लोकद्वयेन भेदमाह - अन्तःकरणात्मनि मनो

मात्रे मार्गेऽपि स्वप्ने अहं चक्षुषा कान्तरूपं दृष्टवान्,

श्रवणेन शब्दं श्रुतवान्, इत्यादि रूपेण भ्रान्त्या स्फुटं प्रकाशा

भावानां आन्तरी अस्थिरा असाधारणी पारमेश्वरी सृष्टिः पशोः

प्रमातुः स्वप्नावस्थामता । आगमेषु परमेश्वरेणोक्ता

परमार्थतश्चक्षुरादि सर्वाक्षविषयत्वेन या सृष्टिः प्रमातुः
बाह्यरूपा स्थिरा सर्वप्रमातृणां साधारणी सा
सृष्टिर्जागरावस्था । चक्षुरादिन्द्रियाधिष्ठानानि
दृढनियतावासभूतानि चक्षुर्गोर्लकाश्रवणशष्कुली इत्यादीनि
निद्रायमाणस्य निमीलितानि लक्ष्यन्ते । अधिष्ठान नभूत
चक्षुर्गोर्लकादिषु निमीलितेषु सत्सुबाह्येन्द्रियव्यापारो न दृष्टः
कश्चिदपि शेषः । तेन दृष्टत्वा भावात् चक्षुरादीन्द्रिय
व्यापारानपेक्षे केवलं मनोमात्रे चक्षुरादीन्द्रिय विषय
स्पर्शादयो भावाः अक्षादीन्द्रियग्रहणसमुचिते न स्पष्टेन वपुषा
भासमानयोग्याः सन्तः स्वप्ने परमेश्वरेण सृज्यते । नत्वणुना
स्वप्नावस्था वता न । अणुना सृज्यते चेत् अनिर्दिष्टस्यवस्तुनो दर्शनं न
भवति । तस्मादणुना न सृज्यते । इष्टस्य वस्तुनो दर्शनेऽपि
स्वात्मनाधिष्ठित देशं तत्र वर्तमानं कालं तत्र
वर्तमानमाकारं विहायान्यदेशकालादियोगेन दर्शनात् स्वयं तत्
स्वप्नावस्था वता न सृज्यत इति शेषः । अत एव पारमेश्वरादुक्तरूपात्
सर्गादिव मनोमात्रस्थितत्वादेवेयं रूपस्पर्शादीनां सृष्टिः
प्रमात्रन्तरधारिणी न भवति । स्वप्नद्रष्टुरेव संबन्धिनी
तादृश्यां सत्यामसाधारण्यां सृष्टौ रूपस्पर्शादीनां

चक्षुरादीन्द्रिय विषयत्वं स्वव्यतिरिक्तचैत्रमैत्रादि प्रमात्रन्तर
साधारण्यं चकास्ति । तद् द्वयमपि यावद् भवति तावत् तथैव
भानपर्यन्तं तथैव भासनपर्यन्तं यद्यपि परमार्थमेव तथा
मापमानत्वात् तथापि परमार्थमपि उत्तरकालं प्रबुद्धस्य
चक्षुरादीन्द्रियविषयत्वं स्वव्यतिरिक्त चैत्रमैत्रादि प्रमात्रन्तर
साधारण्यं चकास्तीत्युत्तरकालपरामर्शेन तदखे द्वयरूपं
निर्मूल्य मानत्वेनावभातीति भ्रान्तं स्वपतः प्रमातुस्तस्मिन् स्वप्ने
स्वात्मना सह चैत्रमत्रै प्रमात्रन्तराणि चक्षुरादि बाह्येन्द्रियाणि च
भ्रान्ति । तानि प्रबोधकालभाविभिः प्रमात्रन्तरैश्चक्षुरादिभिश्-
चाभिन्नानीति । तत्र स्वप्ने निश्चयः प्रबोधकाले तथा न । एतैः
प्रमात्रन्तरैश्चक्षुरादिभिश्चाभिन्नानि न इति तदभेद
निश्चयानुवृत्तिरपोह्यत एव प्रमात्रन्तरसाधारणनिश्चयमानं
चक्षुरादीन्द्रियमानमित्युभयं भ्रान्तमेव । शुक्त्यां
रजतबुद्धिवत् उभयोर्वस्तुनोर्भ्रान्तमेवास्थैर्यरूपस्पर्शादीनां
सृष्टे सूत्रोक्तेन चक्षुरादित्रयविषयत्वा भावे नैवा
साधारणत्वमाक्षिप्तं विभ्रमादिति सूत्रोक्तेन पदेनास्थैर्यमिति
स्वमुखे नोक्तमाचार्येण तदस्थैर्यस्वप्नप्रतियोगि जाग्रदवस्था
स्वरूपनिरूपणावसरेऽपि दर्शितं दर्शयिष्यतीत्यर्थः । उक्तरूपा

असाधारणी सृष्टिर्या सा पारमेश्वरी सृष्टिः स्वप्नसमये भावात्
 स्वप्नतः कालेऽपि विषयत्वं प्रमात्रन्तर साधारण्यं च
 निश्चयानुवृत्त्या । अत एव बाधा विरहितया सत्यत्वेन चकास्ति । अत एव
 बाधाविरहितया चकासनात् बाह्याक्षविषया प्रमात्रन्तर साधारणी
 च सृष्टिः पशोर्जागरः तत् सृष्टिविषयं प्रमातृत्वं पशोः
 जागरावस्था घटपटादि विषय निश्चय ज्ञानस्यानुवृत्तेः
 स्थैर्यं यावच्चकास्ति जागरोऽपितावत् । तच्चकासनावधिजागरः
 मध्ये कालान्तरेऽपि स्मृत्यानिश्चयानुवृत्तिनिर्मूलनात् जाग्रदपि स्वप्न
 एव । वस्तुनू ऽस्फुट । स्फुटरूपा व भाससारत्वादनुभूतस्य
 वस्तुनः कालान्तरेऽपि स्मृत्या स्फुटत्वा भावात् तदनुभवतश्चारूपो
 जाग्रदपि कालान्तरे स्वप्न एव भवति । यत्र दीर्घदीर्घेऽपि यत्
 स्वप्नान्तरं भवति दीर्घ दीर्घ स्वप्ना पेक्षया तदानीं भवत्
 स्वप्नमपि जाग्रदेव स्वप्ने जाग्रदभिमतदीर्घदीर्घमपि
 स्वप्नान्तरं निश्चयानुवृत्ति तिरोधाना तत्रैव तदानीं
 भवज्जाग्रदभिमत स्वप्नापेक्षया स्वप्न एवेति मन्तव्यम् ।
 आसां जाग्रदाद्यवस्थानां हेयत्वं प्रदर्शयन्
 तुर्यतुर्यातीतात्मकमवस्था च टखेप् । द्वयमुपादेयमिति सूचयति -
 इयमिति । शून्ये बुद्ध्यादित्यादि श्लोकपंचकेनोक्त सौषुप्तावस्था त्रयी हेया ।

कस्माद्धेतोरिति चेत् कर्तृता या गुणीभूतत्वे प्राणादेः

प्राधान्यात् तयोः प्राणादि कर्तृतया हानौपचयप्राय सुखदुःखादेः

संभवत्, प्राणादेर्न्यग्भावे कर्तृताया उपचयः,

कर्तृताया न्यग्भावे प्राणादेरूपचय, इति यस्मिन्नवस्था त्रये

कस्याचित् त्यागः कस्यचिदुपादानं तयोः

त्यागोपादानयोरिच्छात्यागोपादानार्थप्रयत्नमादिशब्दाभिमानमित्यादिकं

परिक्लेशं पश्यति । तदवस्था त्रयमस्याः प्रमातुर्हेयताभाति सपरिक्लेशः

सुखदुःखयोर्गोर्गवैचित्र्येणैव कृतं स्तद्वैचित्र्यमवस्था त्रये

संभवति यतः अतः अवस्था त्रयं हेयम् ।

तत् संभवहेतुमाह - कर्तृतारूपमात्मविश्रान्त्यन्यमुखलक्षणमानन्दैकघनं

चिन्मयं वपुः ।

तच्चिन्मयं वपुर्यदा प्राणादि त्रये शून्ये पूर्यष्टके देहादि भूमिषु च

गुणतामभ्येति । तस्मिन् चिद्रूपवपुषि गुणीभूते सति प्राणादेः

प्राधान्यं स्फुरति चिद्रूपस्य यथा यथा हानिः तथा तथा

सुखदुःखोदयश्चिद्रूपस्य यथा यथा किञ्चिदुन्मज्जनं तथा तथा सुखोदयः ।

तत् संभवमेव प्रतिपादयति - बुभुक्षा काले

प्राणस्योद्रेकाचिद्रूपस्य निमज्जनत्वादखे दुःखं तृप्तौ

प्राणादेर्न्यग्भावादहन्तोद्रेके सुखं श्रान्तस्य स्पन्दना

स्पन्दनयोश्चलना चलनयोः चलने देहस्य प्राधान्यं विश्रान्तौ

चिद्रूपस्य प्राधान्यम् । यस्तु चिदानन्दधन स्वस्वरूप

समावेशतत्त्वज्ञो यस्तस्य समावेश बुभुक्षाकाले दुःखानुदय एव ।

दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य यतः काले प्रवर्तते ।

आच्छादयेदखे बुभुक्षां च तथा योऽति बुभुक्षितः ॥

तत् स्पन्दात्मकं बलमाक्रम्य कार्ये प्रवर्तते ॥

इत्यशक्यमपि वस्तु साधयति । समावेश तत्त्वज्ञो यः अति बुभुक्षितः

बुभुक्षामाच्छादयेत् प्राणादि प्राधान्ये प्रयासभूमिं

दुःखयोगं कर्तृतायां न्यग्भाव इति त्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तात्मकं त्रयं हेयमेव ।

कर्तृता प्राधान्ये प्रयासभूमिं दुःखयोगं कर्तृतायाः प्राधान्ये प्रयासभूमिं

सुखयोगः जाग्रदादिषु प्राणादिप्राधान्यं कर्तृतायां न्यग्भाव

इति त्रयं जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तात्मकं त्रयं हेयमेव कर्तृता

प्राधान्यान्ने मेषात् तुर्यरूपात् प्रभृति तत् स्थैर्यात्मक तुर्यातीत

स्थैर्यात्मक तुर्यातीत दशान्तमुपादेयम् ।

एकरसानन्दधनस्वभावलाभे उपादातुमिच्छा जिहा सा

एतयोर्विवशाभाव परिश्रमात् ।

तुर्यं तुर्यातीतं चोपदेयमिति तात्पर्यम् । अवस्थात्रयस्य

प्राणादिप्राधान्यं हेयतायां कारणमुक्तं तत् प्राणादि

प्राधान्यं जाग्रदादि त्रय एव चेत् तर्हि तुर्यादौ प्राणादि प्राधान्या
 भावात् तुर्यतदतीतरूपात्मनि समावेशे प्राणादि
 प्रमात्रात्मकस्यच्युते रनुपपत्तिः चैत्रमैत्रादि भूमिकारोहो न भवेत् ।
 देहादि कालुष्यरहित परमेश्वरात्मक स्वसंविद्रूप समाविष्टत्वात्
 पुनरपि सभवत्येवेत्याशङ्क्याह - सुप्तजाग्रतो परः पूर्णा
 शिवादिक्षित्यन्त विश्वप्राणनरूपः पराशक्तिः स्पन्दात्मकः परःप्राणः ।
 गुणादि स्पन्दनिष्पन्दाः सामान्यस्पन्दसंश्रयात् ।
 लब्धात्मलाभः सततं स्यूज्ञस्यापरिपन्थिनः ॥
 इति श्रीस्पन्दोक्तनीत्या प्रमातुः स्वप्नजागरावस्थयोः प्रत्येकं
 प्राणापानमयः सूर्यचन्द्रमयश्च सकलप्रमात्रात्मकश्च
 सुप्तेऽपि प्राणापानमयः जाग्रत्यापि प्राणापानमयः सपरप्राणः
 प्रमातुः सौषुप्ते सुषुप्तावस्थायां कंचित् कालं तच्छेदात्मा
 प्राणापानच्छेदात्मा तयोर्निरिन्द्रियप्रदेशे हृदयसदने कंचित्कालं
 विश्रमणात्मासमानारव्यो भवति । सौषुप्ते प्राणापानात्मक सूर्या
 चन्द्रमसोरुभयोरपि विश्रान्त्यात्मक समानारव्यः प्रलयकालः
 प्रमात्रात्मकश्च । विषुवत्स्वव विषुवत्कालतुल्यः
 उन्नताधिक्यरहितदिनरात्रिसामान्यात्मकं
 दक्षिणोत्तरगतिविश्रमणात्मकविषुवत्कालतुल्यः ।

किञ्चिदिनरात्र्योरूनताधिक्यरूपं विशेषं सुवति अविरतं
प्रेरयतीति विषुवद्वामदक्षिणमार्गौ । इडापिङ्गलमार्गौ खिलीकृत्य
मध्यमार्गेणोर्ध्वं गच्छति यदा स एव प्राणः ।

तदानीमुदानाख्य सूर्यगः तुर्यागतः चटखेप् । हुतभुङ्मयः
स्वान्तः स्थितः विज्ञानाकलमन्त्रेश्वरमन्त्रमहेश्वर
तदधिष्ठातृरूपानन्तभट्टारकरूपश्च तुर्यातीतकः प्राणः
विश्वात्मकः परः परमशिवात्मकः प्राणः इति शिवादिक्षित्यन्तं
विश्वं स्वावेशेन जीवयन्ती चिद्रूपस्य परमशिवस्य
पराभट्टारिकारूपा स्थितिर्या सा तावत् सामान्यपरिस्पन्दरूपा
शिवादि धरण्यन्तविश्वसाधारणपरिस्पन्दरूपा स्तूलोऽहं
कृशोऽहं बलोऽहं दुर्बलोऽहं इति स्वातन्त्र्यारोपणसारं सति । अत एव
स्थूल एवाहं न कृश इति कल्परूपः परामर्शमयी सैव चित्ररूप
स्थितिं प्राणापानसमानोदानव्यानात्मना पञ्चरूपतां भजते ।
तत्र पञ्चरूपता भजने किञ्चिज्जहती क्वचित् पतन्ती चान्तररूपं
त्यक्त्वा बहिः पतन्ती बहीरूपं त्यक्त्वा अन्तः पतन्ती क्रमेण प्रश्वास
निश्वासरूपा प्राणत्वात्मकमपानत्वात्मकं च विशेषं दर्शयति ।
उच्छस्वेवासरूपः प्राणः आन्तररूपं त्यक्त्वा बहिर्विषये पतति । अपानः
निश्वासरूपः बहीरूपं त्यक्त्वा अन्तः पतति । उभयोरपि त्यागपतने

तुल्ये । तदिदं विशेषद्वयं प्राणत्वमपानत्वञ्च विशेषद्वयं
जागरावस्थायां जाग्रतः प्रमातुः स्वात्मनः स्फुटमेव ।
स्फुटत्वमेव दर्शयति - देहात् प्रसृत्य विषये विश्रान्तेस्ततो विषयात्
प्रसृत्य देहे विश्रान्तेः एतदनुभवदशायां स्मृतं यनुसंधानदशा
मनसः प्रसृत्य आभ्यन्तर एव वेद्ये विश्रान्तेः । ततश्च प्रसृत्यमनसि
विश्रान्तेः जाग्रदवस्थायां प्राणापानयोः सुषष्टत्वात् स्वप्नेऽपि
प्राणापानत्वमस्त्येव । स्वपतोऽपि हि प्रमातुः
निसर्गमप्रवेशात्मानौ प्राणापानौ स्फुटमेव पार्श्वं स्थितौ
प्रमात्रा लक्ष्येते । स्वयमपि स्वात्मना स्वप्नेऽन्तः स्फुरद्
वेद्यसंवेदनात् त्यागोपादानरूपा स्थितिः संपाद्यते । मनसा
निर्गत्य तस्मिन्नेव वेद्ये पतनात् त्यागोपादानरूपा स्थितिः संपाद्यते ।
तेन विशेष द्वयस्य स्वीकारात् प्रमानाशक्तिः जाग्रति
प्राणापानविशेषद्वयमयी यथा तथा स्वप्ने
प्राणापानविशेषद्वयमयी सुप्तं स्वप्नः सुप्ते प्रमातरि तदेव
सुप्तं , यदा सुतरां स्फुटं भवति तदा सुषुप्तः प्रमाता,
सुषुप्तस्य पदं सौषुप्तपदं प्राणसौषुप्तं - शून्यसौषुप्तमिति द्विविधम् ।
समानरूपं परप्राणीयं विशेषं स्वीकरोति ।
सवेद्ये प्राणे सौषुप्ते प्राणापानयोः स्पन्दो लक्ष्यते । तथापि तयोः

प्राणापनयोर्या मध्ये विश्रान्तिः इन्द्रियात् तने हृदयसदने विश्रान्तिः
 प्राणापानमयोः मरु यतः सौषुप्तं तत्र सौषुप्ते कश्चित् कालं
 प्राणापानयोर्विच्छेदः विश्रान्तिः । तदात्मा विश्रान्त्यात्मा
 अर्द्यमानस्य पर्वदं सादि पदार्थस्य शरीरान्तः ऊर्ध्वप्रदेशे
 तिर्यक्षु च समानव्यापारात्मा समानीकरण व्यापारात्मकत्वात्
 हृत्पद्मविकासदानात् भुक्तपीतजरणकारी भवति । समानः
 दिनरात्रिरूपयोः प्राणापानयोः कश्चित्कालं साम्यात्
 प्राणापानयोर्विच्छेदाद्विषुवत्कालतुल्यः विषुं व्याप्तं
 समानीकरणमर्हतीति वतिस्ततोऽहार्थत्वादखे अव्ययत्वं नास्ति । तद्धि
"उद्वतो निवतः" इति प्रसिद्धत्वं न्यायसिद्धं वेदन्यायसिद्धं न प्रयोक्तव्यम् ।
 अत्र शास्त्रत्वात् प्रयुक्तमेव वा । अथवा दिनरात्रौतयोरूनाधिकत्वलक्षणं
 विशेषं
 सुवतिप्रेरयत्यविरतमिति शतरिविषुवत् । तत्र विषुवति विच्छिद्यमानस्य
 प्राणापानस्य संस्काररूपतया सद्भावः ।
 संस्काररूपतया सद्भाव एव विच्छेदः शून्ये बुद्ध्यद्यभावा
 इत्यादावुक्तं हानादानयोः प्राणापानयोः सुषुप्ते नीजरूपता अस्ति
 इयति समानमात्रे सकलः प्रलयाकलातः पशुवर्गः पशुञ्च
 प्राणकारणभूता प्राणनावृत्ति इडापिङ्गलमागौखिलीभावयन्ती

मध्यमनाडयोर्ध्वरूपया प्रवहति यदा तदा
तदूर्ध्वमार्गप्रवहणं समस्तभेदस्य अहं चैत्र एव नमैत्रः
घट एव न पटः इत्यादि समस्तभेदस्था भेदसारता
दानलक्षणमाश्यानस्य सर्पिषो विलापनमिव विज्ञानाकलादारभ्य
सदाशिवान्तं प्रवहणं विदधती उदानवृत्तिर्भवति । सा
उदानवृत्तिस्तुर्यात्मिका दशामायोर्ध्वं विज्ञानाकल इति
विज्ञानाकलादारभ्यभेदगलनं प्रवर्तते । भेदे विलीने सति
घटपटादि सर्ववैद्यराशिरूपतत्त्वसकलादि
प्रमातृभोगभूमिभुवनवर्गात्मक विश्वदेह व्यापनरूपेण
प्राणनावृत्तिरुदानरूपा विश्वात्मकपरमशिवोचिततुर्यातीतरूपा
भवति प्राणप्रमातैव जाग्रत्स्वप्नयोः प्राणापानरूपः
सौषुप्तसमानरूपः तुर्ये उदानरूपः तुर्यातीते व्यानरूप इति
सामानाधिकरण्यं प्राणप्रमातै वा सा बुदानः
विज्ञानाकलश्चासौ मन्त्रश्चासौ विज्ञानाकलवगापेक्षया
मन्त्रप्रमातृतदीशतन्महेशमात्रपेक्षया तत्
प्रमातृवर्गाधिष्ठात्रपेक्षया च व्यवहियते ।
एतच्चलोकद्वयावतरणावसरप्रयुक्त शङ्कापरिहाराय
श्लोकद्वयतात्पर्यमाह - एतदुक्तमिति । तुर्यं तदतीतयोः

पञ्चप्राणमयी प्राणनाशक्तिरस्त्येव । अन्यथा नास्ति चेत्
 समावेशावसरानन्तरं प्रमातृजीवत्वबहिर्मुखव्यापाररूपस्य
 व्युत्थानस्य चानुपपत्तेस्तुर्यतदतीतयोस्तथापि प्राणानाशक्तौ
 सत्यामपि तुरीये भेदोपसंहारत्वात् तुर्यातीते अभेदविश्रान्ति
 प्रधानत्वादनयोस्तुर्यतुर्यातीतयोस्सुखदुःखादिवैचित्र्याभावादखे
 एकरूपस्वात्मविश्रमात्मकपरमानन्दमयत्वादखे उपादेय तैव ।
 सुषुप्तादौ तु सुखदुःखादि वैचित्र्यरूपस्य भेदस्य
 संस्काररूपत्वात् स्वप्नजाग्रतोः स्फुटवेद्योल्लासस्य भेदस्य च
 विद्यामानत्वादस्ति सुखदुःखादिवैचित्र्यमिति तासु जाग्रतादिषु दशासु
 हेयतैवेति , हेयात्रयीयामित्युक्तं युक्तमेव । विश्वशरीरस्य भगवतः
 परमशिवस्य प्राणादिपञ्चरूपतैव सकलात्मक
 प्रमातृगतान्तर्बहिरन्तरुद्योगप्रवेशरूपता जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः
 सकलप्राणापानरूपा सौषुप्ते प्रलयाकलवर्गोचित समानरूपातुर्ये
 विज्ञानकलादि सदाशिवान्तर्प्रमातृवर्गोचितोदानरूपा तुर्यातीते
 शिवदशोचित व्यानरूपा इत्यनेन सूत्रद्वयेन ।
 यथोक्तमागमेषटिखेत्रंशदित्यादि । इति द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ अथ पंचदशमाह्निकम् ॥

अनन्तभोगमेयादि वैचित्र्यस्वीकारेऽपि आत्मानंभेदशालिनमात्मत्वेन
प्रथयते

- विश्वोत्तीर्णं पूर्णाहन्तात्मकमात्मानं यः प्रथयते भक्तानां प्रत्यभिज्ञात
स्वात्ममहेश्वरसमाविष्टानां शिवादिक्षित्यन्तानन्ततत्त्वमयमानमिति मातृचक्रं
च

भक्तानामप्यात्मानं योऽत्यैक्येन प्रथयते अविरतं प्रकटी करोति यस्तं शिवं
स्तुमः ।

एवमिति । उक्तप्रकारेण ज्ञानाधिकारात्मना स्वसंवेदनेन स्वानुभवेन
क्रियाधिकारात्मना

युक्त्या परमेश्वरप्रोक्तैरागमैश्च सिद्धं महेश्वररूपं यत् वितत्यनिर्णीतं तदेव संक्ष
ेपेण शिष्यबुद्धिषु

निवेशयितुं संक्षिप्य स्थापयितुं स्वात्मैव सर्वजन्तूना उत्पले
नोपपादितेत्यन्तेन

श्लोकाष्टदशकयुक्तेनाहिकेन तत्त्वार्थसंग्रहं परमार्थभूतार्थसंग्रहं प्रदर्शयति ।

तत्र तत्त्वार्थसंग्रहरूपे आहिके श्लोके पारमार्थिकं स्वरूपमुक्तवापतिरेवं
विधस्तस्य

प्रमेयमेवं विधमिति , मातृमेय दर्शनदिशा श्लोकनवकेन स

सारात्मकबन्धस्वरूपं सप्तकेन

महेश्वरात्मक स्वस्वरूपप्रत्यभिज्ञानात्मकं मोषतत्त्वं श्लोकेन तशुक्तार्थोपस
हारं दर्शयति तात्पर्यम् ।

सर्वजन्तूनामिदमिति जडपरामर्शविश्रान्तिभूताहमिति
परामर्शस्वरूपाणां सर्वजन्तूनां मध्यमा जीवाभासा इति
पूर्वोक्तनीत्या शिवादिसकलान्तानां प्रमातृणां महेश्वर एव
स्वात्मा तेषां स्वात्मैव महेश्वरः स चैक एव देशकालाकलित
संवित् स्वरूपत्वादखे एक एवा द्वितीय एव । इदन्तामन्तर्नीतां कृत्वा
अहमित्यखण्डामर्शवृंहितः एवं रूपे स्वात्मनि स्वातन्त्र्येण
वैश्वरूपप्रदर्शनात् शिवादिक्षित्यन्त विश्वरूपः ।

इहेत्यविप्रतिपत्तिद्योतकं सर्वसंप्रतिपन्नमव्ययम् । इहास्मिन्
जगति घटपटादयो जडास्तावच्चेतन निमग्ना एव भान्ति ।

चेतननिमग्नत्वेन भाविनमेव दर्शयति - इदमिति जडपरामर्शः ।

अहमिति संवित्परामर्श एव विश्राम्यति । तेन विना तस्येदमित्यस्य
विच्छिन्न इति नीत्यान्यत्र विश्रान्त्य भावात् । ततश्च

तथा हि जडभूतानां इत्युक्तनीत्या जडानामहमिति संवित्परामर्शो
विश्रान्तत्वात् जडानां निरात्मत्वात् जन्तवः जीवा एव सात्मानस्तेषां
जन्तूनां स्वात्मैव महेश्वरः स्व स्वात्मानत्वान्यः कश्चित् स्वात्मा
संवित्स्वभाव इति यतः अतस्स्वात्मैव महेश्वरः संविदो

देशकालाकारैर्भेदो नास्ति । व्यापारनित्यपूर्णस्वरूपत्वात्
 तैर्देशादिभिरत्रत्येदानीं तन एवमाकारमित्यन्योन्यं भिद्यन्ताम् । ते
 तु देहप्राणबुद्ध्यादयः जडपक्षपतिताः जडवच्चेतन एव निमग्न इति
 चिदात्मा एक एव देशकालाकारशून्यत्वादखे घटादेर्देहादेश्चैकत्र
 स्वात्मनि वैश्वरूप्यमाभासयति इति यतः ततः वैश्वरूप्या
 भासनात् विश्वात्मिकामिदन्तामहन्तारूपविश्रान्तां
 कृत्वेदन्तानुमुखस्वात्ममात्रविश्रान्तिरूपाहं विमर्शपरिपूर्णः
 अत एव शिवादि सकलान्तप्रमातृवर्गनुस्यूताहं
 विमर्शपरिपूर्णत्वादखे अस्य स्वात्मनः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वे तेनास्य
 यत्नोपपाद्ये श्रोतास्मि स्प्रष्टास्मि रसयितास्मि घ्रातास्मि
 ज्ञानेन्द्रियस्य वक्तास्मि आदातास्मि गन्तास्मि विसर्जयितास्मि इति
 विचित्रबुद्धिकर्मेन्द्रिय विषये ज्ञातृकर्तृत्वे यथा एकस्यैवात्मनः सं
 भवतः परमेश्वरे इन्द्रियकल्पभूतरुद्रक्षेत्रसहस्रविषयस्य
 भावराशिसंबन्धिज्ञानं क्रिया च रुद्राः मायोतीर्णाः
 प्रमातारः सद्गुरुकटाक्षानुगृहीताश्च रुद्राः क्षेत्रज्ञाः
 मायान्तर्वर्तिनः प्रमातारस्तेषां तत् तज्ज्ञानं करणं चैकत्र
 चिदात्मन्येकस्यैव संबन्धि भवति । एक एव चिदात्मा रुद्रक्षेत्रज्ञ
 प्रमातृवर्गात्मना स्थित्वा जानामि करोमीत्यर्थः । स्वात्मा महेश्वर रूप

एकश्चेत् घटादि

देहादि विश्रान्तिभूमित्वात् महेश्वररूपस्वात्मा एक एवा द्वितीयश्चेत्

स्थूलोऽहं

कृशोऽहं चैत्रोऽहं मैत्रोऽहं पुण्यभागहं

पापकर्माहमित्यादिरात्मनो नानात्वहेतु बन्धकः

तद्वद्व्यस्याश्रयः कः महेश्वररूपस्यात्मनो बन्धा भावात्

तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्य कस्याप्यभावात् यस्य संबन्धस्य अवमोचनाय

विमोक्षाय प्रत्यभिज्ञाशास्त्रोपदेशः । त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानं गुरुतः शास्त्रतः

स्वतः

इत्युक्तनीत्या प्रथमं गुरुपदेशः तन्मुखात् शास्त्राभ्यासः ततस्स्वानुभवः

इत्यादिरूपः ।

अयमुद्यमः यस्य संबन्धस्या व मोचनाय ।

तत् प्रसादवशादखे देव गुर्वर्गमत एव वा ॥

शास्त्रादखे वा परमेशस्य यस्मात्तस्मादुपायतः ॥

एतत् तत्त्वपरिज्ञानं समोक्षः परमेशता ।

तत् पूर्णत्वं प्रबुद्धानां जीवन्मुक्तिश्च सा स्मृता ॥ इति ।

एवं भूते स्वात्मनि महेश्वरे स्थिते तस्मिन्नेव प्रकाशरूपे

स्वात्मदर्पणे स्वसृष्टे स्वात्मना परमेश्वरेण सृष्टे भागमध्ये

इदन्ता रूपं बुद्धिप्राणदेहादि यत् तदखे ग्राहकात्मना अनेन
परमेश्वरेणाहंकारपरामर्शपदं नीतम् । तस्य बुद्ध्यादेर्बन्ध इति शेषः ।
तत्रेति स्वात्मैव सर्वजन्तूनामित्युक्त प्रकारेण स्वात्मनि
महेश्वरे स्थिते इत्येकोऽर्थः । किञ्च प्रकाशस्वरूपे
विश्वप्रतिबिम्बनक्षमे पूर्णाहन्तात्मनि स्वात्मदर्पणे तेन
महेश्वरेण स्वस्वरूपसंकोचात्मकं शून्यं पुरस्सर इदं भागः सृष्टः । तन्मध्ये
इदं भावमध्ये । इदन्तया वेद्यबुद्धिप्राणदेहरूपं यत् तत् स्वस्माद्भिन्नं घटादि
वेद्यतायै

समुचितबुद्ध्यादिरिदं भावाभिभवा प्रभविष्णुत्वात् कृतं केन
पूर्णाहं भावेनाहं देवदत्तः अहं चत्रै इति च कास्ति ।
एवमस्तु बुद्ध्यादिहंकारपरामर्शपदं नीतं भवतु ।
तथापि कस्य बन्धः ईश्वरव्यतिरिक्तोऽन्यो नास्ति बुद्ध्यादेः
प्रकाशमानत्वेनेश्वरात्मत्वात् स चैत्रमैत्रादि बुद्ध्यादिरूपः
प्रमाता स्वरूपा परिज्ञानमयः पूर्णाहन्ता स्वरूपा परिज्ञानेन
निर्मितः । अत एव तत् तद्देहप्राणादिग्रहणेनानेकः पुमान्
भोक्तामतः पुण्यपापभोक्तामतः । तत्र पुंसि ईश्वरेण सृष्टौ
क्रियानन्दौ रजस्सत्त्वगुणौक्रमेण सुखदुःखात्मको भोगः
उभयोर्विश्रमस्थानीयस्तमोगुणः सोऽपि भोगरूपत्वेनमतः ।

सत्वरजस्तमोमय प्रकृतिमयत्वात् तस्य ।

भवदुक्तं सत्यं परमार्थतः कश्चिन् नसंबंधः

सपरमेश्वर एव सर्वोत्कृष्टादति दुर्घटकारिणः स्वातन्त्र्यात्

पूर्णाहन्तात्मकं स्वात्मानं संकुचितभवभासयति यदा तदा भासनसमये

स्वस्य पूर्णस्य

रूपस्याभासमानत्वेऽप्यपरामर्शरूपमररिज्ञानं यत्

तदपरिज्ञानमेव यस्य चैत्रादेः पुंसः कारणत्वेन कृतम् । स तु

शिवोऽहमीश्वरोऽहमित्यादेरन्तः स्थितस्यापि पूर्णत्वस्याख्याति

मात्ररूपः पुरुष उच्यते पुरुष इत्युच्यमानत्वाद्नेकः । अनेकत्वमेव

प्रतिपादयति तत् तदखे इति । स्थूलोऽहं कृशोऽहं दुर्बलोऽहं प्रबलोऽहं

सुख्यहं दुःख्यहमिति तत् तदखे देहप्राणबुद्धिविशेषात्मकसंकोच-

स्वीकाराद्नेकः । अत एव पुमान् दुःखसुखादिबोधरूपं बन्धमनु

भवति । भोगोनाम तस्य पुंसः परमेश्वरेण सृष्टौ कल्पितौ

क्रियानन्दौ । कल्पिता क्रिया हि दुःखं क्रियायाः रजोरूपं

दुःखत्वं दर्शयति - रजोऽपि त्यादिना । रजो हि सत्त्वतमसोः प्रकाशा

प्रकाशयोः सत्त्वतमसोश्चाञ्चल्यरूपैकदेशात्मकमस्थिररूपं

सुखमुच्यते । केवलं प्रकाशस्वरूपं च सत्त्वं सुखम् ।

उभयोरप्यप्रकाशरूप दुःखसुखयोरप्रकाशरूपः द्वयोः

प्रलयस्थानीयः । प्रलयस्थानकल्पनामाह - तत्र सृष्टौ क्रियानन्दा
वित्यत्र । सृष्टा वित्यनेना सृष्टमपि किमप्यस्तीति सूचितम् ।
तयोर्मध्ये किं व्यवच्छेद्यं किञ्च ग्राह्यमित्याशङ्क्याह -
पत्युर्धरण्यादि शिवान्तेषु अहमित्येवं परामर्शमयस्य
शिवभट्टारकस्य ते ष्वहमेवति यज्ज्ञानं तेषु तज्ज्ञानप्राणन
विमर्शरूपा क्रिया च याते अहमिदमिदमहमिति परामर्शरूपयोः
सदाशिवेश्वरभट्टारकयोस्तदधिष्ठेययोर्मन्त्रमहेश्वराख्य
प्रमातृवर्गयोः क्रमेणस्वात्मभूतेषु स्वाङ्गभूतेषु भावेषु
मायाप्रमातु यद्वन्मूर्धादि पादान्तं स्वात्मरूपभूतं तद्वत्
स्वाङ्गभूतेषु भावेषु स्वाङ्गभूतत्वे न यत् ज्ञानमबोधः
स्वाङ्गभूतेनावमर्शनं क्रिया ते शिवभट्टारकस्य ज्ञानक्रिये
सदाशिवेश्वरभट्टारकयोरखे-अधिष्ठातृ-
रूपयोश्चाहमिदमिदमहमिति इदन्ता प्रथमाङ्कुरस्फुरणात् ते
ज्ञानक्रिये मायया सहिते भवति । तत्र यं पशोः क्रमेणज्ञानं
सत्त्वं क्रिया रजः मायात्मतश्चेति भवति । विश्वरूपस्य
शिवभट्टारकस्य सदाशिवादिधरण्यन्ते सर्वत्राहमिति यः प्रकाशः
अहमिति तत् प्रकाशानुप्राणकोयश्च विमर्शः ते तावत् तस्य
शिवभट्टारकस्य ज्ञानक्रिये अनन्तरमहमिति

स्वरूपपरामर्शमित्यक्तवैवाहमिदमिदमहमिति इतीदन्तां कुरता

प्रथनरूपं पुनरप्यहमिति स्वरूपपरामर्शविश्रान्तम् ।

अहमिदमिदमहमिति सदाशिवेश्वरता परामर्शपरमार्थं

यद्विमर्शनं इदन्ताङ्कुरप्रधानत्वात् सदाशिवेश्वरभट्टारकः

येन शिवभट्टारकेण निर्मिता सदाशिवेश्वरभट्टारक संबन्धिनी

सा मायाशक्तिः ज्ञानक्रिया मायात्मिकास्तिस्त्रः शक्तयः भगवति

सदाशिवभट्टारके ईश्वरभट्टारके च क्रमेणासृष्टाः नैसर्गिक्यः

स्वत एव सिद्धाः तस्यैव भगवतः स्वमायाशक्त्या गूहित

स्वरूपत्वात् स्वस्वरूपापरिज्ञाने सति स्वाङ्गभूतेष्वपि

स्वस्वरूपादन्योन्यतश्च भिन्नेषु भावेषु अहमहमेवेदमिदमेवेति

यज्ज्ञानं सुखरूपं सत्त्वं तदखे भिन्नभावसंबन्धिनी क्रिया रजः

दुःखं तदुभय प्रकाशविमर्शशून्यं मायारूपं तमो मोहः

पशोः प्रकाशज्ञानरूपं सत्त्वं सुखं प्रकाशा प्रकाशौ

रजोरूपं दुःखमुभयोरप्रकाशस्तमो रूपो मोह इति क्रमेण

ज्ञानक्रिया माया पशोः सत्त्वरजस्तमांसि भवन्ति ।

ज्ञानक्रिया माया एव क्रमेण सत्त्वरजस्तमांसि चेतताः

ज्ञानक्रियामाया परमेश्वरस्य यथा अव्यतिरेकिण्यः शक्तय

इत्युच्यन्ते तद्वत्पशोः सत्त्वरजस्तमांसि अव्यतिरेकिण्यः शक्तय इति

प्रसज्यन्ते १ तानि सखु दुःखमोहरूपतया भोग्यत्वाज्जडानि तानि
चिद्रूपात् पुस्तत्वादखे व्यतिरिक्तानि भण्यन्ते । तदते त् कथमिति
संशयं शमयितुमाह - अहङ्काराद्युपस्थान्तःकरणत्वेन
शब्दादि प्रिठव्यन्तकार्यत्वेन परिणामिनामेषां सत्वरजस्तमसां
गुणानां पशोरशक्तिमत्त्वेऽपि भवताशक्तिमत्त्वेनाशंक्यमानत्वात्
भेद स्थितेः भेदेन स्थितत्वाच्छक्तित्वं नापदिश्यते
गुणत्वमेवापदिश्यत इत्यर्थः ।

यदखे भवदुक्तं तत् सत्यमित्याक्षेपोक्तिः । एवमिति ।
सत्वरजस्तमसामपि शक्तित्वं स्यात् । तेषां पुरुषेण सहभेदग्रहो
यदि न भवेत् इदानीं सत्वरजस्तमसां पुरुषेणायं भेद व्यवहारो
विचार्यते । अत्र च भेदव्यवहारे पुरुषः संकुचितचिन्मात्रस्वभावः
अस्य पुरुषस्य घटपटादि भावविषयः प्रकाशविमर्शरूपं च टखेप् । न
नैसर्गिकम् सहजम् ।

अस्य पशोः सहजं चेत् सुषुप्ताद्यवस्थायामपि प्रकाशनादि प्रसङ्गात् २ अन्य
संबन्ध

कृतं परमेश्वरसंबन्ध कृतं । ततश्च नैसर्गिकत्वाभावादखे
अशक्तिमत्त्वेऽपि शक्तिमत्त्वेन शंक्यमानात् पशोः भेदे न यतः एतानि
सत्त्वादीनि स्थितानि तद भेदेन स्थितत्वादखे व्यतिरेकमुक्ताश्शक्तयः इति

नोच्यन्ते । व्यतिरिक्तान्येव पशोरूपकरणत्वात्
 सुखदुःखमोहात्मकभोग्योपकरणरूपत्वात् गुणा इत्युच्यन्ते ।
 सत्त्वादयः पुरुषात् किमिति भेदे नेष्यन्ते । उच्यते - भेदेनैवेष्यन्ते
 अभेदेनेष्यते चेदखे वक्ष्यमाणो दोषो भवति । सुखदुःखमोहात्मकरणमयो
 दशकं सुखदुःखमाहे परिणामं रूपं कार्यदशकं
 च तत् परिणाममयत्वात् सुखदुःखमोहस्वभावत्वेनानुभूयत इति
 करणकार्यवर्गतादात्म्यवृत्तयः सुखदुःखमोहाः करणकार्यजनवत्
 पुरुषस्थापि तादात्म्यं भजेरन् यदि तर्हि पुरुष एव
 कार्यपर्यन्तकरणपर्यन्तः सृष्टिमयः सम्पन्नः बीजाङ्कुरादि
 वत् परिणामे चेतनस्य न युज्यते । परस्परस्वभावत्व इत्यादिना
श्लोकत्रयेण परिणामश्च दूषितः । स्वातन्त्र्यशक्त्यभावेऽपि पुरुषो
विश्वरूप इत्यायातम् । प्रकृत्यादि क्षितिपर्यन्त विश्वरूप इत्यायातम् ।
 तथा स्वातन्त्र्यशक्त्या विश्वरूपत्वे पुरुषो न कश्चिदखे अस्ति । अस्य
 पुरुषत्वमेव न भवति ।
 ईश्वरत्वमेव भवति । उक्तमेतत् सर्वं
 प्रसङ्गापादनम् । तस्मात् प्रसङ्गा पादनत्वात्
 स्वस्वरूपापरिज्ञानमयो नैकः पुमान् मत इत्युक्तनीत्या
 अप्रत्यभिज्ञानमयपुरुषस्वरूपविचारे सत्त्वादयो गुणाः

पुरुषद्भिन्न एवेति स्थितम् ।

ज्ञानक्रियामायाः पशुं प्रतिकथं सत्त्वादि रूपा गुणा

भवन्तीत्यन्ते वासि प्रश्नमाशंक्याह - ज्ञानक्रियामायानां

पशुं प्रतिगुणी भावमेवाह - सृष्ट्यादिना विश्वपालयितुः पत्युः

सत्ता विश्वभवनकर्तृत्वं सैवक्रिया विमर्शात्मचमत्कारव्यतिरेकात्

सैव सत्तानन्दपरेणमुख्यत्यागेन स्वात्मविश्रान्तिरूपत्वात् पशोस्तदखे

भावः । एवं भूसत्तानन्दयोरभाव एव पशुं प्रतिमोहात्मा तमो

गुणो भवति । सत्त्वगुणात्मिका सुखदुःखरूपा एतयोरंशेन सद्भाव

एव सुखरूपं सत्त्वं पशोरस्ति सत्त्वरजसोरात्मा मिश्रस्वभावो यः

अन्योन्यश्लेषिसत्त्वतमोमयं तद् दुःखे दुःखरूपं रजः

पत्युर्ज्ञानशक्तिः पत्युः पञ्चवस्थायां सत्त्वं रजः क्रियाशक्तिः

मायाशक्तिस्तमः ।

इहास्मिन् संविद्दर्शने विश्वस्य प्रकाशनावैचित्र्यलक्षणेन

सृष्ट्यादि नापञ्चकृत्येन पालयिता स्वयं प्रकाशस्वभावः

पतिरित्युच्यते सा स्फुरत्ता महासत्तेत्यत्र पूर्वव्याख्याता तस्य

विश्वपतेः भवन कर्तृता सत्ता स्वात्मनो विश्वात्मना भवन क्रखेतृता

या सा सत्तैव स्वभावमवभासस्येत्युक्तनीत्या प्रकाशस्य

विश्वभवनकर्तृता स्वातन्त्र्य स्वपरमेश्वरस्य प्राणभूतविमर्शा

व्यतिरेकाद्विमर्शः सोऽहमित्युक्तनीत्या अहमिति
विमर्शात्मकाकाररूपा सती क्रियाशक्तिरुच्यते । विश्वप्रकाशनात्मिका
सत्तैव क्रियाशक्तिरित्युच्यते । विश्वपतेः सा सत्तैव
स्वव्यतिरिक्तवस्त्वनतरा भावात् परौन्मुख्यत्यागेन
स्वात्मविश्रान्तिरूप आनन्दो भवति । भगवतश्चिदात्मतैवे यद् दुःखरूपा
सत्तारूपा । आनन्दरूपा क्रियारूपा च । पशोस्त्वंशेन सता
आनन्दश्चोभयोरभावश्च भवति । संकुचितचिद्रूपत्वात्
सत्तानन्दयोरभवता । तने संकुचित चिद्रूपत्वेन पशुं प्रति यः
सत्तानन्दयोरंशः पशोः प्रकाशसुखवृत्तिसत्त्वम् । तत्र सत्तायाः
अंशः प्रकाशवृत्तिः । एतदखे उभयात्मकं सत्त्वं सत्तानन्दयोरभावो
यः तत् क्रमेण आवरणमोहरूपं तमः प्रकाशस्याभाव
आवरणरूपं तमः आनन्दस्याभावमोहरूपं तमः ते एते
सत्त्वतमसी यथा नीलात्मकमनीलात्मकं च वस्तु यथा
प्रस्परपरिहारेण वर्तते तद्वत् परस्परपरिहारेण कार्यकारणत्ववत्
वर्तते यद्यपि तथाप्यके स्य प्रमातुः सत्त्वरजसोः संबन्धिन एकेन
परामर्शेन - कार्यधर्म्यपेक्षया चित्रगतपतङ्ग
धर्मिगतनीलात्मकरूपन्यायोधर्मिः प्रमाता तस्यापेक्षया
विभातः । अतः मिश्रतया भावनात् द्वयस्यात्मा

सत्त्वतमसोर्मिश्रस्वभावत्वात् । अत्र रजागुणप्रकाशा प्रकाशरूपयोः
सत्त्वतमसोः श्लेषेणावस्थानमिति दुःखत्वम् । प्रियतपुत्रादेः
तदेकघनः नीरोगो निरूपद्रव बहिः प्रकाशः सुखम् । एकघनः
अपुनर्दर्शनरूपः अप्रकाशो मोहः यस्तु कथं चित् प्रकाशः अहितया
प्रत्यक्षेण दृश्यमानया सव्याधिकदेहरूपतया यस्तु
कथं चित् प्रकाशः प्रमात्रादेरिष्टया अभिमतया गतगदादयः
कल्याणाधर्मयोगितायाः कथञ्चिदप्रकाशः तदेव रागे स्य
प्रकाशः नीरोगतायाः अप्रकाश इत्युभयमपि दुःखतत्त्वं पूर्वता
परमार्थरोगस्य प्रकाशः पश्चादखे भाविन्या नीरोगतायाः
प्रकाश इति रागे स्य पूर्वार्परीभावसारः क्रिया याः परमार्थः ।
अनेन प्रकाशरूपः सत्त्वं । अप्रकाशरूपं तमः
प्रकाशाप्रकाशरूपं रजश्चोक्तम् । रजः सत्त्वतमसोरुभयात्मकं
भवतु । उभयोरनुभयाभावात्मकः पशोश्चतुर्थो गुणो नास्ति ।
कथमिति चेत् तस्यानुभयरूपस्य गुणस्य कल्पिताकल्पितरूपायाः
अनिश्चया निश्चयरूपायां प्रमातुः प्रतीतौ धियि अननुप्रवेशात् तस्य ।
तथा हि अननुप्रवेशमेव द्योतयति - इदं नीलमिति । प्रमातुर्निश्चिताया
धियि भाति नीलाभावः अनीलात्मको नीलाभावस्तु नीलप्रकाशकाले
नीलपदप्रकाशमानत्वादखे विकल्पकल्पितः । एतन् नीलप्रतियोगी

कश्चिदस्तीति

भासमानत्वादखे व्यवहारपरमार्थः नीलस्या नीलस्य च प्रत्यक्षस्य

चाप्रत्यक्षस्या नीलस्य चेत्युभयव्यामिश्रणात् तु नीलानीलं

नामवस्तुभातुस्सत्त्वतमसोरभावात्मकमनुभयरूपं यदखे वस्तु

तदकल्पित या प्रत्यक्षीभूत या नीलप्रतीति न्यायने न विषयी कृतं

चैतदनुभयरूपं वस्तु अकल्पिता अनीलधियमनुधावेत् ।

प्रत्यक्षानीलधियं प्रविशति चेत् तर्हि कल्पितामनीलधियमनुधावेत् ।

स्वत एव वस्तुत्वा भावादकल्पितां नीलधियं न प्रविशति । अत एव

कल्पितमनीलधियञ्च नानुधावति वस्तु । आक्षिपति - अथेति ।

तदनुभयात्मकं वस्तु कल्पितामनीलधियं

नाविशतीति चेत् । अकल्पितया प्रत्यक्षभूतया नीलधिया विषयी

कृतं नीलमेवस्यात् । तदनुभयमकल्पितविषयी कृतं नीलसमानं

सत्त्वमेव स्यात् । न पशोश्चतुर्थोऽस्ति गुणस्सूत्रगतः । अपिशब्दश्चार्थे ।

पशोः सा विश्वपतेः सत्ता पशोः सत्त्वं तदभावस्तमः द्वायात्मा रज इति संब

धः ॥

एव मुक्तप्रकारेणपतिरूपं पशुरूपं प्रमातृतत्त्वं च

निर्णीतम् । पत्युः पशोश्च प्रमेयतत्त्वं निर्णेतुं प्रथमं

पत्या वित्थं वक्ष्यमाणरूपं प्रमेयतत्त्वं निर्णेतु माह -

ये भावाः प्रभोरयं घटः अयं पट इति साङ्केतिक
व्यवहाररहितत्वादखे असामयिकेदन्ता साङ्केतिकेदन्ता
परामर्शगोचराः के विभावाः मिश्रामिश्ररूपतया पशोर्यथा
प्रभोरपि मिश्रामिश्ररूपतया चित्रावभासिनः अनेक
सामान्यसमुदायात्मक स्वलक्षणरूपाः विभिन्नाः अन्योन्य
व्यामिश्रणशून्याः सामान्यात्मनः भावा भासन्ते ।
इहास्मिन् संविद्दशनि इदमेतादृगित्यादि ध्वाभासा एवार्था
इत्युक्तम् । ते चार्थाः शुक्लोघट इत्यादि विशेषणविशेष्यरूपेण कदाचिन्
मिश्री क्रियते यदा पदार्थानां स्वलक्षणरूपता कदाचिद्
एकाधिकरणा विश्रान्ताः पृथक्खे पृथगेव परामृश्यन्ते यदा
सामान्यरूपता सामान्य विशेषरूपत्वे नोभयात्मनोऽर्थाः
असामयिकेनायं घटः अयं पट इत्यकल्पितेन
सहजभेदपरामर्शरूपेण स्वाभाविकभेद
परामर्शरूपेणाङ्गुली निर्देशादि प्रख्येनेदं भावेन गोचरी
कार्याः प्रभोरपि न केवलं सद्योजातस्य तदानीं जातस्य
नालस्याव्युत्पन्नस्य चानुचितसाङ्केतिक व्यवहारस्य सामयिकेदन्ता
परामर्शभुवो भूत्वा सामान्य विशेषात्मना चित्रगतया व भासते
प्रभोरपि नेश्वरस्या विचित्रतया व भासम् । चित्रत्वं नाम

स्वलक्षणात्मकमिश्रत्वं च भित्तिरल इव यगु पदेकाहन्ता
 विश्रान्ततया भानम् । ईश्वरदशायाः विश्वोल्लासनान्तरीयकत्वेन
 अविनाभावत्वेन पूर्णाहन्तात्मक संवित्संकोचरूप संवित्प्रमाणे
 नैव प्रकाशमानं । निषेध्यवस्तूपरक्तो हि न अर्थः ।
 अत्रेश्वरदशायां शून्यमिदमंशाल्ले । सादहमंशस्य
 किञ्चिन्निषेध्यरूपं शून्यम् । अहन्तानिषेधरूपा
 सामयिकीमिदन्तामुल्लासयति । एवं तावदीश्वरस्य ।
 इत्थं प्रमेयतत्त्वं भगवति परमशिवे प्रमेयकथैन न
 भवति भगवतः प्रमेय कथोत्थापकत्वमेव सदाशिवेश्वरत्वम् ।
 पत्यौ प्रमेयवृत्तान्तं निरूप्य पशुं प्रतिप्रमेयवृत्तान्तं
 निरूपयति श्लाके त्रयेण । ये तुर्विशेषं द्योतयति । पशोरित्थं भूतं
 प्रमेयं न त्वीश्वरवदुक्तन्यायेन । मिश्रतया
 भिद्यमानावभासा अर्थाः स्वलक्षणरूपाः सामान्यरूपाश्च ते
 प्रत्यगात्मनस्तु स्मृत्युत्प्रेक्षादि गोचरे स्मृता बुत्प्रेक्षायामनुभवे
 विकल्पे सङ्कल्पादौ प्रियोऽयं शत्रुरयमित्याद्याभिरन्योन्यभिन्नाभिः
 संज्ञाभिः प्रकल्प्याः विकल्पनीयाः भावानां
 विशेषानुसारेण ततत्सखु दुःखादि कारणीभिः संज्ञाभिः
 प्रकल्प्याः । तस्य पशोः प्रियोऽयं शत्रुरयमित्यसाधारणी मम

शत्रुर्मम मित्रमिति प्रतिप्रमातृनियता सृष्टिः ईशसृष्टः मम चैत्रः
मममैत्र इत्यादि वस्तूपजीवनी सैषासृष्टिः। तदात्मनः
ईश्वरात्मनः पशोः। पूर्णाहन्तात्मक स्वात्मविश्रान्त्युपरोधाय च
लयस्पन्दमानया तत् तदाकारादिवर्णवैचित्र्यचित्रया ब्रह्मयादि देवता
चक्रमय्या प्राणरूपया प्राणात्मिकया पशोः ज्ञानत्वेन
वर्तमान येश्वरशक्त्योत्थापितया तत् तदखे वर्णवैचित्र्युचितया प्रियः
शत्रुरित्यादि तत् तदखे वर्णवैचित्र्य चित्रया विकल्पशक्त्या तस्य
पशोरसाधारणी सृष्टिः। ईश्वरवर्गात् पशुसृष्टेर्विशेषं द्योतयति तदेवाह
प्रत्यगात्मनः पशोरर्थाः वक्ष्यमाणरूपेणार्थाः प्रमेयरूपाः ईश्वरस्य यथा
अत्र ग्रन्थपात इव अर्थाः असामयिकेदन्ता परामर्शभुवः तथा न
सामयिकेदन्ता
परामर्शभुव एव भवन्ति। मिश्रतयेति स्वलक्षणात्मना
सामान्यात्मना च भिद्यमानः प्रकाशो येषां ते
विशेषसामान्यात्मानोऽर्थाः प्रति पुरुषं भिन्नभिन्नत्वेनाञ्चति
विश्राम्यतीति प्रत्यगात्मा असंकीर्णाहं प्रकाशात्मा
अष्टारत्निमात्रे देह एव स्थितो यस्या हन्ता तस्य विकल्पनीयाः
पत्युरविकल्पनीयाः प्रतिप्राणि प्रतिपुरुषं तत् तदखे
अनुभववासनानुसारेण प्रियोऽयं शत्रुरयमित्यादिभिर्विभिन्नाभिः

प्रियोऽयं शत्रुरयमिति प्रियत्व शत्रुत्व भावनाविशेषानुसारेण
क्रमेण तत् तदखे विचित्रसुखदुःखाद्युपयुक्तिभिः संज्ञाभिः स्मरणे
उत्प्रेक्षणे सङ्कल्पे प्रत्यक्षपृष्ठपातिनि विकल्पे अनुसंधाने
विकल्पनीया इति संबंधः । अत्र तात्पर्यार्थमाह - ईश्वरस्य प्रोयोऽयं
शत्रुरयमित्यादि विकल्पात्मतामन्तरणे । अर्थाः अहमिदमिदमहमिति
शुद्धविमर्शविषयी भाव्या अर्थाः पशोऽस्तुते अर्थाः अन्योन्यापोहने
कौतुकिनिविकल्पे समारूढा भवन्ति । संसारबंधिनः शत्रोर्हानं
मित्रस्य दानमित्यादि हेयोपादेयादिव्यवहारोपयोगात् ते अर्थाः विकल्पे
समारूढा एव भान्ति । पत्युरविकल्पत्वे यावानेवार्थः
पशोस्तावानेव । तत् तस्मात् प्रमेयस्य पतिरूपतायां को विशेषः ।
तस्येति पशोः पशुकर्तृका सृष्टिः ईश्वरसृष्टानामुपरिवर्तिनी । अत एव
कामेश्वरसृष्टिमुपजीवन्ती असाधारणीति प्रतिप्रमातृनियता
कुम्भकारसृष्टिः । अन्या तु तदाकारसृष्टिरन्येत्यादि
प्रतिप्रमातृनियता । तदेव प्रतिपादयति - तद्यथेति इदं हृद्यमिति ।
यद्वस्तु येन सृष्टं तत् तस्यैव तथा श्लेष्मिण इक्षुर्नेष्टः कुष्ठिनराङ्गवंपुरुषमिति ,
तत् तस्यैव हृद्यं नान्यस्य ईश्वरवत् पशोरपि सृष्टिशक्तिरस्ति ।
तर्हि पशुवत् ईश्वर एव । सत्यम् । असावपीश्वरः
पशुसृष्टेरपीश्वर सृष्टिः पृथिव्यादिवत् पशोरपि सृष्टिः

सर्वसाधारणी कथं न भवति । अहमपीश्वरः ईश्वरशक्त्याहं
सृजामीति परिजानीयात् यदि साधारणी भवेत् यावता तथा नः सा
स्वशक्तिः तस्या परिज्ञाता स्वशक्तिं न जानाति । परवशस्येव तस्या
सतस्तस्यासौशत्रुरेतन्मित्रमिति विकल्पशक्तिरुदेति । सा विकल्पनशक्तिः
केनावाप्यते ।

परिहरति - अहेति । पूर्णाहं परामशरूपतया
शब्दराशिलक्षणस्येश्वरस्याहं स्वरूपविश्रान्तलक्षणायाः
परमेश्वरताया उपरोधप्रयोजना ब्रह्मादि देवता चक्रमयी
तैस्तैराकारादि वणवैचित्र्यै विचित्रा या शक्तिस्तया शक्त्योत्थापित -
रसौ पशोर्विकल्पक्रिया एकस्मिन्नपि वस्तुन्यस्थैर्याज्जलचन्द्रवच्चञ्चला
चञ्चलत्वात् मित्रं शत्रुरिति वणवैचित्र्यानुबद्धा तया
विकल्पनक्रियया तदात्मन ईश्वरस्वभावस्यैव पशोः
पशोरसाधारणी सृष्टिः पञ्चदन्तश्चतुर्वक्रोहस्ती नभासिधावती
पञ्चसंख्या हस्तिनः पशुकल्पितायां मिश्रतायामपि
विकल्पसृष्टिः तानीश्वरसृष्टान् पञ्चसंख्याद्या
भासानेवोपजीवतीति सर्वापाशवीविकल्पसृष्टिरीश्वरसृष्ट्युपजीवनीति उक्तम् ।
उक्तप्रकारेण पाशवी कतर्तु । सृष्टिः पशोः संसाररूपा तर्हि
परमेश्वरकर्तृका सृष्टिः पशोः किं कुर्यात् । ऐशः सर्गः द्विधा

साधारणः अन्यथा च स्पष्टावभासवान् साधारणो घटादिः
अन्यथेत्यसाधारणोद्विचन्द्रादिः । किञ्चान्यथेति परिज्ञातस्य
शक्तिः परिज्ञातेश्वर तादात्म्यश्चेत् पशोरपि सृष्टिः साधारणी
भवति । उभयात्मापि सर्गः अन्योन्या पोहनविकल्पहा नेनाहमिदमिति
सदा शिववत् ऐकाग्रयात् क्रमेणाहमिदमितीश्वरता पदं पशोरपि भवति ।
अन्यथेति पदेन निर्दिष्टो द्विचन्द्रादि रुभयस्य सामान्यलक्षणं
घटादेव घटादिरूपेण प्रकाशनं द्विचन्द्रादेर्द्विचन्द्रादिरूपेण
प्रकाशनम् । उभयात्मापि सर्गः अहमप्यन्यश्चैत्रः अन्यो
घटादिरन्य इत्येवं भूतविकल्पहानक्रमेणाहमेवेदमिति निर्विकल्पेन
परिगृहीतेन स्पृष्टामे अर्थे उभयात्मन्यर्थे अहमेवेदमित्येकाग्र
परामर्शमवलं न्याहमिदमेवेति पशोर्यदा
ऐश्वरपरामर्शपदं भवति पुरः स्थितस्य वस्तुनोऽन्तर्हृदये लग्नत्वमस्मिन्
निमेषोन्मेषरहिता बहिर्दृष्टिरित्याद्युपदेशक्रमेणाभ्यासातिशयेन पशोः पशुत्वं
प्रतिहन्ति ऐश्वरी सृष्टिरीश्वरत्वं च दर्शयति । किञ्च तस्या साधारणीत्यादि
श्लोकेन योऽयं विकल्पः सर्गः । अपरिज्ञातस्वशक्तिकस्य अपरिज्ञा
तेश्वरतादात्म्यस्य
पशोर्योऽसाधारणः सर्ग उत्कः । अन्यथेति । तदखे विपरीतेनापरिज्ञात या
ईश्वरशक्त्या परिज्ञाततादात्म्यस्य भवति यदा तदा पशोः सर्गः

साधारण एव आप्यायनमभिषेका दिनेष्टपोषणम् । अभिचारणं
शत्रुवर्गस्य हिंसारोगशान्त्यादि न्यस्तमन्त्रभवितान्तः करणस्य
साधकस्याप्यायनाभिचरणादिर्यथा सर्वसाधारणो भवति तद्वत् पशोरपि सर्गः
साधारणः ।

एवमुक्तप्रकारेणान्योन्यापोहनात्मकविकल्पत्यागेन
निर्विकल्पकरूपात्मी भावे च टखेप् । विश्वस्याहमिदमिदमहमित्यहन्ता
सात्कारलक्षणः स्वप्रत्ययः पशोः स्वानुभवसिद्धः मोक्षो
दर्शित इति विकल्पहानेऽन्येत्यन्ये । अधुना विकल्पहान्यभावेऽपि
तन्मोक्षं दर्शयति - शिवादिक्षित्यन्तः अयं तत्त्वग्रामः
सर्वोममायं विभव इत्येवं परिजानतः अत एव विश्वात्मनः
पशोर्विकल्पानां प्रसारोऽपि महेशता भवति ।
प्रत्यगात्मेति । योऽहं प्रतिपुरुषमव्यामिश्रस्वसं
वेदनानुगमरूपः अन्यः कश्चित् पशुः नाहं स्वाङ्गरूपेषु
भावेष्वित्युक्तनीत्या स्वात्माङ्गत्वेन परिगृहीत
ग्राह्यग्राहकरूपाहं प्रकाशधनः परमेश्वरः अहं स एव
सोऽप्यहमेव न त्वन्यः । अतद्व्यतिरिक्तो न भवति । अत आवयोरन्योन्य
व्यतिरेका भावात् घटपटादिसंबन्धिनी विकल्पसृष्टिरपि
स्वातन्त्र्यलक्षणो मम विभवः । एवं भूतविमर्शो दृढीभूते सति

अपरिक्षीणविकल्पोऽपि जीवन्नेव मुक्तः अहमन्यः परमेश्वरोऽप्यन्यः

घटादिरप्यन्यः इत्येवं भूतां संसारहेतु भूतां शङ्कामपि नशङ्केत ।

इदं परमेश्वरात्मकमात्मस्वरूपं निशङ्कत्वेन

स्फुटं यथोक्तं विकल्पो हि नाम न मूर्छा प्रायं ततो

विकल्पमानमपि प्रकाश इति स्थिते प्रकाशमानत्वादेव ब्रह्मवत् सत्यमेवेति ।

बद्धमुक्तः प्रमेयं प्रति को भेदः मुक्तः परमेश्वर इव

मेयं स्वात्मा भेदेन साधारणं मन्यते । बद्धः

पुनर्मेयमत्यन्तमभेदं मन्यते । श्रीमत्सदाशिवेश्वरपर्यन्तादारभ्य

कृमिपर्यन्तं प्रमातृवर्गाधिष्ठातृ अहमिति

यद्रूपं तदेवात्मतयाभिनिविशते । यथोक्तम् -

प्रत्येकं प्रतिभाति यद्वषुद्वयं मां प्रत्युदेतीत्ययं

मार्ताण्डो भगवान् महीधरपुरग्रामाटवीवर्तिनाम् ।

पृथ्वीपूर्वं सदाशिवान्तपदवी सञ्चारिणां प्राणिनां

प्रत्येकं प्रतिभाति तद्वदहमित्येक प्रमाता शिवः ॥ इति ।

ततश्चाभिनवेशाद् विश्वस्य प्रमातृवर्गस्य यत् प्रमेयं

तन्ममापि प्रमेयं विश्वप्रमातृमयत्वान् मम प्रमेयं यत् तदस्वे

विश्वस्यापि प्रमेयम् । घटपटादिप्रमेयं च प्रमेयान्तरदेहादि च

ममैवाङ्गभूतम् । अङ्गभूतत्वमेव दर्शयति - परस्परतश्च

प्रमेयवर्गाच्च । व्यावृत्तं सर्वं प्रमेयमेकरसाभेद विश्रान्ति
परमार्थम् अहमिति परामर्शपदमुपैति । बद्धस्य तु सर्वमेतत्
प्रमेयं प्रमेयादखे भिन्नं प्रमातृवर्गाच्चाभिन्नमिति शुद्धभेदैक विश्रान्तबद्धः ।
स्वाङ्गरूपेष्वित्यादिना येऽप्य सामयिकेदन्तेत्यादिना च
सदाशिवेश्वरभुविमेयं साधारणं मुक्त इति । जीवन्मुक्त-
पदेबद्धः पुनरप्यन्तभेदवत् । इत्यनेन बद्धरूप पशुप्रमातृविषये
च प्रमेय वृत्तान्तः परीक्षितः । परमशिवेत्वसौ प्रमेय वृत्तान्तः
कथमित्याशवं याह - सर्वथा प्रमेय प्रकारेण प्रमातृप्रकारेण
चान्तरालीनानन्ततत्वाधानिर्भरः चिदानन्दधनः
परमाक्षरविग्रहः परमशिवः अन्तरालीनः पूर्णाहन्तात्मनि
स्वरूपे आसमन्ताल्लीनः शिवादिक्षित्यन्तानन्तत्वौघत्वौघ
निर्भराचिन्मयानन्दधनोपदेश्याक्षरस्वरूपाकारादि क्षकारान्त
पञ्चाशदक्षरवाचक शिवादिक्षित्यन्त षट्खेत्रंशत् तत्वात्मक वाच्य
कारणभूतपरमाक्षरविग्रहः । पूर्णाहन्तारूपा परमशिवे प्रमेय
कथाकाचिन्नास्ति ।

तत्र हेतुमाह - शिवादिक्षित्यन्त तत्वौघस्य तत्र परमशिवे सर्वप्रकारेण
प्रमेयरूपेण प्रमातृरूपेण च चिद्रूपतामात्रविश्रान्तत्वे
विलीनत्वात् । ततश्च विलीनत्वात् सा परमशिवस्यावस्था

पूर्णाहन्तात्मकबोधस्वभावेन देहादिकालुष्यरहितत्वादकृत्रिमेण
अत एव नैसर्गिकेण अत एव स्वाभाविकेन सहजेनाहमिति
स्वात्मचमत्कारलक्षणेन नानन्देनैकधना अपरिच्छिन्न
तादृग्विधानन्दरूपा उक्तेन परमाक्षरेण विग्रहवती शिवादिक्षित्यन्त
विश्वोत्तीर्णस्य शिवादिक्षित्यन्त विश्वमयस्य पदे
ज्योतिरनुत्तरमित्युक्तनीत्यानुत्तरज्योतीरूपस्य गलितप्रमेयकथा
सर्वोत्तीर्णा अवस्था व्यपदिश्यते ।

ज्ञानाधिकार क्रियाधिकारागमाधिकार
तत्त्वार्थसंग्रहरूपाधिकार चतुष्टयात्मक

श्रीमदीश्वरप्रत्यभिज्ञाशास्त्रोक्तं यद्वस्तु प्रतिपादितं
प्रमेयमेतच्छास्त्रपरामर्शफलस्य तत् फलमाह ।

उक्त प्रकारणे आत्मानमीश्वररूपमेतस्यात्मनः

संबन्धिन्यौ तदवियुक्ते तया प्राणभूते ज्ञानक्रिये पश्यन्

एव मीश्वररूपोऽयं ममात्मा तस्य व्यतिरिक्ते ज्ञानक्रिये इति

साक्षात्कारेणानुभवन् साक्षात्कुर्वन् यथेप्सिता निष्ठानर्थान् जानाति करोति
च ।

आत्मानमीश्वररूपं तस्य च स्वाव्यतिरिक्ते ईश्वररूपता

प्रत्यभिज्ञानहेतुभूते ज्ञानक्रिये जानन् एवं भूतः

परमशिवरूपो ममात्मान तु वै शेषिकनैयायिकादिभिर्दर्शितः । तस्य
ज्ञानक्रिये एवं भूते न तु तस्य व्यतिरिक्ते सहजे केचन इत्येवं
परामृशन् यद्यदिच्छति तत् तत् जानाति च करोति च मुहूर्तं स्मरत
इत्यादि क्रमेण मुहूर्तर्यामायामद्वयसमावेशाभ्यासपरः ।

अनेनैव शरीरेण जानाति च करोति चेति संबन्धः । एतत् परः एवं यो
वेदतत्त्वेन इत्युक्तनीत्या समावेशाभ्यासरहितस्तु देहे सत्यापि
जीवन्मुक्तः जीवन्नेव शिवः देहपाते तु परमेश्वर एवेति ।

अस्य शास्त्राधिकारिणः स्वानुभव सिद्धस्य
शास्त्रार्थस्योपोद्वलकः गुरुपरम्परारूपो वक्तव्य आगमाधिकारेण
शास्त्रसिद्धानुभवो दर्शितः । त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानं गुरुतः
शास्त्रतः स्वतः । इत्येतदखे दृढीकृतं भवति । इत्याभिप्रायेण गुरुपारम्पर्यं
दर्शयति ।

एष शास्त्रमार्गः कथंचिदासाद्येत्यादिना प्रकटितः नवः
सर्वरहस्यशास्त्रान्तर्गतत्वात् गूढः एषः शास्त्रमार्गः यथा
महागुरुभिः श्रीमत् सोमानन्ददैशिकैर्महागुरुभिः

शिवदृष्टिशास्त्रे यथा सुघट इत्युच्यते तत् तस्माद् अत्र शास्त्रमार्गे
पदं परामृशन् विदधत् विश्रामयत् अधिकारी आत्मनः शिवतामयीं
भुवनकर्तृतां विभाव्य जीवन्मुक्तो भवति ।

एवमागममनिशमविशच्छरीरप्राणबुद्धिशून्यां तत्रैव निमज्ज्य
तमेव मार्गमनिशमाविशन् सिद्धयति विभूतीर्लभते ।

अस्मत् परमोष्ठिनः श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ताचार्यस्यास्मत्

परमोष्ठिनः श्रीमदुत्पलदेवाचार्यभट्टारक

श्रीसोमानन्दनाथपादाः तैरुक्ते शिवदृष्टिशास्त्रे अभिनवः

सर्वरहस्य शास्त्रान्तर्गतः सन्निगूढत्वादप्रसिद्धः बाह्य चर्या

प्राणायामाद्यासन बन्धादिः । आभ्यन्तरचार्या ध्यानादि ।

एवं भूतबाह्यान्तरचर्या प्राणायाम क्लेशप्रयास कलाविरहात्

सुघटस्तावदुक्तः मार्ग एवात्र । श्रीमदीश्वरप्रत्यभिज्ञाशास्त्रे

परवादकलङ्कापसारणेनावरणरूप बौद्धादि

परवादकलङ्कशङ्कापसारणे प्रकटतां नीतः अयमर्थः

शास्त्रगुरुस्वप्रत्यय सिद्ध इति यतः तस्मादखे अत्रास्मिन् शास्त्रप्रमेये

पदं परामर्शं विदधत् विश्रमयन् विश्वकर्तृत्वलक्षणम्

ऐश्वर्यमात्मनो विभाव्य शिवादिक्षित्यन्त-विश्वकर्तृत्वलक्षणम्-

ऐश्वर्यं विभाव्यबुध्वा दाढर्ये दृढात्मनो निश्चये

पूर्वमेवान्तस्स्थितं गुरुमुखेन प्रत्यभिज्ञाय परामृशति यदा

तदा तदैश्वर्यपरामर्शमात्रादखे एव प्रथमं जीवन्मुक्तो भगवान्

शिव एव परमोष्ठिपादैः श्रीसोमानन्ददेशिकैः सुवर्णं सकृत् ज्ञाते

इदं सुवर्णमैवं भूतमेतत् प्रमाणमियद्वर्णमिति ज्ञाते सुवर्णे
पुनस्तत् सुवर्णं प्रतिकरणं निकर्षणं भावना उन्मानं च मा
व्रजेत् । सकृज्ज्ञातमात्रेणेदमिति दृढनिश्चयत्वात् दाढर्यं
स्वपितरिस्वभूम्यादौ सकृज्ज्ञाते पुनर्ज्ञापकापेक्षा ज्ञानापेक्षा
च न भवति । प्रमाणेन स्वप्रत्ययेन शास्त्रादखे वा गुरुवाक्यतो वा
सर्वस्थ आत्मनः शिवत्वे दृढात्मनः प्रतिपत्त्या ज्ञाते करणे
नासनबन्धनादिना भावना यामस्या भवनयापि वा अयं पिता
अयं भ्राता इति दाढर्ये नात्मनः शिवत्वस्य सत्यता भवति ।
शिवतामयीमात्मनो विश्वकर्तृतामवबुध्य निश्चित्य मुहूर्तादि
क्रमेण यद्यनिशमाविशति । आवेशमेव दर्शयति - शरीरप्राणबुधिशून्येषु
मध्ये

अभ्यन्तर देहमके' वा द्वयं देहं च प्राणं च वा त्रयं
देहं प्राणं च बुद्धिं च वा सर्वं वा देहप्राणबुद्धि
शून्यात्मकं सर्वं वा तत्रैव शिवतामयां
भुवनकर्तृतायां तायां निमज्जयत्यनवरतं तत् तस्मात् तां
भुवनकर्तृतां विभूति पर्यन्तां लभते ।

कथञ्चिदासाद्येत्यादिना तदेव शिवरूपमेव चेत् तर्हि तस्य
शिवात्मनो वस्तुनः प्रत्यभिज्ञानाप्रत्यभिज्ञानयोरविशेषः बीजं

प्रमात्रा अप्रत्यभिज्ञातमपि सलिलादि सहकारिसाकल्ये किमंकुरं न
जनयति प्रमात्रा अप्रत्यभिज्ञातमप्यंकुरं जनयत्येव ।

तद्वदात्मारव्यं वस्त्वप्रत्यभिज्ञातमपि शिवरूपमेवात्मा ईश्वर
इति प्रत्यभिज्ञाने को निबन्धः । अप्रत्यभिज्ञानेऽप्यात्मा ईश्वर एव ।

परिहारमाह - उच्यते उमात्मक जडरूप बीजादि अर्थ क्रिया बाह्या अहं
रूपप्रमातृविश्रान्ति

चमत्कारसारा च प्रीत्यादि रूपा इति द्विविधार्थक्रिया । भवदुक्तं सत्यम् । तत्र
तयोर्मध्ये आद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते । द्वितीया

प्रीत्यादिरूपार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानमपेक्षत एव ॥

तदेव दर्शयति - इहेति । इहेश्वर प्रत्यभिज्ञारव्य शास्त्रे अहं

चैत्रः अहं मैत्रः । सद्गुरुकटाक्षादयमीश्वर एवेत्येवं भूत

चमत्कारसारा परसिद्धिजीवन्मुक्ति परसिद्धिविभूतिः सृष्ट्यादिना

विश्ववशीकरणक्षमा विभूतिरित्येतदुभयलक्षण इति

इयमर्थक्रियामयः पुराणागमादि प्रसिद्ध ईश्वरः ।

स एवाहमितीश्वरप्रत्यभिज्ञानमवश्यमपेक्षणीयमेव ।

पुनश्चोदयति - प्रमातृविश्रान्ति चमत्कार सारार्थ क्रिया

प्रत्यभिज्ञानेन विना न दृष्टा प्रत्यभिज्ञाने सत्यर्थ क्रिया दृष्टेति

क्वैतदुपलब्धमित्या सवं याह - कान्तः अभीष्टो नायकः द्वीपान्तर

स्थितं तैस्तैर्दूती संप्रेषणैर्देवता प्राथनैर्यास्मिन् कस्मिंश्चिन्
महाजनसमुदायरूपे महोत्सवे एकत्र मण्टपे समागत्य सविधे च
स्थितोऽपि चिरकालमाकाङ्क्षितः दैवयोगात् सविधे स्थितोऽपि रूपादि
गुणसंपदादूतीमुखात् यथापूर्वं श्रुतः एवमिति तथा न
परिज्ञातः स्वसमीपस्थितेतरजनसमानतया स एवायमित्यपरिज्ञातः
रन्तुं तथा नालं भवति। लोकस्य प्रमातृवर्गस्य एष आत्मा तथानपेक्षितगु
णः

अन्तः स्थितत्वेऽपि अप्रत्यभिज्ञातेश्वरलक्षणा
अप्रत्यभिज्ञातात्मनिजवैभवा या विश्वकर्तृत्वज्ञत्व पूर्णत्व
विश्वनित्यत्व विश्वव्यापकत्वादि गुणः अहमिति रूप स्वात्मा विश्वेश्वरे
लोकस्य जनस्याहमिति प्रथमानोऽप्यात्मा अहमितीश्वर इति
प्रत्यभिज्ञानात्मक निजवैभवाय नालं ज्ञातुं समर्थो न भवति।
तत् तस्माद् इयं सर्वदा प्रकाशमान स्वानुभवसिद्धा स
एवेश्वरोऽहमिति प्रत्यभिज्ञोदिता। कृपा गृहीतमानुष विग्रहेण
परमेश्वरेणोपदिष्टा। तदा तदुपयाचितः तन्व्या उपयाचित
वशादविचारितमेव प्रियतमे असविधवर्तिन्वलोकिते तस्य कान्तस्य
रूपादि गुणवर्णनातिशयैः स एवायमिति हृदयपरामर्श
पदवीमगच्छद्भिः स्वसमीप स्थित जनसाधारणता मापादितमपि

सम्पन्नरसमप्राप्तमपि प्रियतमस्यावलोकनं सम्पन्नमपि तस्यास्तन्
व्या हृदयं न पूर्णी करोति । जनस्य स्वात्मनि विश्वेश्वरे
सततनिर्भासमानेऽपि तर्भासमानं । स्वात्मनो
विश्वेश्वरात्मनि भासनं हृदयस्य न पूर्णतामाधत्ते यतस्तस्मात्
कान्तवत्सोऽपि जनस्य स्वात्मजनस्याहमिति प्रतीतः सोऽपि स्वात्मा
विश्वज्ञत्वाद्य प्रतिहतशक्तिलक्षण परमेश्वरोत्कर्षयोगेन
परामृष्ट इति भासमान घटादिवत् तुल्यवृत्तान्तो जातः स्वयं
चेतनोऽपि स्वाप्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यतुल्यो जायत इत्यर्थः । अद्भुत
संभूतमाश्चर्यं संभूतम् । एतेन न्यायेन ,तेनामर्शनेन कामपि
वाचामगोचरतामभ्येति । कान्तायाः स्वकान्तप्रत्यभिज्ञानवत् । आदि
गुरुवचनात् सम्पन्नादीश्वरशक्ति प्रत्यभिज्ञानादेव विश्वमय
विश्वोत्तीर्णः परमेश्वरोऽहमिति उत्कर्षो जायते । तदा तस्मिन्नवसरे
महानन्दात्मा जीवन्मुक्तिः प्रत्यभिज्ञात स्वात्ममहेश्वर
समावेशाभ्यास रसे तु शिवादिक्षित्यन्त विश्ववशीकरणक्षमविभूति
लाभ इति तस्य स्वात्मन ईश्वरोऽहमिति प्रत्यभिज्ञैव जीवन्मुक्ति
विभूतिरूप सिद्धिद्वय प्रदायिनी भवति । यथोक्तम् -
अवस्थितमवस्थितं न पुनरत्र चित्रं महान्
इदं प्रथमिकारसः स खलुदेशिकापाङ्गभूः ।

प्रिया न किमियं प्रियो न किमयं किमेतावता

न चेदयमुदारधीरुचितकाकुरेको जनः ॥

जनस्य यः कश्चिज्जायमानः तस्येत्यनेनाधिकारि विषयो

नात्रकश्चिन् नियम इति दशयतीति प्रथमसूत्रव्याख्यानोक्तनीत्या

सर्ववर्णोपकारमित्यनेन वाक्ये नैतत् सूत्रं गतस्य जनस्येति

पदस्यार्थगत्या प्रायेण व्याख्या दर्शिता । महाफलं

जीवन्मुक्तिविभूत्यात्मक परापरसिद्धिरूप महाफलप्रदम् इत्यनेन

सूत्रगतस्या यत्प्रसिद्धयर्थमिति पदस्य व्याख्या अर्थगता दर्शिता ।

इदं शास्त्रमित्यनेन पदद्वये नेयमीश्वरप्रत्यभिज्ञेति पदस्य

व्याख्या दर्शिता । प्रसिद्धान्वय योगेन नामधेयं

प्रसिद्धेत्यनेन पदद्वयेन उदयाकरसूनुना उत्पलेनेति पदद्वयस्य व्याख्या

दर्शिता ।

किञ्चोदयाकरसूनुनेत्यन्वयः प्रसिद्धयोत्पलेनेति

स्वनामप्रसिद्ध्या स्वान्वय स्वनामोत्कर्षस्मरणद्वार

जनितस्येदमित्यमेव भवति । नान्यथेति संभावनात्मक

विश्वासलक्षणस्य स्वोक्तं शास्त्रं प्रतिसंवर्तकसंवेदनस्य

योजनां जनं प्रति वर्तयितुं संवेदनं जने योजयन् शास्त्रे

प्रवर्तयञ्छास्त्रं उपसंहरति - जनस्य यस्य कस्यचित् जायमानस्य

जन्तोरित्यनेन ब्राह्मणादि वणापेक्षा । आदिशब्देन
तत्राप्यधिकायपेक्षा काचिन्नास्तीति अस्य शास्त्रस्य
सर्वोपकारित्वमुक्तम् । एतच्छास्त्र श्रवणेन जनस्य परापररूपा
सिद्धिरयत्नेन स्यादिति जनस्यमहाफलत्वं दर्शितम् । प्रसिद्धा जनः
प्रवर्त्य इति प्रवर्तनाद्वारेण न जनेनानुगृहीतो भवतीति
उभयनामनिर्देशः । इयमिति स्वप्रत्ययत्वसूचकेन पदेन
जनस्योपपत्तिशतैर्हृदयङ्गमत्वमनीता
श्रीमदीश्वरप्रत्यभिज्ञेयमिति शिवं शिवात् प्रसृतत्वाज्जनस्य
जीवप्राप्तिहेतुत्वात् स्वयं शिवस्वरूपत्वाच्चेति शिवम् । जीवन्मुक्ति
विभूत्यात्मक परापरसिद्धि द्वयप्रदं मङ्गलम् ।
एषेति । स्वानुभव सिद्धा । किञ्चैषेति जनस्य स्वानुभवसिद्धत्वेन
दृश्यमाना श्रीमदभिनवगुप्तनामधेनेनाचार्येण
कथञ्चिदसाद्येत्याद्युत्पलेन नोपपादितेत्यन्त सूत्रार्थस्य प्रकर्षेण
विमर्शिनी सूत्रार्थ निशेषेण द्योतयन्ती प्रत्यभिज्ञाख्ये शास्त्रे
लघ्वीशास्त्रार्थमशेषं संक्षेपेण दर्शयन्ती अभङ्गुरा
बौद्धादि सिद्धान्तैर्भङ्गुमशक्यावृत्तिः विस्पष्टत्वेन प्रकाशकीपदवी ।
रचिता साभिगुप्तं यत् पुराणञ्च प्रसिद्धिमत् ।
हृदयं तत् परोल्लासैः स्वयं स्फूर्जत्यनुत्तरम् ॥

इति स्वोक्तनीत्या अनुत्तरात्मक सहृदयस्फूर्जनेन रचिता स्फारिता ।

लघ्वीत्यनेन पदेन पुनरपि स्वमुखेन वा यत् प्रतिज्ञा शास्त्रं

प्रतिस्वमुखेन बृहती काचिद्विमर्शिनी भविष्यतीति सूचितम् ।

वाक्यं मीमांसा शास्त्रम् । प्रमाणं न्यायशास्त्रं ।

पदं व्याकरणशास्त्रम् । सदागमाः शिवप्रोक्ता आगमाः ।

अमुतः प्रत्यभिज्ञाख्यात् । सुशास्त्रात् शोभनात् सर्वोत्तरात्

अमुतः स्वानुभवसिद्धात् शास्त्रात् । एतच्छास्त्राध्ययनपरस्य

स्वात्मनोपयोगं महेश्वररूपस्वात्मपरामर्शात्मकमुपयोगं

प्रयोजनमुपयान्ती समीपे प्राप्नुवन्तीत्यनेन शास्त्रेण विना तानि

वाक्यादीनि शास्त्राणि चटखेप् । केवलं स्वयमेव स्वात्मोपयोगं नायाति ।

तत्र दृष्टान्तमाह - भौमान् भूतगतान् । रसान् जलमयांश्च

ग्रीष्माद् एव क्षीणानि स्वमरीचि चक्रान्तनिर्विश्य वर्षिण्यादि मरीचिभिः

सस्यपुष्ठ्यै योजयितुमर्कं विना कोऽन्यः क्षमः ।

अहमिति प्रथमानमात्मानं

ज्ञानक्रियात्मकशक्तिप्रत्यभिज्ञाने नेश्वरात्मकमनभिज्ञाय

अन्यद्वाक्यप्रमाणादि शास्त्रं विवेक्तुमिच्छति तेन

भूताविष्टसमानेन स्वरूपप्रच्छादनात्मक मायाभूताविष्टेन

को भवानिति प्रश्ने किं वाच्यम् । न किमपीत्यर्थः । यथा चैत्रो

भूताविष्टः स्वपित्रादिना संकेतितं स्वनामधेयं न जानाति तद्वत्
महामायाभूताविष्टः आत्मन आदिसिद्धं महेश्वरं न जानातीत्यर्थः ।

॥ इति श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी व्याख्या समाप्ता ॥

अक्षरं यत् परिभ्रष्टं मात्रा हीनं तु यद् भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्तु विद्वांसः कस्यनास्ति व्यतिक्रमः ॥

ज्ञानक्रियात्मनि सुखात्मनि निर्विकल्पे

मायाविकल्पितविचित्रभवप्रपञ्चे ।

विद्या विलीन सकले विमले सुपूर्णो

त्वय्येव मे शिव शिवास्तु सदानुभूतिः ॥

बृन्दारण्ये लसितशरच्चन्द्रिकायां निशायां

गोपस्त्रीभिः कलमुरलिकानादसंमोदिताभिः ।

रासक्रीडामधिकमधुरामादधानं युवानं

वन्दे मूर्ध्ना वलभिदुपलश्यामलाङ्गं मुकुन्दम् ॥

॥ इति शिवम् ॥

